

Анатолій Дімаров

І БУДУТЬ ЛЮДИ

Частина перша

Хто б міг подумати, що Тетяна Світлична отак вийде заміж?

Десь позаду лишилося єпархіальне училище – на казенних харчах, з суворими класними дамами, монастирською тишею, щоденними обов'язковими прогулянками до церкви, довгими молитвами і короткими сніданками з пісними, як обличчя начальниці, супами.

І з незмінним глузливим прізвиськом: «шльонки».

Воно прилипало разом із формою. З першого ж дня, коли до батьків виходила уже не їхня дитина, а незнайома дівчинка, – в строгому платтячку, темному фартушкові, з переляканими оченятами, – аж до тієї довгожданої миті, коли доросла дівчина зривала із себе тісну остогидлу форму, – вона була «шльонкою».

Ще жодне слово не вивповнювалося для Тетяни таким гірким всеоб'ємним змістом. Досить було вимовити: «шльонка» – і вже нічого не треба казати. Ним було сказано все. І що твій татусь – не багатий священник, а бідненький попик, своєрідний люмпен серед духівництва Росії; що він не мав змоги віддати тебе до гімназії; що платтячко оце, яке ти так обачливо носиш, – казенне; і суп, який ти їси, теж казенний, і ліжко, на якому ти спиш, – казенне; і навіть, здається, й повітря, яким ти отут дихаєш, теж придбане на казенні кошти, дані православною церквою для дітей своїх обділених слуг.

Тож не дивно, що вона так і не прижилася в училищі. Величезні класні кімнати, холодні лункі коридори, спальні зі строгими шеренгами вузьких ліжок, закутий важкими кам'яними стінами двір і убогий клаптик неба над ним – усе це весь час гнітило її, сковувало рухи, гасило сміх.

Як вона виглядала щороку літні канікули! Скільки невідкладних справ чекало на неї!

Спершу треба було обігати широкий, не відгороджений жодними стінами двір. До всього приглянутися, з усім привітатись. Погладити соняшника, притулитися до груші, зірвати зелене яблуко, вирвати молоденьку моркву і, хрумкаючи, надкусити її, вимазуючи землею червоного, радісно усміхненого рота. Повоювати з квочкою, привітатися із сусідським Котьком, показавши йому язика через тин, а якщо пощастить, то й ускочити в шкоду, – на радість і татові, й мамі. І то нічого, що швидка на розправу матуся почастує «дорогу гостю» віником. Деркач так мило й знайомо пахне, так незлобливо б'є, що ніскільки не боляче, а якщо Таня й кричить, то тільки «для годиться». Бо навіщо ж тоді й бити дитину, як вона не кричатиме?

Тож, витерши легенькі сльози, біжить Таня у нові свої мандри.

І так з дня на день, на цілісінькі три місяці, які спершу здаються неосяжними, а під кінець – такими короткими та куцими, що аж жалко на них дивитися.

А все ж літо, незважаючи на його скороминучість, не втрачало ніколи своєї принади для Тані. Бо, крім усього іншого, воно давало їй тата, маму, сестер, брата й діда.

Тата треба було поважати і слухатись, маму можна було трохи не слухатись і дуже любити, з сестрами й братом – битись-мириться, а до діда – бігати в гості.

Діда по матері звали Никифором. Був він чорний, як циган, мав восьмий десяток, стертий ціпок і поношену бороду. Він, здається, весь вік тільки те й робив, що мандрував. Тато його дуже не любив, називав босяком та волоцюгою і, що найстрашніше, казав, що він не має в серці Бога. Мама ж покірно зітхала, нищечком від тата витирала фартушиною очі, а діти нетерпляче виглядали старого. Приносив їм дід, повернувшись із мандрів, гостинці, від нього завжди пахло чимось незвичайним: далекими дорогами, сонячними просторами, чужими краями.

Повернувшись із мандрів до Хоролівки, він завжди зупинявся в сусіда і потай посилав по їхню матір. Мама приходила від діда з червоними очима, часто сякалася в фартух і щось примовляла до себе, а після обіду, коли тато лягав «на хвилинку заморити сон», підкликала дітей, давала їм горнятко з борщем, мисочку з кашею та пухкі, на салі засмажені, перепічки і тихенько наказувала:

– Понесіть, дітки, своєму дідусеві. Та коли вертатиметесь, то стережіться, щоб тато не побачив.

Дід сидів на лаві – умитий, розчесаний, у свіжій татовій сорочці, урочистий, як Бог. Приймав від дітей обід і наділяв їх гостинцями.

– Оце, дітки, земляні горіхи, вони за окіяном ростуть.

А під кінець – по копійці. Копійки – нові, наче дід оце щойно їх накарбував.

Діти, завмерши, чекали, поки дід пообідає. Потім підсідали до нього, нашорощували вуха.

- Оце, дітки, був я на Капказі, - починав свою розповідь дід - Там го-ори - на чому тільки вони й держаться!.. Аж хмари проштрикують... А мерик, він, сучий син, під землею сидить!..

Пізніше зрозуміла Тетяна, що «мериками» дід називав американців. Тоді ж думала, що мова йде про чортів, які живуть на «Капказі»: нарили вони там собі нори та й чатують на чесних людей.

Найбільш захоплено слухає старого брат Федько. Чорні циганкуваті очі його так і світяться, губенята нетерпляче посіпуються.

- От виросту, я теж по світу піду, - нахваляється він.- Тільки я, діду, пішки не ходитиму. Я на коні буду їздити!

- Де ж ти, Федьку, коня собі візьмеш? - цікавиться дід.

- Украду!

- Оце молодець! Зразу видно, що добрий козарлюга росте, - гладить дід непокірне смоляне волосся на голові онука, і не розбереш - жартує він чи говорить серйозно.

У Федька - «дідова кров», про це знають усі. Сестри - біляві, з м'якими рисами обличчя, з лагідними очима, схожі на батька, Федько ж - як чортеня: смаглявий, гарячий, нестримний у рухах, розсердиться - так іскри очима і креше. І якщо тато ніколи й пальцем не доторкнувся до дочок, то син не раз доводив його до гріха.

Вперше тато дуже побив його, коли Федькові йшов восьмий рік. Прибіг сусід, постукав у двері:

- Панотче, йдіть та рятуйте свого малого!

Тато, як лежав на канапі в підштаниках, так і вискочив надвір:

- Що з ним?

- Та прибігли від Хоролу мої, кажуть, що Федько із циганами злигався, мандрувати з ними збирається!

Тато вдягнувся уже на вулиці - на бігу. Ряса так і лопотіла на ньому, він біг, забувши про сан, і богомільні перехожі сахалися, перелякані незвичним виглядом батюшки.

Циганський табір висіявся барвистими шатрами на утопаному мочарі понад річкою. Гвалт, регіт, веселий натовп городян, що зійшлися на безплатну виставу, оточив обідраних, схожих на бісенят циганчуків, які витанцьовують перед ними, простягаючи складені в ложечки долоні: «Красивий, багатий, позолоти ручку!» Курява пливе з-під їхніх ніг, просвітається на сонці, як на золотому решеті, осідає на кучеряві голівки, замурзані личка. Забачивши попа, вони підбігли до нього, але не на них - на сінка свого, вмліваючи від сорому й гніву, дивився панотець. На свого Федора, що витанцьовує так, наче й народився в оцьому пекельному таборі. Замість акуратного костюмчика на ньому якесь дике лахміття, картуза уже зовсім немає; молотить щодуху пилюку босими ногами, наставляє долоню: «Красивий, багатий, позолоти ручку!»

Розгніваний панотець до вечора «наводив позолоту» своєму синкові. Федько спершу дряпався та кусався, а потім, побачивши, що татове зверху, не витримав - заревів від образи та болю.

Вдруге тато побив дуже Федька, коли той почав курити і вчив сінка сусіда-крамаря пускати дим із очей.

Оточив із своєю ватагою крамаренка, спитав:

- Хочеш, я покажу тобі, як дим із очей пускати?

Запалив цигарку, зняв картуза, дав один кінець крамаренкові в зуби, а другий затиснув зубами сам, перед цим наказавши:

- Держи ж міцно! І дивись мені в очі!

Той вчепився зубами в картуз, витріщився на Федька - моргнути боїться.

- О, йде вже дим, іде! - регочуть аж падають хлопці. Та й де ж тут не падати, коли клятий Федько дістав свого цвіркуна та й кропить довірливого крамаренка зверху донизу!

Кінець кінцем, розшолопавши, якого «дим» пустив на нього Федько, мокрий крамаренко із плачем біжить додому. А тато бере Федька за руку, здійсмає пасок і веде до комори: пускати «дим із очей» лобуряці.

Отоді й дізналися налякані сестри з татових слів, що в жилах їхнього брата тече дідова кров.

Дід жив у сусіда тиждень-два, а то й місяць. Щодня носили йому діти їжу, подовгу засиджувалися в діда в гостях. Дід спершу відсиджувався в хаті, потім усе частіше виходив надвір, задирав до неба бороду, в яку, здавалось, навіки в'їлась пилюка усіх сторін, де він побував, і було щось у ньому журавлино-тривожне: ось-ось змахне він руками, тужно курликне та й полине в далекі краї.

Врешті наставав день, коли дід просив:

- Скажіть, діти, Варці, хай передасть мені хлібину і троньки сала.

Варкою він називав їхню матір. Коли вони передавали дідове прохання матері, в неї відразу ж починали тремтіти безкровні, змарнілі щоденними безугавними клопотами вуста, а брови заламувались ображено й болісно. Однак вона мовчки брала хлібину, чвертку сала, діставала в печі гарячі ще пампушки - йшла до сусіда. І діти вже знали, що вони не побачать діда аж до наступного літа.

Пізніше, уже в шостому класі, Тетяну почали відвідувати мрії. Приходили переважно довгими зимовими вечорами, коли темінь таємниче заглядала у вікна, мерехтіла світлими крижинками, розсипаними в холодному небі. Мрії морочили голову, стискали солодко серце, зігрівали незатишні стіни училищного гуртожитку, покривали теплими тонами строгість високих, монастирського зразка вікон з вузькими ґратчастими рамами, дихали затишком.

Предметом тих мрій був новий учитель історії.

Коли він виходив на кафедру - шовковиста борідка під червоним промовистим ротом, гордо розкрилені брови над вогняними очима, пишне волосся буйно спадає на плечі, а з-під рукавів вузького, вшитого в талії сюртука сяють сліпучо-білі манжети з золотими запонками - серця сорока семи «шльонок» завмирили від солодкого та невиразного, як весінній туманець, почуття.

Два місяці потай вишивала Тетяна своєму божкові серветку. Спершу хотіла подарувати йому коробку цукерок, але згодом передумала: цукерки він поїсть та й забуде, серветкою ж щодня витиратиме губи.

Дістала батисту, кольорової заповоці. Обкидала біле поле блакитними незабудками, а посередині посадила цнотливу ромашку. Довго вагалася, доки наважилась вишити в куточку червоним, наче кров'ю власного серця: «Від Вашої Т.».

Перед екзаменом, обмираючи, прокралася в коридорчик, що вів до кімнати, де збиралися викладачі. Відразу ж знайшла його пальто, швидко всунула в кишеню маленький пакуночок, вискочила і ще довго по тому студила долонями палаючі щоки.

На загальний сором та відчай усього класу, «шльонки» найгірше здавали історію, Тетяна ж ледве витягла на «трійку». З очима, повними сліз, пройшла вона мимо свого «божка», що нервово посмикував шовковисту борідку, ніяк не розуміючи, чому всі оці баришні, які протягом року очей не зводили з нього, ловлячи, здається, кожне слово його, тепер немов почманіли.

Танин дарунок розкрив йому очі. Розгніваний, ускочив до класу, шматуючи люто серветку, закричав на припишклих учениць:

- Замість того, щоб оцими дурницями голови забивати, ви б історію вчили!.. Історію!.. Да-с!..

Кинув серветку на підлогу, наступив на неї ногою, крутнувся, ввійнув фалдами сюртука - вибіг із класу.

Всю ніч проплакала тихенько Тетяна. Відчай стискав серце, їй уже здавалось, що не варто й жити на світі. Клялася собі віднині не сміятися, не радіти - ходити монашкою, опустивши «долу» очі, скорботно стуливши вуста. Хай усі бачать, яке у неї розбите серце. Хай усі знають, що їй уже нема чого сподіватися від життя.

Однак поволі втішилася. Були тому причиною чергові літні канікули, ясні гожі дні, чарівні прогулянки за місто до річки і Олег Мирославський.

Ах, той Олег!

Може, він сподобався їй саме тим, що зовні був повною протилежністю отому... тій її першій симпатії. М'яке русяве волосся, округле, покрите ніжним пушком підборіддя, веселий, трохи завеликий рот і добрі світлі очі, в яких так і світиться щирий захват, коли він дивиться на неї.

Вони познайомилися в один із літніх днів, на березі річки. Грали в квача. Панночки та паничі, юні й веселі, неначе метелики, пурхали понад зеленою травою, то втікаючи, то наздоганяючи, і кому

доводилось утікати, то він чи вона бігли не так уже й швидко, щоб їх не можна було наздогнати.

І ось квачем став Олег. Чому він своєю здобиччю намітив Таню? Чи міг він знати, що погоня оця розтягнеться на довгі роки, до сивих скронь, гірко прив'ялих очей?.. Він весело гнався за нею, а Таня, захоплена грою, втікала по-справжньому, і він наздогнав її аж за вигином річки, за густим верболозом. Ухопив її за косу в останню мить, коли Таня крутнулася, уникаючи його простягнених рук.

- Таню!..

Такий переляк пролунав у його голосі, що вона відразу зупинилася, оглянувшись, важко переводячи подих. Олег уже не гнався за нею. Стояв на місці і ошелешено простягав їй надірвану косу.

Підсвідомо вона ухопилася за голову, кров так і бухнула їй у щоки, налила їх так туго, що вони аж заболіли. А він все ще простягав їй оті півкоси, що жалісно звисало з долоні, похитуючи блакитним бантом.

Першою отямилася Таня:

- Дайте сюди!

Вирвала у нього косу, зібгала, скрутила, не знаючи, куди подітися з нею, крізь яку землю провалитись від сорому, від неминучої ганьби, що мала звалитись на неї. Від того юнак оцей став такий ненависний, що вона хтозна-що віддала б, аби тільки позбутись його.

- Чого ж стоїте?.. Біжіть... розкажіть... смійтесь!..

- Але ж... Таню...

Тепер він не менш вражений оцим вибухом гніву, оцими сльозами, що так і бризнули з її очей.

- Пробачте мені, Таню.

І стільки ласкавої покори було в отім «пробачте», стільки товариської щирості, що вона зрозуміла: він не розкаже нікому. Однак не могла й пустити його зараз до «отих». Тому сказала:

- Проведіть мене додому.

- Додому?

- Авжеж, додому! Не могу ж я отак появитися на очі товариству!

- Звичайно, - погодився він і раптом, дивлячись прямо на неї, засміявся весело й широко: - Коли б ви знали, як я злякався!

- Ви?

Вона трохи здивована, трохи ображена оцим його сміхом.

- Біжу за вами... і раптом... коса в руці... А ви побігли далі... А я так і обмер, - давлячись сміхом, пояснює він.

Тоді засміялася й вона. Ішли поруч і реготали, поглядаючи одне на одного.

- Це коса моєї старшої сестри, - пояснювала, заспокоївшись, Таня.- Я в неї тихесенько узяла та й приплела до своєї.

- Але ж у вас і ця гарна!

- А я хотіла, щоб була довша. Така, як у моєї мами... Ви знаєте, яка коса в моєї мами? - спитала вона, і обличчя її засяяло гордістю - Коли вона стане перед люстром та розпустить косу, то вся так і покриється волоссям... Моя мама хороша, - з ласкавою задумою додала Таня. - Дуже хороша, - І зненацька, пригадавши щось несподівано, дуже, мабуть, веселе та миле, вона чмихнула, поморщила носика, стримуючи сміх.- От ми вже в неї дорослі, а вона й досі, як що, так і береться за віника. Зовсім не боляче, тільки дуже смішно: моя старша сестра уже замужем, а мама б'є її віником.

Вона глянула на нього - здивовано, весело, широко, й усміх уже бубнявив їй губи, вони пухли, як червоні пелюстки, аж поки не витримали - розпустилися, блиснули білими разками зубів.

- А ще в нас є собака - Полкан. Увесь чорний, а на грудях під шиєю біле... Наче краватка. Так брат навчив його узнавати слова... Не вірите? От скажеш йому: «Полкан, ти дурень», - він так

і загарчить. А скажеш: «Полкан, ти хороший», – він махає хвостом і посміхається... Смішно, правда?

Таня поглядає на Олега, що чомусь мовчить, їй від того дуже незручно, вона аж здвигає плечима і знову починає розповідати, щоб позбутися отого бентежного мовчання:

– Ви знаєте, у нас є класна дама Кіра Георгіївна, ми її називаємо Кісею... Так вона злюща-презлюща... Так ми знаєте що їй зробили? Взяли і підсипали у табакерку чорного перцю... Вона як понюхала, то весь день чхала. Аж ніс почорнів... Смішно, правда?

Олег провів її до воріт, чемно попрощався, ще раз попросив пробачення за зіпсовану косу. Таня ж, притуливши косу до губів, довго дивилася йому вслід, поки він зник у провулку.

Потім вони зустрілися ще раз, і Олег знову провів її аж додому, і знову всю дорогу мовчав, а вона говорила та говорила, розповідаючи про сотні сумних і веселих подій, з яких складалося простеньке, як пісенька жайворонка, життя епархіальної «шльонки».

Олег помалу входив у її життя: щирими розмовами, бажаними зустрічами, довгими прогулянками, тихими вечорами, першим поцілунком. Власне, то ще й не був поцілунок – лише його тремтливий натяк, коли уста ледь діткнулися до вуст та й відсахнуться, налякані, та й замруть, вражені, коли за хвилину уже й не знаєш, було це чи не було, лише треба будь-що заговорити – розбити гнітючу мовчанку.

Та хоч який він був несміливий і миттєвий, оцей поцілунок, він усе ж не міг проминути безслідно: маленькою зерниною падає на впоєний соками ґрунт і проростає, виганяє до сонця зухвале стебельце, щоб через роки розквітнути, прикрасити, клично й визивно, уста вже дорослої жінки.

Але все це буде колись, а може, й зовсім не буде...

Поки що ж Таня проводить бездумні вечори з Олегом, а вдень бере якусь книжку і йде на город, аж в отой найдальший закуток, що заріс бузиною та терном, всіяним тугими зеленими ягодами.

Тут таємниче і тихо. Поміж зеленим листям ледь просочується проміння гарячого сонця, збирається в золоті краплини, безшумно капає в густу низеньку траву. Тут можна роздягтися, лягти на спину, на бік, на тугенький живіт. Тут можна читати, ліниво гортаючи сторінку за сторінкою, а то й просто лежати – дивитися широко розплющеними очима прямо перед собою, на зелені списики трави, на вічно заклопотаних мурашок, на гарненькі сонечка, що погойдуються дрімотно на стеблах, заховавши слюдяні свої крильця під червоні жупанчики, або повзають аж при землі, співаючи дрібненьку росичку. Дослухатись до шелесту листя, до пташиних голосів, що, розімлілі від спеки, озиваються зрідка з листя, – уявляти себе десь на безлюдному острівцеві, десь у первісних хащах, сповнених таємничого невідомого життя.

Тут можна мріяти.

Поверталася звідти кожного разу задумана, тиха, переповнена спокоем, що одвічно панує в природі, і ступала так обережно, наче боялася розхлюпати бодай хоч найменшу краплину.

Це літо спливало б у пам'яті найсвітлішими спогадами, коли б не брат.

З кожним роком він ставав усе розбишакуватішим та непокірнішим. Гордо носив синці та гулі, як військові відзнаки, а часто приходив і з розсіченим лобом. Мати, плачучи, тамувала кров, він же на всі допити, де дістав чергову біду, уперто бурмосив:

– Не знаю...

Верховодив над усіма хлопчачками, збирав їх у ватаги замурзаних, обдертих, войовничих розбишак, які йшли за своїм отаманом у вогонь і у воду, і не раз приходили сусіди скаржитись панотцеві на його циганкуватого вилупка. Там обнесли не дозрілі ще яблука; там обтрусили грушу, та так похазяйнували бісові діти, що ви, панотче, тепер і одної не знайдете; там нарили картоплі, а потім розвели вогнище та й ну готувати обід. І ви не подумайте, батюшко, що картоплі тієї жалко, Бог з нею, хай їдять, хоч подавляться, але ви подивилися б, де вони її пекли! Під самісінькою клунею роздмухали вогнище, як у пеклі. Добре, що нагодився вчасно та залив водою, а то пустили б за вітром усю Хоролівку. Ви, батюшко, поговоріть уже з ним, бо я свого чорта вже бив і ще лупцювати піду.

І тато брав Федора за вухо та й вів на розмову в комору.

Виходили звідти обое, як з парні: червоні, розпарені. Спершу тато, тремтячими руками застібаючи поясок, а за ним уже Федько – бліде обличчя затяте, весь насуплений і очі горять, як жарини.

Тетяні жалко було тата, жалко й Федька. Крадькома йшла за братом, знаходила його в отому закуткові, між бузиною і терном, обличчям – у траві. Опускалася біля нього, клала долоню на

голову:

- Болить?

Він різко мотав головою, скидаючи сестрину руку:

- Одчепись!.. Чого тобі треба?..

- Нічого, - відповідала тоненько сестра, і знову ласкава долонька лягала на його худеньку потилицю - Тебе дуже тато побили?

- Ні, тільки погладили! - глумливо озивається брат і ще раз скидає її руку - Сказано - одчепись!.. Не треба мені твоїх жалощів!

Але сестра наче й не чує його. Світлі очі її вже підозріло блищать, їй бозна-як жалко брата, і легенька ласкава долоня знову лягає на вперту голову, пестить найжачене волосся.

- І як ото ти можеш мовчати? Я у голос скричала б...

- Бо ти ж - баба, в тебе очі на мокрому, - вже миролюбивіше пояснює Федько, потішений її нелукавою похвалою.- А з мене хай шкуру здирають - крику не діждуться!

Тетяна русалкує над братом, аж поки він зовсім заспокоюється. Сидять потім поруч, плече до плеча, виповнені взаємного довір'я, розмовляють пошепки, так, наче бояться, що їх хто підслухає.

- От дай мені тільки підрости - тільки вони мене й бачили! - нахваляється брат.

- Куди ж ти підеш? - питає Таня: їй і боязко за брата, а водночас і розбирає цікавість.

- В Америку.

- Як же ти туди доберешся?

- А я на корабель поступлю. Мені б тільки до Одеси добратися.

Обличчя у брата зараз таке рішуче, що сестра й на крихту не сумнівається в ньому.

- Мама ж по тобі будуть плакати, - тоненьким голоском каже вона, і вже їй щипає у носі, і сльози навертаються на очі - Тобі її не жалко, еге?

Та Федько стоїть на своєму:

- Тебе б отак бити!

- А ти слухайся тата, вони і не битимуть, - радить сестра.

- Ет, що ти розумієш на цьому! - відповідає сердито брат та й відвертається, насупившись, від Тані.

На деякий час заходить мовчанка. Потім Таня обережно торкається братового плеча:

- Федь...

- Ну, що?

- Ти ж хоч писатимеш?

Федько довго думає, намагаючись захопити пальцем босої ноги зелену травичку. Врешті по-дорослому відповідає:

- Та писатиму, куди ж вас подінеш! - і одразу ж уточняє: - Тобі й мамі, - бо все ще болить спина, яку настьобав тато.

- Ти мені щось погризти принеси, - просить Федько сестру, коли вона йде на обід.

- А ти?

- Я не піду!

У брата знову ображено посмикуються губи, очі ховаються під похмуро зведеними бровами.

За обідом тихо, наче хто вмер. Тато сидить насуплений, мама подає на стіл заплакана, сестри принишкли біля своїх тарілок, боячись і дихнути. Сьогодні й борщ - не борщ, і лемішка - не лемішка, і хліб не лізе до горла.

Врешті тато не витримує:

- Клич того бузувіра обідати, - звертається він до найменшої дочки, добре знаючи, звідки прийшла Таня, - та не біжи так, не бійся, не охляв після тієї картоплі!

Федько вовчиськом заходить до хати.

- Хоч лоба перехрести! - гримає тато, коли Федір прямо з порога суне до столу. Але голос його вже не пощерблений гнівом, тато уже перегорів, відтанув серцем, він тільки не хоче показати, що йому вже й жалко свого отакого невдалого сина.

Федько підростав, наливався силою, як дикий бичок, і тато все частіше у відчаї хапався за голову. В сина вже появилася ламкий басок, гаряча верхня губа обкидалась темненькими вусиками, а Бог розуму все не давав: як ріс баламутою, так ним і лишився.

В чотирнадцять років мало не провалив голову сусідові: поцілів з рогатки у лоб. У сусіда - гуля, як слива, у Федька - спина, як писанка.

- За віщо ти його? - допитувалася Таня.

- А що він над Миколою знуцається!.. Ти бачила, як він його товче? Я йому ще не так лоба наб'ю!..

Таня мовчить, бо серцем зараз на боці брата. Сама не раз чула болісний крик Миколки, якого нещадно шмагав розлючений дядько-сусід.

- І за віщо він його б'є?..

- Бо нерідний, - пояснює Федько.- Ото він на ньому й зганяє злість... Та хай ще раз спробує!.. Хай тільки вдарить!..

В п'ятнадцять Федько здумав парубкувати: підморгував сусідській солдатці Наталці, щоб пустила під ковдру погрітися. Солдатка - молода червонолиця бублейниця - реготала до сліз, послала раннього півника до мами: попоти ще моні та набратися сил. Зганьблений Федько грубо її вилаяв, за що й дістав дзвінкого ляща від швидкої на руку бублейниці.

Та бісова Наталка цим не задовольнилася. Перестріла тата, насунула смирененько на лоба хустку, пригасила лукаві очі:

- Батюшечко, чи ваш синок удома не висипається, що до мене під бік став проситися?

Того дня «розмова» з Федьком тривала понад годину.

- У монастир волоцюгу! - все гнівався тато.- На хліб та на воду!

Федько ж відлежувався в бузині до пізнього вечора.

- Боляче! - допитувалась співчутливо Таня, і брат, на диво, цього разу не турив її геть. Звівся, поворушив широкими плечами, погрозово кинув:

- Ну, тату, оце ви востаннє по мені поїздили! Більше не дамся вам, дзуськи!

- Що ти кажеш, дурний! - жажнулася Таня.

- Ет, що ви, баби, розумієте? - презирливо сплюнув Федько і раптом засичав, скривився болісно, торкаючись долонею спини.- А пужалном лупцювати щосили - можна?

Тато таки більше не бив брата. Не тому, що не захотів, а тому, що не зміг.

Сталося це на початку літа, щойно Таня приїхала додому. Тато ходив, як хмара: Федька виключили з духовної семінарії. Гинула надія на те, що син колись висвятиться, посяде його парафію, стане годувальником, підтримкою великої сім'ї.

Виключили за те, що Федько побив ректора семінарії. Перестрів на східцях та й відшмагав оселедцем - пісною, просолоною рибиною, що нею вже більше місяця давилася семінарська братія.

Ректор два дні не появлявся на очі студентам, а Світличного витурили із семінарії з вовчим білетом.

Федько приїхав додому ввечері, коли вся сім'я сиділа за столом. Тато як побачив непокірного сина, так і затрусився увесь, так і накинувся на нього, але Федько чекав, мабуть, на таку зустріч: ухопив тата за руки, поблискуючи шалапутними очима, молодим бугайчиськом уперся в підлогу, і тато стояв безпорадний, наче дитина. Тільки тепер помітили сестри, як виріс брат: стрункий та широкоплечий, він був на голову вищий від тата.

Тато смикнувся раз, смикнувся вдруге, тихо сказав:

- Пустя.

І коли Федько пустив йому руки, тато вже не наважувався бити сина. Повернувся, важко пішов у другу кімнату: згорблений, враз постарілий на багато років.

Отут і налетіла на Федька мама. Гладенька, низенька, вона і по плече не сягала синові, але таким гнівом пашіло їй завжди добре лице, таким осудом палахкотіли їй очі, що Федько аж поточився від неї до дверей.

- Ти що ж це, нечестивцю, собі надумавсь? - вигукувала мама, штовхаючи сина в груди.- На батька, на рідного тата руки підняти?.. Та чи в тебе Бога в серці немає?.. Іди зараз, падай перед ним на коліна, хай простить, нехрещений твій лоб!

Вона все біла його пухкими кулачками в груди, невмолима, гнівна, рішуча, заганяла його аж у куток.

- Та піду, чого ви так... - похмуро відіззався син і неохоче пішов до тієї кімнати, де зачинився тато. А мама, проводжаючи, штовхала його в спину.

Хоч як прислухалася Таня, а так і не взнала, про що вони там розмовляли. Лунали тільки нерозбірливі голоси. Спершу Федьків: глухий, басовитий, так, наче він засунув голову в бочку: бу-бу-бу... бу-бу-бу... Потім щось відповідав йому тато, тонко й ображено. І чим довше розмовляли вони, тим тихішими ставали голоси. Аж ось мама, що стояла біля самісіньких дверей, підняла просвітліле обличчя до пишної, в золотих ризах ікони, полегшено перехрестилася:

- Слава тобі, матінко Божа, - помирились!

Вони вийшли з кімнати вдвох: тато, витираючи заплакані очі, Федько - з похмурим та винуватим видом.

- Що ж, не вдалося зробити із тебе, Федю, священника, значить, на те воля Божа, - казав за вечерею тато. - Є в мене знайомий у банку, підеш служити туди, гляди, ще й директором колись станеш. Га, матушко, як тобі це подобається: син - директор?

Та хоч тато й здавався дуже веселим, і голосно розмовляв, і намагався навіть жартувати, все ж усі бачили, що нелегко зараз татові на серці.

Потім, коли діти полягали спати, тато й мама довго молилися. Мирно світилася лампада, злизуючи гостреньким язичком густу, як ртуть, оливу, боги то виринали в хисткому непевному світлі, то знову ховалися в темряву, а тато й мама стояли на колінах рядком, били поклони, гаряче шепотіли молитви. Тато, високий, худий, білів сорочкою та підштаниками, хилитався, як маятник, мама ж, гладенька й низенька, в нічній сорочці до п'ят, складала долоні човником, простягала вгору за Божою милістю, дивилася з такою надією, що в Тані, яка нищечком підглядала з-під ковдри, стискалося серце.

Помолившись, батьки лягли спати. Але ще довго доносився до Тані їх занепокоєний шепіт, лунало братове ім'я...

Епархіальне училище Таня закінчила достроково: на рік раніше. Їхнє розмірене, розліноване життя вперше сколихнула лютнева революція. Про це дізналися вони, училищні затворниці, від начальниці, дізналися далеко пізніше, коли навіть сюди, за високі монастирські мури, почали прориватися тривожні чутки і вже не можна було їх промовчати.

Старшокласниць зібрали в завжди холодному залі з високою стелею, з великим портретом царя, зображеним на повний зріст, в мундирі полковника російської армії. Обличчя Миколи II було якесь невдоволене, він з докором дивився на принішклих «шльонок», що прийшли в актовий зал, - тим більше вразило дівчат незвичайно розгублене, обм'якле лице їхньої начальниці, що стояла в глухому строгому платті із золотим хрестиком на чорній муаровій стрічці. Поруч із нею тупцяв не менш розгублений ієрей Олексій, їхній духівник, золотого серця людина. Старенький, із сивою борідкою та тоненькою кіскою, що стирчала, як мишачий хвостик, він безпорадно блимав світлими, як у дитини, очима, поглядаючи на своїх духовних дітей.

Ось начальниця вузькою рукою смикнула за хрестик, нервово ворухнула губами, і сотня очей випилася в неї.

- Діди...- начальниця конвульсивно посмикала головою, немов визволяючись з невидимої петлі, спробувала поправити себе, але ніяк не могла вимовити літери «т». - Діди... злі й темні сили примусили помазаника Божого зректися престолу... В найтяжчі дні для Росії, коли наше славне... христове воїнство виборює на фронтах перемогу... в найтяжчі ці дні прислужники диявола піднесли

руку на імператора... Помолимося за многолетіє дому Романових, діди...

«Шльонки» дружно впали на коліна. Були не так приголомшені звісткою, як тим, що їх начальниця вже плакала, навіть не криючи сліз.

Потім Таня думала, їй було страшно. Змалку звикла бачити царя поруч із Богом. «З Богом – на небі, з царем – на землі», – казав часто тато. Уявляла царя: на золотому троні, з державою та скіпетром у руках, що, прислухаючись до Божого гласу, вершить людські долі, а разом і її, Танину, маленьку дольку. Все, що на землі було добре, – те все йшло від царя. Все зле – від його ворогів. Від отих «унутрішніх» ворогів, що так і дивляться, як би тільки посіяти «смуту», порушити спокій і лад.

Інакше не могло й бути. Адже цар – це земне втілення Бога, а Бог теж бореться з силами зла, заганяючи царя тьми в самісіньке пекло.

І ось цар зрікся престолу. Випустив із рук державу й скіпетр, зліз із високого трону – покинув своїх дітей напризволяще. Як же вони тепер житимуть без нього? Хто за ними дбатиме? Хто порятує їх од загибелі й «смути»?

Та найбільше непокоїла Таню доля царевича Олексія. Колись приходив у її мрії королевичем із казок: на баскому коні із золотою вуздечкою, з мечем у руці та луком за спиною, добрим красенем, надією всіх скривджених долею попелюшок. Тепер його теж, мабуть, зсадили з коня, відібрали золоті шати – не мчатиме більше царевич дрімучими лісами, глибокими ярами прямо в Таніне серце.

Їх відразу ж відпустили на зимові канікули. Вдома теж немов когось поховали: щось нове, незрозуміле, тривожне носилося в повітрі. Тато не знаходив собі місця, ходив нервово по кімнатах, бубонів одне й те ж:

– Пропала Росія!.. Загинула Росія!.. – І ще більше горбився.

Мама ще з більшим заповзяттям поралася по господарству, ткацьким човником снувала від комори до хати, від столу до печі, що гоготіла, ненажерно роззявляючи червону пащеку. Федько день і ніч пропадав десь у місті. Він схуд, почорнів, став ще затятішим і часто сперечався з татом. Сестри замикалися кожна з своїм. А Тетяна носилася з Олегом.

Думала про нього і вдень і вночі, ревниво ховала від рідних його похапливі листівки і майже щодня писала йому у Полтаву, в медичне училище, довжелезні листи. В них було все: і дрібні щоденні новини, що приходили в попівську родину, й розповіді про цікаві книжки та ковзання на Хоролі, про сильні морози й високі замети – в них була Таня. Вся її душа, ще наївна й щира, з широко розплющеними очима, що сподіваються від життя самих тільки радісних подій, самих тільки сонячних днів.

Під час зимових канікул їх провідав дівер – чоловік найстаршої сестри. Приїхав усього на один день, більше лишатись не міг: молода матушка боялася відпустити його надовго з дому самого.

Дівер уніс часточку спокою в настрахану родину священника. Хай тато не дуже побивається за онімеченим царком. Хіба їм не було відомо, що витворялося при царському дворі в останні роки? Чи не був над ними фактичним царем Распутін – п'яний мужик, безбожник, живе втілення диявола? А хіба тато не знають, що робилося на фронтах, до чого йшлося? Чи вам хотілося б, щоб замість православних соборів на російській землі стирчали богопротивні кірхи, щоб лютеранські та католицькі попи відвертали паству від лона православної церкви!

Тато, переляканий, хреститься. Свят, свят, свят, що ви таке кажете, Віталію (з поваги до академічної освіти тато ніколи не звертався до зятя на «ти»). Та хто б же цього хотів!..

А саме до цього і йшлося, – вів своє зять. Хіба тато не чули, що цар під впливом цариці збирався замиритись із кайзером, віддавши йому половину Малоросії та балтійські всі землі? То нехай же тато не проклинають, а молять Бога за тих рішучих синів нашої многострадної Росії, що захистили її від жахливої долі!

– Але як же без царя? – не піддається ще тато – Як будемо жити без пастиря?

– А як в інших країнах живуть? – спитав і собі зять з ледь помітною усмішкою з отакої татової наївності.

– Ну, то ж безбожники! – відмахнувся тато. – Жабоїди...

– Цар буде, – втішав тата Віталій. – Дім Романових віджив себе, але це не значить, що Росія лишиться без царя. Російський народ вихований в душі царизму, він не може жити без пастиря. Хіба після того, як зник рід Іоанна Грозного, лишився порожнім російський престол? Нова свіжа кров ввіллється в Росію з новою династією, сильна воля і тверда рука візьме владу над нами. Нового Петра чекає

змучена наша Росія.

- Ну, дай Боже, дай Боже! - світлішає обличчям тато. - Спасибі вам, Віталію, втішили старого. А то як подивишся та послушаєш - волосся на голові ворухиться. Всі тільки й кричать: «Свобода! Свобода!» А з чим її їсти - ніхто толком не знає.

- То все перебродить. Все стане на місце.

Дорогий гість поїхав надвечір, тато трохи заспокоївся. Він дуже шанував свого високоосвіченого зятя, схилявся перед його авторитетом. Зять мав ясний розум і тверді погляди на життя. Закінчив духовну академію одним із перших, а от, бач, не схотів постригтися в монахи, відразу ступити на блискучу доріжку, що веде до високого церковного сану. Висловив тверде бажання повернутися на Полтавщину, в село: освічені пастори там потрібніші, ніж у пишних петербурзьких храмах. Посів парафію у великому селі під Хоролівкою - згодом на його запальні, сповнені глибокої віри казання почали з'їжджатися парафіяни з навколишніх сіл. Невелика церква гріщала від народу, пітніли обличчя й спина, задні гаряче дихали в потилиці переднім, напірали, щоб протиснутися ближче до амвона, де ставний, гарний, з буйним чорним волоссям і кучерявою борідкою батюшка промовляв слова із Святого письма. Місцева аристократія: управителі маєтків, старости і писарі лисніли намащеним волоссям, дами мліли під вогнистими поглядами молодого священника, який - «Ах!» - такий байдужий до всього тілесного, а прагне тільки небесних красот,

баршні впивалися кожним його словом, статечні хазяї-хуторяни, залишаючи церкву, гомоніли поміж собою схвально, що новий батюшка хоч куди, жаль тільки, що такий молодий. І відразу ж втішались думкою, що і його не мине чаша сія: пройдуть роки - постаріє.

І навіть біднота наvertsалася серцем до батюшки: уважний та ласкавий, він не мине жодної нагоди, щоб провідати обійдених долею своїх парафіян. Допомогти в біді. Утішити в горі. «Ей, Петре, не грішіть проти Бога! Бог у вас узяв, Бог вам і дасть. Не все те, що здається нам добром, є насправді добро, і не все зле є насправді злом. Вам здається, що ви біднішаєте, а ви багатієте духовним багатством. Ви бідкаєтесь, що вас їдять злидні, а що таке злидні в нашому скороминущому житті проти вічного блаженства в раю?» - «А так, батюшко, так!» - розчулено притакує Петро, не тому, звичайно, що батюшка, прощаючись, кине: «Пошліть уже свою жінку до матушки, хай насипле півмішка борошна».

Тож тато не може нахвалитись своїм зятем, мама не знає, де його й посадити, коли він приїжджає в гості, молода матушка не зводить із нього очей, а сама Таня вже більш-менш байдужа до нього.

Боялася навіть сама перед собою зізнатись, що колись була закохана в нього. Це - її таємниця, її солодкий гріх, що понесе із собою в могилу. Навіть самому Богові не посміла б зізнатися в цьому. Була певна, що ніхто ніколи не довідається про те, бо кому б тоді могло спасти на думку, що оця «шльонка» з великим недозрілим ротом, з довгими руками й незграбною постаттю підлітка зважиться на зовсім-зовсім доросле почуття?

Тепер же вона майже доросла. Має сімнадцятий рік, легеньке ластовиннячко на трохи кирпатому носі й Олега. Ластовиння їй завдає прикрощів, але мама каже, що, гляди, воно ще, мабуть, і вирихтується з літами в люди. Отже, Таня може бути задоволеною і сміливо чекати того часу, коли вона стане дорослою. Зовсім-зовсім дорослою. Вона тоді одягне чорну довгу сукню, укладе важку косу - точнісінько так, як укладає її старша сестра, щоб голівка здавалась маленькою, а коса - важкою та пишною, натягне білі нитяні рукавички і пройдеться головною вулицею Хоролівки.

«А чия то пішла?»

«Та то ж молодша дочка священника Світличного! Ви хіба не впізнали?»

«Та де ж таку красуню впізнати!»

«Е, не кажіть! Що красива, а що й розумна: закінчила епархіальне училище в Полтаві і оце приїхала до нас учителювати».

«Учителювати! Те-те-те... Отака молода і вже вчителька!..»

Таня аж мліє, слухаючи оті уявні голоси. Променіє очима, малює картини - одна принадніша від іншої, аж доки мама застae її за отим заняттям.

- Та чи ти, дочко, сказала, чи тебе хто наврочив? Дивись мені, що воно робить: сіло й сидить, як той статуї! А мак хто за тебе потре? На шулики ж перша миску підставиш!

Відігнавши спокусливі мрії, Таня притьмом береться за мак: де ще та сукня, і рукавички, і парасолька, а мама - поруч і вже он зирить за віником. Тож, вхопивши качалку та затиснувши величезну макітру, вона починає запопадливо терти мак. Так запопадливо, що макітра не витримує та й розсідається в неї поміж колінами.

Плакали шулики, плакала й Таня. І зовсім не від легкого маминого віника, а від чогось іншого, що накопило на неї, здавило за горло. А може, ще й від того, що мама ніяк не хоче зрозуміти її і вже утішає, притискаючи доччину голову до м'яких теплих грудей:

- Та годі тобі, доню, так побиватися! Підемо ось на базар та купимо ще більшу макітру.

Що відповісти на отакі мамині слова? Хіба що всміхнутися крізь сльози та нищечком пожаліти маму, що давно вже, зістарівшись, забула про дівочі безпричинні плачі.

Повертаючись із зимових канікул, повезла Тетяна в училище нарум'янені морозами щоки, невгамовний апетит і тугу по рідному дому. Та ще надію на зустріч з Олегом.

Надія ця - крихка і тоненька, як крижинка на маленькому придорожньому озерці під час перших осінніх заморозків. Високі ботинки класної дами відразу ж трощать її, жорстоко й безжалісно: революція нічого не змінила в училищі, «шльонки» лишилися «шльонками», отже, якщо й виходитимуть вони до міста, то тільки в колоні, тільки парами, тільки під недремним поглядом своїх виховательок.

- А поки що пройдемося до церкви та помолимося, діти, за здоров'я Тимчасового уряду і нашого славного воїнства, що кує перемогу над ворогом. Іще хочу звернути увагу учениці Світличної на те, що вона в останній час стала дуже неуважна на уроках. Про щось собі думає, не слухаючи вчителів, а коли її спитають - відповідає не до ладу або ще гірше - не відповідає зовсім. Чи учениці Світличній, може, набридло вчитися? - запитує в'їдливо класна дама. - Може, вона вважає себе за дорослу для того, щоб сидіти за партою? Може, їй більше до вподоби читати такі ось писульки?

Тут класна дама розгортає книжку, що тримала досі в руках, і двома пальцями бере розпечатаний конверт. Бере так обережно, з такою бридливою гримасою на висохлому анемічному лиці, наче то не конверт, а якась огидна тварина.

- Вам знайомий оцей почерк, ученице Світлична?

Кров бухає Тетяні в голову, туманить їй очі: на конверті Олеговою рукою виведене її ім'я.

- Чого ж ви мовчите?

Тетяна безпорадно оглядається. Десятки пар молодих, сповнених неприхованої цікавості очей так і впиваються в неї.

- Ви сюди дивіться, сюди! - наказує сердито класна дама і тикає конвертом їй прямо в обличчя. - Впізнаєте цей почерк?

- Не впізнаю, - ледь ворухить Таня вустами.

- Що?.. Відповідайте голосніше, учениця Світлична!

- Не впізнаю.

- Голосніше!

- Не впізнаю! - кричить Таня, переповнена розпачем, і класна дама більше не сікається до неї. Вона тільки вкладає конверт назад до книги, сухо наказує:

- Сьогодні в мене немає часу далі з вами розмовляти. Поговоримо завтра. А ви тим часом подумайте, може, пригадаєте, хто написав вам оце.

Вночі тихенько плакала Тетяна, ввіткнувшись обличчям в подушку.

Не могла простити собі отих двох слів, що прокричала на вимогу класної дами. Вона зреклася ними Олега точнісінько так, як зрікся колись Петро Ісуса Христа: «Істинно кажу тобі, що ще не встигне проспівати півень, як ти тричі зречешся мене...»

Вона теж тричі зреклася Олега. І Бог їй цього не простить.

Знала напевно, що він відверне Олегове серце за отаку чорну зраду, кине камінь між ними, розіб'є їх вогнем, розіллє водою.

А ще плакала Таня від того, що класна дама не дала їй прочитати, що написав Олег. Тримала конверт у двох пальцях, знову допитувалась, чи знайомий їй почерк, вичитувала суворо, жахаючись розбещеності учениці, що насмілилася познайомитися з якимось мужчиною, а не здогадалася хоча б на мить дістати захованого в ньому листа, щоб Таня хоч краєчком ока заглянула, що там написано.

Може, він захворів і потребує її присутності? Її теплої руки, ласкавого слова, ніжного погляду? А може, з ним сталася якась іще гірша біда і він кличе її на допомогу, кличе, надіючись на неї, в той час як вона зреклася його.

І Тетяна, доведена до відчаю, сказала ненависній виховательці: так! Вона впізнає оцей почерк, вона знає, від кого цей лист, вона познайомилася з Олегом ще у Хоролівці, ще рік тому, вона любить його... Любить!.. Любить!.. Любить!.. Ти чуєш, гидка, висушена вобло, просолена таране, стара лягушенціє, Тетяна любить його і здатна зараз заприсягтися в цьому на всіх Бібліях світу, цілувати всі підряд хрести, клястися найстрашнішими клятвами.

Вобла, тараня, лягушенція піднесла догори довгі руки, закуті в чорну матерію: боже, що вона чує!.. Щоб дочка священника, побожна, слухняна дитина, окраса училища, взірць поведінки та говорила отакі богохульні, безсоромні слова!.. Який жаж!..

Вона так і випливла з кімнати – з піднесеними вгору руками, немов ішла на розп'яття, а не до начальниці – скаржитись на юну бунтівницю, що насмілилася зізнатися в найсвітлішому з людських почуттів.

Коли б це було раніше. Тетяни й хвилини не тримали б в училищі. Смикав би себе за волосся батько, плакала б мама, сестри б осудливо поглядали на неї, лише брат пожалів би її, як вона жаліла його в тяжкі для нього години. Але тепер були інші часи, і Тетяну лишили в училищі, їй тільки заборонили виходити в місто. Та ще з наказу начальниці отець Олексій наклав на неї епітимію: місяць щодня відстоювати в церкві по дві години, вимолювати в царя небесного прощення за плотську гріховну любов.

І вона молилася, гаряче й щиро. Стояла на колінах перед образом Ісуса Христа, біла поклони, але мирське не залишало її навіть у церкві: молодий Бог дивився на неї сумними очима Олега: «Чому ти мені не відповідаєш, чого мовчиш?» Завмираючи серцем, вона все більше мріяла під час отих молитов про русявого хлопця, який назавжди, здавалося, увійшов у її життя.

Нарешті минув як ніколи довгий навчальний рік – їх розпустили на літні канікули. І всі вони, до останньої вільної хвилини, належали Олегові.

Запам'яталася тільки поїздка з татом до Яреськи, до священника Миколая, татового старого товариша.

Вона сиділа за довжелезним столом у низькій вітальні, і їй було дуже нудно та душно. Хоч вікна відчинені, прогрітий сонцем день дихав розжареною піччю. Тетяна нищечком витирала під столом спітнілі долоні й, ніяковіючи, відповідала однозначно: «так» – «ні» на спробу сусіда ліворуч розважати її розмовою.

Він мав обвітрене, пропечене сонцем обличчя, густі вуси пшеничного кольору, світлі очі, вигорілий чуб, звислі широкі плечі, повні дозрілої чоловічої сили, і м'який тихий голос. Був єдиний серед гостей не в рясі чи підряснику, а в мирському: біла сорочка, погаптована чорною й червоною заполочню, облипала його могутні груди, юхтові чоботи зшиті так міцно й надійно, що здавалися залізними. Іще мав обламани нігті з траурними смужками землі під ними, які жодним милом не вимити.

Він майже нічого не пив і дуже мало їв. З побожною пошаною слухав захмелілих батюшок та час від часу схилився до Тані й, дивлячись прямо на неї сірими приязними очима, цікавився, де панна вчиться, чи часто ходить до церкви.

А на другому кінці столу, де сидів Танин дівер, назривав уже скандал. Спершу тихо-мирно розмовляли про Родзянка і Керенського, про заколоти в Петрограді і нечесну гру союзників, які хочуть вибороти перемогу над ворогом кров'ю російського воїнства, аж поки один з батюшок, добре випивши, присікався до свого сусіда.

– Ні, ви скажіть: на яку трясцю нам тут здалася Росія?– червоніючи тугим, як баклажан, обличчям, допитувався він, вчепившись у широкий сусідів рукав. – Попанували у нас – і годі! Теперечки ми самі будемо тут панувати.

Не менш червоний сусід його сердито вирвав рукав, незадоволено мовив:

– Та відчепіться ви від мене: хто вам не дає панувати!

– Ні, ви скажіть... – з п'яною настирливістю ліз до нього самостійник. – Ви таки скажіть: коли ми здихаємося лапотників!

– Не забувайте, що я теж росіянин!– спалахнув сусіда.

– Овва, яка цяця, вже й слова сказати не можна!– образився й собі самостійник.

Сусіда щось йому відповів, видно, дошкульне і зле, бо той аж посизів від люті. Закачав широкий рукав ряс, лизнув довжелезним язиком великого волохатого пальця, зсукав величезну дулю та й підніс своєму опонентові під самого носа.

- А дзуськи вам знущатися з нашої неньки!

Зчинився шарварок. Одні батюшки відтягали ображеного русофіла, інші щосили тримали оскаженілого самостійника, що все ще вимахував дулею, намагаючись уцілити нею свого супротивника в око. І хтозна, чим би скінчилася оця катавасія, коли б не отець Віталій.

- Опам'ятайтеся, як вам не сором!- вигукнув він молодим та дзвінким голосом, звівшись за столом. Очі його пашіли болем, рукава довгої шовкової ряс зметнулися крилами гнівного птаха. - Подумайте, який приклад подаєте ви зараз

своєю поведінкою нашій пастві!.. Отець Феодосій, як вам не гріх із перста, призначеного для хреста святого, робити лапу диявола?

Батюшка-самостійник глянув на свою дулю так, начеб оце щойно вздрів її. П'яний запал згас на його обличчі, він винувато поліз за стіл.

- Дожилися, що вже й батюшки не миряться, - скрушно похитав головою Танин сусіда. - А Бог же все те бачить, все те чує! Ох, гріхи наші, гріхи!- і потім уже іншим тоном:

- То ви кажете, що збираєтесь учителювати?..

Повертались додому аж на другий день - раннього ранку.

Вчора загулялись допізна; уже й перші півні пропіяли, а батюшки все ще сиділи за столом, сперечалися, співали духовних, а потім і світських пісень, пригадували один одному давні й свіжі кривди і тут же обіймалися та цілувалися. Тютюновий дим слався сизими пасмами, кидав сині тіні на опилі обличчя, і від того всі скидалися на мерців, що повилазили з своїх домовин та й зійшлися на потойбічний бенкет.

Таня, яка ще звечора пішла спати, довго не могла склепити очей: сп'янілі голоси доносились всюди, ламали дрімоту. Врешті вона обняла обома руками подушку, притулилася до неї гарячою щокою, загадала: «Хай мені насниться Олег», - почмокала щасливо губами і відразу ж заснула.

Прокинулася з ясною головою і легким серцем. Трохи полежала, ніжачись у ласкавих лапках дрімоти. Потім враз розплющила очі, зіскочила з ліжка і, натягнувши поверх сорочини спідничку, босоніж вибігла надвір.

Щойно почало світати. Все було в сизій росі - на гошу днину. Трава так і бризкала нею, обмиваючи Танині ноги, унижуючи тугенькі литочки тьмяними перлинами. Біля колодязя, над довжелезним коритом, що з нього напували худобу, стояла їхня кобила Васька. Опустивши над коритом важку голову, кобила дрімала, а вода дзвінко спадала з її морди великими краплинами: кап! кап! кап!..

Прокинувшись, Васька потягнулася до Тані, гаряче й приязно дихнула їй прямо в обличчя. Таня ж набрала повні пригорщі кришталевої води, хлюпнула на сонну тварину. Кобила схропнула, відступила, замотала головою, струшуючи воду, - тоненькі струмочки постелилися темними доріжками по її густій шерсті.

Таня засміялася, знову занурила гарячі долоні у воду, хлюпнула на розпашіле зі сну обличчя, тихенько ойкнула і теж замотала головою.

Умившись, витягла із глибокого та чорного, аж страшно було туди дивитись, колодязя повне відро води, спрагло припала до нього. Піла маленькими ковточками, смакуючи воду, прислухаючись до того, як дзюркотить в її горлі прохолодний струмочок, спадає веселим водограєм - розносить по всьому тілу лоскітливу бадьорість.

У хаті вже почали вставати. Батюшки хапалися за голови, так, наче хотіли пересвідчитись, чи вона ще в них на місці, тато човгав з кімнати в кімнату, заклопотано допитувався:

- Не бачили моєї ряс?.. А штанів?..

Врешті вияснилося, що татів одяг прихопив із собою самостійник. Прокинувся перед світанком, пригадав, як його тут образили, - не захотів більше лишатися й хвилини. А що спав біля тата, то й ухопив його рясу замість своєї.

Вже на возі наймит помітив, що непротверезілий ще панотець сидить без штанів - світить до місяця голими литками. Наймит забіг до хати, згріб татові штани - та й будь здоров!

- Як же я тепер додому поїду!- бідкався тато, приміряючи одяг капосного самостійника.

- Це він нас уже експропріювати почав... Хо-хо-хо!.. - реготалися батюшки.

Сміятися й справді було з чого. Тато - худий та високий, самостійник же - опецькуватий та низенький. Його штани ледь прикривають татові коліна, в поясі ж такі широкі, що вмістили б ще отаких трьох татів; ряса теліпається, як на городньому опудалі, показуючи вистромлені з рукавів татові руки.

- А біла б тебе сила Божа!- закляв свого колегу тато.

Плюнув, схопив батіг, сів на возі, ні з ким не попрощавшись, смикнув за віжки - поїхали.

Разом з татом Тетяна й дівер. Дівер усе ще згадував учорашню сутичку, осудливо казав:

- Скаржимося, що народ перестає вірити в Бога, слухати своїх отців духовних, впадає в ересь. Шукаємо тому десь причин і не хочемо самі до себе приглянутись. Погрязли в чревоугодництві, пиячимо, лаємося останніми словами, заздriamo один одному, дбаємо не про те, щоб постами та молитвами очищати душу свою, а щоб іздерти з нещасного меншого брата останній пук шерсті, - який приклад подаємо ми пастві своїй?

Худорляве аскетичне обличчя дівера дише осудом, гарні чорні очі, що полонили навіки Танину сестру, та й їй насилалися колись не одну ніч, повнилися болем. Тато, похитуючись у такт Васьчиній ході, винувато мовчав, Таня ж не зводила очей із свого дівера.

- Вчора перепилися, пересварилися - гидко було дивитись.

І це - святі отці, служителі церкви, духовні наставники!.. Загине наша церква, загине... Своїми руками руйнуємо її. висмикуємо цеглину за цеглиною, а кричимо, що то - рука дияволових слуг, тавруємо анафемою кожного, хто шукає своїх шляхів до Божого престолу...

Всі оці слова навівають на Таню страх. Щось незрозуміле й тривожне, якась чорна безвихідь мариться їй, і вона лячно кутається у велику мамину хустку, вбирає голову в плечі.

Але ранок такий, що отак довго сидіти не можна. Величним спокоем та умиротворенням дише все довкола: небо й земля, трава й дерева, поля і гаї. Свіже, омите рососою сонце ще не встигло розжаритись, весело світить прямо Тані в обличчя. Вона примружує очі, і тоді на повіках спалахують маленькі веселки, мерехтять-переливаються усіма кольорами. І на душі їй стає так же чисто й урочисто, як і довкола, і вже засмучений голос діверів починає лунати все глухіше й глухіше, немов вона іде вперед, а він лишається на місці.

Та ось голос його знову наздоганяє Таню:

- Як тобі сподобався сусід, що сидів біля тебе?

- Як сподобався?- дивується Таня. А чому він їй мав подобатись взагалі?.. Не лишив по собі ніякого виразного враження, не могла зараз навіть сказати, гарний він був на виду чи ні, бо дивилася на нього з висоти своїх сімнадцяти років: він був просто старий.

- Адже йому вже, напевно, років тридцять!- каже вона.

- Тридцять?- повторює дівер, неспроможний стримати посмішки на отаку дитячу наївність зовиці. - Йому вже за сорок.

- То він такий, як мій татусь!..

- Ну, не такий він уже і старий, - заперечує дівер. - І не роки визначають вік людини, бо часто буває так, що тридцятилітній чоловік виглядає старішим за сорокалітнього... А твій сусід, Таню, дуже хороша, побожна людина...

- Він мені теж сподобався, - вирішує раптом Таня, пригадавши нарешті уважні очі, тихе, ласкаве обличчя.

- Він не може не сподобатись, - каже переконано дівер. - Коли б таких людей було в нас побільше, свята наша церква могла б бути спокійною... Ти тільки послухай, Таню, що він мені сказав позавчора, після Божої служби... «Знаєте, я такий радий, такий радий: у мене вкрали чотири мішки пшениці!» - «Чого ж тут радіти?» - питаю. А він - ти тільки вслухайся, Таню, - він мені й відповідає: «Як заходив до церкви, то не мав чим милостиню божим людям дати: гроші вдома забув. І так мене мучила совість під час Божої служби, так мучила, що я й місця собі не знаходив!.. А тепер - нехай ота пшеничка буде моєю милостинькою...»

Таня мовчить, подавлена святістю отієї людини.

- Щаслива, мабуть, його жінка, - врешті каже вона.

- У нього немає дружини.

- Немає?

- Він удівець. Дружину Бог забрав три роки тому.

- І в нього є діти?

Голос Тані тоненький, мов ниточка: ось-ось обірветься – так їй жалко невідомих сиріток-дітей!

- Так, два сини. Один уже парубок, а другий – років тринадцяти.

Таня трохи розчарована, їй чомусь хотілося, щоб ті діти були зовсім маленькі, отакі невинні янголята в пелюшках. Щоб їх треба було носити на руках, годувати із блакитної чашечки, заколисувати, співаючи пісеньку про гулі, про кашку та борщ.

Дівер щось ще говорить, але Таня вже не слухає його. Обхопила руками коліна, обперлась на них гостреньким підборіддям – задумалась про щось своє.

Васька трюхик та трюхик, візок рип та рип, татова голова хить та хить, і Таня і незчувається, як дрімота затуляє їй очі своїми прозорими пальцями.

До Хоролівки од Яресьок добрих тридцять верстов та ще й із гаком...

Рахубна штука отой гак! Видумав його, мабуть, якийсь великий жартівник, чи не запорізький характерник, та й учепив у кінці кожного шляху, що постелились по неосяжних полях України.

- Чи далеко ще, дядьку, до Яресьок?

- Та ще добрих верстов десять із гаком.

Їдете годину, їдете другу. Стелеться під колеса дорога, спроквола розгортається перед затуманеним поглядом, як безконечний сувій полотна. Вже, здається, проїхали і десять верстов, десь має скінчитися й гак, а Яреськи як крізь землю провалилися!

- Добродію, до Яресьок далеко?

Добродій довго чуває потилицю, поглядає на вашого воза так, наче прикидає сам собі, чи вистачить його доїхати до Яресьок.

- Та як вам, щоб не збрехати... Ото бачите попереду хрест?.. Аж он-он!.. Дак люди кажуть, що від нього ще верстов так із п'ятнадцять... А щоб не обдурити вас, то ще, мабуть, треба добрячий гак накинути...

Отут і зіскачте ви з свого воза, як ошпарений, і, вдаривши у відчаї об лукаву дорогу отим, що у вас на голові, – брилем так брилем, шапкою так шапкою, – недобрим словом спом'янете жартівника, що поначіпляв на дорогах облудливі гаки...

Тож мудрий Танин тато не питає, чи далеко ще до Хоролівки, а як тільки зсадив зятя біля його села та спустився в першу балку, зупинив кобилу і почав злазити з воза.

- Тату, ви за чим?

- За тим, дочко, що й пана з воза стягне.

Підтримуючи обома руками широкі штани самостійника, тато підтюпцем подався у лози, Таня ж сиділа, надуваючи почервонілі щоки, – ковтала сміх.

Тато повернувся, блаженно покректуючи. Поглянув на сонце, що розплавленою краплею звисало з неба, позіхнув, перехрестив широко роззявленого рота:

- Щось мене на сон хилить. Та й Васьці пора перепочити.

Розпріг Ваську, пустив на пашу, дістав із воза кобеняк та й подався у холодок – під крислату вербу.

Тато відразу ж заснув. Згорнувся калачиком, легенький вітер пробує йому розчесати борідку, ворухить волосся на голові, – і таким здається тато зараз маленьким, таким беззахисним, що Тані стає жалко його. Вона довго мучиться, що б зробити приємного татові, врешті надумала: взяла та й накрила його босі ноги теплою маминою хусткою.

Тато спав понад годину. Таня спершу чатувала біля нього, відганяючи зелену набридливу муху, а потім звелася на занімлі ноги, тихенько відійшла, оглянувшись.

Глибока балка прорізала степ, десь починаючись і десь кінчаючись, вкрилася густою м'якою травою, настигла посередині річечку – веселий дзюркотливий струмок, затінений вербами. Таня лягла на траву, заглянула у воду. Немов крізь надзвичайно чисте скельце бачила вона дно, все з білого піску, що прослався вузенькими хвильками, від чого здавалося, що й дно теж тече, тільки назустріч воді. Дрібненькі мальки риби весело гралися при самому дні, кружляли в химерному танкові. Ось вони напливали на тінь від Таниної голови, ткнулися в неї тупими мордочками, застигали, здивовано ворущачи тонкими, як пір'ячко, плавцями, і Таня чмихнула – такими вони здалися їй кумедними.

А над усім цим провисає тиша. Така предковична й глибока, що все тоне в ній, розчиняється безслідно, і навіть Васька застигла, омита нею, лише вряди-годи кивне головою, пустить райдужним спалахом слину.

Тато прокинувся сам, коли тінь пересунулась на річку і йому припекло добре в обличчя. Устав, потягнувся, потер спину:

- Щось я, дочко, промерз. Видно, сирістю мене протягнуло. Ану потри мені отут помежи плечима.

На другий день тато захворів. Жалівся на важку голову, дихав хрипло і тяжко, а потім і зовсім знепритомнів – почав марити. Лікар сказав незрозуміле страшне слово: «пневмонія», наказав прикладати гірчичники, тримати в теплі. Мама докоряла дочці:

- Як же ти, дочко, не вберегла тата? Хіба ж можна було на сирій землі спати!

Таня ходила з червоними очима.

Одужував тато довго. Ще більше схуд, в ясні дні виповзав надвір, жадібно тягнувся до сонця, немовби якась слабка, зламана стеблина, сухо покашлював. Кашель той так і залишився, він спершу непокоїв сім'ю, викликав тривожне побоювання за татове здоров'я, потім до нього звикли, і коли через багато років Тетяна згадувала тата, то завжди їй лунав його сухенький несміливий кашель.

Неохоче, ох, як неохоче від'їжджала цього року Таня в училище! Вона немов передчувала, що незабаром стануться події, які перевернуть усе догори дном.

Цього разу начальниця не закликала молитися за новий уряд, що виник у далекому Петрограді. Видно, мала із ним свої порахунки, бо від сухої чорної постаті її так і віяло холодною зневагою до представника того таємничого уряду. Але весь ворожий запал начальниці відскакував від молодого чубатого представника нової влади з червоним обличчям і свіжим синцем під блискучим лівим оком. Він весело поглядав на строгі шеренги дівчат, схожих на юних монашок.

- Та й муштрують же вас! – раптом випалив він, обводячи співчутливим водночас насмішкуватим поглядом застиглих вихованок.

По шеренгах прошелестів вражений шепіт, обличчя ж начальниці аж пересмикнулося. Навіть не удостоївши свого сусіда поглядом, вона звернулася до випускниць:

- Діти мої...

- Та які ж вони діти! – знову вигукнув життєрадісний представник і збив набакир свою кепку. – Їм уже заміж пора!.. Чи не так, дівчата?

Щось схоже на сміх прокотилося по зовсім уже зламаних шеренгах. У випускниць весело заблищали очі: їм явно починав подобатись оцей безцеремонно-життєрадісний представник.

Скандалізована начальниця побіліла як смерть. Посмикала тремтячою рукою хреста, конвульсивно ковтнула повітря і спробувала ще раз відновити порушений лад:

- Діти...

- Дозвольте, громадяночко, вже мені сказати їм слово.

Похитнувшись, начальниця відійшла, притулилась спиною до стіни – якраз під тим місцем, де колись висів портрет царя, а тепер чорнів прямокутник невилинялих шпалер. А представник енергійно зірвав з голови кепочку, махнув нею в повітрі:

- Гражданки будущі учительки! Первим долгом від імені молодої Радянської влади передаю вам гарячий пролетарський привіт! – він на хвилину замовк, щиро здивований тим, що випускниці не кричать «Ура!», потім знову махнув зім'ятою кепкою, наче розрубав нею повітря. – Пролетаріат всієї Росії скинув кровопивців буржуїв і поміщиків, взяв власть у свої руки, щоб, значить, задушить світову гідру – буржуазію!..

Охриплий на мітингах, веселий голос його трошив одвічну монастирську тишу актового залу, все

більше приголомшував випускниць. Розмахуючи кепочкою, представник ревгубкому повідомив, що й на Полтавщині влада перейшла до рук Рад, які будуть будувати соціалізм. А для цього, гражданки майбутньої учительки, треба вдарити не тільки по недобитій світовій буржуазії, але й по тому, що лишилося у нас після неї, в тому числі по суцільній неграмотності трудового народу. І хоч ви, гражданки, не пролетарських кровей, а, так би мовити, із духовенства, яке теж є темною плямою, що лишилася нам від розпроклятої буржуазії, однак ми вас просимо чесно трудитись і не піддаватися саботажу. Ви повинні учити наших дітей писати й читати, щоб вони росли грамотними, а не так, як їхні батьки, тільки щоб, канешно, без різного там опіюма... За що й буде вам від пролетаріату велика благодарність...

Замовк, відступив, світлячи весняним обличчям, повернувся до начальниці, яка вже ледь трималася на ногах:

- А тепер, гражданочка, видавайте документи.

Так, з благословення нової влади, повернулася Таня додому взимку 1917 року народною вчителькою. На другий же день зібралася йти влаштуватись на роботу, однак тато не пустив:

- Посидь, дитино моя, вдома, перечекай, доки пройде ця смута. Годі з мене того, що мій син пішов служити антихристові.

Дома коїлося щось неймовірне. Тато згорбився та постарів, часто бухикав, хапаючись рукою за груди, носив чорні тіні під блискучими сухими очима. Мама вже не поралася весело біля печі, а зітхала та здебільшого плакала, затуляючи обличчя фартухом, і тоді краще було до неї не підступатись. У перший же день нагримала на Таню, а потім обняла її, припала мокрою від сліз щокією, гаряче просила:

- Доню, поговори!.. Поговори з Федьком!.. Якщо нас не жаліє, то хай хоч над собою ізглянеться. Повернуться ж справжні власті - не минути йому шибениці!

Федько приходив додому пізно ввечері - ночувати. Тато із ним не розмовляв - відразу ж замикався у себе в кімнаті, глухо бухикав, але братові, здається, те мало боліло. Вривався до хати веселий, збуджений, червоний з морозу, ставив у куток гвинтівку, жбурляв прямо на лавку кожуха з червоною широкою перев'яззю на рукаві, голосно командував:

- Мамо, давайте щось їсти!

Мама перелякано сичала на нього, трусила обвислими щоками:

- Тс-с-с, бузувіре!.. Тато он доходить, а ти кричиш, як циган на ярмарку!

- Все ще кашляють?- питав Федір. - Треба б їм лікуватись.

- Та вже ж долікував рідний синок - хоч зараз у могилу, - казала докірливо мама, подаючи на стіл.

Федько на те нічого не відповідав. Жадібно, по-вовчому ворущачи щелепами, їв борщ, обгризав маслаки, аж тріщало в хаті.

- Зуби поламаєш, дурний!- жахалася мама. Вона й сердита на сина, а разом і жалко його, ой, як жалко! Воно ж молоде ще, нерозумне, того й дивись, дець у петлю свою голову встромить. Хіба ж тепер далеко до біди! Все пішло шкереберть, все переплуталося на білому світі, уже й не розбереш, де спід, а де верх.

- Нічого, мамо, наші зуби не так легко зламати!- весело втішає її син. Зводиться, високий та ставний, граючи м'язами, поблискуючи циганськими очима, пригортає матір до широких грудей: - Ми з вами, мамо, ще трусонемо світовою буржуазією!

- Пустяк, шалапутний!- виривається сердито мама, замахується на сина ганчіркою. - І за які такі гріхи послав нам Господь оцього баламута? - скаржитись вона, а Таня не зводить із брата наляканих очей.

Бо він здається їй чужим та незрозумілим. Його наче підмінили відтоді, як вони востаннє бачилися. Щось нове, доросле і мужнє, з'явилося в ньому, і Таня зараз не відважилася б отак як колись покласти йому на голову долоню, притулитись до нього щокією. Від нього так і віяло отими зборищами, демонстраціями, мітингами, що в них закутилась знавісніла від волі Росія.

Іноді брат приходив не сам - приводив з собою ще й друзів. Переважно це були такі ж молоді, як і він, хлопці, здебільшого ремісники - вся ота містечкова біднота, що зроду-віку гнулася від зорі до зорі по своїх халупах над виснажливою одноманітною роботою, а по неділях та святах пропивала з себе останню сорочку - забувалася в п'янім чаду. Ще рік чи два тому вони наважилися б зайти до них хіба що тільки з чорного входу, та й то на кухню, тепер же увальювалися до світлиці, разом із

Федором, господарями сідали до столу, сперечалися й кричали, не зважаючи на татів роздратований кашель, що рвав йому груди.

Бо тепер вони не боялися ні Бога, ні чорта. Раз вирвавшись із отих задушливих, напоєних смородом та голодним відчаєм нір, упившись чистим повітрям та ясним сонцем, сп'янівши від простору, святкового маяння прапорів, мітингових промов та революційних пісень, вони повнилися тією весняною несамовитою силою, що не знає собі перешкод, яка мчить пробоем, незважаючи на поразки і жертви, руйнує всі греблі й загати, хоч би якими високими та міцними вони були.

Вихідці з одвічних сутінок, вони не задовольнилися б тепер і сотнями сонць, жителі вузьких вуличок та тупих коротких завулків, вони мислили нині лише всесвітніми масштабами, і якийсь Іван чи Микола, з сухарем в одній кишені й обоймою патронів у другій, у вітрами підбитій шинельці, в черевиках, що трималися на чесному слові, пер проти всього світу, затиснувши в руках гвинтівку, і до нього не підступайся із меншим, аніж світова революція.

Все для них було вирішене, все пізнане, раз і назавжди, з такою наївною і геніальною водночас простотою, що культурній, високоцивілізованій, оміщаненій Європі лишалося тільки дивуватися, жахатись, захоплюватись і молити своїх захирілих божків, щоб отим божевільним і справді не вдалося роздмухати «пожар мірової».

Отакі були Федькові знайомі, що приходили разом із ним «заморити черв'яка», наводячи на маму й сестер тиху паніку.

Але, окрім цих небажаних та незваних гостей, появлялися в їхній хаті й інші гості, яким були раді і тато, і мама, і Таня.

Майже щотижня навідувався Віталій. Приїздив у маленьких санчатах, власноручно тримаючи віжки: наймит його, збаламучений революцією, подався до «краснопузих», мало що не до Федькових товаришів.

Дівер заїжджав прямо на подвір'я, зіскакував на сніг – високий, ставний, вродливий, більше схожий на офіцера, аніж на священника, сам розпрягав коня, заводив до стайні.

– Ми б уже, Віталію, самі, – бідкалася мама, метушачись коло шанованого гостя. – Ви б уже йшли прямо до хати.

– Нічого, мамо, ви не турбуйтеся, – відповідав весело зять. – Ось кінь трохи охолоне, а потім Таня напоїть його, а тоді вже й підемо до хати... Ну, як тато?

– Ой, погано йому, сердезі, погано... – починала свою тужливу пісеньку мама, Таня ж хапала відро і вітром мчала до колодязя: вона завжди рада була прислужитися діверові.

Обледенілий зруб горів проти сонця, наче велетенський діамант. Весело скрипів журавель, опускаючи довжелезного дзьоба в темне провалля, дзвеніла, стікаючи з повного відра, вода, так наче вона на льоту замерзала і падала на чорне блискуче дно вже крижаними кульками. Таня швидко перебирала руками по гладкій, відполірованій тисячами долонь деревині, перехилившись, хапала за мокру дужку відро, бігла до стайні.

– Вже... принесла... – видихає вона, сяючи на гостя радісними очима.

– Чого ж ти отак бігла, шалапутна! – докоряє їй мама. – Влетіла, як той вітер, у мене аж серце з переляку зайшлося!

– А вам, Таню, кланялися.

– Хто?

– Оксен.

Наморщивши лоба, Таня намагається пригадати, де вона чула це ім'я.

– А пам'ятаєте, як ви влітку їздили в Яреськи?.. Сусіда свого – пам'ятаєте?

Аж тепер пригадує Таня ласкаво-уважні очі, тихий голос, пшеничні вуса.

– Чомусь він став часто вас ізгадувати, – каже далі лукаво дівер. – Як зустрінємось, так і питає про оту гарну панночку, що сиділа з ним поруч.

Тут уже зацікавлюється й мама. Починає допитуватися, хто він такий, той Оксен, чи молодий, чи одружений, і Таня рада цьому маминому втручання, бо паленіє вже так, що хоч багаття об неї розпалюй...

Оцю свою здатність червоніти до сліз Таня дуже ненавиділа і не менш мучилась нею. Ще в дитинстві Федько не раз доводив її до плачу. Коли йому було нудно, він завжди приставав до сестри: «Таню, почервоній!»

І Таня відразу ж починала червоніти. Займалися щоки, червона фарба розтікалася по обличчю, хлюпала аж на шию, їй здавалося, що в неї вже червоніють і спина, і руки, а клятий Федько все чіпляється до неї: «Дужче, Таню! Дужче!»

Тоді Таня, не витримавши, з ревом кидалась на брата, а він із сатанинським реготом утікав від сестри...

Відвернувшись од дівера, Таня вийшла надвір. Настрій її був геть зіпсований. І чого він пристає до неї? Що йому треба?

Мала таку злість на отого... отого діверового знайомого, що, коли б він оце був тут, вона підійшла б до нього і суворо спитала б: «Слухайте, ви!... Чого ви від мене хочете? Я ж вас не чіпаю!»

Хай би спробував щось їй сказати після цього!

Щоб показати діверові, як він її образив отим недоречним привітанням, довго не заходила до хати. Взяла дерев'яну лопату й давай розчищати стежку – від колодязя на город. Кидала сніг направо й наліво, і він здіймався біленьким пилком, тихо плив у застиглому на морозі повітрі, вигравав маленькими райдугами проти яскравого, зледенілого сонця.

І думала про Олега.

Була на нього теж трохи ображена, хоч добре розуміла, що він ніскільки не винен... Що він у тому не винен... Що не приходять до неї щодня, не зустрічає на вулиці, не бере ласкаво за руку й не каже: «Яка ви, Таню, сьогодні гарна!» Що їй самій нудно, сумно до сліз, що вона іноді аж задихається від бездумного оцього життя і вже навіть найцікавіша книжка не може розраяти та потішити її.

Бо тут потрібен лише він. Щоб отак підійшов, отак узяв її руку, отак сказав...

«Капосний, капосний! – думає Таня. – Не може покинути оте своє училище та приїхати до мене. А тут мене обра-жа-ають!..»

Таня не плаче. Звісно ж, не плаче! Тільки чомусь оті легенькі веселки підпливають до самісіньких очей та й зависають на віях. Тремтять, переливаються усіма кольорами, не хочуть опускатися на сніг.

– Та чи ти сказилася сьогодні, дочко, чи тебе хто наврочив! – сплескує руками мама, вгледівши дочку вже аж біля груші. – Ну, куди оце ти взялася дорогу прочищати?

Таня оглядається на той мамин голос, дивиться на доріжку, що прослалася від колодязя в якийсь білий світ, і не знає, що відповісти мамі.

– Сила дурна – нікуди діти, – бурчить мама. – Ану постав оту лопату, поки вона по тобі не походила, та внеси мені дров.

Тупаючи ногами, щоб струсити сніг, Таня заходить до хати. Тримає такий оберемок дров, що мама знову накидається на неї:

– Ти що, підірватись захотіла? Ось наживи мені грижу, наживи, хто тебе тоді, дурну, й заміж візьме!

– Не потрібний мені ваш заміж! – відповідає Таня, і в голосі її уже бринять сльози – І Оксен отой ваш противний мені не потрібен!

– Таке! – не витримує – сміється мама – Нагадай козі смерть... Хто тебе ще сватати збирається, а ти вже заміж лаштуєшся!

– Ніхто мені не потрібний! – вигукує Таня і так жбурляє дрова додолу, що аж жалібно брязкають вікна, а мама перелякано хапається за голову: ні, таки хтось наврочив дитину!

Потім Таня втихомирюється. Сидить у світлиці на старій шкіряній канапі, кутається у ласкаву мамину хустку, слухає розмову тата й дівера.

Дівер примостився за столом, мішав у склянці чай тоненькою срібною ложкою. Гарна борідка відтіняла чітко окреслені почервонілі від гарячого чаю вуста, брови неспокійно ворушилися під високим, кольору слонової кості чолом. Тато ж нервово ходив по кімнаті – ганяв по стінах неприкаяну тінь.

Вони розмовляли про політику, і Тані, признатись, трохи нудно. А якщо ще щиріше признатися, то

й зовсім нудно. Однак вона щосили притискує долоню до рота, що почав був розтулятися: боїться, що її поженуть спати.

Отже, тато і дівер розмовляють про те, що нині діється в нещасній Росії і що воно буде, про святу церкву, яку слуги диявола відділили від держави («Гоніння на віру, гоніння!» – розмахує руками тато).

- Ви, Віталію, кажете про спасіння Росії? – питає болісно тато – А хто ж її порятує?

Віталій посміхається кутиками вуст, обережно відставляє склянку.

- Є такі, тату... Збирається боже воїнство. Біле, як сніг, чисте в любові й гніві своєму, воно пройде Росію з краю в край, очистить усю землю від більшовицької скверни.

- Ну, дай боже! Дай боже! – хреститься тато, а Таня відразу ж уявляє оте біле воїнство: білі коні, білі плащі, білі шоломи й панцири і навіть білі мечі та списи.

Пізніше, вже аж на другу зиму, побачила Таня біле воїнство і те, як воно очищало землю від скверни.

Вона каталася з Олегом на ковзанах по Хоролу. Була в коротенькій шубці, біленькій шапочці й тримала в руках таку ж білу муфту. Здавалася сама собі снігуронькою, що випорснула раптом на дзвінку прозору кригу, яка аж тьохкає під ковзанами, вабить безконечною синюватою стрічкою все далі й далі.

Вони на річці вдвох, і їм не треба більше нікого, бо світ здається їм таким виповненим, що ще чиїсь щасливі очі чи радісний усміх просто не помістилися б у ньому. Тут були тільки їхні очі, тут лунав лише їхній сміх – було їхнє царство, яке вони ревниво оберігали для себе.

Правда, отам, під берегом, при самій вуличці, що, як уперте дітисько, здиралася в місто, сповзала назад і знову починала дертися вгору, були ще жінки. Поприносили до паруючих ополонки такі гори білизни, немов назбирали по всьому місту, вимахували праниками, аж крига стогнала довкола, лящали невтомними язиками, світили до сонця червоними руками і збитими стегнами, бо заковували запаски та спідниці повище, щоб не замочити в холодній воді.

Коли Таня й Олег проїжджали мимо, молодиці, як по команді, випростовувалися, але й не думали, соромітниці, ховати свої гарячі стегна! Таня паленіла від гніву на них, Олег же ховав очі й заточувався на рівному.

- Паничу, ходіте до нас! – весело гукали пральниці.

- Навчіть і нас ковзатись, паничу! А ми вас за те погріємо! – реготали вони.

Трохи від'їхавши, Таня шипіла сердитою гусочкою:

- Не дивіться на них!.. Чуєте, не смійте дивитись!..

- Я ж і так не дивлюся! – зовсім уже зніяковілий, боронився Олег.

- А чого тоді вони вас кличуть?.. Чого тільки вас?..

Тут уже навіть Олег не знає, що відповісти. Справді, чому завжди вони гукають тільки його?

Але навіть оті меткі молодиці не можуть порушити чари їхнього світу, їх розбило інше.

Десь перед обідом, коли вони вже збиралися додому, хтось сипонув, як із пригорщі, рясними пострілами. Прогуркотів захилинаючись кулемет. Ах!.. Ах!.. Ах!.. – сердитою качкою відгукнулася гармата. Понад містечком прокотилася хвиля багатоголосого реву, виплеснулася на річку, відбилася від криги, зашурхотіла в очеретах. На вуличку вибіг чоловік, голова розпатлана, шинеля розстебнута, через обличчя навскіс наче хтось мазонув червоно-синьою фарбою: набрякав, наливаючись кров'ю, слід від удару. Важко, із стогоном дихаючи, хапаючи по-риб'ячому роззявленим ротом морозне повітря, він скочив на кригу, зірвав із себе шинелю, що плуталася довгими лапами поміж ногами, по-заячому петляючи, побіг у очерет.

І відразу ж на тому кінці вулички виріс темний клубок людей і коней, покотився шалено донизу, розмотуючись, як сувій полотна, з криком, гвалтом, свистом, пострілами. Зупинилися, затанцювали захрапленими кінями довкола молодиць, замахали, матюкаючись, нагаями.

- Говоріте, сволочі, куда он удрал?

- Пльоткой їх!.. Пльоткой, так їх растак!..

Жінки плачуть, кричать, затуляючись від нагаїв, а перелякана Таня ніяк не може зняти ботинок із ковзаном: смикнула зопалу шнурок, затигла у тугий вузлик – хоч зубами гризи! Олег опустився біля неї на коліно, пробує розв'язати, швидко каже:

– Таню, не бійтесь... Таню, не бійтесь... – хоч у самого побіліли губи і тремтять неслухняно пальці.

– Бейте вон тех, што на коньках!.. Ані скажут!..

Рвучи копитами кригу, до них підлетіли два вершники. Один із них замахнувся нагаєм – блиснув золотим погоном в Танині перелякані очі.

– Где беглец?

«Зараз ударить», – подумала Таня, але навіть не спробувала прикрити голову руками. Як заворожена, дивилася на чорну гадюку, що звивалася прямо над нею, ворушила роздвоєним кінчиком. І такою юною безборонністю віяло від її невеликої постаті, що вершник раптом засміявся, махнув рукою, опустив нагай на круп коня – помчав до своїх товаришів, які все іще вибивали з молодичь пилуку, не шкодуючи сил.

Чи то котрась із молодичь не витримала – сказала, чи вони самі здогадалися, побачивши шинель, що лежала на кризі, розпластавши поли, тільки згодом уже виволокли отого чоловіка з очерету, кинули прямо на лід, оточили хекаючою розлюченою стіною, замиготіли чорними нагаями.

– Вб'ють!.. Вони його вб'ють!..

Таня дивиться безпорадно на розгубленого Олега, очі її повні сліз, вона вся тремтить, притискає щосили до грудей білу муфту.

Та ось солдати розступилися, відкривши прикуте до криги, нагаями пошматоване тіло.

– Готов?

– Не, ещо дишіт.

– Живуч большевик!

– Пристреліть?

– Пускай так подихает.

Зіскочили на коней, махнули нагаями, гикнули – помчали до міста, висікаючи з криги блакитні холодні іскри. Молодиці куріпками збіглися до непорушного тіла, мимоволі підійшла й Таня: якась сила штовхала її в спину, і вона не могла опиратися їй. Всі молодичі вороже подивилися на неї, так наче вона, Таня, видала оцього чоловіка, а одна із них суворо сказала:

– Вам чого тут, панночко, треба?

– Могла б я... чимось допомогти? – пробелькотіла Таня, відчуваючи, що вона от-от розплачеться.

– Досить, допомогли! Ідіть та катайтеся собі з паничем, а тут вам робити нічого!

Опустивши голову, Таня побитою тінню відійшла від молодичь. Світ раптом померкнув, куди б вона не дивилася, скрізь бачила страшну покривавлену спину отого чоловіка, що непорушно лежав на льоду.

Іще відчувала гостру самотність. І недоречність оцього ковзаня. Не уявляла себе вже снігуронькою, боялася зустрітись очима з Олегом, прочитати в них осуд.

Прийшовши додому, тихенько забралася в буфет, святу святих її мами, дістала найбільшу банку варення, потайки винесла в сіни. Хай тільки трохи стемніє, вона віднесе це варення отому чоловікові, що його впізнала відразу, як тільки він вибіг на річку. Варення малинове, мама завжди причащала ним Таню, коли та хворіла.

Біле воїнство протрималося в Хоролівці недовго. Весь цей час Таня не виходила в місто: там посеред майдану повісили комітетників, їх замерзлі тіла погойдувалися на страшній колісці і вдень і вночі, порошилися снігом розхристані груди. Мама бідкалася за Федьком, Таня ж таємниче помовчувала: ще в першу ніч, коли прийшли білі, вона допомогла братові врятуватись від смерті.

Було це так.

До них стали постоем два офіцери – молоді, веселі, голосисті, як півні. Заїхали на баских конях, тато показав їм на стайню, а коли офіцери завели туди коней, запросив гостинно до хати:

- Заходьте до господи, гостями дорогими будете!.. А ти, Таню, візьми відро і напоїш потім їхніх коней.

Один з офіцерів галантно запротестував: як вони можуть дозволити, щоб така гарненька панночка трудилася свої білі ручки!.. Однак Таня мовчки пройшла мимо, ображено стуливши губи: перед очима її все ще звивалися оті страшні нагаї.

Витягла відро води, занесла до стайні. І хоч офіцерські коні потяглися до неї мордами, вона обійшла їх, підставила відро Васьці.

- Таню!

Гарячий шепіт упав на неї прямісінько з неба. Таня ойкнула, впустила відро, облила собі й Васьці ноги.

- Таню, не бійся, це я.

Федько виглядав до неї з горища, як домовик. Весь у сні, трусить пилюкою – заривався, видно, на самісіньке дно.

- Таню, де вони?

- В хату пішли, – ледь ворухачи губами, відповіла Таня. – Тато їх запросили.

- Запросили? Дорожчі, значить, від рідного сина!

Ображений усміх кривить Федькові уста, недобрими вогниками спалахують очі. Він хапається за бантину, дригаючи довгими ногами, повисає на ній, потім спритно стрибає на землю.

- Що ти робиш, божевільний! – жахається Таня, – Адже можуть зайти!

- Не зайдуть... їхні коні?

- А то чії!

- Гарні коні.

Федько гладить крайнього жеребця по лебедино вигнутій шиї, перебирає пальцями гриву, і якась розбишацька думка вже миготить у його чорних очах.

- Ти що думаєш робити?

- Нічого, – загадково посміхається Федько. – Полізу ще на горище – погріюся. А ти наготуй мені щось на дорогу поїсти. Та гляди, – дома ні слова!

Таня лише киває головою. Ще змалку звикла беззастережно скорятися братові і тепер думає тільки про те, як би непомітніше винести з хати їжу.

Прийшла до стайні вже в сутінках. Коні спокійно хрумали сіно, стукали копитами в дошки, порипували ясла. Прислухалась, тихенько покликала:

- Федю!.. Федю!..

Брат котом зіскочив додолу.

- Ти чого так довго возилася? – спитав невдоволено, беручи хлібину, добрий шмат сала, пиріжки з капустою й м'ясом.

- Не могла. Оті двоє все сиділи за столом: то обідали, то домовлялися з татом про молебень...

- Молебень?.. Ось ми їм устроїмо молебень, дай тільки час!

У темряві Таня не побачила – здогадалася, як усміхнувся, недобре й погрозово, брат. Посопів, жуячи пиріжок, спитав:

- А зараз що вони роблять?

- Полягали спати.

- То й нехай собі сплять. А ти от що, Таню... – Федько нахилився до сестри, гаряче дихнув їй у обличчя: – Буду я звідси тікати. Як тільки стемніє, ти виведеш мені за ворота коня... Виведеш?

- Виведу, – покірно погоджується Таня. – Ваську?

- Не Ваську, дурна! Васька ще на хазяйстві пригодиться. Оцього ось жеребця. Хай мене спробують впіймати на ньому!.. Тільки чуєш: веди обережно, щоб ніхто не почув! А вже як побачать, то скажеш, що вивела прогуляти. Чуєш?

- Чую, - відповідає Таня і вже мало не плаче.

- Ти чого? - помічає оті невидимі сльози брат. - Боїшся?

- Боюся, - чесно признається сестра. - І... і Ваську жалко: заберуть у нас Ваську.

- Не заберуть.

- Заберуть.

- То кого тобі жалкіше - Ваську чи брата? - спалахує Федько, і Таня, присоромлена, бере брата за руку:

- Я виведу коня тобі, Федю!

- Та не зараз, а як зовсім стемніє, - охолоджує її брат. - Я за ворітьми тебе чекатиму. А як я поїду, то ти й цих випусти на подвір'я... І ворота не зачиняй... Нехай думають, що вони самі вийшли... Чуєш?

- Чую, Федю.

Ледве діждавшись, поки зовсім стемніло, накинула Таня наопах козушок, обережно вийшла з хати. Затримуючи подих, зійшла з ганку, оглянулася, прислухалася: ніде ні душі.

Надворі - морозно й тихо. Сонне містечко заривалося в глибокі сніги, щільно прикривалося віконницями, щоб не втратити жодного промінчика, жодної крихти тепла. У високому, остудженому чорними вітрами небі виблискували зорі, тремтіли й перебігали з місця на місце, шукаючи затишку. Іноді якась із них зірветься, на якусь мить повисне на світлій ниточці, а тоді полетить прямовисно донизу, впаде на дзеркальну поверхню Хоролу - розсиплеться тисячами дрібненьких скалок. Тоді довго підскакують, гаснуть вони на льоду, замерзаючи, і вчувається, як плачуть-видзвонюють тоненькими голосочками, аж серце заходиться - слухати їх.

Отерпими, неслухняними пальцями взяла Таня вуздечку, потягла за собою коня. Жеребець гаряче дихав їй у потилицю, мотав головою, грайливо схропував, косив вогняним оком на Таню. Фіолетові тіні ворухилися довкола, випаровувалися під скупим промінням зірок, плавали в застиглому повітрі, загадкові й моторошні. В Тані вже не тільки пальці - душа терпла, а все тіло її так болісно напружилося, що гукни хто до неї, вона тут і помре. Вона йшла як сновида, йшла прямо в жакні оті тіні, а кінь витанцьовував позади неї, ламав дзвінками копитами тишу.

За ворітьми зустрів її Федько. Відібрав вуздечку, ухопився за гриву, хижим птахом злетів на коня - вріс у сідло міцною, збитою постаттю. Рипнув сідлом, дзенькнув стременами, блиснув до Тані зубами:

- Ну, сестронько, прощай! Цього я тобі повік не забуду!

Таня стояла непорушна, задерши до нього обличчя, безвільно опустивши руки, така самотня й беззахисна, що Федькові запекло раптом у горлі, гаряче вдарило в груди. Він швидко нахилився, схопив нахололе обличчя сестри в долоні, поцілував у губи, різко випростався, гикнув - пустив галопом коня, немов утікав від отого душевного прояву. Проклекотів, віддаляючись, тупіт, десь завищав, зайшовся злим гавкотінням собака, хтось перелякано бахнув з рушниць - за Федьком тільки слід прохолов.

Завмираючи серцем, прислухалася Таня, чи не мчить за братом погоня, чи не свистять над ним нагаї. Але довкола було тихо, ніч наче зімкнулася, пропустивши Федька, замела за ним усі сліди...

Минуло кілька тижнів, і знову стріляли з гвинтівок та кулеметів, довбали промерзлу землю з гармат, літали вулицями на змилених конях - і гостро блискали шаблі, розбризкуючи кров по стоптаному, витолоченому снігу. Білих гнали червоні, червоних воювали зелені, а десь поза містом, розмаявши чорні прапори, носилися махновці, і Тані важко було зрозуміти, за віщо вони отак люто ненавидять одне одного, оці люди, що народилися на одній і тій же землі, грілися під одним і тим же сонцем, розмовляли однією й тією ж мовою, а часто бувало, що одна й та ж колиска вигойдувала їхнє дитинство. В якійсь божевільній світовій завірюсі закрутилися, завихрилися люди, щось незрозуміле й страшне діялося довкола, і Таня не раз відчувала себе беззахисним равликом, що намагається сповзти з дороги - не попасти під безжалісні колеса подій.

Весною Олег і Таня вирішили одружитись, як тільки трохи втихомириться довкола. Таня не казала про це поки що ні татові, ані мамі - носила своє щастячко в собі. Вона якось притихла, рухи її втратили поривчастість підлітка, стали спокійніші, м'якші, плавкіші, очі немовби поглибшали,

виповнилися потаємним теплом. І дід, що повернувся цієї весни з далеких мандрів, уже не називав її Танюхою і не дарував їй копійку, тим більше що всі копійки давно вже знецінились в оцій колотнечі.

- Оце, Танюхо, ніс я тобі один камінь. Зумруд. Або ще - камінь життя. Хто його носить - повік хвороби не знатиме.

За ці два роки дід дуже подався, потрухлявів, як старий пенюк. Чорне донедавна волосся чи то посивіло, чи взялося якоюсь сірою цвіллю, і не життям - могильним холодом віяло з беззубого дідового рота.

- І такий, Танюхо, той зумруд прозорий та чистий, що як заглянути добре в нього, то й утопитися можна. Зелений, як весняна трава...

- Де ж він, дідуся? - питає нетерпляче Таня. - Ви його принесли?

- Ніс, дочко, та не доніс, - відповідає скрушно дід. Зводить на онуку погляд і у вицвілих очах його - безсила тінь гніву - Перестріли якісь харцизяки, обтрусили, як грушу.

Я, було, кинув зумруд до рота, хотів проковтнути, дак один із них як гримнув кулачищем по спині, то замало й душа разом з отим камінцем не вискочила на дорогу... Щоб же тебе, паразите, отак до смертоньки лютої стукало! - заляв свого напасника дід.

Тані і смішно, і жалко діда, а разом і отого камінця. Сама б не носила, нащо їй, вона й так здорова, а віддала б татові, бо тато ж он ледве переставляє ноги.

Дід же скрушно хита головою:

- І що воно на світі Божому коїться? Люди немов показалися: так і норовить кожен тебе за горлянку гризнути!

- Революція, діду, - пояснює Федір, що разом із сестрою зайшов провідати старого. Він звихнув ногу, і його на два тижні відпустили додому.

- Леворюція? - перепитав дід і раптом розсердився: - Яка ж це в біса леворюція, коли вже добрій людині й на вулицю вийти не можна! Власті на них, паразитів, немає... от вони й той... і роблять собі леворюцію...

Цього разу дід зупинився не в сусіда, а в дочки. Татові, здається, все стало байдуже, і мама разом з Тетяною прибрали в комірчині, наносили пахучої трави, поставили дачку, повісили в кутку ікону - і дід лишився задоволений новим своїм житлом.

- Спасибі тобі, дочко, тут і померти не гріх.

А за тиждень покликав Таню:

- Танюхо, гукай матір!

Коли прибігла стривожена мама, дід уже лежав на спині, склавши на грудях руки хрестом - хоч зараз клади в домовину. Зупинив на дочці погаслі очі, ворухнув висушеними губами:

- Оце, дочко, буду вже помирати.

- Що з вами, тату?

- В нутрі в мене все перегоряє, нічого не лишається... Клич, дочко, попа...

Хоч як утішали діда, хоч як умовляли його, - він затявся на своєму: буде помирати - і квит! І таки до ранку помер - пішов у останню, найдовшу, дорогу, з якої ніхто ще не повертався додому.

Ховали діда непомітно і тихо. Федько запряг Ваську, тато прочитав над покійником молитву - і ось уже виріс невеликий горбик землі - ледь помітний свідок того, що жила на білому світі людина, чогось прагнула, на щось сподівалася, кудись собі йшла і з кожним кроком все ближче підходила до могили.

Для чого ж тоді живуть люди на світі? Невже тільки для того, щоб кінець кінцем лягти на кладовищі, де смерть, наче кріт, нариває невтомно все нові й нові горбики сирої землі?

І сумно, й тривожно на душі в Тані, і довго ще бовваніє перед її очима білий, свіжовитесаний хрест - символ страждання людей, які часто-густо самі себе розпинають на ньому, як малі, нерозумні діти, обламують та калічать і без того крихке та куценьке життя.

Отже, дід лежав у могилі, а над ним, над кладовищем, над містом, над усім білим світом з його

лісами й луками, річками й долинами, битими шляхами й вузькими стежинами, ланами, хуторами і селами розгоралося літо. Опадало ранковими росами. Сіялося лагідними дощами. Проливалось зливами. Палахкотіло веселими зірницями. Кипіло зорепадами. Божеволіючи від життєвої жаги, брало землю в палкі обійми, і вона, упокорена, лежала потім у млосній знеможі, покривалася росою, втомлено мерехтіла до неба глибокими зіницями озер.

Це літо принесло Тані чимало радості і ще більше печалі. Радості – напочатку, печалі – наприкінці.

Майже щодня зустрічалася з Олегом. Не могла, здається, й дихнути без нього. Він оволодів усіма її думками, так владно виповнив її маленьке життя, що там уже ні для чого більше не лишалося місця.

Думала лише про Олега, марила ним і вдень і вночі, не могла навіть читати книжки, бо з кожної сторінки дивився на неї Олег, чаклував ласкавими очима, сповнював радісним трепетом. Коли б мала подругу, ділилася б з нею своїм простеньким, як пташина пісенька, щастячком. Коли б не побоювалася брата, розповіла б йому все, не потаїла б нічого, бо й так уся істота її аж кричала про Олега.

Або ще, якби вона мала фарбу й палітру. Туго нап'яте дзвінке полотно, щедро освітлене сонцем. Найбільший пензель з густою великою щіточкою, щоб ним можна було черпати, щедро та необачливо. І тільки яскраві, тільки чистих тонів фарби. Жовтогарячі, срібні, малинові, золоті, сині, блакитні...

Це була б незвичайна картина, якої ще ніхто не бачив. Ні дерева, ні річка, ні земля чи небо, навіть не квіти, птахи чи люди, а лише фарби. Торжество фарб. Переможне горіння святкових кольорів, весільний танець найрадісніших відтінків. Небаченої краси візерунок, якому не було початку й не буде кінця.

І кожна з тих барв була б омузичена. Тендітними дзвониками озивалася б золота й срібна, скрипковими струнами співали б синя й блакитна, соковитим всепоглинаючим дзвоном котилася б з кінця в кінець малинова барва.

Отакою була б ця незвичайна картина, що її написала б Таня, якби мала палітру, пензель і нап'яте на величезний мольберт полотно.

Та картина простояла б недоторканою майже до осені. А потім на неї почали б лягати все похмуріші тіні.

Татові ставало все гірше й гірше. Він уже майже не виходив з кімнати. Лежав на широкому дубовому ліжку, на цілій горі подушок і перин, що наче пухли, смокчучи татове тіло, а тато з кожним днем пірнав у них все глибше й глибше – танув на очах. Важко дихав, важко поводив очима. Все просив, щоб відчиняли вікна, сердився, коли ставали навпроти світла:

- Не затуляй повітря! О, Господи, і померти спокійно не дадуть!

В такі хвилини голос у тата ставав тоненький та жалісний, як у хворої дитини.

Тані хвороба татова здавалася жовтою кішкою, худющою, злою, з палаючими нещадно очима. Вона душить тата, як мишку, запускає йому під шкіру гострі пазурі – грається перед тим, як із'їсти. Іноді випустить, відскочить, приляже, припавши до підлоги напруженим тілом, постукуючи нетерпляче хвостом.

І тоді тато починає бадьоритися. Не помічає ні отих пазурів, що впинаються нетерпляче в підлогу, ні хижих зіниць. Го-го, він ще поживе на білім світі! Уже хвороба проходить, уже йдеться на поправку! Хіба він не кашляє сьогодні набагато менше, ніж, скажімо, вчора? І зовсім цю ніч не потів. А подивіться, скільки він сьогодні з'їв бульйону! І то з яким апетитом!

І мама, й діти – всі притакують на жалісну його похвальбу. Вони й самі охоче вірять отій казочці, що зривається з татових уст. Може, й справді лиха хвороба відступилася від нього? Може, сталося чудо, й за кілька днів тато зовсім одужає, піде правити службу Божу, де без нього, як розказував церковний староста, все валиться з рук.

- Поправляйтесь, батюшко, та приходьте скоріше до церкви. Бо той новий батюшка скоро гопака танцюватиме замість служби Божої, прости мене, Господи, грішного!

Отож усі починають вірити в те, що татові йде на видування, і в дім наче вливається сонце. Тато спинається на тонкі, наче сірничинки, ноги, обпираючись об Танине або мамине плече, виходить на двір. Відразу ж сідає на стілець, підставляє під сонце прозоре, наче з воску виліплене, обличчя, жадібно обводить вирослими за час хвороби очима двір, будови на ньому, сусідські хати, що позирають цікавими вікнами з-за високих плотів. В такі хвилини Тані здається, що тато хоче глянути кудись далі, аніж може сягнути людський зір. Тато немов поривався в оті безмежні лани, що вгадувалися за хатами, навіть сади доносили ледь чутний шерхіт достиглих хлібів, прохолоду ярів та

байраків, запах густих конопель, віддалений виспів сталі під мантачками перших косариків. Може, тато бачить уже себе на легеньких бігунцях, а мимо пропливають лани, рясніють чоловіки та жінки, що вийшли збирати насущний свій хліб та й вимахують серпами і косами? А може, мандрує понад Хоролом, обіймаючи зором і річку, і луки, і густий верболіз, і далекі дубові гаї, що вписалися в обрій зеленими плямами, і білі хмаринки на небесному тлі, – усю божу красу, створену на радість людині, яку вона в сліпому егоїзмі своєму так часто не помічає, не шанує, не оберігає, а нищить, плюндрує, псує? Може, саме над цим задумався зараз тато, бо печальний усміх лягає йому на уста, позбавлені крові, аж сірі на колір?.. Таня цього не знає, їй тільки жаль тата. Так жалко, що хочеться плакати, однак вона щосили стримує сльози і вдає із себе веселу, повну надії, ні, навіть упевненості, що тато скоро стане на ноги.

В отакий із днів, коли хвороба трохи відступилася від тата, їх навідав Віталій. Мав до тата якусь пильну справу, тому не став чекати обіду, щоб потім уже переговорити, а прийшов до нього відразу, не обтрусивши, як кажуть, з ніг пилюки.

Привітався, похвалив татів вигляд, поплескав пухкою рукою Таню по щоці:

- Хорошіємо, Таню? Від наречених, мабуть, вже й одбою немає?.. Ну, ну, я пожартував.

Лукаво посміювався в молоду кучеряву борідку, потішений тим, що зовиця уже «пече рака». Таня, розсердившись, вибігла з кімнати, зашилася в світлицю, в затишне «татове» крісло, розгорнула зачитану книжку.

Дівер про щось довго розмовляв з татом. Потім прочинив двері, весело попросив:

- Танюшко, поклич-но маму!

Все ще сердита на Віталія, Таня навіть не глянула на нього. Звелася, пішла шукати маму. Потім знову забралася в крісло.

Скільки часу вони там розмовляли, Таня не могла б сказати. Вона була дуже зайнята, щоб слідкувати за тим. Саме знайшла спосіб, як читати книжку так, щоб книжка не заважала мріяти про Олега і – навпаки. Підставляла себе замість героїні, героєм робила Олега, і все йшло, як по писаному. Вони щойно повинчалися в церкві й сіли до карети, щоб провести медовий місяць у Парижі, коли з татової кімнати виглянула заплакана мама:

- Доню, йди-но сюди!

- З татом погано? – стріпнулася Таня, відчуваючи, як холоне – падає серце.

- З татом усе добре.

Таня переводить полегшено дух. Але ж чому тоді плаче мама? Може, з сестрою щось сталося?

Відклавши книжку, Таня поспішає в таткову кімнату.

Тут щось сталося. І те, що сталося, стосується її. Інакше вони не дивилися б на неї отакими очима. Наче оце вперше побачили її і хотіли довідатись, що вона за людина.

Таня ступає крок... другий... зупиняється, пройнята збентеженням.

- Ви мене кликали?

Вона запитливо дивиться на тата, що сидить зараз на ліжкові, спираючись спиною на високі подушки. Нічна сорочка в тата розстебнута, звідти виглядають сухенькі ключиці, ворущаються за кожним віддихом так, наче намагаються щоразу здушити тонку татову ший. А великі татові очі закуті в холодні тіні, як у крижини. Вони теж наче дихають – палахкотять неспокійним, тривожним вогнем догораючих зірок, і тіні то змикаються довкола них, то знову розмикаються.

- Підійди, дочко, сюди, – тихо каже тато, не спускаючи з Тані очей. – Ближче... Ще ближче... Сядь біля мене... Отак...

Татова рука, що лежить у Тані на колінах, легесенька, як соломинка. Кожна жилка, кожна кісточка просвічує крізь тонку пергаментну шкіру, навіть видно, як пульсує тими жилками густа чорна кров. Рука здається такою сухою, що Таня боїться поворухнутися, щоб не обламати її.

- Слухай, доню, сюди...

- Слухаю, татусю, – покійно відзивається Таня. Здається зараз сама собі маленькою і дуже слухняною. Хоч би що попросив її тато, вона з радістю зробить не вагаючись.

- Ти в мене, доню, вже доросла, і все повинна розуміти... – Татові, мабуть, дуже важко говорити, бо

оті тверді ключиці дедалі частіше душать за горло.

- Ти бачиш, Таню, який я хворий... Важко хворий... Учора в мене був лікар, я його закляв сказати мені правду... всю правду... Це мій парафіянин, і він не міг обдурити мене... Так от, доню... мені вже не довго лишилося жити...

Тут тато знову замовкає, а Тані здається, наче оті сухенькі ключиці перескочили їй на горло і душать щосили, заважаючи дихати. Однак вона пропихає повітря в груди і звертається благально до тата.

Що татусь таке каже! Хіба татусеві не легше? Хіба татусь не виходив учора надвір, хіба не казав, що йому вже легше?..

Сумовита посмішка в'яне на татових вустах. Ні, доню, то все самообман. Йому ніскільки не легше, а навпаки - з кожним днем усе гірше й гірше. Та й нічого Бога гнівити: Бог життя йому дав, Бог його й відбирає - кличе до себе. Він, слава Богу, пожив на білому світі, зазнав і радості й горя і сміє надіятись, що Бог простить йому всі вільні й невільні гріхи.

- Але я, Таню, хочу вмерти спокійно. Хочу знати, що і мама, і ти в мене влаштовані... Що вам не доведеться поневірятися в ці тяжкі й тривожні часи, коли людина лягає спати і не знає, чи доживе вона до наступного дня...

- Я не залишу мами, тату!

- Так, я знав, що ти в мене добра дитина... Але й тобі, і мамі треба буде щось їсти... у щось одягатися... в чомусь ходити... мати свій теплий куток. А я вам майже нічого по собі не лишаю...

Татові все важче говорити. Ріденькі росинки поту виступають йому на чолі, їх збирається все більше й більше, ось-ось зіллються вони у струмочки, потечуть по обличчю. Треба б їх витерти, але Таня боїться поворухнутися, бо на колінах у неї лежить крихка татова рука.

- Слухай, дитино, сюди... До тебе посватався один чоловік...

«Олег!»

- Це дуже хороша людина...

«Але ж чому він мені нічого про це не сказав?»

- Він, правда, набагато старший від тебе...

«Де ж набагато, всього на два роки!»

- ...але богомільний і тихий... Справжній християнин, вірний син нашої матері церкви... До того ж він заможний, багатий хазяїн. Має хутір і млин... за ним ти не знатимеш злиднів і зможеш допомогти своїй мамі та сестрам...

Аж тут доходить до Тані, що мова йшла не про Олега. Вона така вражена, що спершу не може навіть осягнути всієї біди, яка звалилась на неї. Робить різкий рух - і татова рука падає їй із колін.

Хіба тато не знає, що вона вже заручена?

- Заручена?.. З ким?..

Тато підняв руку так, наче хотів навідмаш ударити дочку.

Але Таня не пробує навіть затулитись руками. Вона тільки заплющує очі й щосили зіщулюється. Хай краще тато її вдарить... хай б'є скільки забажає, тільки не оте... оте жахливе сватання.

Але татова рука не опускається чомусь на Танину голову. Тато робить рукою такий жест, наче раптовий вогонь пахнув йому прямо в обличчя і він хоче захиститися від пекучого жару.

Хто?! З ким вона заручилася?!

- Та з Олегом же!

- З яким Олегом?

- З Олегом Мирославським, - каже Таня, трохи здивована тим, що татові треба ще й пояснювати, хто такий Олег.

Тато різко зриває із себе ковдру, оголюючи худі довгі ноги, кричить прямо в обличчя дочці:

- Отой безбожник?! Син отого безбожника!.. Та як він насмівся навіть наблизитись до моєї дитини?! Та ти знаєш, хто його батько?!

- Його тато лікар, - каже приголомшена отим вибухом Таня.

- Лікар... - фиркає тато. - А який лікар?.. Який, я питаю тебе, лікар? Та чи відомо тобі, що це - найзатятіший ворог нашої церкви? Губитель нашої віри?.. І щоб я віддав свою дочку... свою кров у прокляту сім'ю безбожника!.. Щоб я... щоб я...

Голос татові уривається. Він заходиться таким судомним кашлем, що здається: за цим ось вибухом висмикнеться все його нутро, вивернеться, як рукавичка. Тато прикладає до вуст хустину, і вона відразу ж розцвітає зловісною червоною квіткою.

Першою отямлюється мама. Випихає перелякану Таню з кімнати, випроваджує зятя і залишається із татом наодинці.

Після цієї сцени тато три дні не розмовляє з Танею. Мама весь час заплакана, їй жалко тата, що тане, як свічка, жалко й дочки, все в їхньому домі притихло, завмерло, і Тані іноді починає здаватися, що навіть час тут ходить навшпиньки.

Вона ніяк не може освоїтися зі страшною новиною, що її привіз того нещасливого дня дівер. Не може примиритися з думкою, що якась зовсім чужа їй людина, з якою вона зустрічалася всього один раз, посягає на неї, хоче стати її чоловіком. Адже вона більше не зустрічалася з ним. Не каталася на ковзанах. Не стерегла мрійливими літніми вечорами зоряного неба. Не прощалася по півгодини біля воріт. Не мріяла про нього неспокійними дівочими ночами, припадаючи гарячим лицем до подушки - мовчазної подруги усіх її таємниць. Не давала йому слова, не обіцяла нічого, - то як же він посмів отаке вчинити? Хто дав йому право?

Задихалась од гніву, їй здавалося, що він діє підступно, нещиро. Бач, не приїхав сам, а прислав дівера, щоб той обснував павутинням. Сам же десь сидить і терпляче чекає, доки вона затріпоче в тенетах. Коли б він трапився зараз їй на очі, вона сказала б про те, як ненавидить його і як любить Олега.

Та заходила мама, несла посічене горем обличчя, пропечені розпукою очі, казала, що татові погано... дуже погано, - і Танина рішучість починала хилитатись, як вогник на вітрі.

- Татусь хворий?.. Татусь дуже-дуже хворий?.. Він усе ще гнівається на мене, не хоче мене й бачити?.. Що ж я маю робити? - допитується Таня в мами, і вже очі її повні сліз.

Мама не каже - «так», але й не каже - «ні». Мама сама не знає, що сказати дочці, і тому лише плаче, витираючи фартухом очі, а в Тані аж серце розривається від жалю до хворого тата. Адже це вона винна в тому, що тато її помирає! Дозволила татові лежати в отому байраці, аж поки тато застудився, сама ж, як дурна, заглядала в струмок, збирала на вінок собі квіти, рада, що тато лежить у холодочку.

«Не вберегла!.. Не вберегла!.. Не вберегла!..» - довбе її дятел каяття, дзьобає прямисінько в серце. І Таня навіть не пробує захиститися від нього.

А тут іще дівер. Ходить за Танею шовковою тінню, намагається заглянути в розгублені очі зовиці.

- Нащо ви сказали про це татусеві? - прямо запитує Таня, й дитяча образа тремтить на її вустах.

Дівер не спішить відповісти. Він м'який та обчаливий, розум світиться в його чорних сумовитих очах, лагідним співчуттям віє від видовженого обличчя з тонкими благородними рисами. Дівер чимось схожий на Ісуса Христа, особливо зараз, коли він стоїть навпроти зовиці.

- Яка ви ще дитина, Таню, - врешті каже він, і чи то докір, чи то співчуття лунає в його тихім голосі.

- Навіщо ви мене сватаєте за нього? - вперто допитується Таня. - Я не люблю його, чуєте!

- А що таке, Таню, любов? - м'яко питає дівер і торкається Таниного плеча довгими пальцями. - Дитино, дитино, ви твердите про любов так, наче пізнали всі її гіркі й солодкі плоди. І забули, мабуть, що нам заповідав наш Господь Бог...

- Що заповідав?..

- Справжня любов може бути тільки до Бога, - терпляче нагадує дівер. - Відречися і від батька, й від матері, зречися мужа, братів і сестер своїх, якщо вони стануть на дорозі цієї святої любові, і йди в обійми до Бога. Неси йому душу свою, своє серце, свої надії й молитви. Бо там, - Віталій звів догори очі, шукаючи, мабуть, неба, - лише там є справжня любов, очищена від гріховних помислів, земної скверни.

Таня не вперше чує ці слова. Повторяли їх і тато, і Віталій, і священник з єпархіального училища. Таня годі сприймала їх як таке, що само собою розумілося.

Тепер же оці слова діють на неї по-іншому. Чомусь уявляє Бога ревним сухим дідом, який вимагає, щоб любили тільки його і більше нікого. Вона щосили стуляє повіки, трясє головою, щоб відігнати цей гріховний образ, нав'язаний, безперечно, нечистим, але ніщо не допомагає: старий Бог дивиться прямо на Таню повними жовтої підозри очима, твердить рипучим голосом: «Люби тільки мене... Тільки мене...»

А дівер далі вмовляє зовицю. Ласкавий оксамитовий голос м'якенькою стрічкою обвиває Танин мозок, заколисує, огортає обезвольючим дурманом:

- Ви кажете, Таню, що не любите Оксена?

- Не люблю! - щосили трясє головою Таня, все ще не розплющуючи очей: не хоче дивитись на дівера, боїться його гіпнотизуючого погляду.

- І не зможете його полюбити?

- Не зможу!.. Ніколи!..

- Дитино, дитино, що ви на цьому розумієтесь! А хіба не страшніше погубити свою душу, віддавшись безбожникові?.. Хіба не страшніше стати причиною прискорення татової смерті, весь вік катуватись усвідомленням того, що тато зійшов у могилу, проклинаючи вас?..

З Таниних заплющених очей просочується сльозинка. Зависає на вигнутих крильцях повік, тремтлива й беззахисна, жалісна у своєму безнадійному намаганні затриматись, не впасти додолу. Врешті зривається, спалахує, пронизавши сонячну доріжку, що пересікає кімнату, гасне летючою зірочкою. Таня ще міцніше заплющує очі, але не може втримати сліз: вони викочуються все швидше й швидше, спалахують - гаснуть, спалахують - гаснуть, і Віталієві починає здаватись, що то капля за каплею витікають Танині очі, що, коли зовиця після цього плачу розтулить повіки, там буде лише чорна сліпа порожнеча.

Він обіймає зовицю за плечі, веде її, безвільну, до канапи, обережно садовить, та й сам сідає поруч. Великий жаль до цієї молоді наївної дівчинки враз обіймає його, пробуджує сумнів: «А може, не вона, а я помиляюся? Може, вона й справді не знайде щастя з Оксеном, буде мучитись увесь вік, проклинаючи власне життя?» Та відразу ж проганяє цю думку, як спокусу диявола. Хіба має він право відпускати овечку до козлиць? Хіба не вищі інтереси святої церкви від наших мирських інтересів? І що таке горе, страждання людське поруч з вічним блаженством у раю!

До того ж він переконаний, що кращого чоловіка Тані не знайти. Вона зараз плаче, гнівається на нього, а мине час - буде дякувати. Бо як дорослі покликані вказувати дітям, що добре, а що зле, і часто-густо зводити нерозумних дітей з лихої доріжки, незважаючи на їх плач і крик, так і її, душпастирі, повинні спрямовувати мирян на праведний шлях, хоч, може, цей шлях веде через страждання та сльози.

- Ви повинні пожаліти свого тата, якщо вам не жаль себе, Таню.

Таня мовчить. Якась дивна байдужість проймає її, тупо давить на голову. Думає про Олега, з яким не бачилась ось уже чотири дні, питає сама себе, що скаже він, коли про все це довідається. І її починає морозити. Вона підсвідомо робить такий жест, наче кутається в теплу мамину хустку, і вперше зводить на дівера порожні, випиті розпукою очі.

- Я піду до тата.

Зачувши кроки дочки, тато важко повернув голову на прим'ятій подушці, вичікувально подивився на Таню.

Він її найдужче любив поміж інших дітей. Була найбільш схожою на нього. Мала його очі, його ніжний тонкий ніс, його обриси вуст. Так же сміялася і легко піддавалася мріям. Він пильно дивився на дочку, схожий зараз на змученого Бога, - ті ж загострені риси обличчя, ті ж скорботні тіні на запалих щоках, - і думав, що як іноді важко, коли діти не розуміють батьків.

- Іди сюди, - прошепотів він, не спускаючи з дочки почорнілих за час хвороби очей. Якимось чужим, моторошним вогнем горіли вони, немов хтось безжалісно спалював там рештки життя, і Таня, наблизившись, схилила голову, щоб не дивитися в них. - Отак, - промовив він задоволено, бо йому хотілося, щоб саме це зробила дочка: притулилася обличчям до його наболілих грудей. Поклав висохлу руку на худеньку потилицю, де кучерявилось м'якеньке волоссячко, пестливо ворушив пальцями, обпикаючи шкіру - Отак, - повторив він, дивлячись на покірну схилену голову, на всю зломлену постать дочки.

Поступившись перед татовою волею, Таня не могла, однак, не зустрітись востаннє з Олегом, хоч розум і підказував їй, що краще було б цього не робити. Бо не була до кінця щира у своєму намірові скоритися татові. Плакала надію, що ось побачиться з Олегом і він усе вирішить. Як він це зробить, вона не знала, але на те ж він і Олег, щоб знайти порятунк.

Усе частіше спадало на думку, що він просто візьме її за руку і скаже, суворо та владно: «Не пуцу!» І вона вже нікуди не піде. Плакатиме, докорятиме, і це буде щиро, бо їй же так жалко тата, але не менш щирим буде бажання скоритися Олегові, піти за ним на край світу, якщо він покличе.

Він зустрів її холодно, відчужено. Ні для кого не було таємницею, що попівська дочка кохається з сином лікаря, як не могло бути втаємниченим і оце лиховісне сватання. Тим більше що Віталій заздалегідь подбав про спокій зовиці: написав Олегові, що вона вже засватана, і просив його більше не приходити – не шукати зустрічі з Танею.

Тож він набрав якомога гордовитішого виду, звів брови в холодний шнурочок, стулив губи, щоб ображений трепет не видав його з головою, зустрів її наперед заготовленою фразою:

- Що вам іще треба від мене?

Таня, що, побачивши його ще здалеку, не витримала – побігла, враз зупинилася, наче наткнулась на холодну стіну. А він, дивлячись кудись поверх її голови напружено застиглими очима, видувив на трепетні уста саркастичну бліденьку посмішку:

- Вітаю вас із законним шлюбом.

Різно повернувся – пішов.

А Таня стояла й дивилася йому вслід. Коли б вона була досвідченіша, то зрозуміла б, що й жорстокі фрази оті, й перебільшена холодність, і оця втеча його – все це несправжнє, що досить їй наздогнати його, торкнутися його плеча, заглянути йому в очі, як з нього відразу ж осиплеться ота показна гордість і перед нею стане знайомий, ласкавий, уважний, закоханий в неї Олег.

Усе це зробила б Таня, якби була трохи досвідченішою. А так стояла й дивилася йому вслід і знову куталася в неіснуючу мамину хустку, холонучи душею і серцем.

Через день відбулися заручини.

Приїхав Оксен – навіз подарунків. З повного воза зносили сало, ковбаси, яйця й курей, кілька лантухів крупчатки ще торішнього помолу перекочували в комору. Він сам носив ті багатопудові мішки, хизуючись силою, краечком ока поглядаючи, чи не виглядає з вікна його майбутня дружина.

Але Таня не тулилася до вікна. Зачинилася у свою кімнату, на всі запитання відповідала одне й те ж: хай її зараз не чіпають, хай дозволять востаннє попрощатися зі своїм дитинством, з дотеперішнім безжурним життям.

- Таж ніхто ще тебе не забирає! – казали їй. – Сьогодні ж тільки заручини.

Таня лишилася непохитною. Знала, що завтра відчуватиме себе по-іншому. Іншими очима дивитиметься на світ, інші думки снуватимуться їй в голові. Завтра вона буде вже відданою, сьогодні ж іще належить сама собі.

Сиділа і все ще надіялась, що Олег передумає, ось-ось постукає у вікно – викличе її надвір. А вікно все темнішало й темнішало, воно наче сліпло, і разом згасала Танина віра в те, що звідтіля прийде до неї порятунок.

Її покликали ввечері, коли невиразні тіні заворушилися по закутках, поповзли по стінах, підіймаючись усе вище і вище. На строгі лики святих спливало тихе лампадне світло, тато лежав упокоєний та урочистий, як воскреслий Бог, навіть груди його не піднімалися так напружено й часто, а біля ліжка стояв Оксен і дивився прямо на неї.

Кров відлила Тані від обличчя, похололи руки й ноги, і вже не вона – хтось чужий наче вві сні підійшов повільно до тата, покірно схиляючи голову, дозволив укласти неживу свою руку в чужу, шорстку і широку, долоню. Таня непорушно стояла й дивилася на тата, який все намагався узяти й ніяк не міг утримати в ослаблених руках таку важку для нього ікону.

Хутір Іваськи, що в нього збирався Оксен Івасюта привести Тетяну Світличну, губився серед широких степів Полтавщини, оточений високими яворами та гостроверхими тополями – зеленим, шелестким живоплотом.

Тут було все, щоб зробити людину багатою: широкі лани і вузькі дороги, щоб, не дай боже, не топталася даремно земля, заливні луки вздовж невеликої річки, порослі щедро травою, городи і сад

з новими дадановськими вуликами попід деревами. Пильне хазяйське око, яке ніщо не пропустить, тверда хазяйська рука, що всьому дасть лад; коні й корови, свині та вівці, кури й гуси – все те росло, дихало, жило, їло, плодилося, обростало салом і вовною, несло яйця, доїлося, вкривалося потом, впряжене в плуги чи вози, щоб перетворитися потім у цупкі папірці, у срібні кружальця – лягти на темне дно гамана з міцними сталевими дужками, з гострим, хижо загнутим кігтем замка, що кожного разу міцно стискав оті дужки: не хотів поступатися здобиччю.

Гаман той, великий, із потемнілої телячої шкіри, придбав іще дід: був одного разу на ярмарку в Сорочинцях та й замовив знайомому чоботареві:

– Зший мені, чоловіче, тільки добрячий. А я вже за ціною не постою.

Чоботар постарався: зшив гаманець з блискучого хрому, з усякими панськими витребеньками – ланцюжками, брелоками, ще й розцяцькував бронзовими пластинками.

Дід покрутив, покрутив його в руках, кілька разів підкинув на широкій, як грабарка, долоні, немов пробуючи, скільки заважить оцей витребеньок, як його наповнити, та й повернув майстрові:

– Не підходить.

– Як не підходить! – аж схопився із стільця вражений майстер. – Що ви таке кажете: не підходить! Та сам губернатор не відмовився б від такого гаманця!

Але дід стояв на своєму: не підходить – і квит!

– Ти мені, чоловіче, поший такий, щоб я захотів – усе своє добро в нього убгав. І без оцих-о витребеньок. Хай їх пани носять, панам легко живеться, а мені подай такий, щоб було що в руки взяти.

– Ну, гаразд, пошию вже вам гамана, – піддався, нарешті, чоботар. – Не хочете цього, то я вже вам інший пошию...

І він таки пошив. Дістав міцнющої шкіри, з якої можна було б викроїти на пару добрих чобіт, замовив дві сталеві дуги, як на вовчий капкан, з яструбиним кігтем-защипкою посередині, і наступного ранку зустрів діда, ховаючи в бороду лукаву посмішку:

– О! Уже я вам постарався! Сюди не тільки своє – і чуже можете пхати!

Дід аж кркнув, побачивши новий гаманище. Видер у майстра з рук, довго м'яв, нюхав, клацав сталевую дужкою, заглядав усередину. З усього було видно: задоволений.

– То яка буде твоя ціна?

Прискаливши око, майстер подивився в прокопчену стелю, поскріб себе під бородою:

– Та-а... якщо вам правду казати, то з іншого я і більше узяв би... Ви ж подивіться, скільки пішло на нього шкіри!.. Ви знаєте, яке то було теля, що з нього здерли ту шкіру?.. Воно так мекало, що в мене аж серце заходилося...

– Кажи, скільки! – нетерпляче перебив його дід.

Майстер скривився так, наче проковтнув щось кислоще на смак, потягнув через ніс повітря, утаємничив лице, поманив пальцем діда:

– Тільки нікому... Бо мене тут і засміють, як узнають, як я з вас дешево взяв... Два рублі – ну! – і вчепився рукою в борідку.

Дід замість того, щоб торгуватися, мовчки поліз за пазуху. Дістав вузлика, одвернувся, відрахував два карбованці, ткнув приголомшеному майстрові:

– Бери!

Дід пішов, притискаючи до живота гаманище, а майстер ще довго стукав себе по голові колодкою та питав, чи є ще на світі отакий дурень, як він.

Гаман міцно прижився в родині Івасют – переходив від батька до сина. З роками потемнішала сталь, вичовгалася колись пофарбована шкіра, та все ж він невтомно роззявляв свою хижу пащеку, поглинаючи гроші в ненаситне нутро, і часом здавалося, що, скільки не годуй його папірцями, срібляками та мідяками, йому все було мало, – він усе роззявлятиме рота, клацатиме дзьобом-защипкою.

Дід Івасюта застав ще панщину – в молоді свої роки дослужився в пана до ланового. Дбав про

панське – не забував і свого: коли вийшла воля, купив у пана п'ятнадцять десятин землі – цілий клин понад тихою річечкою, на який давно вже прицілювався оком. В те ж літо, незважаючи на жінчині плачі, переселився з села, зламав невелику хатину, поставив її на белебні і відразу ж став копати колодязь.

Води довго не було. Шурхотіла суха земля, важко падала глина, пересипався пісок, а воду наче хто випив, вона все не хотіла появлятися, хоч чорна діра колодязя заглибилась аж на десять сажнів. Врешті на п'ятнадцятім сажні, коли дід уже вирішив кинути лопату, швидко потемнішав пісок, поповз пливунном – веселим водограєм ударила кришталева холодна вода.

Старий Івасюта відставив лопату, перехрестивсь, нахилився, полощучи чорні долоні, набираючи повні пригорщі, – пив, аж хрустів на зубах пісок, і все не міг напитися. Вода стікала по міцному підборідді, холодна як лід, струмувала за пазуху, на розпарені груди, а він тільки покрекував, блаженно відпирхувався, як зморений кінь на водопої.

– Тату, вилазьте, бо залле! – гукав до нього згори син, але дід виліз тільки тоді, коли вода дійшла йому аж до пояса.

Видряпався з колодязя перемазаний, мокрий, широко розставив, ноги – вріс у землю, переможним поглядом обвів майбутній свій двір, промовив урочисто:

– Ну, тепер, сину, починаємо жити! Слава Богу, самі собі панами стали: ні до нас, ні від нас.

Син дивився на простоволосого батька – міцного, вузлуватого, схожого на потемнілого дуба, що довго збирається стояти на землі – глушити молоді деревця, потайки думав, що не скоро тато випустять з рук оце господарство, передадуть йому, єдиному синові.

Поволі вимальовувалися контури широчезного дворища. Виросли клуня, стайня, кошара, сад і курник, а недалеко від хати, спершись на масивні кам'яні ноги, звелася комора. Не пожалів дід на неї найкращого дерева, і комора стояла міцна, як фортеця, нависивши на товсті дубові двері пудовий замок, насторожено та підозріло позираючи оченятами-віконцями, крізь які ледь просочувалося світло. У її високих засіках, схожих на стільники у вулику, важким золотом переливалося зерно-пшениця й жито, шурхотіло під рукою маслянисте просо, темніла гречка, а обіч стояли пузаті бочки та діжі, натовчені сиром, салом, засипані різними сортами борошна.

Ключа від комори дід не довіряв нікому – навіть жінці.

Праворуч і ліворуч двору тендітними деревцями висіявся сад: яблуні, груші, сливи й вишні, а довкола величезного квадрата, як надійна майбутня сторожа, звелися молоденькі тополенята і явірки.

Однак довго ще палило сонцем, провіювало безборонно вітрами, замітало снігами і прало дощами беззахисну хату, і не раз лютої зимової ночі вискакував дід із сином Свиридом, вхопивши до рук сокиру: вовки гострими іклами та пазурами дерли стіни кошари – добирались до овець. Одного разу вовкам таки вдалося вдертися досередини, кількох овець вони витягнули через пророблений отвір, а решту – порізали, розкидали по долівці пошматовані непорушні тіла, і тоді дід, розлютившись, купив величезну рушницю з кремневим курком, з довжелезним гранчастим дулом, з важкою горіховою ложею. Рушниця заряджалася з дула; засипав у неї дід добру пригорщу порошу замість шроту, рубав старі іржаві цвяхи і клав на ніч коло себе. Жінка довго не могла заснути – зі страхом поглядала на чортову іграшку, що того й гляди торохне – рознесе всю хату, а дід, зачувши переляканий гавкіт, хапав гаківницю, стрибав у валянці й вискакував у самій білизні на лютий мороз.

Рушниця не стріляла – ревіла сталевим ротом своїм, аж трусилися стіни й дзвеніли шибки. У вогні й диму вилітав посічений шріт, пробивав сині тіні, що металися перелякано поміж сніговими застругами, і здавалося, що то втікає сама ніч, волочачи постріляні ноги.

Настраханий Рябко залізав аж під комору і сидів там до самого ранку; збаламучено мекали вівці, збившись у тісний гурт – головами досередини, схропували і били копитами коні; кудкудакали кури, а дід усе ще стояв, роззявивши оглушено рота, все ще похитувався на широко розставлених ногах: у рушниці була така віддача, що не встояв би й віл. Тому й не сходив синець з дідового правого плеча, а сам він, зустрівши сусідів, вихваляв свою гаківницю:

– Оце ружжо, дак ружжо! Як ушкварить, то аж у гузні затенькає!

З роками широкий двір поріс споришем, вздовж витоптаних стежок вислалися зелені язички подорожника, з-побіч комори, ловлячи сонячні промінчики, простягали кругленькі долоні-калачики, а по закутках густо поросла кропива. Зашуміли явори й тополі, струмуючи зверху донизу листяним сріблом, зарясніли плодами яблуні й вишні, груші та сливи – все на цій землі приймалося, щедро росло і ще більш щедро родило, і вже дід почав примірятися, де б поставити другу комору, як тут ударила російсько-турецька війна і сина забрали до війська.

Пішов Свирид на війну жонатим чоловіком, від молоді, ще й не долюбленої як слід жінки, висватаної на далеких хуторах заради багатого посагу. Привела жінка на їхній двір пару волів, корову, овець, привезла повен віз усілякого начиння для домашнього вжитку, нову мальовану скриню на мідних коліщатах – небачене досі нововведення місцевого коваля. Свирид скося позирав на подзьобане віспою обличчя дружини, але дід тільки поворушив сердито бровами, і син відразу ж скорився, загнав аж на дно серця вимріяний образ красуні з чорними як ніч очима, з чистим як вода лицем, обійняв немилу жінку за перелякано зсутулені плечі та й повів у комірчину, де вже була приготовлена постіль молодим, – під холодні, вимушені ласки.

І не п'янило, не дурманило розпалені голови лугове запашне сіно з любистком та м'ятою, щедро настелене свахами, щоб родилися дужі сини та красуні дочки, не шукали одне одного гарячі жадібні руки: чужими лягли у постіль, чужими і встали, тільки ще міцніше зімкнулися тверді Свиридові губи, а на душі смоляним накипом застигла образа на батька.

Повернувся Свирид із тієї війни з двома медалями – за «прімерную храбрость». Сатанів у бою, пер ведмедем на нехристів, перехопивши рушницю за дуло, молотив нею, як ціпом, – тільки бриті лоби тріщали під ударами несамовитого гуяра!

Але не тільки ратними подвигами горіло Свиридове серце: з кожним днем важчав його ранець. Хазяїновита Свиридова рука не лишала нічого, що змогло б придатися на хазяйстві удома. Скрадаючись, обходив поле бою, перевертав трупи невірних, та й своїми не гребував, витрушуючи кишені.

На постої в одному містечку стояв Свирид на варті – пильно вдивлявся у ніч. Раптом у кінці вулички мелькнула згорблена тінь, тулячись до високої глинобитної стіни, почала скрадатися до міських воріт. Свирид закричав: «Стій!», – тінь підстрибнула – помчала вздовж вулички. Ударив постріл, тінь зламалась, пішла боком-боком та й упала на кам'яну нерівну бруківку.

Поки прибіг сполоханий пострілом караул, Свирид встиг обнишпорити забитого турка. Під халатом на широкому поясі намацав шовковий кисет, набитий чимось важким, рвонув – весело дзвякнув метал. Тремтячими пальцями розстебнув гудзики кітеля, забгав знахідку аж на дно велетенської пазухи.

Ледве дочекався зміни варті. Таємничий кисет пік йому шкіру, давив вагомо на живіт: весь час нагадував про себе.

Змінившись, Свирид вибрав слушну хвилину, дістав кисет, розв'язав, заглянув усередину: перелякано збившись до купи, маслянистим золотим блиском переливалися круглі монети чужого карбування...

Відтоді і так мовчазний Свирид ще більше замкнувся, золотий відблиск ліг йому на очі, примушував часто просинатися вночі – обмацувати напхом набитий ранець, що лежав у головах. Він уже не так рвався до бою – беріг себе для хазяйства.

За час війни сталася зі Свиридом іще одна, тепер уже прикра пригода. В якійсь пограбованій крамничці відшукав чудернацький глечичок з вузькою довгою шийкою, запечатаний червоним сургучем. Глечичок був важкенький, там щось тихо забулькало, коли Свирид його похитав над вухом.

Свирид збив печатку, висмикнув затичку – в ніс йому вдарило густими трояндовими пахощами. Якась рідина, схожа на оливу, виплеснулася на широку Свиридову долоню, здригнулася живим сріблом, густа, золотиста на колір. «Гм, вино?.. Чи якась бусурманська горілка?..» Свирид обережно лизнув – наче нічого. Тоді перехрестив горло глечика, затримав подих, щоб не задихнутися, та й вихилив усе аж до дна: не пропадати ж добру.

Коли Свирид залишив крамничку, від нього несло так, наче він убгав усі троянди світу.

Другого дня командир довго принохувався, походжаючи перед строем. Врешті викликав трохи блілого Свирида (його всю ніч кануло), спитав:

– Ти чево, мерзавец, нахлестался?

Свирид чесно відрепортував про чудернацький напій – командир ухопився за голову:

– Да ти знаєш, свінья ти етакая, што ти випіл?! – закричав він на Свирида. – Розове масло!.. – І, вже звертаючись до інших офіцерів: – Гаспада, пасмотріте на етого монстра: налакался, мерзавец, ароматнейшого розового масла і не задохнулся!.. А ви знаєте ево стоїмость, гаспада?.. Дороже золота!..

Офіцери – хто сміявся, хто обурювався, Свирид же, дізнавшись, що він вижлуктив, довго не знаходив собі місця: аж схуд від гризоти та злості на себе.

Відтоді він не міг і чути про троянди. Як тільки де повіє отими ніжними пахощами, його відразу ж починає канудити і гризти за серце.

Вдома його зустріло вже троє: батько, жінка й синок-одноліток (мати Свиридова віддала Богові душу ще перед війною). Батько невпізнанне змінився: постарішав, потрухлявів, ізгорбився. Коли ставив у відсутність синову млин та заходились викочувати по товстих дубових обаполах стопудове жорно, – не витримала, перегоріла віршовка, попадали люди. Жорно захиталося, нависло, як брила, – ось-ось зірветься вниз. Отоді й кинувся до нього дід – вперся плечем, вріс ногами в обаполи. Наливаючись кров'ю під важким тягарем, прохрипів до розгублених людей:

– Важелі!..

Жорна таки вдалося затримати, інакше не бачити б дідові білого світу: звалило б його з триметрової висоти, вплескало б у землю стопудовою масою. Але те нелюдське зусилля даром йому не минулося: почав скаржитись дід на поперек, все більше горбився в спині.

Повернувся додому Свирид огрубілий, змужнілий, пропахчений пороховим димом, курявою далеких доріг. До вечора ходив у полі, в саду, на городі, заглядав у клуню, кошару, комору, а коли смеркло, сів на покуті за столом – у гаптованій сорочці з тонкого полотна, в синіх заморських шароварах, принесених із турецьких земель, в дивовижних капцях на босу ногу, якийсь аж трохи чужий – чекав на вечерю.

На столі відсвічувала пляшка міцної «казьонки», лиснів жовтавим гусячим жиром холодець, шкварчало на величезній сковороді сало з яйцями, янтарно застиг мед у глибокій полив'яній мисці, смачно духмяніли пироги із картоплею, капустою й м'ясом, щойно зняті із поду, з капустяних листків, а жінка подала діду білу хлібину, гострого, як бритва, ножа:

– Ріжте вже, тату, бо Свиридко проголодався, мабуть.

Дід узяв хлібину, потримав її в руках, урочисто передав синові:

– Ріж уже, сину, ти!

Радісна кров бухнула Свиридові в обличчя, пружними струмками погнала по жилах: батько цим передавав у його руки хазяйство. Обережно взяв хлібину, поцілував – почав краяти рівні шматки, пильнуючи, щоб жодна крихта святого не впала додолу.

По вечері ще довго сиділи за столом. Свирид тримав на колінах сина, розповідав про далекі краї, тяжкі переходи та злі січі з турками, батько пильно слухав, не спускаючи з вояки очей, а жінка все ще ходила від столу до мисника – прибирала посуд. За цей час, поки чоловік був на війні, вона поповнішала, округлилася в стані, налилася в плечах, пружні груди напинали сорочку – Свирид злодійкувато прями за нею зголоднілими очима, відчував, як сохне йому в роті від темного бажання.

Дружина перейняла його погляд, почервоніла, відвернулася, – Свирид насупився, відкашлявся, з перебільшеною увагою став слухати батька, що скаржився на нелад у хазяйстві.

– Слабий я вже став, негодящий. Підірвало кляте жорно – Бог покарав за гріхи...

– Нічого, тату, тепер усе буде гаразд, – утішив його син і подумав про золото, заховане в ранці: навіть батькові не признався про нього.

Згодом дід пішов спати на другу половину – через широкі сіни, вклали на печі й сина, залишились удвох. Свирид повільно зняв сорочку, поклав на лаву, сів на широку постіль, покликав жінку, що все ще топталася біля мисника – вдавала, ніби порається біля давно перемитих тарілок:

– Іди сюди.

Сидів непорушний, важкий, розставивши ноги, – дивився, як повільно підходить дружина, і несамовите бажання схопити, зламати – зробити їй боляче все більше оволодівало ним.

Кілька разів стулив-розтулив широкі долоні, поворушив пальцями, спитав:

– Ну... як чоловікову честь берегла?

– Свиридку, хоч лампу погаси, боги ж он дивляться! – простогнала вона, задихаючись-мліючи в його ведмежих обіймах.

– Хай дивляться: зі своєю, не з чужою, – буркнув крізь зуби.

Потім вона цілувала його в широкі волохаті груди, щось шепотіла, гаряче і вдячне, а він лежав, натомлено розкидавши руки, задоволений і водночас розчарований: десь глибоко в серці все ще гніздився образ красуні з чорними як ніч очима і чистим наче гірська вода обличчям.

Так і не зміг повернути свого серця до жінки. За сімнадцять років життя не обмовився до неї жодним ласкавим словом, не подарував їй усмішкою. Сам упрігся в роботу, впріг і її, зубами вгризався в хазяйство, що росло-ширилося з кожним роком, вищало, бекало, мукало, – розкривало голодні пащі, не давало спокою ні вдень ні вночі. Дружина все більше горбилася, чорніла обличчям і вже байдуже дивилася на те, як її чоловік притискав під стодолю наймичку чи вмовляв сусідську молодицю вділити і йому часточку молодого кохання.

Померла вона в тридцять шість років, підірвавшись важким гнітом. Затяв у той час Свирид збувати в місто сир, збирав у великі бочки, а щоб краще зберігався, тримав під гнітом. Припер звідкілясь двопудову кам'яну брилу, буркнув коротко жінці: «Оце тобі гніт», – і вона доти висаджувала його на високий край діжі, доки одного разу злягла та вже більше й не встала.

Свирид недовго ходив удівцем: знову ожив йому в серці збляклий образ красуні, почав насипатись ночами, ввижатись серед білого дня. Цього разу він уже не гнався за багатим посагом, – багатства, слава Богу, вистачало й свого, – привіз із сусіднього села синьооку красуню, справив пишне весілля. І немов марно втрачена молодість повернулася до обтяженого роками Свирида: розгладилися понурі зморшки, посвітлішали очі, виглянувши з-під насуплених досі брів, а одного разу його син від першої жінки – сімнадцятилітній парубок Оксен застав батька біля верстата під сараєм і рота розтулив від подиву: тато співав! Обкидався стружкою мало не по коліна, шваркав рубанком по воцаній дошці, що аж дзвеніла, тихенько виспівував радісну пісеньку. Побачив сина, випрямився, спитав:

– Як там мати? – так, наче хата була бозна-де, а жінки він не бачив уже кілька днів.

– Пораються, – відповів, ніяковіючи, син.

– Порається, – повторив утішено батько, і мрійна, якась аж збентежена усмішка торкнула його огрубілі вуста. – Ти, сину, помагай їй, не давай піднімати важкого. Воно ж молоде ще, – ухопить поперек себе – недовго й до біди.

– Я помагаю, – відповів син, вперто оминаючи поглядом батька.

Свирид задоволено кивнув головою, знову узявся за рубанок. А Оксен постояв-постояв та й пішов до клуні – принести молодій мачусі оберемок соломи.

Розстелив здоровенну ряднину, набехкав соломи стільки, що вистачило б на доброго воза, підняв, граючи молодими дужими м'язами: по силі своїй Оксен пішов у діда. Ледве проліз до хати, висипав солому перед піччю, заваливши її аж по самий черінь, тихо спитав у мачухи, дивлячись собі під ноги:

– Що вам іще допомогти?

Унікав називати її «мамою» – дуже вже вона молода була для цього, майже одних із ним літ. Молода, тиха й несмілива. Зверталася до батька тільки на «ви», ставала якась аж менша, коли Свирид заходив у хату, і якимось боком обходила його, наче чекала, що він от-от ударить її – зіб'є важким кулачищем на землю.

Одного разу Оксен ненароком підслухав розмову. Зайшов за чимось знадвору в сіни, а двері до хати були прочинені.

– Подивись мені у вічі!

Оксен так і завмер: батьків голос. Якись дратівливі, невдоволені нотки лунали в ньому.

– Чого ти не хочеш дивитися у вічі? Боїшся?

Оксен затамував подих, намагаючись почути, що скаже мачуха, але вона відповіла так тихо, що він нічого не розібрав.

– Та що я, вовкулака який, що ти отак тремтиш переді мною! – так болісно вигукнув батько, що в Оксена аж стиснулося серце.

З хати донісся якийсь рух: здавлений чи то стогін, чи то крик мачухи.

Кров бухнула Оксенові в голову. Не усвідомлюючи добре, що він робить, хлопець шарпонував двері, ухопився до хати та так і застиг на порозі: здушивши, убгавши у ведмежі обійми тендітне тіло мачухи, батько цілував її, широчезною долонею притискаючи маленьку голівку до свого обличчя.

Після того батько довго ховав від сина очі, а потім сказав:

– Ти от що... Ходиш – ходи, а до хати півнем не вскакуй... От оженю – сам узнаєш, як із жінкою жити!

Оксен нічого не відповів. Не міг зізнатися батькові в гріховних, темних думках, що бухали в голову, чортячими солодощами поїли серце: не раз і не два світили йому серед ночі великі мачушині очі – струмували синім теплом прямо в хлоп'ячу обпалену душу. В такі хвилини тільки диявол нашіптував йому одну й ту ж фразу: «От коли б тато померли...», – і Оксен, задихаючись від безсилового гніву на себе, від розпуки та каяття, зривався з гарячої постелі, падав на коліна – молився, молився, молився, відганяючи гріховні, спокусливі образи.

На ранок уставав з важкою головою, весь світ здавався непривітним та похмурим. Шпарко брався до роботи, щоб хоч трохи загладити свою невільну провину перед татом, вергав снопи, рубав дрова, аж свистів важкенний колун, орав, косив, так що й шкіра тріщала, та сил не вбавлялося, вони повнили, наливали молоде тіло свіжими, як весняна березова кров, соками, бродили в ньому – підбивали на відчайдушні витівки.

Одного разу, підстерігши сонного діда, Оксен підліз під піл, підважив плечима широчезну дубову дошку та й почав її підіймати разом із предком.

Дід мало не вмер. Прокинувся на онуковій спині, дошка хитається, як гойдалка, піднімається тихенько під стелю: не інакше, Бог живцем забирає на небо!

Діда відливали водою, Оксена частували черезсідельником.

Вдруге затіяв боротися з бугаєм. Ухопив молодого бугаїська за роги, прикипів до них міцними долонями, врився ногами в землю. Доти смикав та крутив тварину за роги, доки та осатаніла зовсім: на тупій, наче відсіченій морді зимовою памороззю виступила піна, роздулися люто ніздрі, скаженою кров'ю налилися очі, а по дугою вигнутій спині гадюкою б'ється хвіст. В Оксена теж почервоніли очі, напружилася, аж бринить, усе тіло, і, коли б йому зараз добрі роги, він теж, мабуть, нахилив би свою крутолобу головешку, торохнувся б із своїм супротивником, щоб аж іскри посипалися!

Першою те бойовисько побачила мачуха. Глянула в низеньке віконце – обмерла:

– Ой, Боже, бугай Оксена товче!

Свирид, що саме підобідував, схопився, перекидаючи стіл, прихапцем метнувся до вікна. Потім ухопив кочергу, вискочив надвір, аж застугоніли вслід йому двері.

Бугая заганяли до стайні вдвох. Він глухо ревів, пускав люту слину, неохоче задкував під рясними ударами.

В той же день батько запросив сусідів, повалив бугая, вдів у ніздрю залізне кільце. Коли очманіла від болю тварина зірвалась на ноги, замотала головою, розбрискуючи кров, батько сказав сердито синові:

– Тобі б, лобуряко, отаке кільце в губу! Найшов із ким мірятись дурною силою!

Оксен закліпав очима, винувато промовчав. З бугаєм більше не сходився, зате все частіше приносив із вечорниць свіжі синці: знайшов там собі гідного супротивника.

Василь Ганжа походив із стародавнього козацького роду. До цього часу ходили по хутору перекази про його далекого пращура – неймовірної сили козарлюгу, що прийшов сюди після того, як цариця Катерина зруйнувала Запорізьку Січ, та й поставив сяку-таку хатину якраз на тому місці, де тепер живуть Ганжі, – за півверсти від Івасют.

До самісінької смерті не зрікся той пращур запорозьких звичаїв.

Носив у лівому вусі велику сережку, зняту з якогось бусурманина-турка: срібний півмісяць з чорними арабськими письменами, через день голив міцну, як мідний казан, голову, об яку пощербилася не одна ворожа шабля, брив свою головешку, залишаючи довгого оселедця, а коли пив мед-горілку, то закладав вуса аж за вуха, щоб не полоскати їх у піввідровому келихові.

Кілька років жив байбаком: полював по непролазних байраках звіра, ставив по озерах ятери, закидав на річці, яка була тоді ще повноводою, сіті і не хотів знати ніякого в світі начальства, крім Бога на небі, та й з тим, здається, не дуже панькався.

Якось зустрівся йому на вузькій дорозі панок: пан – верхи, пращур – пішки. Став посеред дороги, як дуб, шкварчить поцяцькованою люлькою.

– Ти що, хлопе, не бачиш, хто перед тобою?! – закипів відразу панок, наїжджаючи конем на козака.

– Та щось таки бачу, – виїнявши із рота люльку, відповів мирно козак. – Тільки дуже дрібне. Ніяк, пробачайте, не розберу: гівно чи людина.

Оскаженілий панисько махнув нагаєм та й збив смушеву шапку із голови пращура.

– А це вже, пане, так не годиться, – не втрачаючи спокою, мовив козак. – Ну, якщо вже хочете похристосатись, то в нас, на Січі, отак, пане, чоломкались! – За цими словами пращур засунув люльку в кишеню, згріб панка з коня, спеленав його у залізних обіймах так, що в того й очі рогом полізли. – Христос воскрес, пане! – та й хряснув паном об землю.

Спробувавши отого козацького поцілунку, гоноровитий пан відразу ж втихомирився: лежав, закотивши очі під лоба.

А пращур навіть не глянув на нього: підняв шапку, обтрусив її від пороху, дістав знову люльку, встромив до рота та й пішов своєю дорогою.

Згодом пращур одружився: привіз собі жінку – полячку десь аж із Наддністрянщини, з широко розставленими блакитними очима, з маленьким, як у ляльки, ротиком, таку тендітну та делікатну, що сусіди не раз казали, ніби пращур носить її в себе за пазухою. Полячка ж, однак, незважаючи на свою тендітність, швидко залигала старого козака, бо мала таку ж вогнисту душу, таку ж бунтівничу та неспокійну натуру: разом з ним гасала по степах, ганяючи звіра, вміло орудувала веслом на хисткій душогубці, влучно стріляла з невеликого мушкета, збиваючи птицю на льоту, і здивовані люди, похитуючи головами, подейкували, що чорт таки знайде собі чорта до пари, хай навіть для цього йому доведеться стоптати сім пар чобіт.

Весняними вечорами брав пращур свою дружиноньку на могутні руки, ніс її в степ – на високу половецьку могилу. Довго сиділи, притулившись одне до одного, наслуховували, як шелестить висока тирса, докочуючись до ніг в шовковистім уклоні, як перегукується дрібна і велика звірота, шаленіючи в любощах; дивилися на миготливі зірки, що пришпилювали чорну небесну твердь золотими голівками, на Чумацький Шлях, такий же широкий та довгий, як і шлях чумаків, що мандрують аж на солоні кримські озера по тараню та сіль, і їм часто здавалося, що й там порипують золоті колеса мажар, переступають непоквапно воли, несучи на своїх величезних гострих рогах неугасимі ліхтарики – зорі. В такі хвилини пращур часто марив минулими боями і походами, кликав у думках буйноголове своє товариство, що – гай-гай! – полягло, розлетілося по всіх землях, наче цвіт той у бурю, а коли-то він зійде, коли проросте, яким цвітом розквітне і чи зарясніє плодами, чи так і зів'яне пустоцвітом безплідним, – не йому про те знати.

Дружина ж його, пригорнувшись до мужа, теж про щось мріяла і вимріяла-таки аж чотирьох дітей: сина й трьох дочок. І пішла схлескуватись гаряча українська кров з не менш гарячою польською, виводити в світ блакитнооких, у праматір, красунь і чорнооких, у пращура, красунів з його непокірною дикою силою.

З роду в рід передавався Ганжам отой бунтарський дух, вигрітий на Запорозькій Січі. Жоден із них не ламав шапки перед паном, на начальство дивився тільки спідлоба, як що, так і хапався за вила: краще помру, ніж дозволю діткнутись до себе нагаєві або різці панського посіпаки!

Василь Ганжа теж не відкотився далеко від свого роду: батько його не раз зустрічався на вуличному кривавому побоїську із Свиридом Івасютою, синок же, як тільки навчився стуляти кулаки, так і став дзьобати ними Івасютиного Оксена, наскакуючи на куркуленка молоденьким, ще неопіреним півником.

У вісімнадцять років Василь Ганжа найнявся на роботу до Івасют. Але й тут не хотів поступатись перед хазяйським синком: робота роботою, а ти мені на дорозі не стій, а то швидко поверну голову так, що наперед спиною ходитимеш!

Якось поставив їх Свирид у клуні до віялки: Оксеніві насипати в бункер зерно, Василеві – крутити ручку, а сам пішов по хазяйству. Трохи згодом прислухався: що за мана, у клуні як вимерло! Підійшов, прочинив височезні двері, заглянув досередини. Віялка стояла непорушна, біля неї валявся великий совок, а по витолоченій долівці, зчепившись молодими вовчиськами, качалися Василь і Оксен.

Ледве вдалося старому розборонити забіяк: стуляючи подрані сорочки, люто сьорбаючи розквашеними носами, поривалися один до одного, як розпалені півні.

Після цього Василь у думці прощався з роботою, але Свирид розсудив по-іншому: битися бийтесь, тільки робіть це так, щоб ішло на користь хазяйству.

На косовиці поставив їх один за одним: попереду пустив Василя, а позаду – Оксена. Зняв бриля, перехрестився, пригасив у очах хитрі вогники:

– З Богом, косарики!

До обіду Василь ухоркався так, що його хоч у перевесло крути. Гнав покis перед собою, не зупиняючись, та й де ж тут зупинишся, як позаду – вжик!.. вжик!.. – обпікає п'яти гостра Оксенова

коса. Трохи пристанеш або зазіваєшся – і сіконе Оксен по литках косою – підсіче свого лютого недруга, назавжди одучить ходити на вулицю, верховодити на вечорницях.

Після обіду лежали в тіні під возом, як запарені бички, – ніяк не могли остудити запалені тіла.

Відпочивши, знову зайняли ручки. Тепер уже Оксен вів перед, а Василева коса пекла йому п'ятки.

На другий рік, на початку січня, мачуха народила дочку. Батько дістав з горища почорнілу від часу колиску, почепив її посеред хати на залізному гакові, надійно вбитому в сволок, торкнув збентежено пальцем – колиска гойднулася, попливла у повітрі поцяцькованим човником.

Ніхто не знав, скільки їй літ, цій колисці: її перевіз сюди зі старого дворища ще дід, який сам колись гойдався в ній – пускав беззубим ротом бульки, простягав рученята до маминої циці. Люди народжувалися, виростали, старілися, помирали, лягали в інші, печальні колиски, що їх гойдала тільки смерть, а колиска оця невтомно погойдувалася, обспівана, облюяна терпеливо-ласкавими жіночими голосами.

І не один Івасюта вивальювався з неї, як голопузе пташеня з гнізда, лунко й вагомо стукався великою головою об тверду негостинну долівку, а потім цвякав, безпорадно й жалісно, аж доки стривожена мати забігала до хати – клала назад у колиску.

Вона не злопам'ятна, оця старенька бабуся. Виняньчить чергового нащадка Івасют, діждеться, поки мале зіпнеться на ноги, та й мандрує собі на горище, в забуття й пилюку, лежить, мудра й терпляча, як саме життя: «Знаю, що зараз вам не потрібна, що ви не згадуєте про мене ні взимку, ні влітку, але не дуже краюся цим. Такі вже ви всі, люди, – легко забуваєте добро і довго пам'ятаєте зло. Тож я полежу собі, почекаю, поки знову настане пора і ви згадаєте мене, здіймете з горища, вимієте, обітрете, вистелите пелюшками, почепите посеред хати – довірите мені продовження вашого роду».

Цього разу колиска висіла довго: минув рік, а маленька Олеся все ще не могла стати на ноги. Десь аж напровесні почала вона повзати по хаті, та й тоді не хотіла ніде засинати, окрім колиски.

– Балуеш ти її, з рук не спускаєш, вона в тебе й до старості не навчиться ходити, – докоряв лагідно батько. Мачуха мовчки притискала до плеча світлу голівку, немов боялася, що хтось у неї буде відбирати дитину.

Ще більшою красою налило її материнство, м'яким ніжним світлом виповнило очі, і чортячі каламутні сні не відступали від Оксена. То йому марилось, що він – батько і Олеся – його дочка, а мачуха – його жінка. Ось вона підходить до нього, обіймає за ший, тулиться обличчям до його лиця, і обличчя її пахнуть, і губи горять, шукаючи його рота... То вони скачуть удвох серед ночі на чорнім коні, він – попереду, вона – позаду, обхопивши його руками, притулившись до його спини, і тихенько сміється, лоскоче йому в потилицю. Оксен щосили поганяє коня, щоб вона ще міцніше притискала до нього, і кінь відривається від землі, мчить по небу, і зірки сиплються з-під його твердих копит, наче іскри, падають, гаснуть у холодній траві, а мачуха шепоче йому на вухо: «Ото наші діти». – «Діти? – дивується Оксен. – Які ж це діти, коли це – зірки!» – «Ні, діти, – твердить мачуха. – Хіба ти не знаєш, що я – Божа мати і прийшла у вашу сім'ю, щоб спасти вас од гріха?» – «А я ж тоді хто?» – питає розгублено Оксен, але мачуха вже нічого не каже йому, тільки тихенько сміється на вухо і все міцніше обіймає його, аж йому стає важко дихати... А часом насниться таке, що Оксен не знав, куди й подітися, коли другого дня згадував отой сон.

Та не тільки Оксена відвідували оті сні. В останній час став він помічати, що й Василь щось ховає очі, паленіє і губиться, зустрічаючись з мачухою.

Не минуло це, мабуть, і батькового ока. Він усе частіше супився, зустрічаючи Василя, проводжав його важким вовчим поглядом.

Став ревнувати дружину. Якось прийшов пізньої ночі (затримався на сходці), постукав у двері. Оксен і Василь, що ночували на другій половині, не почули того стукоту: весь день вони орали і як полягали, так і поснули – хоч за ноги витягуй. Дід спав мертвим сном на печі – тонко висюркував носом. Мачуха теж розіспалася, зморена пізнім вештанням біля печі. Тоді Свирид, враз пропалений підозрою, плечем висадив двері, заскочив до хати, став коло одвірка, щоб ніхто не прошмигнув мимо, кресонув-сипнув колючими, злими іскрами на трут. При кожному вдарі кресала об кремій вилітав снопок вогню, вихоплював з темряви невізнанно хижі обличчя Свирида з загостреним, видовженим, як у нечистої сили, носом. І мачуха, що прокинулася від грюкоту, забилася, перелякана на смерть, аж у куток, зібрала на грудях розстебнуту сорочку.

– Ой, хто то?!

– Дай вогню!

Тільки зараз – по голосу – пізнала вона чоловіка. Тремтячи всім тілом, зсунулася із постелі, намацала сірники, засвітила лампу.

- Боже, що сталося?
- Чого не відчиняла?
- Я не чула.
- Не чула?

Свирид підозріло обмацав очима всі закутки, навіть заглянув під піл, важко пройшов через сіни в другу кімнату. Посвітив на скутих сном хлопців, постояв, прислухаючись, як вони дихають, заспокоєний, повернувся до жінки.

- Ти куди? – спитала вона, помітивши, що він збирається з хати.
- Двері навішу, – буркнув зніяковіло Свирид. – Такі негожі завіси – тільки торкнув, так і зіскочили.

Потім уже, роздягаючись, сказав дружині, що ображено схлипувала в темряві:

- Ти от що... плач не плач, а застану із ким – уб'ю обох: тебе, і його! Так і знай!

Та мачуху, видно, не злякала сувора погроза, а може, й забула про неї: на другу весну, якраз у ту пору, коли почали розквітати сади, вона втекла з Василем, захопивши із собою Олесю.

Серед ночі проснувся Оксен від того, що хтось товк його в боки. Схопився, очманіло поводячи очима, – білою manoю над ним стояв батько.

- Де Василь?

Не діждавшись синові відповіді, Свирид швиргонув на долівку Василеву ковдру, шваркнув її щосили ногою, вибіг із хати. Оксен притьмом ускочив у штани, майнув услід за батьком: похололим серцем відчув – сталася біда!

Свирид уже метався під стайнею: зривав із дверей замок, аж стогнало залізо. Замок застряв дужкою в скобі, ніяк не хотів піддаватися – Свирид ухопив його обома руками, люто шарпонував – разом із м'ясом видер скобу з товстої соснової дошки. Крикнув до сина, немов на пожежу:

- Викочуй воза!

Поки Оксен, ухопившись за голоблі, викочував з возівні воза, Свирид вивів жеребця, викинув услід зброю. Відчувши волю, буланий задер догори голову, заіржав, виграючи лискучими м'язами. Свирид люто шарпонував його за вуздечку, вдарив у морду кулаком – буланий так і присів на задні ноги, схропнув перелякано, – став заводити поміж голоблі.

- Тату, куди?

- Сідай!

Оксен слухняно вискочив на воза, оглянувся на хату: вона чорніла відчиненими дверима, тільки одне вікно, те, що на татовій половині, запливало червоною кров'ю. «Щось сталося з мачухою», – подумав Оксен, і лише тепер у ньому заворушився каламутний здогад про якийсь зв'язок між тим, що нема Василя, і лютою поведінкою батька.

Кінь з місця рвонув учвал – вони вилетіли в степову місячну ніч. Розставивши широко ноги, батько шмагав жеребця, і стрічний вітер рвав на татові сорочку, віддирав від спини, надимаючи тугим міхуром, тіпав розкуйовджене волосся, свистів у вухах. Сполохані грюкотом, розбігалися перед ними побілені місячним сяйвом лани, пригиналися молоденькими хлібами, а густа тінь чорним псом гналася за возом, хапала зубами колеса, миготливі шпиці, падала в куряву і знову мчала за ними, безшумно й люто. Тримаючись руками за дошки, щоб не випасти, Оксен глянув угору: місяць теж мчав наввипередки з ними, підминаючи під себе хмарини, а зорі розпорскувалися в усі боки, як перелякані птахи. І був той місяць такий же мовчазний та страшний, як і батько.

Наздогнали втікачів аж на десятій версті по дорозі на Хоролівку. Обминувши їх на повному галопі, Свирид круто розвернув воза, аж колеса відірвалися від землі, збив назад засапаного коня – загородив їм дорогу. Впізнавши їх, Василь віддав мачусі сонну дівчинку, яку ніс на руках, ступив уперед, затуляючи молодицю.

Свирид пожбував на дно воза віжки й батіг, важко зліз на дорогу, не спускаючи з наймита вовчого погляду. Оксен почав був і собі злазити з воза, але батько люто гримнув:

- Сиди!.. Я сам!.. – ведмедем посував на свого кривдника. – Отак ти мені, гнидо, за мій хліб-сіль заплатив?.. Так за добро моє віддячив?.. – спитав грізно батько, впритул підходячи до наймита.

- За ваше добро я мозолями платив! - дзвінко й безстрашно відповів йому Василь. - А що ваша жінка пішла зо мною, так на те її добра воля.

Батько захрипів так, наче його вдарили в самісіньке серце, замахнувся на Василя кулаком.

Билися люто й мовчки. Хекали, немов кололи соснові колоди, молотили один одного кам'яними кулаками, аж іскри летіли з очей, цілили один одному в обличчя, в душу, в серце. Нелегко було Василеві устояти проти ведмежої сили Свирида, не раз і не два гнувся він аж до землі від пудового вдару, але відразу ж випрямлявся, як уперта лозина, і все ще стояв - не хотів поступитися жодною п'яддю.

Притиснувши до себе дочку, мовчала мачуха: непорушне сидів і Оксен, хоч у нього аж руки свербіли - кинутись на допомогу батькові. Хряскали безжально кулаки, схлескувалися люто дві тіні, здіймалася густа курява із столоченої дороги, огортала хазяїна й наймита їдким туманом, а вони все билися й билися, і вже починало здаватись, що кінця-краю не буде цій бійці: доки стоятиме земля, доки світитиме сонце й ходитиме місяць у небі, вони сходитимуться щоначі на смертний свій герць, люті й німі в нещадному гніві.

Та ось Василь став поступатися. Все частіше бив він наосліп, зі стогоном втягуючи повітря в потовчені груди, а хазяїн гупав та гупав, вимолочував із нього силу, як зернини з снопа, - і повалився Василь обличчям у порох, хоче встати - не може, і вже товче його, б'є його в ребра важкий чавунний чоботище!

- Гах!.. Гах!.. Гах!.. - вихекує із себе Свирид нерозтрачену лють, - Гах!.. Гах!.. Гах!..

Але наймит уже непорушний. Від кожного удару драглисто здригається розпластане тіло, метляється в потемній від крові пилюці омертвіла голова.

Тоді Свирид покидає наймита і важкою тінню суне до невірної жінки:

- Дай сюди дитину!

- Не дам, - шепоче мачуха, щосили притискаючи до себе дочку. - Не дам! Не дам! - закликає вона невідомо кого, а потім кричить: - Людоньки, рятуйте! - бо Свирид уже видер у неї дитину, що голосно заплакала, ухопив жінку за косу, збив її з ніг.

Розпачливий мачушин крик наче розбудив Оксена з того дивовижного остовпіння, що найшло на нього, відколи батько став битися з Василем. Лише на якусь мить війнули на нього сині очі із спокусливих снів, а вже Оксен злітає із воза, повисає на батьковій руці, видирає з міцно затисненого кулака намотану косу.

- Тату, не треба!

- Геть! - реве батько, штовхаючи сина в груди. - Уб'ю! - Очі його палахкотять божевільним вогнем, він, мабуть, не впізнає зараз і сина, але Оксен швидше помре, аніж дасть батькові бити мачуху.

- Тату, пустіть!

Вони довго борються, аж поки Оксенові вдається вивільнити косу. І батько відразу ж отямлюється. Стоїть, важко дихаючи, міхами роздимаючи груди, а потім кидає синові:

- Скажи отій сучці, хай сідає на віз!

Мачуха, похитуючись, іде до воза.

- Та байстрюка свого нехай забере! - гукає їй услід батько, бо Олеся, що сидить у пилюці, вже аж охрипла від голосного плачу.

Додому поверталися мовчки. Не квапили загнаного жеребця, тоненько порипували-пхинькали колеса, на дні лежав зв'язаний Василь, а біля нього, тримаючи на колінах дочку, закам'яніла мачуха. Батько сидів на передку, правлячи конем. За весь час він ні разу не оглянувся, не вимовив жодного слова.

Похоронною процесією в'їхали в навстіж розчинені ворота. Свирид мовчки підійшов до комори, відімкнув пудовий замок, розчинив темну пашеку дверей:

- Иди сюди! - І мачуха покірно злізла з воза, все ще притискаючи дитину до себе, так наче в дочці був останній її порятунок, зникла в коморі.

Оксен уже не пробував боронити її. Він боявся, що батько знову осатаніє від гніву, накинеться на мачуху, а так навіть краще, навіть надійніше: переночує в коморі до ранку, а там, гляди, тато трохи отямиться.

Замкнувши комору, Свирид пішов до хати, виніс колун і залізний клин.

- Тату, що ви хочете робити? - спитав тривожно Оксен, бо йому здалося, що батько хоче відрубати Василеві голову - Тату, не треба вбивати його!

- Не бійся, не вб'ю. І без цього здохне! - відповів синові Свирид. Узяв коня за вуздечку, повів за собою - покотив воза мимо хати униз, аж до річки.

Спершу Оксен подумав, що батько хоче втопити Василя. «Як кинуть у воду, зразу ж витягну», - думав він, ідучи назирці за возом. Вирішив так не тому, що його серце боліло за Василем, - йому аніскільки не жалко цього волоцюгу, що насмілювався їх обезчестити, - він просто боявся, що їх будуть судити за вбивство.

Але Свирид і гадки не мав топити свого ворога.

За їхньою садибою, над річкою донедавна росла велика верба. Кілька років тому її обпалило блискавкою - верба усохла, журно рипіла сухим оголеним стовбуром, аж поки її спиляли на дрова, лишивши високий пеньок. Свирид примірявся і до пенька, та все якось не доходили руки, аж сьогодні згадав він про нього.

Зупинив коня, взяв колун, довго топтався біля пенька, приміряючись, де краще рубонуть. Був зараз спокійний, наче й не кипів отією шаленою люттю, тільки моторошно мерехтіли насуплені очі.

Прицілився, заніс над головою колун, опустив на пеньок:

- Гах!..

Сталь вп'ялася в міцне вузлувате дерево, темна тріщина побігла донизу, роздираючи в'язке сухожилля.

- Подай клинок!

«Що вони думають робити?» - питав себе Оксен, стежачи, як батько забиває клинок. Клинок залазив усе глибше й глибше, все ширше розходилися гострі краї тріщини: здавалося, що якийсь допотопний, вгрузлий у землю по шию звірюка неохоче розтуляє зубату, як у щуки, пащеку.

Аж ось батько зупинився, кинув на землю колун. Нахилився над пеньком, заклав, приміряючи, в щілину пальці - лише тепер зрозумів Оксен, що хоче зробити тато, і в нього аж заболіли пучки, як після зашпорів.

- Тату, не треба!

Батько нічого не відповів. Підійшов до воза, виважив непорушне Василеве тіло:

- Ану, поможи!

Оксен узяв Василя за обм'якні ноги, і, коли вони удвох несли до пенька наймита, в того хилиталася заломлена назад голова, а руки черкали по траві, ковзали ще здоровими пальцями, наче хотіли востаннє відчутти м'який дотик лугової землі.

Опустили наймита біля пенька - обличчям до неба. Зорі сяяли на нього тьмяне борошенце, сердитий місяць червоною діжею котився за небокрай, - не хотів навіть дивитися, що робитимуть оці люди, а Василь лежав непорушний, міцно стуливши повіки на перемазаному землею і кров'ю обличчі. «Може, він мертвий?» - з острахом подумав Оксен. Відступив був назад, пройнятий моторошним почуттям, та батько наказав:

- Принеси води, - бо не хотів, щоб непритомний наймит нічого не бачив, не чув.

Оксен слухняно спустився вниз, занурив картуз, топлячи у темній воді дрібненькі зірки, що тремтливими світлячками всіяли поверхню річки, повернувся назад.

- Лий!

Оксен хлюпнув на Василеве обличчя. В того відразу ж затремтіли повіки, замерехтіли вузенькі щілини очей.

- Живий! - не знати чому зрадив Оксен.

- Принеси ще! - наказав суворо батько.

Поки Оксен ще раз бігав по воду, Василь уже зовсім очуняв. Лежав на спині, широко розпластавши руки, ворушив оголеними грудьми, хапаючи повітря.

- Лий і на груди.

Оксен вилив на груди.

- А тепер відійди - не мішай.

Свирид став біля наймита на коліна, наче збирався молитись, запитав:

- Василю, ти чуєш мене?

Василь ворухнувся, застогнав, повів на Свирида запухлими очима.

- Слухай сюди, - казав далі Свирид, і голос його з кожним словом міцнішав, наливався свинцевою ненавистю. - Ти вкрав у мене жінку - збездистив мене перед усім світом, так і я ж змушу тебе каратися до самої смерті!.. Дай сюди руки!..

Взяв його за плечі, посадив обличчям до пенька, став стромляти його долоні до жадібно розтуленої пашеки. Василь мовчки виривався, звиваючись тілом, а Свирид, навалившись на нього, тримаючи наймитові руки так, щоб пальці були в щілині, закричав до сина:

- Вибивай клин!

Не пам'ятаючи себе, Оксен ухопив важкий колун, вдарив по клинові раз і вдруге. Чорною стрілою вилетіло залізо із страшної пашеки, дико закричав Василь...

Непритомного Василя вранці визволили люди, відвезли до лікарні в Хоролівку. Там йому відчиржили розчавлені пальці, залишивши короткі кикоті з зацілілим великим і вказівним пальцем на правій руці: встиг Василь в останню секунду трохи висмикнути долоню.

А через тиждень Свирид ховав жінку, Оксен - мачуху, а Олеся - рідну матір.

Олена як зайшла до комори, так уже й не виходила з неї. Щоранку потемнілий Свирид приносив їсти: кусень хліба і кухоль води, допитувався, палячи жінку важким поглядом:

- Чия дитина - моя чи Василева?

Мачуха не відповідала. Вперто замикала уста і вже не боялася дивитися Свиридові у вічі: в ту нещасну ніч вона позбулася страху перед немилим чоловіком, що досі сковував її, примушував покірно схилити голову.

- Хто?.. Хто її батько?.. - хрипів з розпачливою люттю Свирид, підступаючи до невірної жони з кулаками. - Признавайся, бо отут і задушу!

Простягав до неї довгі ручища, розчепіривши гачкуваті пальці, але Олена навіть не ховала шиї, не затуляла долонями, тільки під ніжною білою шкірою починав стрибати беззахисний живчик та розширювались - темнішали - зіниці її затятих очей. За всі роки нещасливого заміжжя, нічного страху і рабської залежності вона вперше відчула владу над чоловіком і тепер мстила йому оцим упертим мовчанням, мстила на шкоду собі, на шкоду дочці, на зло всьому світові, який так жорстоко поламав їй життя, поглумився над нею.

Вона не знала, живий Василь чи помер, та це не так уже й боліло їй тепер: в неї було передчуття, що вона й сама не вийде живою з цієї комори. Хіба міг Свирид простити їй зраду?

Тепер же вона бачила, як мучився він, і не мала до нього й краплини жалю. Щосили стискала уста, на всі його погрози й благання мовчала, мовчала, мовчала. Тільки одного разу не витримала - кинула йому прямо в обличчя:

- Осоружний ти мені!.. Осоружний!..

Свирид відсахнувся так, наче його вдарили в обличчя. Постояв, хитаючись, стискаючи важкі кулаки, а Олену наче прорвало: підступила до нього, безстрашна в гніві, кривилася схудлим дитячим обличчям, палила просякнутими ненавистю очима:

- Я зроду-віку тебе не любила!.. Ти мені завжди був бридкий, остогидлий!..

- Замовчи! - здавлено видушив із себе Свирид.

- Що - битимеш?.. - звузила палаючі очі Олена - Бий - хоч убий, а я тебе, осоружного, терпіти не можу!.. Не тебе я любила, а його люблю і любитиму, поки й світ у моїх очах!..

- Замовчи! - закричав Свирид, але Олена й не думала йому покоритися. Вона аж сп'яніла від власної сміливості і тепер поспішала сказати йому все, що носила досі на серці, ховала від нього в душі.

- Дивись сюди... От перед Богом святим клянуся, - перехрестилась урочисто Олена, - перед святою Матір'ю Божою - не ти мені чоловік, а Василь!..

З диким ревом метнувся до жінки Свирид, здушив її за шию, щосили вдарив у скроню - жінка впала, як підкошена.

Коли Оксен заскочив до комори, все було вже скінчено: на підлозі лежала мачуха, а над нею схилився Свирид, і конвульсивний дроз пробігав по його великому тілу.

Батька судили в Хоролівці - дали вісім років каторги. А невдовзі, вслід за Свиридом, поніс важкі кайдани і Василь: повернувшись з лікарні, він недовго носив невгамовану помсту. Вибрав ніч потемнішу та й пустив червоного півня під Івасютину стріху.

Згоріла хата, комора й сарай, решту вдалося врятувати: добре, що ніч була тиха. Оксен, не вагаючись, вказав на Василя, під час тругу в нього знайшли сірники, куплені в сільській крамничці якраз перед пожежею, сусідка бачила, як прокрадався тієї ночі молодий Ганжа до Івасют, - і пішов колишній наймит міряти безкінечну дорогу в Сибір, тим більше що дорога ота не така вже була незнайома його бунтівничому роду: багато літ тому топтав її дід разом з турбаївськими повстанцями...

Повернувся додому Свирид уже зовсім старим чоловіком: відпустив бороду, люті сибірські морози вибілили голову, тільки густі кошлаті брови нависали чорними острішками - ховали від людей глибоко посаджені очі. Іноді зведе Свирид оті брови, блисне понуро очима - якось недобре стає тому, хто зустрінеться поглядом.

Оксен виїхав зустрічати батька аж на станцію. Запріг у нову бричку пару ситих огирів, наказав дружині покласти на пружинне сидіння витканий килим - їхав, як до весільного батька, хотів показати татові, що не марнував він отут оці вісім років: хоч як тяжко було йому спершу самому, а він не розгубився, не опустив руки і тепер не якимось там попихачем - хазяїном їде на зустріч!

Зустрілися, наче чужі, - Оксенова збентежена радість відразу ж розбилась об холодні уста, похмурий вид батька. Свирид, здавалося, більше пильнував за тим, щоб не вкрали в натовпі важку, ковану залізом скриньку, аніж розглядав свого сина, і, коли Оксен простягнув був за поклажею руку, батько якось підозріло бликнув на нього, коротко буркнув:

- Я сам.

Побачивши бричку й коней, Свирид спитав:

- Наші?

- Наші, - відповів гордо Оксен.

- А чого так кинув? Хочеш, щоб украли?

- Я ж вас зустрів.

- Не велика цяця, і сам би знайшов, - відповів невдоволено батько. Підійшов до коней, поляскав по лискучій, туго нап'ятій шкірі, пробубонів: - Гарні, ядрьоні, - несхвально оглянув фаєтон.

- Сідайте, тату, сюди, тут м'яко, на пружинах! - заметушився Оксен.

Старий недовірливо покосився на сидіння, ткнув кілька разів кулаком в картатий килимок:

- Дурні гроші завелися?

Оксенові наче хто сипонув жару в обличчя, аж пересмикнулися молоді вусики пшеничного кольору. Ображено дивлячись убік, відповів:

- Це ж я, тату, для вас...

- А в мене... не панська - мужицька: перини не просить! - відрізав батько. Висадив скриньку на фаєтон, зняв сидіння, поклав у ногах, сів на голі дошки: - Отак буде лучче.

Довгий час їхали мовчки. Оксен гамував у собі образу на батька, а Свирид мав байдужий, якийсь аж сонний вираз на огрубілому, геть поораному глибокими зморшками обличчі. І потім, коли він спитав, як там удома, чи все гаразд, і Оксен став розповідати, отой байдужий вираз не покидав батькового обличчя, сковував Оксена, в'язав йому слова, і він мимоволі почав відповідати на татові скупі запитання короткими прив'язаними фразами.

Як його жінка? Слава Богу, здорова. Як діти? Теж нівроку. Як дід? Дід не змінився, такий, як і був. Що нового чувати? А що там чувати: як було, так і є.

Батько питає, здавалося, тільки тому, що так годилося. Тільки вже тоді, як під'їхали до хутора, батько неспокійно засовався на дошках, спитав, показуючи на жовтіючий лан озимини:

- Наше?

- Наше.

- Зупини.

Оксен тпрукнув на коней, натягнув ремінні віжки. Батько важко зсунувся з фаєтона, боком підійшов до лану, нахилився, проводячи долонею по дозріваючих колосочках з колючими чубчиками. В нього затремтіли плечі, схилилася сива голова, і Оксен, враз пройнятий жалем до старого, теж зліз з фаєтона, підійшов до батька. Свирид оглянувся на сина - гостро блиснули сльози на його очах, - знову відвернувся і все гладив, гладив - не міг відірвати руки від чубатих голівок.

- Там нас і не підпускали до ланів, - тихо сказав він, і в горлі йому заклекотіло.

Вже як під'їжджали до хутора і виткнулися їм назустріч високі тополі та явори, зеленим прямокутником вишикувані довкола просторого двору, тихо спитав:

- Мачуху... де поховали?

- Біля матері.

- Їдь, сину, прямо на цвинтар.

Цвинтар розкинувся на високому пагорбі: утикав його хрестами, всіяв могилами. Одні хрести давно похилилися, інші стояли прямо, одні могили загубилися у високій траві, інші зеленіли довгастими скриньками, акуратно обкопані, обкладені дерном, усіяні квітами. Але всі вони: і старі, і нові, і прадавні, і свіжі - всі до одної здавались такими маленькими, наче тут ховали тільки дітей.

А може, і справді всі оці люди, померши, поверталися до землі, яка їх породила, викохала, годувала та вдягала, водила широкими світами, - знову повертались до неї малими дітьми, і вона, любляча, всепрощаюча, приймала їх, добрих і лихих, щирих і лукавих, приймала в свої вічні обійми та й клала їх поряд: ворога з ворогом, друга з другом - втихомирювала раз і назавжди своїх неспокійних дітей.

Оксен хотів провести батька: показати, де могили, та Свирид заперечив:

- Я сам.

- То я вас хоть пожду.

- Не треба... їдь, сину, додому, а я скоро прийду.

Син провів очима батькову зсутулену постать, повернув коней додому.

Батька довго не було. Година йшла за годиною, вже й сонце почало звертати на захід, а тато немов сам ліг на тому кладовищі. На столі холонула страва, Оксенова жінка - Варвара - нервово м'яла фартух, діти чекали-чекали на діда, що мав привезти гостинці, а потім ухопили по кусневі хліба та й майнули надвір, лише Олеся не відходила від вікна: тулилася до шибки, чекаючи й тривожачись, бо не пам'ятала свого тата, не уявляла, який він із виду. Від далеких тих днів, коли ще була жива мама, туманною плямою хилитався спомин про величезного, завжди суворого та неусміхненого чоловіка, якого вона тоді дуже боялася, - з плачами йшла до нього на руки. Час від часу Олеся відривалася від вікна, повертала до Оксена худеньке, загостре донизу обличчя з пролісковими материними очима, питала тоненьким голоском:

- Братику, тато скоро придуть?

Дід же щораз більше сердився на сина: йому хотілося їсти.

- Що це за порядки к лихій матері! - бурчав він, сердито поблискуючи голодними очима - Нас покинув - з мертвими чоломкатись пішов. Що, мертві пождати не можуть?..

Нарешті батько прийшов, ще більш зсутулений та похмурий, ніж під час зустрічі з сином. Не помітив, здається, ні нової хати на чотири кімнати, ні інших обнов на подвір'ї, - якась думка гнітила його, не давала спокою. Таким же сидів і за столом: їв, що дають, пив горілку - анітрохи не п'янів, неохоче відповідав на дідові питання, що, наївшись та підпивши, пересердився на сина і все хотів знати, як там у Сибіру люди живуть.

- Та живуть же, - відповідав з погано прихованою досадою Свирид.

- І хліб сіють?

- Та вже ж не кукіль!

- То як же він на тому морозі росте? - дивувався щиро дід, бо, за його переконанням, у Сибіру не було ні весни, ані літа, тільки лютувала зима. - Це, знаття, там таку пшеницю сіють, що взимку родить?.. А ти привіз тієї пшениці?

- Нащо вона вам?

- Як то нащо! - аж руками вдарив об поли дід на отаку синову безголовість, - Та засіяли б - збирали б аж два врожаї: один взимку, а другий улітку!

Олеся, зашившись у куток, боязко позирала на бородатого сивоголового дядька, що був її татом. Почувала себе так, наче її обдурили.

Ні, не таким уявляла вона собі його, вимріювала довгими зимовими ночами, коли, повна дитячої образи на дорослих, кликала до себе тата - несла йому своє чисте серце.

Той, виплеканий у мріях, тато був чуйний і добрий, мав люблячі й ласкаві руки, цей же навіть не обійняв, не усміхнувся до неї: відшукав її важким поглядом, якимось аж сердито покликав:

- Іди сюди!

І коли Олеся підійшла до нього, несмілива (забилося серце й затерпли ноги), коли глянула прямо на тата пролісковими своїми очима, він якимось аж відсахнувся, прикрив її очі широкою долонею, легенько штовхнув її в лоба:

- Ну, добре... добре... йди собі, грайся, - так, наче дитина обпекла його своїми очима.

Більше ні слова не сказав їй. Не обійняв, не приласкав, так наче зустрів чужу дитину, а не рідну дочку.

«Рідну?» - перепитує себе Свирид, і знову впливає перед ним непокірне обличчя Олени, неприхованою ненавистю палахкотять її очі, обпікають слова: «Не ти мені чоловік, а Василь...» «Так чия ж ти дочка: моя чи Василева?» - питає в думці Свирид принишклу дитину, що сидить у кутку, як Божа кара, як вічне прокляття. Що б він віддав, аби тільки взнати правду! Сьогодні над могилою невірної жони стогнав-просив: «Скажи!» Але могила затята мовчала. Підіймав до неба руки, молив Бога: «Врозуми!» Але й Бог не озвався до нього. І він не знав, у кого ще питати, до кого молитися, кого просити, - увесь світ, здавалось йому, повстав проти нього.

Тому й не слухав він, що каже йому син, тому й дратували його причепливі розпитування старого, який давно вже наївся дитячого розуму, і Оксен кінець кінцем вирішив, що тато просто натомився з дороги і йому треба відпочити.

То була неспокійна, безрадісна ніч.

Дід ворухився на печі, бо все ніяк не міг заспокоїтись, що Свирид не привіз додому сибірської пшениці, все гнівався на синову некітливність.

Невістка думала, що в свекра - важка вдача і їй нелегко буде йому догоджати. Все мовчить та сопе, іноді бовкне слово-друге, блимне вовчим оком - так і сипоне морозом поза шкірою! Справжнісінький каторжник, тільки й того, що немає на лобі тавра.

Олеся тихенько плакала, тепер уже зовучи в думках свою матір, а не батька, який так обікрав її сподівання.

До Свирида приходили спомини, ставали у головах, товпилися, заглядали у вічі - похмурі, нерадісні, а часто й страшні. То він бачить труп Олени, і як у неї підвернулася рука, коли вона впала без духу. І як він не витримав - визволив оту руку, хоч знав, що Олені вже байдуже, їй уже не болить. Але боліло йому, і зараз починає боліти, так, наче отой біль дрімав у ньому всі вісім років, а тепер знову прокинувся, заворухився, поповз по ньому, хитаючи отрутною голівкою, показуючи роздвоєного язичка - вибирав, куди дошкульніше вжалити.

То до нього приходять Василь, тикає прямо межі очі вкорочені руки, глузливо сміється: «Ти мені поодщипував пальці, а я тобі душу надщипнув, бо ти помреш - не визнаєш, чия дочка Олеся!» - «Скажи чия, не муч мене, не катуй!» - просить Свирид, ладний землю гризти, аби тільки докопатися правди. «Не скажу, - відповідає Василь, - і не проси - не скажу, бо Оленка взяла з мене страшну клятву мовчати аж до могили». І скрегоче зубами сонний Свирид, стогне і дихає важко, а Оксен прислухається до того стогону, що його чути аж через двері, і йому стає моторошно й жалко старого, бо він догадується, чим катується батько.

Оксен і сам ще не так давно тільки й того, що терпів Олеся: не міг простити їй проліскових очей, які

подарувала матір. Як зустрінеться поглядом, так і гризоне за серце давня невігойна образа: в нього було таке відчуття, наче мачуха зрадила і його.

Аж одного разу поїхав Оксен під Новий рік до лісу: хотів прислужитися батьощі – привезти йому ялинку.

Він довго ходив поміж деревами, грузнучи в глибокім снігу, поки вибрався на широку галявину, оточену гостроверхими соснами. Посеред галявини на тонесенькій ніжці стояла замерзла ялинка – простягала на зелених долоньках білі коржички снігу: «Дядю, купіть!.. Дядю, купіть!..» – як дітлахи містечкової бідноти під час ярмарку в Хоролівці. Оксен підійшов, оглянув ялинку: «Буде хороша», – ударив обухом по тоненькому стовбурі, – зойкнуло чи то дерево, чи то залізо, ялинка затремтіла, гублячи коржички, і раптом здалося Оксеніві, що деревце поривається втекти від нього до отих он дорослих сосен, утекти, обхопити руками одну з них за стовбур, заритися гостреньким обличчям в кору спідниці. Поривається і не може: дуже вже міцно вмерзла в землю єдиною ніжкою. І опустились безвільно Оксеніві руки, вже занесені для удару, тюкнулась сокира гострим, хижо розплесканим дзьобом своїм у м'який податливий сніг, а не в тонку деревину. Оксен і сам не знав, що сталося з ним, тільки його наче наврочило чи, може, дід-лісовик, підкравшись іззаду, дихнув йому в душу докірливим жаром: «Дивись, чоловіче, яку красу ти хочеш убити!» І здалося раптом Оксеніві, що поміж зелених густих колючок просвічують жалісні оченята, молять у нього милосердя.

Дико оглянувся Оксен, провів долонею по очах, відганяючи білу ману, і більше не насмілився підняти сокири. Дивовижне розчулення оволоділо ним, так начеб він пожалів чийось дитину, врятував їй життя.

Сам добре не розуміючи, що він робить, посміхаючись ніяково і здвигаючи плечима, почав брати Оксен сніг – накладати на зелені долоньки. А потім ішов з галявини, намагаючись ступати по своєму ж сліду, бо йому жаль було топтати оцю незаймано-чисту снігову наметіль, що цнотливо біліла довкола ялинки.

Сів на сани, насунув шапку на очі, нокнув, і ще довго задумливий м'який усміх бентежив йому уста, і він похитував головою, дивуючись власній дитячій розчуленості, що завітала до нього з далеких тих років, коли він міг бачити в деревах, у квітах, у всіх рослинах живих істот, яким боліло так само, як боліло йому.

Вже аж за лісом схаменувся Оксен, що він так і не вирубав ялинки, але повертатись не став: відчував, що не зможе зараз зрубати якесь деревце.

У себе ж дома, тільки-но заїхав у двір, побачив Олесю. Сестра стояла біля обледенілого корита, збивала кригу – сипала додолу холодним вогнем. Була в старій хустині, в Оксенівому виношеному сірякові, від холоду в неї побіліло обличчя, покорчило пальці. Побачивши брата, Олеся опустила руку з важким молотком – дивилася прямо на нього великими очима, печально й серйозно. І була вона зараз страшенно подібна до отієї ялинки посеред галявини – така ж зворушливо беззахисна, така ж слабенька й тендітна. Та ще й, як навмисне, підняла замерзлу ногу, заховала її під сіряк. І Оксен, може, вперше подумав про те, яке в неї одиноке, безрадісне дитинство, позбавлене материнського тепла, і незвідана ніжність тоненькою голочкою вколола його в серце – воно защеміло, забилося, вологим теплом ударило в очі. «Це ж моя сестра, моя кров, а я не хочу знати її, одвертаюсь від неї! А чим вона завинила переді мною?»

Оксен залишив сани, підійшов до сестри, ласкаво покликав:

– Олесю!

Чи то подив, чи страх мелькнув у Олесиних очах. Вона хитнулася, опустила з-під сіряка другу ногу, ворухнула губами.

– Йди сюди, Олесю!

І коли сестра підійшла, несміливо звела на нього очі, він не витримав: ухопив її на руки, притис до грудей. Вона спершу зіщулилася, завмерла, налякана, а потім рвучко охопила його шию тоненькими рученятами, припала тремтячим тільцем, зашепотіла йому гаряче у вухо:

– Братику!.. Братику!.. – і такою жагою любові війнуло на нього, таким нерозтраченим бажанням віддати комусь своє дитяче незаймане серце, що Оксен не витримав і заплакав.

Він плакав, і не соромився оцих своїх сліз, і думав про те, що віднині стане маленькій сестрі своїй батьком, якщо тато зреклася її.

З того дня Олесю наче хто підмінив. До цього відлюдкувата, мовчазна, боязлива, вона поволі відтавала, вперше за все своє коротеньке життя обласкана братом. Доки Оксен був у хаті чи порався по хазяйству в дворі, Олеся ниточкою тяглася за ним, намагалася бути поближче до нього. Стоїть

і світить на нього пролісковими очима своїми, а то підійде, торкнеться його рукава, і Оксен розумів, що сестрі більше й не потрібно від нього, крім оцього легенького дотику. А все ж питає:

- Ти чого, Олесю?

- Так, - відповідь, засоромившись, сестра.

- Ти б побігла на вулицю. Дивись, як там весело бавляться діти.

- Мені й тут добре, - заперечувала вона. - Я краще вам помагатиму, - і вже намагається підняти важку дошку, коли Оксен щось майструє, чи береться за вила, якщо він викидає гній з-під худоби, ладна й переламатися, аби тільки догодити братові.

Якось вона серйозно сказала:

- Знаєте, братику, я ніколи не вийду заміж!

Оксен надув щоки, стримуючи сміх, відвернувся, вдаючи, що старанно розглядає нові граблі, які щойно змайстрував. Потім спитав:

- А то чому, Олесю?

- Бо тоді мене кудись заберуть, а я хочу бути з вами, - пояснила сестра. І, подумавши, додала: - Так що хай ніхто і не засилає сватів!

- Добре ж, що ти, сестро, наперед сказала, - відповів Оксен. - Тепер знатиму, скільки садити отих гарбузів, а то, не доведи Боже, не вистачить - наречених спроваджувати!

Але смішки смішками, а навіть жінка помітила, як присохла серцем Олеся до свого дорослого брата.

- Немов якогось зілля обпилася - без тебе й дихнути не може, - і з раптовими ревливими нотками в голосі: - Так скоро за своєю сестрицею і рідних дітей забудеш!

- Гріх таке казати, Варваро, - дорікнув дружині Оксен. - Вона мені рідна сестра, батька-матері в неї нема, то кому ж її й пожаліти!

- Чи така вже й рідна... - стулила пісно губи жінка, але тут Оксен так глянув на неї, що Варвара відразу ж прикусила язика, відійшла мовчки до печі...

«Недобре тато роблять з Олесєю», - думав тепер Оксен, лежачи поруч із жінкою. Пригадував, як сестра чекала на батька, як розпитувала про нього, які в неї були очі, коли Оксен якось розповів, як тато воював турків, і жалко йому стало сестру, й образливо на батька. «Хіба ж вона винна в тому, що вчинила колись її мати? І хіба не гріх перед Богом всю свою образу на жінку переносити на безвинну дитину?..»

Якийсь тато повернувся чужий, ще більш суворий та непривітний, ніж був вісім років тому. Ще тоді прозивали батька по-вуличному «бусурманином», «турком», хоч тато завжди ходив до церкви. І не раз, і не два люто кидався в бійку малий Оксен, зачувши оті ганебні прозвиська...

Пам'ятає, як одного разу, повернувшись додому після чергової отакої сутички, спитав:

- Тату, а чого нас не люблять?

Батька, здавалося, аніскільки не здивувало це синове запитання. Загнав у колоду сокиру, випрямився, серйозно відповів:

- Бо нам, сину, заздять.

- А чого заздять? - ніяк не міг уторопати Оксен.

- Бо ми - хазяїни, а вони - голодранці. Так уже на світі нашому ведеться, сину: хто розумніший, багатший, тому й заздять, того і не люблять.

- І б'ють?

- А ти теж не дивися в зуби, - повчав батько малого. - Тебе б'ють, так ти теж здачі давай. Тебе раз, а ти його - двічі. Тепер, сину, таке життя, що як не будеш триматися на ногах - враз додолу зіб'ють, у землю затопчуть...

- Мене не зіб'ють - я сам їх усіх позбиваю! - похвалився Оксен.

Схвальний усміх скупко торкнув тверді батькові губи. Він оглянув міцну постать сина, помітив войовничі вогники в сірих очах, ласкаво відповів:

- Отак, сину, й живи: не жди, поки тебе першого вдарять. У нашому ділі хто повалив, того й верх, за тим і цар, і закон...

Багато, дуже багато років минуло після тієї розмови. Виріс, одружився Оксен, уже сам навчає дітей, як жити на білому світі, а й досі пам'ятає оті батькові слова, що стали для нього другою Євангелією. І нехай уже і його ненавидять, як колись батька, хай на нього перейшло-приліпилося оте бусурманське прізвисько, він і на крихту не поступиться своїм, не віддасть, не випустить з рук.

Повернувшись із каторги. Свирид якось відійшов од хазяйства: став розводити пасіку. Спершу саджав бджолині рої в колодки, згодом дістав у Яреськах кілька вуликів, а потім і сам став майструвати - ставити під крилатими яблунями акуратні бджолині будиночки. Звів добрячий курінь і, як тільки теплішало, перебирався туди. Не приходив навіть їсти до хати: їжу носили йому онуки, а часом і Олесья. Простували вузькою стежкою в сад, спершу минали густий вишняк, аж тоді попадали на пасіку, поміж строгі шеренги вуликів, з льотками, оберненими до сонця.

Тут було дуже чисто, як у хаті на Різдво чи Великдень. Ніде ні смітинки, густа прикошена трава слалася рівним килимком, алебастром відсвічували побілені вапном стовбури яблунь, сонячні відблиски не металися наполоханими зайчиками, а спокійно лягали золотою фольгою, і дітям здавалося, що то дід попришпилював їх до трави, дерев та вуликів. Тут навіть вітер боязливо згортав розбишакуваті крила свої - тихенько погойдувався на вітті дерев, поглядаючи боязко на кремезного похмурого чоловіка, що поволі походжав у бджолиному царстві, оглядаючи вулики.

І тільки бджоли почували себе тут легко й вільно: золотими кульками пролітали над головами, снували тоненькі невидимі струни, що виповнювали повітря стриманим гулом, обсіювали льотки, обліпляли щільники - діловиті, працьовиті, невтомні, і з раннього ранку аж до пізнього вечора несли та й несли мед у свої воцані засіки.

Свирид усе більше захоплювався пасікою, і Оксен, хоч і закидав іноді татові, що той зовсім збайдужів до хазяйства, в душі був задоволений: пасіка теж починала давати неабиякий зиск, а тато ще й нахваляється, що наступного літа, як, дасть Бог, усе буде гаразд та не проморгають рої, - стоятиме в них у садку добра сотня вуликів.

При слові «сотня» Оксен аж здригається.

Скрізь, куди б він не йшов, про що б не думав, до нього в'язла оця цифра. Вагома, спокуслива, вона все більше оволодівала ним, зробила його майже забобонним. Він навіть гроші став лічити на сотні і, коли в нього в кишені бряжчало сімдесят, вісімдесят, п'ятдесят чи сорок копійок, не міг заспокоїтись, поки не округляв їх до сотні.

Коли збиралися на ярмарок і дружина зносила на воза важкого кошика з яйцями, питав:

- Скільки крашанок положила?
- Двадцять з половиною десятків. А що?
- Не могла треста?
- Та де ж їх набрати, коли кури не нанесли!
- Тоді п'ятдесят лиши вдома. Іншим разом продамо.

І таки добивався свого: віз на базар рівно дві сотні крашанок.

Оця цифра забрала над ним владу відтоді, як Оксен задумав округлити вісімдесят сім своїх десятин до ста. Десять купив якраз перед війною в пана: набридав його управителеві, возив йому подарунки, поки той намовив панка продати отой клапоть поля, що прилягав до Івасютиного, «бо на ньому, скажу я вам, Миколо Трохимовичу, наче чорти толочилися: що не посієш - ніщо не родить!...» Пан, спасибі управителеві, взяв невелику ціну. Правда, довелося дещо сипонуги управителеві, але все ж обійшлося дешевше, ніж коли б він посунувся просто до пана.

Тепер лишилося купити три десятини. І їх не треба було далеко шукати, вони були поряд. Вклинилися в Івасютине поле, неначе заноза, не давали спокою ні вдень ні вночі. Коли б вони належали панові, то давно б уже перейшли до Оксена: не постояв би він за ціною, аби тільки стати власником отих десятин.

Та на біду те поле належало найупертішій на всю Полтавщину людині - Протасієві Некованому.

Скільки знали Протасія, він усе робив не так, як люди, а навпаки. Ще малим здирав із нього шкуру батько за оту віслячу упертість. Збирається, було, Протасій гуляти, надворі мороз, аж земля тріщить, батько й каже:

- Одягай, сину, кожуха і валянки та не забудь і рукавиці, бо прийдеш і без ніг, і без рук: бач, яке холодище надворі!

Протасій, що вже примірявся до валянок, відразу ж роздумає:

- І зовсім не холодно. То вам, тату, так тільки здається.

- А, вража дитино, так ти батька не слухатись! - закричить тоді батько, ухопить добрячу хлудину та й почне періщити нею впертющого вилупка.

Перереве, переплаче Протасій, а таки простягне руки за блаґенькими чобітьми, бо надворі ж - «аніскілечки не холодно»!

Повертається із забавок весь посинілий, пальці судомлять зашпори, а ніг уже зовсім не чути: стукотять, як дерев'яні.

- А чи не казав же я тобі, вражий сину, що змерзнеш! - стріча його докірливо батько.

- І зовсім не змерз, - видзвонюючи зубами, відповідь упертюх та й полізе на піч, у гаряче просо, - виганяти лихі зашпори.

Одружився Протасій тільки тому, що батько раяв йому ще кілька років почекати, не поспішати з цим ділом.

- Ти ж іще, сину, молодий, ще й не напарубкувався як слід.

- А нащо мені парубкувати!

Батько глянув був на чаплію, що з роками замінила пужално, а потім махнув безнадійно рукою:

- Про мене... Захотів у петлю - стромляй туди свою дурну голову! Засилай старостів хоч і сьогодні, якщо тобі так приспичило!

Протасій не був би Протасієм, коли б не заперечив і тут:

- І не сьогодні, а завтра.

Батько так і вилетів з хати. Ухопив нові граблі та й потрощив їх на друзки об дубову колоду.

Женився Протасій, завів густі вуса, що, однак, не звисали донизу, як у всіх порядних людей, а вперто дерлися вгору, намагаючись повиштрикувати очі хазяїнові, та розуму йому не прибавили ні жінка, ані роки. Дітей не мав, може, тому, що інші їх мали, у дворі не було ні пенька, ані деревини: люди саджали вишні та яблуні, груші й сливи, Протасій же поїхав світ за очі, навіз сосонок та дубків, понавтикав довкола халупи:

- Виростуть - лісом торгуватиму!

Ліс так і не виріс, молоденькі деревця не прижилися, всохли на корені, але Протасій ще довго їх не висмикував:

- Приживуться.

Люди копали колодязь посеред двору або рили неглибоку криницю побіля річки, Протасія ж вперло на високий пагорб, на добрі гони від хати, та й то тільки тому, що не було вже вищого місця.

- Там вода буде смачніша, - відповідав він на плачі та закликання нещасної жінки своєї.

До води довго не міг докопатися, хоч вибехкав шахту сажнів на двадцять, та лопату не кидав, і одного разу його таки добре привалило землею. На жінчин крик збіглися люди, спустилися в колодязь, відкопали Протасія, відкачали на свіжому повітрі. Протасій звівся, похитуючись, підійшов до темніючого провалля, з жалем сказав:

- Бач, завалилося. До води ще раз копнути лишилось, а воно взяло й завалилося.

І знову поліз у колодязь.

Вода й справді появилася в той же день, від чого Протасій ще більше увірував у свою несхибність. Була вона, правда, якась гіркувата на смак, навіть худоба неохоче пила її, але Протасій твердив, що смачнішою не знайти навіть у Яреськах, не те що на їхніх хуторах.

Не ладилося в Протасія у дворі, не родило й на ниві. Хліба теж наче перейняли упертющу вдачу свого хазяїна, і якщо в Івасюти буйно колосилася пшениця, то в Протасія ледве піднімала над ріллею најжачені голівки: «От на зло не родитиму!» Якщо на сусідньому полі від кавунів аж

вгиналася земля, то на Протасієвому - рідке огудиння тикало твердими зеленими дульками прямо хазяїнові під ніс: «А що, вийшло на твоє!» Накладав Івасюта важкєнні снопи, аж тріщали колеса в гарбах, Протасій же швиргав миршаві снопики на убогий візок та ще й похвалявся перед зажуреною жінкою:

- Все одно в нас зерно буде краще! І мука вищого сорту...

З отакою людиною довелося мати справу Оксеніві. Якось, зустрівши Протасія у селі, запросив його в шинок.

Сам непитущий, Оксен замовив у шинкаря добру кварту горілки, за одним духом вихилив цілісіньку чарку:

- Міцнюща царська водичка!

- Де в біса міцнюща, коли Янкель її пополам з водою мішає - Протасій роззявив величезного рота, виплеснув туди горілку з чарки, клацнув великими вовчими зубами так, що Оксена аж пересмикнуло.

- А хіба це м'ясо! - вів далі Протасій, беручи, однак, добрий шмат баранини.

- Ай справді, - притакнув догідливо Оксен, - щось на баранину й не схоже. Хитрує, мабуть, Янкель...

- Хто, Янкель? - перепитав Оксена Протасій. - Та де йому, дурному, хитрувати, коли в нього кебети для цього не вистачає! Хіба це шинкар? Жебрак, а не шинкар! Сам ні шелега за душею не має, і діти його в лахмітті ходять.

- Правду кажете, Протасію, бідно, дуже бідно живе наш шинкар, - пробував підпрягтися Оксен до Некованого.

- Та де, чоловіче, бідно, коли в нього золота повні торби! - вигукнув Протасій. - О-го-го. якби мені його заробітки, я б і горе покотив!

Зовсім збитий в пантелику Оксен тільки розкрив рога: не знав уже, що й казати, щоб потрапити сусідові в тон. Ухопив недопиту кварту, потягнувся до Протасієвої чарки:

- Вип'ємо ще по одній.

- Заждіть, куди поспішати, - спинив його Протасій, та тільки-но Оксен поставив кварту на місце, як той уже роздумав: - А втім, воно можна й випити, гріха великого не буде.

За другою квартою, вивчивши добре Протасієву натуру, Оксен почав дипломатично:

- Проходив я оце мимо вашої ниви - гарна земелька у вас, Протасію. Чорнозем, де не ткни...

- Який там у дідька чорнозем - самі супіски!

- Але ж родить там непогано!

- Родило б вам так - давно зуби на полицю позакидали б!

- Ну, не знаю, як ви, а я від такої ниви нізащо не відмовився б, - гнув свою лінію Оксен. - От давали б мені хоч і триста рублів - не продав би!

- А я і не подумав - продав би! - вигукнув запально Протасій.

В Оксена забилося серце, затремтіли руки. Він помовчав, щоб угамувати хвилювання, з якомога байдужішим виглядом спитав:

- А скільки б ви, Протасію, для приміру, за своє поле взяли б?

- Хто, я?

- Та ви ж, Протасію, ви. Яку б ви назначили, приміром, ціну?

- А нащо мені її назначати?

- Та ви ж не від того, щоб своє поле продати? - почав гарячкувати Оксен.

- Та на якого дідька я його продавав би!

- Та ви ж самі щойно казали, що продали б! - розгнівався нарешті Оксен.

- Я?.. Я казав?.. Та що я, дурний, щоб отаке вам казати!

Оксенів не лишилося нічого іншого, як розплатитися із

шинкарем за змарноване «вгощеніє», насунути шапку на лоба та й посунути розгнівано з шинку.

Придбати оту земельку допомогла Оксенів війна. Протасія мобілізували на другий тиждень після того, як батюшка зачитав пришишклим, похмурим селянам царський «маніхвест», і він як пішов на фронт, так наче у воду впав: ні слуху ні духу. Бігала нещасна жінка його до інших солдаток, просила написати - спитати в своїх чоловіків, де її «золотко», ті згодом відповіли, що Протасій поки що живий-здоровий, а писати додому і не збирається: «Навіщо писати, коли я живий. Як уб'ють, отоді й без мене напишуть».

Отак і листувалася жінка з Протасієм - через чужих жінок та чоловіків.

Навесні позбулася коня: випустила голодну тварину на пашу, та об'їлася росяної трави, а вранці легла непорушно посеред стайні. Коли земляки довідалися про це з листів своїх жінок та передали Протасієві, той відповів:

- Чого б ото я за твариною побивався, коли ось тут за людьми сліз не настачишся. Дасть Бог, вернуся живим - іншу заведемо.

Але на те надій було мало, хоч Протасій твердо вірив, що його «ні поранить, ні вб'ють». Ходив траншеями, наче вулицями в своєму селі, - не пригинався, хоч кулі так і цьвохкали довкола його сірої солдатської шапки.

- Тебе, падлец, што, жізні не жалко! - кричав на Протасія розлючений взводний - Не відіш разве, как он стреляет?

- Дак вона ж, ваше благородіє, усе мимо летить, - відповідав спокійно Протасій і пер собі далі, дратуючи високою шапкою ворожі кулі, що розлюченими шершнями вилися довкола.

І одна таки вцілила - кресонула по впертющій голові, аж іскри посипалися, і покотилася пробита шапка додолу, і сам Протасій, заливаючись кров'ю, м'яко осів на розквашене дно непривітної, наче довжелезна могила, траншеї.

- Це, видать, не німецька, - встиг іще прошепотіти він, непритомніючи.

Як тяжкопораненого завезли його в далекий тиловий шпиталь, а жінці відписали, що Протасій, слава Богу, живий, що куля його пожаліла - тільки поколупала черепок, а «мозгів не затронула». Була в тому листі прихована заздрість до земляка, якому пощастило: вилежуватиметься тепер, як той пан, на білих постелях, гляди, доживе ще до кінця оцієї проклятої війни. Але Протасієва жінка не воювала на фронті, не гнила в окопах, не зависала на колючих дротах, прошита ворожими кулями, тому до неї ота заздрість не дійшла: обхопила жінка свою голову, заголосила, немов по покійнику.

Та плач не плач, а жити якось треба. Відходила весна, хто зміг, давно уже обсіявся, Протасієха ж скопала лопатою город, посадила картоплю, гарбузи, квасолу, цибулю, висіяла укропу, петрушки та моркви, щоб було чим заправляти супи і борщі, на ниву ж махнула рукою; поправиться хазяїн та повернеться, то нехай уже сам дає їй лад.

Так і лишалося б оте поле, незоране та незасіяне. Наповзав би на нього пирій, заростало б воно височезними, на зріст людини, бур'янами - вовчими притулками, дичавіло б не один рік і не два, бо що можуть зробити безсилі жіночі руки? Так і лежало б воно, занедбане, похмурою латкою на святковому золотистому килимі Івасютиних хлібів, коли б не Оксен: не міг він дивитися на отаке запустіння омріяного лану і одного разу пішов до Протасієвої жінки.

Другого дня Оксен уже орав разом з старшим сином Протасієву ниву. Тріщав - чіплявся глибоким корінням за землю пирій, міцними ковтюхами спліталися бур'яни, але воли вигинали дужі спини, Оксен міцно тримав чепіги - і різав гострий леміш всю оту зелену нечисть, вивертав до сонця масні скиби чорнозему - поле знову ставало полем, а не пристановищем для бур'янів.

Восенище раз переорав ту ниву Оксен, густою бороною повисмикував усі бур'яни, засіяв озиминою - добірним зерном. Протасієха ж не знала, як йому й дякувати: пообіцяв Оксен половину з майбутнього врожаю.

Але так і не вдалося жінці скуштувати того очікуваного хліба. Чи то куля щось перевернула в голові її чоловіка, чи, може, Бог, гортаючи старі книги із записами молитов, наткнувся на Оксену просьбу наслати на впертюха просвітління - продати йому поле, а може, й сам батюшка кинув при нагоді докір Всевишньому, що не прислухався до найвірнішого раба свого, тільки вперше за всю війну одержала жінка від Протасія листа.

Протасій передавав, що він, слава Богу, живий та здоровий і потроху поправляється, що харчі тут погані, все «булон та булон», посьорбаєш – тільки кишки прополощеш, а щоб дати «раненому воїну» шмат сала чи миску борщу, «дак про це тут і не заїкайся». Отож він ще дуже кволий від тих «булонів» і наказує їй продати поле, бо казав йому один розумний чоловік, що як скінчиться війна, то вийде указ усім солдатам наділяти безплатно землю: по десять десятин на брата. Половину тих грошей вона перешле йому на «усіленеє» харчу, а половину хай залишить собі, бо ж він знає, що і їй там живеться не з медом.

«А поле наше купить Оксен, тільки ти з ним, дурна бабо, крепко торгуйся, він тобі скаже одну ціну, а ти йому – другу, бо в нього взимку й снігу не випросиш, з чим і до звиданія.

Протась»

Поплакала, посміялася, слухаючи отого листа, та й пішла до Оксена.

Хоч в Оксена і тьохнуло серце, однак він удав, що не дуже зацікавлений у тому, щоб придбати Протасієве поле.

– Тепер же, Мокрино, війна, кожен думає тільки про те, як би самому оцю лиху годину пересидіти, а не те, щоб там щось купувати.

– А так, так, – похитувала головою Мокрина, згоджуючись із багатієм. Повела очима по великій кімнаті з пофарбованою у червоний колір підлогою, з міським шкіряним диваном, з міцним дубовим столом, засланим такою скатертиною, що аж очі вбирає, сама собі подумала: «Живуть же люди!» – Тільки ж ви колись хотіли в нього купити...

– Е, коли то було! – недбало махнув рукою Оксен. – То були, Мокрино, інші часи, тоді про інше й думали. А тепер – сьогодні живеш, а завтра, може, й Богові душу віддаси.

– Що правда, то правда, – похитала головою Мокрина. – Тільки Протасій передав, щоб я до вас прийшла, то я оце до вас прийшла...

– Що ж нам робити, Мокрино? – вдав із себе розгубленого Оксен. – І вас мені жалко, але й себе не хочеться обидити.

Мокрина цього разу промовчала. Сиділа, висока, худа, потемніла, як свята Варвара на отій-он іконі, що в самім низу, журно тьмяніла великими, змарнованими злигоднями та щоденними нерадісними турботами очима. Якоюсь байдужістю, покірною тупістю віяло від усієї висушеної постаті її, так начеб вона казала: «Мені однаково, купите ви оту землю чи не купите, але якщо Протасій надумався, то я мусила-таки до вас прийти».

– Самі ж бо знаєте, які тепер можуть бути достатки, – правив своє Оксен. – Все з'їдає війна, все їй у пельку пхаємо. На одного Бога тільки й лишилась надія, як Бог не змилюється над нами – всі до одного загинемо! Не від голоду – так від хвороб, пошестей усяких...

«Ну, ви ще не так скоро загинете!» – наче сказала – повела на Оксена очима Мокрина. Однак звично зітхнула, похитала сумно головою.

– Так, так, святу правду кажете. Тільки ж Протасій пише та пише: іди, Мокрино, та спитай, чи не хочуть купити, дак я оце і прийшла.

– Бач, він тепер розумний, ваш Протасій! – не втримався від докору Оксен. – А тоді, було, й не підступися до нього.

– А так, так... Тож він і передає іди до Оксена. А коли що не так, то вже звиняйте.

Мокрина зненацька звелася, витерла тильною стороною долоні сухі губи, померехтіла темними очима на Оксена:

– То бувайте здорові!

– Постійте, чого ж ви?.. – злякався Оксен. Підхопився, взяв Мокрину за руку, знову посадив на лаву. – Я ж не сказав, що зовсім не хочу купити.

Мокрина знову сіла, покірно, байдуже. Що ж, вона може й посидіти, їй спішити нікуди: малі діти не пишцать на печі, а корови, дякувати Богу, зроду-віку не було – доїти нічого. Якби Протасій не наказав, вона сюди і не прийшла б.

Оксен нервово постукує пальцями по столу, позирає скося на жінку. Врешті ковта слину, що набігла до рота, так наче він три дні нічого не їв, обережно запитує:

– А скільки ви, приміром, за оту земельку запросили б?

Мокрина немов прокинулася з глибокого сну. Провела тильною стороною долоні по безкровних губах, подивилася на Оксена так, наче не почула його або не зрозуміла.

– От коли б я справді захотів у вас купити – скільки б ви запросили з мене? – повторив Оксен і відразу ж, злякавшись, що він видав себе, сказав: – Тільки вважайте, Мокрино, зараз із грошениатами сутужно. Ой, як сутужно!..

Мокрина суха рука знову пройшла по губах, як смичок, наче вона збиралася на них заграти. Скільки вона хотіла б? А звідки їй, дурній бабі, знати про теє? Хіба вона торгувала коли отією землею, продавала та купувала, щоб тепер знати, чого варта її нива? Могла б напевне сказати, скільки пролила на ній поту, скільки ночей недоспала, скільки здоров'я потратила, орючи, засіваючи, жнучи, бо то все було, цьому свідком ось оці її шкарубкі, як підшва, долоні, оці плескаті груди, ця похилена постать і завчасно поблякле обличчя з сухими, як дві тріски, вустами. А яка ціна отій ниві, того вона не знає. Чого не знає, того не знає. Не сказав про це і Протасій. Сказав тільки: «крепко торгуйся». А як вона торгуватиметься «крепко», як не може навіть ціну скласти!

Врешті Мокрину наче щось просвітило:

– То вже ви скажіть, Оксене, скільки хочете дати.

– Отакої! – аж руками розводить Оксен. – Де ж це видано було, щоб покупець та назначав ціну! Ви бачили щось таке на ярмарку, Мокрино?

Але Мокрину вже важко збити з того пеньочка, на який вона здерлася. З чисто жіночою логікою, що відмітає всі доводи здорового глузду, вона твердить одне:

– Кажіть уже ви, Оксене.

І Оксен змушений піддатись. Що ти поробиш з дурною бабою, як їй так забажалося! А може, воно й краще? Видать, не знає вона справжньої ціни, тому й не хоче її називати!

Повеселілий Оксен починає здалеку:

– Ви самі знаєте, Мокрино, що земля на вашій ниві не дуже той... А якщо прямо сказати – поганенька земляця. Там зроду-віку ніщо як слід не родило. Не родило ж?

– А не родило, – згоджується Мокрина і пробує видобути з губів тужливу мелодію: проводить рукою.

– Ну, от... То яка земля, така їй і ціна... Бо коли ви купуєте гарну корову, то платите одні гроші, а коли купуєте погану, то платите інші... Адже так?

Мокрині ніколи не доводилося купувати корову, – тим більш охоче згоджується вона з багатієм.

– То як ви думаєте, Мокрино, можу я дати багато грошей за отаку вашу ниву? – тягне Оксен, бо, по правді кажучи, його трохи мучить совість. Адже він добре знає, земля на тій ниві аніскільки не гірша, ніж на його полях, – чорнозем, хоч на хліб намазуй. І вже здається Оксенові, що навіть Бог, хоч який він прихильний до нього, а й то докірливо позирає з ікони. «Господи, якщо куплю по сходній ціні, поставлю тобі сто свічок, – обіцяє Оксен. – Ти ж сам, Господи, бачиш: лежить та земляця, необроблена, немає від неї ніякої користі людям. А ти ж сотворив землю для того, щоб її орали, щоб її засівали... Тож не можу я дивитись, як пустіє земля».

В Бога немов м'якшає суворе обличчя. Оксен устає, поправляє гніт у лампаді, побожно хреститься. Хреститься за ним і Мокрина.

– Мені не так уже й потрібна ота ваша земляця – зі своєю ледве вправляюся, – лукавить сам із собою Оксен. Щиро вірить зараз у те, що саме тільки співчуття до бідної жінки рухає ним, спонукає виручити її з біди. А все ж краще було б, щоб вона назвала хоч якусь ціну. Хай навіть трохи більшу, ніж він збирається їй запропонувати. Не пожалів би зайвої копійки, аби тільки лишитися чистим перед Богом.

Але Мокрина не злазить з пеньочка:

– То вже ви кажіть, скільки. Коли б оце був Протасій, то він би сказав, а так кажіть уже ви.

«Поставлю сто свічок і пожертвую десять карбованців на храм», – востаннє звертається до Бога Оксен і називає ціну.

Ціна сміхотворно низька. Таку ціну Оксен не насмілився запропонувати навіть панові після того, як позолотив ручку його управителеві. Але ж зроду-віку так повелося, що один набиває ціну, а другий збиває її. То чому ж має відступати від цього звичаю Оксен? Ось Мокрина подумає, подумає, та

й скаже свою, вдвічі, утричі вишу ціну, отоді вже вони почнуть торгуватися... Але чому вона так довго мовчить? Чи, може, вона недочула?

Та Мокрина почула, тільки не знає, багато це чи мало. Бо ж вона ніколи не торгувала землею. Коли б це були крашанки, чи курка, чи гуска, о, тут би вона за себе постояла! Сказала б ціну і стояла б на ній, як укопана. А землю не продавала. Чого не продавала, того не продавала.

Та Протасій передав: «крепко торгуйся», і вона таки мусить торгуватися. Зводить на дуку вицвілі очі, несміливо запитує:

- А ви б не могли ще накинути?

- По скільки ж, Мокрино? - рве своє серце Оксен.

- Та-а... хоч по десять рублів.

Сказала і сама злякалася. Ану ж Оксен розсердиться, не захоче з нею й балакати!

- По десять? - перепитує Оксен - Гм, по десять... Ну, що ж, Мокрино, хай буде уже на ваше, бо не люблю я, признатись, торгуватися... А тепер, як водиться, і запити це діло не гріх.

Повеселілий Оксен дістає півлітру, дві чарки, миску з тоненько нарізаним салом, цибулею та огірками.

- За здоров'я вашого чоловіка, Мокрино! Хай йому щастить та щоб живий повернувся додому!

Не пила Мокрина ніколи горілки, але за Протасія не можна не випити. Еге ж, не можна. Бо як згадає про якісь там «булони», що ними морять її чоловіка, так сльози і здують за горло.

Міцна горілка відразу б'є їй у голову. Мокрина тихо сміється, пробуючи вхопити кружальце огірка, що вислизає з-поміж пальців.

- Та ви сало беріть, Мокрино, не церемоньтесь! - гостинно припрошує її Оксен. Очі його святково зволожилися, він приязно дивиться на жінку. І, щоб зробити їй приємне, починає вихвалити її чоловіка: - Гарний чоловік ваш, Мокрино. Побожний, сумирний, ніколи нікому зла не заподіяв. Такі і в Бога у серці, і в людей у пошані.

- А такий, такий! - витирає розчулені сльози Мокрина. - Він, Протасій, такий...

- От пішов на війну і там добрим воїном став, - каже далі Оксен. - Начальство ним довольне, дивись, ще «грегорія» додому принесе... Що ж, цар нас, дітей своїх, не забуває... Ви думаете, Мокрино, я теж воювати не хотів? Так начальство ж не пустило, сказало: ти в батька один, в тебе молотарка, то обмолочуй людям хліб та засівай свою землю, бо солдатам теж їсти щось треба. От і мусив залишитись, якщо начальство повеліло. Бо на те воно над нами й поставлене, щоб ми його слухалися...

- А так, так, - звично притакує Мокрина, мало розуміючи, про що каже Оксен, бо в затуманену голову її влетів раптом джмелик: гуде та й гуде, заважаючи слухати!

- Тож вип'ємо ще по одній - за дорогих наших воїнів!

Мокрина вже піднесла була до рота чарку, та раптом відставила, зімкнула вуста, її охопила підозра. А чи не хоче Оксен впоїти її, щоб не віддати всі гроші? Скаже потім, що була п'яна, десь по дорозі загубила - хто її буде слухати, хто їй, бідній жінці, повірить?

Мокрина відсуває чарку подалі від себе, обережно кладе ненадкушену скибочку сала на край полив'яної миски.

- Дякую вам за вгощеніє, а я таки більше пити не буду... - І, трохи повагавшись, питає: - То гроші ви зараз віддасте чи, може, завтра прийти?

- Гроші? - дивується щиро Оксен. - Так ми ж, Мокрино, ще й купчої не склали! От поїдемо з вами у місто, підпишемо купчу, а тоді вже й віддам ваші гроші.

На Мокриному обличчі таке неприховане розчарування, що Оксен знову лякається, як би жінка не передумала.

- Або добре, де вже моє не пропадало: дам я вам сьогодні завдаток... Це тільки, вважайте, для вас, Мокрино. Іншому і копійки наперед не дав би. Бо тепер, знаєте, які люди пішли, візьме - та й поминай як звали!

Оксен зводитьсь, йде до великої пузатої скрині, що стоїть під вікном. Обережно здимає килим,

відмикає внутрішній, із дзвоном, замок, підіймає важке віко, обклеєне кольоровими картинками лубочних видань. І хоч став так, щоб затулити широкою спиною скриню, Мокрина все ж добирає спосіб просунути туди своє око.

«Боже, скільки того добра в чоловіка! – тихенько ахкає вона – Коли б мені хоч десяту частку того, я б і горя не знала!»

Оксен дістає з прискринка важкий дідів гаман і, вже зовсім відвернувшись од жінки, клацає сталевим кігтем – розкриває міцно стулені дужки.

Він довго шелестить папірцями – відбирає, які найбільш потерті. Бо нащо бідному нові гроші? Однаково вони не втримаються в нього, не ляжуть на дно повної скрині, а покрутяться-покрутяться межі пальцями, та й будь здоров!

– Оце вам, Мокрино, аж п'ятдесят рубликів завдатку! – кладе Оксен перед жінкою пом'яті кредитки. – А решту віддам, як підпишемо купчу.

Тремтячими пальцями перераховує Мокрина гроші. Розкладає на п'ять рівних купок по десять карбованців, бо вміє лічити тільки до десяти. Потім побожно зв'язує в краєчок хустини, затискає в темний кулак: легше тепер відірвати їй руку, аніж видерти гроші.

– То я вже піду, – каже вона, побоюючись, що Оксен роздумає та відбере отой завдаток.

– Ідіть з Богом! – бажає їй щастя Оксен і, проводжаючи жінку, ще раз нагадує: – Глядіть же, поїдемо завтра до міста!

А перед вечором, коли втомлене сонце, віддавши тепло Івасютиним нивам, спішило відпочити за обрій, Оксен стояв посеред щойно придбаного поля. Довкола лисніла чорна рілля, ласкаво хлюпала невисокими довгими хвилями, а він стояв, оббризканий вечірнім сонцем у бронзу та мідь, важкий, непорушний, врослий у землю, і не було, здавалося, такої сили на світі, що зрушила б його з місця, примусила б його поступитись, віддати хоч шматочок землі.

Десь у своїй хаті ще раз перераховувала гроші Мокрина, розкладаючи їх на маленькі купки. Десь сьорбав остогидлі «булони» Протасій і чекав од своєї жінки підмоги: «на усиленіє харчу». Десь повзали в залитих смердючою тванню шанцях його земляки – «расейські солдатики», бігали в атаку, падали, захиляючись власною кров'ю і невикричаним криком своїм, зависали на колючих дротах, догнівали у братських могилах, стогнали в шпиталях і здихали від голоду в бараках для військовополонених. Десь згинався біля вагранки, що пахкотіла пекельним жаром, Василь Ганжа, який не захотів після каторги повертатись додому, подався шукати кращої долі на Донбас. А він, Оксен Івасюта, стоїть на своєму полі, посеред своїх вимріяних ста десятин, і ніколи ще йому не дихалося так вільно та легко, і вже нові спокусливі думки в'ються йому в голові, затуманюють її приємним прозорим серпанком.

– Господи, не введи во іскушеніє... – звично шепочуть Оксенові уста, бо подвоюються, потроюються в уяві отари овець, коні й воли, корови й свині, що й так виповнюють його велике подвір'я.

То були найщасливіші хвилини в Оксеновому житті, і вони закарбувалися в його серці живим, нев'янучим спогадом.

А потім усе почало валитись, переміщуватись, наповзати одне на одне, як під час весняного скресання криги, коли міцна та надійна, здавалося б, поверхня ріки враз поповзе, затріщить, захитається у тебе під ногами, все швидше й швидше посує вниз, за течією – і горе тобі, необачна людино, коли ти не встигнеш добігти до берега, відшукати хоч клаптик надійної тверді! Вмить зімне тебе, зломить, затре поміж кригою, захлесне чорною, як пекельна смола, водою, ошпарить холодним окропом, і тільки твій розпачливий пташиний крик проячить над страшним шумовиськом – оглянуться люди, а там уже й сліду від тебе немає, лише наповзають, лізуть люто крижини та кипить розлючена вода.

Свирид Івасюта був перший, кого зачепив той страшний льодохід.

Ще в шістнадцятому по глибоких яругах та глухих хуторах почали гуртуватись «зелені» – перші ластівки неблагополучного становища на фронтах. Більшість із дезертирів просто собі переховувалася – відсиджувалася до кращих часів, а частина, озлоблена, розкладена фронтом, гуртувалася в банди, виходила на дороги із «бонбами», обрізами та «гвинтівками», а часом і кулеметом, зустрічала і пішого, й кінного, а згодом починала шастати й по хуторах – витрушувати душу з багатих дядьків. І не раз, і не два в темну ніч виривалося з розбитого вікна розпачливе: «Ряга-туйте!» – котилося степом та й конало, безсиле, так і не знайшовши відгуку, десь на холодній непривітній ріллі.

Зачувши про появу однієї з таких банд, Оксен навісив на вікна товсті дубові віконниці, прикріпив до них залізні прогоничі – до ранку не перегризеш, а до дверей приладнав пудові засуви. На ніч

спускали з цепу двох привезених аж із-за Яресьок вовкодавів: налетить такий – прощайся, чоловіче, з душею! Лягаючи спати, Оксен клав біля себе гостру сокиру, а Свирид дістав із комори дідову гаківницю, обтер з неї пил, вставив новий креміль, насік півторби шроту із товстих гвіздків, запас літрову банку пороху та й заховав увесь той арсенал на печі, «щоб завжди було напохваті». Бідна Оксенова жінка боялася після того туди й потикатися: вовчим оком світило на неї оте страховисько: гримне – не позбираєш кісток! А дід, згадавши минуле, все розказував, як він стріляв колись із тієї гаківниці вовків, аж ті хвости губили від страху, втікаючи.

– Бо хіба теперечки ружжа! Ото колись були ружжа – як пердне, то й душа з тебе геть!

Бандити налетіли не вночі, коли їх можна було сподіватися, а серед білого дня. Оксена не було вдома: ще звечора поїхав разом з Олесею та старшим сином Іваном на маслобойню – за десять верстов – і мав повернутися десь по обіді. Батько, дід і молодий Оксенів син Олексій якраз снідали, а Варвара поралася біля великої діжі, вимішуючи тісто, коли у дворі завалували собаки, пролунав тупіт копит, матірня лайка, раз по раз ударили постріли, рознісся передсмертний собачий вискіт, за вікном швидкими тінями промайнули якісь люди, садонули в сінешні двері чимось важким, мабуть, прикладом, вдерлися до хати – всі у військовому, обвішані зброєю, зарослі, страшні, виповнили кімнату запахом прілих онуч, кінської збруї, міцного горілчаного перегару.

– Хто хазяїн?!

Варвара як стояла, так і залякла біля діжі, тільки великі росинки поту враз усіяли чоло, затремтіли, звисаючи на зламаних страхом бровах. Дід впустив ложку, ложка лунко стукнулася об дубову кришку столу, бризнула молочною кашею, а в самого діда мертво одвисла щелепа, зачорнів беззубий рот. Олексій принишк, як пташеня, тільки поблискував переляканими тернинами очей. Один Свирид зберіг такий-сякий спокій на своєму завжди похмурому обличчі.

– Ви хоч би шапки знімали, до хати заходячи! – осудливо мовив він. Звівся за столом, майже дістаючи головою стелі, повів рукою на образи:

– Людей не сором – Бога побійтеся!

– А от ми тобі язика вкоротимо! – пообіцяв Свиридові найвищий з-поміж бандитів. Ростом він міг би помірятися із Свиридом, тільки був вужчий у плечах, тонший у талії і мав на диво маленьке, рухливе та неспокійне обличчя. Був, мабуть, у них за отамана, бо наказав: – Ану замкніть усіх до комори, окрім хазяїна!

Діда вивели під руки, Олексій, тихо схлипуючи (плакати вголос він не наважувався), смикав матір за спідницю:

– Мамо, пішли... мамо, пішли... – а Варвара ніяк не могла висмикнути з діжі руки: тісто наче закам'яніло.

– А ти що тут пораєш? – підійшов до неї отаман. Варвара затріпотіла, ворухнула безкровними вустами.

– Та не бійся! – засміявся бандит, явно потішений страхом жінки. – Я таких, як ти, не кусаю... Хліб зібралася пекти?

– Пирого, – врешті здобулася на слово Варвара.

– Пирого?.. З капустою?..

Високий жадібно втягував у ніздрі повітря, заглянув до діжі, потикав у біле пухке тісто брудним прокуреним пальцем.

– А що, хлопці, попробуємо і ми пирогів? – звернувся він до своїх братчиків. – Не одним же багатіям розкошувати! – І під схвальні вигуки та сміх наказав бандитові, що вже брав Варвару за плечі: – Жінку облиш, хай напече нам пирогів, поки ми з хазяїном словом перекинемося.

Тремтячими неслухняними пальцями вигортала Варвара на стіл тісто, молилася про себе: «Господи, порятуй!.. Господи, заступись!..» Зціплювала зуби, рада була затулили і вуха, і очі, оглухнути й осліпнути, бо злодіюки вже заходилися біля Свирида.

– Де заховані гроші?

– Куди подів золото?

Розбили скриню, вивалили все на підлогу, випотрошили гаман, але того їм було мало. І знову підступались до Свирида.

– Признавайся, зануда, куди подів золото!

Свирид стояв на своєму: золота у них не було і немає.

- Не було, кажеш? - перепитав високий і посміхнувся недобре - У тебе, хазяїне, закоротка пам'ять, прийдеться поворушити її... Ану зв'яжіть, хлопці, йому руки, щоб не брикався!

Свиридові заломили руки за спину, міцно стягнули віжками.

- Тягніть до печі!

Підтягнули до печі, посадили на ослін, вчепилися в плечі.

- Так нема, кажеш, золота?

- Немає, - відповів Свирид, дивлячись прямо у піч, де палахкотіло, нестерпно дихало жаром, плавилось кривавим золотом дубове вугілля.

- Немає?

- От клянусь Богом - немає!

- А ти не спіши клястись, не гріши перед Богом, - лиховісно умовляв Свирида високий. - Ану, хлопці, допоможіть хазяїнові пригадати, куди він приховав своє золото!

Бандити ухопили залізну заслінку, нагорнули на неї розжарене вугілля, поклали біля Свиридових ніг.

- Ставте, хлопці, його ноги - нехай погріється!

Свирид шарпонувався щосили, побілів, наче смерть, застогнав.

- Годі, хлопці, годі, - наказав отаман, що не спускав із Свирида очей - Бачу, що хазяїн уже щось пригадав.

Свирид дихав важко, із храпом. Водив скаламутнілими від болю очима, видно, нічого не бачив. Та ось зустрівся поглядом із чіпкими оченятами отамана, і очі його сповнилися такою ненавистю, що бандит аж відсахнувся:

- Ого. Так де ж, хазяїне, твоє золото?

Свирид повів очима по хаті, затримався поглядом на печі. Якась думка майнула в його очах, затріпотіла гаряче і мстиво.

- Розв'яжіть.

- А скажеш, де золото?

- Скажу.

- Оце інший макар! - зрадів високий. - Люблю, коли людям вертається пам'ять!

Свирида розв'язали, він, спираючись руками на ослін, спробував стати на попечені ноги, але не зміг.

- Підсадіть мене на піч... там золото...

Свирид порався на величезній печі, бандити нетерпляче чекали внизу. Особливо нетерпеливився високий: стаючи навшпиньки і витягуючи довгу шию, намагався заглянути на піч, квапив, роздуваючи золоті вогники в очах:

- Хазяїн, скоро там?

- Зараз, - глухо, як із могили, озивався Свирид.

- Дістаєш там, хазяїн?

- Зараз дістану!

Свирид натрусив на полиці гаківниці порошу, звів сталевий курок, перехрестився, притиснув важкий приклад до плеча:

- Забирай, отамане, своє золото!

Отаман похапливо вискочив на піл, потягнувся до печі, наставивши руки.

Стоголосою гарматою ревула гаківниця, оглушила всіх, хто був у хаті. Отаманової голови як не було: впало додолу обезглавлене тіло з коротко відрубаною, як у курки, шиєю.

Варвара зламалась у стані, чіпляючись руками за стіл, осіла на підлогу, провалилась у темряву. Свекор, коли його стягали з печі, встиг іще двом розвалити голови важким прикладом рушніці, а третьому залізними пальцями скрутити в'язи, але бандитів було багато – всіх не передужиш, – гуртом навалились на нього, зв'язали, потягли, як собаку, до річки і довго відводили душу – катували під вербами.

Про незваних гостей повідомив Оксена сусідський хлопчак – примчав аж до маслобійні на коні. Оксен вихопився на воза, гнав коней, не жалючі батога, а Іван, що встиг ускочити слідом за батьком, щосили тримався за драбки.

З гори до хутора коні не мчали – летіли, розпластавшись у божевільному галопі. Вітер обривав із них шмаття піни, бризкав просто в обличчя Оксенів гарячим дощем.

Прогуркотіли під колесами розбиті ворота. Видовженими тінями промчали мимо клуня, кошара, сарай, оббігли довкола них, застигли, і не встиг ще Іван поворухнутися, як Оксен, схопивши сокиру, звалився з воза. Простоволосий, задиханий, ускочив до хати, у чорне провалля дверей, так і застиг на порозі: на заюшеній кров'ю підлозі валялися трупи бандитів, а біля столу, на підлозі, сиділа Варвара і з тіста, перемазаного кров'ю, виробляла пироги...

Оксен знайшов батька під вербами. Весь порізаний, з обдертою шкірою, що кривавим шматтям звисала з грудей, з чорними проваллями повикольованих очей, Свирид іще дихав – не хотів так легко піддаватися смерті. Його обережно перенесли до хати, поклали на лаву, прямо на голе скривавлене тіло накинули мокру скатертину – весь час поливали водою, і Свирид за якийсь час опритомнів.

Батько помер на другий день. Все просив підвести йому голову та повернути до вікна: надіявся, мабуть, побачити на прощання хоч крихітку світла. А перед цим уночі, коли розійшлися сусіди і Оксен залишився віч-на-віч із татом, Свирид покликав його до себе кволим голосом:

– Оксене... Оксе-ене...

– Що, тату? – схилився над ним Оксен, щосили кусаючи губи, щоб не розплакатись.

– Батюшку... покликали?..

– Скоро будуть... Лежить спокійно, тату, батюшка от-от прийдуть... Я послав за ними Івана, – казав Оксен, бо він боявся жахної тиші, яку по вінця виповнювало – колихалося кривавим туманом передсмертне татове хрипіння.

– Поховайте... в Олени... в ногах...

– Гаразд, тату... Ви тільки не мучте себе, лежить... спокійно...

Але спокій якраз і не приходив до Свирида. Батько возив опухлою головою по подушці, наче подушка ота була набита не пухом, а гострим камінням, ламав болісно брови над заліпленими запеченою кров'ю повіками, і чорні тіні неспокійних думок не переставали метатися по його обличчі.

– Оксене...

– Що, тату?

– Олеся... вдома?..

– Я її відіслав до сусідів. Може, покликати?

Тіні затріпотіли на батьковому обличчі, потім збіглися до купи, виповнили провалля попід бровами.

– Не треба... Ти... от що... Винен я перед нею... Бог... мені цього... не простить...

– Що ви таке кажете, тату! – заперечив Оксен, заперечив тим більш палко, що й сам, коли батько був здоровий, думав те ж саме.

– Не простить... То ти... от що... Оксене... Виходитиме Олеся... заміж... віддай їй... двадцять десятин землі... Оті з війни... що я купив...

«Оті, що над байраком!» – зойкнув у Оксенів розпачливий голос, але Бог, що висів прямо над татовою головою, подивився на Оксена такими очима, що він не посмів заперечити батькові.

Свирид відчув синове вагання. Зібрав останні сили, і голос його пролунав майже так, як тоді, коли

Свирид був здоровий:

- Ослухаєшся - і того світу проклену!.. З могили устану!..

- Добре, тату, - покірно згодився Оксен.

Так на цвинтарі виросла свіжа могила, а згодом темненько видовженою скринією появилася ще одна: поховав Оксен і свою дружину, яка, збожеволівши, недовго жила на світі: ліпила пироги до останньої своєї хвилини.

Відтоді як помер батько, Оксенове серце, де Олеся завжди мала тепленький куточок, наповнилось холодком: не міг він простити сестрі отого батькового заповіту. Знав, що це - гріх, що сестра ні в чому не винна, - і нічого не міг вдіяти з собою. Як згадає про оті двадцять десятин, як подумає про те, що то ж найкраща земля, що більше ніде так не родить пшениця, - так і хлюпне на нього гаряча ненависть до сестри, яка, наче на зло йому, з кожним днем хороше - манить пролісковою синявою очей, заворожує сміхом.

І таки наворожила: ранньої осені, дратуючи ціпком лютущого пса, завітали до хати добре підпилі свати - один у чумарці, а другий у кожусі, обидва у високих шапках, хоч надворі ще було жарко. Той, що в чумарці, проїхався неслухняними ногами аж до столу, поки натрапив на лавку, і аж тоді здогадався зняти шапку та перехреститися до образів. Сват у кожусі поводив себе трохи пристойніше, однак теж поспішив приліпитися до рятівної лави.

- А чи знаєте, господарю, чого ми прийшли?

- Звідки ж мені знати? - відповів їм непривітно Оксен. - Скажете - будемо знати.

- Ми прийшли сватати, от! - хитнувся в бік Оксена дядько в кожусі, а потім штовхнув свого сусіда ліктем під бік: - Та кажіть уже далі ви, Іване, бо я не такий, як ви, мастак... Ви, господарю, тільки послухайте, що він вам скаже... Та ну ж бо, кажіть уже, Іване, бо ми вже вас слухаємо!..

Іван побуцав, побуцав головою, наче збирався з кимось битись, та й почав верзти про мисливця, про куницю - красну дівичку та про слід, що оце привів їх аж на Івасютине подвір'я. «Щоб же вам повилазило!» - закликав їх Оксен, але дядько в кожусі був іншої думки: він вертівся, прицмокував, підморгував у неприхованому захваті від красномовності свого товариша, раз по раз вигукував, наставляючи навпроти Оксена товстого порепаного пальця:

- О!.. Ви чуєте, що Іван сказав?.. Ну вже й сказав, як припечатав, сто колючок йому в боки! - і в щирому захваті товк Івана під боки.

- Так що ж ви, хазяїне, нам скажете: віддасте нам куницю, чи, мо', оце ми не в той двір попали?

- Треба про це, як водиться, в самої куниці спитати, - криво посміхнувся Оксен. - Олесю, а йди-но сюди!

Свати враз розтулили роти, наче наперед готувалися випити з чарки, що от-от має винести їм на тарілці під рушником бажана куниця. Але Олеся не озивалася. Тоді Оксен, уникаючи поглядом сватів, вийшов до сусідньої кімнати - по сестру.

Олеся стояла біля вікна - дивилася на двір. Сонце обіткало її золотим промінням, накинуло поверх одягу своє вбрання - легке, ледь помітне оку. Від того сестра здавалася ще тоншою, аніж була насправді, і в Оксена раптом ворухнувся до неї жаль. Та відразу ж подумав про сватів, що прийшли відбирати в нього землю, і недобре почуття сплигло над тим, першим, похмурим вогнем запалило очі.

- Там до тебе - свати... Може, рушники будеш діставати?..

Сестра повернулася до нього, обриваючи сонячне проміння, що обплутало її золотим павутинням, і Оксен остовпів: Олеся плакала. Великі сльози набігали на очі, тремтіли губи, завжди лагідний погляд її виповнився гірким подивом, болісним непорозумінням:

- Братику, я вам так набридла, ге?..

Ці слова різонули Оксена по серцю. Жаль до сестри виповнив йому груди, зім'яв усі оті недобрі думки, що досі ворухилися в ньому, а Олеся підступила до нього, несміливо діткнулася пальцями братової руки:

- Я нікуди від вас не піду, братику!

Сестра наче зняла отим ласкавим дотиком важкий тягар, що його навалили на Оксенові плечі свати. Він ніжно подивився на Олесю, поклав на її худеньке плече важку руку:

- Дурненька, звідки ти взяла, що я хочу випхнути тебе заміж?

Сестра схлипнула, сльози ще рясніше заструменіли по обидва боки рівенького носика, і вона, чи то соромлячись отих сліз, чи несила їй була більше стримати своєї любові до брата, припала до його грудей обличчям.

- Тільки знай одне, сестро: спіткаєш коли хорошу людину - я тобі на дорозі не стану! - голос Оксенів затремтів, він пестив гладенько зачесану Олесину голівку, ладен зараз пообіцяти сестрі все, що вона тільки забажає: ніколи ще в своїх думках не був такий ширий Оксен і ніколи ще не вірив так свято оцій своїй ширості. Гнав від себе думку, що цьому причина оті двадцять десятих, які лишаються при хазяйстві, не хотів навіть згадувати про них, кличучи в свідка Бога: «Господи, ти ж бачиш - вона сама не хоче заміж!»

Свати так і пішли, не скуштувавши горілки. Утішена Олеся, впавши в пустотливий настрій, хотіла була винести їм гарбуза, але брат відраяв: йому зараз було жалко навіть сватів.

Повеселілий, Оксен чемно провів їх аж за ворота, навіть пропонував запрягти в бричку коней - підвезти додому. Але на смерть ображені свати відмовились:

- Спасибі, дійдемо уже й на своїх!

Та й поповзли, понасувавши шапки аж на очі, щоб не набиратися зайвого сорому від стрічних людей: полювали, бач, красного звіра, а несуть гарбузового облизня.

Ще не було, здавалося, такої мирної, такої втішної вечері в хаті Івасют, як того дня. Забарвлені м'якою синню сутінки повільно вистилали кімнату: спершу підлогу, потім лави й постелі, стіл і мисник, зависали на стінах, шовковисто погойдуючись од найменшого руху, найлегшого подиху, лягали на обличчя людей лагідними тінями.

Натомлені денною нелегкою роботою. Івасюти сиділи за столом. перекидалися тихими голосами, більше, однак, прислухаючись до власних повільних думок.

Потім, коли вже зовсім потемнішало й перша зірка золотим своїм дзьобом клюнула в шибку, як цікаве курча: «А чи є тут чим пожитись?» - Оксен засвітив лампу, повісив угорі під сволоком, і рівне світло розлилося по кімнаті, теплим м'яким язиком лизнуло очі людей, лишило на них по маленькому вогнику.

Вогники ті то згасали, то знову спалахували, то пригиналися, то підіймали чубаті голівки, залежно від того, поверталися Івасюти до лампи обличчям чи одверталися од неї, та вже всім здавалося, що крихітні світленькі язички оті тепер будуть завжди у хаті, що вони обережно й ніжно злизуватимуть тривогу й печаль, розпуку й неспокій, злість і підозру - робитимуть очі такими ж чистими та прозорими, як джерельна вода, відстояна в глибоких криницях.

Олеся, не знати з якої радості вдягнувши празникову спідницю та вплївши в коси стрічки, тихо снувала по хаті - подавала вечерю на стіл. Оксен поглядав на неї, на притихлих синів і розчулено думав, що він ніколи більше не жениться: от поставить на ноги синів, знайде їм хороших роботящих жінок, а собі - шанобливих невісток, і заживуть великою дружною сім'єю, розбудовуючи, якщо мала стане, хату, розширюючи, якщо тісні стануть, свої володіння, а сестра, може, й справді не знайде собі пари, то й слава Богу, бо хіба їй тут погано живеться, хіба хто може закинути йому, Оксеніві, що він коли хоч словом покривдив Олесю?

Та ідилія тривала недовго: свати наче показалися - не знаходили іншої дороги, окрім тієї, що вела до Івасютиного двору, і ще не раз і не два питав гірко Оксен, чи подавати рушники, а потім тулив до грудей, пестив сестрину голову, й іноді, змучений тривогою за оті двадцять десятих, думав похмуро, що, може, було б уже краще, коли б Олеся вийшла заміж. Раз відкряти від свого серця той лан, переболіти, перемучитись, аніж майже щодня катувати себе думкою, що рано чи пізно, а доведеться-таки віддавати оцю землю в чужі руки, бо не може ж Олеся довіку ходити в дівках.

І хто його знає, може, оті невпинні сватання й довели б Оксена до того, що він зненавидів би рідну сестру, може, й розійшлися б вони ворогами, коли б не революція і коли б не Василь Ганжа, який повернувся в двадцятomu році додому - таким же безсімейним бурлакою, як і його далекий пращур, тільки із зовсім іншими намірами в неспокійній, посіченій ранньою сивизною голові.

Дивовижно й примхливо склалася Василева доля, і він сам не раз думав про те, що б із ним могло статися, коли б вона склалась по-іншому.

Може, повернувся б із каторги справжнім розбійником, озлобленим на весь світ, що так несправедливо вчинив із ним, погубив його молодість. Злигався б з такими, як сам, відступниками, лицярями великої дороги, темної ночі й глухої пустощі. Різав би винного й невинного, грабуючи здобич, та й покінчив би безславно життя на шибениці, до останньої хвилини своєї палаючи невигойною образою, чорною злобою до всіх «братів во Хресті», які цькували його, як скаженого

вовка.

А може, прийшов би з каторги з погаслими очима, з брезклим обличчям, і вчувався б йому щонаочі похоронний брязкіт кайданів, що не тільки ноги та руки – душу сковували важкими ланцюгами! Дожив би свого віку, байдужий до всього на світі, нездатний уже ні радіти, ані печалитись, і, коли б він помер, мало хто й помітив би, що не стало Ганжі, – повзала якась тінь по землі та й зникла без сліду.

Все це могло б статися з Василем, та, на щастя чи нещастя своє, потрапив Ганжа до «політичних», до отих самих, про яких тільки пошепки, лише з оглядкою, щоб не почув часом урядник, розповідали один одному підпалі дядьки страшні історії. Бо то все убивці царя, які сплять і бачать, як пожбурити «бонбу» в «усерасейського батюшку».

Колись, слухаючи оті дядьківські розмови, уявляв малий Ганжа всіх «політиків» приблизно такими: волохаті, страшні, із злодійськими мордами, з розкосими очима, вони носять повні пазухи «бонб», що віддуваються, немов крадені яблука. І не раз кричав дико Василько серед темної ночі, коли йому насинався «політик».

Тепер же він дякував долі, що вона звела його з ними. Не корив її навіть каторгою, бо саме там знайшов він серед отих революціонерів, «політичних заключонних» своїх учителів, які не тільки не дали йому здичавіти душею, не тільки навчили його писати-читати, але й поступово зняли йому, затурканому селянці, полуду з очей.

Дізнався, що світ створений несправедливо не тому, що над ним жорстоко поглумилися Івасюти (це – дрібненький прояв несправедливості; цього, приміром, могло б і не статися з вами, Василю, однак ви все одно не знайшли б собі щастя в житті), а тому, що так побудоване все наше суспільство. Століттями, Василю, багатий визискує бідного, а бідний гне шию на багатого. Ваш дід гнув спину на багатих, а ви, хоч і вважалися за вільного, теж, по суті, були кріпаком. Хіба не ходили в найми до куркуля Івасюти? Хіба не примушував він вас працювати з ранку до ночі, хіба не збиткувався над вами, як тільки хотів? Ви, Василю, разом із своїми злидарями-земляками, гнули й гнете хребти свої на поміщиків та багатіїв, а по містах тисячі, мільйони таких же, як ви, Василів, збагачують своєю працею заводчиків та фабрикантів.

Розтуливши рота, слухав Василь оту простеньку, прикладну до його життя і тому таку зрозумілу йому політграмоту. І хоч як дивно, а думка, що не тільки він мучиться на білому світі, приносила йому певне полегшення: він уже не дер уночі на грудях, задихаючись від сліпої люті, сорочку, коли пригадував отой вербовий пенюк.

Інші думки обсідали тепер розпалену голову Ганжі: а як би зробити так, щоб усім Василям та добре жилося на світі? І чим довше ламав собі голову, тим упертіше напертався до однієї й тієї ж думки. Була вона вкрай проста, і Василь дивувався сам собі, як оці розумні люди та не додумалися до такого раніше.

Якось, не витримавши, поділився своїм планом з товаришами по каторзі:

– Я уб'ю нашого стражника.

– То й що з того вийде? – спитали в нього. Василь, збиваючись під хвилювання, став пояснювати:

– Я вб'ю цього... А інший – другого... Так ми всіх їх і переб'ємо: адже нас більше від них!

– А що ж далі, Василю?

– Що далі? А далі нехай кожен, хто гноблений, уб'є свого гнобителя, хай переб'ють усіх куркулів, всіх поміщиків, усіх панів, фабрикантів, генералів та офіцерів – отоді й не буде кому над нами збиткуватись.

– А як ви думаєте це все зробити, Василю?

– Що зробити? – не зрозумів питання Василь.

– Підмовити усіх каторжників, усіх ув'язнених, усіх робітників, селян та солдатів разом, в один день, в один і той же час убити по панові, по фабрикантові, стражникові? Бо якщо ви уб'єте сьогодні одного стражника, то завтра на його місце поставлять іншого, а вас стратять. Якщо робітник заб'є якогось фабриканта, то на місце забитого сяде хтось із його спадкоємців, а робітника того теж спровадять на той світ. Значить, це треба робити одночасно, Василю. А як ви цього доб'єтесь?

У Василя гаснуть очі. Він аж горбиться, пригнічений непосильною задачею, що йому задали політичні.

Отже, їм нема порятунку, все буде так, як і було, скільки й світ стоятиме.

А ті, помовчавши, щоб Ганжа цілком осмислив усю абсурдність своєї ідеї, знову почали терпляче пояснювати йому, як треба жити на білому світі:

- Невже ви думаєте, Василю, що ніхто не шукає шляхів, які привели б до визволення? Минали століття, роки й роки, а люди тільки тяжко працювали, помирали з голоду й холоду і ніколи не задумувались над тим, чи таке уже й справедливе наше життя, як про це твердять попи?..

До речі, а чи відомо вам, Василю, що в Росії були і є люди, які дотримуються приблизно тих же поглядів на методи боротьби, що й ви?

- Ага! - знову оживає Василь. - Отже, не я один дійшов до такого простого плану. Виходить, є люди, які думають так само, як і я.

- Не поспішайте, Василю, не поспішайте. Ці люди, на противагу вам, вирішили починати не з стражника, не з офіцерів чи генералів навіть, а з самого царя. Вони мислять собі так: нами тепер править лихий цар, він не хоче прислухатися до голосу поневоленого народу, отже, вб'ємо його, щоб трон зайняв цар добрий, і тоді всім нам одразу полегшає... Це були сміливі, самовіддані люди, Василю, вони свідомо йшли на смерть, але трагедія їхня в тому, що йшли і йдуть вони хибною дорогою. Бо цар, хоч би якою доброю людиною він не був, поганий уже тому, що він - цар, поміщик лихий уже тому, що він поміщик, фабрикант уже через своє становище ссе кров із робітників, хоч він, може, ніколи не їсть м'ясного. Як комар не може жити на світі, не п'ючи крові, як хижак помре голодною смертю, коли не буде вбивати слабших від себе, так і експлуататор не може існувати без визиску, без експлуатації. Отже, справа не в доброму чи лихому цареві, хорошому чи поганому поміщикові, а в усій несправедливій системі, яка дозволяє багатому визискувати бідного, сильному гнобити слабого. Тож треба думати, Василю, не про те, як убити стражника, поміщика, генерала чи навіть царя, а як повалити весь лад, зруйнувати всю оцю несправедливу систему, позбутися всіх стражників, усіх панів одним могутнім ударом. Для цього ж треба, щоб і робітники, і бідні селяни - всі пригнічувані та визискувані Василі виступили, як один, єдиною організованою силою - і тоді ніщо не зможе вам протистояти! А це неможливо, Василю, без організаторів. Саме для цього й існують у всьому світі революційні партії, і ми належимо до такої, Василю!

Отак учили Василя його нові учителі, вчили довго й терпляче, і слова їхні не впали на кам'яний неродючий ґрунт: всмоктав їх Василь спраглим серцем своїм, виплекав, виростив - зробив власними непохитними переконаннями. За них, повернувшись із каторги, вів палку агітацію на катеринославських заводах, за них воював на фронтах громадянської - у червоноармійських підрозділах, з ними повернувся у рідне село - будувати Радянську владу, ламати вікові закляті традиції, що не раз бувають дужчі за ворожі полки: ворогів можна знищити, розсіяти навальною атакою, стріляючи впритул, рубаючи з плеча, а тут - кого будеш рубати? Солдатку Параску, що гризе хліб з остюками, а теж кричить проти совдепії, бо совдепія, бач, хоче позакривати всі церкви і йде проти самого Господа Бога? Кого стріляти? Кума Петра, який репаними п'ятами затулить усе злиденне поле своє та ще й прихопить сусідське, а горлає проти комуни так, наче він - найбагатший поміщик на всю Полтавщину?

- Чи ви хоч нюхали її, що отак надриваєте голос?

- Не нюхав і нюхати не хочу!

- То звідки ж ви знаєте, що комуна погана?

- Добрі люди казали!

Ох, ті «добрі люди»! Не раз у відчаї обхопить свою голову Василь, не знаючи, що далі робити, з якими словами йти до людей, щоб йому повірили. І буде йому ще всього: безсонних ночей і безнадійних думок, гарячих суперечок - таких гарячих, що іноді аж сорочки на грудях летітимуть шматтям, і підступних пліток, яким чомусь тим охочіше вірять, чим вони безглуздіші, і зрада, здавалося б, найвірніших людей. Все це жде на Василя в рідному селі, яке він і ненавидить, і любить, яке готовий іноді спалити і без якого не може жити на світі.

Та це ще попереду, а поки що Василь, який заходився насамперед перевозити до села свою хату, зустрівся з Оксеном.

Не інакше, як нечиста сила виперла на дорогу Оксена саме тоді, коли Василь проїжджав мимо на позичених конях - пустив їх з гори вільним підтюпцем, а Івасюта теж дав волю своєму застоянному жеребцеві, на повній рисі виїхав з двору - та й зчепилися на смерть голоблями, заплутались упряжжю.

- Гей, ти! - закричав люто Василь, не впізнавши в першу хвилину Оксена. - Тобі що, повилазило?!

Оксен же відразу впізнав Ганжу. Та й як не впізнати оті короткі, з обрубаними пальцями долоні, які він колись помагав батькові пхати до чорної пащеки пенька!

Василь зіскочив із воза, повільно підійшов до Оксена, що похапцем розплутував упряж, бив свого жеребця у вискалену, високо задерту морду.

- Зачекай, не гарячкуй, - вже миролюбніше промовив Ганжа.

Оксен оглянувся, їхні погляди зустрілись. Тонкі, наче вималювані Василеві брови, що не злиняли на каторзі, не вигоріли на заводі, ворухнулися, стяглися до купи в суворий шнурочок:

- Оксен?

Оксен посміхнувся винувато й розгублено. Простягнув руку, тернувши нею перед цим об чумарку, запобігливо мовив:

- З приїздом вас, Василю!

- Ні, руки я тобі не дам, - тихо, немов говорив він оте сам собі, озвався Василь. - Не подам я тобі руки, Оксене, - повторив він уже голосніше, і нерозтрачена ненависть виповнила його суворі очі. - На ній же немає пальців, як же я без пальців потисну твою?..

Оксен більше не міг витримувати Василів погляд: він пропікає його, здається, наскрізь. Тому дивиться собі під ноги, на свіжоначищені чоботи, що, однак, уже встигли взятися пилком. Кличе в свідки Бога, що він не хотів тоді лиха Василеві, заступався за нього перед розлюченим татом.

- Так заступався, що аж руки мої стромляв до пенька?

- Хто з нас не без гріха! - смиренно зітхає Оксен. - Молодий був, дурний... Скільки часу минуло відтоді, Василю!

- І все бур'яном поросло? - питає глузливо Ганжа, та відразу ж відповідає, рішуче й сердито: - Не поросло!.. На отій доріжці, Оксене, жодна бур'янина не виросла. Я її своїми покаліченими руками з дня у день проривав. Ходив нею, протоптував, щоб не забути...

Голос Василеві урвався, так наче його зненацька здушили за горло.

- Жаль - пса старого вже на світі немає, - трохи спокійніше далі казав він. - Ходив я оце, як приїхав, провідував... Лежить у ногах Оленки, як собака цепний, навіть мертву її стереже...

- Гріх таке на покійника казати, Василю, - все ще не зводячи очей, з м'яким докором відізався Оксен.

- Гріх! - скипів відразу Василь та й підніс покалічені руки свої під самого Оксенового носа. - А оце-о не гріх?.. А Оленку живою в могилу покласти - не гріх?..

- Мачуху я теж боронив...

- За руки тримав? - перебив його Василь. - Щоб легше вбивати?

Оксен аж здригнувся від незаслуженої образи, кров так і хлюпнула йому до голови, потьмяніло в очах. Хто він такий, оцей наймит, який колись насмілювався зганьбити їхню сім'ю, довести його батька до каторги? По якому праву він судить Оксена, він, що викрадав чужу жінку?

Все оце виплеснув би Оксен у обличчя Ганжі, коли були б інші часи. А зараз мовчав. Зціпив зуби й мовчав. Молив тільки Бога, щоб той укріпив його дух, дав сили витримати, не завестися з оцим гольтіпакою. Може, Василь навмисне затіяв оцю розмову, щоб роздратувати його, Оксена, розлютити, а потім розправитися з ним? Адже тепер - його влада, його суд та закон, за ним, значить, і сила. І Оксен, стримуючи себе, знову говорить примирливо:

- Нащо старе поминати, Василю?.. То були одні часи, тоді люди по-іншому жили, по-іншому й думали...

- Тоді, значить, і Оленку вбити можна було? - гірко запитує Ганжа і, не чекаючи, поки Оксен відповість, каже іншим, страшенно втомленим голосом: - А ми ж, може, любили одне одного... Я, може, того не женився й досі. Це як забути, Оксене?.. І як собі хочете, а Оленку я переховаю, - похмуро додав він. - Я вже й місце для неї знайшов - подалі від вашого кодла. От кликну дядьків на підмогу і перенесу туди Оленку...

- Воля ваша, Василю, коли вам уже й мертві на заводі стають... - почав був Оксен, але Василь гнівно перебив Івасюту, і голос його тепер задзвенів, як добре нагортвана сталь: не побережешся - обріжешся:

- А ти, Оксене, краще не плутайся в нас під ногами! Чуєш - не плутайся!.. Бо попадешся - затопчемо, і мокрого сліду від тебе не лишиться! Ти нам пальці колись рубав, тепер свої побережи!..

Но!..

Шарпонував за віжки, коні смикнулися – покотили важкого воза. Не попрощався, не оглянувся, а Оксен стояв і дивився йому вслід. І здавалося вже йому, що то йшов не Василь – чужа, незнайома людина. Засмальцьована кепка на великій голові. Старенька потерта шкурятянка так і влипла в могутню, трохи сутулу спину, а внизу, біля пояса, віддувається і звідти виглядає краєчок жовтої кобури – наган! Галіфе кавалерійського крою і стоптани на каблуках чоботи з натертими дужками на задниках – слід від острога. «Комісар!» – думає Івасюта, з ненавистю дивлячись на облиту шкурятянкою спину, всю постать, що невблаганно віддаляється, а захоче – так само невблаганно піде на нього, і ненависть ця аж обпікає йому очі, і пропечений зір його стає такий чіткий та ясний, що він бачить кожну рисочку, кожен рух отієї людини. І знає, що де б він не був, що б не робив, а вже не відв'язатися йому від Ганжі, не спекатись його: обом їм не вистачить місця на оцій такій просторій землі.

Оксен похмуро завернув жеребця, покотив у двір: після сутички він не міг кудись їхати, з кимось ще зустрічатися та розмовляти. І ранок, що перед цим радував його своїми чистими та веселими барвами, і широчезний двір, який і досі грав-переливався перламутровим росяним килимом, відбиваючи весняне не заспане сонце, і велика хата, що курилася мирним димком, і розквітлий сад, наче обліплений білими та рожевими метеликами з запашними тоненькими крильцями, – все, що перед цим тишило, сповнювало бадьорістю й спокоєм, раптом зів'яло, спохмурніло, заткалося гіркуватою тінню, так наче тут пройшовся своїми невблаганними чобітьми Василь, потоптав усю траву, збив росу, пообривав білий цвіт, обламав сонячне проміння та й пожбував на землю. І Оксен, відчуваючи, як у ньому наростає роздратованість, не знаючи, на кому зігнати злість, щосили вдарив порожнє відро, що попалося йому на дорозі: аж зойкнуло оцинковане залізо, вискочила дужка з гнізда. Відро махнуло тією дужкою, як зламанною ручкою, підскочило, впало на бік, покотилося аж до колодязя та й зашилося перелякано під корито.

Оксен одразу ж підняв його, почав випрямляти глибоку вм'ятину, але так уже й не зміг до кінця вирівняти її; вставив дужку в гніздо, але й дужка вже не так міцно трималася після того – повискувала зламанним зубиком.

Далі події розвивалися так: Василь поставив хату й переніс Оленку на нове місце, а в Оксена відібрали землю, залишивши йому десять десятин землі.

Хата Ганжі стояла на краю села, на витоптаній худобою толоці, але він тим не дуже журився: «Ось прийде осінь – посаджу деревця». Через неогороджений двір ходили і люди, й худоба, скорочуючи собі дорогу, але й на те позирав байдуже Василь: «Ходять, хай ходять собі на здоров'я, а тин городити не буду, не до того йдемо», і до пізньої ночі ясніло маленьке віконце, і той вогник вабив до себе людей, як метеликів, що налітають із темряви на світло: одним він обпалить крила, а інших зігріє, одні загинуть на ньому, а інші наберуться нової снаги, бо життя є життя і кожен простує своєю стежиною, не знаючи, куди вона його приведе і де їй кінець.

Чи могла подумати Оленка в останню хвилину свою, що Василь ще повернеться і прийде до неї, щоб хоч після смерті вирвати її з чіпких Івасютиних рук? Ось він стоїть над новою труною, куди перекидали прах його любки, труна вся оббита червоним перкалем, що його дістав аж у Хоролівці, змайстрована з міцних дубових дощок – вік лежатимуть у землі – не зогниють! – ось він, повторюю, стоїть, зігвавши в покаліченій долоні блаженський пролетарський картузик, і вітер перебирає посічену сивизною чуприну, і обличчя його суворіше, ніж завжди, бо сльози душать Василя, та він не хоче, щоб хтось це побачив, а дядьки застигли довкола з лопатами і теж мовчать, поважаючи чуже горе.

Врешті Василь махнув рукою так, наче давав невидимому оркестрові команду грати похоронну мелодію, тільки з того нічого не вийшло, бо довкола лише перешіптувалася висока трава, хитали біленькими голівками ромашки та десь угорі видзвонював нелукаву пісеньку жайворон. Тоді Василь коротко кинув: «Починайте», – і пішов, зламуючись у колінах, від могили, бо не хотів бачити, як закидатимуть землею його перше й останнє кохання, не хотів чути, як глухо стукотітиме груддя, на цей раз востаннє закриваючи від білого світу, від ясного сонця, від запашних трав ту, що спалила йому серце ненасиченим коханням.

Так він ішов, не бачачи перед собою дороги, і трава ласкавими зеленими вусиками обмітала від пилюки його поруділі чоботи, і квіти співчутливо схиляли перед ним запашні голівки свої, і дерева накидали на нього прохолодні тіні-свитки, немов хотіли остудити його роз'ятрене серце. Так він і йшов, простоволосий, зігвавши стареньку кепочку в покаліченій руці, і хтозна, коли б і де зупинився, якби не набрів на могилу Свирида.

Важкий дубовий хрест уже встиг почорніти, вгрузнути в землю, та все ж він був найвищий з-поміж інших хрестів. Широко розставляв темні руки свої: «Ось поки – моє. і нікого сюди не пущу», понуро оберігав спокій свого хазяїна. Василь постояв над могилою, копнув кілька разів приплесканий роками горбик землі, що на ньому тісно кущувалася трава, немов позбігалася з усього кладовища.

«Ось ти лежиш, мертвий, а я стою над тобою, живий, хоч ти й хотів мене вбити. Ти заховав від мене в могилу найдорожчу для мене людину, без якої я вже не знатиму щастя, та й сам зарився біля її ніг, щоб і після смерті не пустити від себе. А я ось прийшов, забрав її в тебе, бо вона кохала не тебе, а мене, – стережи ж тепер порожню могилу!.. Ти не щади нікого в своєму житті, рубав навіть пальці, простягнені до тебе за милостинею, – не буде ж пощади і всьому родові твоєму! І син твій ляже сюди, і внуки твої – все гадюче насіння твоє прийме в себе оця неродюча могильна земля, щоб воно зогнило, перетліло, розсипалося в прах, а я все буду живий. Я буду орати твою землю, засівати її, збиратиму врожай – спробуй тепер завадити мені в цьому, Свириде!.. Жаль, що ти не дожив до цих днів: хотів би я побачити, як ти сам обгризав би пальці свої, коли ми ділитимемо твою земельку! Так-то...»

Насунув кепочку аж на очі, пішов із цвинтаря – прямо черед Івасютине поле.

Оксен же, втративши землю, впав у похмурий відчай. Кілька днів сидів удома – не виходив навіть із хати, від сестри і синів, що поралися по хазяйству, роздратовано відмахувався: робіть як знаєте, хоч за вітром пустіть, тільки дайте мені спокій! А потім запряг кобилу, сів у бричку та й покотив із двору, не сказавши, куди він їде і коли повернеться.

Коли б це було до революції, Оксен поніс би свою кривду у волость, а не допомогло б – подався і вище: дійшов би аж до губернатора, а свого добився б. А зараз – куди він піде, шукаючи правди? До Василя Ганжі? Чи до таких же, як Ганжа, верховодів, що стоять тепер при владі?.. Один Бог лишився від старих добрих часів, який усе бачить і все чує, і без волі якого навіть волосина не впаде з голови людини. Він незмінно був прихильний до Івасют, своїх вірних дітей, завжди дбав про їх інтереси, як статечний господар. Посилав вчасно дощі на їхні ниви; оберігав від хвороби худобу; стежив за тим, щоб кури добре неслися, а вівці вчасно котились; набивав на ярмарку ціну на ті продукти, що їх Івасюти продавали, і збивав ціни на крам, що його вони мали купувати; охороняв їхнє добро від лихого, заздрісного ока, від чорного злодія, від вогню та води і пильнував за тим, щоб наймити працювали не за страх, а за совість. Він робив усе, щоб росло, міцніло їхнє хазяйство з року в рік, і кожен Івасюта міг твердо покластися на оцього надійного, прихильного Бога.

– Так за що ж ти караєш нас зараз, Господи всемилосердний та всемогутній, чим я, раб твій, провинився перед тобою, що ти наслав на мене оцю совдепівську сарану, яка буде віднині жерти мій хліб, випасати на моїх луках свою сухорембу худобу? Чим я не догодив тобі, Господи, що ти дав волю отому безпалому сатані знущатися з мене? Скажи мені, Боже, скажи вустами свого слуги, якщо я недостойний чути твій глас!..

– А чи не забагато ви хочете знати, Оксене, в гордині своїй? – голос отця Віталія, завжди такий м'який та ввічливий, нині лунає суворо й осудливо. Строге, іконописної краси обличчя повернене просто до Оксена, і великі очі мерехтять докором. – А я думав, Оксене, що ви твердіші у вірі своїй...

Оксен стоїть розгублений посеред великої світлиці. Признатися, не на таку відповідь сподівався він, несучи, свою скривджену душу до батюшки.

Молився ж перед цим гаряче й щиро, так, як, може, молився тільки в дитинстві. Майже всю Божу службу простояв на колінах, клав запопадливі хрести, бив земні поклони: Господи, просвіти! укріпи! допоможи! А потім зачекав отця Віталія біля церкви та й пройшовся із ним до господи.

У світлиці – спокійно і тихо. Книжкові шафи тьмяніють золотими корінцями, м'які фотелі й стільці, м'який килим на підлозі і м'яке, розсіяне темно-зеленими завісками денне світло, що не змагається, не забуває, а гармонійно доповнює тихе світло лампади перед образами, непоспішливе, приглушене цокання великого, в темному горіховому футлярі годинника – все це схиляє до неквапних рухів, спокійних продуманих слів.

– Сідайте, Оксене, – запрошує отець Віталій, бо Оксен все ще стоїть, вражений несподіваним докором панотця.

Коли Оксен сів – притулився на м'якому стільці, отець Віталій пройшовся по кімнаті раз, пройшовся вдруге. Смикав замислено молоду шовковисту борідку (ах, як її любила цілувати матушка!), ворухив бровами, поглядаючи на свого принишколого гостя.

– Не знаю, що вам, сину мій, відразу й сказати, – почав отець Віталій, сідаючи навпроти Оксена та дотикаючись до його коліна випеченою рукою з довгими аристократичними пальцями – Всі ми тепер як сліпі, скривджені діти, що збилися з дороги: ніяк не можемо вийти на втрачений шлях. З нас насміхаються, а ми мусимо мовчати. Нас закидають камінням, а ми не сміємо й руки піднести, щоб оборонитися. Нам завдають ран, ми ж – тільки прикриваємо їх своїми слабкими долонями...

Оксен аж завмер, боявся й дихнути: так гарно, так проникливо говорив зараз батюшка. «Еге ж, ми як діти, скривджені діти...» І щось уже душить Оксенів груди, гарячить, затуманює очі і – дивно! – легше на змученому безсонними ночами, безпросвітними думками серці. Озлобленість поступається місцем розчуленню, відчай – мерехтливій надії.

- Важкі, неймовірно важкі випробування послав Господь Бог в безмежній милостині до грішних дітей своїх... Знаю, Оксене, все знаю, - застережно підняв долоню отець Віталій, бо Оксен так і потягнувся до нього - розповісти про свою нову кривду. - І як замучили вашого батька, святу цю людину, як поглумилися з його пам'яті, і як вас пограбували, відібравши землю й худобу... Але хіба ви один постраждали, Оксене? Хіба ви перший сидите в оцій кімнаті, згадавши у важку для вас хвилину про Господа Бога? Огляньтесь, Оксене: скільки скривджених цією од лукавого владою синів святої нашої матері церкви йдуть сьогодні до неї, шукаючи захисту, питаючи втіхи!.. Так, тяжко нам, дуже тяжко. Але хіба першим християнам було легше? Хіба не полювали на них, як на диких звірів, не піддавали найлютішим тортурам, найпекельнішим мукам, що їх тільки диявол може підказати людині, аби тільки вони зреклися Христа - Господа нашого? Їх була всього жменька, проти них стояла ціла Римська держава з її непереможними, здавалося б, легіонами, з усім незліченим багатством, держава, яка володіла півсвітом. Досить, здавалося б, їй ворухнути пальцем, щоб роздушити оту жменьку перших християн - бідних, знедолених, безборонних, але твердих, чуєте, Оксене, - твердих у вірі своїй!..

І що ж сталося, Оксене? Римська імперія загинула, від неї лишилася тільки сумна згадка, а вчення Христове розлилося по всьому світі, як весняна повінь, що очищає людські душі від скверни. Бог, всеединий і всемогутній, який держить наше майбутнє у святій десниці своїй, творець усього живого й неживого, що оточує нас, не допустив, щоб загинула праведна віра, і не допустить цього ніколи, Оксене. Як перші християни, в цю страшну для нас усіх годину ми повинні свято вірити в нього, в його волю і мудрість, яку нам, рабам його, ніколи не дано зрозуміти... Бог посилає нам випробування, щоб перевірити, наскільки міцна та непохитна наша віра в нього. Бог кидає нас аж на дно неймовірних страждань, щоб потім, очищених муками, вознести ще вище, зробити ще щасливішими. Все в руках Божих, Оксене, треба тільки вірити у всемогутнього і не допускати в душу свою гріховних сумнівів...

Упокоєний, просвітлений душею, поїхав додому Оксен. Майбутнє вже не здавалося йому таким безпросвітним, як досі. Повнився надією, що Бог не допустить того, щоб утвердилася оця диявольська влада, не дасть на поталу покривджених дітей своїх і рано чи пізно, а відібрана земля знову повернеться до нього.

Дістав із скрині Біблію, Життя святих, Псалтир, поклав на полицю під образами. Щовечора збирав усіх до столу - читав при засвіченій лампі. Строго слідкував за тим, щоб усі молилися, дотримувались постів, щонеділі відвідували церкву.

І, упокорившись, виїхав на те поле, що лишив йому Ганжа разом зі своїми поплічниками, - збирати врожай.

На жнива, як і заведено, виїжджали всією сім'єю: Оксен, обидва сини, сестра. Нещодавно йшли ще й наймити, а то й сусіди, - роботи, слава Богу, вистачало всім, цього ж літа Оксен вирішив, що упораються й самі.

Ще вчора поклепали коси, вставили в граблі нові зубці, викотили гарбу, перевірили упряж, а Олеся нарізала сала, наклала повен чавун вареної в лущинні картоплі, націдила жбан різкого та холодного сирівцю: на обід вирішили не повертатися додому, щоб не марнувати час.

Устали вдосвіта - з першими півнями. Небо миготіло ясними зірками, неохолола за ніч земля дихала паром - легкий туманець виповнював луки, що опускалися до самої річки, пробував здертися і на городи, та йому бракувало сил, і він сповзав донизу, залишаючи на траві росяну сизь. На сході, коло самої землі, невидиме сонце розгортало біленьку намітку, затуляючи нею зірки, а місяць наставляв гострі роги, як роздратований бичисько: «Не підходь, а то заколю!» «Буде гожа днина», - подумав Оксен, і звичний, урочистий, радісний настрій, як завжди, коли він виїжджав на жнива, пройняв його. Та відразу ж і пригас, бо він подумав про оті дев'яносто гектарів відібраної землі, і Оксен уже сердито гукнув до хати, щоб швидше ворушилися, бо так можна дозбиратись і до вечора. На той покрик першими вийшли хлопці, протираючи заспані очі та позіхаючи.

- Ви хоч би вид свій обмили! - нагримав на них Оксен, і сини слухняними бичками подались до колодязя, почали зливати один одному в стулені човником долоні просто з відра. Слідом за ними появилася й Олеся в старенькій кофтині та спідниці, в білій хустці, пов'язаній понад бровами, щоб не запектися на сонці, з двома вузликами, де була наготовлена їжа. Посвітила на схід веселими очима, спитала в Оксена:

- Братуку, молока теж узяти? - І коли Оксен відповів, що не треба, обійдуться і сирівцем, сестра поснувала дві темні доріжки до гарби, обсипаючи ноги росюю.

Коли вже впрягли кобилу Мушку (жеребця і ще одного коня забрали оті голодранці), з хати вийшов скоцюрблений дід. Притримував обома руками штани, бо обірвався очкур. Штани звалювалися із висохлих на корінь сідниць, та дід поспіхом дріботів до гарби, трусив пожмаканою бородою.

- Заждіть, і я з вами!

Хлопці пирснули в кулаки, Оксен досадливе сказав:

- Та куди вже ото вам їхати, діду! Сидіть уже вдома та грійте кості...

Але дід упертою дитиною пхався на гарбу: штани, чіпляючись за дошки, сповзали йому аж на почорнілі литки. Хлопці вже відверто сміялися, Олеся, гасячи сміх, одвертала почервоніле обличчя, Оксен же ще пробував умовити старого:

- Хто ж за хазяйством догляне, як ви з нами поїдете?

- Хай он Альошка лишається!

Дід уже видряпався на гарбу, вріс у дошки сучкуватим задком, вчепився посинілими руками в полудрабок - умреш - не відірвеш! Оксен тільки плюнув, послав Олексія за сіном - підмостити під старого йолопа, щоб не розтрусилися кості, і зраділий син припер такий оберемище, що його вистачило б на повну гарбу.

- Ти що, зовсім з глузду з'їхав? - закричав на нього Оксен.

- Та ви ж казали, - виправдовувався той.

- А худобу - чим годувати будемо? - вже зовсім розсердився Оксен. - Чи твою дурну голову замість сіна до ясел впихнемо?.. Неси назад та не труси по дорозі, бо вам тільки тюкни.

Оксен надібрав трохи сіна, помостив на дошки.

- Сідайте, діду, сюди, бо вас там розтрусить.

Поки виїхали з двору, вже зовсім розвиднілося. В небі ще не відстоялася нічна каламуть, воно було якесь безбарвне та зблякле, як вода під час повені. Де-не-де блимали зірки, але й вони швидко гасли, опускалися в імлисту глибизну, як прив'ялі листочки. Тільки місяць наставляв ще на сонце надломлені роги, пробував його налякати, а сам уже задкував-задкував за своїми зоряними чередами, що побрели на інші пасовиська.

Червоне, веселе, ясне - сходило сонце. Клало чіткі свіжі тіні, вигравало в росяних травах такими веселковими спалахами, що аж боліло в очах. В тому ранковому світлі хліба стояли урочисті й замислені, як воїни перед останньою битвою: шикувалися один до одного гінкими стебельцями, схилили важкі свої голови, повні золотого зерна, торкалися один одного колючими вусиками, наче казали останнє «прощай». І мимовільний сум охопить у першу хвилину хлібороба, коли він стане з гостро відклепану косою чи зубатим серпом проти оцього безборонного війська: жалко нищити отаку божу красу!

- Запізналися! - буркнув невдоволено Оксен, бо не було ще за його пам'яті випадку, щоб вони не виїжджали на жнива першими. Тепер же поле всіялося людьми, кіньми та возами, що позадирали догори голоблі, обвішані клунками та зайвим одягом, і перші нетерплячі вже пробували коси, прокладаючи перший покіс, виблискували золотими мантачками - сталь перекликалася зі сталлю, дзвеніла з краю в край.

Дід наче проспав усі оці роки, а оце щойно прокинувся. Звівся на гарбі, розгублено оглянув величезний лан, всіяний косарями.

- Оксене, навіщо ти стільки женців найняв?

- Хто їх у дідька наймав! - відповів похмуро Оксен.

- Оксене, та чи тобі повилазило: вони ж наші хліба жнуть! - аж затіпався дід.

- То вже не наші...

- Як то не наші!.. Наше це поле: я сам його в пана купував...

- І поле не наше. Хіба ви не знаєте: забрали в нас поле.

- Так чого ж ти стоїш? Біжи до урядника, хай прожене їх к бісовій матері, а зачинщиків посадить у холодну!

- Та чи ви, діду, з того світу звалилися, чи й справді вже весь свій розум прожили! - не витримав нарешті Оксен. - Плетете таке, що й купи не держиться: де ж тепер урядники?

Дід неабияк розгнівався. Бризкав на бороду слиною, розлючено тряс головою:

- Пропаде! Все пропаде ік бісовій матері при отакому хазяїнові! Та чи ти, лобуряко, хоч про синів

своїх подумав, – з чого вони житимуть, коли все нажите добро в чужі руки віддаєш?

Оксен уже нічого не відповідав: мовчки ладнав косу, тільки тремтіли дрібно руки та гірко стискалися вуста.

Накричавшись, дід плюнув у бік онука, зсунувся з воза та й пошкрябав геть по дорозі, сердито замітаючи матнею влежану за ніч пилюку.

– Щоб тебе й мої очі не бачили!.. Тепер я біля тебе і срати поруч не сяду!

Іван кинувся був запрягати кобилу – підвезти прадіда додому, але Оксен спинив:

– Облиш... Хай пройдеться, може, хоч трохи дур із голови вивітриться.

Дід щасливо добрався додому, а ввечері, як тільки косарики заїхали в двір, зустрів Оксена новим витребеньком:

– Віддай, харцизяко, гаман!

– Навіщо він вам, діду? – миролюбно поцікавився Оксен, що, зморений цілоденною працею, не мав уже охоти ані сперечатися, ані сваритися зі старим.

– Не твого дурного розуму діло! – затрусився знову дід. – Мій гаман, я його в чоботаря купив, коли тебе, сопливця, ще й на світі не було! Що захочу, те з ним і зроблю!

– Та добре, віддам! – втомлено відповів Оксен, радий уже відчепитись від діда. – От розпряжу кобилу й віддам.

Тоді дід підняв догори важкий костур, підступив до онука:

– Віддай, нечестивцю, зараз, бо так по голові торохну!

Що лишалося робити Оксеніві? Не заводиться ж битись із старим – на потіху дітям та сестрі.

Пішов до хати, відчинив скриню, дістав гаман, спорожнив його, подав дідові:

– Забирайте, тільки дайте мені спокій!

І дід уже не розставався з тим гаманом. Тягав його із собою з ранку до вечора, уночі клав у голови: часто просинався, мацав під подушкою рукою, чи ніхто не вкрав.

Якось гаман висунувся – впав на підлогу, і дід, прокинувшись, підняв такий лемент, що хоч святих із хати винось.

– Ря-а-а-туйте, вкрали! – кричав розхристаний дід, божевільно викочуючи очі. Побачивши онука, що вскочив до хати, присікався до нього: – Віддай, падлючий сину, гаман, бо й з того світу проклинатиму!

– Та ось він лежить! – помітив пропажу Іван. Нахилився, підняв гаман, подав дідові.

Дід прожогом ухопив його, притис до грудей.

І досадно, і смішно було Оксеніві з отакого дідового божевілля.

А гаман потроху виповнювався, роздував своє потерте черево, і правнуки не раз ламали собі голови над тим, що прадід туди ховає.

Якось в Олексія зник новий, щойно куплений пасок – блискучий, поцяцькований мідними пластинками, не пасок, а мрія. Хлопець увесь день проходив з почервонілими очима, перерив усе, перевернув догори дном, по сто разів допитувався: «Ви не бачили паска?» – але пропажі так і не знайшов.

В Оксена пропав брусок, що на ньому гострив бритву, Іван не дорахувався святкового картуза, темно-зеленого, з чорним лаковим козирком, а Олеся ніяк не могла пригадати, куди вона заділа червоне намисто.

На другий рік дід помер. Сіли обідати – немає діда. Кинулись гукати – не озивається. Знайшли його аж у саду, під крислатою яблунею. Зібгавшись у калачик, дід лежав, як сонна дитина, притискаючи до грудей розбухлий гаман.

І чого ж тільки не було в тому гаманові! І царські асигнації, і керенки, й банкноти Директорії, і навіть німецькі марки – кожна влада лишала в руках Івасют грошові знаки свої, і тільки по тих грошах оцінювали Івасюти кожну владу: чим більше грошей «у руку», тим краща і влада. Тепер же

ці гроші стали нікому не потрібними папірцями, не придатними навіть на цигарки, і тільки дідова хвороблива уява вбачала в них якусь цінність.

Оксен потримав, потримав, зважуючи їх у руках, хотів був уже викинути, а потім передумав: ану ж колись пригодяться!

Знайшли там і пропажі: Олексій – пасок, Оксен – брусок, Іван – картуз, а Олеся – намисто. Було ще там якесь ганчір'я, зовсім уже нікчемні папірці, гвіздки, гудзики, гайки – все пхав до гамана дід в бажанні отягнутися на нове багатство.

Поховали діда як доброго християнина: з батюшкою, дяком, півчими. Отець Віталій виголосив зворушливу казань про брєнність цього світу та вічність того, жінки розчулено сякалися, дядьки хнюпили простоволосі голови, покаянно ворушили вусами.

Потім справляли поминки: сідали за столи, встановлені просто надворі, під двома величезними грушами, які посадив ще дід. Було тихо та добропристойно, шануючи покійника, ніхто не звалився під стіл, тільки дячок під кінець почав витирати тарілку посизілим носом, але Оксен підкликав синів, і ті відвели попідруки духовну особу в комірчину та й поклали на ряднині, щоб відіспався.

Отець Віталій і Оксен майже не пили. Сиділи поруч, Оксен поштиво пригощав шановного гостя, але батюшка їв дуже мало: надкусить трохи – і годі.

Після поминального обіду пішли в садок: батюшка захотів трохи прогулятися – оглянути Оксенове хазяйство.

– Гарно у вас тут, як у раю, – хвалив він, оглядаючись довкола. – Тихо, спокійно – Божа благодать. Жаль, що матушки з нами немає!

– А ви і матушку привезли б до нас, – запросив одразу Оксен. – Пожили б отут, скільки їх душенька забажала б...

– Дякую, Оксене, може, якось і зберемося, – пообіцяв отець Віталій. Потім, уже від'їжджаючи, запросив Оксена до себе:

– Завітайте в цю неділю до мене, – і так, ніби між іншим, додав: – Можливо, що в мене будуть гості, – обіцяла приїхати Таня.

Палкий рум'янець пропік засмагли Оксенові щоки, він збентежено відкашлявся, відвів очі: відтоді, як познайомився з отією світловосою панною, вона частенько-таки провідувала його у думках.

Знав, що застарий для неї, не смів навіть надіятись, що вона зможе покохати його, та все ж нічого не міг вдіяти з собою: юне обличчя її не раз впливало в оманливому світлі нічного гостя, що чаклував-зазиравав совиним оком своїм у вікно. Обличчя гойдалося перед Оксеном, підпливало до нього впритул, мерехтливе і звабливе, лукаво світило очима: «Я так подобаюся тобі?» – «Дуже!» – «Так чого ж ти не цілуєш мене?..»

І не раз схоплювався з постелі Оксен, гамуючи серце, що гупало, як несамовите, йшов до відра, мочив студеною водою голову, щоб охолола, а потім виходив надвір. Стояв навпроти місяця, що шкідливим дітиськом відскакував од вікна, як тільки грюкали двері, видирався по гінках яворах на якийсь там небесний припічок та й виставляв звідти невинне обличчя: я нічого не знаю, нічого не чув. Довго стояв Оксен, роздимаючи груди, а ніч чаклувала над ним, терлася об його розхристані груди муркітливою кицькою, торкалася серця м'якенькою лапкою: «Я добра, я хороша, звірся мені, і я дам тобі те, чого ти найбільше бажаєш». І вже виводила з таємничо застиглого саду легкі дівочі тіні, виткані зі срібного сяйва, і вигинались у дратівливому танку, манили й кликали його за собою прозорі дівчата. «Свят! Свят! Свят!» – відступав до порога Оксен, але в хату не тікав, бо ніч, припавши до самого вуха, русалкувала – нашіптувала в самісіньке серце: «Чого ж ти стоїш? Бери, яка для тебе найкраща, бо вони всі кохають тебе!»

І вже якась диявольська сила штовхає його в спину, і йде Оксен, завмираючи серцем, прямо на садок, та тільки підходить, як дівчата зі сміхом розсипаються на дрібненькі сріблясті скалки.

«Свят! Свят! Свят!» – отямлюється врешті Оксен, кладучи на себе хрест, а потім починає хрестити садок, хату – всі чотири сторони світу, щоб згинула нечиста сила, якій недовго й погубити доброго чоловіка.

– Господи Ісусе Христе, помилуй мя, грішного, царице небесна, спаси нас, великомучениця Варвара, моли Бога о нас, – шепоче Оксен простеньку молитву, що її навчила його матуся в далекому дитинстві на всі випадки життя. Та ні хрест святий, ні молитва не можуть до кінця знищити всі чари, бо вони вже – в самому Оксенові: злилися з ясними очима отієї русокосої панночки, що сиділа поруч із ним за столом. «Не такий я вже й старий для неї, – думає врешті Оксен, – а мені ж рано чи пізно, а треба привести хазяйку до хати. Олеся вже давно на порі, не сьогодні-завтра піде собі геть,

як тільки попадеться добрий чоловік, а що ж ми втрюх вдома робитимемо? Сам бачиш, Господи, яка в мене безвихідь, тож прости вірному рабові своєму за його невільні грішні помисли...»

Наступної неділі запрягає Оксен Мушку та й їде до священника Віталія в гості – не так пострічатися з батюшкою, як побачити його молоденьку зовицю, що, не відаючи навіть, сама того не бажаючи, запала в серце сорокап'ятилітнього чоловіка, приворожила його на своє безталання.

Колись, мріючи про майбутнє заміжжя, уявляла Тетяна Світлична собі його так: висока біла церква з веселими дзвонами, мармурова паперть з рожевими східцями, і вона опускається ними, легенько ступаючи в золотих черевичках.

Вимріяна церква в пліні дівочих років зазнавала певних метаморфоз – не мінялися тільки дзвони: з дзвінкої стоголосої міді, з ніжного срібла та щирого золота, бо тільки такі були гідні її прийдешнього шлюбу.

Колись, мріючи про власне заміжжя, бачила себе Тетяна обіруч з високим ставним юнаком, елегантно вбраним у чорний костюм. Чорні лаковані черевички відбивають золотий блиск її черевичків, дужа рука ласкаво і мужньо підтримує її на отих сходах, закохане обличчя віддзеркалює кожен порух Таниного лица, бо ж він не бачить нікого й нічого, крім чарівної своєї дружини.

Спершу юнак той не мав певних рис. Просто був носієм «ідеї», що опановувала Танину легковажну голівку, певним фоном, без якого вся ота весільна картина була б неможливою. З роками «він» став набирати конкретніших рис. То був дуже подібний до вчителя історії, якому вона колись пробувала подарувати серветку. То молоденьким офіцериком з такими симпатичними вусиками, що Таня ладна була розцілювати їх з ранку до вечора. То, після заміжжя сестри, – Віталієм з його неземної краси обличчям. І, нарешті, Олегом.

Тут шлюбний юнак набув найконкретнішого втілення. Він просто-напросто не міг уже бути кимось іншим. Ніколи. Ніким. Тільки Олегом.

І ось весільні дзвони лунають над нею – чому ж вони наче відліті з найтемнішої міді? Де поділося срібло і золото, що своїми ясними, веселими, сонячними відтінками мали скрасити оце похоронне вибемкування? Чи, може, невідомий майстер у хвилину розпуки домішав у ці дзвони металу, з якого кують ланцюги та кайдани?

Ось поруч із нею їде її чоловік – чому ж він чужіший чужого? Який злий чаклун підмінив їй Олега, віддав її в руки людини, що годиться їй хіба що в батьки?

І Таня вже рада, що немає отієї вимріяної мармурової паперті з рожевими сходами, ні високої білої церкви, бо її серце наче пов'язали чорненькою хусткою монастирської сестри-черниці.

Відразу ж із церкви пішли провідати тата.

Благословивши дочку на гіркий цей вінець, тато невдовзі помер: він наче боявся, що не витримає – пожаліє її, і тому поспішив захватися від Тані в могилу. Поховали його не біля церкви, де лежали всі священники, а посеред парафіян, – така була остання татова воля. «Ви ж покладіть мене серед людей, мені там буде веселіше лежати». І ось він лежить серед них – Василів, Микол, Оникіїв, – кого утішав у злигоднях та горі, кому обіцяв царство небесне по смерті, – що ж він скаже Тетяні, яка, як слухняна, покірнана дитина, не осмілилась порушити дане татові слово?

Могила мовчить, непорушна й німа, мовчить білий хрест – символ страждання і горя. Тані вже здається, що тато і звідси кудись перебрався – заховався від неї. Затуляє почорнілими долонями очі – не хоче бачити доччиного сумного обличчя. Забиває затужавілою глиною вуха – не хоче чути Таниного зламаного голосу. Обіцяє їй щастя лише у царстві небесному, а не тут, на землі.

Так і не поговоривши з татом, Таня слухняно дає відвести себе додому, а потім збирати в дорогу – в іншу, чужу й невідому їй хату, яка віднині, і прісно, і на віки вічні має бути її домівкою. Там вона житиме, родитиме оцьому чужому чоловікові дітей, там і постаріє, а потім – помре, там її і покладуть на вічний спокій – там, а не тут, біля тата й мами, бо тепер вона – відрізана скибка, яку хоч як уже не тули – нізащо не стулиш.

Забирав Оксен молоду свою жінку пізньої осені, вже після того, як обжалися та обмолотилися. Оголені поля сумовито жовтіли стернями, тільки де-не-де стирчали копи й полукіпки, спиналися навшпиньки, виглядаючи своїх заледачілих господарів. Вилиняли під щедрим літнім сонцем барви поволі блякли, зорані ниви молили дощів, а дощів уже не було, і вже й небесна блакитна рілля покривалася блідим пересохлим пилком.

Довкола стояла осіння впоєна тиша, коли все якщо й заговорить, то тільки впівголоса, якщо й крикне, то лише на півсили, – і тоді приглушений відгомін не котиться дзвінко степом, не злітає до

самого неба, а відразу згортає натомлені крила та й падає десь у ріллю. Навіть вітер, зледачілий на щедрих осінніх харчах, не гасав собі полем, а теж шукав затишку – прилягти, придрімнути, солодко стуливши повіки. Або заштитись у пожухлий гайок, сісти біля лапатога клена і в задумі зривати листок за листком, опускаючи їх із прозорих долонь, та й дивитись, як, тихо погойдуючись, пливуть ті листочки донизу, мов обпалені душі, лягають поміж своїх притихлих навіки братів.

Всю дорогу їхали мовчки: Таня вже вся закуталася в оту чорну хустину, що обгорнула їй серце, щойно батюшка вклав її руку в Оксенову; Оксен же почував себе якось ніяково перед цією міською панночкою, що її він бажав з усе більшою жадобою протягом останніх років, що насиналася йому чи не кожную ніч – приходила на холодну постіль удівця. І хоч те, у що він іноді боявся навіть вірити, збулося, Оксен уже знав, що не зможе зараз ні обійняти її, хоч це було тепер його правом, ні тим більше поцілувати, хоч поцілунок отой був би найприроднішим вчинком.

Може, саме ота її юна беззахисність так впливала на нього, а може, спогад про той єдиний поки що в їх житті поцілунок у церкві сковавав Оксена, – і те, як повернулася вона до нього зблідлим обличчям, як злякано відсахнулася, відчувши дотик його вусів, а потім міцно заплющила очі, так наче мала відбутися якесь неминуче покарання, і як губи її навіть не поворухнулися під його жорсткими гарячими вустами, – тільки він зараз навіть боявся зустрітись поглядом зі своєю молодою дружиною.

Лише одного разу зважився на слово Оксен: коли йому здалося, що кобила Мушка загубила підкову.

Оксен натягнув віжки, бричка зупинилася, позолочена сонцем пилюка посунулася двома вузькими хмарками вздовж колії, обганяючи застигли колеса.

Приладнавши до передка віжки, Оксен спритно зіскочив, пилячи нові хромові чоботи, пошиті заради весілля, підійшов до кобили. Нахилився, стукнув долонею під бабку, коротко кинув:

– Ногу! – і коняка покірно підняла копито.

Так і є: підкови не було, тільки стирчали збиті головки вухналів.

«Ох ти, Господи!»

Оксен досадливо поморщився, постояв вагаючись. Підкова була новісінька, він учора, перед тим як їхати в Хоролівку, побував у коваля, і от тобі маєш: загубилась підкова!

«Ох ти ж, Господи!»

Оксен крадькома глянув на Таню. Вона сиділа байдужа, дивилася кудись у степ. Тоді він пройшовся трохи назад, надіючись, що підкова загубилась недавно.

Підкови не було.

І хоч як Оксенові незручно перед молодою дружиною, та жаль за підковою все ж переміг, і він, підійшовши до брички, сказав:

– Повернись та пошукаю, – а що Таня байдуже мовчала, додав, – підкова ж новісінька, я її щойно поставив...

Таня мовчала.

Оксен пройшов, мабуть, із верству – підкови не було. Трапився перехожий, Оксен не пропустив нагоди – спитав, чи не знаходив підкови.

– Підкови? – перепитав його дядько, радий нагоді перекинутись словом із добрим чоловіком.

– Еге ж...

– А яка вона була: нова чи стара?

– Та нова, щойно від коваля! – з надією, що зараз дядько дістане пропажу, пояснював Оксен.

– Те-те-те! – співчутливо похитав головою дядько – І скільки ж ви, чоловіче добрий, заплатили за неї?

– Та півкоробки борошна! – все ще не втрачав надії Оксен.

– Півкоробки! – бив себе в поли дядько – Та ще, мабуть, і крупчатки?

– Крупчатки! – втратив терпець Оксен. – Та кажіть уже толком – знаходили ви підкову чи ні?

- Підкову? - таким здивованим тоном перепитав дядько, наче Оксен досі нічого йому й не казав, - Та де б я її знайшов, коли ви їхали шляхом із Хоролівки, а я оце щойно на нього зійшов! Хіба ви не знаєте, що я з того хутора? - та й ткнув пальцем кудись поза спиною.

Оксен, тихо лаючись, повернув назад.

Приїхали додому, як почало вже смеркатися. Короткий день складав натомлені руки, а ніч уже дихала передвечірньою сиззю - і тужавіли, гускли поля, готуючись до важкого осіннього сну.

- Он уже й наша хата, - показав Оксен пужалном на гостроверхі тополі, що виростили попереду неначе з землі, та й пустив Мушку риссю.

Таня гойднулася, замало не впавши, вхопилася рукою за холодний залізний поручень, і той дотик так пронизав її всю, наче залізо було остуджене до краю і вона не долонею - серцем прикипіла до нього!

З огляду на те, що Оксен був удівцем, він не затівав буйного весілля, не напрошував повну хату гостей - не годилося. За весільний стіл сіли тільки отець Віталій з Таниною сестрою - Зінаїдою, Оксенові сини, сестра і далекий родич Михайло Гайдук із дружиною Марфою.

Гайдук ходив у таких же куркулях, як і Оксен. Тільки якщо в Оксена відрізали землю та забрали коней, то Гайдука ще й виселили в халупу, що осібно стояла на краю села, підставляючи свої поколупані стіни під чотири вітри.

До війни в тій халупі жила одинока жінка: дівка - не дівка, вдова - не вдова. Приймала проїжджих на ніч, не цуралася й чоловіків із свого ж таки села - і не раз вилітали шибки в отій хаті, і не одна жінка тіпала за пишні коси лиху розлучницю, яка посміла позичити в неї чоловіка те, що самим Господом Богом було віддане тільки їй, законній жоні, тіпала й кричала на всеньке село, проклинаючи надмірно хлібосольну молодицю. Проклинала її вся жіноча половина села, а чоловіча тільки помовчувала, бо не один потай забігав пробувати отієї солодкої меді, без якої й життя - не життя.

За громадянської війни Марина - так звали оту молодицю - кинула осточортілу хату, осідлала коня, прип'яла до свого крутого стегна шаблюку та й почала гасати широкими українськими степами разом з отаманом Вовком - одним із численних «батьків», що плодилися, як гриби, на закривавленій українській землі.

Завітала якомсь на чолі буйної ватаги і в рідне село. Вітром промчала вулицею, зупинилася посеред широкого вигону: синє галіфе з червоними генеральськими лампасами, кожушок (як не лусне на грудях), при боці шаблюка й наган, ще й висока, хвацько заломлена шапка з решетилівських смушок. Скомандувала зібрати молодиць, що колись провідували її з рогаками та качалками, - і пішла потіха на всеньке село!

- Вікна, дорогенька сеструньцю, біла?

- Та до вас же, Маринко, чоловік мій ходив, - холонучи всім тілом, відповідала «сеструньця».

- А чого він до мене ходив?

- Та то вже вам краще знати.

- Бо ти пісна, як черствий корж, то куди ж чоловікові діватися! То замість того, щоб прийти до мене та любенько повчитися, як чоловіка біля себе тримати, ти коси мені видирала?.. Ану, хлопці, візьміть оцю дурепу та всипте їй жару, щоб не дрімала під чоловіком!..

І брали нещасну Хвеську - Мокрину - Федору, і клали мало не під копита Маринино коня, й оголяли те тіло, що його грішно й на світ Божий показувати, хіба що сварячись із сусідкою, та й сипали жару, аж свистіли нагаї.

Отак відплатила за побиті вікна Марина та й помчала геть, залишивши посеред вигону похриплих від крику жінок. І ще не встигли зарубцюватися сліди від нагаїв, як у село прикотилася звістка: десь біля Псла найшла свій безславний кінець весела Марина.

Наздогнали бандитів червоні курсанти, загнали на високий берег, і тільки Марина здибала коня, щоб стрибнути з високої кручі в річку, як чмокнула куля в біле чоло - і не стало молодиці, і зогнило в наспіх виритій ямі пишне тіло, що у всеоб'ємній щедроті своїй солодкою отрутою поїло не одного чоловіка.

А хата ще довго стояла, як відлучена, на краю села - порожніла вибитими шибками, чорніла запліною стріхою, і вночі її боязко обходили люди: хтось наче бачив, як мертва Марина приїжджала туди на коні та й заходила досередини, не інакше як любитися з нечистою силою.

Тож в оту хату й переселив Гайдука комнезам. І хоч хазяйновита Гайдучня за одне літо довела її до пуття: вставила рами і шиби, обновила двері й стріхи, звела нову клуню і хлів, виплела з гнучкої лози такий високий тинище, що як проходить мимо дядько – тільки краєчок гостроверхої шапки видно з двору, пустила на тугу нап'ятому дроті такого кудлатого чорта, що горло рвав собі ланцюгом, коли хто чужий заходив із вулиці, – хоч усе до ладу й привели Гайдуки, однак не міг простити старий революції ані забраної хати, ні відкраяного поля, ні зведених коней та волів, що тепер гнуть свої горби на голоту.

Тому й не встиг випити чарку-другу за здоров'я молодих, а вже заворушилася-запекла невігойна рана, і Гайдук, тулячи до сухих грудей жилаві кулаки, допитувався в отця Віталія:

– Батюшко, за що?.. За віщо вони мене отак скривдили?.. Чи я в Бога теля з'їв, що він послав на мене отаку кару?

Отець Віталій відклав виделку, витер сніжно-білою хустиною м'якого рта.

– Даремно ви ремствуєте на Бога. Михайле Опанасовичу, – почав лагідно умовляти старого. – Не нам, сліпим дітям його, знати, що добре, а що зле, де його свята милість, а де – його кара... Бог ніколи не забуває нас, тільки й нам ніколи не треба забувати про нього, уповати на його милосердя. Сказано-бо: без його волі жодна волосина не впаде з голови... Знайте: Бог невичерпний у милосерді своєму.

– Та де ж, батюшко, те милосердя, коли мене совдепія обдерла до нитки – заперечив Гайдук. – Хай би вже воли й коні, хай уже й землю, а то ж і з хати вигнали, наче собаку! То це такий лад? Така справедливість?.. Ні, нема ладу на землі, нема, видно, й на небі!

– Що ви таке кажете! – аж смикнувся Оксен на отакі богохульні слова – Схаменіться: хіба можна отак проти Бога?!

– Добре тобі, Оксене, богомільним бути, як тебе з хати не витурили! А я? За віщо мене так покарано? Що я – гірший від тебе? Та в тебе ж сто десятин землі було, а в мене тільки сорок п'ять!

– Я ваших десятин не лічив... – почав був Оксен, але тут у розмову втрутилася Гайдучиха. Сухенька та низькоросла, як і її чоловік, пов'язана темною хусткою, вона скидалась на стареньку монашку: сиділа при столі, пісно стуливши губи, дзьобала з тарілки «вгощеніє», а тепер, занепокоєна тим, що між чоловіками назріває сварка, вирішила перевести розмову «на божественне».

– А що я, батюшечко, чула! – а що Гайдук і собі поривався сказати слово, то вона смикнула його за рукав: – Та ну ж бо, Михайле, ти послухай лишень, що я чувала!..

Отець Віталій схвально подивився на жінку, що так вчасно прийшла на допомогу. Мимоволі зацікавлені, повернулися до Гайдучихи й інші.

Тільки Таня як сіла за стіл, так і не поворухнулася. Руки лежать на колінах, очі втуплені в тарілку, губенята міцно стулені, і все в ній напружене, кожна жилка натягнена: тремтить – ось-ось обірветься! Тоді Таня або заридає, впавши обличчям на стіл, або вибіжить із хати – майне в темну ніч...

Оксен раз по раз повертається до неї: то підкладе на тарілку, що й так повна їжі, то подасть їй виделку, то підсуне воду; сестра, яка сидить з іншого боку, теж щось нашіптує, раз навіть обійняла – пригорнула до себе – Таня тільки плечі зсутулила. Навіть коли закричали: «Гірко!» – і їй довелося встати, повернутись лицем до Оксена, – навіть тоді вона думала тільки про те, щоб стримати оте нервово тремтіння, яке все наростало в ній. Тому й здавалася на диво спокійною, якоюсь аж сонною, і Олеся, поглядаючи крадькома на невістку, нишком жаліла її: «Нещасна, як вона, мабуть, втомилася!» – хоч у самої аж гуло в руках і ногах: поралася з раннього ранку, не присідаючи.

Тож коли Гайдучиха почала говорити, всі, крім Тетяни, повернулися до неї.

– Розказували мені, батюшко... не знаю, правда чи ні, за що купила, за те й продаю... Дак розказували мені, шо ув одному селі дяк здурів...

– Як то здурів? – жажнулися всі.

– А отак: взяв і здурів... – Гайдучиха розв'язала хустку, щоб вільніше, мабуть, було говорити. – Був у тому селі дяк – годів, мабуть, із двадцять дякував. Кажуть, що розумнішого чоловіка й зроду-віку не було. А теперечки взяв та й здурів!

– То він і досі дяком?

– Та де там! До леворюції був дяком, а теперечки в якомусь приюті завідує. Ще як колись брали його в солдати, то люди всією парохвією за нього стояли, а він тепер ось якої! Ще нічого, якби там такий,

як оце мій Михайло... чи ви, пробачте на слові, Оксене... а то ж найрозумніший чоловік був, а теперечки взяв та й сказився: каже – Бога нема... нічого нема!..

– Так він ні в що не вірує?

– Та ні в що на світі! Каже: і все це природа создала!

– А як же його фамилія?

– Оцього вже, звиняйте, не знаю. Кажали тільки, що найрозумніший чоловік був, а повернувся з війни – сказився, пропав чоловік!..

– А я що вам казав: немає ладу на землі, немає й отам! – знову ткнув пальцем у стелю Гайдук. – Коли вже слуги Божі святої віри зрікаються, то куди ж уже далі! Отак досидимось, поки нас пранці усіх поїдять!

Він гримнув кулаком по столу, аж підскачили тарілки, перекинулась чарка – по скатертині розповзлася темна пляма. Олеся відразу підбігла – тиць-тиць рушником у мокре місце, поставила чарку, а Оксен, якому і так напекли всі оці розмови про землю та нову владу, про комнезам та продрозверстки, швиденько налив її знову.

– Давайте, дорогі гості, хоч сьогодні забудемо оці кривди, хай вони проти наших ворогів обернуться. Вип'ємо, дядьку Михайле, та вдаримо лихом об землю, та заспіваємо якоїсь веселої, бо наша молода он зовсім засмутилася.

Таня тільки ворухнула бровою, Гайдук же з упертістю п'яного заперечив:

– Добре тобі забувати обиди, коли ти в своїй хаті

живеш!

– Ай справді, давайте заспіваємо, – втрутилася Зіна, якій теж почали набридати оці чоловічі розмови. На попівських харчах вона погладшала: білою здобкою налилося молоде тіло, тихий рівний рум'янець ліг на щоки, спокійним щастям світилися великі чорні очі, і Таня здавалася поруч із нею зовсім ще дівчинкою: худеньке бліде обличчя, старанно зачесане – прилизане волосся, під світлим платтям наївно і беззахисно стирчать тугі груденята. «Боже, чим же вона дітей своїх годуватиме! – несхвально оглядає міську оту знайду стара Гайдучиха. – Там же тієї циці – на півразу куснути! А рученята – як палички! Зав'язне в тісті – чоловікові доведеться визволяти. Ой, нагорюється з нею Оксен, буде йому на хазяйстві не поміч, а неміч!» Але нічого цього не сказала вголос, тільки підтримала матушку:

– Ай справді, що це ми, як на поминках! Давайте-но заспіваємо. – І – штовх чоловіка в бік: – Починай-но, Михайле, в тебе ж колись таки голос був.

– Був, та загув, – відразу пригадав ще одну кривду Гайдук. – Позбавили мене, стара, голосу, теперечки ми безголосі, як та риба у неводі.

– Та ну ж бо, Михайле, годі тобі вже про те! – не вгавала Гайдучиха, рада прислужитися матушці. – То якої ми заспіваємо?

Гайдук відсунув тарілки, наче розчищаючи місце для пісні, пригладив обома долонями сиве волосся, прокашлявся. Обличчя в нього відразу стало урочисте, як у сліпих лірників, що виспівують по ярмарках та попід церквами людське «подаяніє», він навіть очі закотив угору – подивився в стелю, виглядаючи пісню:

– Хіба що оцю...

Гой, колись ми панували,

А тепер не бу-гу-дем,-

завів Гайдук, жалісливо ламаючи брови. І не встиг відлунати його приношений, але дужий ще баритон, ще тріпотів він по хаті сумовитими октавами, а його вже підхопили високі тужні жіночі голоси:

Того щастя, тої долі

Повік не за-га-будем...

Гарно співає Зіна, а ще краще – стара Гайдучиха, – як тільки і вберегла вона отой напрочуд чистий альт, що тепер видзвонює, напинаючи кожне слово, як наболілу струну. І вже смутніє обличчя отця Віталія, хоч йому й не годилося б захоплюватись «мирськими» піснями, супитись сумно Оксен, хоч

Йому аж ніяк не личить сумувати біля молодої жони, підперла по-старечому щоку долонею Олеся. Навіть Альошка, і той завмер, розтуливши рота: видно було, що і його дитяче серце повинула туга, що так і бриніла по хаті. А про Таню – що вже про Таню й казати! Вся вона ще більше завмерла – подалась наперед і не зводить – не зводить очей із старого Гайдука, немов тільки він міг їй поряту, що ж далі робити, як жити в оцій чужій хаті, куди її вкинула лиха розлучниця доля.

І не встигли ще доспівати цю пісню – вилити всю її тугу й печаль, як не витримало надірване серце Гайдукове: упав грудьми на стіл, возив змокрілими сивими вусами по скатертині, гірко ридав:

– Сорок десятин як від серця відтяли!.. Я ж її по крихітці збирав, вершок до вершка тулив, а вони взяли та відняли... Та бодай же вони й подавилися нею, щоб же вона їм родила кукіль та отруту за мою страшну кривду!..

Його гуртом умовляли, давали холодної води, а він усе не вгавав: бив себе кулаками у груди, аж стугоніло по хаті, полоскав у п'яних сльозах прооране глибокими зморшками обличчя, скалив жовті прокурені зуби:

– Не можу, людоньки добрі, не можу!.. Сорок же десятин найкращої землі!.. Та такої ж, як сонце!.. І коні, й воли... Го-го-го!..

І хто його зна, коли б удалося вгамувати старого, якби не завітали непрошені гості.

Першим сповістив про них Полкан: здійняв такий гавкіт, немов повнісінько злодій напхалося до двору. Жінки так і обмерли. Оксен метнувся до дверей, а за ним – старший син Іван. Вже на бігу нахилився – висмикнув з-під лави сокиру, і Олеся так і ойкнула, затуливши налякано долонею рота: чистісінько її таточко, коли повернулися з каторги. Такому не попадайся на дорозі: рубоне не задумуючись!

А Полкан все аж заходився гавкотом, аж харчав від собачої люті. Згодом Оксен крикнув, тупнув на нього, ще й добре уперіщив, мабуть, палюгою, бо пес завищав, ще раз-два ображено гавкнув та й потягнув, мабуть, неборака, важкий ланцюг під комору: догавкався! В хаті полегшено зітхнули – свої!

В сінях затупотіло, загомоніло, донісся Оксенів догідливий голос:

– Та заходьте до хати – гостями дорогими будете!

Там ще кілька разів важко гупнуло, наче хтось оббивав сніг із чобіт, і на порозі появилася чорна приношена шкурятинка з обірваними гудзиками, поруділі стоптані чоботи на міцних ногах – до хати ступив Василь Ганжа. І по тому, як Гайдук напнувся, мов лук, не спускаючи з запізнілого гостя лиховісних очей, як зібрав він скатертину в жилавому кулаці, здогадалася Таня, що зайшов до хати кривий ворог старого, може, саме той, хто забирав у нього землю, й хату, і воли та коні.

Ганжу ж, здається, ніскільки не бентежило ні напружене мовчання присутніх, ні пекучий погляд Гайдука. Він стояв, широко розставивши ноги, в старенькій приплюснутій кепочці на голові, і велике, дикувате обличчя його з хижим обрисом носа, з смоляним, пересипаним ранньою памороззю чубом і з такими ж смолянистими очима дихало врівноваженим спокоєм, ба навіть цікавістю. Наче зайшов оце Василь Ганжа не до чужої – до власної хати, побачив у ній непрошених гостей, що понаїжджали без нього та й попхались до столу. «Ану, подивимося на вас, хто ви такі, чи варто мені з вами їсти саламаху з одного казана та пити мед-горілку, а чи гнати вас утришия – до бісової мами!»

Ганжа прийшов не сам: поруч із ним стояв парубійко в блазенькому піджачкові, в полотняних навипуск штанях та в якійсь узувачці: черевиках не черевиках, постолах не постолах, а так, чорти його батька зна, що нап'яла на свої ноги людина! Русяву чуприну його покривала шапка – з голови фронтовика-солдата, що приніс її з «імперіалістичеської» та й передав, мабуть, синові. Зайшов до хати, хлопець ізняв був її, а потім, побачивши, що Ганжа і не думає підносити руку до кепки, і собі натягнув знову шапку, насунув її аж на вуха: тепер знімеш її хіба що разом з головою! Стояв непорушно біля дверей, голодно й зло світив насупленими очима на куркульські наїдки-напитки, що виповнювали стіл.

– Та сідайте ж, дорогі гості, до столу! – упадав біля них Оксен, і Тані аж соромно було зараз за нього. – Василю, ви ж тут як свій: не один рік тут прожили!

Василь поворушив широчезними плечима, немов відкидаючи оту липучу Оксену гостинність, глузливо спитав:

– А з якої нагоди це ви тут розгулялися?

– Хазяйку в хату привіз, Василю, – охоче пояснив Оксен. – Собі – законну жону, дітям – матір.

Чорні очі Василеві пробігли-пробігли – зупинилися на пишній красуні Зінаїді, і чи то справжній, чи удаваний захват відбився в тих очах:

– Везе ж вам, Івасютам: навіть жінки з крупчатки! А нам – з остюків та ячного хліба.

Отець Віталій, зрозумівши, кого прийняв Ганжа за нову Оксену жінку, насупився, неспокійно засовався на стільці. В Зінаїди ж аж до плечей розлився гарячий рум'янець, невеликі вуха взялися вогнем. Таня вперше трохи ожила: зиркнула на сестру, закусила губи, опустила голову. Тільки Оксен, здається, нічого не розумів.

– Таню, чого ж ти сидиш: запрошуй дорогих гостей до столу.

Тані, хоч-не-хоч, довелося звестися, тихо промовити:

– Просимо до столу.

Василь вражено подивився на Таню – спершу якесь сум'яття, потім неприхований жаль зяяв йому очі, і Тані вперше після вінця захотілося плакати.

Вона все ще стояла, опустивши безпорадно руки, і дуже схожа була зараз на оту «шльонку» з епархіального, яка чимось завинила перед начальницею.

«Городське», – помітив Василь і бліде, незасмагле обличчя, і тендітні руки, що не знали важкої роботи. І йому раптом пригадалися інші – пошерхлі й натруджені, і як він їх цілував, ховаючись у вишняку за оцією хатою від пильного Свиридового ока, як обіцяв палко берегти – не губити важкою роботою, і вже не співчуття, а злість до оцієї тендітної панянки заврушила в ньому. «Цій, мабуть, не дадуть переробитись, ця, мабуть, тільки й буде, що для любощів та забав!»

І цей, тепер уже ворожий, аж глузливий погляд Ганжі помітила Таня і, не розуміючи, що спричинило його, що таке зле заподіяла вона цьому чоловікові з важкою огрубілою вродою, вже не припрошувала – сіла, насупившись, одвернувшись ображено. Ганжа тільки посміхнувся на оту демонстрацію: «Іч, панська кісточка, не сподобалося!» І, вже не зважаючи на гостей, повернувся до Оксена:

– Не будемо сидати ми в тебе, Оксене. Куди вже нам, голодранцям, та до багацького столу! Ти краще от що – хотів я зробити це зараз, але щоб не псувати тобі весільного настрою, то ти вже завтра візьми рушницю і принеси до сільради.

– Яку рушницю? – здивувався Оксен.

– Сам знаєш яку. Оту, що дід твій до хати приніс.

– Та боже мій, куди ж вона годиться! Хіба що горобців нею лякати?

– А то вже не твого розуму діло! – суворо перебив його Ганжа. – Раз ти – класовий ворог, значця, ми повинні відібрати в тебе всю зброю.

– Який же я ворог? – почав був Оксен, але тут у розмову втрутився Гайдук.

До цього він ще стримувався, хоч його аж тіпало, а зараз не витримав: зіскочив з стільця, з кривою посмішкою, що не обіцяла нічого доброго, пішов до Ганжі:

– Що ж це дорогі власті нами гидують? Чи хорони наші їм не підходять, чи наші репані морди їм не до вподоби?

Ганжа повів на Гайдука чорним оком, а Оксен, боячись, що старий заведе сварку, швидко заговорив до Василя:

– Та принесу вже, Василю, коли вона вам так потрібна, – тай загородив-заступив Гайдука від свого колишнього наймита. Але той чортиком вискочив з-за Оксенової спини:

– Отак, Оксене, й роби: власть тільки пальцем кивне, а ти з себе шкуру здирай та ще й сам і віднось, щоб вона, не доведи Господи, не натрудилася...

– З вас іздереш! – сіпнув бровою Василь і, втупившись в старого суворим поглядом, наказав: – Ти от що, старий, – випив лишнього, так сиди й мовчи, поки ми тобі язика не вкоротили!

На Гайдука наче сипонули жаром. Відштовхнувши Оксена, що все ставав йому на дорозі, старий підскочив до Василя, скажено викотив очі:

– Ти... Ти... Голодранцю проклятий!..

- Михайле! – кинулась до нього Гайдучиха. Ухопила за руку, хотіла була відтягти, але Гайдук, рвучись до Василя осатанілими очима, так турнув свою жінку, що вона аж векнула – ухопилась руками за боки, поточилася на лавку.

- Михайле Опанасовичу, Бога побійтесь! – звівся і собі отець Віталій, аж тут втрутився уже сам Ганжа: підвів застережно руку, зупиняючи святого отця:

- Зачекайте, батюшко, дайте людині висказатись. Мені теж цікаво почути, що тут про нас думають...

- Що думають?.. Що думають?.. – вигукував Гайдук, бризкаючи лютою слиною. – Що вас усіх перевішати треба, от що тут про вас думають!

- Ого! – мовив здивовано Василь. – На якій же віршовці ви збираєтесь нас усіх вішати?

- Та що ви таке верзете, дядьку Михайле! – вигукнув пополотнілий Оксен. – Не слухайте його, Василю, хіба ви не бачите, що він уже п'яний!.. Не знає, що й каже.

- Чого ж не знає – знає! – заперечив Василь. – А що самогонкою очі залив...

- Залив, та своєю!.. – горлав далі Гайдук.

- Ну, діду, годі! – обірвав його Василь. Голос його затужавів, налився металевим дзвоном. – Погавкав – і в будку! І щоб з побрехеньками оцими на люди не рипався!

- Що – горло заткнеш? Та плював я на тебе з найвищої точки!

- На мене можеш плювати, а на Радянську владу...

- І на совдепію вашу вошиву плював! Ось вашій владі, нате, з'їжте від мене! – і величезною дулею – тиць межі очі Ганжі.

Такої наруги не міг уже стерпіти Василь. Знав, що він – представник влади, що комуніст, що про оцю сутичку завтра будуть дзвонити всі баби на селі, але не міг, щоб п'яний куркуль та глумився безкарно над його рідною владою: розвернувшись із правого плеча, вдарив обрубаною рукою прямо в розкриту смердючу пащеку! І вже не дивлячись на Гайдука, що заgrimотів аж під стіл – тільки розпластані руки майнули в повітрі та ноги злетіти мало що не до стелі, – не дивлячись уже ні на кого, вийшов із хати, грюкнув дверима, аж задвиготіли стіни, а слідом за ним заgrimотів саморобними узувачками й отой парубійко.

Оксенів старший кинувся вслід – батько перехопив його вже аж на порозі, спинив, обхопивши щосили руками:

- Не заводься! Яке тобі діло!

Мовчки поборолись – Іван усе смикався, намагаючись вискочити в сіни, потім враз обм'як, понурив голову, тихо попросив:

- Пустіть.

Оксен відразу ж пустив його – Іван підійшов до відра, зачерпнув повен кухоль, – пив, проливаючи воду на празникову сорочку, і так тихо було в хаті, що всі чули, як видзвонювали його зуби об полив'яний вінчик.

Гайдук усе ще лежав під столом, нерухомо розкидавши ноги в стоптаних чоботях. «Убили!» – похололо в Оксеніві, а разом і підленька радість блимнула крижаними очицями: «Не минути тепер Василеві тюрми, от побий мене Бог – не минути!» Та Гайдук немов тільки й ждав на те, щоб Оксен піддався спокусі, – поворушив однією ногою, потім – другою, так наче пробував, чи вони ще при ньому, почав виповзати з-під столу, впираючись ліктями в підлогу.

Хміль, видно, вже вилетів йому з голови, бо мав ясні осмислені очі. З розбитої губи стікала на підборіддя кров, капала на вишивану сорочку густим вишневим соком, але він не пробував навіть витерти її. Стояв похитуючись, з таким зосереджено-замисленим видом, немов щось дуже важливе пригадував і все ніяк не міг пригадати. Оксен метнувся до дверей, зачерпнув повен кухоль води, поніс до старого – Гайдук досадливе відвів його руку: зачекай! – і знову поліз під стіл.

Довго там нишпорив, врешті порачкував назад, крекчучи, розігнувся, прошамотів опухлим, закривавленим ротом:

- Мало не забув.

І поклав вибитого зуба.

Тільки тепер озвалася Гайдучиха. До цього сиділа на лаві, зігнувшись, – відходила після чоловікового «вгощення», тепер же кинулася до нього, заголосила, як над покійником:

– Ой, убили ж, уби-или!.. Ой, людоньки добрі, та що ж воно таке робиться, коли чоловікові уже за одним махом усі зу-у-би вибивають!

– Цить! – цитьнув на неї Гайдук, і стара слухняно змовкла, тільки сьорбала носом, підбираючи сльози.

Гайдук же старанно обтер зуба, подивився на нього і так, і сяк, наче приміряючи, куди його тепер вставити, а потім заховав до гаманця: не пропадать же добру, і аж тоді вже пішов за Оксеном до мисника. Довго пирхав-хлюпав водою на закривавлений рот, попросив навіть:

– Хлюпни й на голову, – повернувся до столу, як після святої купелі: мокре волосся пригладжене, в очах – загадково-задоволений поблиск. – Так отак, знаття, батюшко, пригощають? Бачили тепер, чим оця власть нас годує?

Гайдучиха знову спробувала вдарити вголос, Гайдук тільки зиркнув – жінка злякано затулила долонею рота.

– Що на це скажете, панотче?.. Другу شوку підставляти?.. Одного зуба вивалив – нехай і другого вибиває?.. – А що батюшка збентежено мовчав, не знайшовшись відразу на відповідь, то Гайдук сам відповів за нього: – Ні, батюшко, тепер одними заповідями Христовими на ногах не втримаєшся! Тепер такі вовчі закони, що другу шоку підставиш, то й голову разом з тією шокою відірвуть. Зуб за зуб, око за око – оце тепер наша заповідь!.. А отой волоцюга нехай начувається! – погрозив Гайдук кулаком у бік села. – Це йому не двадцятий рік – наганом із дядька душу витрушувати! В губернію, в Харків піду, все хазяйство по вітру пуцу, а карі на нього доб'юся!

На цьому й закінчилося невеселе весілля. І хоч Оксен, якого трохи мучила совість (не заступився ж!), не пускав:

– Та куди ж ви поспішаєте, ще рано! – запрошував до столу, пригощав: – Випийте ж хоч іще по одній – погладьте собі дорогу! – Гайдук як одрубав:

– Пора! – Бажання помсти осідлало його, і, здавалося, помри він тепер – у домовину не ляже, з могили вигребеться, щоб розквитатись з Ганжею. Бо такий уже рід Гайдучий, з діда-прадіда затятий, сутяжний та непоступний: зачепи – за весь вік не відплачешся. Цим завжди й брали. На цьому й жили. І лихоманили всеньке село з роду в рід, від старого аж до малого.

«Що ж, удасться дядькові Михайлові поквитатися із Василем, – дай йому боже здоров'я, – роздумував Оксен, проводжаючи Гайдуків аж за ворота. – Пора б уже уговкати того гайдамаку: розперезався – впину на нього немає!»

Оксен постояв, проводжаючи поглядом дві постаті, що сухенькими тінями посунули в ніч, розчинилися в темряві. Потім, за звичкою, подивився вгору: яка буде назавтра погода. «Буде гарна днина, бач: ні хмаринки в небі. Треба буде завтра перекласти отой стіжок сіна, що почав затікати. І казав же Іванові: припил'нуй: так поки сам не доглянеш – ладу не доб'єшся!..» Тут звичний плин думок перебив далекий собачий гавкіт – Оксен подивився в той бік, куди пішли Гайдуки: десь при темному обрії тліли ріденькі жарини, переморгувалися – село! Там хата тіснилась до хати, перепліталось тинами, відмежовувалося ровами, прорізалось вулицями неспокійне сільське життя. Там не затулишся від всевидючого сусідського ока, не сховаєшся від недремних вушей: визирять, винюхають, підслухають, хоч закопайся в землю! Тільки тут, на хуторі, почував себе добре Оксен і зараз стояв, впиваючи незаселений простір, що оточував його звідусіль, простягнувся невидимими в темряві нивами, – і легко, і вільно дихалось йому.

І так було зараз хороше Оксенові, що він стояв би, мабуть, аж до самого ранку, коли б не думка про дружину, яка сиділа в хаті – чекала на нього, налякана, тривожна, завмерла, як і належиться молодій; швидко пішов до хати, що простягала до нього дві світлі руки від щедро освітлених вікон.

Таня ж гаряче шепотіла на вухо сестрі – благала її:

– Зінонько, лягай біля мене!

Зіна мало не зареготала, уявивши собі, яке обличчя було б у Оксена, коли б вона оце послухалася сестри та лягла поруч неї. А коли глянула в застигли зиниці сестри – сміх її згас, так і не розгорівшись, вона обійняла Таню за худенькі плечі, пригорнула до себе:

– Дурненька, чого ти боїшся? То спершу страшно, а потім пройде.

– Лягай зі мною. Хоч на цю ніч, – молила Таня, наче не розуміючи всю безглуздість своєї молитви.

- Ти думаєш, одній тобі страшно? Всі ми проходимо через це, і ніхто, однак, ще не вмирав від цього...

- Ти любила Віталія! - скрикнула Таня так голосно, що всі вражено повернулися до них- Ти любила його!.. Любила!.. Любила! - твердила вона, ображено тремтячи губами.

Зіна не знає, що відповісти. Пригортає Тетяну, наче обійми ці могли заспокоїти сестру!

До хати весело зайшов Оксен. Потер, наче з морозу, долоні, сказав:

- Гарну погоду посилає Господь.

Отець Віталій наче тільки й чекав оцих слів: звівся, подякував господареві за вечерю, повернувся лицем до образів, махнув широким рукавом шовкової рясни, кладучи на себе хрест, і всі захрестились побожно, дякуючи Богові, що напоїв, нагодував, не обійшов своєю милістю. Всі, крім Тані, яка, здавалося, не розуміла нічого.

Поруч з Оксеном стояли обидва його сини, трохи збоку - Олеся. Щиро хрестилися, клали гарячі поклони.

«Не лишай же і далі нас, рабів твоїх, своєї прихильності, порятуй нас від голоду, холоду й мору, дай кожному з нас щасливої долі. Землиці нашій - родити, худобі - плодитися, багатству - множитись. Захисти нас від заздрісного ока, від лихого наговору, від злої людини. Ось ми, Івасюти, раби твої вірні з діда-прадіда, стоїмо перед тобою всією сім'єю - несемо тобі таку дружну молитву, що ти не можеш не почути її. Ми поріднилися зі слугою твоєю, прийнявши в лоно своє сестру його жінки, - тепер ти ще прихильніше стався до нашого роду. Ми покійно підходимо під благословення слуги твого, Боже, покійно й смиренно, - дивися ж, дивися на нас, Господи, і не лишай нас благодаті своєї!»

Першим до руки отця Віталія підійшов Оксен. Схилився побожно, попрочав смиренно:

- Благословіть, батюшко!

- Господь благословить, - широким щедрим хрестом війнула в повітрі рука отця Віталія. А як тільки Оксен відійшов, отець Віталій повернувся до зовиці: рука піднесена вгору, три білі пальці стулені міцно до купи: Бог-отець, Бог-син, Бог - дух святий, - підходить, Таню, прийми благословення на страшну для тебе ніч, на сумісне спання з немолою для тебе людиною! Клони, Таню, голову, складай покійно долоні, цілуй, Таню, руку, що привела тебе в оцю хату, відірвала тебе від Олега. Бо - чуєш: тато благословляє тебе з того світу, бачиш: грозить тобі з могили, закликаючи до покори!

І Таня, затуливши повіками очі, щоб не помітив дівер ненависті, яка враз спалахнула в ній, прикладається до білої пахучої руки Віталія, прикладається, до болю зціпивши зуби: щосили бореться з бажанням вчепитись у ту руку губами.

Гостей поклали в більшій кімнаті, молоді пішли в меншу. Тут не було світла, тільки горіла лампада: гостренький вогняний язичок ковзався по оливі. Ліворуч, під стіною, безсоромно біліла приготовлена постіль, і навіть Боги на іконах цнотливо відводили очі, сварилися довгими пальцями, а по праву руку, прямо під образами, стояли дві скрині - велика й маленька. Велика - Івасют, маленька - Танина. Івасют - пузата, кована міддю й залізом, горою підіймалася над Таниною худенькою скринькою, навалювалася на неї чорною тінню. І Таня раптом подумала, що за ніч від її беззахисної скриньки і сліду не лишиться: з'їсть, проковтне її оте пузате скринище!

Пронизана страхом, Таня смикнулася була втікати, але ноги вже не слухались її; хотіла крикнути - покликати сестру, але й голос відмовив їй. І вже Оксен бере її за руку і веде, мовчазну, зневолену, до постелі...

Добившись свого, Оксен відразу ж заснув, а Таня відсунулася на краєчок широкого ліжка, застигла, завмерла, не зважаючи поворухнутися: найбільше боялася зараз, що він проснеться, потягнеться знову до неї. Лише дозволила собі тихенько визволити з-під ковдри руки, випростати, покласти долонями вгору: соромилася дотикатися ними до власного тіла, бо воно стало немовби чуже.

Лежала, тихесенько дихала - гнала від себе думку про Олега, якої було ще більше соромно, аніж власного тіла, а вона, відігнана, підповзала, скрадалася вже з іншого боку: «Ти зрадила!.. Зрадила!.. Зрадила!.. Ти більше ніколи не побачиш його!..»

Тані хочеться плакати, а сльози не йдуть. Хочеться стогнати, але може проснутись Оксен. Тоді вона вся витягається - напружується кожною жилкою: все тіло її тремтить, як струна. Щосили тискає кулачки, наказує сама собі завмерти, ні про що не думати, нічим не краятись. «Боже, я все зробила, що вимагалось від мене, - пошли ж мені спокій, дай мені сон!»

Але Бог іще, мабуть, невдоволений Танею, бо вона ніяк не може заснути, і дрімота тікає від неї, ховається десь по закутках грайливою кицькою.

Тоді Таня починає наслухати: може, десь тупне, може, хтось заговорить – відверне її увагу від усього оцього, що сталося з нею, і дивовижний, незрозумілий, а в той же час – дуже знайомий звук доноситься до неї. Він лунає звідкілясь від дверей, а може, й з-під печі, лунає тихенько й невтомно.

Таня аж голову звела, аж подих затримала, силкуючись розібрати, що то таке. І враз зрозуміла – цвіркун! Нічний той скрипалик, невтомний музикант, що як почне награвати звечора, так і не підкладає смичка до самого ранку.

Але де іще... де ще чула вона таку мелодію?.. Такого музику?.. Ні, не такого, а іншого... іншого, що дуже нагадує їй оцього...

І нарешті пригадує.

Скільки тоді їй було років – два чи п'ять – Таня не може зараз напевне сказати. Просто була тоді дуже маленька – татів високий чобіт торкався їй підбіріддя.

Вона була на якомусь весіллі, в якомусь селі. Пам'ятає тільки гамір і дим та червоні захекані пари, які товчуть своїми каблучками в долівку, наче заповзялися продовжати її наскрізь. Але не на очих невтомних танцюристів дивиться маленька дитина, навіть не на свого трохи сп'янілого тата, – вся увага її прикута до Янкеля.

Пам'ятає його довгасте обличчя із звислими пейзами, худий рот, що кривився в посмішці, і велике засмучене око. Друге Янкелеве око було пов'язане якоюсь брудною хустиною. Він тримав у одній руці скрипку, а друга літала то туди, то сюди, повна якогось хворобливого неспокою й руху, і, може, тому навіть від найвеселішої Янкелевої музики віяло сумом.

– Янкель, ушквар гопака!

– Янкелю, заграй веселішо!

– Янкелю, ушквар, щоб аж жижки трусилися!

І Янкель вже не тільки скрипкою – грав усім тілом своїм: звивався, прицмокував, хитав головою, підморгував одним оком, показуючи, як йому весело – ой, як йому весело! – а сум не зникав. Сум так і пронизував кожен звук його скрипки. Такої ж убогої та обшарпаної, як і її хазяїн.

Таня стояла завмерла, зачарована, заворожена отим дивовижним сплетінням веселощів і суму, не в змозі відірвати від скрипки очей.

І коли трохи пізніше гості, натанцювавшись, знову посідали до столу, а Янкель вийшов надвір – дихнути свіжим повітрям, Таню наче хтось узяв та й повів слідом за ним.

Мабуть, світив повен місяць, бо весь ганок наче залитий був молоком. Янкель стояв, задерши догори худе обличчя, опустивши довгі руки із скрипкою та смичком. Таня підійшла до нього, зупинилася навпроти скрипки, потягнулася пальчиком до струни.

– Ну, що скажеш? – помітив її Янкель. Присів, провів по Таниній білявій голівці долонею, чомусь зітхнув. – Отака хороша дитина!.. Хто твої тато і мама?.. – А що Таня мовчала, Янкель сказав: – А хочеш, я заграю для тебе? От так...

Притулив до підборіддя скрипку і, дивлячись на дитину сумним своїм оком, почав награвати тихеньку мелодію – прямо в Танине завмерле серце.

Догравши, звівся, дмухнув на струни – здув рештки отієї простенької пісеньки, зіграної спеціально для Тані. Не питав у дитини, сподобалося їй чи ні, а дістав із кишені круглого пряника-медовика, подав дівчинці і знову почовгав до хати – веселити людей...

Пряник той Таня так і не покуштувала – десь посіяла, мелодія ж, награна тільки для неї, ще довго бриніла їй у душі.

І ось вона знову чує її – наче Янкель, щоб утішити Таню, перекинувся в цвіркунчика та й пристрибав до неї з минулих років. І Таня слухала, слухала, теплішаючи серцем, та й незчулася, як сон скрався до неї.

Вона спала й не чула, як десь понад хатою, а може, аж попід зірками загуло-закрутилося велетенське колесо прядки й одвічна невтомна пряля, послинивши пальці, почала сукати із мички людських доль тоненькі ниточки – одні обривала, інші сплітала, заплутувала в химерні клубки – подій, вчинків, наслідків, де все обумовлено і все випадково, як хоч би й ота сутичка Гайдука із Ганжею.

І треба ж було Василеві припертися саме в оту годину, а тоді хоч-не-хоч, а повинен був дати одкоша Гайдукові. Повинен був! Мусив! І не вбачав у цьому жодної з свого боку провини! Так і сказав

у повіткомі, і стояв на цьому в землю вгрузлою брилою: хоч руки обірвіть - з місця не зрушите!

- Але ж зрозумійте, товаришу, - найбільше гарячкувала товариш Ольга, жінорг, у червоній косинці поверх коротко підстриженого русявого волосся. Вся невелика постать її аж тремтіла від справедливого обурення. - Зрозумійте: це ганьба для комуніста - вдаватися до жандармських методів впливу! Ганьба!

- Ти не тільки собі - всій світовій революції завдав шкоди отим білогвардійським ударом, - підтримав товаришку Ольгу і начальник ДПУ Ляндер.

- Ти, товаришу, білогвардійщини мені не тули! - спалахнув Ганжа і важко ступив до начальника ГПУ, що сидів як картинка в кріслі: по-військовому підібраний, весь обперезаний ремнями. - Білогвардієць кого - пролетаря до крові бив... А я - пельку ворожу заткнув!

- Добре заткнув, - посміхнувся скептично Ляндер. - Повний рот зубів накришив.

- Б'ю, як умію, - похмуро відрізав Ганжа. - В панських пансіонах не вчився.

- На кого це ти натякаєш? - почервонів начальник ДПУ.

- Товариші, давайте спокійніше! - втрутився секретар повіткому Григорій Гінзбург. Приємне враження від інтелігентного обличчя з широким розвиненим чолом псувало нервові посмикування правої щоки: колись стояв Гриша біля подовбані кулями стіни під денікінськими карабінами. В останню мить врятувала його від ворожої кулі шалена атака червоних кіннотників - на згадку лишився тільки шрам на плечі та невпинне посмикування щоки: наче він весь час намагався підморгнути. Голова його була покрита такими густими та непокірними кучерями, що жоден гребінець не витримував - щербився при першій же спробі навести хоч який-небудь лад в отих непролазних хащах. Тому, мабуть, не носив ніколи Гінзбург шапки або картуза: так і ходив простоволосий, наводячи тиху паніку на містечкових ребе, тільки в найлютіші морози прикривав блазеньким шарфиком весело відстовбурчені вуха. Вони й зараз стирчали в нього, як ліхтарі, - заважали солідному тонові. - Давайте, товариші, ближче до справи... - Гінзбург постукав олівцем, перевернув, постукав іще й другим кінцем, і всім було ясно, чому зволікає секретар повіткому, нерішуче мнеться за столом: усі симпатії його - на боці Ганжі, він і сам, може, затопив би в зуби, якби при ньому хто насмівився плюнути на адрес Радянської влади; але порядок є порядок і кінець кінцем комуністи вони, чорт вас усіх забори, чи не комуністи! Тож секретар повіткому збирається з рішучістю і, офіційно суплячись, запитує в комуніста Ганжі: - Товаришу Ганжа, ти нам можеш дати урочисту обіцянку, що більше ніколи, ні при яких обставинах не піддасися на провокацію і не вдасися до рукоприкладства?

Василь відповідає не зразу. Він стоїть, як уперта гора, увесь на видноті: від приношених чобіт із скривленими каблуками до блазенької робітничої кепочки в правій безпалій руці. Похмурі обличчя його ще більше супиться, погляд - важкий, непоборний.

- Не можу.

- От бачите! - сердито й дзвінко вигукує товаришка Ольга: очі її аж палахкотять праведним гнівом. - Це здекласований елемент, а ми з ним панькаємося!

«Сама ти - елемент! - коситься на неї Василь. - Послати б тебе поміж наших дядьків, не те б заспівала!»

Хтось із членів бюро сердито сміється, хтось тихо лається.

- Товариші, дотримуйтеся порядку! - стукає олівцем по столу Гінзбург. - Не забувайте, що ви не на ярмарку, а на засіданні повіткому партії... Які в кого будуть пропозиції, товариші?

Першою озивається товаришка Ольга. Обличчя - рішуче, під обсмиканою гімнастеркою стирчать груди: не поступишся - пришпилить до стінки! З ненавистю дивлячись на понурого Василя, запропонувала-відрубала:

- Виключити з партії!.. Судити показовим революційним судом!..

- Ого!

- Ну, це вже ти, Ольго, занадто! - поморщився Гінзбург.

- Я своєї пропозиції не знімаю! - і сіла, демонстративно відвернувшись од Василя.

Ляндер похитав-похитав носком хромового блискучого чобота, підняв догори пальця:

- Дозвольте мені!

- Валяй! - хитнув головою Гінзбург.

- Я думаю, що пропозиція товаришки... е-е... товаришки...

- Ковальчук, - підказав хтось збоку.

- Товаришки Ковальчук, - хитнув, подякувавши, головою Ляндер, - занадто сувора. Товариш Ганжа вчинив, звичайно, тяжку провину перед революцією, але ми не повинні забувати, в яких умовах він працює... А також врахувавши, що цей товариш вперше, так би мовити, зірвався, що він чистого пролетарського походження... з селян-батраків... я думаю, що досить буде, коли ми винесемо йому догану...

- Щоб він знову зуби трощив?

- Я вас, товаришко... е-е... Ковальчук, не перебивав, - Ляндер сів, порипів ременями, вмошуючись у кріслі, знову захитав хромовим чобітком.

- Ну, що ж, товариші, інших пропозицій не буде? - спитав у присутніх Гінзбург. - Тоді переходимо до голосування.

За першу пропозицію проголосувала тільки товаришка Ольга. Вона ж була єдина, хто підняв руку проти пропозиції Ляндера.

Василь, не прощаючись, натягнув кепку, важко пішов до дверей.

- Ти почекай, ми скоро закінчимо! - гукнув йому вслід Гінзбург. - Ти мені ще потрібний.

Василь постояв у коридорі, похмуро й замкнено скурился немалу самокрутку з міцнюючого, як сто чортів, тютюну, а потім вийшов на ганок: люди його зараз дратували. Там його і знайшов секретар повіткому.

- А я думав, що ти вже втік, - весело заговорив він, намагаючись потрапити в рукав коротенької шкурятянки: одягався Гінзбург завжди на ходу. - Голодний?

- Ні.

- Все одно ходім їсти, бо я голодний, як вовк.

Василь покійрно дав завести себе до соцвихівської їдальні, де харчувався майже весь радпартактив повітового міста. Зал світився чистою бідністю: столи хоч і не мали скатертин, зате були добре вишкрябані, дерев'яні ложки - наче щойно куплені, полив'яні миски не скидались на неоковирну людину, на губах у якої завжди лишаються сліди позавчорашнього обіду. І весела молоденька дівчина, що відразу ж підбігла до них, теж світилася отією ошатною бідністю: ношене-переносене платтячко, сіренький фартушок, ще материні, мабуть, черевички, але зате все чисте, попрасоване, а очі так і сяють світло-сірою доброзичливістю. Ганжі аж незручно стало за свої поруділі запилені чоботища, які вже давно голосили по ваксі (а де ж її у бісової мами візьмеш!), огрубілі, погано вимиті руки з чорними обламаними нігтями на єдиних двох пальцях. Він провів долонею по підборіддю - і борода не голена, не встиг поголитися, тепер страшний, мабуть, як чорт.

- Чим ви нас, Сашо, вгощатимете? - весело спитав Гінзбург і, глянувши на Ганжу, що все ще сипився, додав: - Бо товариш голодний, бачите, яким вовком дивиться!

Переказуючи, чим вона сьогодні їх годуватиме, Саша довго ще стояла біля них, зате мало подавала: на перше суп, синій, як мрець, - крихітні кружальця жиру спритно втікали від ложки, а картоплину можна було вилловити хіба що густим волоком; на другу страву - перлова каша, змащена для годиться прогіркою олією, і на третє - по склянці узвару.

- Ого, які ми сьогодні щедрі! - вигукнув Гінзбург і заходився сьорбати суп, аж заворушилися вуха.

«Здорово ж ви живете!» - жалісливо подивився на худеньку постать секретаря Василь. І недавня образа, коли його «пісочили» на повіткомі, стала в'янути, він уже спокійніше, без внутрішньої настороженості та упередження, міг розмовляти із Гінзбургом.

Той же добирав способу їсти й розпитувати Ганжу про сільські справи: чи охоче дядько здає продрозкладку, чи багато облогових земель, як пройшла чистка комнезаму, що чувати зі школою.

- Охоче, аж пробі кричить! - відповів сердито Василь на перше питання - Ще рік так із дядька шкуру подеремо - він нам насіє! Бур'яни будем косити, а вовків випасати!

Гінзбурга, здається, ані здивувала, ані вразила така контрреволюційна відповідь Ганжі. Він тільки оглянувся, жартівливо зацитькав:

- Ша, годі... - І, враз посерйознішавши, відставив порожню склянку, з якої довго й уперто намагався витрусити ще хоч краплину узвару, витер долонею губи. - З продрозкладкою будем кінчати - переходити на продподаток.

- Коли? - аж смикнувся зраділо Василь.

- З нового року. Сам Ленін сказав: годі! Війна скінчилася, чіплятися далі за воєнний комунізм - угробити все господарство.

- Правильно! - рубонув долонею по столу Василь.

- Обережніше, стіл поб'єш! - засміявся Гінзбург. І, знову набравши серйозного виду: - Це - поки що неофіційно, не для зайвих чуток... А тепер скажи мені от що: що там у тебе з комнезамом?

- Ляндер уже доніс?

- Не доніс, а доповів.

- Ну, то я отак чистити комнезам однаково не дам! - відрубав сердито Василь. - Ти знаєш, товаришу, скільки невірноту у нашому селі?

- Цікаво, цікаво...

- Я та Максим... От і всі, хоч оближися. То хто ж тоді в комнезамі буде, як усіх віруючих вичистити?

- Так...

- От тобі й так! А Ляндер в одну дудку: чисть - і нікаких гвоздей! А того не розуміє, що комнезам - не бичок.

- Так, Ляндер справді тут перегнув, - погодився Гінзбург і раптом, сердито почервонівши, напосівся на Василя: - А ти чого досі мовчав? Чому в повіткомі нічого про це не казав?.. Що, може, Ляндера злякався?

- Боявся би - послухався б... Просто - не до цього було. Ви ж мене на повіткомі як мокрим рядном накрили... А ота найбільше... товаришка!..

- А, Ольга! - весело засміявся Гінзбург. - Та нікому спуску не дає. Тій на зуби не попадайся... Ось зачекай, приїде вона колись до тебе та візьметься за ваших жінок...

- Я всі містки по дорозі порозбираю, - пообіцяв похмуро Василь.

Вже прощаючись. Гінзбург пригадав:

- А як у вас справи зі школою?

- Та як... - зам'явся Василь. Поліз був рукою до потилиці, а потім махнув досадливо: - Не кується й не мелеться!.. Школа, товаришу, то є, хороша є школа... Так що ж толку в тій школі, коли дітей вчити нікому.

- Як нікому? - здивувався Гінзбург. - Пам'ятаю: вам ще торік учителя послали.

- Та прислали, - невесело погодився Василь. - Тільки краще б ви його собі залишили. Біда то наша, а не вчитель... Куди йому з чужими дітьми возитися, коли він скоро своїм не зможе ради дати.

- Він що - багатодітний?

- Еге ж, багатодітний: уже третя дівка з отаким-о животом від нього ходить... А він, гад прищавий, ще з однією собачу любов закрутив!

- Ну, це вже ваш недогляд, - заперечив Гінзбург. - Це вже ви повинні перевиховувати...

- Його й без мене дядьки обіцяють перевиховати. Хай тільки піймають іще біля якої - вони йому котячі горішки вилущать. Викинуть і понюхати не дадуть... А я його, такого, й на поріг до школи не пушу! Совість моя партійна того не дозволить...

- Доведеться підшукати вам нового учителя, - погодився Гінзбург. - А ти сам не жди, поки тобі на тарілці піднесуть, - зайди в наросвіту, може, на твоє щастя, хто й знайдеться.

- Та я-то зайду, зайти не штука...

- Зайди, зайди! - подав на прощання руку секретар. - Ну, то бувай здоров, коли що - не забувай!

І розійшлися: Гінзбург у повітком, Ганжа – спершу в наросвіту, потім на пошту – за свіжими газетами і аж тоді вже – в рідне село.

Там його ждали й не ждали. Коли втомлений Ганжа пізньої ночі підходив до своєї хати, від стіни відклеїлась темна постать, ворухнулася йому назустріч.

– Хто там? – спитав суворо Ганжа, намагаючи рукою ребристу ручку нагана.

– Дядьку Василю!

– Максиме?.. Ти чого тут стирчиш?

– То вас пустили, дядьку Василю?

Голос парубка аж тремтить від радості, він тупцяється біля Ганжі в своєму пошарпаному кожушкові молоденьким ведмедиком, торохтить узувачкою по дзвінкій, уже трохи підмерзлій землі.

– Пустили? – дивується Василь. – Та хто б це мав мене забирати?.. Постій, постій, а це що в тебе?

– Та-а... Це так... – ніяково бубонить Максим та й намагається приховати за спиною Івасютину гаківницю. Тільки де ж її в біса затулиш, оцю багацьку пукавку, коли вона своїм гранчастим дулом мало не дістає хлопцеві до вуха!

– То ти мене тут стеріг! – догадався нарешті Василь і, обійнявши парубка за плечі, на мить притиснув його голову до своєї шкурятинки. – Ну, спасибі, брате, спасибі!.. А тепер іди собі додому, бо мати, мабуть, уже й очі прогледіла...

– То ви, дядьку, таки повернулися, – вже не запитально, а задоволено-ствердно мовив Максим та й пішов слухняно додому, потупотів кудлатою тінню. А Ганжа довго ще стояв біля дверей, тримаючи руку на клямці: заходити до хати чомусь не хотілося.

«Гарний хлопець оце Максим, бач, півночі простояв, мене виглядаючи», – розчулено думав він і, може, вперше спала думка, що вже заради оцього варто жити, й боротись, і ночувати в одинокій, необжитій хаті, позбавленій затишного й теплого жіночого духу. «Так, невдало якось воно в мене виходить, невдало, – роздумує гірко Василь, все ще старцюючи біля дверей: надворі йому зараз затишніше, аніж у хаті. – Удівець не вдівець, парубок не парубок, а так, чорти його батька зна й що, як той пес на припоні... Чи, може, й справді завести якусь удовицю, хай би обігріла хату?.. Тільки нічого не вийде в мене», – відразу ж сам собі заперечив Василь, і перед ним, як накликає, впливло обличчя Олено, обпекло його серце синіми, як небо, очима. «Прокляття моє, муко моя!.. Отруїла ти душу мою та й пішла – так і не дала мені спити твого кохання!.. Що ж тобі ще треба від мене?.. Подивись: я вже сивий, уже однолітки мої повидавали дочок, поженили синів та ходять дідами, а ти все примушуєш мене чекати – невідомо чого, надіятись – невідомо навіщо... От візьму та й ожениюся на першій, яка тільки під руку трапиться, ожениюся, аби тільки ти відчепилась від мене. Так хіба ж ти відчепишся?.. Хіба ти покинеш?.. Станеш між нею і мною, осліпиш своїми очима, скуєш мою душу... Бо мені часом здається, що вони і в домовині не згасли, оті очі твої, Олено, і з-під сирої землі сяють синіми зорями та й будуть сяяти, доки і я ляжу отам біля тебе... Чи хоч тоді ти заспокоїшся, Олено?»

Василь торгає клямку, і клямка жалісливо видзвонює, а темна хата тихенько постогнує: десь у димарі кублиться невгломонний вітрисько, що забрався туди переночувати та все ніяк не вмоніється, все не зігріється: тремтить, бідолаха, посвистує в порожній кулак, уже й не радий, що потрапив у таку необжиту халупу. «Що ж, брате, посвистемо разом та й будемо спати, – невесело жартує Василь, роздягаючись. – Пробач, дорогий госте, що в печі не топлено, що їсти не зварено: сам бачиш, як живемо...» Вітер ще трохи поскімлив-поскімлив та й затих: десь, мабуть, таки пригрівся, сердега, Василь же ще довго холонув необігрітою душею, – лежав голічерева, підклавши руки під голову, світив у низеньку стелю тоскними очима, і широкі необласкані груди його аж боліли по жіночій голівці – по теплій шоці, гарячих устах, шовковистій косі. Хай би спала оце зараз у нього на грудях – не поворухнувся б, не дихнув би до самісінького ранку.

І чи то ота прикрість у повіткомі, чи оці нічні важкі роздуми, тільки Василь щось із тижднів ходив сам не свій: так, ніби заспаний, ніби хворий, і все супився та ховав очі, розмовляючи з людьми. «Таки добре влетіло йому за Гайдука!» – догадувались у селі, й одних чутка ця повнила радістю, а інших злостила: «Гайдук же перший до нього поліз, то це, виходить, тобі на голову накладуть, а ти й обтертись не смій! Видать, нова влада не дуже розбирається, що й до чого».

Сам же Гайдук не приховував свого невдоволення. Отак! Ворон воронові ока не вийма! Пішов у повіт та й повернувся собі, непокараний. Ніби його, Гайдуків, зуб нічого й не вартий. От вам, людоньки добрі, яка нова власть, осьдечки її правда! Мало того, що останню зернину з двору метуть, щоб нагодувати отой пролетаріят ненажерливий, та іще й морду безкарно товчуть! Одна тепер тільки й лишилася надія, що на Господа Бога. Як Бог за нас не заступиться та не покарає отого волоцюгу, тоді вже хіба що до страшного суду нам ждати!

Ще щось додав старий до отієї гнівної своєї мови, а може, й не сказав – тільки подумав, так хіба ж від чортячих людей з чимось сховаєшся! І одного пізнього вечора, повернувшись додому з сільради, застав Ганжа біля своєї хати Приходька Івана.

Комнезамож Іван мав сімейку, як у того Омелька: жінку і дванадцять дітей. Обсіявся ними, як дрібним маком: ще не встигне одне сп'ятися на ноги, а вже друге виглядає з колиски, галченням роззявляє голодного рота.

- Бог дав, – пояснював кожного разу Іван, збентежено чухмарячи потилицю.

- Бог то Бог, але й ти, Іване, добре, видать, підпрягався до Бога! – сміялися дядьки.

- Е, що ви таке кажете – до чого тут Іван! – заперечували інші. – Ми, слава Богу, теж не з лопуцька, та, бачите, далеко позаду. То в нього Хведора така...

- А до чого тут, сусіде, Хведора!

- А до того, сусіде, що в неї натура особенна...

Дядьки собі сміялися, а Іван не дуже зважав на ті людські насміли: хай сміються собі на здоров'я, з посміху люди бувають; а от підростуть сини, та виведе він аж дванадцять ораликів у поле, тоді подивимося, дорогі сусідоньки, кого завидки гризтимуть!

- Та де ж ти, Іване, тієї землиці настачишся? Дванадцять синів – то ж дванадцять господарів!

- І земля буде, – не піддавався Іван. – То колись, за царя, – росли б мої жебраками, – а тепер – го-го!.. Тепер – наша властя: вона моїх синів у обиду не дасть.

Приходьки росли дружні та заповзяті – горою стояли один за одного: як наваляться на когось гуртом, – ти їх одним кулаком, а вони тебе – двадцятьма. Навіть передостанне (найменший ще в колісці), виставивши з-під коротенької сорочки брудненьке пупце, теж пнеться до гурту – ткнути і своїм кулачком.

Щонеділі вела їх Хведора до церкви. Найменшого несла на руках. Виступала попереду, огрядна, червонощока, як пава («Тій Хведорі народити, що яйце знести!» – казали заздрісно жінки), а за нею, взявшись за руки, ланцюжком одинадцять синів: старший – попереду, передостанній – позаду: йде перевальцем, поспішає, щоб не відстати від інших.

Ще не так давно Іван не вилазив з боргів – не так легко нагодувати з двох десятин отих пущверінків.

- І куди воно у вас дівається, Іване? Ви ж недавно змололи!

- Та змолоти змолот, тільки й мої косарики, спасибі їм, не дримають. Ще не вспе, пробачте на слові, й вилупитись, а вже найбільшу ложку хапає.

- Вони й вас отак з'їдять, Іване!

- Дасть Бог – не з'їдять, бо я жилавий. Та ще як позичите мені мішечок пшенички, то вже якимось уцілю: кину їм по шматку – вони про рідного тата й забудуть.

Отак пожартує-пожартує та, гляди, і йде з мішком за плечима додому.

Тепер Іванові легше: прирізала нова влада великий шмат поля, виділила коня й плуга, і Приходько серцем приріс до комнезаму та його ватажка – Ганжі Василя.

От і зараз – стоїть біля його хати, удає, наче просто так, випадково опинився на оцьому подвір'ї.

- Ти кого стережеш?

- А, це ти, Василю! А я й не впізнав. Бачу, суне якась мана: бугай – не бугай, а щось на нього схоже...

- Кажи, чого прийшов, – обриває нетерпляче Ганжа: натомився сьогодні, хоч у перевесло лягай, йшов – мріяв якомога швидше пірнути в постіль.

- Хто, я?

- Та ти ж!

- А я так: ішов та й зайшов. Став та й стою.

- А ось я тобі по потилиці надаю – ти в мене постоїш! – погрозився Ганжа – Тобі що: іншого місця не знайшлося – витрішки пасти?

- І чого ти, Василю, такий скаженющий? - опасливо відступаючи від Ганжі, спитав Іван. - Як повернувся з того повіту, так наче тобі хто кільце в губу вставив: все - бу та бу! А нема, щоб по-людському!

- З тобою, чортом, спробуй по-людському... Кажі краще, чого тут стоїш, бо, Їй-Богу, прожену!

Іван ще далі відступив од Ганжі:

- А сердитись будеш?

- Чого б то я мав сердитись?

- Ну, гаразд, іскажу. Стережемо, щоб твою хату не спалили.

- Хату? - здивувався Ганжа, - А хто її має палити?

- Та звідки ж я знаю!.. Люди кажуть, Василю, а вже як ми й рішили: ночувати в тебе по черзі...

- Це, значить, щоб удвох веселіше горіти було?

- От-от, - засміявся Іван, - То, може, до хати пустиш, бо в ногах правди немає.

- Що ж з тобою поробиш: заходь, рятувальнику!

В хаті Ганжа засвітив лампу, запросив гостя сідати. Не поспішаючи, дістав кисет, став лаштувати цигарку. Іван заворушився й собі: понишпорив в одній кишені, лапнув по другій, досадливо мовив:

- От же бісова жінка!

- Що там таке?

- І казав же: насип у кишеню тютюну, так вона насіння насипала... А щоб же тобі чортяка жару за пазуху всипав!..

- На мого.

- І чого мені так не поталанило в житті, Василю? - далі ремствував Іван, коли вони, скрутивши цигарки, закурили від одного сірника - В людей жінки як жінки, а в мене - чортяка з рогами! Я їй - стрижене, вона мені - кошене. Отак і любимося весь вік, аж хата двигить... Бач, насіння насипала! Знала ж, чортяка руда, що я при своєму хворому зубові на лускання оте й дивитись не можу, так нарошне ж всипала!

- А може, й не знала, - в'яло заперечив Ганжа, - може, й не нарошне.

- Та як же, Василю, не нарошне, коли я вчора у Хоролівці до дохтура із своїм зубом заходив!

- Ну й що, допомгло?

- Як мертвому кадило, - махнув рукою Іван. - Хіба тепер дохтура! Пів-Хоролівки оббігав, поки знайшов, а знайшов, показую зуба: «Порятуйте, - кажу, - бо вже й жити через нього, розпроклятого, не хочеться», - так він і дивитись не захотів!..

- Не схотів? Ти йому, мабуть, не приніс нічого?

- Де ж у ката не приніс! - аж розсердився Іван. - Шматок сала на стіл поклав. Та він все одно не схотів. «Я, - каже, - голубчику, по ротах, та не таких, як у тебе. Гігіколог я». Та й випхав мене із моїм зубом надвір... Спасибі, хоч сало віддав... Василю, а гігіколог - це не по кобилячій часті?

- Може, й по кобилячій, - байдуже озвався Василь.

- Ех, дурна ж голова - не спитав! - забідкався Іван.

- Що в тебе - кобила захворіла?

- Та, слава Богу, здорова. Ану ж що трапиться, от і не треба було б уже шукати!

Покурили, помовчали. Іван все ще, мабуть, був під свіжим враженням своєї мандрівки до Хоролівки, бо згодом поцікавився:

- Василю, ти не знаєш, чого городські жінки почали такі короткі спідниці шити? Матерії нема, чи розпорядження таке вийшло?

- Мабуть, що розпорядження, - вперше посміхнувся Василь. - А що - дуже короткі?

- Та, щоб тобі не збрехати, аж за коліна. І хоч би було що показувати, а то такі ж загодовані, як ото поросята в поганого господаря: скільки ти йому не пхай, а воно все ребрами світить. Гузення того, ну, їй-Богу, в жменьку ввібрати, вискоче на каблучках, та й - стриб, стриб перед очима, хоч батоном відганяй... Отож, видно, посьорбає порожнього супику та й стрибає з тієї великої радості, - зробив раптовий висновок Іван, спльовуючи презирливо на долівку. - А скажи мені, Василю, коли вже крам у нас буде?

- Скоро буде, Іване, - пообіцяв Ганжа. - Сам знаєш, що нам буржуї в спадщину залишили: голод та руїни. То спершу, щоб щось виробляти, - відбудувати спершу треба...

- Та хоч би карасину завозили, та мила, та солі, - ремствував далі Іван. - Був я оце в Хоролівці, думав нову косу купити, так де там - і не підступишся! Таку ціну гиять, що аж волосся дибом стає. «Бійтеся Бога, - кажу, - хіба можна таку ціну з живого чоловіка лупити! Хто ж вас, чортів, годуватиме, як ви дядькові в руки коси не дасте? Будете ж самі злидні косити, а витрішки їсти!..» А вони ще й регочуть: «Нічаво, ми найдемо, що їсти, а ти у власті своєї спроби, коли вона ножиці свої зімкне, отоді вже й коси подешевшають». - «Щоб же вони зімкнулися, - кажу їм, - та на ваших шиях!» Пльунув та й пішов без коси від тих стрикулянтів...

- Будуть і коси... Все буде, Іване, дай тільки час.

- Дай-то боже і нашому теляті вовка з'їсти, - обізвася Іван. - Воно б уже й так можна було жити потроху... Війни, слава Богу, немає, банди теж наче вивелись... Так продрозкладка ж дихати не дає!.. Ти в повіті буваєш, чого ж ти їм нічого не кажеш?.. Що вони там собі думають?..

- Думають, Іване, думають, - пригадав Ганжа розмову із Гінзбургом. - І не тільки думають - готують новий закон... - якусь мить повагався: казати чи ні. А потім вирішив: казати! Від кого ховатися. - З нового врожаю обіцяють твердий податок. Зібрав, змолотив, скільки положено здав, а що лишилося - роби що хочеш: чи на базар, чи сам поїж...

- Твоїми вустами, Василю, та мед пити...

- Ну, давай уже, Іване, лягати, - перебив Приходька Ганжа - Не знаю, як ти, а я сьогодні наче ціпом намахався.

- А як підпалить?.

- Та й біс із ним! - озвася байдуже Ганжа. - Коли ще хтось збереться палити, а я всю ніч не спатиму?

- То, мо', ще я постережу надворі?

- А нащо його стерегти? Як надумається, то й без тебе підпалить.

- Воно так, - погодився Іван та й почав роззуватися - лаштуватися до сну...

Минула ніч, і друга, і третя. Комнезаможі приходили ночувати до Ганжі, і хата стояла, як заворожена: зухвало збивала на потилицю солом'яну шапку, сміливо блискала вікнами. І Василь, щоразу покидаючи її раннім ранком, боровся із спокусою поплескати долонею по стіні: так-то, брате, видать, нас і вогонь не бере!

А загорілись таки мусило. Якщо люди почали казати, то вже хоч-не-хоч, а треба було горіти - рано чи пізно. Тому не дуже був вражений Ганжа, коли на четверту ніч, якраз після перших півнів, довелося йому зіскакувати з обігрітої постелі та й вибігати з чобітьми й шкуратянкою в одній руці, з наганом у другій на освітлений кривавим вогнищем двір.

Василь стояв серед двору простоволосий (кепочку забув на лаві, а тепер уже пізно за нею повертатися), стояв, весь обмитий рухливими червоними відблисками, що металися по його важкій, наче з бронзи вилитій постаті, і дивився, як у злomu вогні корчилася його хата. Хоч перший осінній морозенко вже побігав по землі, похукав на трави, покриваючи білою памороззю, Ганжа не відчував холоду: довкола нього, на всьому широкому негородженому подвір'ї розтікався чорний паруючий круг, прогрівав остуджену землю, сушив змокрілий спориш. Ганжа стояв, не спускаючи очей з хати, і вже здавалося йому, що то не вогонь - величезний червоний шуліка хижо впав на хату просто з неба і терзає, і рве її на шматки - змахує полум'яними крилами, намагаючись відірвати свою здобич од землі та й занести кудись за три світи, у вогняне велетенське гніздо. На сусідських хатах потривоженими чорногузами метушилися дядьки, лили на стріхи воду, напинали мокрі рядна, гукали один до одного, і вже поруч ударила в голос якась молодиця, їй відгукнулася інша - затужили, як над покійником, - Василь не чув і не бачив нічого. Аж тоді, коли на двір увірвалися захекані комнезаможі - хто охляп на коні, хто пішки, та й метнулися з відрами, вилами, крюками до хати, Василь зупинив їх і похмуро сказав:

- Рятуйте сусідські хати. Моя вже і так догорить.

Коли ж хата догоріла, Василь сів просто на землю, взувся, натягнув свою шкуратянку, засунув наган до кишені - пішов із двору. І до самісінького ранку ходив селом, як неприкаяний. Бачили люди, як підходив до подвір'я Гайдуків, довго стукав у ворота - на той стукіт і собачий розлючений гавкіт вийшов один з молодих Гайдученків - здоровенний парубійко з розкудланою чуприною. Цитьнув на пса, сердито спитав у сірючу темряву:

- Кого там лиха година носить?

- Де батько?

Гайдученко, мабуть, одразу впізнав голос голови сільради, бо не став уже допитуватись, хто оце добивається до них, а гукнув:

- Їх нема вдома!

- Де ж він?

- Поїхали на маслобойку!

- Давно поїхав?

- Ще звечора.

Ганжа більше нічого не розпитував. Відійшов од воріт, трохи постояв та й рушив далі - вздовж темної вулиці, що наче вимерла - затуляла і вуха, і очі чорними долонями ночі: я нічого не чула й не бачила, і ви краще й не питаєте мене, бо однаково не скажу.

Всією спиною відчував Ганжа сторожкі оті очі, що пильнували за ним, ладні, однак, відразу ж шезнути, щоб тільки він їх не помітив. «І отак зроду-віку: позалізають у шпарки та й витикаються звідти слимаками - і я не я, і хата не моя! Ти, сусіде, хоч сам згори, аби тільки моя хата не горіла... І в цьому - вся наша біда, наше прокляття. Бач, з кожного вікна виглядають, - знаю, що виглядають, зирять за кожним кроком моїм... отак бачили й отого палія... А спробуй-но спитати - умре, а не скаже... От і роби людям добро!» - з гіркою образою закінчив Ганжа, та відразу ж обпік спогад про те, як влетіли комнезаможі на його двір - немов не на пожежу, на смертний бій прилетіли! - і як Максим не спав - чатував на нього під хатою з Івасютиною гаківницею в задубілих руках, і як ночували три ночі в нього, аж поки він сказав: годі. І образа на односельчан потіснилася - дала місце іншому почуттю, що вмощувалося, вмощувалося та й відбилосся на суворому обличчі Ганжі: розгладило теплими пальчиками зморшки, дихнуло в затужавілі очі, пом'якшило твердо стулені губи. І Ганжу вперше після пожежі потягло на куриво. Діставши кисет, він довго лаштував цигарку, а ще довше палив сірники. Сірчані голівки, торкнувшись вогнисто об коробку, з тихим шипінням зривалися, спалахували миттєвими зірочками та й гасли, ледь не долетівши до землі, а Ганжа вперто чиркав, наче затявся засвітити посеред завмерлої сільської вулиці отаку ж зірку, яка зоріла просто над його головою. І він її таки засвітив, і поніс перед собою в губах, роздуваючи упертий вогник, що зухвалою іскрою пронизував темряву.

Тільки вранці повернувся Василь до свого двору. Все, що мало згоріти, згоріло, лише сумно чорнів обпалений комин та осінній вітрисько бабрався в попелі, вишукуючи поодинокі жарини. І там, де він пробігав, сіренькими гадючками звихрювався легкий попільець, плив і осідав на пропалену землю. Гостро пахло горілим, чад ще тримався в повітрі, стояла цвинтарна тиша. Василь застиг на згарищі, широко розставивши ноги, міцно стуливши губи, а чорні насуплені очі його ятрила ледь помітна сльоза.

Ніколи не тужив за втраченим добром Ганжа. Може, тому, що й добра завжди було в нього на одну, як то кажуть, понюшку, а може, тому, що люто ненавидів усю власність, яка обплутує людину, як липке павутиння, сліпить їй очі, в'ялить їй душу, черствить її серце і кінець кінцем відбирає в неї всі оті радощі, заради яких тільки й треба жити на білому світі, - може, й тому, тільки ніколи не жалкував Ганжа, коли щось втрачав: пропало, то й кат його забери, туди йому й дорога! - а от зараз такий жаль стис йому серце, що хоч вовком вий на оцьому попелищі!

І сказати б, щоб хата була як хата, а то так собі, мазанка, що її поставив ще його прадід на чесне слово, аби затулитись од вітру, зігрітись від морозу: зроду-віку не гналися Ганжі за хоромами. Підсліпуваті віконця, низенькі дверцята - хоч-не-хоч, а вклонисься, заходячи до хати, стеля сідає мало не на голову, бо однаково не вбгаєш сюди того степового простору - тих безмежних полів, широкого луку й глибоких байраків, де колись гарцював на баскому коні далекий їхній пращур, обіймав просто неба гарячу й горду полячку, так обіймав, що й досі не заспокоїлася - кипить його кров у далекому правнукові. Тож, здавалося б, не було жодної причини тужити за оцією згорілою халупою, - а от непрошена сльоза пече йому в оці, пробивається на світ, хоч як він супить та хилить голову.

Бо не згоріле майно - майно - біс із ним! - інше ятрить йому душу.

Тут жив його дід. В оці згорілі двері провів молодий його батько молоду його матір, на отім он згорілому полу він народився, під сволюком, що щез у вогні, гойдався в колисці, вчився ходити, розмовляти, радіти - і материн теплий голос, і батькова скупа усмішка не зникли з цієї хати з їхньою смертю. Невидимими, добрими тінями жили вони в оцих стінах і часто приходили до нього чи то в миттєвих спогадах - якесь слово, усмішка, жест спалахували крізь роки, - чи в тихих розмовах із добрими людьми: «А пам'ятаєте, Василю, як ви ще були маленькі... ще отаким-о... коли, звиняйте, ще й штанів не носили... а я з вашим татом, царство йому небесне, хомути отутечки лагодили. То їм, бувало, як набридне... гарячі ж були... то вдарять, було, хомутом тим об долівку, аж загуде: «А, трясця його матері, кий чорт цю роботу й вигадав!» Вдарять отак та скажуть: «Ану, куме, заспіваймо краще»... Та як заведуть-заведуть - де тільки в них той голос і брався!..» Приходили, зігриваючи душу, нагадували про себе: «Ми з тобою, Василю, всім родом із тобою», - де ж поділися вони після оцієї пожежі? Згоріли у вогні і лежать тепер, спопелілі, вбиті назавжди, ось тут, під ногами? Пройдуть дощі, змиють попіл, не лишиться і сліду... Чи розбіглися в ніч і ще нипають тепер, безпритульні, під холодними осінніми вітрами, і не буде вже їм де подітися в зимові тоскні вечори. Ось за цим тужить Ганжа на згарищі, бо здається йому, що згоріли у вогні і матрина добра усмішка, і батьків лагідний голос. За це і буде він мстити невідомому поки що ворогові, хоч він уже зараз догадується, дуже добре догадується, чия рука не пожаліла вогню під його стріху!

Поки що ж він оселився в сільраді - невеликій кімнаті при клубі. Мав добру постіль із поруділих газет - клав їх у боки і в голови, а вкриватися зовсім не треба було: кожного вечора сторож сільради напалував піч так, що дихала вона пекельним жаром до самісного ранку, нещадно вганяючи в піт і Ганжу, і самого діда, котрий, як тільки голова сільради оселився отут, і сам перебрався ночувати біля начальства: «Ніззя, людоньки добрі, кидати його самого в отаку важку для нього годину!»

- Ви, діду, хоч би дров пожаліли! - потираючи обважнілу від задуху голову, зауважив після першої ночі Ганжа.

- А що їх жаліти - дрова общественні, - з філософським спокоєм розсудив дід. - Ти, Василю, роби своє діло, а за мною не пропадьош!

- Та бачу, що не пропаду, тільки від жару вашої здохну.

- Від жару ще ніхто не вмирав...

- Ну й добре, - втомлено відповідає Ганжа. - Давайте вже спати, бо час не ранній.

Та дідові все ще не спиться:

- І коли вже світова леворюція буде, Василю?

- А навіщо вона вам? - зводив Василь від газети голову.

- Як нащо? - аж руками об поли бив Хлипавка - Так тоді ж продрозверстку на всіх накинуть - мо', братимуть менше!

- Продрозверстка не від того, що революція, діду, - почав терпляче пояснювати Ганжа.

- А від чого ж?

- Від того, що світова буржуазія навалилася на нашу республіку, хоче голодом нас задушити. Донедавна як питання стояло: витримати, вижити за будь-яку ціну! А все було зруйноване... А поля незасіяні... То де ж нашому братові - пролетареві російському та українському хліб той брати, якщо ми з ним не поділимось? Він нас землею наділив, за наше майбутнє життя свого не жалів, кров проливав, він нам сторицею віддасть за оцю нашу підтримку. Хіба ви, діду, не поділилися б останнім шматком хліба зі своїм рідним братом, щоб урятувати його від голодної смерті?

- А поділився б... Тільки одне діло, Василю, дати по моїй добрій згоді, а друге - коли силою з двору гребуть... Он налетіло продкомісарів, як галичі, виклювали все до зернини. Тільки й того, що на посів лишили та по три пуда на їдока...

- Бо не всі по добрій згоді поділяться, діду... Спробуйте в Гайдука або в Івасюти щось випросити - багато дадуть?

- Та ті, звісно, - погодився дід. - Ті й серед зими мерзлого кізяка пожаліють...

- Отож-то й воно!

Дід Хлипавка на якусь хвилину замовкає, та не встигне Ганжа взятись за газету, як знову лунає

його старечий надтріснутий голос:

- Василю, а то правду большевики брешуть, що Бога немає?

- Звісно, що правду! - вже нетерпляче відповідає Ганжа: тут газету дочитати треба, а тут дід пристає, як мала дитина!

- Та де ж він подівся?

- А його й не було,

- Та як же не було, коли он скільки церков йому понастроювали! І батюшки, і ієреї - все то слуги його. То як же це так - слуги є, а пана немає?

І доводиться Василеві, зовсім уже відклавши газету, читати дідові лекцію. Дід Хлипавка слухає його пильно, навіть ротом роззявленим слухає, що чорніє поміж бородою й вусами, тільки іноді прицмокне язиком здивовано та аж головою покрутить, коли Ганжа скаже щось дуже вже неймовірно, на дідову думку. «І вигадують же, бісові душі: люди проізошли від обизяни! А хвости тоді куди подівалися? Хіба що до дровітні та сокирою, щоб зліші були!.. Хи-хи-хи», - сміється до себе дід Хлипавка, уявивши отаку неймовірну картину. І під кінець Василевої лекції таки не витримує:

- Ні, Василю, що ви там не кажіть, а я від обизяни вести свій рід не согласен! Не согласен, і квит! Хоч у ступі товчть!

- Ну й добре, - втомлено відповідає Ганжа, з гіркого досвіду свого знаючи, що не так легко втовкмачити щось незвичне, нове в старечу затуркану голову. - Давайте вже спати, бо час не ранній.

«Спати, то й спати», - погоджується дід. Розстилає на підлозі біля грубки кожуха, кладе в голови шапку. Шапка та з решетилівських смушок, їй і зносу немає: ще прадід у ній парубкував, а коли дід помре, хтось із онуків доношуватиме. Налазитиме вона йому аж на рота, і мотатиме хлопець головою, як кінь, зсуваючи дідів важкений гостинець з очей, аж поки підросте і шапка стане йому впору. Бо весь рід Хлипавок головатий; як народиться яке - все клює носом землю - голова переважає.

- Знову нажарили, як у пеклі, - каже невдоволено Ганжа, розстібаючи й спідню сорочку, щоб хоч трохи остудити тіло. - Вам кажи, не кажи - як об стінку горохом!

Дід винувато мовчить. Тихенько дихає в шапку, склеплює повіки, а дрімота не йде. Не йде, клята, і квит, хоч цицькою мани! І від того безсоння, думок аж голова дідова пухне! От, приміром, така: якщо Бога нема, то звідкіля ж тоді сонце взялося? І місяць, і зірки, що всіяли небесну твердь?.. Хіба що у Василя спитати?

Але Василь уже спить. Розкинув могутнє тіло на газетній постелі, мотає неспокійно головою, стогне й скрегоче зубами. Неспокійний сон у голови, видать, і вві сні спочину нема. І чого б людині ото так мордуватися? Жила б собі тихо та мирно, без зайвих турбот, обробляла б земельку та ростила б дітей - якої ще трясці треба! Так ні ж! Шарпається з ранку до вечора, як запарений, а що з того має? Тільки й добра, що ота його шкуратянка та пара чобіт. Усе людям та людям, а для себе - нічого... От і завтра затіяв орати в удови всім комнезамом. І то не стоятиме десь ізбоку, як і належить голові, не погукуватиме поважно, щоб краще орали, - сам упряжеться, як кінь, та й не випустить чепіг до самого вечора.

А люди - що... люди на подяку не дуже щедрі. Бач - пустили червоного півня під стріху - валяйся тепер на столі в сільраді!..

«Ех, гріхи наші, гріхи!» - крекче звично дід і все ніяк не може заснути: не дають клятві думки! Такі вже в них, у Хлипавок, голови. що ти її хоч одрубай, а вона все думати буде! Про що - неважно: все на світі цікаве, до всього треба прицінитися - приглянутися. Хоч би й оце: якщо люди від обизяни пішли, то де ж тоді хвости подівалися? Ні, то ви вже Хлипавку хоч вішайте, а він з обизянами родичатися не согласен! Хай твої пращури, Василю, чіплялися колись за гілки хвостами, а мої - від Адама та Єви.

Отут і приходять до діда сон. Вилазить із м'якого кожуха, обіймає волохатими руками, пригортає до ласкавих грудей. Але і вві сні не хоче відпочивати дідова голова: верзеться дідові, ніби він таки мавпа. «Лишенько моє, як же я його в штани убаю!» - обмирає дід, оглядаючись на величезний, в три сажні, хвостище. Аж тут небіжчиця-жінка. «Ти жива?» - дивується дід. «Жива, - каже стара сатана та й підступає з кулаками до діда. - А що оце ти, цап бородатий, без мене нажив?» Та - хвать рукою за хвоста! «Не чіпай мене, бо я вже не твій чоловік, а обизяна!» - кричить до неї дід, ладен ким завгодно стати, аби тільки спекатися коханої жіночки. «Обизяна? А ось я зараз із тебе людину зроблю!» Та - за сокиру, та - до дровітні, та - цюк біля самої ріпиці!..

І таким замогильним голосом закричав дід Хлипавка, що Ганжа схопився, як ошпарений.

- Діду, що з вами?

- О-о-ох! - очманіло трусив головою дід. - О-о-ох, дровітня!

- Яка дровітня?

- Зажди, Василю, дай до тями прийти, - а сам - мац тихенько рукою, де належиться. «Х-ху, слава Богу, нічого немає!.. І приверзеться ж отаке, помилуй нас, Господи...»

Просинається Ганжа ще затемно. Тихенько злазить із столу, взувається і, накинувши наопашки шкуратянку, залишає сільраду: час іти до Марти, де ось-ось зберуться комнезаможі.

Вийшовши надвір, Ганжа поглядає вгору. Зірки вже позникали. За кожним віддихом з рота виривалася біленька пара, а вода, налита ще звечора в корито, обпікає розпашіле зі сну обличчя.

Скинувши й сорочку, Ганжа хлюпнув на м'язисті плечі, на широкі груди, щедро порослі темним волоссям, щосили потер себе долонями: красотище! Почекав доки обсохне (навіть рушника не вдалося врятувати), поспіхом одягнувся, вийшов на вулицю.

Село вже просиналося. Світило каганці або й лампи, затоплювало в печах - кожна хата наче розпалювала на день божий свою першу люльку - пах! пах! - клубочками диму прямісінько в небо. Деся поблизу, за тонкою стіною повітки, брязнула дійниця, жіночій заспаний голос терпляче вмовляв: «Ногу, Маню, ногу!» - і відразу ж задзвеніли, заспівали тугенькі струмочки: ців-ців! ців-ців! Ганжі так і вдарив в обличчя парний дух молока, він аж язиком по губах провів, пригадуючи, як у дитинстві завжди виглядав матір, що пішла доїти корову. Вже на порозі зустрічав її з отаким полив'яним кухлем. «Мамо, моні!», і невідомо, що було більше - дитина чи кухоль. Однак матуся в незмірній щедрості своїй наповнювали посудину по вінця: «Пий, Васильку, пий та щасливий рости!»

Гірке ж було, мабуть, мамо, оте молоко, що не дало синові щастя!

Мартине поле було далеченько - верстов за п'ять від села, їхали двома підводами: на передній - три плуги й борони, а на задню посідали оралики й сама господиня. Кіньми задньої правив Протасій: фронтова ще шапка хляпала відворотами проти вітру, брудна шинеля обтягувала вигнуту колесом спину.

Приніс її Протасій із фронту довжелезну, мало що не до п'ят і задумав укоротити. Розстелив на столі, взяв овечі ножиці і, хоч як голосила жінка, відчикрижив спершу одну полу, а потім і другу. Шинеля враз покоротшала, але поли вийшли нерівні: одна коротша, друга довша. Протасій невдоволено гмикнув, знову розстелив шинелю на столі, клацнув по-вовчому ножицями, приміряючись, де різнути, і таки добився свого - обрізав поли по самісіньку ріпицю!

«Чого кричиш, дурна! - втихомирював потім він жінку, що вже тільки схлипувала, збираючи нарізані клапті сукна, - все'дно треба було різати».

Жінка тільки махнула рукою: в неї вже не було сил сперечатися зі своїм чоловіченьком.

Відтоді Протасій ходив, як журавель: з-під обчикриженої шинелі висовувалися довжелезні ноги.

«Зате не забрьохається, - втішав сам себе Протасій, - І знову ж, до вітру - поли підгортати не треба!»

Біля Ганжі примостилася Марта. Випила гіркого на своєму ще недовгому віку молодиця: в двадцять три роки залишилася вдовою з двома малими дітьми - одне вже ганяє на пашу свиней, а друге ще ходить під стіл. Було всього: і голоду, й холоду, й темних безсонних ночей, коли в хаті немов у домовині і подушка мокріє під сліз. Були й образи, й беззахисність, коли тільки залишається захитись в темний куток, квилити в безвість, закликаючи свого чоловіка хоч словечком обмовитись із братньої солдатської могили, що загубилася в неосяжних болотах. Було усього... А от не подалась, не змарніла щедра українська краса: сяє блискучими карими очима, виграє шовковистими бровами, квітне усмішкою на повних червоних губах, і навіть з-під грубої свитки випирають пружні груди, дратують дядьків. І дядьки - кха! кха! - бентежно димлять самосадом, ховають один від одного очі: бісова молодиця, як те яблуко - так і тягне куснути!

Та не до дядьків - до Ганжі підсувається Марта, налягає туго налитим плечем.

- Ой! - скрикує з удаваним переляком на вибоїнах. - Ой, тримайте мене, Василю, бо я впаду! - і хапається за плече голови.

- Еге ж, тримайте її, Василю, то впадете хіба що вдох! - регочуть дядьки, але Марта тільки здвигає

плечима: «Пхи, треба мені падати вдвох!» – і знову світить до Василя білозубою усмішкою:

– Чого це ви такі, Василю?

– Який? – запитує невдоволено Ганжа: Марта дратує і вабить його, але хіба може він дати поживу лихим людським язикам! Щоб про нього, комуніста, лящали потім усі вулиці? Ні, Марто, як ти не милься, а прати не будемо!

– Та отакі... Все наче на когось сердиті...

– Таким уже батьки народили, – невесело жартує Ганжа та, відсуваючись од причепливої жіночки, дістає клапот газети. – Ану, хлопці, сипоніть, у кого міцніший!

Дядьки діставали кисети, розв'язували кожен по-своєму: один так, щоб тільки два пальці просунути (чорта з два набереш більше, аніж на худеньку цигарку!), інший же розсупонював на повну зав'язку – бери, чоловіче, не жалко! І якось сталося так, що Ганжа поліз рукою до найщедріше розв'язаного, хоч кисет той був найбідніший, тертий-потертий, полатаний і спереду, і ззаду та ще й не дуже багатий вмістом своїм – так, хіба що на три-чотири цигарки. Однак він найшвидше покинув кишеньку господаря, найгостинніше простягнувся до Василя.

Такий уже був Петро Нешерет, що не тільки кисетом – останнім поділиться, аби тільки догадався попросити в нього. Його частенько-таки обирали, користуючись чисто дитячою щедрістю, а він тільки блимав довірливо очима і не прибавляв собі практичного розуму. Позичає, бувало, в нього сусід мішок пшениці, Христом-Богом клянеться, що віддасть з нового врожаю, а там, гляди, і забув. Петрові вже самому хоч за торбу та до людей: у хаті борошна – як вітром видуло, і п'ять голодних ротів, а от не наслідиться піти до сусіда за позиченим: краще помре, аніж нагадає про отой мішок! Отак якось і вийшло, що прогосподарювала людина до сорока років, а нажила тільки мозолі на долонях.

Біля Нешерета примостився Максим. Погойдує ногами, уникає поглядом Ганжі: образився. Відразу ж після пожежі просив дядька Василя жити в них – хата велика, їх тільки двоє – мати та він, тож місця вистачить всім, але Ганжа відмовився: «Спасибі, Максиме, я вже найшов собі квартиру в сільраді».

Поки смалили цигарки та скаржилися на посушливу осінь («Дощу б тепер – усе вуха підняло б!» – «Ото Бог нас карає: віддуралися Бога, то й він нас забув!» – «Та-ак, молебень оце справити б...» – «Молебень? Годі вже, весь вік молимося, а багато Бог нам поміг? Тільки й того, що отим патлатим останній шматок несемо!» – «Ой, що ви таке, Василю, кажете! Мені аж сидіти біля вас страшно!» – «То й не сидіть – пройдіться пішечки», – «Пересідай, Марто, до нас, ми богомільні!» – «Еге ж, богомільні, а куди ото очі свої запускаєте?» – «Так то ж він, Марто, причаститися хоче!» – «Ось як розкажу вашим жінкам, соромітники, вони вас причастять») – поки отак гомоніли, то й незчулися, як доїхали до Мартиноного поля.

Зупинилися, випрягли коні, познімали плуги, пройшлися по давно не ораній, не сіяній, – порослій бур'янищами землі, і в кожного аж заболіло на серці.

– Так-так... – протягнули враз споважнілі дядьки і більш не сказали нічого. Мовчки повернулися до возів, стали лаштувати плуги.

Перший пройшов плугом Ганжа. Провів із кінця в кінець – напнув, як струну, тугу чорну борозну, і коли зупинився, оглянувся – так і здалося, що вона забриніла під пружним, напористим вітром. А вже слідом за ними ішли інші орачі – міцно тримали чепіги, щоб не зробити огріха, вивертали широкими лемешами землю – бур'янами донизу, і з кожним гоном все ширшав і ширшав масний чорний струмок, розливався у річечку, а потім і в річку, і вже ціле озеро розлилося-розплескалося на занехаяному полі.

– Агей! – летить понад розораним плесом дзвінкий Мартин голос. Стоїть біля возів при дорозі, махає клично рукою, а позаду здіймається, тане в повітрі легенький димок. – Оралки, ї-істи-и!

«Їсти?» – дивуються орачі. А й справді, час уже на обід. Незчулися, як сонце облетіло півнеба та й покотило тихенько на захід.

Поверталися мовчазні та поважні, як після молитви, випрягали парууючих коней, вішали їм на морди шаньки з вівсом, щоб не загубилася жодна зернина. Непоспіхом скидали шапки (хто хрестився, а хто і з нехрещеним лобом), сідали довкола казанка з кандьором, що смачно пахнув. На вишитому півниками рушникові – акуратно порізаний хліб, старанно витерті дерев'яні ложки, ще й темна сіль у чистенькій ганчірочці. Брали кожен по скибці, круто солили, їли перед тим, як узятися за кандьор. Про те, щоб чимось прополоскати пересохле горло, ніхто й не заікався: гріх! То вже хай потім, увечері, як повернуться до села та розщедриться хазяйка, а зараз – не можна.

Марта стояла збоку, пильнуючи, щоб усім вистачало хліба – не сіла б нізащо разом з орачами – не

годилося. Раптом прислухалася, повернулася в бік села, приклала до чола дашком долоню:

- Щось наче біжить?

Максим, що мав наймолодші очі, розгледів перший:

- Якийсь хлопець періщить!

Згодом побачили всі: дорогою, здіймаючи набиту за літо пилку котило до них щодуху хлоп'я: картуз - з козирком на потилицю, піджачок так і лопотить, руками розмахує так, наче збирається злетіти вгору:

- Дядьку Василю-у!.. Дядьку Василю-у!..

Ганжа поклав ложку, звівся, стрічаючи хлопця. Той захеканою кулею влетів у коло дядьків, ткнувся Василеві в живіт, довго не міг віддихатись: бігло, мабуть, дурне, аж від села.

- Ну, що там?

- Ой, дядьку Василю... ідіть швидше, бо там міліція людей забирає!

- Як забирає? Куди?

Круглі очі в хлопця налякані, рот жалісно кривиться: от-от заплаче.

- Налетіла на конях та й давай до сільради водити... І тата мого повели... І дядька Івана... І Гайдука...

- Та стривай, - ніяк не міг второпати Ганжа, - За віщо ж їх забирають?

- За те, що вашу хату спалили. То мати сказала, щоб я біг щодуху за вами, а то їх до повіту збираються гнати.

- Максиме, коня!

Максим спіймав сірого жеребця, забраного в Гайдуків, загнуждав, примостив на круту спину мішок, підвів до Ганжі.

- Мо, і я з вами?

- Лишайся тут... Доорюйте...

Ганжа підвів жеребця до воза, відштовхнувся ногою від колеса - птахом злетів на коня, з місця пустив його вчвал. І мимоволі замилувалися стривожені комнезаможі: зразу видно, що служив у кавалерії, бач, як погнав - тільки ліктями вимахує та має густою чуприною. Марта аж на дорогу вибігла - вся подалася за ним, та де ж тепер його наздоженеш! Злетів на бугор, зник у вибалкові - тільки курява провисла над дорогою.

Промчав селом, як на пожежу. Гублячи пір'я, давлячись кудкудаканням, з-під копит розліталися кури, якийсь півень вилетів з переляку аж на повітку і вже звідти закричав сердите «ку-ку-рі-ку», клянучи божевільного вершника: гавкали десь позаду собаки, рвучи ланцюги та напинаючи дроти. Ганжа зупинив розпаленого галопом жеребця аж на вигоні, біля сільради. З густого жіночого гурту вдарив йому назустріч плач, ще не встиг він і злізти, а жінки обліпили його: хапали за руки, кричали й голосили, як над покійником.

- Та заждіть, жіночки, не всі разом! - умовляв їх оглушений Ганжа, просуваючись до ганку - там стояв міліціонер у червоному картузі, з гвинтівкою в руках.

- Ой, забрали ж, забрали!.. Ой, порятуй їх, Василю, бо ми - вже їх і не побачимо!.. - голосили жінки, чіпляючись за Василя, як за свою останню надію.

Ганжі, нарешті, вдалося добратись до ганку.

- Тихше, жінки, зараз у всьому розберемося! - вигукнув він до жінок і поставив ногу на приступок.

- Назад! - виріс перед ним міліціонер, ще й гвинтівку наставив, загороджуючи дорогу.

- Товаришу, я - голова сільради, - терпляче пояснював йому Гаржа, та міліціонер, очманілий від жіночого галасу, все товк: «Назад!» - і напирив на нього гвинтівкою.

- Ану пропусти! - розсердився врешті Ганжа, а що міліціонер все ще упирався, він схопив гвинтівку за дуло, шарпонував - скинув міліціонера із ганку.

Той поточився, упав (картуз червоною сковородою покотився під ганок), та відразу ж схопився,

клацнув затвором, засилаючи в патронник набій:

- Стій, бо стрілятиму!

- Я тебе стрільну! - погрозився Ганжа. - Ану опусти свою пукавку, бо в'язи зверну!

Міліціонер роззявив рота - шось хотів сказати, але тут із сілради вийшов Ляндер: брови насуплені, очі суворо поблискують, права рука - на кобурі з наганом.

- Що за шум! - по-начальницькому нагримав він на жінок. І до міліціонера: - Товаришу, оце ви так стежите за порядком?

- Дак вони ж он приїхали, до мене присікались! - поскаржився міліціонер, тикаючи дулом в бік Ганжі.

- А, товаришу голова! - тільки тепер помітив Ляндер Ганжу і простягнув йому руку. - Де це ти пропадав: я тебе зранку чекаю.

- Товаришу Ляндер, по якому праву ти арештовуєш людей? - сердито спитав Ганжа, наче й не помічаючи простягнутої руки.

В Ляндера спалахнуло обличчя, він відсмикнув руку, вхопився нею за ремінь, потім - за гудзик: видно, не знав, що з нею робити. Зрештою опанував себе, офіційно промовив:

- Може, пройдемо до кабінету?

І, не чекаючи згоди, повернувся, зник у сінях, порипуючи новенькою амуніцією. Ганжа важкою тінню посунув за ним: позаду вже не кричали - завмерли жінки.

Зайшовши до кабінету, Ляндер різко повернувся, наблизився до Василя сердитим обличчям:

- Товаришу Ганжа, ти мені тут демонстрацій не влаштовуй!

У Василя недобре звузились очі, він конвульсійно ковтнув повітря, глухо спитав:

- По якому праву ти садовиш людей?

- Дозволь мені не звітувати перед тобою! - півнячим фальцетом задзвенів голос Ляндера. - Я як начальник ДПУ...

- Та плював я на те, що ти начальник! - не витримав, нарешті, Ганжа й розлюченою горою посунув на Ляндера. - Я тут - Радянська влада, а не ти!... Ану випускай людей!..

Ляндер боком, боком - від Ганжі та за стіл. І вже за столом відчув себе в певній безпеці:

- Товаришу Ганжа, ти мені тут анархії не розводь!

- Ти будеш звільняти людей? - підступав до столу Ганжа. - Випусти зараз, бо я і тебе звідси не випущу!

- Не маєш права!

- А от побачимо - маю чи ні!

Ганжа повернув ключ, що стирчав у дверях, сховав до кишені.

- Товаришу Ляндер, іменем Радянської влади ти заарештований! Будеш сидіти отут, поки не випустиш людей...

- Ти що, здурів? Ти розумієш, що ти робиш?

- Розумію, - сказав похмуро Ганжа. - Ану, давай сюди список!

Ляндер, стеновши плечима, дістав список:

- На! Тільки ж знай: відповідатимеш партквитком!

Ганжа прочитав довгий список, подумав, окреслив твердим чорним нігтем прізвища Гайдука й Івасюти:

- Оцих двох забирай, не жалко, а інших звільни мені зараз же!

За півгодини, відпустивши наляканих дядьків (кожен, виходячи з каталажки, насував шапку на брови, чимчикував швиденько подалі від біди, поки начальство не роздумало), непрошені гості лаштувалися в дорогу. Всі міліціонери – на конях – оточили Івасюту й Гайдука. Оксен опустив голову, віддаючи себе в руки Божі, Гайдук же, відшукавши злими очима Ганжу, що вийшов на ганок, закричав:

- Василю, Бог тебе покарає, що знущаєшся над невинними!

- Ладно, ладно, паняй собі, праведнику, там розберуться! – похмуро відповів Ганжа, і Гайдук тільки сплюнув лютою слиною в пилюку.

На баскому коні – не кінь, а картинка – до ганку під'їхав Ляндер. Холодно козирнув, скупю кинув:

- Зустрінемось у повіткомі!

Ганжа відразу ж уявив кабінет Гінзбурга і особливо товаришку Ольгу з її загрозово настовбурченими грудьми, тоскно подумав: «Заїсть, бісова баба! Загризе тепер на смерть!»

В той же вечір Василь напився, як не напивався ще, мабуть, ніколи. Запросила його Марта на вечерю – спіймала біля сільради, коли Ганжа повертався з поля: блукав, як неприкаяний, поки й потемніло. Видно, довго чатувала на нього, бо змерзла, аж зубами видзвонювала.

Зачувши, що він буде в гостях не один, Василь уже не вагався. А чому б і справді не зайти – посидіти серед своїх, розігнати невтішні думки, зігрітись душею! Хай там, у повіткомі, роблять, що хочуть, а правда таки на його боці, і, коли б оце Ляндер ще раз приперся в село та почав хапати направо й наліво, він знову наполіг би на своєму: «Бо від того, що ви потім покараєте мене, комуніста Ганжу, Радянська влада не постраждає, а коли загрибати отак людей, не розібравшись, де винен, а де й ні, то тут нашій владі кінець! Вб'єте ви в селянській душі довіру до неї...»

- Де ж хлопці? – зупинився Василь посеред хати. Під сволоком висить лампа, кидає світло на побілені стіни, свіжопомазану долівку, на стіл із мисками та двома пляшками з високими затичками, на старанно завішані вікна, – і затишно в хаті, тепло, так і ліг би он на той піл, вистелений подушками, покритий картою ковдрою. Ліг би, розкидав би руки, ослабив би тіло, належане на поживклих газетах, що давлять у боки, шелестять усю ніч, відганяючи сон.

- Ай справді ж, де хлопці? – і собі тривожиться Марта. Пройшлася заклопотано по хаті, заглянула під піч, під стіл, наче сподівалася побачити там ораликів; здвигала плечима, ховаючи від Ганжі розпашіле обличчя. І Ганжа, здогадавшись одразу, не пішов сердито з хати, чого найбільше боялася Марта, а сказав тільки:

- Ладно...

«Ладно, Марто, не прийшли, то й не прийшли, побудемо вдвох. Такий настрій у мене сьогодні, дорога моя Марто, що не можу я йти в отой осточортілий кабінет та лягати на жовті газети. Тож краще я скину свою шкуратянку та сяду до столу. Тільки злий мені спершу, Марто, на руки. Та не туди дивисься, молодиче, не заглядай мені в очі, дивись краще куди ллеш. Тож сядемо до столу та вип'ємо оцієї чортячої самогонки, проти якої ми ось уже не один рік воюємо: б'ємо апарати, розливаємо брагу, а вона немов із-під землі б'є джерелом...»

- Де твої діти, Марто?

- Сплять на печі, Васильку... Вони нам не помішають, Васильку.

- Та коли вже ти надумалася, – сам чорт не помішає, – погоджується з нею захмелілий Василь. – Не прийшли, значиця, оралики, Марто?

- Видать, не прийшли.

- То хоч вип'ємо за них, Марто, бо я хочу сьогодні впитися.

- Вип'ємо, Васильку, – покійно бере чарку Марта та й налягає тугою гарячою груддю на Василеве плече. – Ой, тримайте мене, Васильку, бо я вже й без самогоночки п'яна!

А бісова лампа вже не світить – лукаво підморгує і починає тихенько погойдуватись, від чого Василеві щораз більше шумить у голові.

- Годі, – каже Василь, відставляючи заново наповнену чарку. – Годі, бо я вже й до ліжка не дійду.

Він зводиться, і Марта, завмираючи серцем, припадає до нього, і вже тягнуться йому назустріч безсоромно розтулені, набубнявілі жагучим бажанням уста:

- Ой, цілуй мене, Васильку, бо я тут і помру!

Лампа погойдалася, погойдалася та й заплющила вогняне своє око: чи то вигорів гас, чи то Марта вхитрилася поміж поцілунками вкрутити гніт; тепла темрява огорнула їх обох, і вже б'ється в дужих Василевих руках солодке тіло вдовиці, настояне на чеканні, безсонних ночах, невгамованій спразі.

На ранок прокинувся Василь від якогось шамотіння. Дві дитячі голівки виткнулися з-за печі, посвітили цікавими оченятами, писнули, зустрівшись з ним поглядом, – шуснули, як миші, у свою темну нірку.

А на плечі у Василя, припавши гарячою шокою, спала чужа йому жінка, яку він цю ніч обіймав і яку називав Оленою.

І поки Василь важко роздумує над новою пасткою, що йому підставило життя, ми мусимо повернутись до Ляндера. До начальника ДПУ, до товариша Ляндера, якого до печінок образив голова сільради.

Уже по дорозі до міста Ляндер передумав скаржитись на Ганжу. Не був певний, як поставиться Гінзбург до отого арешту дядьків.

Щоб показати ж свою об'єктивність, вирішив якнайретельніше провести слідство. Знайти палія і віддати до суду. Суворого революційного суду, що не знає пощади ворогам революції. Хай бачить Ганжа, що Ляндер, незважаючи ні на що, завжди стоїть на охороні революційного ладу, строго дотримується революційної законності.

Вже в місті наказав відвести заарештованих до в'язниці, посадити в окрему камеру – ізолювати від решти арештантів як особливо небезпечних злочинців.

Вони і в камері поводили себе по-різному – Івасюта і Гайдук.

Пригнічений нежданим арештом, Оксен як сів на вузьке тюремне ліжко, так і застиг, немов вирізьблений з суцільної брили відчаю: «Господи, за віщо? За що караєш раба твого вірного, чим я завинив перед тобою?» Шукав тієї провини перед Богом і не міг пригадати. До церкви ж ходив щонеділі, вистоював довгі години, а коли титар починав обходити парафіян з величезною мідною тарілею, завжди перший клав туди гроші: щоб помітили і батюшка, й Бог. «То хіба ж я скупився в чому тобі, Господи? Не любив, правда, давати жебракам, бо з діда-прадіда всотав ненависть до нероб. Але хіба ж ти сам, Господи, не заповів у поті лица свого збирати свій хліб? Вдома з хрестом уставав, з хрестом і лягав, не їв скоромне в пости, не оскверняв вуста свої богохульною лайкою, не згадував всує ім'я Боже – так за що ж ти караєш вірного сина свого, всеблагий та всемогутній?»

А найбільчим хробачком – спогад про Таню. Як вона стояла посеред двору, дивилася повними переляку очима на двох міліціонерів і мовчала, притискаючи кулачки до грудей. Не плакала, не голосила, як це робили сільські жінки, – мовчки стояла, розгублена, беззахисна, в темньому сатиновому платтячкові, не відчуваючи, мабуть, холодного вітру, що обдував її безжалісно й люто.

Ішов поміж конвойними і все оглядався: чекав, що гукне йому, скаже хоч слово, хоч махне на прощання рукою; та, поки міг бачити, не поворухнулася її тоненька постать, лише вітер шарпав-роздував на ній темненьке сатинове платтячко.

Відтоді, як привіз Оксен молоду жінку, минуло більше місяця. Час би вже, здається, й прижитися, звикнути до свого чоловіка, та кожного разу, лягаючи в постіль, відчував Оксен, як напружувалося-завмирало її юне тіло, щоразу натикався на прихований опір. Немов равлик, вбирала себе всю в невидиму мушлю і воліла перебувати у ній до самого ранку. Жодного разу не поцілувала його – натикався на пасивно стулені губи; не обійняла – руки лежали, немов перебиті; він досі не знав, який присмак її вуст, яка ніжність її обіймів. Скидалася на незаймай-квітку, що згорталася при першому ж дотикові.

Від того не раз прокидалася злість. Хотілося вдарити, здушити її так, щоб розчавити оту мушлю, вивільнити замкнене тіло. Гризти обмерлі вуста, поки вони, наповнені кров'ю, розкриються в зрілому жіночому поцілункові. Однак стримував себе. Залишав постіль, довго вистоював перед образами, щоб остудити роз'ятрену душу.

Молитва приносила заспокоєння: кров уже не бухала в голову, тіло не повнилося жаром. Нищечком лягав у постіль, засинав, намагаючись не диткнутись до тіла дружини.

І зараз його найбільше мучила думка, чи Таня жаліє за ним. Чому вона так нерухомо стояла, коли його вели з двору, що означав той застиглий погляд? Ось за що віддав би зараз Оксен не один день життя, ось про що молився підсвідомо до Бога!

Гайдук же під вечір, коли вже лягали спати, тихо покликав:

– Оксене!

- Чого вам? – озвався Оксен.

- Я в ту ніч у тебе ночував. Чуєш, Оксене?

- В яку ніч? – не зрозумів одразу Оксен.

- В ту, коли отого нечестивця хата згоріла.

- Ганжі?

- А то ж якого собаки?

- То це ви, дядьку, його хату спалили? – аж звівся на лікоть Оксен.

- Не я, а Бог! – суворо відповів Гайдук. Поворухився сухенькою тінню – ліжко тільки рип-рип, з накипілою злістю додав: – Думав, і він там згорить, а, отже, й вогонь не бере, розпроклятого!

- То ви, значця, спалили, – промовив задумано Оксен.

- Не я, а Бог! – повторив невдоволено Гайдук – і квіт! Бо як один за одного не будем стояти, нас комисари без хліба з'їдять! До стінки поставлять.

Оксенів так і сипонуло поза спиною морозом. Наче стояв уже, притулений спиною до нахололої стіни, босий, роззутий, а в груді йому цілять чорні жала гвинтівок...

«Ні, ні, ти не допустиш, всемилостивий, безневинної загибелі раба твого! Ти врятуєш мене, Боже!»
І так жалко себе стало Оксенів – аж сльози запекли на очах. А разом – і злоба на Гайдука. Нащо було зв'язуватись із Ганжею, палить його хату? Їхня зараз влада, їхня сила – живи тихше води, нижче трави, чекай, доки щось зміниться. А тепер і сам погибає, і його в петлю тягне.

- Чуєш, Оксене? – вимогливо лунає голос Гайдука.

- Та чую, – неохоче відповідає Оксен. – Спить уже...

Але на старого наче наїхало. Тільки Оксен, трохи заспокоївшись, склепив повіки, тільки став поринати в сон, як йому просто у вухо вдарив гарячий шепіт Гайдука:

- Оксене, ти ще не спиш?

- Та почав дрімати... Спить уже, дядьку, бо скоро й ранок...

- Та де в біса заснеш, коли я забув сказати своїм лобурякам, щоб дірку в хліві залатали! – сердито озвався Гайдук. – Вивалився сучок у дошці, там така дірка – кулак пролізе! Ану ж кабанчик попаде туди ногою – пропаде, зломить ногу!.. Ох ти, Господи, що ж його робити тепер?!

- Та вже ждїть, поки випустять...

- А як скоро не випустять? Хоч би стара приїхала, то я б їй сказав, а то пропаде кабанчик ні за цапову душу! – бідкався далі Гайдук – Ті ж песиголовці тільки про вулицю й думать, як сам не доглянеш – усе за вітром пустять... І як це я забув їм сказати!

Іше довго бубонів розпачливо Гайдук, побиваючись за кабанчиком, а Оксен мовчав: знову думав про своє. За господарство не вболівав, Іван, слава Богу, пішов у діда – за всім догляне, всьому дасть лад. Тільки Таня стояла перед очима, в'язала йому всі думки...

І не знає того, що Таня саме збирається в дорогу.

Ще з вечора прийшла Гайдучиха. Посвітила скорботно очима, ворухнула сухенькими вустами:

- Збираюся завтра провідати свого. Мо, з нами поїдете?

Тані відразу ж вдарила думка про маму: провідати її, довідатись, як живе, як здоров'я. Спалахнула зраділо, простягла до старої худенької долоні:

- Поїду!.. Неодмінно поїду!.. Зупинимось в моєї мами – там є де переночувати!..

Гайдучиха підозріло подивилася на молоду жінку: з чого б ото так радіти? Чоловік у тюрмі, а вона вся аж світиться. Неприязно промовила:

- То завтра в обід і поїдемо. Прощайте.

Таня провела її аж за ворота. Відчувала себе трохи ніяково за отой мимовільний спалах радості, хотіла переконати себе, що їде тільки до чоловіка, але нічого не могла вдіяти з собою...

Бо за оцей місяць не зуміла прижитися й на мізинчик. Почувала весь час себе так, наче ось-ось має забратися звідси. Поїхала б з легким серцем, забула б одразу і хутір, і хату, і оте страшне ліжко, до якого лягала щоночі, як у домовину. Стрясла б усе те з себе, як пилюку із ніг, і знову, може, була б щаслива.

«Господи, яка я погана! – кидається Таня до татової і маминої ікони, що нею її благословили. Божа мати має на ній добре обличчя і сумні, лагідні мамині очі. – Матінко Божа, помолись за мене, грішну, заступись перед Богом! – так, як благала в дитинстві свою матусю умилювати розгніваного тата. – Та всели в моє серце жаль до нього: він такий тепер нещасний!»

Переконувала діву Марію так палко, так гаряче, наче вона була простою собі жінкою, а не матір'ю Божою.

В той же вечір почала збиратися в дорогу. Затіяла пекти свіжий хліб і пиріжки – передачу Оксеніві. Вже звикла за цей місяць до того, що на стіл ніколи не подавали свіжого хліба: менше з'їдять. Але тепер Оксен у в'язниці, то йому сором було везти черствий.

Допомагала їй Олеся. Лагідна зовиця з першого ж дня серцем приросла до своєї молоденької невісточки: ходила за нею, як за малою дитиною. Ще на другий день після отого сумного весілля, коли Таня сиділа в своїй кімнаті, не сміючи показатись на люди (Оксен поїхав проваджати гостей), Олеся тихенько прочинила двері, просунула миле, приязно усміхнене обличчя:

– Таню. можна до вас?

Таня, враз охоплена полум'ям, тільки кивнула головою.

Вона ледве стримувала сльози, що відразу виповнили очі. Сиділа несправедливо покараною дитиною, соромилися глянути в бік ліжка, що нахабно лізло на очі.

– Чого ви не йдете снідати, Таню? – ласкавою бджілкою сіла зовиця біля невістки.

– Не хочу, – відповіла пошепки Таня, вперто ховаючи від Олесі обличчя. Олеся ж раптом обійняла її, пригорнула до себе, подихала в русяве волосся.

– Чого ви такі невеселі, Таню?.. Він хороший, він добрий, і ми всі вас будемо дуже любити!

І наче хто сипонув у Танині груди жалісливого жару. Плакала й терлася мокрим обличчям об полотняну Олесину сорочку, вишиту чорними та червоними хрестиками – з дитинства милим серцю узором.

Відтоді єдиною відрадою, єдиною подружкою Таниною стала Олеся.

Схопилася рано-вранці, хоч як хотілося спати. Нав'язала один клунок Оксеніві, а другий – мамі. Ще звечора вирішила набрати мамі й борошна, а тепер вагалася. В комірчині стояли три повні мішки. Оксен усе бідкався, що це і все – не вистачить до нового врожаю, хоч Таня добре знала, що в нього приховане ще й зерно. Сам відміряв борошно, коли треба було пекти хліб.

Нарешті зважилася. Дістала невелику торбину, так, фунтів на десять, зайшла до комірчини. Тільки набрала совок борошна, як враз потемнішало: у дверях виріс Іван:

– Хіба в тюрму й борошно приймають?

В Тані відразу ж затремтіла рука, совок став важкий, як пудова гиря. Відчула себе маленькою-маленькою, застуканою на шкоді.

– Це я мамі.

– А тата питалися?

Рука ще більше затремтіла, не втримала совок: він обвиснув, білий струмінь борошна полився донизу. Розбився об долівку, пухнув білою хмарою, обволікаючи Танині ноги.

– Ви хоч би борошно не розсипали! – закричав сердито Іван. Підскочив до мачухи, видер совок, рятуючи те, що не висипалося ще додола, зсипав назад до мішка.

А коли він вийшов, Таня кинула під ноги порожню торбину, пішла до себе в кімнату... «Не поїду нікуди... Ні в мі...істо... нікуди...» Штовхнула наготовлені клунки раз, штовхнула вдруге, рука зісковзнула, кісточки пальців боляче стукнулися об дубову лавку. Таня притисла їх до губів, посмоктала, заплакала. Плакала й слухала, як на кухні, через сіни, сварилися Іван і Олеся.

– Це як кожне почне брати, то й нам не залишиться! – кричав Іван. – Іншим пельки запихати будемо, а самі з голоду помирати?!

Олеся відповідала тихіше – остерігалася, видно, щоб не почула невістка. Згодом Іван, щосили грюкнувши дверима, вибіг із хати.

– Головою, дурний! – дзвінко гукнула йому вслід Олеся. Таня так і не взяла борошна, хоч як умовляла її зовиця.

Хотіла навіть залишити отой нав'язаний мамі клунок, але Олеся аж заплакала:

– За віщо ви мене зобижаєте?

Довелося взяти. Вже вийшовши надвір, побачила Івана: саме виносив на вилах гній з-під корови. Помітивши мачуху, відвернувся, пожбурих гній на руду паруючу купу, знову пірнув у чорну пащеку дверей, і вже звідти залунав його сердитий голос:

– Ну, ти, покрутись мені, покрутись! – і, видно, вилами – ляп корову по боку! Та затупотіла ратицями, зітхнула – аж застогнала. «От не повернуся більше сюди! – вирішила раптом Таня, з ненавистю дивлячись на комору, що розсілася жаднюючою бабою посеред двору – стерегла добро. – Залишуся в мамі. Краще з голоду вмерти, ніж отут жити!»

Погода теж видалася – під Танин настрій. То стояла на диво ясна гожа днина, припечена, правда, першими заморозками, а сьогодні небо супилось, супилось, щосили стримуючи сльози, загорталось в сіру хустку та й зарюмсало з обіду – нудним «свинячим» дощем. І враз посмутніли, втратили останні святкові барви лани: голо, непривітно, незатишно стало в полі.

Чим довше вони їхали, тим дужче йшов дощ: сіяв і сіяв прозорі зернини на почорнілі стерні, розбухлі ріллі, на дороги й людей, яких лиха година повиганяла з хат. Коні вже роз'їжджалися копитами в грязюці, налипала вона й на колеса, відпадала важкими шматками. Ось уже й перші калюжі появилися на дорозі – не весняні, повні сліпучого сонця й блакитного неба озерця, а каламутні, холодні, свинцеві, наче віспою, подзьобані дощовими краплинами.

Проїжджали повз спорожнілі села та хутори: все поховалося від негоди, хати поглибше насували стріхи на білі лоби, тільки кліпали маленькими вікнами з-під мокрих гостроверхих шапок.

Дим котився з бовдурів важкими сизими клубками по стріхах до низу, опадав аж на землю та й розпливався над промоклими споришами, подорожниками та калачиками. Тільки голі дерева не ховалися від того дощу: ворушили нахололими пальцями, струшували воду, що збиралася краплина по краплині в кожній складочці кори та й струменіла звивистими цівками аж на коріння.

Поки добралися до Хоролівки, зовсім стемніло. Але кожну вуличку, кожен будинок вгадувала знудьгованим серцем Таня – відкинула кобеняк, і хоч дощ сік їй просто в обличчя, навіть не прикривала долонями широко розплющених, повних надій і чекання очей. Бо їй враз здалося, що все оте: і силуване заміжжя, і хутір, і сльози, й розлука – все те залишилося позаду, назавжди щезло в оцій темній ночі, і як тільки вона переступить поріг своєї хати, так і стане враз колишньою безтурботною, щасливою Танею. І все худеньке обличчя її, з темними тіннями під очима, з загостреним підборіддям, з порожевілими від хвилювання щоками, світилося такою надією, що гріх би було обманути її сподіванки, якби в нас була хоч найменша можливість змінити їй долю.

Вперше за всю дорогу Таня ожила, заговорила, показувала рукою то в один бік, то в другий, нервово сміючись, збуджено соваючись:

– А ото он – лікарня!.. А там – крамниця!.. А прямо – церква!..

І все боялася, що якимось прозівають – проїдуть їхню вулицю.

Коли ж коні завернули на тиху, стиснену високими парканами, таку знайому, що аж дух забило, вуличку і ліворуч забовванів їх будинок, привітно поблимуєчи вікнами, Таня зіскочила з воза, ковзаючись по слизькій, промоклій доріжці, побігла вперед, усім тілом припала до хвіртки, відчиняла її і ніяк не могла відчинити: все шукала і все не знаходила клямки.

Одержавши передачу та записку від Тані (побачення їм не дозволили: не закінчилося слідство), Оксен перестав вагатися: чого ради він має лізти до ями, що копає йому Гайдук!

Танина записка і схвилювала, й розчулила. Великим дитячим письмом (вона так і не навчилася писати «по-дорослому»), вдаючись до безособової форми, запитувала, як почуватється, що привезти наступного разу, чи скоро випустять на волю, а закінчила тим, що «ми всі дуже чекаємо».

Оксен стиснув записку, очі враз змокріли, він одвернувся, щоб не помітив Гайдук, який саме порався над своєю передачею, невдоволено лаючи жінку, що стільки поклали до клунка: «Це й поїсти не вспію, почерствіє, пропаде к бісовій матері!» Тоді Оксен ліг на ліжко, обличчям до стіни, перечитав ще раз записку, вбираючи в себе кожне слово, кожну літеру, виведену її рукою, а особливо оте «дуже чекаємо», що великоднім дзвоном відгукнулося йому в душі.

- Оксене! - покликав його Гайдук, який усе ще чаклував над передачею. - Та ти що: серед білого дня спати вклався?! Оце дак хазяїн!

Усю передачу вже було акуратно розкладено на засланій сіренькою ковдрою тюремній койці: пиріжок до пиріжка, булка до булки.

- Як ти думаєш, Оксене: може, що назирателю дати?

- Як хочете, - буркнув байдуже Оксен.

Гайдук вибрав найдрібнішу крашанку, найменший пиріжок, довго виважував у руках, нарешті вирішив:

- Мабуть, не треба, їм пельку нічим не заткнеш, а з тюрми все одно не випустять.

- Треба було вам Ганжу палити! - не втримався від докору Оксен.

Гайдук засопів, порипів ліжком, блимнув лихим оком:

- Ти що, мо', продават мені зібрався?

- Хто б вас там продавав!

- Гляди!

І надовго поринули в мовчанку.

Як завжди в найскрутніші хвилини, Оксен вдався до Бога. Молив його палко й щиро, щоб врозумив, просвітив, вказав порятунком, а Танина записка ворушилася тихенько на грудях, нашіптувала гаряче й звабно: «Дуже чекаємо... чекаємо... чекаємо...»

Аж під ранок твердо вирішив: він не буде брехати. Адже сам Господь заповів не оскверняти уста свої брехнею, казати тільки правду. І він піде до слідчого, як на сповідь, нічого не додасть до того, що було, але нічого й не убавить. «Сам бачиш. Господи: не заради того, щоб урятувати шкуру свою, а тільки дотримуючись святих твоїх заповідей, я не оскверню уста свої лжою!»

Помолившись, з серцем, повним спокою, з прояснілими очима заснув міцно Оксен.

Після того як Івасюта сказав слідчому, що Гайдук у нього не ночував, його звели віч-на-віч із старим.

- Громадянине Івасюта, ви стверджуєте своє свідчення, що Гайдук не ночував у вас у ту ніч, коли загорілася хата Ганжі?

- Стверджую, - тихо відповів блідий Оксен.

- Оксене! - закричав страшно Гайдук, вирячуючи очі. - Кажі правду, Оксене!

- Ви свідчите, що це правда?

- Як перед Богом свідчу!

- Оксене! Я по твою душу і з того світу прийду!

- Виведіть заарештованих!

Через два дні відбувся суд: Івасюту виправдали, Гайдука засудили до розстрілу.

Гайдука вів із суду худенький конвойний із зовсім юним, що його ще й бритва не торкалася, обличчям. Супив грізно рідкі бровенята, погукував на перехожих, що зупинялися:

- Проходьте! Проходьте! - цілився багнетом важкенної гвинтівки в згорблену спину старого.

Гайдук ішов усе повільніше й повільніше. Поглядав зацьковано то вправо, то вліво, а недалеко від в'язниці раптом поточився-поточився, зламався в колінах, ліг на дзвінку промерзлу землю:

- О-ох, сил моїх уже немає!

- Уставайте! Чуєте, вставайте! - торсав його кінчиком багнета боєць.

Довкола відразу ж почали збиратися цікаві, вже залунали повні співчуття, а то й осуду голоси:

- Бач, заганяли старого!

- Боже, що воно діється на білому світі!

- Та нащо ти його отим ружжом штрикаєш? Не бачиш хіба: він і так помирає!

Гайдук перевернувся на спину, жалісно скривив поросле брудною бородою обличчя:

- Людоньки добрі, пом'яніть раба Божого Михайла!.. О-ох, не штовхай мене, синку, я й без цього помру!

Вкінєць розгублений, конвоїр перекинув гвинтівку в ліву руку, а праву, нахилившись, подав Гайдукові, щоб допомогти старому звестись на ноги.

Цієї миті й чекав Гайдук. Ще в суді твердо надумав: утікати! Тихцем витрусив з кишені тютюн, затис у руці і так і йшов, чекаючи слушної хвилини. І коли боєць нахилився над ним, Гайдук сипонув тютюном просто в очі.

Скрикнувши від несподіванки, боєць ухопився руками за очі, а Гайдук, хижим звіром скочивши на ноги, підхопив гвинтівку, клацнув затвором:

- Ану, хто смерті хоче?! Ну!..

Гублячи шапки й хустки, сипонули на всі боки на смерть перелякані доброхоти: стрибали через тини, аж лозиння тріщало, ломилися в хвіртки та ворота, рятуючись від лихої кулі. Гайдук глянув на бійця, що осліпло крутився на місці: «Пристрелити?.. Так ще охорона почує...» - перехопив гвинтівку за дуло, пожбурих у город та й сам майнув через тин - де тільки й сила взялася в старечих ногах.

Тиждень блукав степом, не наважуючись завернути додому. Зацькованим вовком ховався по яругах, кожен шелест, кожен тріскіт примушував схоплюватись, вдивлятися в загадкову, вороже завмерлу пітьму.. В такі хвилини жалкував, що не захопив отієї гвинтівки з собою: все ж було б веселіше, надійніше, а тепер-от що він робитиме з голими руками, коли його застукають делеушники?

Підбирав на стернях почорнілі, вимочені дощами колоски, вилуцував зернини, жадібно сипав до рота. На третій ранок підстеріг пастушка, що гнав на пашу худобу, відібрав полотняну торбу, пригрозив, страшно викочуючи очі:

- Скажи кому - під землею знайду, задушу, як щеня!

Пастушкових харчів вистачило ненадовго. А коли голод став нестерпний, Гайдук врешті зважився: глухої листопадової ночі прокрався з городів до своєї хати, оглядаючись, постукав у вікно. Там зашамотіло, в запотілій шибі вималювалася біла пляма обличчя, глухо, як із могили, спитав синів голос:

- Хто?

- Це я, відчини, - прошепотів Гайдук, похололою спиною відчуваючи, як впиваються в нього з пільми чийсь насторожені очі.

Син відразу ж упізнав батька, метнувся в сіни, грюкнув засувом, відчиняючи двері.

- Тихше, чорт! - зашипів на нього старий, бо отой стукіт заліза пострілом віддавався йому у вухах. Заскочив до сіней, замкнув двері, аж тоді відчув себе в певній безпеці.

- Всі дома?

- Та всі...

- За мною приходили?

- Були з району... І Ганжа все навідується...

- Завісь вікна. Постій, розбуди спершу матір, хай допоможе.

Почекав у сінях, поки завісили вікна, засвітили лампу, і зайшов до хати.

Побачивши чоловіка, Гайдучиха спробувала була вдарити в голос, але чоловік таким розлюченим гусаком зашипів на неї:

- Цить, стара відьмо, комисарів накликає хочеш?! - що вона подавилася криком, тільки жалісливо кривилася та сякалася в пелену, не спускаючи з чоловіка наляканих очей.

- Може, хоч їсти даси?

Стара метнулася до печі, витягла чавун, – по хаті пішов дух умлілого, настоящего на жару борщу. Гайдук раптом зігнувся, ухопився за живіт, застогнав: гострі спазми звели йому шлунок, давно не вмиване чоло зросив холодний піт.

Їв жадібно й швидко. Мотав ложкою, як ціпом, доки вимолотив величезну миску борщу, ум'яв майже півхлібини. Аж тоді відвалився від столу, глянув перед собою посоловілими очима.

– Як там кабанчик? – поцікавився, трохи передихнувши та закуривши.

– А що йому скоїться? – здвигнув плечима старший син Петро.

– А те, що ногу міг поламати! – розсердився відразу старий. – Там в дошці дірка була...

– Так ми ж її, тату, залатали! – радо перебив молодший Микола.

Гайдук, що зібрався вже батькувати синів, осікся, почав сердито смоктати цигарку, ховаючи за димом маленькі, але зіркі, як у яструба, очі. Подивився на обох синів, що стояли перед ним, – високі, дужі, плечисті, з хижо вирізьбленими, Гайдукового роду, носами, з твердими губами, стояли, наче врісши в долівку, – спробуй попхни! – і гострою голкою шпигонуло в серце: «Ех, хлопці, хлопці, ростив я вас, думалося: господарями будете!.. А воно, бач, як склалося...» І ще заповзятіше засмоктав здоровенну цигарку, люто докурюючи її та ховаючи очі під густі наколошкані брови.

Потім обличчя його стало суворе й рішуче, він кинув недокурок, розтоптав каблук, звівся:

– Ну, хлопці, збирайтеся в дорогу.

– Куди ти їх забираєш? – метнулася до нього Гайдучиха.

– Не бійся, за границю не поведу, – криво усміхнувся Гайдук. І відразу ж нагримав на жінку, що вже кривила розпачливо рота: – Поплач мені, поплач! Поголоси, щоб село все зібралося!.. Сказав же: далеко не поведу, чого ж іще треба!

Звичні в усьому скоряться батькові, сини почали збиратися в дорогу.

– Потепліше одягайтесь, – командував Гайдук, – бо, може, прийдеться де й зимувати... А ти, стара, наготуй нам побільше сала, та пшона, та іншої страви: треба ж буде перші дні якось перебитися!

Кусаючи губи, щоб не закричати, Гайдучиха поралася біля торб, напихала туди все потрібне. «Ой, сини ж ви мої, сини, – голосила вона мовчазним нагорьованим серцем, – та краще ж мені в домовині лежати, ніж отак вас виряджати! Що ж я робитиму без вас, одна-однісінька на цім світі, як же я житиму?» І вже капали важкі гарячі сльози на хліб – не треба буде синам його і солити!

Навіть Гайдука за живе взяли печальні ці збори. Щось затремтіло в обличчі, якийсь теплий вогник – відблиск далеких років – загорівся йому в очах, коли він подивився на жінку, що горбилася над торбами, як над домовинами, і голос його був охриплий, коли він сказав:

– Що ж, присядьмо перед дорогою.

Важко сіли на лаву, вслухаючись у цвинтарну тишу, що виповнювала хату. Врешті Гайдук звівся, перехрестився, сказав до старі:

– Благослови синів, стара, дасть Бог, скоро побачимося.

Вже не бачачи нічого за суцільною пеленою сліз, Гайдучиха клала хрести – махала рукою над покірно схиленими головами синів, а вони цілували по черзі її другу, наче неживу, неначе обману руку.

– Питатимуть – скажеш, що пішли в Полтаву на заробітки, – наказував тим часом Гайдук, надіваючи шапку. – Ну, годі вже вам цілуватися, бо дорога далека, а ночі лишилося – на один понюх...

– Де ж мені вас, синочки, шукати? – простогнала Гайдучиха.

– Треба буде – самі об'явимося, – заспокоїв її Гайдук – Ти краще тут за хазяйством наглядай, кабанчика стережи, щоб ноги не злавав, а нас дідько не візьме!.. Ну, з Богом...

І пішли Гайдуки – пірнули в темряву. Не дорогою, не стежкою навіть – городами, а потім полями, щоб не зустрілася жодна жива душа, не видала, не продала, щоб не попастися в руки дepeушників Ляндера чи комнезаможів Ганжі, які чигають на них, мабуть, і вдень і вночі.

Що ж, чигаєте, якщо чигається, ловіть, коли ловиться, тільки дивіться, щоб не обламалися вам кігтики – не на таких напали! Бо не зникати Гайдукові до темних ночей та глухих манівців: ще в громадянську був два роки в отамана Вовка, гасав разом з ним по степах України, пускав

червоного півня та рубав комуністів, а як стало непереливки, як усе дужче й дужче почали тіснити червоні загони, шарпати в щоденних боях, навантажив Гайдук однієї темної ночі в найбільший возище стільки добра, скільки зміг загрибти, і, не сказавши навіть «прощайте» своїм вовчим братчикам, погнав коней додому.

Десь гниють кості отамана, розметались-розкидались в лютих січах тіла його невдалих «дітей», один Гайдук лише зумів врятуватися, вискочити сухим із води: виринув у себе в селі, святіший святого, невинніший невинного. Тільки за багато верстов, у величезній ярузі, в потаємній землянці лежало дещо з минулого бандитського життя – до пори, до часу, до слухної години. І зараз вів туди Гайдук своїх синів крізь непрорізану темряву, через лани та байраки, минаючи села, обходячи хутори, стережучись лихої людини.

Йшли аж до ранку, зупинилися днювати в невеликому переліску, що розрісся на піщаних горбах. Зашилися в молодий густий сосняк, цокотіли зубами, тулилися один до одного, шукаючи хоч трохи тепла. Петро хотів розпалити багаття, але батько не дозволив: можуть помітити. «Дійдемо, там і відігріємося». Тож ледве діждалися ночі, щоб нагрітись хоч у дорозі.

А на світанку дійшли до місця.

Сотні років тут стікала весняна тала вода, пробиваючи собі дорогу до річки. Все глибше й глибше заривалася вода, підмивала прямовисні стіни, виносила землю і глину за багато верстов і, нарешті, прорила таку глибоку яругу, що й кісток не збереш, якщо загриботиш аж на дно! Навіть у найпекучіші дні дихав цей яр колодязною вогкістю, бо сонце не встигало прогрівати його круті схили, щедро порослі кущами терну та глоду – не проберешся, не продерешся, хіба що залишиш усю свою шкіру на гострих колючках! Тож не дивно, що зроду-віку оминали це похмуре місце добрі християни: водилася тут лише нечиста сила, а із звороти – рили глибокі нори ікласті вовки: зустрінешся – до смерті загризуть!

...Вже починало світати, коли стали спускатись до яру. З червоного сходу йшов гожий день, вимахував світлою мітлою, змітав туманці й тумани, розкидані клаптики темряви – і в яру аж кипіла молочно-сіра маса, котила донизу, пронизувала до кісток льоховою сирістю.

Йшли довго, важко дихаючи, ковзаючи ногами по вогкій землі. Звернули за один вигин, минули й інший, і здавалося: кінця-краю не буде оцьому ярові – вестиме все глибше й глибше, аж до самісінького пекла.

Та ось старий зупинився, глухо мовив:

– Тут.

Понишпорив попід кущами, пригинаючись майже до землі, нанюхав невелику стежку, подерся вгору. Сини втомлено посунули за ним.

Вузенька стежка довго водила їх терновинням, плутала то вгору, то вниз, аж поки вивела на маленький п'ятачок, вільний від кущів.

– Слава Богу, прийшли! – перехрестився старий і весело сказав до синів: – Отут, хлопці, будемо й жити!

Петро та Микола, горблячись під великими торбами, недовірливо оглянулись; довкола тільки чорніли кущі.

– Що, не видно? – засміявся задоволене Гайдук. – Тут і вдень нічого не побачите, не те що зараз... Осьдечки наша хата! – та й ткнув прямо перед собою.

Але й тепер нічого не побачили хлопці, – довкола ще не розсіялася темрява. Петро ступив був уперед, але старий його спинив:

– Почекай, сину, дай мені першому пройти, – та, нахилившись, наче пірнув у землю – проліз до чорного отвору землянки.

Затхле, прокисле повітря вдарило йому в обличчя і ще якийсь різкий, тривожний сморід. Гайдук ще не встиг зрозуміти, що це так смердить, як у темряві почулося шамотіння, прямо перед ним блимнули зелені люті вогники, важке тіло з розгону вдарило в груди, перескочило через нього, тернувши по обличчі жорсткою смердючою шерстю. «Вовк!» – обмер Гайдук, покриваючись потом. В землянці знову щось зашамотіло, і Гайдук, дико крикнувши: «Вовк!» – перевернувся із спини на черево, скочив на ноги й руки, на всіх чотирьох вилетів геть із землянки, вибравши голову в плечі.

Саме це й врятувало старого, бо Петро, прогавивши першого вовка, вже стояв, широко розставивши ноги та піднявши догори важкий сучкуватий ціпок. І тільки виткнувся кудлатою тінню Гайдук, син так уперішив кийком свого рідного татка, що той тільки векнув, посунувся обличчям у мокру траву

та й затих, хоч шкіру з нього здирай!

- Щоб же ти, сину, отак снопи молотив! - стогнав Гайдук, опритомнівши. Сини вже роздягнули батька, прикладали мокру хустину до спини, вповдовж якої кривавою гадюкою набрякав синячище.

- Так я ж думав, тату, що то вовк, - виправдувався

Петро.

- А де ж твої очі були? - мало не плакав старий. - Бач, вовка випустив, а батька мало на той світ не спровадив!

Та сварись не сварись, справі не допоможеш. Трохи оклигавши після синового «гостинця», Гайдук повільно звівся, ойкаючи, поліз до землянки. Сини похалися за ним.

Звичайно намацав каганець, витираючи з нього дворічну пилюку, чиркнув сірником, запалив гніт. Гостренький язичок вогню лизнув задушливу темряву, посмілівішавши, потягнувся вгору, почав хилитатися червоною цікавою голівкою. Темрява відступила в кутки, під грубо збитий дощаний стіл, неспокійно заметалась попід стінами. Петро та Микола, поскидавши на витоптану земляну підлогу клунки, невесело роздивлялися довкола: крім стола, двох пеньків, що правили, мабуть, за стільці, були ще широчезні дощані нари, а в кутку стояла залізна пічка, зроблена з бочки.

- Бач, де він, клятий, був!

Гайдук нахилився, почав вигрібати з-під нар пролежану соломку, від якої гостро несло псятиною, погризені кістки, крила великих і малих птахів.

- Непогано жив сіроманець!

- Як же ми, тату, тут житимемо? - спитав сумно Микола, з огидою дивлячись на оті вовчі сліди.

- А отак, як люди до нас тут жили! - спокійно відповів Гайдук. - Ану, Петре, пошастай під нарами!

Петро опустився на коліна, наставив наперед ціпок: видно, все ще боявся вовків. Заліз під нари, довго там шарудів, потім гукнув:

- Тут нічого немає!

- Шукай правіше, дурню! - розсердився батько.

- Є! - відразу ж озвався зраділий Петро. Спершу викинув звідти поржавілу лопату, потім - сокиру, а тоді - ще одну лопату.

- Вилазь! - скомандував Гайдук, і, - коли син виліз, весь у пилюці, як чорт, - старий підійшов до стіни навпроти дверей, потупав ногою, до себе сказав: - Отут, - а тоді вже синам: - Ану, хлопці, беріть лопати та копайте!

Зацікавлені сини вхопили лопати, поплювали на руки - тільки груддя полетіло на всі боки! Рили землю, аж змокрили чуби. Незабаром під залізом глухо стукнуло дерево.

- Обережніше... Обережніше... - метушився довкола них Гайдук. - Обкопуй... обкопуй... От так... А тепер підважуй... Та не звідси, куди лізеш своїми дурними руками!.. За край бери!.. За край!..

Почервонівши від зусилля, сини виважили на край ями довгий дубовий ящик, схожий на домовину, поставили його посеред землянки, очистили від землі. Старий узяв сокиру, заходився підважувати - віддирати верхні дошки.

Вигорнув промаслене ганчір'я, і до світла тьмяно блиснула воронована сталь, засвітили вичовгані, потерті приклади. Затамувавши дух, стежили Петро й Микола за тим, як батько обережно виймав зброю, розкладав на нарах: одну гинтівку... і другу... і третю... ручний кулемет... наган... набой в стрічках та оцинкованих скриньках... гранати з довгими держальцями...

Спорожнивши ящик, старий випростався, подивився на зброю, перевів погляд на синів:

- Оце, діти, теперечки наші ціпи, оце наші й коси. Будемо молотити ними наших ворогів, щоб аж кісточки їхні тріщали, викошувати їх до коріння.

За якийсь тиждень обжили Гайдуки свою нову оселю так, що вже й не впізнати було нещодавньої землянки, яка дихала пусткою. Прилаштували двері, прорубали невелике віконце, наносили на постіль сухої трави, натягали дров - хоч усю зиму топи, - і майже затишно було довгими осінніми вечорами, коли в залізній печі весело тріскотіли дрова і вогонь кидав гарячі полиски на стіни, на стелю, на трьох мовчазних людей.

Тільки вовчий важкий дух так і не вивітрився з цієї землянки.

Де тільки не носило Федька всі оці роки!

Всю громадянську не злавив з коня. Гасав по Україні, аж повітря свистіло над головою, рубав шаблюкою направо й наліво – тільки голови котилися в збиту пилюку, тільки розкряні навпіл тіла, змахнувши мертво руками, валилися з коней на землю, а Федько наче самому нечистому душу продав: жодної цяточки, бодай хоч подряпини на його видубленій, обвіяній всіма вітрами, пропеченій то морозами, то спекою смаглявій шкірі. І то нехай би остерігався, не ліз у січі, не перся під кулі! Де там! Де найбільший кривавий шарварок – там і Федько! Де найшвидше можна клінути носом у землю, скуштувавши отієї гарячої, туди його сатана і несе! Шаблюка в правій руці, маузер – у лівій, кінг гарячий і земля гаряча – під ним, небо гаряче – над ним, кров гаряча – в жилах; і вже сама смерть від нього: не подивиться, шалапутний, що вона з косою, налетить, рубоне – котись, контра, до свого Господа Бога!

Ще й коня доп'яв собі під пару. Чорний як ніч, злий як собака, – так і намагається гризонути за голову або плече, цюкнути гострим, як бритва, копитом просто в груди! Якось один із бійців зазівався – вмить загойдав ногами в повітрі: ухопив його клятуший огир у зуби, задер високо голову та й носить по двору! І то біс із нею, із шапкою, шапка – діло наживне, таж разом із шапкою попалася в міцні зуби й густа кучерява чуприна, що її, на свою біду, лишав та ростив кінармієць. І коли б не Федько – світити б отому бійцеві голою, як яйце, головою – на глум товаришам, на сміх дівчатам!

Лише одного Федька й підпускав отой жеребець до себе. «Чорт на чортові їздить!» – казали бійці, дивлячись, як їх командир безбоязно йде до коня. Злетить у сідло, напне поводи, закладе два пальці до рота – свисне, аж коліна підламуються, – тікай геть з дороги, якщо тобі життя дороге! – і тільки вихор помете пилюкою вслід та випадковий зустрічний, ледве відскочивши на узбіччя, притримає перелякано шапку: був щойно вершник – і нема вже вершника, – майнув чорною блискавицею, протупотів у шаленім кар'єрі – тільки степ тугим бубоном задуденів йому вслід!

Всією неспокійною душею, баламутною вдачею полюбив Федько оці кінармійські будні. Нескінченні переходи та мандри. Скажені галопа. Вітром наповнені груди. Важка шаблюка в руці. Лоскітливий холодок від посвисту куль – твоя – не твоя! Громовий тупіт копит. І грізне, навальне: «Дайош!»

Неспокійне військове життя пішло Федькові на користь: тугою силою налилися його широкі плечі, тіло так і грало сталевими м'язами; нажив він командирський охриплий басок і завів собі вуса. Не вуса – сморчки, що наче тикнули пальцем у сажу та й провели попід носом дві ганебні смужки – з одного і з другого боку. Не тоненькі вусики-п'явочки, що присмокталися над самісінькою губою, – таке казна-що, – плюнути на них, і то неохота! І навіть не опущені донизу статечні господарські вуса, що викликають повагу до їхнього господаря. А справжні, кінармійські, гусарські, чорні, молоді, лискучі, закручені догори двома гострими шаблюками, наче вималювані на покритому смаглявим рум'янцем обличчі вусища. І гордо носив їх Федько – на страх ворогам, на радість друзям, на погибель жінкам та дівчатам. Бо як зустріне яку, як гмикне, як обпалить чорним оком, як крутне свого вуса – так і хлюпне отруйним любовним солодом в податливу жіночу душу, і вже вона, ота молодиця чи дівчина, уже вона сама не своя, а Федькова.

В двадцятому році кавалерійська бригада, куди входив Світличний разом із своїм ескадром, напоролася під невеликим західноукраїнським містечком на польські кулемети. Зопалу сунули були в атаку, та й відкотилися, залишивши на плескатій рівнині з десятків бійців.

Комбриг покликав Федора і наказав йому обійти містечко з тилу: помацати, якою бульбою пригощалися сьогодні панки-шляхтичі на сніданок.

– Бо щось вони сьогодні, синку, дуже хоробрі! Бач, сиплють овечими горішками! – кивнув сердито комбриг в бік ворожих кулеметів і поляскав по чоботу товстим, як гадюка, нагаєм.

Федько мовчки козирнув та й повів свій ескадрон у обхід. І хоч з того боку теж строчили кулемети і така ж плеската, як стіл, рівнина підступила аж до будинків, де засіли ворожі вояки, Світличний і не подумав відступати; повів ескадрон просто в лоб, під шляхетські кулі, що так і обліпили їх розлюченим роєм, – розкидав половину бійців по широкому полю, а таки ввірвався до містечка!

І котилися додому розсічені навпіл конфедератки, і лопалися голови кулеметників, як перестиглі кавуни, заливаючи кривавим соком своїм почорнілу брущатку.

Поки бригада займала містечко та викурювала поодиноких польських вояків, що не хотіли здаватися, за Федьком уже й слід прохолов: повів свій порідлий ескадрон ще далі на захід і, пошарпавши по дорозі невелику ворожу частину, зупинився на постій у графському палаці, що вабив очі червоними баштами з-за густого тінистого парку.

Сам господар не став дожидатись Федька: ганебно втік, захопивши дітей і дружину; перелякана челядь теж розбіглася хто куди, рятуючи свої затуркані голови від кровожерних «касаків», які

буцімто ловлять дітей, варять їх у величезному казані та й їдять, запиваючи свіжою кров'ю; а з жінками роблять таке, що порятує нас матка Боска і Ісусове серце! «Хапають, пшепрашам пані, своїми волохатими ручищами та й вирізають усе, що становить жіночу окрасу: тутай... тутай... і... і тутай...» – «Матка боска, а тутай для чого?» – «А для того, жеби по тему із'їсти, ласкава панунцю!» І панунця, охоплена жахом, чимдуж утікала на захід, рятуючи своє «тутай... тутай... і тутай».

Тож нема чого дивуватися тому смертельному страхові, що тіпав нещасну гувернантку-француженку, яку невдячний господар забув захопити з собою. Побачивши жахливих «касаків», гувернантка зашилася в графській спальні, затулила обличчя долоньками, наперед прощаючись із життям, з усім білим світом.

Отам і застали її кінармійці. То тупотіли ножищами, перегукувалися дужими голосами, аж бряжчали шибки, а то завмерли, як діти, витріщились на заморське чудо, що притулилося до позолоченої стіни та й не зводило із них повних страху і сліз блакитних очей. І вся вона була така зарум'янена, така здобна, така апетитна, така наче щойно вийнята з печі, що хлопці аж носами повели, аж очима осліпленими закліпали. Та й де ж тут у біса не закліпаєш, коли: дві булочки – спереду, дві булочки – ззаду, ткни пальцем, і захрумтить ніжна шкірка! – і все оте райське добро прикрите чимось зітканим наче з повітря, так що й видно його, а разом і не видно, і проступає воно, а разом і ховається, – одне слово, вмє клята буржуазія жити на світі, і жалко буде, якщо світова революція разом з усією нечистою змете й отаких пташок!

А заморське чудо вже котило сльозинки по своїх ніжних щічках, а хлопці ще більше витріщали очі, сопучи та збентежено переступаючи з ноги на ногу, і невідомо, чим би закінчилося оце взаємне споглядання, коли б не Федько:

– Ну, чого поніміли?

– Та ти тільки подивись, командире, – зачудовано мовив один із бійців і ткнув своїм чорним, намозоленим руків'ям шаблі та спусковим гачком-пальцем у бік гувернантки: – Ти подивись, яка контра!

Федько як глянув на гувернантку, так і потягся рукою до вуса. Крутнув раз, крутнув удруге, посвітив котячим оком, оглянувся на бійців:

– Ну, ви, хлопці... той... ідіть собі, не лякайте баришню... А я розпитаю в неї, куди граф утік...

Хлопці, все ще оглядаючись, посунули до дверей, залишаючи свого командира наодинці з француженкою, яка вже дивилася тільки на оцього красеня-«касака», з такими очима... такими промовистими очима, що нехай би вже й різав, тільки щоб не дуже боліло!

Федько ж, пообіцявши бійцям поговорити із заморською красунею, сам не був дуже впевнений в тому, що розмова вдасться: знав він по-французькому лише два слова: «мсьє» і «мадмузель». Оскільки ж «мсьє» не підходило, то лишалося тільки одне слово, і Світличний вирішив обійтися тільки ним, доповнивши його мовою жестів. А що жести в Федька були досить-таки промовисті, то француженка дуже швидко зрозуміла, куди гне оцей зовсім уже не страшний «касака». І вмить висохли-заблищали очі, ніжним рум'янцем поійнялися щічки, сліпучо засяяли зубки поміж червоними, створеними для міцних чоловічих поцілунків, губенятами «мадмузель».

Розмова швидко пішла на лад, а в перервах учив Федько свою нову знайому пити вино просто з пляшки і вимовляти соромітні слова.

Аж уранці відшукав Світличного розлючений комбриг. Збіг разом із своїм ад'ютантом широкими сходами, переступаючи через тіла поснутих бійців, шарпонував високі позолочені двері, за якими бухали постріли, і застиг із вражено розтуленим ротом.

Всього надивився комбриг за своє життя, а такого ще зроду-віку не бачив: на пишній графській постелі, скинувши к чорту кружевну ковдру, посеред порожніх пляшок з-під вина сиділи голісінькі Федько і француженка. Федько тільки для чогось узув чоботи з острогами, а розкисла від вина та любощів француженка, хихикаючи, цілилася з маузера у великий графський портрет, що висів навпроти у важкій чорній рамі.

– Приший оту контру, чого він, гад, витріщився! – під'юджував Федько, підтримуючи подругу за рожевий лікоть.

– А, трах-тарарах! – заревів комбриг, прийшовши до тями. – Там світова революція гине, а ви тут... розводите!

Федько, схопившись, клацнув каблуками (дзінь-дзінь! – задзвонили малиново остроги), виструнчився, поїдаючи очима начальство, глибоко ж цивільна француженка, не знайома із статутом, вереснула, кинула важкий маузерище, спробувала натягнути на себе простирадло, але комбриг розлюченим чортом підскочив до неї – і нагаєм! нагаєм! – по ніжних отих булочках!

Гувернантку як вітром здмухнуло. А за французенкою, взявши з місця в кар'єр, рвонув і Федько, рятуючи від нещадного нагая вже свої, порослі густою вовчою шерстю («На щастя», – казала колись повивальна бабка), м'язисті, як у призового рисака, половинки.

Комбриг же довго ще воював у графській спальні: поров нагаєм подушки, випускаючи пух, збивав із столиків статуетки, флакони з дорогими заморськими парфумами, баночки з кремом, кричав, скажено викочуючи очі:

– Засічу! Розстріляю сучого сина!

Втомившись, шмагонув ще раз на прощання по грішній постелі, збіг униз – тільки східці задудніли вслід, скочив у сідло, шарпонував люто поводи – поїхали!

Довго їхав мовчки, і настраханий ад'ютант не смів озватися хоч би словом. Вже аж перед містечком комбриг, щось пригадавши, чмихнув удруге – схилився на луку сідла, зламаний сміхом:

– Кавале...рист, сучий син!.. На бабу... й то шпори надів!

І ад'ютант подумав, що Світличний тепер врятований.

Хоч комбриг і не віддав Світличного до ревтрибуналу, а все ж розжалував у рядові і посадив на десять діб на хліб та воду.

Два дні й дві ночі давив Федько у каталажці воші, канючив у вартового хоч пучку тютюну і, важко зітхаючи, згадував французенку. На третій його привели в штаб бригади, і комбриг, сунячи гнівно брови, сказав:

– Дякуй, що революція не скінчилася, а то б узнав, де раки зимують!.. Бери п'ятьох хлопців і рушай у розвідку... Та гляди мені: застукаю ще раз на бабі – голову відірву!

Враз повеселілий, Федько вигукнув: «Есть!» – вихором вилетів з хати.

І як же стиснулося огрубіле в боях, прокопчене пороховими димами серце Федькове, коли він підбіг до свого жеребця і той заіржав зраділо назустріч, дихнув волого в обличчя, поклав голову йому на плече, здригаючись нервово чутливою шкірою! Як обпекли його смоляні чорні очі непрошені сльози, коли він знову повісив шаблюку, почепив дерев'яну кобуру з маузером!

– Хлопці!.. – сказав Федько, оглядаючись на своїх бойових побратимів, що зберегли йому і коня, і зброю. – Чортячі ви хлопчики! – та й відвернувся, боячись себе зрадити. А хлопці тільки покахикували збентежено в свої величезні кулаки, догадуючись, що коїться зараз на серці в Світличного.

Відшуміла громадянська війна. Зачохляли гармати, здавали в пакгаузи кулемети й гвинтівки, вкладали в піхви шаблюки. Пороховий дух потроху вивітрювався з недавніх бойовиськ, покинуті шанці швидко осипалися, заростали високими бур'янами, якщо вони були в полі, густими чагарниками, якщо на узліссі. І вже перші мирні дощі полоскали чиїсь білі кості, а в розрубаний череп, в чорніючі могильним смутком очниці весело й густо проростала зелена трава. Іржа роз'їдала обламани багнети, потрощені лафети й гвинтівки, шанцеві лопати й шоломи – все оте військове начиння, що відразу стало не потрібне нікому, хіба що ковалям, які збирали залізо на сокири, коси та рала. І вже поверталися додому бійці, і земля, яку вони донедавна поїли кров'ю – не жаліли ні своєї, ані ворожої, – віднині буде пахнути лише потом і хлібом, і замість горна, що кликав у атаку, відлунюватиме тільки жайворонок, що кличе до праці.

Тільки Федько з усього ескадрону не схотів розлучатися зі зброєю, без якої йому й життя – не життя, і радість – не радість: пішов служити в червону міліцію.

Вилловлював безпритульних, ганявся за бандами. І тут лишився неушкоджений, хоч не раз віяла йому просто в очі крижаним своїм крилом смерть.

Якось підстеріг його бандит – прицілився з-за тину прямо межі очі. Клацнув раз – осічка... Клацнув удруге – осічка... Федько не став чекати, доки бандюга клацне і втретє, – стрибонув через тин, повалив, здувив щосили за горло, і, коли підбігли його люди, бандит уже і язика вивалив.

Іншого разу по самій шкірі пройшла гостра фінка безпритульного.

– Що ж ти, вонючка соплива, мені кожанку ріжеш? – допитувався сердито Світличний, смикаючи за чуприну блатного. – Ти її шив, що заходився пороти?

Блатний тільки мотав головою – аж ластовиння торохтіло на його давно не митім обличчі.

Після того як Ляндер ось уже більше півроку безрезультатно ганявся за бандою Гайдука, Гінзбур попросив допомоги з губернії, і там організували особливий загін на чолі зі Світличним. Загін

в сорок шаблук прибув у Хоролівку, а звідти в село, на конях. Федір же, затримавшись, приїхав поїздом.

Зійшов на перон маленької станції, весь у жовтих рипучих ременях, увесь у одязі з чорної шкіри, так, що вже й не розібрати, де починається власна, Федькова, а де кінчається чужа, з маузером у дерев'яній кобурі та шаблюкою, в хромових чоботях, начищених до гарячого блиску, ще й з посрібленими острогами на закаблуках; насунув на самі брови картуз із такого червонючого сукна, що вже й годі знайти червоншого, хоч перерийте всі склади, обійдіть усі крамниці, і – рип-рип туди-сюди вздовж вагонів, дзінь-дзінь нетерпляче острогами: де ж, біс побери, ті, що мають його зустрічати?

Походив, походив, викликаючи шанобливий острах у присутніх, потім роздратовано рушив на привокзальний майдан – шукати підводу.

Там було порожньо й тихо. Прямо перед маленьким вокзальним будинком сліпуче блищала калюжа, галасливі горобці купалися в ній, розбризкуючи коротенькими крилами сонце. Легенький вітерець ворухив шматочки паперу, розкидане сіно, торішне висохле листя з дерев, що стояли довкола, обкидавшись ніжним блакитним пушком. Майдан одразу переходив у степ, там чорніла рілля, густо зеленіла озимина, а подекуди ще й досі сіріли забур'янені ниви, занедбані, забуті, і від них віяло цвинтарним смутком.

Світличний подивився праворуч – ні живої душі! Глянув наліво: теж наче вимерло. Федір подумав-подумав та й рушив пішки: не могло того бути, щоб його не наздогнала якась попутна підвода.

Добрався до хутора Івасюк вже після обіду. Закурений, запилений, мокрий від поту, він стусонув чоботом хвіртку, мало не зірвавши її з петель, розлюченим півнем ускочив до двору. Назустріч чорною кудлатою кулею викотився Полкан, повискуючи від нестерпного бажання вчепитися в непроханого гостя, – Федько так гаркнув на нього, що бідний пес заорав усіма чотирма, заскавучав і, заховавши поміж ноги хвоста, метнувся під комору. І вже звідти погавкував, перелякано та обережно вигладаючи.

Якась дівчина брала з колодязя воду («Сестра! – подумав спершу Федько, – Ні, не вона, ця росліша»), обернулась на гавкіт та так і завмерла, опустивши руку, – тихеньким водограєм дзюркотіла з перехиленого відра прямо їй на литку вода, але вона не помічала того, прикувавшись наляканими очима до незнайомця, який пер просто на неї.

Не промовивши й слова, Федько узяв з її рук відро («Ой лишенько!» – тільки й вирвалося з уст зовсім уже обмерлої дівчини), поставив на цямрину, перекинув, став жадібно пити, дмухаючи, як загнаний кінь, на прозору поверхню. Потім раптом зірвав картуза, пошбував к чорту на спориш, розстібнув портупею – шаблюка і маузер тільки заgrimотіли на землю, шарпнув із себе шкуратянку, потягнув через голову брудну, мокру від поту сорочку, нахилився, граючи до сонця лискучою м'язистою спиною:

– Ану злий!

В дівчини затрусилася руки й ноги, вона й хотіла б утекти, та не могла: якась сила скувала її, прип'яла до землі, відібрала і волю, і мову, тільки від страху ще більше округлилися очі.

– Довго мені ще ждати?

Смикнувшись усім тілом, так наче відриваючись од землі, дівчина взяла відро, почала зливати на спину студену воду нерівномірними струменями. Вода збиралася в двох жолобках, що тягнулися вздовж хребта, стікала на чорну від смаги шию, на смоляну густощу чуприну, а звідти вже дзюркотіла на землю, залишаючи поміж волоссям райдужні краплини. Федько пирхав, ухкав, крєктав, ловлячи оті струмені в невеликі долоні, хлюпав ними на обличчя, на груди, на міцний мускулистий живіт. А коли розігнувся, весь мокрий, зарошений, як ранкова земляця, обмитий від пилюки і втоми, то вже зовсім інше, свіже і зовсім не сердите обличчя побачила вражена дівчина: весело блиснули чорні, немов обтерті вологою ганчіркою, очі, з-під молодих вусів засвітили сліпучо-міцні, хоч залізо гризи, зуби:

– Спасибі, кохана!.. Як же тебе зовуть?

В дівчини затремтіли густі пухнасті вії, вона зашарілась, відповіла несміливо й тихо:

– Олеся.

– Олеся? Гарне ім'я.

І вже Світличний, забувши про злість та утому, придивляється щораз пильніше до дівчини, і вже здається Федорові, що він і їхав з губернії, а потім чухрав по дорозі, збиваючи люто пилюку, не для того, щоб розгромити банду Гайдука та разом провідати й сестру, а лише для того, щоб застукати на

широкому дворі біля колодязя оцю все ще налякану дівчину, напиться в неї води, обмитись з її щедрих рук, а тепер залицятися, забувши про все на світі. І вже здається Федькові – ба ні, не здається, він у цьому вже переконаний, – що вродливішої дівчини він і не бачив, скільки й носить його неспокійна земля, що оце вона єдина з-поміж тих, що попадалися йому та й лишалися в прожитих роках, як метелики на шпильках. І вже роздумував Федько, чи не час обійняти оцю хутірську красуню, пригорнути та полоскотати ласкавими вусами, як у хаті, що світила на них цікавими вікнами, грюкнули двері, і щось худеньке, маленьке, щось із світлою головою та розпростертими руками, високо збиваючи над колінами сіреньке платтячко, побігло прямо на Федька, сміючись і плачучи разом.

Обхопила гарячими руками його тугу шию, повисла на ньому, припавши обличчям до широких мокрих грудей, без кінця вимовляла:

– Федінька!.. Федінька!.. Федю! – наче був він за сотні кілометрів, а їй треба було докликатись його за будь-яку ціну.

– Ну, що, сестричко... Ну що? – розгублено бубонів Федір, пестячи долонею біляву, обплетену тугою косою голівку, що не притулилася – приросла йому до грудей. Потім ніжно відвів її голову, взяв у долоні видовжене схудле обличчя з темними тіннями попід очима, з першими ледь помітними зморшками, заглянув у очі, де перемішалися сльози і сміх, радість і туга, тихо промовив: – Боже, як же ти змарніла... Що з тобою, Танюшо?

– Нічого, Федю, нічого, – дивлячись великими, повними любові очима, відповіла Таня: з усієї рідні він був їй найближчий. Любила тата й маму, віддала б душу за них, але ні тато, ні мама (здавалося Тані) не могли б отак зрозуміти її, як розумів колись її брат. І хіба б він допустив отоді, якби не поїхав із дому, щоб її отак видали заміж?..

Але про це Таня не хоче зараз і думати. Жене її геть, оцю непрошену думку, наказує собі забути про неї, бо інакше недовго й розплакатись – не отими осяйними сльозами, освітленими сміхом, а важким безпросвітним риданням, що отруєє серце й душу. Тому вона бере брата за руку (дуже вже пильно він починає придивлятися до неї!), тягне його до хати з оцього широкого двору, де нещадне сонце не дає приховати від стороннього ока ані синців, ні змарнілої дівочої вроди. Федір глянув на неї збоку (Таня йшла якось незвично, все наче одверталася від брата) і аж тепер помітив великий живіт, що напинав матерію: «Боже, та вона вагітна!»

Досі, думаючи про Таню, він ніяк не міг уявити її заміжною жінкою, а тим більше – матір'ю. Була в його спогадах тільки дитиною, яка ніколи не стане дорослою, і коли йому вперше сказали, що сестра вийшла заміж, він довго знизував плечима та здивовано гмикав, а потім, переконавшись, що це таки правда, відчув навіть якусь образу на Таню: так наче вона його зрадила. Тільки коли мама розповіла, як справляли весілля, як тато, помираючи, вмовляв наймолодшу дочку виходити за Оксена, і докоряв, і погрожував їй, тільки тоді оту хвилину образу заступив пекучий жаль до сестри, і він, глянувши на маму гарячими злими очима, вигукнув:

– Як же ви!.. Як же ви могли допустити?! – на що мама, зламана запізнілим каяттям, винувато мовчала, а він гнівно додав, махнувши кулаком у повітрі: – Краще б ви її вбили! – і ще побігавши нервово по кімнаті, лиховісно кинув: – Жаль, що мене не було!.. Я б його оженив! – І мамі аж сипонуло поза шкірою морозом від отих синових слів.

Їхав Федір сюди з твердим наміром, коли розгромить отого Гайдука, забрати сестричку до себе. В тому, що Таня відразу ж поїде з ним, як тільки він їй про це скаже, Федько не сумнівався й хвилини. Міряв усе по собі, по своїй гордій непоступній вдачі, що підігрівалася циганською кров'ю: хай би спробував хто силоміць ув'язнити його. Хай би спробував! Погриз би всі мури, поламав би всі ґрати, а таки вирвався б на волю. Вирвався б і жорстоко помстився б тому, хто спробував би стати його тюрмником!

То чому ж має силоміць жити в оцьому проклятому хуторі його, Федькова сестра! Хіба тепер не Радянська влада? Хіба Таня не вільна будувати своє життя так, як їй заманеться? Хай Таня знає, що в неї є брат, який не дасть їй на поталу, захистить від кожного, хто спробує важитись на неї! Хай не боїться нічого: кожному, хто заступить їй дорогу, доведеться мати справу з його, Федьковими кулаками! Він розмете все це кубло, все пустить за димом, аби тільки рідна сестричка його знову була щаслива, отака, як колись у дитинстві!

І ще одне він може сказати Тетянці. Хай буде їхнім секретом, бо про це не знає ніхто, навіть мама. В Полтаві, на затишній вуличці, підшукав Федько велику та світлу кімнату. Домовився з господарями, навіть гроші заплатив за місяць наперед. Отам вони й будуть жити вдвох. І хай Таня не турбується: вона матиме все, що їй буде потрібно.

Таня не зводить із брата вологих очей, впивається його запальною, гарячою мовою, хоч і знає, що нічого з того не вийде: мине кілька днів, Федько погостує в них та й поїде без неї. Бо не зможе вона важитись на отакий крок. Десь із могили не спускає із неї суворого погляду тато. А з неба

свариться Бог. А з усіх земних закутків стежать за нею люди, які ніколи не простять, осудять, розіпнуть на хресті лихослів'я й зневаги. А мама, Федю, а мама?

І потім...

- Тут сестра змовкає. Легкий хворобливий рум'янець набігає на худі її щоки, так наче хтось дихнув червоним на люстречко, і брат, глянувши на її живіт, тільки посмикав себе за вуса та сказав збентежено: «Та-ак...» Та-ак, сестричко. Виходить, не так все воно просто, як мені здавалося...

- А ти не дуже цим побивайся, Федю! - знову дивиться на брата ласкавими очима Таня і, як колись у дитинстві, коли він, покараний татом, лежав лицем у траву, худенькою нещасною потилицею - до неба, як у ті далекі роки, коли вона сеструвала над ним, - простягає Таня руку, легенько торкається його плеча: - Мені не так уже й погано, як здається, Федю...

- Він хоч не ображає тебе? - питає брат, і густі чорні брови сходяться на перенісці, і очі займаються недобрими вогниками на саму тільки думку про те, що Оксен може кривдити сестру.

- Він до мене добрий, - каже задумливо Таня, легка зморщечка пересікає її чоло: вона зараз намагається бути чесною до кінця. - Він мене любить, - ще тихше додає сестра.

- А ти?

Сестра не відповідає. Одвертається від брата, нервово осмикує платтячко, що, неслухняне, все оголяє коліна. Врешті зважується: зводить на Федора великі опромінені очі, кладе на свій живіт легеньку долоню і каже - з такою вистражданою любов'ю, з такою гарячою вірою, що брат знову збентежено береться за вуса:

- Я його ось люблю!..

Так і не вдалося Світличному вмовити Таню їхати з ним до Полтави. Натомість сам залишився ночувати на хуторі, тільки послав у село молодшого Оксенового сина повідомити, що він щасливо добрався.

- Скажи, щоб голова сільради був тут завтра вранці, як штик! - наказав Федір, і Олексій, радий прислужитися дядькові, погнав у село - тільки п'яти замиготіли!

Ввечері повернувся з поля Оксен з Іваном. Зупинив біля повітки кобилу, спитав у сестри, що вибігла зустрічати:

- А чого це в усіх вікнах світло горить?

- Гасу, мабуть, забагато, так палять! - обізвався глузливо Іван.

- А у нас гості, братику! - поспішила повідомити Олеся.

- Гості?

Аж тепер помітив Оксен, що сестра не в буденному, а в празниковому: темно-синя спідниця розпустилась над чобітками, біла, з тонкого полотна сорочка так і вбирає очі барвінковими узорами, ще й разочок червоного намиста на шії.

- Чи не свати по тебе приїхали? - спитав він із ласкавою насмішкою сестру.

- А, таке й скажете! - вигукнула Олеся, вдаючи, що вона розгнівалась на брата. - Вас усе свати в голові!.. А я нізащо заміж не вийду!

- Так і не вийдеш? - посміювався у світлі пшеничного кольору вуса Оксен, помагаючи синові зняти плуга з воза. - А все ж - хто приїхав? Чи не отець Віталій?

- Танин брат, он хто приїхав! - випалила Олеся.

- Федір?

В Оксена затремтіли руки, відразу ж зіпсувався настрій.

Федора він не знав, не доводилося, слава Богу, зустрічатися, та наслухався про нього доволі. Досить уже хоч би того, що отець Віталій несхвально, дуже несхвально відгукувався про Таниного брата.

«Погряз у гріхах, вкоротив життя своєму татові - святій оцій людині!.. Злигався з безбожниками, з бандитами, підняв руку на святу нашу церкву... Так, Таню, так - хоч як ти його любиш, але той, хто зрікся Господа Бога, той зрікся і нас! - При цих словах завжди лагідне обличчя отця Віталія аж кам'яніло, ставало суворим та недоступним, а в голосі уже бринів холодний метал: - Сказано-бо:

вирвіть плевели з поля мого!»

І от ця «плевела» сидить зараз у його хаті. Приїхав дармоїд, бандит і волоцюга, сяде тепер йому на шию: об'їдати та обпивати. «Нещасна ж моя годинонько!» – бідкається до себе Оксен і, щоб хоч трохи зірвати злість, кричить на сестру:

– А ти чого зраділа?! Може, заміж за нього збираєшся?!

– За що, братику? – вражено спитала Олеся, і Оксен, одвернувшись, уже тихше додав:

– Допоможи краще Іванові, – та й посунув до хати.

В снігах у ніс йому вдарив терпкий тютюновий дух. «О, вже починається: не встиг улізти, а засмердів усю хату!» – подумав Оксен і відчинив сердито двері.

В кімнаті нікого не було. Тільки горіла під сволюком празникова лампа – дванадцятилінійна – аж обмивала протерте скло ясними водограями полум'я! Оксен ступив був до неї, підняв уже руку, щоб вкрутити гніт, аж тут погляд його упав на блискучу хромову шкуратянку, на червоний міліцейський кашкет, на жовту портупею з шаблюкою й маузером, що висіли поверх його чумарки, – він так і застиг з піднятою рукою.

Не важко було здогадатися, що все оте належало Федорові, – отже, брат його дружини тепер неабияке цабе. Адже навіть на Ляндерові не бачив Оксен такої блискучої шкуратянки, такого червонючого картуза!

Оксен обережно, наче до живої істоти, доторкнувся до чорної лискучої поли, пом'яв поміж пальцями м'яку еластичну шкіру: «Хромова! Скільки б то пар чобіт можна було пошити!» І вже з острахом прочинив двері до кухні, не хазяїном – гостем просунув голову в отвір: можна?

За столом сиділи Федір і Таня. Розчервоніла, з великими сяючими очима, Таня слухала брата, а він сидів на покуті, там, де сідав тільки Оксен, – широкоплечий, дужий, веселий, у чистій Оксеновій сорочці (не побоялася чоловіка – дістала святкову із скрині!), що, незастебнута, відслонювала могутню шию і густе чорне волосся на грудях, і щось оповідав, поблискуючи з-під вусів міцними вовчими зубами.

Таня досадливо обернулася на стукіт клямки, бо вона хотіла подовше залишитися наодинці з братом, і якесь сум'яття відбилосся в її очах, коли вона вгледіла чоловіка. І вся вона одразу якось померкла, згорнулася, як квітка, коли на неї дихнули холодом, стулилася, зігнавши легеньку усмішку з губів, й темні тіні звично лягли під очима.

Федько ж сидів за столом, дивлячись прямо на Оксена чорними, як смола, очима, так, наче зважував, чи варт звертати увагу на оцього несподіваного зайду, чи послати його під три чорти, щоб не заважав розмові з сестрою. Швидко глянув на Таню, з її згаслого виду зрозумів, що це Оксен. Аж тоді звівся і, все ще поблискуючи міцними зубами, ступив назустріч господареві.

– Це – мій брат, – пояснила Таня. – А це, Федю, Оксен.

Привіталися: Федір – голосно, як циган на ярмарку, Оксен – тихо та насторожено. Сіли до столу: Федір – знову на покуті. Оксен – трохи збоку, постерегли ніякову тишу. Щоб якось зібратися з думками, Федір дістав коштовний трофейний портсигар: на блакитному полі – голісінька Леда із лебедем, обоє рожеві, наче щойно з яйця, лебідь цілиться дзьобом туди, куди гріх доброму християнинові й глянути, а під нечестивим отим птахом чимось гострим, мабуть, гвіздком, видряпано: «Оце я». Натиснув на перламутрову кнопку – відскочила кришка, сяйнула позолотою, – простягнув до Оксена.

– Закуримо?

Оксен, ошелешений отією рожевою дамою, тільки покрутив головою: не курю!

– Треба курити! – сказав суворо Федько. Дістав цигарку, хвацько затиснув зубами, закурив, пускаючи догори кільця прозорого диму.

Оксен блимав-блимав світлими очима, а про те, що курити в хаті та ще під святими образами – гріх, сказати не наважувався: «Господи, прости мене, грішного, сам знаєш, як доводиться жити при цій владі безбожній!»

Федір покурив, скалячи то праве, то ліве око, так наче приміряючись, із якого боку краще вдарити Оксена, потім вийняв із рота недокурки, примостив на ніготь великого пальця, прицілився – стрільнув бичком прямо в помийницю.

– З поля?

- З поля, - луною відгукнувся Оксен.

- Гарна озимина цього року, - пригадав Федько свою пішу дорогу до хутора. - З хлібом будете.

- Дасть Бог, то й будемо, - ухильно відповів Оксен: ще батько учив його не хвалитися тим, що на полі. А зібрав, змолотив - заховай від людського заздрисного ока подалі і теж не хвалися.

- Чого там Бог! - заперечив богохульно Федько, аж Таня, боячись, щоб між братом та чоловіком не виникла сварка, торкнула його за лікоть. - Продрозкладку відмінили, ввели продподаток, а скоро тільки гроші платити будете - чого ж іще треба?

- Воно так, - погодився Оксен і широко поклав на стіл пошерхлі, з чорними нігтями руки, наче відгороджуючи своє поле. - Воно-то-так... Дай селянинові волю - він хлібом завалить, дівати нікуди буде... А то дуже вже ображала хазяїна влада: роби не роби, старайся не старайся, а толк один - заберуть усе під мітлу, тільки й того, що від голоду не пухли.

- Цього вже не буде, - пообіцяв твердо Федько, наче від нього залежала державна політика.

- Дай Боже, дай Боже! - хитав головою Оксен, а якась думка, видно, все муляла йому, все не давала спокою: примірявся він до неї і так і сяк, врешті не витримав:

- А ви... в гості... чи по службі?

- В гості, в гості! - засміявся Федько. Клацнув портсигаром, поворушив плечима, випинаючи груди. - В гості, дорогий мій зятьок, та не сам: ще сорок гостювальників зі мною! Гайдукову банду ловити будемо. Чули, мабуть, про таку?

Оксен аж подався до Федора, аж вуса затремтіли від несподіваної радості. Таки справді ловити Гайдука? Ну, знаця, тепер уже впіймають, коли отак утялися! А то ловлять, ловлять, а він, як лис: хвостом крутне - і нема!

- Поможи ж, Боже, хоч вам, - урочисто хреститься Оксен, Таня якось дивно поглядає на нього.

Може, пригадала, як в оцій хаті, на їхньому весіллі, сидів почесним гостем Гайдук, обнімався і цілувався з її чоловіком? А може, перенеслася спогадами трохи пізніше, вже коли Оксен повернувся із в'язниці, коли покотилася чутка про Гайдука, що організував банду та й став грабувати і багатих, і бідних: обдирав усіх підряд, наче липку. Особливо стривожився Оксен, як одного разу йому розповіли, що Гайдук серед ночі напав на багатого хуторянина, вирізав усю його сім'ю: не пощадив ні старого, ані малого, тільки сам господар чудом урятувався від смерті: поїхав до млина та й затримався там на всю ніч.

І досі пам'ятає Таня, як затремтіло обличчя в Оксена, аж губи побіліли від страху. Ніяк не могла зрозуміти причини того переляку: адже її чоловік і Гайдук були дуже дружними; тільки відтоді Оксен, як лише доносилася чутка, що банда десь бродить довкола, тікав на ніч із хати. Навіть їй, Тані, не казав, де він ночує. Повертався під ранок, весь в соломі, ховав від молоді дружини очі, скрушно зітхав, хрестячись перед іконами:

- Ох, гріхи наші, гріхи!

Тані так і кортіло в такі хвилини спитати у чоловіка, де ж його ота віра в Бога, без волі якого жодна волосинка не впаде з голови. Але мовчала, тільки здригалася внутрішньо, коли пригадувала минулу ніч, сповнену жахного спання - не спання: гавкне Полкан - Таню так і підкине на постелі! Зарипить наче щось під вікном - серце в неї як не вискочить! І порожньо в хаті, і темно в хаті, і темрява ота пронизана синюватими тінями страху, що відбиваються від холодних снігів, - загорнули вони весь світ у білий саван, пролягли поміж розкиданими хатами безмежною пустелею: будеш гукати на поміч - не докличешся, будеш кричати - і крик твій загубиться поміж глибокими заметами, згасне, загине без сліду.

І що з того Тані, що Іван не схотів кидати разом із батьком хати: кожного вечора клав біля себе гостру сокиру - хай тільки поткнуться! Хай тільки зачеплять щось із їхнього добра! Від того ще страшніше було Тані: так, може, хоч змилювалися б оті бандити, забрали б усе та й пішли б, а полізе на них Іван із сокирою - всіх переріжуть, тільки Оксен і врятується!

От про це й подумала, мабуть, Таня, спостерігаючи, як щиро хреститься Оксен, бажаючи Федорові вдачі.

- А що, Таню, - ожив зовсім Оксен, - чи не час уже й почастувати дорогого гостя? Балачки балачками, а від цього ситий не будеш.

Таня хоч і недавно частувала брата, рада знову подавати на стіл, тим більше що й Оксен розщедрився, як ніколи: бач, он гукає, щоб сходила в комору та врізала шматок шинки, яку берегли

на свята. Сам же сходив у погріб, приніс літрову пляшку наливки.

- Ви, Федоре, може, звикли до панських напоїв, тож не погребуйте нашим - мужицьким. А наливка ж така, що склянку вип'єш - додому дороги не знайдеш!

- Нічого, ми звичні! - прицілюється оком до пляшки Федько. - Ми, зятьок дорогий, на фронтах хіба що смолу не пили. Пудру, і ту куштували.

- Пудру? - дивується Оксен. - Та як же її можна пити, коли вона як те борошно!

- Можна. Раз я кажу, значить, можна... Розводили водою, ждали, поки відстоїться, а потім зливали й пили...

- І п'яніли?

- Та не так щоб і дуже, - зам'явся Федько. - Живіт тільки обдимало, та, не при столі будь сказано, торохкали так, що пани ляхи аж голови в плечі вбирали!..

- І видумують же, прости господи: пудру пити! - сміявся Оксен, витираючи очі.

Таня теж не витримала - засміялася, хоч не знала: бреше її любенький братик чи правду каже.

Оксен відкоркував пляшку, налив у три чарки: собі й гостеві по вінця, Тані ледь плеснув на дно - не можна, вагітна ж!

Узяв свою чарку невміло, так, що аж хлюпнула червона наливка через край, урочисто мовив:

- П'ю за вас, Федоре, за весь ваш рід, за те, що поріднилися ви зі мною через Таню... Не знаю, чим я заслужив у Бога цю милість... - тут голос Оксенів затремтів, затремтіла й рука та чарка в ній - по скляній стінці вогняною сльозою прокотилася червона краплина, зависла на пальці - Тільки такої дружини дай Бог кожному...

Таня схилила над столом голову - щось роздивлялася на білій скатертині чи, може, ховала очі, Федько ж, споважнівши, промовив:

- Хай же і вам щастить у всьому, Оксене!

Пили по-різному. Таня, ледь лизнувши, скривилася, відставила чарку: ух, і міцнюша ж! Оксен сьорбав невміло, немов у тій чарці був окріп, - ніколи ж до рота не брав, хіба що на великі свята вип'є з наперсток, а зараз незручно лишати, щоб, не доведи Господи, не образився дорогий гість! Гайдука ж їде ловити!.. Федько ж поніс до рота чарку, як спеленану дитину: не хлюпнув, не сплеснув, тільки денце показав:

- А їй-бо, непогана!

І не встиг Оксен досмоккати свою, як Федькова рука вже на пляшці:

- Ану покотимо й другу, щоб першій не так нудно було!

- То, може ж, закусимо! - жахнувся Оксен.

- Е, хто ж по першій закусоє! - наливав у чарки Федько. - У нас, в ескадроні, хто після першої просив закусити, того посилали овечі бурубашки гризти!

І хоч-не-хоч довелося Оксенові братись за другу чарку: не знав, нещасний, з ким зв'язався!

Тільки заходилися біля закусок, зайшов похмурий Іван. Кинув непривітне: «Здра...», подивився осудливо на стіл, заставлений наїдками, дістав з полиці хлібину, відчикрижив шматяру, посолів густо сіллю, поніс до дверей.

- Іване, сідай-но до столу та випий! - гукнув сп'янілий Оксен.

- Ніколи мені з вами розсиджувати! - відповів грубо Іван. - Он худоба непоєна.

- Хай Альошка напоїть.

- Альошки нема.

- Де ж він?

- А я знаю де! - роздратовано відгукнувся Іван. - Он у мачухи питайте, вона ж дома була!

- Іване, як ти розмовляєш! - гримнув кулаком по столу Оксен.

- Як умію, - вже тихше огризнувся Іван та й вийшов у сіни.

- Старший? - запитав Федір.

- Старший...

- З характером.

- Усі вони тепер із характерами, - почав скаржитись Оксен: в голові йому вже шуміло, як біля водяного колеса, обважнілий язик погано слухався, очі стали маленькі й жалісливо моргали до світла. - Колись як нас... учили? Слово батька - закон!.. А тепер, - і тільки рукою махнув - зачепив миску - добре, що Таня встигла підхопити, а то плакала б миска! - Забули Бога... вигнали з серця страх Божий... істинно...

- Істина у вині! - підхопив Федько та й знову спіймав пляшку. - Вип'ємо, дорогенький зятьок, щоб вороги наші дивилися та облизувались, а друзі щоб радувались!

Оксен не опирався. Вихилив обпікаючу рідину, очманіло покрутив головою.

Федько не відставав від Оксена, поки не висушили пляшку до дна. І добився-таки свого: напоїв Оксена так, що того довелося вести попід руки від столу, як весільного батька.

- Навіщо ти його так? - докоряла братові Таня, коли Оксен, роздягнений та вкладений у постіль, одразу ж заснув.

- А що? - тихо сміявся Федько, потішений зробленим. - Хай хоч раз спробує справжньої моні.

- Гріх, Федю...

- Все, сестричко, гріх! - перебив її брат та й пригорнув міцно до себе. - Ти краще, ніж ото дорікати, Олесю поклич. Де це вона поділася?

- Навіщо вона тобі? - насторожилася відразу сестра. Визволилась із братових обіймів, подивилася пильно йому в очі: що ще затіває її братик? Та Федько не опустив, не одвів своїх очей: дивись, сестрице, які вони в мене чисті та невинні, як у немовляти, як же можна про такі очі та подумати щось погане? Тільки вуса зраджували його: посіпувалися на кінчиках, як у kota, що нетерпляче чигає на здобич. І Таня, що добре знала свого золотого братика, заперечно похитала головою: «Не покличу».

- А то чого? - з награною ширістю образився Федько. - Невже ти про мене так погано думаєш?

- Федю, не треба! - строго обірвала його Таня, і в її світлих очах зайтрився біль. - Не треба цього... Я забороняю тобі, чуєш!.. - і по паузі, так наче зізнавалася в чомусь найсвятішому для себе: - Вона мені рідніша від сестри...

- Ну, ладно, ладно, - здався Федько. Знову обійняв Таню, пригорнув її до широких грудей. - Ех, баби, баби, що ви розумієте у цьому!

- Давай краще спати, - попросила Таня, боячись, що Федько знову почне неприємну для неї розмову.

- Спати, то й спати, - погоджується брат. Потягається так, що аж тріщать кості, пружними хвилями перекочуються під сорочкою м'язи. - Ти, сеструню, лягай, а я тим часом вийду надвір - покурю.

Тепла квітнева ніч так і війнула в обличчя ласкавою свіжістю. Пригріта за день земля дихала волого й сонно, і ніщо не тривожило її спокій. Тільки десь у селі співали дівчата та коли-не-коли докочувався парубоцький розбійницький посвист: тирлувалася вулиця. Федько уявив, як оце зараз, вибираючи, де потемніше та безлюдніше, стоять закохані пари, перешіптуються, тихо сміються, і перед ним, як жива, стала Олеся, отака, як була біля колодязя, - з перехиленого відра на дівочу литочку струменить срібляста вода, стікає донизу, а вона й не помічає нічого: дивиться прямо на Світличного такими очима, що він би чортові душу віддав, аби оце ще раз заглянути в них!

Схвильований, Федько походив по завмерлому двору, посвистав, сподіваючись, що Олеся десь поруч і почує його, але замість Олесі з-під комори озвався Полкан. Світличний, тихо лаючись, почалапав до хати: плакало, мабуть, його нове залицяннячко, лишилося хіба що цілувати на сон оту беззахисну Леду, яку Федько в образі рожевого лебедя клював твердим дзьобом. «А все моя зверхневинна сеструня, соску б їй в зуби!» - глузливо й ніжно подумав про Таню Світличний, відганяючи мимовільну досаду.

Сеструню ж гнітило безсоння: все прислухалася, чи не рипне дверима Федько. А коли брат тихенько зайшов до хати, ліг на широку лаву, де йому було послано, і відразу ж захропів, вона однаково не могла заснути, бо Федько наче розворушив своєю появою великий мурашник, і потривожені спогади

обліпили гарячу Танину голову, і кожен тягнув на собі якусь ношу: чи то біль, чи каяття, чи образу. І хоч Таня благала комах, що товпилися довкола: «Ідіть собі геть та дайте мені спокій!» – вони вперто лізли до неї; хоч Таня й просила їх: «Киньте хоч оту вашу ношу, бо мені і так тяжко!» – вони з сліпою упертістю несли її на своїх темних спинках, щоб переховати в Таніні і без того наповнене серце.

То їй пригадувалася перша ніч із Оксеном, і не так перша ніч, як перший ранок, що наставав у Івасют ще задовго до того, як починала просинатись природа. Таня схопилася від якогось несамовитого крику, спросоння їй здалося, що когось ріжуть, і хоч вона вже прокинулася, крик отой все ще відлунював у освітленій примарним лампадним світлом кімнаті. Під образами, весь у білому, як мана, творив молитву Оксен. Глянув на перелякану дружину, тихо засміявся: «Злякалася? Наш півник і мертвого підніме!»

Аж тоді зрозуміла Таня, чий несамовитий голос потрощив її сон.

Івасютині півні славились на весь повіт. Виводило її, оту голосисту, невсипущу породу, не одне покоління Івасют, безжально стинаючи голови за найменшу провину: то голос не такий дзвінкий, то не першим починав співати, то поступився іншому півневі, а то й кури починали погано нестись. І, мабуть, ота закривавлена дровітня та гостра сокира ще в яйці світила в очі кожному півникові, бо виростили вони один у один: недоспить, недоїсть, а таки не проспить усього, що йому належить зробити протягом короткого пташиного віку. Так обтопче кожну курку, що вона знесе потім яйце з добрий кулак, хоч і кричить, як несамовита. Так зустрине якогось гребенястого зайду, що з того тільки пір'я летить, тільки кров цебенить по дорозі до власного двору! Іще інші півні дримають на сідалах посеред своїх зозулястих гаремів, а Івасютин уже розплющує невсипущі очі свої, лящить могутніми крилами й, витягнувши шию, глушить налякану тишу таким «ку-ку-рі-ку», що аж собаки виють з переляку! Уставайте, мовляв, господарі, годі пригріватися в постелях: у могилі належитеся!

Той півень став одним із Таніних кошмарів, Божою карою, спокутою бозна за який гріх. Тепер уже трохи звикла, вже не так навіжено стукотіло їй серце, а раніше, як прокинеться опівночі, то вже й боїться заснути: їй усе здавалося, що клятий птах тільки й чигає на те, коли вона задрімає, щоб одразу ж загорлати в неї над вухом.

Може, тому так хотілося спати. Особливо коли доїла корову. Як тільки сяде на стільчик, стисне дійки, задзвенить молочними струменями в співучу дійницю: «ців-ців... ців-ців ...» – так і злипаються солодко повіки, а голова стає важкою-важкою. І вже хилиться, хилиться – от-от переважить: упаде тоді Таня на теплу підстилку і буде спати, спати й спати – хоч і сто років підряд.

Ласка, ремигаючи сіно, здивовано повертала рогату голову до молоді хазяйки, волого ї тепло дмухала їй просто в обличчя: «Прокинься». Таня, перелякано розплющивши очі, ще сонно похитуючись, знову починала смикати за набряклі дійки, видзвонювати дримотливу мелодію.

З того часу, коли б не почула Тетяна оту дзюркітливу пісеньку, її відразу ж хилило на сон.

І ще один спогад: її перший хліб. Пекли на тиждень, а то й на два, щоб менше йшло, бо черствий хліб не так поїдають, і велетенська діжа могла б заховати в себе всю Таню.

Таня зроду не пекла хліб, мама вдома й не підпускала її до тіста, але вона не зізналася в цьому нікому: засміють, ославлять – що це за хазяйка, що й хліба спекти не може!

І діждавшись, коли всі розійшлися, – хто поратись біля худоби, хто молотити в клуню, Таня заходилася вимішувати тісто.

Ніколи не думала, що це так важко робити. Тикала маленькими кулачками в наповнену до верху діжу, занурюючи руки мало не по плечі, і тісто, як живе, чіплялося до шкіри, тягнулося, не хотіло пускати назад. Таня мучилася-мучилася і, нарешті, зовсім знесилена, перемазана тістом, густо попудрена мукою, не витримала – заплакала над клятущою діжею з великої досади на власне безсилля.

– Таню, що з вами? – перелякано запитала Олеся, що саме заскочила до хати: внесла надоєне молоко.

– Нічого... я так... – намагалася стримати сльози Таня, а вони, клятущі, покотилися ще рясніше, та такі, як горох! Таня, насупившись, хотіла їх витерти та – мазь себе тістом по мокрому обличчю!

– Давайте я вам хоч піт витру, – «не помітила» сліз тактовна Олеся. І хоч невістка одверталася, провела їй по обличчі чистим рушником, а тоді заглянула до діжі, на зав'язлу в тісті Танину руку – Та ви ж забули руку у воду вмочати, ото тісто й береться! Ось дайте-но я!..

Швидко налила в макітру теплої води, закачала рукава, вмочила руки, а потім заходилася біля тіста – тільки діжа підстрибувала! І не встигла Таня передихнути, як тісто було вимішене.

- От тепер хоч зараз у піч!

Дрібні краплинки поту бісером всіяли чисте лице, зволожили волосся над чолом і там воно здавалося темнішим, аніж на голові. Щоб не замазатись, Олеся підняла високо руку, притулила закачаний рукав до чола, до червоних щік, а потім прикрила й рота - тільки сині усміхнені очі ясніли на невістку. Таня посміхнулася й собі і теж підсвідомо провела рукавом по обличчі.

- Може, й хліб допомогти виробляти?

- Ні, дякую, я вже сама! - поспішила відповісти Таня, бо їй дуже захотілося довести зовиці, що й вона чогось варта.

- То я, Таню, піду.

Ще раз війнула на Таню осяйним своїм поглядом, підійшла до дверей, напилася води. І вже з сіней, виставивши ласкаву голівку:

- Якщо треба буде, - гукнете. Я тут, недалечко.

Таня тільки кивнула головою. Говорити вона зараз не могла: боялась розплакатися.

І чи то виробляти хлібини було легше, чи Олесина поміч додала їй сил, тільки справа пішла на лад: дочекавшись, поки тісто зійшло - піднялося над діжею пухким білим грибом, брала Таня великі шматки, виплескувала поміж долонями важкі білі кулі, припорошені борошном, а потім клала на стіл.

Величезна піч ковтала оті хлібини, як галушки: не встигне Таня подати на дерев'яній лопаті одну, а піч уже знову розкриває свою ненаситну пащеку, дихає жаром. «Дай». Врешті Тані вдалося вгомонити її, заткнути пельку залізною заслінкою.

Аж тоді відчула, як натомилася. Тремтіли руки й ноги, болів попереk. Присіла б зараз із книжкою або й просто так, щоб відпочити хоч трохи, а ще краще - вийти надвір, на свіже повітря, назустріч ранковому сонцю, що он уже заглядає до вікон свіжим чистим оком своїм, але хата вимогливо чекала на молоду хазяйку десятками незроблених уроків. «Застели мене!» - вимагала постіль. «Підмети мене!» - нагадували долівка. «Помий нас!» - лізли в очі миски та ложки, що валялися на лаві під мисником. «Спорожни мене, бо я вже повнісінька!» - пихкотіла з-під лави помийниця. «Чисть у нас, криши в нас, засипай, заливай у нас молоко і воду - готуй обід!» - розкривали свої круглі роти чавуни, чавунці та горнята, обступаючи Таню, мов зголоднілі дітиська: тільки й того, що не смикали за спідницею!

І не було тому початку і краю, воно пхалося, чіплялося звідусіль до жіночих беззахисних рук, ссало з них сили і кров, сушило їх, судомило пальці - залишало їх хіба тільки тоді, коли вони, оті спрацьовані руки, склалися на грудях їхньої господині, що знаходила, нарешті, вічний спочинок. Але навіть тоді їх не лишали в спокої: вкладали поміж застигли пальці запалену свічку, і вони покірно тримали її, хоч уже були такі ж мертві, як і покійниця.

Запоралася, закрутилася Таня та й забула про хліб. А коли згадала, то вже було пізно: виймала з печі такі обвуглені цеглини, що ними хоч об землю бий!

Отут і заскочив до хати Альоша: обличчя розгублене, очі налякані, винуватою вірвочкою тягнеться за ним батіжок:

- Мамо, ви не бачили свиней?

- Та де ж я їх могла бачити! - засміялася нервово Таня - Хіба що в печі!

Альошка поморгав-поморгав світлими, як у батька, віями, потягнув у себе звабний хлібний дух, попросив так несміливо, що, мабуть, і не сподівався одержати прошене:

- Мамо, дайте свіжого хліба! Хоч маленький крайчик!

- Господи, та бери скільки хочеш!

Радісно блиснувши очима, Альошка кинув батіг, підійшов до столу, притулив ще гарячу хлібину до свитки, взяв в руки ніж.

«Господи, - молилася Таня, заплющивши очі, - зроби так, щоб хліб був як хліб!»

- Мамо! - покликав пошепки Альошка, і очі його округлились від великого подиву, як п'ятаки. - Він не ріжеться, мамо.

Іще раз провів ножом по хлібині - ніж тільки зіскочив, викресавши руді обвуглені іскри.

Було ж потім сміху з того невдалого хліба! Всю випічку довелося віддати свиням, і ще довго Оксен, проходячи мимо хліва, жартував:

- О, Тетяна, мабуть, знову збирається хліб пекти: свині вже й ляду підкидають!

І хоч у тому жарті не було зла, однаково Таня ображалася на чоловіка, який ніяк не хотів зрозуміти, як ранив її гордість ота перша невдача.

Взагалі між нею й Оксеном, окрім хвилинної фізичної близькості, нічого не було. Відчуття огиди, що спалахнуло в ній після першої ночі, поволі пригасло, її вже давно перестала бити нервова дрож при одному погляді на ліжко, вона лишалася тепер більш байдужою, аніж приголомшеною, - і тільки. А Оксен наче навмисне робив усе, щоб вона чимраз більш віддалялася від нього.

Пильно стежив за тим, щоб дружина читала тільки святі, церковні книжки, а не світські, гріховні. За його твердим переконанням, оті всі Пушкіни й Гоголі, Тургенєви й Надсони, що в них так кохалася Таня і маленькі томики творів яких становили неабияку частину її посагу, являли собою витвір диявола, спокусу нечистого.

З певного часу стала помічати, як зникає то одна, то друга книжка. Спершу приписувала це своїй неувважності, та одного разу замість томика Тургенєва знайшла на столі «Житіє святих» і тоді зрозуміла, хто це дбає про її духовне виховання.

Стала обережнішою, хитрішою. На видному місці, щоб одразу впадало в очі, клала розгорнену Біблію, а Гоголя чи Надсона - під подушку і крадькома, як лишалася в хаті сама, читала й перечитувала, впиваючися заборонним плодом. У такі хвилини була по-справжньому щаслива: забувала про все.

Але й цих хитрощів вистачило ненадовго. Як зумів увійти до хати Оксен, щоб вона не почула нічого, Таня так і не змогла зрозуміти. Помітила його тільки тоді, коли вже було пізно. З суворим, осудливим обличчям узяв з її рук маленький томик, показав на ікони очима, похитав головою. І Тані раптом здалося, що й Боги на образах усі разом захитали головами, не спускаючи з неї осудливих поглядів, і вона сиділа перед ними беззахисна, маленька, як мишка, вбираючи голову в плечі. А Оксен, не кажучи й слова, взяв зі столу Біблію, поклав дружині на коліна.

Все так же мовчки вийшов із хати. Осуд так і бринів на його обличчі, на обличчях Богів, осудом дихала вся хата, все, що було в ній, і Таня, пригнічена до краю, кинулася до єдиної речі, від якої не віяло осудом, - до своєї маленької скриньки, що сиротою тулилася до стіни, обійняла її і заплакала.

Є сльози, які забуваються. Є сльози, які прощаються. Але оці свої сльози не зможе Таня ані простити, ані забути.

Може, тому найсвітліші порухи його душі здавалися їй підозріло нещирими.

Якось Оксен, у хвилини душевного розм'якшення, сказав:

- Як мені хочеться, щоб Альоша вважав тебе за рідну матір!

В його голосі забриніло таке щире чуття, що воно навіть зворушило Таню. Тим більше що мова йшла про Олексія. Не про Івана, на рік старшого від неї, що не приховував своєї неприязні до мачухи, а про Альошу, який удався, мабуть, у свою матір: був ласкавий та лагідний, як молоденький бичок. Таня хотіла вже була відповісти, що вона сама бажає цього, як Оксен, щось надумавши, весело сказав:

- Знаєш що, давай я його буду лаяти, а ти його потім жалій!

Танина зігріта душа відразу ж ображеним равликом втягнулася у свою мушлю. Так начеб хтось запропонував їй платити за кожен порух любові.

- Не треба! - сказала тоді вона, і Оксен так і не міг зрозуміти, чому ж не треба. Добився лише того, що Таня ще більше замкнулася в собі, ще більше віддалилася від нього.

А потім в її життя прийшла дитина. І хоч Таня не знала, якою вона буде, ким появиться на світ - хлопчиком? дівчинкою? - однак відчувала її всім тілом і була щаслива оцим відчуттям. Щось світле й радісне стукалося в її життя, обіцяло скрасити безрадісні будні, прийти їй на поміч, виповнити її передчасно зів'яле, порожнє серце новим, свіжим і дужим, чуттям. Щось таке рідне, таке дороге, що вже зараз Таня просинається, і засинає із думкою про нього, і часто шукає в нього захисту, а то й порятунку від невтішних думок.

Про все це надумалася Таня, розтривожена нежданим Федьковим приїздом.

А Федько міцно спав, безтурботний, наче дитина, і снилися йому гарячі січі, й французенка,

і Олесині напоєні весняною просинню очі. Все це снилося Федькові, тільки не снився Гайдук і майбутня зустріч із ним, бо ніколи, навіть у сні, не загадував він наперед, що з ним буде, а махнувши на оте «буде» легковажно рукою, пер собі навмання, і вже не він за долею, а власна доленька втомлено волілася за ним, проклинаючи ту нещасливу годиноньку, що напоумила її злігатися з оцим шалапуттом! І якщо доля його, може, й не виспалася як слід: поскиглювала під лавкою, зализуючи натоптані ноги, то Федько встав уранці, як росичкою вмитий: свіжий, рум'яний, наче й не хилив учора ввечері чарку за чаркою, і все так же переможно в'юнилися молоді вуса над червоною веселою губою.

- А що, сеструню, чи не час уже й снідати! Та й по чарці не завадило б!

Зачувши про чарку, Оксен, що й досі лежав, як з хреста знятий, тільки застогнав, згадуючи сам собі всіх великомучеників святих.

За сніданком Федько згадав про Олексія:

- Що це його досі не видно? Чи не запарубкував у селі?

- Він ще вчора прийшов, - сказала Таня, що сиділа навпроти, не зводячи любовного погляду з брата - Передав, що сьогодні вранці приїде ординарець з конем.

- А голова?

- Голова сказав, що як він тобі потрібний, то ти дорогу до нього знайдеш.

Федько різко відставив кухоль - аж хлюпнуло на стіл молоко, звів над переніссям брови:

- Так і сказав?.. Мені?.. Ну, зустрінуся ж я з ним!

- Федю, не треба! - вхопила його за руку Таня - То страшна людина!

- Страшна? - насмішливо перепитав Федько і розправив широкі плечі - От я й подивлюся сьогодні, яка вона страшна!

- Федю, прошу тебе, не зв'язуйся! - вже мало не плаче Таня.

- Ну гаразд, сеструню, гаразд, - пом'якшав Федір, помітивши в сестри на очах сльози. - І чим він, отой голова, так тебе налякав?

Таня не відповіла. Брат одним духом вихилив молоко, витер вуса, звівся, порипуючи ременями:

- Що ж, пора і в дорогу. Он уже й ординарець приїхав, - глянув він у вікно.

- Федю!..

Таня теж підвелася. Стояла перед братом, звівши до нього зблідле від хвилювання обличчя.

- Ну, що, сестричко?

- Бережи себе, Федю! - і до болю знайомим, маминим жестом (де тільки він у неї і взявся!) піднесла свою руку, перехрестила брата раз і вдруге. - Мені буде дуже важко, як з тобою щось станеться.

- Ха-ха! - весело сміється Федько, хоч у самого вже поблискують очі. - Та що зі мною станеться? Я ж заморожений!

- Не жартуй цим, Федю, - строго сказала сестра. Провела брата надвір (Оксен усе ще лежав з мокрим рушником на лобі, Федько тільки забіг до нього попрощатися: адью, дороженький зятьок!), якось особливо гостро відчуваючи, що її покидає найрідніша в світі людина. Федько ж птахом злетів на чорного, як ніч, жеребця, що задирав злющу голову, витанцьовуючи нетерпляче на місці, махнув Тані рукою:

- Чекай у гості, сестро!

А сам: зирк! зирк! очима довкола - чи не виглядає Олеся? Ну, не хоче вийти, то й біс із нею, подивися ж, кого ти втрачаєш! І здививши жеребця, погнав його не в широко відчинені ворота, а на височезний, втиканий гострими кілками пліт: напорється - кінець і коневі, і вершникові! Таня тільки ахнула, тільки очі затулила долонею, а Федько, хижо вискаливши зуби, весь підібравшись - острогами, острогами! - і осатанілий жеребець так і махонув через пліт - тільки гострий кіпок війнув крижаним холодком попід ним, і пішов, і пішов, поглинаючи люто дорогу!

Розпашілий, збуджений, убіг до сільради. Якийсь дядько відскочив набік, зіткнувшись із Федором у сніях: «Свят, свят, свят, сохрани і помилуй!»; якась дівчина писнула переляканою мишею,

побачивши всю оту амуніцію, що рипіла, бряжчала, видзвонювала на Світличному, а він став посеред великої прокуреної кімнати і, похльоскуючи нагаєм по блискучій халяві, строго спитав:

- Хто з вас голова?

Бо за єдиним столом сиділо аж двоє: один високий, в старенькій заношеній шкурятянці, в полотняній сорочці, що міцно обтягувала шию рясно вишитим коміром, другий же набагато нижчий, вужчий у плечах, з незасмаглим обличчям людини, яка мало буває на свіжому повітрі. Високий звів важку голову з великими рисами обличчя, непривітно сказав:

- Ну, я голова. А що?

- Я - командир загону особливого призначення! - відрекомендувався Світличний. - Чому ви не з'явилися на мій виклик?

- А Радянська влада не зобов'язана на ваші виклики являтися, - спокійно пояснив голова. - Радянська влада сама викликає, коли їй того треба.

Федько аж засмикався від люті, що кипіла в ньому, а голова, все так же спокійно дивлячись на Світличного, казав далі:

- Ти краще, товаришу, от що скажи: чого це ти зупинився гостювати в куркуля та ще й хочеш, щоб я туди йшов на уклін?

- А я тобі звітувати не збираюся! - закричав Федько, вже зовсім не володіючи собою. - Що ти за цяця така, щоб я перед тобою відчитувався?

- Ану давай без оцих різних слів! - тепер уже спалахнув і голова та й звівся з-за столу - А ні - то катай отсюдова, звідки прийшов.

І невідомо, чим закінчилася б оця сутичка, бо Федько вже примірявся чесонути нагаєм свого супротивника, коли б не отой, другий, що досі сидів, придивляючись до Світличного трохи глузливими й водночас лагідними очима.

- Ану побийтесь, - сказав він тихо і раптом засміявся, по-дитячому закидаючи голову. - Півні!.. Чистісінькі півні!..

Ганжа відразу опустився на дзиглика, ворущачи збентежено бровами, Федько ж обпалив непрошеного третього поглядом, грубо спитав:

- А ти відкіля взявся?.. Хто ти такий?!

- Я - Гінзбург, - усе так само миролюбно й весело відповів той і звівся назустріч Світличному, простягаючи невелику, як у підлітка, руку. - Гінзбург, секретар повіткому. А простіше, Гриша. Вас же, здається, звать Федором?

Ні, просто-таки неможливо утриматися перед щирою простодушністю цієї людини! І Світличний, відповідаючи на потиск руки, втихомирено буркає:

- Федір... Світличний... - І відразу, сколихнувши в собі невідстояну образу: - І прошу передати йому, - красномовний кивок у бік голови, - що я не в куркуля гостював, а в рідної сестри!..

- Ну, годі, годі про це, - втихомирював Федора Гінзбург. Усе ще тримаючи його за руку, підвів до столу, змусив сісти на лаву. - Ніж сваритися даремно, давайте поговоримо про справи. - Він ледве помітно гаркавив і час від часу посмикував правою щокою. - От у товариша Василя є нові, цікаві дані про банду Гайдука...

- Які ж це дані? - все ще ігноруючи Ганжу, питає у Гінзбурга Світличний.

- Товаришу Василь, розкажіть.

- Та що тут розказувати, - неохоче почав Ганжа, теж уникаючи поглядом Світличного, - знову Гайдук у нашому повіті об'явився...

- Де? - аж підскочив Федько: так би, здається, й кинувся в погоню!

- Та далеченько звідси, в Пилипівці. Верстов, мабуть, із тридцять звідси. Заскочив серед білого дня, коли й не сподівалися, спалив сільраду, школу, чотирьох активістів повісив...

- Що ж вони гав там ловили! - вигукнув досадливо Світличний.

- Та кажу ж, серед білого дня, коли й не сподівалися! - сердито повторив Ганжа. - Його ж, гада, не

чутно було в нас уже місяців зо два, десь аж по той бік Полтави ганялися за ним... А це тут об'явився...

- Давно це було?

- Позавчора. Тих товаришів замучених тільки сьогодні поховали.

- Жалко людей, - сумно озвався Гінзбург, посіпуючи правою щокою, - Ми, товаришу, всім тобі допоможемо, аби тільки швидше знешкодити банду... Он товариш Василь пропонує організувати тобі на поміч загін із місцевих активістів...

- Дякую, я вже сам обійдуся, - холодно перебив Світличний.

- Зажди, - застережно наставив долоню Гінзбург, - не гарячкуй. Є в твоєму загоні місцеві?

- Здається, нема.

- От бачиш! А Гайдук, як і більша частина його бандитів, родом із нашого повіту. Із очима зав'язаними кожен стежину знайде... То як ти його ловитимеш, не знаючи, де гайок, а де - переярок?

Федько збентежено промовчав.

- І потім - у нього майже в кожному селі є своя агентура. Ти в них із загоном своїм як на долоні ходитимеш. І буде він з тобою у ката й мишку гратися... Ляндер саме на цьому й обпікся: не захотів опертися на місцевий актив, ганявся за Гайдуком наосліп та й напорівся на засідку... Отак, товаришу...

І хоч як важко це Федькові, а доводиться згодитись.

- Тільки прошу вже, коли сядемо на коней, слухатись беззаперечно, - похмуро сказав він, адресуючись в основному до Ганжі. - Там ніколи буде дискусії розводити - нагаєм буду кресати!

- Оце по-діловому! - знову залився Гінзбург своїм щирим дитячим сміхом так, що й Федько не витримав - показав веселі зуби. Навіть на суворому обличчі Ганжі з'явилася якась подоба усмішки. - Ти чуєш, товаришу Василю, що вам загрожує?

- А ми вже лякані, - відізався Ганжа і вперше звернувся безпосередньо до Світличного: - Ми, товаришу, теж у громадянську не на печач у просі сиділи - довелося понюхати й нам... А Гайдука треба придушити, поки він ще нікому петлі не накинув... Я вже з певними людьми із навколишніх сіл зв'язався: щоб одразу дали нам знати, як тільки бандити об'являться. Бо щось мені здається, що він до нашої Тарасівки підбирається.

- Може бути, - погодився Федір. Гнів його охолов, він уже спокійніше міг подумати про те, що Гінзбург і Ганжа мають, біс візьми, якусь рацію, коли радять йому використати місцевий актив. І, вже звертаючись до Гінзбурга, з ледь помітною ноткою зверхності: ви, мовляв, не дуже всерйоз сприймайте оце, що я зараз вам скажу:

- А що тепер накажете мені робити?

- Ми не маємо права тобі щось наказувати, - погладив Федькове серце тактовний Гінзбург. - А попросити - попросимо... Дуже добре було б, коли б ти поговорив із нашими людьми, що будуть тобі допомагати... Подивися, яка в них зброя, як добре вміють нею володіти...

- Добре! - розгладив вуса Федько. І вже зовсім весело: - А іще що, товаришу секретар повіткому?

- А ще, - посміхнувся лукаво Гінзбург, - запрошуємо тебе, товаришу, разом з усім загоном на христини.

Федькова права рука, що крутила саме вуса, так і застигла:

- Христини? Які ще в біса христини?

- Наші, червоні христини, товаришу, - пояснив Гінзбург, по-змовницькому переглянувшись із Ганжею.

- Так що - мене кумом? - спитав зовсім уже повеселілий Федько, - Ну, коли дасте мені пригожу куму, то згоден: понесу дитину до купелі хоч і за двадцять верстов!

- Куму-то дамо, - обізвався Ганжа... - У нас такі тут кумасі, що як іде - земля під нею горить... А от як нащот дитини, щоб її на руках нести, то цього вже не знаю...

- Така важка?

- Та не так щоб і дуже важка... Якраз по літах... Вісімнадцять років нашій дитині, товаришу!

І знову не витримав Гінзбург - залився втішним сміхом, спостерігаючи розгубленого Світличного. А що дитині було рівно вісімнадцять, то Ганжа ні зменшив, ні додав: мав майбутній хрещеник чотири з половиною пуди ваги, носив обувачку сорок четвертого розміру і звався Максимом. Таке ім'я дав йому піп ще за проклятого царського «прижиму», ім'я, як бачите, непогане, навіть гарне ім'я, і носив би його парубок до самої смерті, коли б не підвела його одна жінка. Так підвела, що спершу, було, хоч у петлю головою.

І сказати б - з якогось куркульського, класово ворожого роду, а то ж своя, бідняцька кісточка, з комнезаможів - і отаке з ним зробити!

Ще коли ота капосна жінка носила дитину під серцем, присватувався до неї та до її чоловіка Максим. Чоловіка вдалося умовити за якийсь тиждень.

- Про мене! - махнув він рукою, радий одчепитися від Максима. - Хрестіть, як собі хочете, аби тільки не ошпарили!

Жінка ж опиралася довше: боялася не стільки Бога, скільки язикатих кумась.

- Та вони ж мене зі світу зживуть! І кісточки всі мої на язиках перетруть!

Врешті, коли доведений до відчаю Максим, якому - кров з носа - треба було вдарити червоними хрестинами по релігійному дурманові, коли Максим пообіцяв багаті подарунки від сільради й чотири сувої полотна особисто від себе, жінка піддалася:

- Ну, хіба що вже, Максиме, для нашої власті!

Нарешті дитина появилася на світ. Весільним дзвоном ударив у Максимове серце крик немовляти. Він уже вимальовував у своїй комсомольській уяві, як гризуть служителі культу собі лікті з великої досади. Не витримав, забіг на другий день до породіллі:

- Так коли будем хрестити? Мо', в неділю?

Жінка, що саме агукала над немовлям із червоним старечим личком («Не могли народити кращого!» - поморщився про себе Максим), звела на парубка настрахані очі:

- Не віддам я його на ваші хрестини!

- Як то - не віддасте? - отетерів Максим. - Та ви ж обіцяли!

- Мало що обіцяла!.. А як у мого синочка виростуть ріжки - що я робитиму?

- Не виростуть, тітко! - мало не плакав Максим.

- Еге, не виростуть!.. Он у сусідньому селі як охрестили комуною, так роги з лобика й поперли... Добре, що мати здогадалася: до церкви побігла, то батюшка ледь одмолив... І не стій, Максиме, і не проси, - йди собі звідси, не доводь мене до гріха!

Довелося ще раз переконатись Максимові, наскільки живучий отой релігійний дурман. Не йшов з хати, напірав на класову свідомість, навіть соромив за отаке легковір'я, але тітка на всі запальні його слова уперто кувала зозулею:

- І не проси, і не моли, бо я не хочу, щоб у мого синка роги виростили!

- Щоб же оті роги на вашій голові поростили! - втративши останній терпець, заляв гнівно Максим.

Розгнівана жінка відповідала Максимові не менш красномовно: нахилилася швиденько, війнула спідницею, показала чортячу ікону:

- Поцілуй мене от сюди, як такий розумний!

Атеїстичний Максим не став знаменуватися - вискочив з хати, наче ошпарений, і ще довго стояв посеред вулиці, відпльовуючись.

Отоді зопалу й вирішив: не хочете? - біс із нами! - буду хреститися сам!

Витримав не одну гарячу баталію з богомільною матусею своєю, що аж опухла від розпачу й сліз, два дні чіплявся смолою до дядька Василя, а таки добився свого: біс із тобою, хрестися!

І ось він стоїть посеред майдану, і майдан аж кипить від люду: цікаво побачити, як полізуть роги

з безбожного лоба. Стоїть у блаженській незаможницькій сірячині, в білій празниковій сорочці (як не кляла його мати, а врешті не витримала: дістала зі скрині, кинула чисту сорочку), в полотняних штанах, пофарбованих бузиною, а ноги – хто на ноги дивитиметься! Тож на ногах щось таке, що й не розібрати відразу: постолі не постолі, черевики не черевики, – якась невідома взувачка, що дісталася в спадщину синові від його незаможного тата. Зате ж і змазані вони, зате ж і наквацьовані: не пожалів Максим із піввідра шонайкращого дьогтю і коли йшов до сільради, то наче печатки прикладав, – де ступне, там і слід. А тепер він стоїть біля столу, що покритий червоним, і брови його рішуче насуплені, і губи міцно стулені – ану спробуй, ану зачепи! – і стільки комсомольської зятятості в молодечих очах, що її вистачило б не на одну, а принаймні на дві світові революції.

– Товариші! – вигукував щосили Ганжа – Громадяни!.. Ану давайте тихіше, бо це ж вам не ярмарок!.. І отам, іззаду, перестаньте плюватися насінням!.. Ви, хлопці, ви!..

Зчинився ще більший шарварок, аніж був до цього: кожен хотів пропхатися поближче до столу. Хтось матюкнувся, коли йому так уперлися ліктем у груди, що аж хрумкнуло («Куди ж ти, песиголовцю, преш!» – та – стук кулаком по потилиці!), десь зойкнула жінка, якій наступили на ногу важким чоботищем («А не ходи боса!»); дзвінкий молодий голос зраділо вигукнув:

– Дядьку Микито, у вас очкур обірвався! – понад натовпом сплеснувся сміх, покотився дрібненькими хвильками, згасаючи у вусах, у бородах, на ніжних дівочих і твердих парубочих вустах.

– Зав'яжи краще свій язик, а то відкусиш! – розгніваним басом озвався дядько Микита, а з іншого кінця відгукнувся осудливий голос:

– Отакі вони всі, оці молоді: ні встида їм, ні сорому!

Ганжа мовчки стояв, чекаючи, доки переколотиться, і на майдані й справді поступово вгамувалося, затихло, тільки злинялий прапор лопотів над сільрадою та, долітаючи до завмерлого натовпу, чорними стрілами шугали вгору перелякані ластівки.

– Товариші! Урочисті збори на честь червоних хрестин оголошую відкритими!

Гінзбург, що сидів край столу, притиснувши скрипку до підборіддя (ідучи в Тарасівку, захопив з собою й скрипку, бо гармоніст нагло помер, обпившись самогоном на весіллі), Гінзбург хитнув головою і заграв «Інтернаціонал».

Ганжа зірвав із голови кепку, урочисто завмер, і понад майданом замелькали руки, скидаючи картузи й шапки, – наче птахи злітали з голів та й шугали донизу, – майдан враз засвітив сивими, руськими, рудими й чорними головами, статечно пригладженими і закрученими в буйні кучері чупринами, лише позаду юрмилися жіночі темніші і дівочі світліші хустки.

Коли затих «Інтернаціонал» і догори знову злетіли картузи та шапки, покриваючи голови, Ганжа оголосив, що зараз говоритиме секретар повіткому товариш Гінзбург.

Відклавши скрипку, Гінзбург звівся, осмикав стареньку, полатану на ліктях гімнастерку, обвів людей ясними очима. Не раз і не два доводилося виступати йому на селах, він уже наперед знав, про що хочуть почути оці всі люди, про що питатимуть потім, обступивши тісним колом, тому й почав не з хрестин, а із зовнішньої та внутрішньої політики молоді Радянської держави, з продподатку і поступової ліквідації «ножиць», організації кооперативу й боротьби з неписьменністю – цим останнім ворогом революції, по якому треба рішуче вдарити робітничо-селянським трудовим кулаком. Говорив Гінзбург запально й щиро, його невелика постать і худе, захарчоване соцвихівськими пайками обличчя дихало такою вірою в кожне сказане слово, що віра ота передавалася й людям, які його слухали, і навіть легковажні дівчата, затисши в хустинках недолузане насіння, аж спиналися навшпиньки, щоб побачити краще «орателя», та перепитували одна в одної: «Що він сказав?»

Тільки тоді, коли Гінзбург заговорив про основну подію, заради якої, власне, й зібралися на майдані всі оці люди, натовп заворушився, зашумів приглушеними голосами і всі голови знову повернулися до Максима, що стояв виструнчившись біля столу.

– Товариші! – закінчив Гінзбург. – Від імені повіткому партії та повітвиконкому, а також антирелігійного товариства «Атеїст» я щиро вітаю незаможника, комсомольця, нашого молодого товариша Максима Твердохліба, який скидає сьогодні з себе релігійно-попівське тавро, приймає нове ім'я – Володимир, на честь нашого вождя і вчителя товариша Леніна!

І, подаючи приклад, перший заплескав у долоні.

Чоловіки, що стояли попереду, теж стали аплодувати, невміло стуляючи огрубілі, дощечками, долоні, задні ж нетерпляче напірали на передніх, намагаючись роздивитися, що ото передає секретар повіткому червоному хрещеникові.

- Червону матерію, - покотилося по натовпу.

- Багато?

- Та аршинів із шість.

- Ший, Максиме, червоне галіхве, щоб дівчата любили!

- Тю, дурний! Та він же тепер не Максим. Тепер він -

Володька...

- А погляньте, кумасю, у вас очі кращі, - не ростуть іще роги?

- Не там, жіночки, рога шукаєте!

Поки спітнілий Володька-Максим приймав од Гінзбурга дорогий подарунок, Ганжа розгорнув прапор, що лежав досі перед ним на столі, розгорнув його так, щоб усі прочитали вишитий на червоному полотнищі напис: «Незаможник, прямуй до світла й розбивай дурман релігії».

- Дорогий товаришу Твердохліб! Сільрада нагороджує тебе в день червоних хрестин оцим прапором. Тримай його міцно в руках, і хай він завжди тобі вказує правильну путь!..

- Чуєте, дівчата, тепер Максим із отим хлагом і на вулицю ходитиме, - коментували далі в натовпі.

- Як же він цілуватиметься?

- А то вже тобі даватиме піддержати...

- Цитьте, ви, сороки! - сердито гримали старші, бо там, біля столу, видно, сталося щось непередбачене.

Тільки Ганжа, вручивши прапор хрещеникові, хотів оголосити мітинг закритим, а Гінзбург уже й смичок заніс догори, щоб заграти «Інтернаціонал», як Світличний, що сидів досі за столом, сяючи чорною шкуратянкою, підніс застережно руку, звівся, підійшов до хрещеника:

- Товаришу Максиме, а тепер - Володимире! Від імені особливого загону робітничо-селянської міліції вітаю тебе з революційними хрестинами!

Замовк, чекаючи, що відповідь на те Твердохліб, але той тільки переступив з ноги на ногу та ворухнув губами, щосили стискаючи прапор, що лопотів червоним крилом над головою.

- Дозволь вручити тобі і мій скромний подарунок, - вів далі Федір, - золотий годинник найвищої проби - бойовий мій трофей, здобутий від одного білопольського генерала, зарубаного ось цією шаблюкою!

З цими словами дістав Світличний великий годинник з таким товстим ланцюжком, що припни найлютішого пса - не зірветься. Покрутив навпроти сонця, сліплячи селянські заздрісні очі золотим відблиском, та й віддав Твердохлібові.

Тепер уже найзапеклішим скалозубам заціпило. І не один, почухуючи потилицю, потай міркував, чи не варт і собі охреститися заради отаких подарунків.

Федько ж, гордий справленим враженням, знову повернувся за стіл. Сів, переможно покручуючи вуса, і вже сам щиро вірив у те, що годинник - золотий, а не позолочений, і дістався йому від зарубаного генерала, а не від одного міліціонера - за папушу тютюну та дві білі хлібини.

На тому й закінчився мітинг, присвячений червоним хрестинам. І ще довго, тиждень, а то й два, гомоніло село, пригадуючи оті подарунки, особливо ж золотий годинник, і, доки докотилася ота новина до хутора Івасьок, царський Федьків подарунок уже важив із півпуда, і то ж - «ви тільки послушайте, людоньки: найщирішого золота!».

Коли Іван, що ходив на вечорниці, почув про той годинник, то сказав батькові, який порався біля худоби:

- Отакі вони, оці родичі! Обпити, об'їсти, дак на це вони щедрі, а золото на сторону дарять.

- Замовчи! - нагримав сердито Оксен, бо і його пекла оця несправедливість, яку вчинив невдячний дівер. Адже ж міг подарувати отой годинник хоч би своїй сестрі, якщо він був йому зайвий!
«Господи, не ради користі якої, а ради справедливості: проп'є ж, прогуляє отой гольтіпака, той безбожник, що зрікся тебе! В нього ж і батько такий був, і дід: останню свитину лишав у корчмі!»

Зайшовши ж до хати, не витримав, кинув дружині:

- Отакі тепер брати пішли: щоб своїй сестрі подарити - в чужі руки краще віддам!

Таня, якій Олеся ще вчора все розповіла, вимовчалася. Удавала, що ніяк не може попасти ниткою в ушко голки. Але тепер, після оцієї Оксенової репліки, не було потреби й удавати: нитка затремтіла, тикалась осліпло мимо голки.

Володимир же (віднині ми так його й називатимем, бо хрестини є хрестинами) подарунками розпорядився так: прапор поставив у хаті в кутку, звільнивши наперед той куток від образів, і не ходив, звісно, з ним на вечорниці та на вулицю, як сподівалися парубки й дівчата. З червоної ж матерії не став шити собі «галіхве» чи сорочку, переборовши спокусу, відніс до сільради:

- Оце, дядьку Василю, жертвую на прапор, бо той, що над сільрадою, вже зовсім обшморганій.

- Не «жертвую», дурню, а дарю! - поправив суворо Ганжа. - Радянській владі пожертвування не потрібні, не така вона бідна... - І, відтанувши обличчям, міцно потис хлопцеві руку. - А за подарунок - спасибі!.. Спасибі, Володю!..

Годинник же носив у кишені, прип'явши до паска золотим ланцюжком. І годинник той завжди був аж гарячий: іде чи не йде Володя, а все - хвать та й хвать за кишеню рукою - чи не загубився часом? А як стемніє, то вже й не виймає руки з кишені: ану ж хто візьме та й висмикне за ланцюжок!

Лягаючи спати, обмотував ланцюжком ліву руку, самого ж годинника клав під голови. І нацокував на вухо Володі дорогий подарунок соненята й сні, і бентежив комсомольське Володьчине серце, до кінця віддане світовій революції, зовсім уже непролетарськими сніщами: стоїть він неначе під вербою біля ставка, обнявшись із дівчиною, стоїть і цілується, як найостанніший куркульський синок, а дядько Василь свариться йому з-за дерева пальцем: «Оце така в тебе комсомольська свідомість?» - «Так це ж я, дядьку, ненарошне». - «Було б ненарошне, коли б я тебе застукував щоразу із іншою. А то й учора цілував цю саму, й позавчора, й позапозавчора!» - «А й справді, - холонучи, думає Володька, - а й справді, що ж це воно таке, що я стою під вербою з однією й тією ж?» Та й просинається, втікаючи від Ганжі, бо не знає, що йому й відповісти... Лежить, наслуховує, як лунко й чітко цокотить у тиші годинник, і сам собі боїться признатися, що йому не так важко було б уже й пояснити, чому одну й ту ж дівчину обіймає він уві сні під вербою!

Ще три дні пробув Федір Світличний із своїм загоном у Тарасівці. Муштрував хлопців з поповнення, ганяв їх до циганського поту, - щовечора поверталися новобранці додому такими, що вже й рідні матері їх не впізнавали, і жінки їх цуралися: запилені, замурзані, тільки очі блищали, як у арапів. Сунули мовчки кожен до столу, вимагали охрипло: «Що є поїсти?» - молотили за чотирьох, тільки жовна ходили під шкірою, а потім, сп'янілі від ситості, зморені втомою, добиралися до постелі та й падали замертво на подушки.

- І то ж лежить, як колода, кумасю: не поворухнеться, не притулиться, тільки зірветься серед ночі та й кричить, як скажений: «В атаку!» - аж діти посхоплюються.

- Так, кумо, так, тільки з колодою, мабуть, хоч спати спокійніше: колода хоч не хропе та не смердить!

- Це вам не ціпом махати! - глузував невтомний Федько, вигарцьовуючи на жеребці; ще й півні дримають на сідалах, ще й не збирається сіроти на сході, а вже сурмить, дзвенить понад селом, понад заспаними хатами тривожне кавалерійське: «Підйо-о-о-ом!» І зіскакують нещасні новобранці, ледь пригрівшись постелі, - через жінку, то й через жінку, через дітей, так і через дітей, очманіло вдягаються, хапають гвинтівки й торби, заготовлені ще звечора, та й біжать до сільради.

А сурма їх кличе, а сурма сурмить, а сурма жене, немов у атаку, а на ганку сільради в повній формі - Світличний. Смалить сердито цигарку, нетерпляче похльоскує нагаєм по халяві:

- Запізнюєтесь, хлопці, запізнюєтесь!

А весь його загін вишикувався посеред майдану, наче й ночували чортові хлопці, не злазячи з коней!

І всі оці три дні та три ночі шастала невтомно розіслана Ганжею розвідка. Не було, здається, села, чи хутора, чи порослого чагарником байрака, чи діброви, де б не побували його люди, а Гайдук немов провалився крізь землю: ні слуху ні духу.

Аж на четверту добу промчав селом вершник. Видно, здалеку добивався він, бо кінь - весь у милі, та й сам вершник аж почорнів від утоми: як сповз із коня, так і захитався на вигнутих дугами ногах:

- Де командир?

Сторож, що виповз на прогрітий ганок пасти весняне сонечко, так і вп'явся у вершника маленькими, повними непоборної цікавості очима.

- А ти, хлопче, звідки? Чи не про Гайдука звістку привіз?

- Не вашого розуму це діло, діду! - одрубав вершник. - Кличте скоріше командира - маю спішну справу до нього!

- Клич сам, як такий розумний! - розсердився дід. - Ондечки твій командир, - та й показав за село, в степ, де бігали маленькі постаті людей, а поміж ними гасав на ляльковому конику вершник.

- Так, - сказав Федько, дослухавши вершника. - І скільки ж їх було?

- Пастушок тільки трьох бачив: спускалися на конях до урочища. Але всі вони там неодмінно: де вже хоч один вовк появився, там усю тічку шукай!

- Далеко звідси?

- Та верстов із тридцять п'ять. Якраз за Марусиною могилою урочище оте починається.

- Гаразд, - задоволено мовив Світличний і, подивившись на вершника, що аж хитався від утоми, наказав: - Ти, голубе, от що: катай до сільради та відпочинь, поки ми тут зберемося. А ввечері й рушимо разом - покажеш дорогу. Доберемося до ранку, як думаєш?

- Та... якщо всі на конях...

- Всі... Нам тільки до світанку б добратися, а вдень він од нас нікуди не втече!

Вирушили, як почало смеркатися. Навмисне покидали село в протилежному напрямі, щоб збити зі сліду, якщо хто стежить. Уже як від'їхали верстов із п'ять і село потонуло в степовій мряці, Світличний звернув праворуч і прямо по ріллі, по ще з осені непоораних стернях, а то й по висохлих, на зріст людини, бур'янах риссю повів свій загін прямо на захід.

Поруч із ним скакав посланець, що привіз новину, трохи далі горбився в сідлі Ганжа, а позаду стугоніли копитами коні бійців та комнезамов. Тупотіли копита, бряжчали стремена, порипували сідла - люди мчали у ніч мовчазними привидами, мчали на захід, прямо на світлу ще смужку попри самій землі, що поволеньки звужувалась, танула на очах, - мчали навздогін сонцю. А воно, веселе й лукаве, втече-таки від них, оббіжить попід землею та й вирине вранці з іншого боку, засвітить їм просто в спину: «Ага, впіймали!».

Тільки тоді всім оцим людям буде вже не до сонця. Ані до сонця, ані до неба, ні до сирій землі.

До Марусиної могили добралися затемна. Виросла вона перед ними високим темним горбом - тільки вітер шелестів у сухій торішній тирсі та високий хрест, розставивши широко руки, вимахував довгими рушниками, так наче когось кликав до себе або з кимось прощався.

Скільки літ оцій могилі та оцьому хрестові - ніхто, мабуть, не міг би уже й сказати. За які подвиги сподобилася невідома Маруся такої високої шани - могили, не меншої, аніж колись насипали запорожці улюбленим своїм лицарям чи скіфи своїм сановитим вождям, - теж ніхто не знав і не відав. А от не забувають Марусю, не минають її старе і мале, а дівчата скрадаються до неї в темряві та й в'яжуть на почорнілий дубовий хрест вишиті рушники: «Замоли, сестро, перед богом наші вільні й невольні гріхи!»

Тепер же до неї під'їхали інші «молільники». Під'їхали, спішилися, закурили, ховаючи в рукави жевріючі жарини цигарок. Холодний передранковий вітер задував звідусіль, загортав поли шинелей, свиток і піджаків, сипав гарячими іскрами, коли хто необережно підносив цигарку, і люди мимоволі збивалися до гурту, щоб зберегти хоч трохи тепла. Кожен відчував ту нервову напруженість, що опановує перед боєм, навіть Світличний частіше, ніж треба було б, затягався терпким тютюновим димком.

Врешті не витримав, підкликав гінця, спитав:

- Далеко ще звідси?

- Верстов зо три, - чомусь пошепки відповів той, так наче його міг почути хтось із банди Гайдука.

- Яр - глибокий?

- Там такий яруга - і дна в ньому немає!

Федько востаннє затягнувся цигаркою, аж зашкварчала в губах, кинув бичок на стерню, затоптав каблук, походив сюди-туди, щось вирішуючи. І всі, хто курих, теж перестали курити: хто кидав

недокурюк на землю, а хто й гасив об долоню та ховав за вилог рукава чи в кишеню («Як скінчиться, тоді й докурю!»). Тільки тепер по-справжньому відчули вони оту небезпеку, що погрозливим холодком навівала з глибокого яру, і кожен нишком молив: коли б уже пошвидше світало! – бо немає нічого гіршого, ніж отак стояти і ждати невідомо чого невідомо звідкіль!

Це зрозумів, мабуть, і Світличний, бо покликав до себе Ганжу та й наказав йому забирати з собою всіх комнезаможів і половину бійців загону.

– Візьми й гінця, хай виведе вас в той кінець яру. Заляжте там – і нічирк! Ми їх прямо на вас і поженемо... Та об'їжджайте подалі, щоб не злякали завчасу!

– Гаразд, – відповів Ганжа і невдовзі подався із своєю групою в темряву – потупотіло, побрязкотіло та й зникло, наче й не було їх на світі: все поглинув степ у своїй неосяжності. А ті, що лишилися, ще тісніше збилися до купи, підставляючи вітрові обтягнуті шинелями спина.

Згодом темрява ще більше згускла, так наче стікалася з усього простору в оцей неглибокий вибалок, а вітер немов трохи стих. Спалахнули, догоряючи, зірки, тільки той спалах не освітив чомусь небо, а ще різкіше відбив нависаючу чернь. Стало немовби ще холодніше, і Федько раптом відчув, як йому на обличчя, на руки дрібненьким пилком почала осідати роса: ось-ось жди світанку.

І світанок не забарився. Спершу продер тонюньку щілинку попри самій землі – якраз у них за спиною, на сході. Продер, заглянув світлим оком, а тоді з натугою, поволеньки розширив її та й випустив червоного півня викльовувати яскраві зернини, розсіпані по небесному полю. І чим вище забирився той півень, чим яскравіше розгортав червоний свій хвіст, тим менше зірок лишалося в небі, та й само воно блідло, немов розсувалося, ставало все вищим і вищим, готуючись до зустрічі з сонцем.

Але Федько не став дожидатися сліпучого гостя – розсіпав віялом свій загін, повів бадьорим алюром прямо на захід, туди, де чекала на них гаряча зустріч з бандою.

Вже перед яром, де мав ночувати Гайдук, впав у око Світличному невеликий, за кілька гін ліворуч гайок, і тільки встиг подумати Федір, що там слід би було прочесати, як звідти пролунав сухий постріл, тонко і жалісно проспівала над головою куля.

«Низько, гад, цілився: рикошетом пішла!» – звично подумав Федько, натягуючи поводи.

Жеребець, схропнувши, вигнув шию дугою, почав люто гризти сталеві вудила і боком-боком пішов уперед, а з гаю, наче трохи подумавши, ще раз тріснула гвинтівка і ще одна куля тенькнула, обірвавши струну, біля вуха Світличного.

«Отепер уже краще!» – тільки встиг подумати Світличний, як з гаю сипонуло такими густими та дружними пострілами, що все завищало, залящало, застогнало довкола, пролітаючи мимо, навіваючи тоскний холодок.

Десь іззаду пролунав болісний зойк, чиясь важке тіло повалилося на землю. Федір швидко оглянувся: долі бився смертельно поранений кінь, підминаючи мертвого вершника, а його застуканий зненацька загін, повернувши коней хвостами до гаю, дружно вимахував ліктями.

– Стій! – заревів Світличний, невспромозі перенести таку ганьбу.

Бійці наче й не чули. Та й де ж тут почуєш, коли до гвинтівочних пострілів прилучився вже й кулемет: так і вимахує смертним віялом, підмітаючи торішню стерню! Тож бійці вже аж лягають на шиї коням, чимдуж періщать назад.

– Стій!!!

Аж сизий від гніву, Федько щосили огрів нагаєм свого чорта, послав його навздогін – тільки груддя злетіло до неба з-під гарячих копит! Скаженим кар'єром обігнав утікачів, повернув назустріч і, звівшись на стременах, занісши догори нагаюру, мовчазний і страшний, кинувся на них у атаку.

Поров направо й наліво по зігнутих спинах, аж шмаття на всі боки летіло, і вже не кулі, ба навіть смерть не була такою страшною, як оскаженілий від люті Світличний, що не зупиниться – засіче, розпанахає кожного, а заверне паразитів назад!

– Назад, гад!.. Назад!..

Та – свись! свись! нагаєм у повітрі.

– Смерті злякалися, гади!! Так я вам... туди вашу... в печінку...

Та – вжик! вжик! по зігнутих спинах.

І добився-таки свого: зупиняли опритомнілі бійці розпалених коней, поверталися обличчями до куль. А Світличний, не даючи їм опам'ятатися, вже витанцює попереду на злющому огирі, рве шаблюку із піхов:

- Ша-аблі-і... з піхо-ов!.. В ата-ку-у... риссю-у... марш!

І аж схлипнув від нерозтраченої люті!

Гарячою лавою, розпеченим вихором мчали бійці за своїм командиром. Виблискували гострими шаблюками, роздирали роти в грізнім кавалерійським: «Дайош!» - і вже несла була зупинити їх ні кулям, ані деревам, уже й сама смерть не могла нічого вдіяти: чмокне в чоло вогняним своїм поцілунком так, що аж мозком бризне з-під картуза, а вершник летить, а вершник не падає, а вершник не опускає шаблюки, і відсвічують скляніючі очі живим, невбитим: «Дайош!».

Ось уже затих, захлинувся в передсмертній конвульсії ручний кулемет, хруснувши дерев'яним прикладом під кованим копитом, а сам кулеметник, спробувавши гострої шаблі, лежить собі поряд, ухопивши в долоні розкраяну голову, так наче хоче стулити її до купи, та ніяк не вдається. Все рідкіші й рідкіші постріли, тільки миготіння коней поміж деревами, та страшне гаряче дихання людей, та передсмертний заячий вереск бандитів, коли гостра сталь безжально впивається в тіло. Ось уже й не стріляють вони - кидають гвинтівки, жбурляють нагани та - дай боже ноги! - але хіба втечеш, хіба заховаєшся поміж рідкими дубами, що поросли на плескатій рівнині! І вже виловлюють їх, і женуть, уцілілих, мимо розкиданих, не охололих ще тіл, порубаних в страшній кавалерійській атаці.

- Де Гайдук?.. Де Гайдук?.. - лютує Світличний, назираючи жеребцем на полонених, а вони юрмляться наляканою овечою отарою, намагаються заховатись один за одного від розгніваного вершника. - Випустили старого вовка!.. Прогавили, прозівали, серуни недоношені...

Злість обпікає Федька, а ще більше гризе досада на те, що в скількох боях не бував, в які тільки січі не кидався, - завжди лишався цілісінький, а тут - на тобі: поранило! І то б нехай рана ота була від якогось добрячого бандита - ну, хоч би від отого, що вовком поглядає з-під розколошканих брів, у бороді ховає люттю налиті вуста, - а то ж поранив пелюшник, сопляк, у якого ще й моня на губах не обсохла! Бач: стоїть, кліпає білими віями, ось-ось заплаче: «Дядечку, простіть, більше не буду!».

- Що ж ти, сучий сину, галіфе мені подірявив? - найжджає на нього Світличний. - От накажу здерти із тебе шматок шкіри на латку, будеш знати, почім ківш лиха!

- Товаришу командире, та ти ж поранений! - вигукує один із бійців, помітивши закривавлену холошу.

- Сам знаю, - вже спокійніше відповідає Світличний і, морщачись від болю, обережно злазить з коня. - Ану, хлопці, в кого є бинт?

І поки бійці, поклавши командира на розстелені шинелі, перев'язують рану - вище коліна, слава Богу, що в м'якоть, а по кістці, мабуть, тільки черкнуло - не пробило міцніючої кістки! - поки бійці ворожать над Федьковою ногою, він підкликає до себе свого «кума», що зовсім уже обмирає від страху, веде з ним непоквапну розмову:

- Як тебе звати?

- Федько...

- Тезко?.. Що ж ти, тезко, не навчився досі стріляти як слід? У голову... в голову треба цілитись!

Федько, опустивши біляву голову, винувато мовчить.

- Всипати б тобі нагаїв, щоб на майбутнє цілився краще, так у тебе й без того он жижки трусяться... Ех, ти, бандит!.. Який же ти в бісової мами бандит, коли стріляти не вмієш?

Тезко ще нижче хилить голову.

- Скільки тобі років? - питає по паузі Світличний: якраз підняли йому ногу, щоб краще перев'язати, і він зціпив зуби та витер змокрілого лоба.

- Вісімнадцять, - пошепки відповідає Федько.

- Бач, зовсім сосунок! - каже Світличний, забувши, що сам він у вісімнадцять літ гасав із шаблюкою на коні. - Ну, й що мені тепер з тобою робити?.. Поведуть тебе, брате, у трибунал, а звідти доріжка коротка: до стінки - і точка!.. Батько-мати є?

- Мати... Батька вбили на хронті.

- В білих, небійсь, воював?

- Ні, ще в царській...

- Так що ж мені з тобою робити? - знову питає Світличний - не так хлопця, як самого себе: жалко йому стало оцього тезка - Знаєш що?.. - веселішає він, і парубчак уперше зводить голову, з надією дивиться на командира. - Отой хрест бачиш?.. Та не туди, дурню, дивишся, правіше дивися!.. Бачиш тепер?

- Бачу.

- Так бери ноги на плечі й мотай туди, поки цілий!.. Ну, чого стоїш?

- А не стрельнете?

- Шкрьобай, шкрьобай: Світличний ще нікому в спину не стріляв!.. Ну, кому кажу!..

Хлопець зітхнув, несміливо рушив, щораз оглядаючись, та, відійшовши добрі гони, щодуху побіг, пригинаючи голову, кидаючись із боку в бік, щоб, мабуть, не вцілили.

- Ату його! Ату! - закричали, заулюлюкали, засміялися бійці вслід худенькій згорбленій постаті, що переляканим зайчиськом мчала по стерні, і важко вже було впізнати в оцих розквітчаних усмішках людей ще недавно нещадних бійців, що рубали з плеча, топтали люто в землю своїх ворогів.

Федір теж засміявся, проводжаючи поглядом хлоп'ячу кумедну постать, та враз спохмурнів, бо знову подумав про Гайдука, що невідомо як зумів вислизнути з його рук. Півжиття не пошкодував би Світличний, аби тільки довідатись, де зараз Гайдук!

А Гайдук та його молодший син Микола лежали в невеликій улоговині аж по той бік Марусиної могили, студячи запалені груди об прохолодну весняну землю.

- Не чути? - час від часу питав батько, що на старість став трохи недочувати.

Син притулився вухом до землі, наслуховував, тамуючи дух:

- Не чути.

- Слава Богу! - вдячно хрестився Гайдук, ще й досі не вірячи, що їм пощастило врятуватися.

А були ж, можна сказати, в самої смерті в зубах!

Бачив Гайдук, як загинув його старший син - Петро. Налетів на нього вершник, що наче з самісінького пекла вискочив: весь у чорному, і кінь під ним чорний, тільки картуз горить червоним жаром. Стріляв у нього Петро, та, мабуть, тремтіла в сина рука, бо - мимо. А вершник здивив коня, махнув, немов граючись, шаблюкою - і розпанахав Петра зверху донизу, немов не жива людина була перед ним, а глиняний стовпчик!

Світ поплив перед очима Гайдука! Скреготнувши зубами, прицілився в синового вбивцю, двічі клацнув курком і двічі - осічка. І завив-заридав глухо Гайдук, гризучи кору на дереві, а молодший син, тремтячи, як у пропасниці, смикав його за рукав:

- Тату, пішли!.. Тату, побігли!..

Перебігаючи від дуба до дуба, хоронячись за товстими стовбурами, проскочили мимо вершників, вибігли з гаю та вибалком, вибалком, аж до Марусиної могили. Бігли, доки й запекло в грудях, і вже за могилою зупинив Миколу, що хортом гнав попереду:

- Стій... не можу... - та й упав на землю...

- Тату, що ми будемо робити?

Гайдук гризе соломину міцними жовтими зубами, супиться, стримуючи сльози, що накипають, підступають йому до очей: «Ех, Петре!.. Не вберіг тебе Бог!..»

- Чуєте, тату?

- Що таке? - немов зі сну питає хрипло Гайдук.

- Робити що далі будемо?

- Робити?..

Старий куснув соломину раз, куснув удруге, пожував, виплюнув:

- Будемо, сину, за гряницю тікати...

- За гряницю? - перепитує вражено син.

- За гряницю... Тут уже нам не буде життя... Земля під ногами горітиме...

Син помовчав, звикаючись із новиною, трохи згодом спитав:

- А додому коли зайдемо?

- Додому?

- Еге ж... Із матір'ю попрощатися... треба ж?

- Дурень! - скипів раптом старий. - Дурень набитий!.. Попрощатися, попрощатися!.. Там, надісь, Ганжа зі своїми гольтіпаками за нами й очі прогледів, жде не діждеться, коли ми до нього в сильце попадемося, а ти - попрощатися!..

І раптом уже іншим, розчуленим, надломленим голосом:

- А мати, синку, простить... Простить мати... - вже не соромлячись сина, більше не стримувався: провів брудним скоцюрбленим пальцем попід очима, витираючи жовті сльозини.

У Миколи затремтіли губи, він ввіткнувся обличчям у лікоть і довго так лежав, вдихаючи гіркуватий, вологий запах землі, а Гайдук уже роздивлявся невелике сонечко, що невідомо звідки забралось йому на руку та й застигло, накрившись червоним жупанцем.

- Бач, ожило, зігрілось, - заговорив він, з незвичною ніжністю дотикаючись пучкою до живої краплини, що відразу поповзла, підгинаючи під себе руді волосинки. - Комаха... тваринка безсловесна... теж жити хоче, - бубонів він розчулено, обережно спрямовуючи сонечко на кінець пальця. - Лізь, дурне, лізь, не бійся...

Забравшись на пучку, сонечко заметалося, немов заглядало, чи високо падати, а потім завмерло, повернувшись чорненьким рильцем до сонця.

- Як малі діти співають: «Сонечко, лети до сонця...», - пригадав Гайдук, і комаха наче тільки й чекала на оці слова: висмикнула з-під червоного панцира прозорі слюдяні крильця, замиготіла ними - здійнялася, полетіла ясною веселою кулькою.

- Додому полетіла, - здавлено сказав Микола.

- А де її дім? - сумно запитав старий.

І двоє дорослих проводжали очима весняну несподівану гостю, аж поки вона розтанула в степовому світлому мареві. А потім, втомлені, надломлені, знову полягали та й задрімали, пригріті сонцем, що все вище підіймалося в небі...

- Тату, хтось біжить!

Гайдука так і підкинуло:

- Де?

- Та он... прямо на нас...

Тепер побачив і Гайдук: від Марусиної могили, щосили вимахуючи руками, на них бігла якась постать. Микола, висмикнувши з-за пазухи нагана, поклав вороноване дуло на лікоть, став виціляти, але Гайдук сердито вдарив його по руці:

- Ти що, дурню!..

- А що?

- Хочеш, щоб оті почули?.. Зачекай, хай набіжить, ми його тоді ножичком... Ножичком - святе діло: любенько, тихенько, - бубонів він, не спускаючи очей із незнайомця.

- Тату, та це ж Федько! - зраділо вигукнув Микола і, звівшись на коліна, замахав рукою: - Федь!.. Сюди!..

Федько зупинився, наче наткнувся на стіну, а потім зненацька позадкував, витріщивши перелякано очі.

- Не віриш, що живі? - посміхнувся невесело Гайдук, коли хлопець, трохи віддихавшись, ліг поруч з ними. - Живі, Федю, живі й помирати ще не збираємося, - і, підозріло посвітивши на парубійка очима: - А ти як звідти

вирвався?

- А мене пустили! - видихнув радісно Федько і осліпив Гайдука такою ясною білозубою усмішкою, що той аж примружився. - Паняй, кажуть, та не попадайся...

- Чим же ти їм так догодив? - уїдливо допитувався старий.

- І сам того, дядьку, не знаю, - збуджено засміявся Федько. - Я в нього, дядьку, стріляв, та не вбив!

- У кого?

- Та в командира ж... тільки ногу йому продірявив... А він ще й лаяв, що стріляти не навчився. «Який ти, - кае, - бандит, коли ти стріляти не вмієш! - оповідав Федько, і великий рот його все складався в усмішку. - Бери, - кае, - ноги на плечі й мотай, поки цілий...» Я й побіг...

Федько витер рота долонею, дивлячись на Гайдука світлими, обрамленими білими віями очима. «Коли б ви знали, який я щасливий!.. Як нестямно щасливий, що зацілів! - казали ті очі. - Що мене оті страшні люди, які вимахували шаблями, не порубали, не розстріляли, а пустили додому!..»

- Те-те-те: пустили?.. Повезло ж тобі, синку!.. Видно, матуся твоя якраз молилася Богові, от її гаряча молитва до Бога й дійшла! Тепер гуляй - будь здоров! - Гайдук похитав головою, дивуючись безконечній милості Божій, з награною веселістю сказав:

- От нас і троє. А Бог трійцю любить. Прoberемося ми, хлоп'ята мої, тихенько та любенько до гряниці...

- До якої гряниці? - витріщився Федько.

- До отієї, - показав на захід рукою Гайдук. - У Польщу. Там переждемо-пересидимо, поки отут переколотиться... Бо недовго комуністам панувати... Чує моє серце - недовго... Отоді ми й повернемось... і спитаємо любенько в декого, як він у нашого брата-хазяїна добро забирав... Так-то, синку...

- Я за гряницю не піду! - сказав раптом Федько. Обличчя його вже було не веселе, а похмуре і вперте.

- Як то не підеш? - здивувався Гайдук. - А куди ж ти підеш?

- Додому... До матері...

- Так ти додому й дійдеш! Та тебе ж іще по дорозі гапеушники упіймають - відразу до стінки приставлять! У банді був? Був. Комисарів вішав? Вішав. Так получай же свої дев'ять грамів!..

- Я не вішав! - заперечив, мало не плачучи, Федько. - То ви, дядьку, вішали!

- А вони, ти думаєш, розбиратимуться? Ловитимуть мене та питатимуть, чи справді Федько не вішав отих комисарів? - глузливо спитав Гайдук.

- Мене сам командир пустив! - вигукнув Федько, з ненавистю дивлячись на старого, що розбивав йому надію на щасливе повернення додому. - Він сам мені сказав: «Паняй, тезко, додому!»

- А ти не кричи... Не кричи... Криком, синку, мене не злякаєш... А я тобі правду кажу: підеш додому - не довго проживеш на білому світі.

- Все одно я з вами нікуди не піду! - уперся Федько - Не потрібна мені ваша гряниця!

Гайдук знову заходжується умовляти хлопця. Страхеє розстрілом, згадує Бога, який дивиться зараз із неба і аж головою хитає, дивуючись нерозважливості оцієї дитини своєї.

- Не я зараз - сам Бог вустами моїми застерігає тебе: не послухаєшся, попадешся в лапи червонопузим - і собаки тебе загребуть... Жалко мені тебе, як рідного сина жалко! - аж руки поклав на простоволосу голову хлопця Гайдук. - Того й кличу з собою...

Федько мотнув головою, скинув руку свого отамана, і в того відразу ж потемніло обличчя:

- Так не підеш із нами?

- Я додому хочу...

- А хто на нас доносити буде?

- Я додому хочу...

- Ну, що ж, іди, Бог з тобою, - помовчавши, промовив Гайдук. - Не слухаєшся мене, старого, то й пропадеш ні за цапову душу!.. О, хто то біжить?

- Де? - в один голос спитали хлопці.

- Та ондечки... он... Та не туди, Федю, дивишся - в бік могили дивись!

Федько сп'явся на коліна, витягнув худу шию із широкого брудного коміра, розшитого червоними хрещиками, Гайдук вихопив із кишені нагана, приставив до хлоп'ячого вуха, спустив курок.

Глухо стукнув постріл, голова Федькова різко смикнулася набік, а сам він упав, забився в конвульсії, шкребучи ногами землю, видираючи пальцями густу зелену траву. Потім затих, заціпенів, тільки вітерець ворухив на потилиці світле волосся та, тихо булькаючи, витікала з вуха кров.

- Тату, навіщо?!

Безтямними, повними жаху очима дивиться Микола на нерухоме тіло Федька, невелике озерце крові, що парує рудуватим димком, обтікаючи ввіткнуте в землю обличчя. І, впираючись долонями в землю, відсувається далі, далі, аж на край улоговини.

- А ти що ж хотів, щоб видав? - вовком визвірився на сина старий. - Тепер такі часи: не ти його, дак він тебе!.. Бач, командир його пустив! А мо', саме для того, щоб вивідав, де ми з тобою, та на слід наш навів?

Син мовчав, щосили стуляючи шелепи, щоб не зацокотіти зубами. Гайдук же перехрестився, задерши до неба обличчя:

- От і довелось на свою душеньку невірний гріх прийняти... І казав же йому, й умовляв: пішли, Федю, з нами! Дак не схотіло, дурне, довело до гріха!.. Незвідані путі твої, Господи, не знає людина, куди вона йде і що з нею буде...

Позітхавши та помолвившись, Гайдук перевернув забитого на спину (любив в усьому порядок), витер травою від крові обличчя, обережно стулив повіки на світлих, повних болісного здивування очах, склав на грудях руки з пом'ятою зеленню поміж зчепітеними судомно пальцями; жалко, що свічечки немає, свічечку б покійникові - і знову задер побожне обличчя до неба, возносячи молитву за новопреставлену душу раба Божого Федора.

А, ввечері, коли сутінки виповнили простір, і поля, і гаї, і байраки, і всі добрі та лихі сліди людських діянь потонули в густіючій темряві, коли навіть і небо затулилося хмарами, пильнуючи, щоб жодна зірка не подивилася вниз, залишили Гайдуки свій тимчасовий непевний притулок та й рушили в далеку дорогу на захід.

Йшли з ночі в ніч, залягали щоранку в ярах, у чагарниках, прало їх дощами, било вітрами, пекло сонцем, мочило росою, і страх кусав їх невтомно за п'яти, а голод не злавив із їхніх плечей. Помарніли, схудли, аж проступили гострі вилиці, аж запали глибоко очі, що горіли гарячковим неспокійним вогнем, обросли брудною щетиною - не люди, а якісь двоє страшних волоцюг: зустрінешся з такими на безлюдній дорозі - від страху помреш.

Жили з того, що вдавалося вкрасти на хуторах (села обходили стороною) або відібрати в одиноких перехожих.

Якось стріли пастушка - зірвали з нього торбу, тут же роздерли її, вириваючи один в одного з рук, хапали теплі ще картоплини, їли прямо із кожурою, а хлопець, звільнившись від торби, забіг з переляку світ за очі, і ще довго потім возила його матінка по знахарках - виливали переполох.

А Гайдук, схаменувшись, бідкався:

- Як же ми його впустили?.. Наведе, чортеня, на слід, бачить Бог, наведе!

Вдруге, коли зупинилися переднювати в невеликому, густо порослому ліщиною переліску, проснувся Микола від чийогось голосу. Схопився, наставив наган, але нікого чужого не було, тільки батько, простягнувши до кущів руку, солодко прицмокував язиком, тихенько кликав:

- Мань... мань... мань...

Микола так і похолов: йому здалося, що батько збожеволів. Аж тут затріщало, загойдалося віття, кущі розсунулись, і до них вийшла корова, довірливо потяглася до батькової руки вологою мордою.

- Мань... мань... мань... Іди сюди, мань, - кликав далі батько тварину. Взяв однією рукою за роги, а другою ласкаво поляскував по обвислій шиї. проводив долонею по боці. - Стій отак, стій.

Обережно обійшов її, нахилився, помацав рукою повне, аж набрякле вим'я з тугими дійками...

«Чи не доїти тато зібралися? - подумав Микола, і в ніс йому так і шибонув теплий дух молока, а живіт звела судома - Так ні в що ж!»

Але батько й не збирався доїти. Присів і, широко розставивши ноги, непоєним бузівком присмоктався до однієї з дійок.

Корова повернула голову, неспокійно смикнулася та й поставила гостру ратицю на батькову ногу (чоботи, лягаючи спати, тато зняли). Батько відразу ж випустив дійку, засичавши, щосили стусонув кулаком корову в бік, аж загуло у неї всередині, і тварина, переступивши, наступила йому вже на другу ногу.

Свічкою став біля корови Гайдук, затрусився від несамовитого болю! Микола рачки поповз по траві, завиваючи від сміху, старий же, лютими стусанами прогнавши клятву тварину, стрибав то на одній, то на другій нозі, кленучи на чім світ стоїть і корову, і її невідомого господаря.

В ту ніч пішов старий Гайдук у дорогу босоніж: не міг взути чоботи на розпухлі ноги.

- Хоч чоботи збережуться - довше носитиму, - втішав він себе, намагаючись ступати на п'яти, щоб не так боліли відтоптані пальці.

А на другу ніч чоботи вже були йому не потрібні: за десятків верстов від кордону, від отієї гряниці, за якою чекала на нього безпека і спокій, вдарила йому між лопатки гаряча червоноармійська куля, і він тільки встиг гукнути синові: «Тікай!» - та й упав обличчям у землю. І коли погоня підбігла до Гайдука, він уже конав, і остання думка його була про чоботи, що не встиг передати синові: пропадуть тепер чоботи!

А Микола утік від погоні і добрався-таки до кордону. З ранку до вечора пролежав у кущах, не спускаючи очей з протилежного боку, а вночі тихо спустився до річки, завмираючи при кожному підозрілому шурхоті, роздягнувся, приладнав важкий клунок на голову, пішов у крижану воду, що чорною смолою текла мимо, виривала з-під ніг сипке піщане дно. Темно і страшно засмоктувала його стрімка течія, зносила донизу, крутила й захлестувала, а він із відчайдушною звірчою впертістю задубілими руками закріпив під себе крижану обпалюючу воду, плив і плив, пориваючись до протилежного берега, хоч йому вже здавалося, що немає ні берегів, ані дна в оцій річці: якщо не витримає - пірне, знесилений, під воду, то й буде опускатися вічно все нижче й нижче, в кромішню пільму.

Аж ось руки його гребонули по дну; задихаючись, стогнучи, він виповз на берег, порачкував подалі від води, що, прогавивши свою жертву, аж сичала, розлючено виплескуючись за ним на пісок, та й упав, ввіткнувшись обличчям у траву.

Трохи відлежавшись, звівся, почав одягатися. Все тіло трусило в пропасниці, руки й ноги не слухалися його, але все це здавалося дурницею проти щойно пережитого жаху, проти татової смерті, проти загибелі брата. І така ненависть до всіх, хто цькував і переслідував його рід, - до Ганжі й отого чорного вершника, до комнезаможів, до всієї Радянської влади, - така люта ненависть зачлупнула його, що дати йому зараз шаблюку, та посадити на коня, та поставити на чолі нової банди, він, не вагаючись і хвилини, кинувся б знову в річку, переплив би її і пішов би палити всі села підряд, різати і старого, й малого!..

Федько ж, так і не довідавшись про дальшу долю Гайдука, зализував свою рану в багатого зятя. Після того, як банда була розгромлена, Оксен помітно охолов до неспокійного дівера, тим більше, що ніяк не міг забути йому в чужі руки відданого золотого годинника. Та й до того ж настала гаряча весняна пора, коли день рік годує, і Оксен пропадав із старшим сином у полі, повертаючись додому вже затемна, щоб назавтра знову підхопитись із півнями. Таня ж і Олеся поралися то біля печі, то по хазяйству, заскакували до пораненого на якусь там хвилинку: дати води, спитати, чи не хоче їсти. І «дорогий гість» частенько-таки лишався на самоті, смертельно нудьгуючи, і такими лютими очима впивався у товстий дубовий сволок, що коли б дотягнувся зубами - на тріски погриз би!

Двічі провідував Ганжа. Перший раз зайшов на хвилинку (саме сівба, ділов - ніколи і вгору глянути!), вдруге ж сидів довше. Приніс свіжі газети, повний кисет тютюну, Світличний дякував і за перше, і за друге. Відразу ж зладнав таку цигарку, що хоч від собак одбиватися, жадібно затягнувся, закашлявся, хапнувши понад норму:

- Оце спасибі, браток, виручив! А то в цьому дівочому монастирі й понюхати не дають!

Кутив, блаженно жмуричись, пускав дим просто на сволок, а Ганжа сидів біля нього так, наче кожної миті збирався встати й піти: картуза навіть не зняв. Водив похмурими очима по багатирській

хаті, лише коли зупинявся поглядом на Світличному, в них щось теплішало – немовби відтавали тоненькі крижинки.

Заходила Таня. Боязко оминаючи Ганжу (все ніяк не могла забути, як він ударив Гайдука), намагаючись не дивитись на його темні важкі руки, підходила до брата – нагадувала, що пора міняти пов'язку. Федько нетерпляче махав рукою: відчепися, мовляв, не заважай! – і сестра, трохи ображена, виходила.

Ганжа проводив її поглядом аж до порога, і чи то димок від цигарки, чи щось інше недобрим туманцем пливло йому в очі.

– Скоро, знаця, хрестини?

– Оксен постарався! – з веселою грубістю відповів Світличний, маскуючи свою ніяковість.

– Той свого не впустить!

Ганжа кинув на долівку недокурок, затоптав його підошвою, а Федір, насупившись, тихо сказав:

– Нещаслива вона...

– А чому б це їй бути нещасливою? – здивувався Ганжа. – Напоена, нагодована, вдіта...

– Хіба тільки в цьому щастя? – заперечив роздратовано Федір. – Ти знаєш, кому вона своє серце віддала?.. За мішок борошна купив її Оксен та й привіз, як теличку з ярмарку!.. А ти – нагодована, взута!..

– Воно так... воно точно... – збентежено відізався Ганжа, і перед ним пропливли далекі невиразні образи – обличчя Олени. Теж була нагодована, взута... І, не знаючи, як позбутись відчуття якоїсь провини, – не перед Федором, ні, а перед його сестрою, Ганжа потягнувся до кисета рукою. – Закуримо, чи що, на прощання! – та й скрутив цигарку – до пари Федьковій.

Коли Ганжа пішов, у хаті було диму, хоч вішай сокиру. Сизі пасма погойдувалися, осідали, а біля порога, витягуючись, стрімко спадали донизу, перемішувалися із холоднішим повітрям, що протікало із сіней. А Федько лежав і смалив, наче найнявся прокурити ненависний сволок, і схудле та поблідле обличчя його дихало хлоп'ячою затятістю: ага, мовляв, ти висів наді мною, не давав мені й дихнути по-людському, так на ж тобі, нюхай тепер, хоч сказися! Та – пах! пах! – густим ядучим димом. Та – пуфф! пуфф! – як з гармати.

– Ой, боженьку! – вигукнула Олеся, що на хвилинку заскочила до кімнати напитись води. Піла – не пила, тільки кухоль намочила у воду, а тоді кинулася до пораненого. – Та чи ви й справді задихнутися хочете?

Вітром війнула по хаті, відчинила одне вікно й друге, напустила в хату свіжого весняного повітря, сонячного пружного проміння, радісного пташиного щебету. Повернулася до Федора, сама немов зіткана з отієї весняної благодаті, не втримала осяйного усміху, що так і забринів у її великих проліскових очах.

Федько кинув цигарку, звівся на лікоть, потягнувся назустріч дівчині, не спускаючи з неї захоплених очей: лежачи в осточортілій постелі, встиг Світличний закохатися на смерть в Олесю!

Олеся стоїть посеред кімнати, сяє святково очима, а підходити не підходить, хоч як Федір кличе її.

– Еге, ви зразу ж обійматися кинетесь!

– Та ні ж! – аж клянеться Федько, і очі його такі чисті й невинні, що він сам би повірив їм, якби тільки міг на них глянути. – От побий мене Бог, якщо хоч руку простягну!

– Кажіть так, я й звідси почую.

– Не почувеш, Олесю, – умовляє далі Федько. – Я ось і руки за спину закладу: дивись, – і ховає за спину руки.

Олеся сторожко підходить до нього, ладна відскочити при першому ж підозрілому рухові, а очі так і зоріють неприхованим щастям: їй теж не байдужий Федько!

– Ну, кажіть уже, бо мені ніколи!

– Олесю, – шепоче Світличний, ледве ворущачи губами, – поцілуй мене, Олесю.

І, звичайно ж, Олесю, що не чує нічого, оволодіває цікавістю. Ота одвічна, жіноча, що згубила ще її праматінку Єву, коли та – кров із носа! – захотіла довідатись, чи тільки для того, щоб їсти, сотворив

Бог вуста. Напружена увага відбивається на дівочім обличчі, а лукавий Федько ще тихше ворухить губами.

- Ага, попалася!

Олеся скрикнула, смикнулася, та де ж видерешся з сильнющих оцих рук!

- Пустіть!.. Ну, пустіть!..

- Ось поцілую, тоді й пушу! - каже Федько, невблаганно притягаючи її до себе. - Ось обіймемося... любенько... гарненько...

Отут і застає їх Таня. Червона, пом'ята, з очима, повними сліз, вибігає Олеся з хати, Федько ж довго кашляє і, уникаючи дивитись на дорогеньку сеструню (чорти її носять!), питає:

- А що, Таню, тепло надворі?

- Федю! - звертається до брата сестра, і голос її повниться докором. - Що ти мені обіцяв?

- А що? - з найневиннішим виглядом запитує брат. Таніне миле обличчя стає таким урочисто-суворим - ну точнісінько, як у святої Варвари, що на іконі!

- Ти обіцяв мені не чіпати Олеся!

- Я? - дивується щиро Федько. - Коли я міг дати отаку дурну обіцянку?

- Федю! - з докором вигукує сестра.

Тоді брат не витримує. Жбурляє у вікно щойно запалену цигарку, різко повертається до сестри, питає сердито;

- А як я її люблю - що накажеш робити?

- Ти, Федю?.. Ти? - аж відступає, вражена, Таня.

- Та вже ж не мій жеребець, - похмуро каже Федько, і Таня, приголомшена, налякана оцим раптовим вибухом людської оголеної ширості, не знає, що відповісти братові. - Ну, чого так дивишся на мене?.. Думаєш, мені рана пече?.. Мені ось де пече!.. Ось де болить!.. - стукає себе в груди Федько. - Люблю я її!.. Чуєш, люблю! - кричить він Тані просто в обличчя, вискалюючи зуби. І так же раптово згаснувши, з якоюсь похмурою приреченістю додає:

- Я, може, уже й сам не радий цьому, а от ускочив - жити без неї не можу...

Таніне обличчя проймається жалем. Як колись, у дитинстві, вона сідає на ліжку, кладе на упертющу братову голову худеньку ручку свою, пестливо пригладжує непокірне волосся, а він заривається обличчям у подушку, завмирає, - лежить, наче велика скривджена дитина.

- Бідний ти, бідний, - щиро жаліє сестра. - Ти ж на ній женитись не можеш.

- Чому? - питає глухо в подушку Федько.

- Так вона ж - рідна Оксенова сестра! А ти - мені

брат.

- Ну й що з того?

- Це великий гріх, коли ви поженитесь.

Федько поворухив плечима, посопів у подушку:

- Все одно женюсь!

- Бога бійся, Федю!

- Плював я на Бога!

Таня аж похолела від такого нечуваного блюзнірства. Аж із ліжка зіскочила, бо, здається їй: вдарить зараз блискавка, спалить і брата, і її. «Господи, прости! Помилуй! Зглянься!» - кричала-молила вона, боячись навіть глянути в бік ікони: в Бога, мабуть, зараз були страшні, спопеляючі очі.

До вечора ходила сама не своя, а потім вирішила поговорити ще з зовицею. Про те ж, щоб поділитися новиною із Оксеном, боялася навіть подумати.

При перших же словах Олесь розплакалася, ввіткнулася обличчям у невістчине худеньке плече, і Таня тільки зітхнула, безпорадно опускаючи руки: любить! Встиг закрутити їй голову і тепер не поступиться: хай смертю загрожують, а він не впустить свого! Занадто добре знала вона свого братика, щоб сумніватися в цьому.

За тиждень Федько піднявся з постелі. Спираючись на ціпок, вештався подвір'ям, пас очима Олесю, що золотою бджілкою снувала то сюди, то туди, весь час заклопотана, щохвилини в роботі, – і робота ота несла їй не меншу, здавалося, втіху, ніж Федькові закохані очі. Сміх так і тріпотів на її вустах, пісенька так і лоскотала в горлі, їй іноді хотілося обійняти весь світ, пригорнути, притиснути, віддати всю свою щедрість. І, прибираючи біля саж, не витримала: вхопила замурзане, кругленьке, як качан, поросля – не поросля, а суцільний шматочок протестуючого вереску, притулила, сміючись, до грудей, та – чмок у ніжний рожевий п'ятачок! Пустила на землю, оглянулася на Федька щасливими очима, бо підсвідомо все робила тільки для нього. А Федько показував собі на губи: мене цілуй, мене! Біс із ним, я згоден уже перевернутись і в поросля, аби тільки мене отак пригортали та цілували!

– Яке ж ви поросля!.. Ха-ха-ха! – видзвонює, заливаючись сміхом, Олесь.

– Зате я не верещатиму, Лесю, – умовляє далі Федько та й стрибає до неї підбитим птахом, спираючись на товстенний ціпок.

І обоє, захоплені любовною грою, засліплені від щастя, не помічають Тані, що майне безпорадною блідою тінню поза вікном та й сховається, боячись бути нескромною.

Навіть Оксен, заклопотаний, натомлений цілоденною працею в полі, якось спитав:

– Що це з Олесею?

– А що?

– Та якась вона... аж світиться вся... Чи не знайшла вже кого?

– Не знаю, – якомога байдуже відповіла Таня, боячись зрадити себе голосом.

– А ти приглянь за нею, ти ж мати в цій хаті, – повчав Оксен. І, позіхнувши, звично перехрестив рота. – Ох, гріхи наші, гріхи...

Вже коли відсіялися, Федько, одужавши, став збиратися в дорогу. Може, й ще б погостював трохи, але сталася прикра подія: якісь злодії вночі розібрали задню стіну кошари, вивели трьох овець.

Оксен навіть у поле не поїхав, прибитий горем. Ходив по двору та все бідкався, хапався за голову:

– І-і-і ти, господи!.. Розорили, вщент розорили!..

Іван, сердито поблискуючи очима, кивнув головою в бік хати:

– Зате міліцію годуєм безплатно!

За сніданком тільки й розмов було, що про пропажу. Федір обіцяв увесь повіт на ноги поставити, але Оксен не покладав на те особливих надій.

– Якщо вже самі не встерегли...

– Та де ж устережеш, коли собака мовчав усю ніч, наче йому заціпило! – вигукнув сердито Іван.

– Старий уже став, немічний, – похитав головою Оксен. – А був же добрий собака: шкуру з чужого спускав. Тепер же тільки й того, що даром годуємо!

Зразу ж після сніданку Оксен запряг кобилу в бричку, кудись поїхав. Повернувся аж після обіду, висадив із брички молодого чорнючого пса, що боязко тулився до колеса, оглядаючи незнайомий двір.

– Бери, Іване, та саджай на цеп – добрий сторож буде!

Пес присів, загарчав перелякано, посіпуючи верхньою губою, показуючи молоді гострі ікла, Іван спритно ухопив його за холку, підняв, поніс до комори.

– А Полкана куди?

– А ти не знаєш?

– То нехай вони он застрелять! – показав пальцем на Федора Іван.

Звільнений від ланцюга старий Полкан розгублено сидів посеред двору, ніяк не розуміючи, що з ним сталося. І коли Федір підійшов до нього з маузером в руці, він тихенько заскавучав, завивав кудим цурупалком хвоста, віддано дивлячись на людину старими посівілими очима. Федько кілька разів наводив маузер, але так і не зміг натиснути на гачок.

- Не можу... Хай би хоч гавкав, а так - не можу!.. - кинув маузер до кобури, різко обернувся, пішов до хати.

Тоді Іван, зневажливою посмішкою провівши Федора, накинув на шию Полкапові мотузок, узяв лопату і потягнув у вишняк - вішати.

- Ти ж дивись, закопуй подалі! - гукнув услід йому Оксен.

- Знаю! - і до собаки, що, наче відчувши близьку свою смерть, щосили впирався в землю, харчав, коли мотузок впивався в горло: - Та йди вже, чорт!..

- Іване, Бога бійся! - вигукнув Оксен, застерігаючи сина не вимовляти всує ім'я нечистого.

Повернувшись із саду, Іван поставив на місце лопату, а натомість узяв сокиру, пішов до комори, куди заліз новий поселенець. І за хвилину таким надриваючим серце болісним собачим плачем вивпніввся двір, що Таня, пополотнівши, заплющила очі, затулила долонями вуха: щоб новий сторож був зліший, відрубав йому Іван хвоста по самісіньку ріпицю.

- Боже, як ти, сестричко, з ними й живеш? - спитав Федір, з жалем дивлячись на сестру.

- Не знаю... Нічого не знаю... - прошепотіла Таня, все ще не розплющуючи очей.

- Ну, а я тут і дня більше не буду!

Таня нічого не відповіла. Опустила руки, втомлено сіла на лаву, дивилася прямо перед собою застиглими, позбавленими будь-якого виразу очима.

Хоч Федір і поклявся відразу ж поїхати геть, однак прожив на хуторі ще три дні: для того, мабуть, була поважна причина.

Подовгу перешіптувався із Олесею, і вона ходила притихла, замислена, розгублена, налякана, Федько ж був сердитий, як чорт, і одного разу, коли Таня спробувала заговорити - викликати брата на щирі розмову, так гаркнув на сестру, що вона аж відскочила, а потім, коли Таня, ображена, сіла й заплакала, сказав, намагаючись приховати за грубуватою фразою почуття провини:

- Сама ж бачиш, що зараз зі мною, - навіщо ж підлазиш!

На третій же день він раптом повеселішав, став лагідний та ласкавий, хоч до рани тули, і Таня подумала: домовилися. Про що, не так уже важко було й здогадатися. Тільки осліплий Оксен та заклопотаний Іван не помічали нічого.

Серед дня, виждавши, коли, крім невістки, нікого не було в хаті, зайшла Олеся. Була трохи бліда, але такою радісною блакиттю сяяли її очі, що в Тані мимоволі стиснулося серце і їй чомусь аж неприємно стало дивитися на зовицю. «Я б теж могла бути отакою щасливою, - з гіркою заздрістю подумала вона. - Це її брат вирвав мене від Олега!.. А мій - робить її щасливою...»

Олеся ж розстебнула сорочку, зняла хрестика, що висів на темному шнурочкові. Хрестик той носила з раннього дитинства, відколи себе пам'ятала. Обмиваючи молоду її матір, зняли його баби з покійниці та повісили дитині на шию: «Носи, дочко, може, хоч тобі принесе він кращу долю!» Олеся не знімала його ніколи. Звикла цілувати на ніч, тулити до губів, просипаючись: у потемнілому, завжди теплому кусочку металу була часточка її матері, яку вона майже не уявляла, але пам'ять про яку завжди носила в серці.

І ось вона вперше знімає хрестика, подає його Тані і, дивлячись на неї потемнілими від великого хвилювання очима, каже:

- В мене немає рідної матері - благословіть мене за неї!

В Тані так і бризнули сльози з очей, сором обпалив її обличчя, і вона, вже не вагаючись, уже не роздумуючи, гріх це чи не гріх, щиро, від усієї душі перехрестила схилену світлу голівку, наділа на ніжну дівочу шию чорненький шнурочок.

Вхопивши Танину руку, Олеся почала цілувати її, як цілувала б руку матері, і Таня раптом відчула себе набагато старшою від оцієї закоханої дівчини і вперше подумала, ні, не подумала навіть, - усім своїм протестуючим еством відчула, що страх, який опановував її кожного разу, коли вона лишалася наодинці з Оксеном, цією вдвоє старшою, набагато досвідченішою під неї людиною, страх, що гасив у ній найменші іскорки протесту, позбавляв її сміливості й волі, - цей страх уже не повернеться

більше до неї. Так наче за оці кілька хвилин, поки благословляла Олесю на Богом і людьми заборонений шлюб, порівнялася Таня з Оксеном усім: і досвідом, і непоступністю, і навіть літами.

Ще подумала вона про те, що рано чи пізно, а піде звідси. Від Оксена, Івана, з оцієї хати, що душить, сковає, гнітить, тьмарить їй світ. Коли це буде, як це буде, – не знала. Знала тільки, що довго отак не зможе.

Коли ж до неї зайшов попроситися брат і, винувато відводячи очі, почав казати, що от він кидає її на поталу, вона з незнайомим, серйозним лицем перебила його: «Я все знаю, не треба!» – обійняла, звівшись навшпиньки, поцілувала, легенько штовхнула в груди: йди!

Попрощавшись, Федько виїхав одразу ж після обіду. Як тільки хутір сховався за обрієм, звернув з дороги в розлогий байрак, розгнуздав жеребця, пустив на пашу. До вечора лишалося ще чимало годин, і Федька щораз розбирала нетерплячка: що завгодно, аби тільки не ждати! Ходив сюди-туди, збивав нагаєм торішні пересохлі стеблини, кусав собі губи, поглядаючи сердито в небо.

Час пухнастою кицькою грався там із сонцем: котив його, підштовхуючи лапкою, на захід, зупиняв, і тоді воно надовго зависало на одному місці, Федькові на зло.

Та, зрештою, всьому є кінець, закінчилося й Федькове люте чекання: тільки-но стемніло, він скочив на коня і щодуху погнав до хутора.

Зупинився під вишняком, став наслуховувати. На подвір'ї було тихо, все наче вимерло, тільки в хаті ще світилися вікна. Та ось погасли й вони, і Федько аж звівся в сідлі, прислухаючись. Кінь тихенько пофоркував, мотав головою, нетерпляче переступаючи з ноги на ногу, нетерпіння оте щораз більше передавалося й Федькові. Йому вже здавалося, що Олеся роздумала, як раптом стукнули двері (стукнуло й Федькове серце) і через двір, вибілений нещадним світлом місяця, що висів просто над головою, здоровий, круглий, дурний, розпалений невчасною цікавістю, – через широке, аж безконечне, здавалось, дворище побігла тоненька згорблена постать з великим клунком за плечима.

Федько вітром злетів із коня, кинувся назустріч через вишняк. Ухопив у обійми, притиснув так, наче боявся, що вона роздумає.

– Ох! – зітхнула Олеся. – Ох, серденько зайшлося!

Не випускаючи з обіймів коханої, Федько мовчки повів її до коня. Підсадив, подав клунок, скочив у сідло, однією рукою притис Олесю до себе, а другою нетерпляче смикнув поводи – і кінь поніс їх у ніч, назустріч невідомому, до якого однаково поривалися обоє, не задумуючись, яким воно буде.

Ще йдучи до хутора, накинув оком Федько на стіжок перепрілої соломи, що сиротливо стояв посеред широкого степу, залишений якимось недбайливим господарем на поталу вітрам, дощам та снігам. Стіжок осів, потемнів, розповзся, бо, видно, не раз «позичали» з нього солому проїжджі дядьки, але Федькові й не треба особливої розкоші, і, доїхавши, він звернув з дороги коня, погнав через поле.

– Федю, куди ти?

– Мовчи! – сказав їй Федько, притиснувши так, що Олесі аж заболіло в грудях.

Олеся, передчуваючи щось недобре, пронизана страхом, смикнулася, завалилася набік, кінь схропнув і поніс, Федько, зціпивши зуби, люто шарпонував за вуздечку, зупинив біля стогу, зіскочив, підхоплюючи дівчину на руки. Прямо перед очима в неї гойднулося небо, налякані отари зірок, що тулилися боязко одна до одної:

– Федю, що ти робиш?! Ти ж обіцяв!.. Федю, не треба!.. – Забилася в його обіймах, затріпотіла безсило під шаленими його поцілунками...

Циганським шатром напиналася ніч. Темним лахміттям розповзались хмари, жаринами розкиданого багаття дотлівали зірки. Ще звечора сірим попелом притрушували землю сутінки, а тепер вони потемнішали, згусли, втратили останнє тепло, і вже понад ярами та байраками починає спливати біленька пара: то сонна земля легенько дихала тисячами прорізаних ротів, спочиваючи після довгого, переповненого турботами дня.

– Федю... як же так?

– Не скигли.

– Ти ж клявся... обвінчатися... в церкві... з батюшкою...

– Дурна ти, дурна! Та який же я буду комуніст, якщо піду під вінець до попа!

– Так навіщо ж ти клявся?!

- Бо ти б не поїхала... І перестань плакати: не залатаєш.

Ображена довга мовчанка. Нічна зосереджена тиша. Тільки пофоркує кінь, щипаючи молоду соковиту траву, побрязкує порожніми стременами.

- Федю...

- Ну що?

Голос у нього лінивий, аж сонний.

- А Бог?

- Бога немає, - дивлячись просто в небо, відповідає Федько.

- А люди?.. Люди що скажуть?!

- А людей нехай чорти поберуть!

- Що ти таке кажеш, Федю!

- Замовчи!

Знову обійняв так, що аж кісточки захрумтіли, запечатав уста вогняним поцілунком...

Розслаблена, зламана, лежала Олеся біля Федька, що заснув, поклавши їй на плече голову. Дивилася вгору, і небо світило до неї Федьковими очима, нависало над нею його смоляною чуприною. І поступово образу та біль заступила велика ніжність, і не було вже для неї ріднішої в усьому світі людини, як оцей ще не так давно чужий, незнайомий їй чоловік.

Вона лежала, боячись поворухнутися, щоб не потривожити його сон, а довкола починалося нове діяння природи: десь із паморочливих висот нічним птахом опустився вітер, війнув прохолодою - відразу ж усе ожило, зарухалось, заструмувало. А вітер уже дув і дув: постійно, рівно, невтомно, і здавалося Олесі, що хтось великий і темний, схопивши землю в руки, співав з неї нічну каламуть спраглими дужими ковтками.

Федько раптом здригнувся, потягнувся, вигинаючись тілом, замерехтів на Олесю сонними очима:

- Ти чого?

- Нічого.

- Не замерзла?

- Ні.

- А чого не спала?

- Тебе стерегла.

- Щоб не вкрали?

- Щоб не застудився.

Аж тепер помітив Федько на собі теплу хустку, і ніжність ворухнулася в ньому.

- Чудні ви, баби, - мовив Федько, обіймаючи Олесю.

Олеся пригорнулася, припала до нього, жагуче й спрагло, стала пестити його непокірне волосся, цілувати його невелику сильну руку. А він, трохи здивований оцим нежданим вибухом почуття, ще міцніше пригорнув її до себе і вже не грубо, а скоріше ласкаво повторив:

- Чудні ви, баби!

- Ти не покинеш мене? - допитувалася згодом Олеся.

- Та де ж тебе подінеш?..

- Гляди... А то і Бог, і люди тебе прокленуть!

Федько нічого не відповів. Потягнувся ще раз, швидко скочив, пішов ловити жеребця. А Олеся дивилася йому вслід і думала, що доведеться їй скуштувати всього з оцим неспокійним, як вогонь, чоловіченьком.

Частина друга

Відколи Олеся втекла із Федьком, мало що змінилося на хуторі Іваськах. Все йшло, як із діда-прадіда заведено, і всі революції та світові катаклізми, що глухим відгомоном докочувались аж сюди, не в змозі були вирвати цупке те коріння, що його глибоко в землю пустив рід Івасют.

Ще не так давно Оксен був нижче трави, тихше води. Із страхом уставав, із страхом і лягав. Все чекав, що от-от прийде із своїми комнезаможами Ганжа та й витурить на всі чотири із власного двору. Клав на стіл напоказ, для чужого завидючого ока, таку хлібину, що її страшно було й до рук узяти: остюк на остюкові, одвійок на одвійкові. Пильнував, аби на столі не було й крихти від іншого, світлішого хліба, що його потай споживали Івасюти: ану ж хтось заскочить.

Для того й тримали пса на припоні. Не пес – ведмідь. Виширить ікла – так смертю й повіє! Гаркне осатанілим бацищем – так душа і затерпне! Нащо вже свої – і то остерігалися ставати до звірюки спиною. А Таня... що вже про Таню й казати! І досі не може забути, як розправився новий сторож із гончаком одного мисливця, що забрів напитись води: доки гість дякував господарям за смачну водицю, Івасютин рудий чорт по-своєму пригостив гончака – налетів, підім'яв, рвонув за горло – і боком, боком пішов нещасний гончак, поливаючи гарячою собачою кров'ю втоптаний сніг, а потім захитався і впав, гасячи в скляніючих очах жорстоке зимове сонце.

Хазяїн гончака вітром вилетів із хати. Приклався, бабахнув у душогуба, що аж ланцюг рвав, спинаючись на товстенні задні лапи, та Господь не допустив – пронесло весь шріт стороною, а стрельнути вдруге не дав уже Йван. Вискочив із стайні, наставив на розгніваного мисливця гноем замазані вила: спробуй ще раз – так і зависнеш! І той лише сплюнув та й потягнув, неборака, із двору: будьте ви прокляті з отакою гостинністю!

Тож Таня ніяк не могла звикнути до оцього, ось уже другого сторожа, бо той, перший, що його привіз два роки тому Оксен, так і не прижився до їхнього двору. Чи то відрубаний Іваном хвіст, чи то іще якась люта образа ятрила собачу душу, тільки в ту ж ніч перегриз новий поселенець товстий ремінь-сирець та й майнув, сіромаха, додому.

Оксен запріг Мушку, лаючись, поїхав за втікачем. Повернувся аж надвечір: мандрівник-невдаха лежав зв'язаним бранцем – хоч зразу під ніж.

– Припни на ланцюг, а то знову втече, – наказав Оксен старшому синові – Бо мені тільки й роботи, що світ за очі їздити!

Забачивши Івана, пес загарчав, засмикав скривавленим цурпалком хвоста.

– Бач, пам'ятає! – розсміявся Іван.

– Ще б не пам'ятав!

Як цього разу вдалося звільнитися чорному бунтареві, хіба один Бог знав. «Не обійшлося без нечистої сили», – роздивлявся Оксен цілісінський ланцюг, що лежав коло будки. Сердитий, нагримав на сина, а той навіть не пробував огризатися: адже добре пам'ятав, що надійно прив'язав за кільце, ще й посмикав, провіряючи!

– Знову день пропав! – бідкався Оксен, запрягаючи Мушку. – І понесла ж мене лиха година за цією нечистою силою, прости, Господи, грішного!

Привізши втікача іще раз, тепер уже припинали удвох: батько і син. Просунули заціпку в кільце, прикрутили дротом:

– Теперечки хіба шо зубилом рубати! Здохне – не скине!

Тоді пес заходився гризти ланцюг. Гриз день і ніч з божевільною впертістю, аж ікла тріщали, і той неугавний брязкіт заліза виповнював увесь двір, переслідував людей моторошною непоступливістю.

Таня виносила їжу – пес навіть не нюхав миску.

Оксен гримав на тварину – вона мовби оглухла.

Іван кілька разів бив палюгою, видираючи з міцно стуленої пащеки ланцюг, але теж не вдіяв нічого.

Пес гриз і гриз, стираючи зуби, раячи ясна, кривавою піною покриваючи ланцюг, наче було те залізо його найсмертельнішим ворогом і лишалося або перегризти оті закривавлені кільця, або сконати.

Врешті Оксен не витримав. І не стільки отого жажного тріскоту, скільки Таниних сліз. Ще раз запріг Мушку, скинув непослуха на воза, повіз до хазяїна. Простіше було б відпустити, хай би сам біг, а то

й здихав по дорозі, дак гроші ж за нього плачені, – за гроші, а не за якість там спасибі!

Дядько довго не хотів брати назад, а ще більше – повертати гроші. Оксен страхав Богом, дядько напивав на совість. Переміг таки Бог, хоч і довелося поступитися з-за відрубаного хвоста, «бо я ж вам давав собаку як собаку, а ви повертаєте чорти його батька зна й що, аж стидно дивитися!»

– Два рублі відрубав дурною сокирою! – докоряв Оксен Іванові, розпрягаючи Мушку.

– Дак хіба ж я знав!..

– А голова на плечах навіщо?

Іван нічого не відповів. Щосили шарпонував Мушку за вуздечку, виводячи з голобель.

– Посмикай мені, посмикай! – посварився Оксен. – Іч, розумні які стали: батькові уже й слова сказати не можна!

До вечора не розмовляли поміж собою. Іван усе супився, ховаючи од батька сердиті очі, Оксен хитав у бік ікон головою: бачиш, Боже, які тепер діти?

Вже за вечерею Іван перший порушив важку мовчанку:

– То отак без сторожа й будемо?

– Тебе припнемо. – Образа на сина перекипіла, вляглася, і він відразу ж додав: – От завтра, як Бог дасть гарну днину, з'їздимо до одного хазяїна...

– А в нього що, собачий розплідник? – перебив Іван батька.

– Іване! – пропік непокірного сина осудливим поглядом Оксен...

Так на дворі Івасют з'явився новий сторож – Бровко.

Цей не гриз кільця, не поривався додому: як сів на ланцюг, так і став давати усьому лад. В перший же день роздер на шмаття кота. Загнав Івана у кут між коморою й хлівом, затиснув так, що той ледве одбився лопатою. І вже під вечір прокусив Альошці, що виніс йому їсти, долоню.

Оксен навіть не розсердився, побачивши синову закривавлену руку. Стукнув легенько Олексія по потилиці, незлостиво сказав:

– Чого, дурню, ліз? Не бачиш, які зуби!

Іван уже й не думав брати сокиру – рубати хвоста. Бо доки такого ухопиш за хвіст, він і ногу тобі відгризе! Бач, як світить червонючими очима! Бач, як ширить запінені ікла! Недаремно ж хазяїн сказав стерегтися, доки псюра трохи обвикнеться. «Бо йшов учора сусідський Микола в новому галіхве, щоб похвастати перед моєю дівкою... Цілісіньке літо заробляв на те галіхве, бідолаха... Ото йшов, та й не дійшов: наздогнав його оцей анцибол біля самісінького порога та й обніс галіхве і ззаду, і спереду. Та так же, клятий, постарався, що побіг той парубок додому – весь іконостас на виду! Тільки й того, що пасок уцілів та одна холоша при самій халяві...»

Що ж, Івасютам такого сторожа й треба. Бо, слава Богу, знову є що стерегти. Тепер настав лад. Ніхто вже не лізе та не зазира до комори – скільки там засипано та припасено. Відсіявся, віджався, одмолотився, заплатив продподаток, а до решти – зась! Я тут хазяїн, що хочу – продам, де захочу – куплю, скільки хочу – придбаю, бо сама ж власть, порозумнішавши на голодних харчах, велить збагачуватись. І не сунься до мене, товаришу Ганжа, із своїми голодранцями, бо тепер і на тебе знайдеться управа. Хочеш жити у мирі – дай мені волю робити те, що я сам забажаю. Бо почитай, що у газетах ниньки пишеться: хазяїн – основна хвигура на селі, хазяїн, а не якийсь там голоштанник, що зроду-віку своєї земельки не мав, не знає, чим вона й пахне, і з голодного розуму пнеться у пани та начальники!

Бо хто ниньки при владі? Останнє ледащо, що дивиться на роботу, як чорт на ікону.

І Оксен, що зовсім уже був підупав у двадцять третьому духом, що кидався у відчай до Бога: «Порятуй, захисти, укажи!..», – що не знав уже, з якого боку й підступитися до Ганжі, аби хоч трохи вмилостивити, умастити його, потроху-потроху повнився колишньою самовпевненістю і вже відважувався надягати до церкви синю добротну чумарку, а не стару, ношену-переношену дранку, що в ній порався по хазяйству.

Особливо повеселішав Оксен, як одного разу з'їздив у Яреськи – до всеукраїнського старости, що проїжджав через Полтавщину.

Всеукраїнський староста не осліпив їх, як того сподівалися, царською величчю, не приголомшив

губернаторською пиховитістю. Був у простенькому робітничому піджачку, у вишитій червоними та чорними хрещиками полотняній сорочці, – ну звичайнісінький тобі дядько! – зустрівся б з отаким десь на вулиці – й не оглянувся б. Запросивши їх до вагона, вгощав чаєм, і вони, обережно тримаючи тонкі склянки поміж заскорузлими пальцями, витираючи шапками розпарені лоби, все приглядалися та примірялися, вижидуючи слушної хвилини, аби запитати про оте основне, заради чого, покидавши гарячу роботу вдома, з'їхалися за багато верстов до цього вагона.

Посміюючись на оті селянські хитрощі, Петровський (не один уже раз приймав отаку делегацію!) з грубуватою одвертістю сказав:

– От що, дядьки! Їдьте собі спокійно додому та працюйте. І ніхто вас не буде чіпати. Нам хоч і чорт з рогами, лиш би хліб давав.

Іменинником повертався додому Оксен. Доїхав до свого лану – не витримав: зліз, пройшовся по озимині, що густою щіткою визеленила його рівні, як стіл, десятини, присів, провів долонею по молодих пружних стеблах (ляж – не прогнеться!), жадібно вдихнув із дитинства знайомі й милі

гіркуваті пахощі прогрітої сонцем землі. А над ним, аж подзвонюючи від кришталевої прозорості, розгорталася весняна благодать. Земляною зеленню і небесною блакиттю. Цнотливою білизною хмаринок і по-хлоп'ячому несміливою зальотністю вітру. Маревним тремтінням попри самого обрію й золотистим теплом. І такою чарівною, такою бадьорою свіжістю, що аж серце замре, аж в грудях залоскоче від легкої раптової радості!

Що, здавалося б, ще треба Оксеню! Ось твоя земля, твоя праця, он твоя оселя, твій затишок, твоя дружина й сини – твоя повна чаша, з якої скільки не пий, ніколи не вип'єш до дна. Живи – і будь задоволений, роби – і тобі вистачить до самої смерті. І тобі, і дітям твоїм, і онукам, і правнукам. Не бажай собі зайвого, не сушися захланністю, не гризись ненаситністю – живи, як заповів тобі Бог. Бо не візьмеш нічого з собою в могилу. В отой тісний світ, де труна – оселя твоя, в якій ні повернутись, ні встати.

Ти чуєш, Оксене?

Не чує. Не бачить...

Інше вбачається йому за отією весняною красою, і вже накидає оком на поле сусіда, що крає Оксенове серце своєю запущеністю: бач, половина в толоці, три роки гуляє земелька, посіять пшеничку – рукою колосків не дістав би! Вже міряє схвильованими кроками поле з іншого боку (ще недавно своє, а тепер отого гольтіпаки, що й коня нещодавно продав, і гроші процвиндрив!): земля аж кричить за плугом та бороною! Чи не взять із половини в оренду? «Як Бог pomoже, то так воно й буде!» – зовсім уже веселішає Оксен та й, знявши шапку, осіняє себе урочистим широким хрестом, повернувшись прямо на схід, де Божий престол, де врата раю...

Що ж, мертвому – мертво, а живому – живе.

І, відстоявши службу божу, іде Оксен у сільраду добиватися, щоб йому поновили право голосу. Бо який він ниньки куркуль? Має стільки ж землі на їдока, як і всі, – ні більше ні менше. Сам оре і сіє, збирає і молотить, не бачить ні дня ані ночі, і якщо в нього комора й повніша, ніж в інших, то причиною тому ось ці мозолі на долонях. Та заощадливість, та віра у Бога. Бо зроду-віку вони, Івасюти, отак і стягалися на багатство: крихта до крихти, тріска до тріски – не доїж, не допий, а поклади щось до скрині. Все наживалося чесною працею, власним горбом, а не чужими руками.

– Не чужими руками? – перепитує Ганжа та й переводить погляд на свої укорочені долоні. Лежать вони перед ним на столі непорушні, важкі, і Ганжа розглядає їх з якимось болісним задумом. І всі присутні мимоволі дивляться на них, і Оксен теж не може одірвати од них погляд – Чесною працею? – допитується Ганжа. Зводить нарешті голову, дивиться прямо на Оксена: неприязною свинцевою сиззю наливаються тепер очі його. – Що ж, може, й так... Може, й справді твій рід жив тіки з чесною праці... Нікого не визискував, не грабував... А ми, нечестивці, безпричинно кривдили тебе оці всі роки. І тебе, і все твоє святе та боже сімейство... Жаль, що я невіруючий, а то змалював би з тебе, Оксене, ікону та щодня і молився б на неї...

За спиною в Оксена, що стоїть перед столом голови, лунає уїдливій смішок.

– Бог вам суддя, Василю! – відповідає ображено Оксен. – А я, як перед Христом, присягаю: ніколи громаді зла не заподію!

– Е, не грішіть, Оксене, не грішіть! – встряє до розмови Іван Приходько. Сидів до цього аж в кутку, навпочіпки, спершись спиною на вичовгану до рудої глини стіну, смалив цигарку з «дайтеякшовамнежалко» тютюну і аж посмикувався від бажання й собі хлюпнути гарячого до суперечки.

– І ви, Йване, туди ж! – докірливо похитав головою Оксен. – Нема, видно, у вас Бога в серці...

- А у вас був? - спаленів відразу Іван та й вискочив задерикуватим півником на середину кімнати. Став перед Оксеном, наставив супроти нього великого прокуреного пальця з чорним надломленим нігтем. - Ось подивіться, людоньки, на нього, який він святий та Божий! А лісок пам'ятаєте?!

- Який лісок?

- Отой самий... Отой, що ми в чотирнадцятім громадою у пана було торгували... Хто нам тоді дорогу перебіг? Може, забули, Оксене?

Оксена відразу ж кидає в жар. Відчуває насторожену, ворожу до себе увагу дядьків і з запізнілим каяттям картає себе за те, що затіяв розмову на людях. Та звідки ж він знав, що цей клятий Іван згадає про отой лісок!

- Це щось для мене нове, - підсипає жару Ганжа. - Розкажіть-но, Іване.

- Та що тут і розказувати! Торгували ми ото всією громадою в пана лісок... вже були зовсім сторгувалися... а Івасюта й перебіг нам дорогу... Пішов потай до пана та й підкинув зайву сотню... Пан йому й уступив отой ліс. А громаді - дулю із маком!

- Ще й просив пана, щоб нікому про це не казав. А пан другого дня нам усе й виказав: «Торгуйте тепер, люди, в Івасюти, бо я йому вже продав...»

Оксен уже не повертається на той другий голос. «Господи, коли то було, а вони й досі очі виймають!.. Порятуй мене, Боже, од людської заздрості!» Але зводиться з-за столу Ганжа - і тут уже не допоможе жодна молитва!

- Що, дядьки, може, й справді забудемо Івасютам всі кривди та й приймемо до нашого гурту? Наймитів він не мав...

- Як то не мав? - аж підскакує Приходько. - А Христину забули?

- Яку Христину? - удає, що він нічого не знає, Ганжа - Яку Христину, Оксене?

- Бійтесь Бога, Іване! - допечений до живого, повертається до Приходька Оксен: голос його аж тремтить від образи. - Хай вам Бог простить, якщо ви вже мені й Христиною очі виймаєте!

- А хто ж тоді у вас наймитував, як не Христина?

- Та то ж моя родичка! - мало не плаче Оксен. - Жінка ж у мене народила дитину... треба ж було якусь поміч узяти!

- А ми своїм дуже поміч беремо? - наскакує на Івасюту Приходько. - Он моя... Іще й піт не обсох після положів, а вона уже за серпа та на поле... То чим моя гірша вашої? Що не вчилась по гімназіях, як легкий хліб їсти?

- Дак то ж панська кісточка! - глумливий бас од порога. - Куди вже нашим, репанам...

- Що ж, спасибі й на цьому, - тихо каже Оксен. Брови йому тремтять, посіпаються кутики вуст під густими пшеничними вусами. - Йшов я сюди з відкритою душею, надіявся...

- І даремно надіявся! - обриває жорстоко Ганжа. - Не для того ми свою кров проливали, щоб отаким, як ти, ворогам нашої влади руку подавати!

- Який же я ворог?

- Класовий!

- Це, знаця, як на отій картинці, що в газеті була, - втручається Приходько - з обрезами при боці, ще й отакеними зубами. А під нею так і написано: класовий ворог, тоїсть - куркуль...

- Де ж у мене обріз?

- Дак хіба ж я кажу, що то вас змалювали, Оксене! - відразу ж знайшовся Іван. - То, мати, не з нашого й повіту, бо на ньому картуз городського хвасону. А у вас же ондечки й картуз не такий...

Ганжа знову повертається до Івасюти суворим обличчям:

- От що, Оксене... Дає тобі Радянська влада жити - сиди і не рипайся. Хоч я, чесно сказати, давно б уже отаким, як ти, з корінням повиривав би. Щоб і на розплід не лишилося!

- Спасибі й на цьому, - повторює гірко Оксен та й обертається до дядьків, шукаючи підтримки. - От ти, Іване, чи не приходив колись до мене позичати хліба, щоб дотягнути до нового? Або ти, Миколо,

чи не поміг я тобі кіньми, коли твій ногу підсік?.. А хіба ти, Федоре, не набивався колись до мене у свати?.. Так чого ж ви усі мовчите?.. Скажіть же що-

небудь?!

Але Іван, Микола, Федір сидять наче підмінені. Той удає, що ніяк не розкурить цигарку, той саме став застібувати гудзика, а він, клятий, не лізе в тугу петельку; а Іван дивиться на Івасюту так, наче Оксен і справді має оті зуби, що на малюнкові в газеті, ще й обріз, заряджений на його, Іванове, неможливицьке серце.

- Хай же нас Бог розсудить! - кидає в порожнечу Оксен та й іде собі геть.

В сінях довго шукав клямку, вслід йому злорадно повискували заржавілі, зроду-віку не мазані петлі. І так захотілося Оксеніві хряснути щосили отими сільрадівськими дверима, що на руках аж м'язи набухли, та він себе стримав і за старою, за давньою звичкою покликав у свідки Бога: «Господи, прости мені всі мої прегрішення, як я оце зараз прощаю ворогам своїм всі мої кривди!» - і тихенько причинив двері.

Йшов селом, тісною звивистою вулицею, мимо плетених тинів, воріт, перелазів, мимо дворів із хатами, коморами, клунями, садами, і було таке відчуття, наче йшов він чужою, невідомою стороною, немов усі люди, все живе утекло, поховалось од нього, чужого пришельця, а тепер зирить за ним крізь потаємні шпарини повними недовір'я очима. І не міг приховати Оксен від тих недобрих всевидючих очей всього, що коїлося зараз у нього на серці: був немов на долоні, був нещадно освітлений сонцем, був наче голий.

Лишень у полі й отямився трохи Оксен. Зупинився, зняв картуза, вітер гарячою сухою долонею змокріле чоло, підставив пружному весняному вітрові розпашіле обличчя. Вітер студив йому голову й щоки, холодив груди, та не міг остудити образи, що пекла біля серця, брала за горло, бухала в скроні гарячою темною кров'ю.

Не міг!

І тут, чи не вперше після того, як Олеся покинула хутір, згадав Оксен лихим словом сестру, а разом і шалапутного брата своєї дружини. До цього якщо й попекло Оксеніві на серці за невірною сестрою, то більше через те, що вона, порушивши звичаї, махнувши рукою на Бога і на людей, дременула з отим зайдою - несватана, невінчана, покритка покриткою.

Довго не зможе Оксен забути того сорому, що довелося наїстися під час служби Божої невдовзі по тому, як Олеся зникла із хутора. Як зайшов до церкви - всі так і повернулися в його бік, наче не той віроодступник, а він, Оксен Івасюта, звів дівчину з хазяйського двору! Стояв - боявся оглянутись, молився - прислухався до шепоту злорадних кумась, що так і роївся у нього над головою,

- Ото він?..

- Ото, кумасю, ото. Бач, святі та божі, а що витворяють!..

- В тихому болоті, кумасю, в тихому болоті...

Зціплював зуби й ловив себе на тому, що замість молитви проклинав сестру і Федька. Що ж, довелося випити й сію гірку чашу, яку послав йому Бог. Випити покійно й безропотно, як належить вірному рабові Божому, щирому християнинові. Там - зачтуться йому всі муки, там - а не тут, на оцій многогрішній землі!

І, змирившись душею, перекліпав Оксен і оцю ганьбу. Навіть не докоряв Тані братом, хоч мав на це право.

«А ти, сестро, захотіла піти - іди собі геть, і нехай нас Бог із тобою, сестро, розсудить. Тільки не буде тобі ні мого благословення, ні посагу, ані підтримки!»

На цьому й заспокоївся б Оксен, коли б не Танина вагітність. Бо не просто сестра пішла з дому. Пішли робочі невтомні руки, на яких трималася добра половина хазяйства Івасют. І свині та вівці, і корови, і кури та гуси, і пряжа, й прання, і весь лад у хаті та побіля хати - все це тепер мало звалитися на слабенькі Танині плечі.

Не день і не два ходив та зітхав Оксен, спостерігаючи, як крутиться Таня, намагаючись всюди встигнути, всьому дати лад. Як до півнів схоплюється і перед світанком лягає, - не лягає, а падає, зморена до краю, в постіль; як часто сонна зривається з постелі, пориваючись щось доробити, що не встигла протягом дня; як розтікалися синці попід очима; як худло, проймаючись воцаною блідістю, обличчя; як із кожним днем їй було все важче й важче нахилитися чи щось підіймати, - і краявся жалем. Все частіше зітхав та хрестився до образів, до Ісуса Христа, що не зводив із нього докірливих, випалених одвічним стражданням очей.

Ті обкидані синіми тінями великі Ісусові очі повнилися щораз більшим докором. Бо хто ж, як не Бог, міг заглянути глибоко в душу Оксенів, побачити те, в чому він, Оксен, і сам собі не зізнався б ніколи. Що жаль до дружини переплітався з ваганням, з побоюванням. Бо хоч Оксен уже й знав наперед, що доведеться-таки когось брати у поміч, все ще не наважувався, все відкладав з дня на день, все оглядався на те, що скаже Ганжа і вся гольтіпатія, як він приведе наймичку в двір. Та хочеш не хочеш, бійся не бійся, а таки мусиш щось робити. І одного разу застріг Оксен Мушку та й поїхав із двору, нікому нічого не сказавши.

Повернувся аж через день, грудневого зимового вечора, що розсипав, наче крижинки, по замороженому небові колючі зірки. Ввалився до хати, весь окутаний холодною білою парою, здираючи бурульки з помокрілих вусів, весело сказав до дружини:

- А поглянь-но, Таню, кого я для тебе привіз!

Та й виштовхнув поперед себе з білого туману невелику постать у довгому, з чужого дорослого плеча кобенякові, з неприродно великою головою, закутаною величезною хусткою так, що трудно було й розібрати, де в тієї голови обличчя, а де потилиця.

- Оце твоя хазяйка, - продовжував між тим Оксен, підштовхуючи до Тані дивовижну ту постать. - Слухайся її, шануйся, то Бог і люди тебе любитимуть.

Гостя несміливо підвела голову, і з вибіленого памороззю вузького прорізу боязко глянули на Таню чорненькі, блискучі, насторожені, як в маленького настраханого звірєняти, очі. «Кубусь!» - так і ахнула Таня, пригадавши дику вивірку, що її приніс ще в дитинстві до хати Федько.

Де він її доп'яв, так і лишилося таємницею. «Виміняв», - пояснив коротко Федько сестрам та й заходився лаштувати клітку із колесом. Але колесові так і не судилося крутитися, бо вивірка була якась зовсім не схожа на своїх рухливих посестер. Чи то була хвора, чи дуже налякана, тільки як забилася в куток клітки, так і не вилазила звідти. Зібгавшись у невеличкий клубочок, сторожко і налякано поблискувала чорними, як краплинки смоли, оченятами на кожного, хто підходив до неї.

Старша сестра охрестила вивірку Кубусем, і це ім'я так і пристало до звірєняти. Було щось у ньому заморське, дикувате, не наше, одне слово, Кубусь, та й годі!

Кубусь, не виправдавши Федькових надій, незабаром зник, а Тані ще довго насипався пухнастий клубочок з настороженими краплинами очей...

Дівчина опускає голову. Стоїть у важкенному кобенякові, розставивши руки, - замерзло, мабуть, на цурку, а боїться навіть поворухнутись. І Таня, пройнята жалем, починає роздягати нову свою помічницю.

Скинула кобеняк, розмотала хустку, а там іще одна хустка, пов'язана попід руками старої фуфайки, - звільняючись од тих одежин, гостя худла на очах, ставала все меншою, аж Альошка здивовано витріщив очі.

- Та вона ж іще зовсім дитина! - вигукнула вражена Таня.

- Нічого, воно беручке, - втішив дружину Оксен, що теж встиг роздягнутися і тепер бив чоботом об чобіт та потирав долоні з морозу. - Та не так вже й мала: тринадцятий годочок дівці, уже десь старости топчуть доріжки...

- Як же тебе звати? - голосом, повним співчуття, запитала Таня.

- Христина, - ледь чутно відповіла дівчина, щось роздивляючись у себе під ногами.

«Боже, нащо він цю дитину привіз? Що я робитиму з нею?» Таня дивиться на тоненьку, як рисочка, постать із недорозвиненими плечима, на худі рученята і все ще не може повірити, що Оксен всерйоз найняв оцю дівчину.

- Що ж ти вмєш робити?

- Що скажете, - ще тихіше відповіла Христина.

- Ну, годі вже вам, - перебиває нетерпляче Оксен. - Давай, Таню, їсти - хоч зігріємося з морозу.

Сіли до столу, посадили й Христину. Так із діда-прадіда заведено в Івасют: наймит не наймит, а харч всім один. Бо поїсть добре людина - краще й працює, їж досхочу, роби до поту. І на роботу колись наймали: спершу саджали за стіл, дивились, як їсть. Везе ложку до рота, як мертвий, ремига, як корова на тирлі, отак і робитиме. Гони такого втришия, щоб і духу не було! А їсть, як молотить, що не встигнеш і миску поставити, а він уже облизує ложку та дякує Богові, - отакого сміливо став до роботи! За таким не пропадуть ситі хазяйські харчі, окупляться сторицею.

Дівча не розчарувало Оксена: спершу соромилось, але голод – не тітка, і воно шпарко заходилося біля миски.

Поїли борщ, Таня поставила у великій мисці паруюче м'ясо. М'ясо вийняте з борщу, порізане на невеликі шматочки, посипане сіллю. Христина жадібно потягла в себе повітря, першою простягла худеньку руку до миски. Іван, що сидів поруч, відразу ж вліпив їй у лоб дзвінкого шалабана – аж голова хитнулася в дівчини:

- Куди перва лізеш? Бач, яка до м'яса!

Христина, випустивши шматочок м'яса, відсмикнула руку, як від гарячого, зіщулилася, ввібрала голову в плечі, завмерла.

- Іване! – суворо окликнув Оксен.

- А я хіба що?

Оксен тільки пожував губами, не знаючи, що далі казати. Іван правильно провчив: попусти – завжди першою лізтиме, не чекаючи старших. Але не хотілося сваритися і з Танею: був сьогодні Оксен в особливо хорошому настрої. Тому все ж докірливо кинув старшому синові:

- Не міг просто сказати? – І до Тані: – Давай, Таню, довечерювати, бо без тебе і м'ясо не м'ясо.

- Я вже наїлася, спасибі.

- Ну, наїлася, то й добре. А ми з Христинкою намерзлися, то й їмо за чотирьох. Бери, дитино, їж та вчись, як за столом поводитися. Попала у нашу сім'ю – по-нашому будеш і жити. Шануйся, слухайся старших, бійся Бога, і ніхто тебе, дитино, не скривдить...

Повечеряли; чоловіки вийшли в іншу кімнату, Таня лишилася наодинці з Христиною.

Христина стояла біля мисника – тулилася в темному закутку. Злякано стріпнулася, побачивши Таню, повернулася до неї гостреньким обличчям. Світле волосся її було заплетене в тонку косичку, перев'язане білою стрічкою.

- Мама заплітала? – ласкаво доторкнулася Таня до тієї косички.

- Сама...

- Чому ж не мама?

- Мати померли...

Таня помовчала, запитала:

- А де твій тато?

- І тато померли...

- Хто ж у тебе лишився?

- Дядина.

- Дядина... – повторила задумано Таня. Пригадалася журлива пісня, що її співав сліпий лірник.

Розповідалось у тій пісні про рано осиротілих дітей, які кличуть не докличуться, просять не допросяться повернути їм неньку:

Ой, прийшли малярі

Із чужого крою

Малювати неньку

На білій стіні.

Змалювали очі,

Змалювали брови,

Та не змалювали

Тихої розмови...

І Таня провела долонею по Христининій голові, тихо зітхнула:

- Що ж поробиш, Христіно... На те Божа воля...

Потім вонимили посуд. Оксен як у воду дивився: дівча було беручке – миски так і миготіли в тоненьких руках, вода так і кипіла під ганчіркою. Доки Таня ставила посуд до мисника, Христина встигла і стола змити, і підмести кімнату.

- Ляжеш на лаві, – сказала Таня, коли впорались. – Лава широка, не звалишся.

Послала Оксенового кожуха, склавши удвоє, пішла до світлиці.

Оксен стояв у самій білизні на колінах перед образами, творив молитву. Зігнувся в земному уклоні, торкаючись лобом долівки, засвітив на дружину продраною в підштаниках діркою... Оглянувся, лагідно сказав:

- Годі тобі вже, Танюшо, поратись. Помолися та й лягай спати.

Вона мовчки пройшла до постелі, взяла білу подушку.

- А то кому? – відірвався од молитви Оксен.

- Христині.

Оксен тільки кркнув, однак нічого не мовив. Таня постояла-постояла, з викликом дивлячись на чоловіка, що знову задер обличчя до Богів, ворушив беззвучно вустами, і зненацька запитала тоненьким, як, бувало, в дитинстві, коли її ображали, голосом:

- Тобі жалко, еге?

Та Оксен, мабуть, зрозумів, що з дружиною коїться, бо нічого не відповів, а лише покивав легенько розчепіреними пальцями: не заважай, мовляв, хіба не бачиш, що мені зараз не до земних справ!

Таня, вклавши Христину, повернулася до світлиці.

Оксен ще не спав, хоч уже й забрався під ковдру. Наспіх прошепотівши молитву, Таня лягла скраю, намагаючись не торкнутися чоловікового тіла: це в неї вже стало звичкою.

Лежала на спині, втомлена цілоденною роботою, якій не було початку і не буде кінця, яка тягнеться з дня у день, через місяці й роки сірою одноманітною стрічкою... І чим дужче перебиратиме Таня стрічку змученими руками, не жаліючи сил, тим ближче підповзатиме до неї сумна та оселя, в якій вона нарешті знайде спокій.

Таня лежала й дивилася втомленими, глибоко запалими, обкиданими нездоровими синцями очима в низьку білу стелю, а її великий живіт підіймав угору ковдру, і там вимогливо билосся, готуючись до появи на світ, її перше дитя. Воно не хотіло ні з чим рахуватися, вперто стукаючи в стіни материнського лона, – поривалося до злих і добрих людей, злих і добрих діянь, яких йому ні обійти, ані минути на короткім чи довгім життєвім шляху.

Таня прислухалася до отого вимогливого тугого клубочка, який зародився у ній від нелюбого, насильно даного їй чоловіка, і не було зараз в ній світлої, трепетної радості перед майбутнім материнством, що проймає кожну жінку, помагає їй переносити жакні муки пологів. Був тільки страх перед тим невідомим, що невмолимо насувалося, наближалосся з кожним днем, з кожною годиною. І темне, важке, тоскне передчуття неминучої смерті...

Якось Таня попросила Оксена:

- Як я буду родити, привези мою маму. Я хочу померти у неї на руках.

Оксен тоді дуже розгнівався, казав, що це великий гріх – такі розмови, страхав Богом, але Таня не могла себе перебороти і все молила, щоб він поїхав за мамою, коли вона родитиме.

Вдруге вона розбудила його серед ночі.

- Дивись, як я помру, не обижай моєї дитини. Я і з того світу очей із неї не зводитиму.

Всерйоз занепокоєний, Оксен збирався був уже везти дружину до церкви та замовляти молебень, щоб очистити її голову від гріховних помислів, але Таня більше не заводила про це з ним розмови...

Оксен все іше йорзав поруч. Видно, щось йому муляло, щось не давало заснути і врешті-решт змусило заговорити.

- Таню, ти не спиш?

Тепер він ліг обличчям до неї, дихає в самісіньке вухо.

- Не сплю, - холодно кидає Таня. Повернувши до Оксена голову, дивиться на нього. Дивиться так, наче вперше побачила поруч із собою оцього чужого, не знайомого їй чоловіка.

Могильним смутком віє від тьмяного лампадного світла, від невиразних облич богів і святих, від німих темних закутків і чорних вікон, від білого, що нагадує саван, рядна, поверх якого лежать Танині руки. Наче там, за отими закам'янілими вікнами, в усьому світі не лишилося нічого живого - все вимерло, все перетліло і розсипалось у прах. Та й вони вже давно не живі посправжньому: лежать, ведуть не потрібну нікому розмову.

- Тобі нічого не болить?

- Нічого.

- А чого ж ти така?

- Така, як завжди.

Оці байдужі, холодні Танині відповіді в спромозі хоч кого заморозити, вивести з себе. Оксен би вже досі замовк, повернувся б до дружини спиною, коли б не оте щось, що муляє йому, не дає спокою. І Таня прямо запитує:

- Кажи, що тобі треба. Бо я дуже хочу спати.

Оксен почав здалеку: от які тепер діти, як важко їх виховувати, тримати в покорі перед старшими, у страхі Божому, як легко їх зіпсувати, потураючи їм.

- Що я твоїм дітям! - перебиває Таня. - Що я для них!

- Не про них, Таню, не про них, - швидко відповідає Оксен і знову петляє довкола, аж доки Таня починає розуміти, що йдеться про Христину. - Бо воно ж ще мале, дурне, нерозумне; його треба тримати в покорі і строгості, його не треба балувати, бо ми ж, Таню, повинні замінити їй батьків...

- Забрати подушку? - нещадно запитує Таня, не спускаючи з чоловіка очей.

- Яку подушку?

- Оту, що ти за нею стогнав, коли молився!

- Хай тебе Бог простить, як отаке могла подумати про мене! - ображено закліпав віями Оксен.

Але Таня не дає йому цього разу захватитися за Бога:

- То забрати подушку? Забрати?..

Оксен, приголомшений отаким несподіваним вибухом, не знайшовся відразу з відповіддю.

- Тільки я тоді й сама ляжу біля Христини на лаві! Без твоїх подушок і кожухів!..

Кілька днів Оксен зітхав до образів: «Бачиш, Боже, що мені доводиться терпіти!» - розмовляв смиренным, ослабленим, як у хворого, голосом. А в неділю, повернувшись із церкви, підійшов до дружини:

- Прости мене, Таню, коли я чимось завинив перед тобою!

- Бог простить, - відповіла Таня завчено.

Десь за тиждень, коли Христина трохи обвиклася, зібралися в гості до отця Віталія. Таня вже давно хотіла побачити сестру, та Оксен все відкладав: ось знайдемо наймичку, тоді й поїдемо. Бо на кого ж лишити господарство?

Вирушили на світанку. Оксен ще звечора наготував клунок крупчатки, три шматки товстеного, на дві долоні, сала: закололи на Різдво десятипудового кабана - ледве виволокли із сажу. Вирушали в сіренький, закутаний хмарами ранок. Протоптуючи за ніч насипаний сніг, Альошка побіг відчиняти ворота, а Іван ішов біля саней, з похмурим виглядом слухав батька.

- Припильнуй за бичком, - наказував Оксен, стримуючи кобилу. - Щось він учора слину пускав. Не доведи Господи, заквиріє!.. Та як будете нести сіно, не натрушуйте по дорозі. А то після вас хоч

стіжок укладай...

- То Альошка, - перебив Іван.

- А ти для чого? Слава Богу, вже й мене перегнав, жени ти он скоро...

- Іще що?

Оксен аж смикнувся від отакої непоштивості, але стримався. Тим більше, що Таня шепнула на вухо:

- Скажи, хай не кривдять Христини.

- Дівчини, дивіться мені, не обижайте, - повторив слухняно Оксен, радий прислужитися дружині. - Воно ж іще не обвиклось як слід, то ти рукам волі не давай. Чуєш, Іване?

- Та чую, - нехотя відповів той, дивлячись кудись вбік.

- Ну, лишайтесь здорові.

- Їдьте з Богом.

І, не діждавшись, доки батько з мачухою сплинуть з очей, Іван накинувся на Альошку, що з дурного розуму затіяв кататись на воротах:

- Тобі що, ворота кортить поламати? - Та лусь кулаком брата по потилиці!

Альошка зарився носом у сніг.

- Поплач мені, поплач! Я тобі не тато - враз соплі позбиваю! Ану, йди за сіном, бо худоба он реве негодована.

Зайшовши до хати, визвірився на Христину:

- Спала, чи що? Бо чого й досі хата не метена? Це тобі не свинюшник!

Увечері Іван став збиратися на вулицю. Узув нові юхтові чоботи з рипом, щоб чути було за цілі гони: хазяйський син іде, а не якийсь там голопупенко! Накинув наопліч коротенький парубоцький козушок, надів набакир високу шапку (шапці тій ціни зараз не складеш, цілий скарб на голові, а не шапка!), начесавши перед тим на лоба смоляну, як вороняче крило, чуприну. Постояв перед маленьким, вмазаним у стіну лустречком, поворушив широкими плечима, пограв суворими бровами, що вигиналися над молодими блискучими очима, задоволено посміхнувся.

Зимовий вечір зустрів Івана очищеним небом: хмари де й подівалися. Було морозно, зоряно, тихо. Іван вийшов погано наїждженою, засніженою дорогою на пагорб, і перед ним, вигрібаючись з-під глибоких снігів, заблимали далекі вогники.

Вже перед селом до Івана прилучилися ще три хутірські парубки, і вони, збившись у мовчазний гурт, сторожко рушили вулицею. Відколи з'явилися хутори, поміж хутірськими та сільськими парубками непрохідною стіною залягла ворожнеча. Не раз і не два сходилися в кулачній бою, заливаючи кривавою юшкою потоптаний сніг чи збиту пилюку, а не помагали кулаки - видирали із тинів кілки. І бувало так: вийде після отакого побойща хазяїн уранці та й заклане:

- А кат би тебе побрав з оцими парубками! Щоб же їм і руки покорчило, як вони мені увесь тин розламали!

Хутірські йшли на вулицю чи на досвітки в село, а сільські - на хутори, як солдати у ворожий край: тільки гуртом, щоб дати одкоша. А спіймають одного - намусолять так, що чухатиме, неборака, ребра до нових віників. Або скрутять руки за спиною, наб'ють повні штани жалючої, як окріп, кропиви та й відпустять додому: біжи, парубче, і не оглядайся! І мчить нещасний галопом, і вже йому ні до вулиці, ні до вечорниць, ані до отих чорнооких красунь, що запаморочили голову та й завели на слизке...

- Куди підемо? - запитав Іван, коли пройшли добрий шмат вулиці.

- До Хвеськи. Вона учора свіжого самогону наварила.

- А гроші в кого є?

- А ми в набір.

Непитущий Іван, повагавшись, згодився: не хотілося відставати од гурту. Завернули в найближчий завулок і потягли до самогонниці, яка ухитрялася гнати святу водицю так, що не попалась ні разу. В

неї ж, до речі, була й «нейтральна територія»: хто б не прибився, пили тихо та мирно, а зводили старі порахунки вже на вулиці. А тим, хто затівав бійку у хаті, Хвеська швидко вставляла розум: стукала важкою качалкою по голові – і баламутові вже було не до порахунків.

Минувши кілька хат, парубки враз зупинилися: попереду, посеред вулиці, щось непорушне чорніло: свиня не свиня, колода не колода. Обережно, оглядаючись на всі боки (чи не затіяли якусь витівку капосні селюки?), підійшли. Людина! Вусатий дядько в смушівій шапці, в чумарці, п'яний як чіп, розкидавши руки і ноги, голосно посвистував носом.

- Іч, як висвистує! – засміявся наймолодший з-поміж парубків – Василь.

- Та це ж дядько Микита! – вигукнув інший парубок – Микола, впізнаючи свого далекого родича.

Хлопці постояли, не знаючи, що робити далі: йти до Хвеськи чи прибрати дядька, щоб не замерз.

- Далеко вони живуть? – поцікавився Іван.

- Аж на тому кутку.

- Це поки донесемо, то й до заутрені вдарять!

Іван ще постояв, потім нахилився, підважив під пахви п'яного:

- Ану, піддайте.

Звалив дядька на спину, зігнувшись, поволік його попід тином.

- Ти куди?

- Укинемо в саж... Василю, тутечки недалеко твоя тітка живе: біжи укоськай собаку, щоб не гавкала.

Василь, радий старатися, побіг наперед. Іван, по-волячому напруживши шию, пер п'яного Миколиного родича, а хлопці допомагали іззаду. Доки донесли до Василевої тітки, Іван змокрів – хоч викручуй! Притуливши п'яного спиною до тину, обережно заглянули в двір. Там Василь тримав за нашійника Котька, махав рукою – не бійтеся, йдіть!

Вминаючи глибокий сніг, пішли навпростець. Іван, зупинившись посеред двору, оглянувся. Ліворуч чорнів саж, прямо перед ним, низько насунувши снігову шапку, стояла довга собача оселя з круглим отвором замість дверцят. Іван глянув на будку, потім на дядька:

- Лучче сюди.

- Не пролізе, дірка мала.

- А ми, через верх...

Давлячись сміхом, підняли будку, понесли за клуню. Довго возилися, підважуючи кілками верхні дошки, потім приволокли дядька Микиту, що, відбрикуючись, звав якусь Варку, обережно опустили на дно будки, зігнувши йому ноги в колінах, щоб вліз. Дядько поюрзав, зручніше вмощуючись, підклав під щоку долоню, промимрив:

- Укрий мене, Варко... Бо, їй-бо, співати почну...

- Забивай! – скомандував Іван.

Вціляючи від сміху себе по пальцях, прибили дошки, віднесли будку, що враз стала вдвічі важчою, на своє місце. Нагорнули на дашок сніг, щоб не кидалось у вічі, зібрались рушати геть.

Але Іванові цього мало:

- Спусти із цепу Котька.

- Навіщо?

- Я дядька припну. Хай, як прохмелиться, погавкає, – Василь слухняно зняв із собаки нашійник, подав Іванові.

Той просунув руку в дірку, намацав дядькову шию, замкнув кільце – чорною стрічкою повився до напнутого дроту ланцюг: ні дати ні взяти – собака у будці!

- А теперечки гайда. Хай собі сплять на здоров'я.

Вибігли з двору, оглянулись. Котько підійшов до будки, приплюхався, загавкав. Гавкав уперто і люто, і Василь сказав:

- Зараз хтось вийде.

В хаті й справді заблимав вогник, освітив темне вікно, потім квацнула клямка сінешніх дверей. Хлопці поприсідали за тином – тільки шапки стирчали перевернутими глечиками. В кожусі наопашки, в спідньому на поріг вийшов дядько. Постояв, позіхнув, почухмарився попід пахвами, сходяв до вітру в сніг, потрусив матнею. Аж тоді гукнув на Котька, що, забачивши хазяїна, аж зайшовся гавкотом, люто наскакуючи на будку:

- Цить, бодай би ти сказився!

Котько слухняно замовк, побіг до хазяїна.

- Ти диви – відчепився! – пролунав здивований голос. – Ану, на місце!

Ухопивши пса за патлатий загривок, дядько поволік його до будки. Не випускаючи собаки, взяв ланцюг, потягнув до себе.

- Що за мана!

І щосили смикнув на себе ланцюг.

- Ряту-у-йте, душать!!! – страшним голосом озвалася будка. Дядько гуцикнув у сніг. А будка вже ходила ходором, розпачливо волала до зимової ночі:

- Рятуйте, вбивають!!!

Корчачись од сміху, хлопці поза тином, поза тином, та й чкурнули подалі од біди. Зупинилися аж на другій вулиці, прислухались. Тепер уже лунало два голоси: один глухіший – «Рятуйте!», а другий дзвінкіший – «Каравул!..»

- Побігли далі, бо вони все село скличуть! – весело сказав Микола.

Вже аж на краю села Іван зупинився, придивився, присів: хтось біг прямо на них. Хлопці собаками пострибали за тин, припишкли, намагаючись розгледіти, кого несе нечиста сила. Упізнали по шапці – фронтівій, з нашитим світлим верхом – та по довгій шинелі. Тільки в однієї на все село людини була отака шапка й шинеля, і ось ця людина бігла прямо на них, приваблена, мабуть, розпачливим криком дядьків.

Іван, забувши про все на світі, пропечений мстивою ненавистю, схопився, став висмикувати з тину кілок...

Оте дівча, яке ще влітку насипалося Володі некомсомольськими снами, потроху-потроху та й заповонило його палке серце, до кінця віддане світовій революції, і, сказати, була б заморською павою, про яку люди потім скажуть: «Хоть і шию звернув, зате з доброго коня. З такого і впасти не жалко!..» А то ж дівча як дівча: бровенята і носик, і губи, і очі – все, як положено мати в шістнадцять літ. Дак хіба ж інші дівчата того не мають? Мають, їй-Богу, мають і живуть, до того ж поблизу, а це забилося аж на хутір, за сім верстов: топчи, Володю, глибокий сніжок в зимовій ночі, міси, Володю, липкий чорнозем в осінню негоду, ходи, Володю, мов найнятий, та ще й стережися, щоб ніхто не підгледів, не пустив лиху славу на всеньке село.

І місить Володя липку грязюку, топче Володя глибокий сніг, йде Володя на хутір, а там на нього чекає, сховавшись за клунею, щоб не помітили, не доведи. Господи, батьки, оте некомсомольське дівча.

- Володю, ти?

- Та я...

Підходить неспіхом, так наче йшов оце мимо та й завернув випадково на голос, подає дівчині руку. Марійка несміливо тиняється своєю долонькою (ніяк не научиться, зроду-віку не подавав парубок руку дівчині!), сяє на Володю ясними очима:

- Як ти дійшов?

- Та як... – відводить свої очі Володя. – Снігу цього року... Всі переярки позамітало: як ускочиш – то й з головою!

- Давай я тебе хоч обтрушу, – голос Марійчин аж тремтить від ніжності.

- Не треба, я сам, - супитись збентежено Володя. Знімає шапку та й починає обтрушувати сніг із фронтової батькової шинелі.

- Ти не замерз? - допитується Марійка, не зводячи з Володі відданих очей. - А то, може, підемо у сні, - зважується вона на відчайдушний крок. - Тато й мама вже сплять...

Володю відразу ж кидає в жар. Добре знає, що роблять по темних снігах та клунях парубки із дівчатами! Але хіба він не поклявся боротися з отими буржуйськими пережитками, з отим дикунством, породженим забобонами? І, намагаючись не дивитися на звабливі Марійчині губи, каже, що йому добре і тут.

- Як знаєш, - трохи ображена Марійка. Задирає до неба обличчя, ловить очима замріяне світло зірок. - Дивись, Володю, які зорі сьогодні ясні!

- На мороз, - відповідає солідно Володя.

- А може, на чиєсь кохання?

Володя збентежено прокашлюється, для чогось знімає шапку, потім знову насуває її аж на очі: невмолимо прекрасне зараз у Марійки обличчя, осяяне не то зорями, не то місяцем, не то натхненним якимось почуттям! І він, аби позбутися отієї ніяковості, починає розповідати Марійці про сільські новини: про дядька Ганжу, про недавні збори, про свої комсомольські діла.

- Сільбуд нам би скоріше відкрити. Осередок культури... А то що, зберуться на вечорниці, лапаються, обіймаються, цілуються, аж гидко дивитись!.. Нема того, щоб почитати якусь політичну брошуру, газету, послухати лекцію...

Потім замовкає, трохи здивований тим, що Марійка не каже ні слова у відповідь. Стоїть, дивиться в степ, немов чекає іще на когось. Тоді Володя дістає годинника, клацає кришкою, довго дивиться на циферблат, розбираючи, котра година:

- То мені вже пора.

Марійка мовчить.

- Так я пішов.

Марійка мовби і не чує. Володя смикає дівчину за рукав:

- Ти чуєш: я вже іду!

- Та йди, - якимось байдуже відповідає Марійка.

Тепер уже Володина черга образитися. Рішуче насуває шапку на лоба, кидає сухо:

- То бувай.

- Бувай, - неживою луною озивається дівчина.

- То я вже пішов...

Володя тупцюється на місці, вминаючи сніг, врешті, зовсім розсердившись на Марійчине мовчання, повертається до неї спиною, рушає із двору.

- Володю!

Володька аж здригається од несподіванки: дівчина як пришита йде за ним. Чи то начаклував ясний місяць, чи зорі наворожили, тільки Марійка сьогодні якась сама не своя: стоїть, дивиться на нього великими очима, дивиться так, що Володя, вкрай розгубившись, знову знімає шапку, немовби збирається молитися,

- Ти ж завтра... прийдеш? - запитує вона. І раптом рвучко обіймає його за шию, тикається в його розтулені уста твердими холодними губенятами.

Стукнула хвіртка, майнула постать - була щойно Марійка - і нема вже Марійки! Тільки сині тіні таємниче бродять засніженим полем та безсоромний місяць відверто регоче з Володі. А той, ошелешений, навіть не здогадався її наздогнати. Стояв простоволосий під зоряним небом, і здавалось йому, що це все примарилось. Поторкав свої губи, немов перевіряючи, чи й досі там присмак поцілунку Марійчиного, нап'яв шапку, повернув назад.

Довго чаклував під ворітьми, все надіючись, що Марійка вигляне у вікно та ще раз вийде до нього. Але Марійка, видно, і не думала підходити до вікна: темніли вони на Володю таємниче і трохи

глузливо. Він весело помахав їм рукою і пішов додому.

Вже на краю села не витримав: побіг, широко розмахуючи руками. І коли побачив здіблену постать, що виросла зненацька ліворуч за тином з високо занесеним кілком у руках, не встиг навіть злякатися...

Свиснув-хряснув кілок, блиснуло-розірвалося щось у голові: Володя полетів у чорну прірву, що розверзлася у нього під ногами...

Іван все ще стояв, безтямно поводячи очима. Отямився лише тоді, як перелякані хлопці стрибонули через пліт на вулицю. Пожбунив ломаку і сам махонув через тин.

Володя лежав обличчям униз, далеко вперед викинувши руки, немовби поривався за шапкою, що, збита ударом, чорніла віддалік на снігу. «Убив!» – і під Іваном почали підгинатися ноги. Вхопився за тин, оглянувся: вздовж вулиці наполоханими зайцями стрибали дружки. «Втікають, гади! Кидають!..» Скреготнув зубами, відштовхнувся од тину, кинувся слідом.

Доки наздоганяв хлопців, трохи отямився, навіть почав жалкувати, що не забрав у отого вихреста годинник. Годинник же золотий, йому й ціни немає! А так – хтось наткнеться, «попользується»...

Зупинилися аж за селом, на горі. Постояли, з свистом втягуючи в розпалені груди холодне повітря. В селі було тихо. Ніхто за ними не гнався, ніхто не кричав. Замовкли навіть дядьки: мабуть, похрипли обоє.

- Дивіться ж! – попередив Іван. – Ляпне хто язиком – всі до бупру сядемо!

Другого дня Іван ходив сам не свій: все здавалося, що от-от ввалиться у двір міліція. Перед вечором навмисно погнав Альошку в село по гас.

- Та в нас іще ж є!

- Побалакай мені, побалакай! – нагримав сердито на брата, що не хотів пертися проти ночі за гасом. – Та взнай, що там люди говорять.

Альошка повернувся, коли вже зовсім стемніло. Хукав на побілілі од зашпорів пальці, крізь сльози скаржився:

- Хіба в такий морозище когось посилають! Сам би пішов!..

Коли б це іншого разу, стукнув би Альошку по потилиці, а то й нам'яв би вуха. А зараз нетерпляче запитав:

- Що там чувати?

- Хтось «вихреста» ломакою оглушив... Добре, що хоть ломака пересохла була – не така важка... А то, кажуть, й душу Богу віддав би!

Іванові враз відлягло від серця. Повеселішавши, незлостиво нагримав на скімленого брата:

- Чого, дурню, хукаєш! Опусту в холодну воду – враз відійдуть...

Потім наказав Христині подавати вечерю. Повернувся обличчям до образів, захрестився і, сідаючи до столу, вже задоволено подумав: «А того «вихреста» добре провчив! Знатиме, як куркуленком привселюдно обзивати!..»

Батьки приїхали аж третього дня, хоч Оксен і обіцяв не затримуватись. За клопотами, за колотнечею якось забули обоє, що отець Віталій – іменинник: сповнилось тридцять п'ять літ. Добре, що захопили борошна та сала, це тепер найдорожчий дарунок, бо не з медом, ох, не з медом жилося батюшкам за нової безбожної влади!

Закривають повсюди церкви. Скидають на землю дзвони і – страшно й подумати! – святі хрести. Виганяють душпастирів із сіл. Майструють із соломи, з ганчір'я опудала апостолів і з бісівськими піснями під нечестивий галас носять по вулицях на релігійні свята, а тоді обливають гасом і спалюють. Та ще й танцюють довкола, взявшись за руки, услаждають диявола, а тоді описують все це в газетах, закликаючи й інших зрікатися святої віри, глумитися з неї.

Гоніння на віру діткнулося й отця Віталія. Церкву, правда, не закрили і з села не вигнали, хоча й тут знайшлися горласті, раді підняти руку на духовну особу. Але, слава Богу, смута не торкнулася всіх: парафіяни відстояли. Тільки довелося поступитися церковним будинком, що в ньому жив отець Віталій з дружиною.

Будинок той ставили ще за царя, разом із церквою. Не пожаліли ні цегли, ані заліза – звели

розкішні хорони на п'ять кімнат, з кладовками й кухнею, з великими вікнами, з просторими склепами, щоб було де зберігати шедре людське «подаєніє». Відгородили і двір – не двір, а двориче, – аби було де пройтися після служби Божої батюшці. Насадити сад, поставили сарай, щоб було куди закотити виїзд, не гірший, ніж в інших батюшок, а може, ще й кращий. Щоб побожні парафіяни могли час від часу похвастатися перед прихожанами сусідньої церкви: «Та хіба у вашого батюшки виїзд! Чорти батька знає, а не виїзд!.. Он наш!.. Наш як їде, то й земля під ним двиготить! В таку бричку самі Ілля не посоромилися б сісти!..» Не забули й комору, і корівник, і саж, і кошару, аби було де тримати оте, що мекає, бекає, мукає, гелгоче, кудкудаче і хрюкає, звеселяючи серця богомольців. Бо якщо в самого всього й худоби тієї – що кіт на запічку чи зачухана, низькоросла, як коза, корівчина, зате завжди є нагода кольнути чужим прихожанам око: «А що, бачили, як наші батюшки живуть!..» Знай, мовляв, наших та гризи собі нігті з досади!

І хоч революція, а потім і громадянська війна походили добренько з мітлюю по отаких дворах, як у отця Віталія, все ж на Бога скаржитись причин не було. Принаймні до недавнього часу, коли б голові комнезамову, інвалдові-матросові, що прийшов із громадянської з порожнім рукавом, заткнути за ремінь, червоним бантом на бушлаті, маузером в дерев'яній кобурі і безкозирці з двома чорними стрічками, насунути на брови, так що тільки очі світилися нещадно і весело, коли б оцьому представникові нової влади та не запало у голову відкрити в селі школу.

Одного дня він появився на попівському дворі, збиваючи широчезними, як саме Чорне море, кльошами зелений спориш. Збіг на ганок, постукав у двері, запитав збентежену матушку, чи можна зайти. Тримався трохи безцеремонно, а разом і ввічливо. Коли Зіна спробувала притримати двері до спальні, де саме відпочивав після обіду чоловік, він не відсторонив її, а лагідненько сказав:

– А мені саме й треба погомоніти з батюшкою, – та й просунув у прочинені двері свою круглу, як кавун, голову: – Можна?

Оглянувши будинок, моряк запитав стривоженого батюшку:

– Як ви дивитесь на те, щоб розмістити отут школу?

– Куди ж нам із матушкою накажете подітись? – запитав отець Віталій, приголомшений новиною.

Але й на це була уже відповідь у моряка:

– А ми вас у старе приміщення школи переселимо. Так що збирайтеся, батюшко.

– Що ж, якщо така ваша воля... – голос отця Віталія тремтів від образи. – Якщо цього хоче громада, якій я щиро служу...

– Хоче, батюшко, хоче! – зовсім уже весело ствердив невразливий моряк. – Завтра на загальних зборах і вирішимо... До побачення, батюшко!

Козирнув єдиною рукою, блиснув міцними, що ними тільки залізо гризти, зубами, пішов перевальцем із двору.

І хоч отець Віталій плекав надію на те, що громада не попустить поглумитися над ним (говорив про це й заплаканий Зіні, втішаючи та заспокоюючи), все ж в ту ніч не міг хоча б на хвилинку склепити повіки.

Був до краю знервований, а ще більше – перевтомлений. Відчував себе так, наче міцний протягом багатьох віків острів, що, мов дитячі забави, стрічав усі шторми та бурі, розбивав їх своїми кам'яними грудьми, раптом став хисткою купиною, на якій треба весь час балансувати, щоб утриматися на ногах, не звалитись у трясовину. Від отого невпинного балансування, відчуття купини під ногами приходила втома. Якось дивовижна млявість обволікала ясний до цього мозок, загострений в полемічних битвах з інакомислячими, загартований у вірі. У сліпій, всепокоряючій, без запитань і пошуків вірі у святість усього, що написано в Біблії, проголошено в церковних канонах. Вірю тому, що вірю, – ця єдина формула завжди була порятунком від ересі, від небезпечних сумнівів, отією міцною стіною, яка не давала розлитися хаосові, гасила небезпечні думки.

З року в рік, з дня в день йшов до церкви, окрилений непохитною вірою. Йшов, як на свято, ніс натхненні слова. До пастви, яка покірна у Бозі, яка падає на коліна у церкві, схиляється перед ним на вулиці, припадає до його руки спраглими та Божою милостинею вустами. Іде покірно і віддано та ним, душпастиром. Божим слугою, що зустрічає кожного при появі на цьому грішному світі і, давши ім'я, веде потім через все життя, оберігаючи від гріховних діянь, нечистих помислів, небогоугодних вчинків. Веде аж до могили, з рук в руки передаючи душу новопредставленого раба Божого ангелам-хранителям.

«Нате, тримайте, несіть у чистилище і рай, я свій пастирський обов'язок виконав. Я оберігав її, як зіницю ока, від соблазнів диявола, утішав її в горі, підтримував серед незгод і тепер повертаю Господу Богу його покірну овечку, яку він свого часу дав мені випасати на скудній травичці темного

життя».

Але навіть туди, в потойбічне життя, простиралася влада духовних отців. Бо хіба не поминали у церквах померлих, не возносили молитви, благаючи Всевишнього навернути око і серце своє до душі, яка прагнула раю?

Яка ж світська влада могла порівнятися з оцією духовною владою? Який цар, який імператор чи кесар міг би похвалитися тим, що в його руках не тільки скороминуще, земне, а й вічне після смерті життя? Не було такої влади! Не було такого царя!

Тепер це все похитнулося. І не згуртовану отару віруючих овечок бачить нині отець Віталій перед собою, а непокірну череду, що розбрелася, одбилась од рук, вже не прислухається до його голосу. І не високі, навіки змуровані стіни, що відгороджують віру од підступних повіїв, а руїни цих стін.

Звідси й втома, звідси й знервованість, звідси й хворобливий неспокій. Звідси – розгубленість.

Боявся навіть самому собі зізнатися, що іноді починає втрачати віру в непохитність святої церкви. І не тому, що комуністи силоміць закривають храми, скидають дзвони й хрести. Знав: всяка дія виклика протидію, а всяке насильство – опір. Інше непокоїло отця Віталія – молодь. Оце майбутнє, те «завтра», втративши яке, втрачаєш усе. А вона все більше одходила від церкви, все частіше наvertалася бунтівничим серцем своїм до сільбудів, хат-читалень, кіно і вистав, до нового, що несла із собою оця влада на села. Не втішало навіть те, що атеїзм поки що розквітав у містах. Коли не боротися проти нього, якщо не чинити йому опір, він перекинеться і на села. І тоді хисткий отой острівець остаточно зникне під хвилями. А як боротися, що протиставити, отець Віталій поки що не знав. Розумів тільки, по-старому вже діяти не можна: закостенілість, неповороткість, консерватизм значної частини попівства рано чи пізно приведе віру на грань катастрофи. І гарячково шукав порятунку...

Безсонна, повна важких роздумів ніч призвела до того, що йшов на ті збори, непевний у підтримці громади, до якої мав намір апелювати.

Хтозна, як повернулася б справа, коли б отой голова комнезаможу, отой однорукий моряк, та не виявився б ще й неабияким дипломатом: побачивши отця Віталія, запросив його до президії. Під схвальний гомін богомольців, що враз розступилися, даючи батюшці дорогу, отець Віталій змушений був пройти до застеленого червоною скатертиною столу, зайняти місце поряд із головою. А він, лукавий, почав свою промову так:

– От ми із батюшкою порадилися, посовіщалися та й прийшли до однієї думки, що її й виносимо на ваш розгляд, товариші громадяни...

Товариші громадяни тільки роти роззявляли, тільки очі витріщали на батюшку, що сидів, низько опустивши голову, та теребив на грудях хреста. Не хотів навіть бачити свого церковного старости, який йорзав та лунко кашляв, намагаючись привернути до себе увагу батюшки: «Що ви, отче, робите? Та побійтеся Бога, якщо уже нас не схотіли спитатися!» Бо із слів моряка виходило, що батюшка сам напросився, аби його переселили в інше, набагато гірше приміщення. Сам хотів того, щоб у церковній оселі розмістилися класи, де нові вчителі, оті стрижені комсомолки, що не бояться ні Бога, ні чорта, будуть навчати сільських галченят «відрікатись од світу старого – не боятись попів, ані Бога». Водитимуть в найбільші релігійні свята мимо церкви, вчитимуть кричати прямо в обличчя своїм дідам та батькам:

Долой, долой монахов,

Раввінов і попов!..

«Та чи ви сказалися, батюшко!» – вже махав у відчаї руками церковний староста. Але даремні були всі його потуги; батюшка наче осліп і все нижче хилив голову, слухаючи веселу промову голови, який розписував перед селянами, як просторо буде їхнім «детішкам» в нових класах. Тоді староста сердито сплюнув та й став продиратися крізь натовп у сіни: не хотів і бачити отой глум!

Так отець Віталій переселився в приміщення колишньої школи. В невелику, обиту вітрами, оमितу дощами хатину, що сумно белебеніла на голому вигоні, сором'язливо насуваючи на маленькі віконця чорну солом'яну стріху. Добре, що хоч голова великодушно дозволив забрати із собою домашнє начиння, нажите отцем Віталієм протягом десятилітньої служби.

Богомільні жінки вибілили хату, заново набили витоптану десятками дитячих ніг долівку. Заплакана Зіна повісила була на маленькі віконця фіранки, але отець Віталій наказав познімати: і так світло ледь проникає до тісної, набехканої численними меблями кімнати з такою низькою стелею, що руками можна було дістати сволок.

Переселення відбулося в перші заморозки, по дзвінкій, пропеченій груднем землі, а згодом застогнали, завили зимові вітри, замели, закружляли хурделиці, засипаючи беззахисту хату снігом

по самісіньку стріху. Не раз доводилося отцю Віталію брати лопату та й пробиватися крізь кучугури, крізь снігові величезні замети.

- І в церкву через це запізнюється, - скаржиться Зіна - Люди ждуть-пождуть: де батюшка, а батюшка тим часом, забувши про свій сан, розчищає лопатою сніг...

- Ну, якби тільки в цьому була вся біда! - посміхається отець Віталій.

- От бачите: отакий він завжди! - вибухає докором Зіна. - Йому на голову сідають, а він - немов так і треба...

- Ах, як нехороше, як нехороше! - побивається співчутливо Оксен, уявляючи неймовірну картину: духовну особу з лопатою в руках - Страшні часи для святої нашої церкви... Страшні...

Дивиться на отця Віталія так, наче жде похвали за оті богоугодні слова. Сидить на стільці, оглядає кімнату, скрушно похитує головою: «Боже, як ти міг допустити таке!»

Таня теж співчуває сестрі, хоч і не зовсім широко: Зінина біда здається їй не такою уже й страшною: «Боже, та я все віддала б, аби тільки отак жити з коханим чоловіком! У найгіршій би хаті, в найзлиденніших злиднях!..»

Але те - не для неї. Те - навіки утрачено, загубилося разом з Олегом. Десь бродить у казкових світах сімейне те щастя, що мало прийти і до неї, приміряє позолочений черевичок іншим щасливкам, давно вже забувши про сіреньку попелюшку з попівського дому. Та коли б воно й завершило, заблудившись, до Тані, вона сама заховалася б зараз од нього, забила б у найдавший куточок. Бо куди їй з цими набряклими ногами до граціозного черевичка!

Іменини справляли другого дня, в неділю. Не запрошували, як минулого разу, численних гостей: ніде було б і посадити. Прийшов церковний староста, приїхав батюшка із сусідньої парафії разом із матушкою, Таня й Оксен - оце й усі гості. Помолившись, сіли до столу. Староста, збираючись на іменини, так щедро змастив волосся оливою, що з нього аж капало.

Сидів благоприсойно та благочинно, розчулено поглядав на велику пляшку з наливкою і поки що порожні чарки. Він перший же й не витримав:

- Що ж, вип'ємо за здоровлячко нашого дорогого іменинника, щоб йому жити іще сто і один рік!

- А чому, Іване Петровичу, сто, та ще й один? - розсміявся отець Віталій, наливаючи чарки.

- Щоб подопивати усе, що не доп'єте, - серйозно пояснив староста, підносячи шкалик до заздалегідь розтуленого рота. Хукнув, цмокнув, крякнув - не встигла Таня і блимнути, а староста вже ставить порожню посудину на тарілку і заправляє довжелезного вуса собі до рота: добряча наливка, тільки хто ж її отакими наперстками п'є!

Праворуч від Тані сидів отець Діодорій - літній уже чоловік із пронизливими очима, тонкими, недовірливо підібраними губами під довгим качиним носом. Крізь ріденьку борідку просвічувалася суха довга шия, таке ж ріденьке волосся на голові лежало рівно й плескато. Таня вперше бачила отця Діодорія, хоч не раз чула про нього як про великого ревнителя православної віри, непоступливого прихильника «єдиної і неділимої». Матушка ж, що сиділа з ним поруч, була якась безлика, позбавлена виразних рис, - щось принижене, розгублене, несміливе проривалося в її обережних рухах, в боязких поглядах, що вона час від часу кидала на чоловіка.

Після того як закусили, а староста вгамував трохи спою цікавість, - скільки отих шкаликів набереться на пляшку, як перемерити! - як випили ще й за дружину отця Віталія та за світлу пам'ять його померлих батьків, завели мову про переселення.

- Не розумію вас, ніяк не розумію! - мовив осудливо отець Діодорій.

- Що тут незрозумілого? - досадливе запитав отець Віталій. Розмова ця, мабуть, була йому неприємною, він нервово теревив краєчок скатертини, ганяв по схудлих щоках червоні плями. - Що ж тут незрозумілого? Владі потрібне було приміщення, от мене й переселили.

- Саме це й незрозуміло, - з притиском мовив отець Діодорій і повів перед собою широким рукавом, запрошуючи присутніх у свідки. - Ваша поведінка незрозуміла. Одразу ж капітулювати, не боротись, добровільно погодитись...

- А що б ви на моєму місці зробили?

- О, я так не піддався б! Мене голими руками не взяли б!

- А коли б таки виселили?

- Спалив би!.. За димом пустив би, а не віддав би слугам диявола церковного будинку!

- Ну, пробачте мені, це не метод, – розвів руками отець Віталій. – Не забувайте, що громадянська війна давно вже минулася. І нам треба шукати інших шляхів до самозахисту. Інших... – додав він задумливо.

- Які ж це шляхи, якщо не секрет? – уїдливо запитав отець Діодорій, але його опонент пропустив увесь заряд сарказму мимо вухей.

- В тім-то біда, що я не знаю і сам, – сумно зізнався він.

За суперечками минув вечір. Всі були якісь роздратовані, особливо отець Діодорій, що так і присікувався до кожного, намагався ввійти на слові, загнати в кут.

Все не подобалося йому, все заслуговувало якщо не анафемі, то суворого осуду. І розподіл поміщицької землі поміж селянами, а особливо церковної, й комуни – ці осередки зарази, диявольські кубла, що їх давно б уже треба було спопелити, й сільбуди, й запровадження української мови по школах та установах.

- Підкопуються під нашу єдину й неділиму матушку отими національними лопатами, риють їй могилу. Не бачать, осліплі, що тільки в неподільності, в царюванні над малими племенами – сила і велич Росії!..

А трохи підпивши, почав жалкувати за тим, що не знайшлося твердої руки, яка б суворо й рішуче знищила більшовицьку крामолу:

- Мало було крові! Мало було шибениць!

Тані аж моторошно стало. Незручно почували, мабуть, себе й інші: ховали одне від одного очі.

Врешті, коли отець Діодорій, сплинувши погрозами та прокльонами, трохи вгомонився, іменинник, щоб якось розвеселити гостей, сказав м'яко:

- Послухайте, яка новітня притча сталася зі мною...

Всі з полегшенням повернулись до отця Віталія, наперед вдячні йому за те, що він міняє тему розмови. Тільки отець Діодорій сидів настовбурчено у кутку, як великий розгніваний птах.

- Всі ви знаєте, – почав отець Віталій, погладжуючи свою шовковисту борідку та наперед посміхаючись із того, що мав розказати, – знаєте, що й досі не згасла боротьба між православною та автокефальною церквами. Автокефалісти вперто ведуть свою лінію на розкол, вимагаючи, щоб служба правилася тільки українською мовою, посилаючись навіть на нову національну політику нової влади, – тут отець Віталій на хвилину замовк, а потім знову продовжував, – ця боротьба зайшла так далеко, що перенеслася й на сім'ї, ділячи батьків та дітей, чоловіків та жінок... Нещодавно у нашому селі упокоївся автокефаліст Данько Бородай, і, звичайно ж, його дружки-самостійники збиралися ховати покійника із своїм попом-вихрестом. Воно так і сталося б, коли б не Данькова жінка Василина, дуже богомільна особа, одна з кращих моїх парафіянок: пішла до сільради, і звідти дали наказ ховати покійника так, як того хоче дружина.

Похорони були дуже пишними: таких давно не бувало у нашому селі. Аж три священнослужителі, в тому числі і я – аз недостойний, проводжали в останню путь небіжчика. А потім, як і водиться, пішли поминати. Стояла гожа днина, вся природа радувалася на повернення до святого лона нашої віри ще одної заблуканої душі, радувалася разом із нами. І за столом було чинно та благоприсойно, як і належалося. Тільки господиня наша, удова новопреставленого, оця тверда у святій вірі Василина, з горя потроху-потроху та й захмеліла, а захмелівши, стала вихвалитись, як вона перемогла автокефалістів у боротьбі за душу покійника. «Вони думали, що як заманили мого чоловіка у свою віру, то й мене можна буде ухоркати. Бач, свого попа напустили! А дзуськи!.. Я їм теперечки аж із трьох своїх попів дулю зсукала!..» – під загальний сміх закінчив отець Віталій.

Староста і собі попхався смішити присутніх:

- Батюшки, ось послухайте, що я розкажу. Отець Віталій, та ну ж бо, послухайте!..

Добився, що всі замовкли, повернулись чекально до нього. Сидів, морщив спітнілого лоба, розчепірював пальці так, мов ось-ось мав щось ухопити.

- Ви щось хотіли сказати? – прийшов йому на допомогу господар.

- Хотів, їй-Богу ж, батюшко, хотів!.. От тільки, звиняйте, забув...

І повів здивованим поглядом на гостей, що аж попадали з реготу. Навіть отець Діодорій не витримав – хмикнув у бороду.

Розходились пізно. Отець Діодорій прощався з таким лиховісним виглядом, немов бозна-яке нещастя мало звалитися на голову іменинника та його гостей.

- Плакати нам треба, плакати, а не радуватись! – каркав вороном уже із саней. – Всі загинемо, всі! Царство диявола уже не за горами!..

Підняв догори руку, немов накликаючи на всю землю прокляття, і Тані, що вийшла разом з усіма проводити гостей, аж морозом сипонуло поза спиною!

Сп'янілий староста довго не хотів віддавати Оксеніві помилково надітої шапки:

- Чоловіче добрий... Ондечки твоя... ш-шапка! – і тикав пальцем на свою, що сиротою стирчала на вішалці. – А це моя... ш-шапка...

Та й вивертав підкладкою наверх, наче там було щось таке, що мало розвіяти всі сумніви.

- І н-не просіть... бо я н-не хочу... ш-шапками мінятися...

Довелось Оксеніві майже насильно видирати свою шапку із рук старости. Добре, що хоч цілою лишилася: вивертав же так, що тріщало, аж Оксенове серце стискалося!

Іще день погостювали Таня з Оксеном, а на третій стали збиратись додому. Поїхали б тихо та мирно, попрощавшись ласкаво, як і годиться родичам, так смикнув же нечистий Оксена згадати недобрим словом Федька, а разом і Олесю!

- Приїхав, славив, звів із розуму дівчину. Отак подякував за наш хліб-сіль!..

Отець Віталій, осудливо похитуючи головою, підтримав Оксена. Що ж іще можна було чекати від отого волоцюги, отого безбожника, що звів передчасно в могилу отця свого, зрікся віри Христової?..

Таня паленіла щоками. Не могла спокійно слухати, як ганьблять її брата. Був їй найближчий, рідніший навіть од Зіни, що скрушно опускає он очі, погоджуючись зі своїм чоловіком. Аякже, це ж каже не хто-небудь, а отець Віталій, священник Віталій, душпастир Віталій – найрозумніша, найсвятіша у світі людина!

Вона так само мовчала, коли її чоловік присилював Таню до шлюбу з немилим. Не посміла сказати і слова на захист сестри, віддала її в жертву своєму божкові, точнісінько так, як віддає зараз Федька.

І Таня, коли отець Віталій мовив, що не може бути щастя від нечестивого, неосвяченого Богом шлюбу, не витримала: звела, на дівера очі, дзвінко спитала:

- Чому не може? Чому?

Налякано ахкає Зіна, вражено застигає Оксен.

- Бо вони переступили заповідь Божу, – суворо пояснює отець Віталій. Він щиро здивований отим запереченням, що пролунало у запитанні зовиці. – Сказано-бо...

Тут уже Таня допускається неприпустимого вчинку. Перебиваючи отця Віталія, з викликом кидає йому прямо в обличчя:

- А як вони люблять одне одного? Чуєте: люблять! Не можуть одне без одного жити!..

- Але ж Бог, Таню, Бо-ог! – стогне Оксен, намагаючись спам'ятати дружину.

- Бог?! Так хіба ж Бог може бути отаким жорстоким... щоб карати людей за щастя? Не вірю, що Бог отакий!.. Не вірю!..

І залилася сльозами. Сердилася сама на себе за ці сльози, але вже не владна була їх зупинити. Єдине, що могла, – стукати по столу кулачком і без кінця повторювати:

- Не вірю! Не вірю!..

Умовляв Таню наляканий оцим несподіваним вибухом отець Віталій, підносила кухоль із холодною водою Зіна, тупцював безпорадно біля дружини Оксен, а вона все не могла заспокоїтись.

Прощалися вдавано весело: всі почували себе якимось незручно. Отець Віталій ще ніколи не був такий уважний та ласкавий до зовиці: все жартував та допитувався, коли запросить у куми. Зіна турботливо підтикала під сестру кожух, щоб, не доведи Господи, не застудилася в дорозі, наказувала Оксеніві берегти Таню, пильнувати, аби вона нічого не робила важкого.

- А для чого ж ми тоді наймичку у двір привели! – відповів Оксен та й собі потикав рукою,

підбиваючи під Таню кожуха: подивіться, мовляв, який я уважний до жінки! – Ми Таню бережемо, нікому не даємо зобидити... Правда, Таню?

Таня сиділа притихла і винна, ховаючи схудле обличчя, обкидане темними передродовими плямами, у велику вовняну хустку. Не хотіла ні відповідати на Оксенове запитання, ні зустрічатись очима із родичами. До відчуття сорому домішувалася досада на оцих людей, які метушаться без потреби, говорять не потрібні нікому слова – справляють набридливу, що давно вже набила оскомину, службу прощання. Хотілося лише одного: швидше забратися звідси.

Врешті обряд було виконано до кінця: отець Віталій підніс для благословення руку, Зіна ткнулася холодним носом в Танину شوку.

– Ви ж приїжджайте, не забувайте!

– Приїжджайте і ви до нас! – озивався Оксен, обертаючись. І вже до Тані: – Таню, ти ж хоть оглянься!

Таня повернулася, блідо всміхнулася, махнула мляво

рукою.

Степ зустрів їх сніговою безконечною пеленою, що зливалася на обрії з низьким попелястим небом. Звично трюхикала Мушка, переходячи на спусках в галоп, і тоді ошмаття збитого снігу стукотіло в передок саней, а Оксен відкидався назад, натягуючи віжки, стримував кобилу:

– Т-ш-ш-ш-ш...

Іноді з неба зривалися плескати сніжинки, довго гойдалися в застиглому повітрі, німо лягали на землю – одна по одній, одна по одній, мов неживі. Опускалися Тані на кожух, лежали, непорушно розпластавши поламані крильця. Таня довго дивилась на них, так довго, що аж боліло в очах, а коли, стуливши повіки, аби вгамувати той біль, знову розкрила очі, сніжинок уже не було. Чи здмухнуло поривом вітру, чи, зібравшись із силами, змахнули крильцями, зірвалися вниз. Таня аж оглянулася, охоплена жалем до отих сумовитих гостей, що прилетіли невідомо звідкіль і полетіли невідомо куди. Але позаду бовваніли сніги, аж посірілі від втоми, – спробуй знайти, розшукай! Тоді Таня знову заплющила очі і, приколисана безконечною дорогою, поринула в легеньку дрімоту.

Проснулася перед двором, коли Оксен зупинив Мушку і став вилазити з саней, щоб відчинити ворота. Короткий зимовий день уже повнився тінями, згортався в темненький клубочок. У дворі наче вимерло, навіть Бровко не виліз із будки. Хата чорніла вікнами: там ще не світили. Сиділи, мабуть, у сутінках, ждали, поки зовсім стемніє, – берегли гас. Розминаючи заціпенілі ноги, Оксен тупцявся біля Мушки: розпрягав, виводив із голобель. А Таня все сиділа, скута відразу, здригаючись при самій лише думці, що рано чи пізно, а доведеться-таки вилазити із саней, іти до хати.

Зачувши Танині кроки, Христина так і вилетіла назустріч «тітоньці». Відчинила широко двері, радісно видихнула:

– Здрастуйте!

Метушилися довкола хазяйки, помагаючи скидати важкі зимові одєжини:

– А ми вас ждали-ждали...

Весь вечір, доки й полягали спати, не відходила од Тані...

Через день Оксен зібрався їхати за двадцять верстов у олійницю. Ще звечора приготувала Таня опару, щоб встигнути спекти хліб: Оксен мав виїхати удосвіта. Боячись заспати, домовилась із Христіною, що, хто перший проснеться, той і розбудить.

Прокинулася перед світанком. Христина біленькою свічечкою стояла над нею, легенько торсала за плече:

– Тітонько, вставайте!

Таня зіскочила з ліжка і відразу ж вчепилася за бильця: лунко забилося серце, перед очима замерехтіли чорні метелики.

– Тітонько, що з вами?

– Нічого... Це так... зараз пройде...

Мляво всміхнулася, розтулила очі, глянула на годинника, що водив стрілкою по циферблату,

згортаючи хвилини докупі: п'ята година! Заспали! Що ж тепер скаже Оксен?

Швидко натягла стареньку, з шитими по боках клинцями, щоб просторіша була, сукенку, с'як-так зібравши під хустку волосся, вийшла на кухню. І застигла на порозі. Теплий хлібний дух вдарив їй в обличчя, повіяв од жарко натопленої печі, від гарячого хліба, що лежав на столі. Порожня дїжа вдоволеною гостею розсілась на покуті, відбивала чистими боками веселе світло від лампи, що висіла на тиблі біля вікна. Долівка підметена: вологими плямами входила в глину розбризкана вінником вода.

- Ну коли ти встигла? - Таня, розчулена, схвильована, обійняла Христину за плечі, пригорнула до себе.

- А я, тітонько, й не лягала!

...Через два тижні Христина захворіла.

Таня намагалася уберегти дівчину від важкої роботи, підпрягаючи й Альошку, а то часом і сама беручись за найважче, однак вона вже не могла іти прати на річку. А тут, як на зло, назбиралася гора білизни, і чоловікам вийшла уся переміна. Таня було заїкнулася, щоб домовитися з якоюсь жінкою, та Оксен і слухати про те не хотів:

- А Христина тоді нащо?

А воно і собі, раде прислужитися, вирвалося дурною зозулею:

- Я вже не раз прала на річці, я вмю!

- От бачиш! - зрадів Оксен, приязно дивлячись на Христину. - Та вона вже зовсім дівка, а ти все до неї, як до дитини.

Тоді Таня наказала Христині брати на річку не все відразу. Спішити нікуди, не біда, як за день не встигне.

Христина повернулася з річки в задубілій одежі. Звалила на лаву важкенний клумак мокрої білизни, похапливо почала роздягатися:

- А я, тітонько, в ополонку упала! Замало не втопилася!

- Чого ж ти додому не бігла? - ахнула Таня.

- А я потім, як прала, то зігрілася... От тіки як верталася, то трохи замерзла...

Таня швидко переодягнула Христину в сухе, погнала на піч у гаряче просо. Спарила молока, дістала меду, подала дівчині, що, потрапивши в тепло, видзвонювала зубами.

- Це... тітонько... холод з мене виходить...

- Ось захворієш, буде тобі холод! - нагримала на неї Таня, сердита не так на дівчину, як на саму себе: треба було таки найняти жінку.

На другий день Христина не зізла з печі, її лихоманило, боліла голова, сухий кашель струшував тіло.

- І-і-і ти, господи! - бідкався Оксен. - Зляже, що ми робитимем з нею? Тут тобі он няньку пора, а ще воно боліти надумалось!

Таня мовчки кип'ятила воду - заварювала липовий чай. Коли видерлась із гарячим кухлем на лежанку, дівчина важко відірвала од подушки голову, вдячно глянула на Таню запаленими очима, прошепотіла обкиданими сухою лускою вустами:

- Ви, тітонько, не журіться. Я завтра вже встану.

Але ні завтра, ні позавтра, ні навіть за тиждень Христина не встала. Жар, правда, спав, її перестала бити пропасниця, та натомість почали боліти вуха, понабрякали залози під підборіддям і до них не можна було доторкнутися. Христина сиділа на печі з неприродно великою, обмотаною теплою вовняною хусткою головою, тиха, як миша, тільки вночі, вві сні, тихенько поскімлювала, хоч і переконувала потім тітоньку, що їй вже легше, що їй уже не болить і ось-ось вона зовсім видужає та й стане до роботи, «бо у вас же, тітонько, уже й руки пообривалися за мною ходити!». Та, незважаючи на всі оті обіцянки, їй з кожним днем ставало все гірше.

Оксен, який більше всього боявся, що Христина, не доведи Господи, помре в їхній хаті, й тоді не минути біди, не втекти од в'язниці (їй досі насипалася йому ота жахна камера, в якій сидів колись із

Гайдуком), на поліг на тому, щоб відвезти Христину додому. Аби заспокоїти дружину, пообіцяв завернути по дорозі в Хоролівку та показати дівчину знайомому лікареві.

- А повертатимусь, то й маму заберу.

Таня сама бачила, що з Христиною біда. Правда, краще було б привезти лікаря сюди, щоб не застудити дитину ще більше, але Оксен стояв на своєму:

- Ще визнають, що застудили... Тоді вони з мене й шкуру здеруть!

«Вони» - це комнезаможі, і насамперед - Ганжа.

Вигнувши дугою лискучу шию, Мушка напнулася, зрушила сани. Тонко і жалісно завищали примерзлі полоззя, закутана постать хитнулася, востаннє посвітила на тітоньку заплаканими очима, а на хустці довгенькими вівсяними вусиками вже осіла паморозь, так наче хустка за якусь мить взялась сивизною.

Обхопивши плечі руками, шулячись від холоду, Таня все не йшла до хати: стояла й дивилася, як віддаляється та віддаляється, стає все меншою й меншою закутана дівчина, зникає сіренькою цяточкою в холодній степовій безвісті. А скрадливий вітер-приземок уже повзав біля її ніг, хазяйновито посвистував, пересипаючи сухий сніг, замітав свіжий слід. І не встигне Таня й оглянутись, як він присипле, пригладить, зрівняє, і вже не лишиться нічого, хіба тільки спомин та відчуття самотності, наче її відцуралися і люди, і Бог. Відцуралися, забули, закинули і навіть гадки не мають шукати той слід, який лишився за нею, коли її віз Оксен в оцей двір. Та й чи є ще той слід?

Таня морозно зіщулює плечі, йде до хати, що нетерпляче чекає на неї, розтуливши темне провалля дверей...

Народила Таня дитину двадцять сьомого лютого - в ніч, коли майже по всій Україні пронеслися небувалі бурани. Можливо, що в цей час, в цю ж саме хвилину родили дітей і інші матері, так же мучились, як і Таня, так же стогнали й жували краєчок подушки, й на мокрому, потерзаному краєчку отому лишалися криваві сліди, тільки здавалося Тані, що мучиться зараз лише вона - одна на весь світ. І коли відпускали спазми, що рвали, викручували, роздирали все тіло, коли Таня могла дихати, а не кричати, то крізь затьмарений морок, що хилитався перед нею, проступали бліді примарні обличчя, якісь тремтливі непевні тіні облич так, наче вона вже була на тому світі і її обступили душі померлих.

А потім настала полегкість - дивовижна якась невагомість: Таня наче вперше набрала в груди чистого повітря, а не отієї пекучої суміші, яку тільки можна хапати широко розтуленим обкусаним ротом. Туман, що хилитався досі перед нею, раптово зник, втягнувся в невидиму темну воронку так, наче хата, сама змучившись до краю, сама накричавшись до охрипіння, щосили видихнула отой туман та й вдихнула свіжого повітря. І Таня знову побачила маму і ще якусь жінку, і в мамі було тремтливе, розкисле од сліз обличчя, а жінка, схилившись до її ніг, заклопотано біля чогось возилася, по чомусь поляскувала долонею, аж доки новий, ще ніким і ніколи не чутий крик рознісся по хаті.

«Хто це?» - мало не запитала Таня. Та враз зрозуміла: то плаче її дитина. Ота, що товклася в ній з дня у день, з місяця в місяць і тепер відділилась од неї.

Таня повела туди очима (була така квота, що не могла поворухнути навіть головою!) і побачила на руках у жінки маленьку істоту з надутим пупцем, з напруженими ручками й ніжками, з великим, роздертим у невпинному крикові ротом. Та істота здалася їй настільки потворною, що Таня щосили заплющила очі й мало не зомліла від думки: вона породила жабеня, а не дитину.

І, може, оте перше видіння спричинило до того, що Таня не пройнялася зразу ж після пологів материнською радістю. А може, в тому була інша причина. Бо відколи завагітніла, мріяла мати дочку. Отаку невеличку, з рожевими щічками, з ясними блакитними очима й руським волоссям, перев'язаним рожевою стрічкою.

Та вимріяна донька дуже нагадувала ляльку, що її подарувала колись хрещена мати Таниній старшій сестрі. Як вона приворожила Таню в першу ж хвилину своєї появи! Як Тані кортіло побавитися нею! А якщо не побавитися, то хоча б доторкнутись до отого неймовірного, ну прямо-таки казкового платтячка, що так і вилискувало проти сонця!

Ота лялька так і лишилася нездійсненою Таниною

мрією. Райською спокусою, причиною гріховних думок. Бо - страшно подумати! - вона іноді бажала сестрі своїй смерті, щоб оволодіти недоступною лялькою. Сестра, слава Богу, не вмерла, а Таня стала дорослою. Тільки десь у потаємнім куточку душі лишився шматочок дитинства, і Таня, сама того не підозріваючи, повернулася до нього, збираючись стати матір'ю.

Готувала рожеві стрічки і все придане по змозі рожевого кольору. Вичитувала жіночі імена, щоб вибрати з-поміж них найкраще. І не могла навіть припустити, думати навіть не хотіла, що народиться син! Може, тому, що боялась: син, коли виросте, буде схожий на Оксена...

І знову загойдалася, попливла у повітрі колиска, продовжуючи рід Івасют. Тихенько порипувала, беззубо скаржилася на свій довгий вік, пливла дерев'яним розгойданим човником з ночі у ніч, з дня у день, а над нею схилялася Таня, яку душила, гнітила, сковувала сумна оця хата з замерзлими, засніженими невеликими вікнами, низькою стелею, важким сволоком, що нависав над головою величезним, на всю хату, хрестом.

В шосту після пологів ніч, коли вже почала уставати, Таня майже не спала. Світ немов збожеволів: небачена буря гуляла в полтавських степах, замітаючи хутори, дороги і села.

Таня лежала й слухала, як дрижить уся хата під поривами вітру, як тонко і жалібно видзвонюють шибки, як стогне на всі свої чорні простуджені груди димар. Лежала й не могла позбавитися чіткого, майже зримого образу: оце зараз посеред степу, застукана бурею, бореться із смертю людина. Немає ж нічого страшнішого, аніж буря в степу. Бо ніде не буває так незатишно самотній людині, як у полі під час хуртовини.

Спершу з тривожним сичанням поповзуть по всьому неосяжному білому простору тоненькі гадючки. Все швидше і швидше повзатимуть вони, шукаючи нір, все більші і більші, прудкіші й прудкіші, аж доки рушають велетенські звивисті полози, а за ними в сто батогів примчить із дико розпатланою гривною володар зимового степу – буран. Замете, закружляє, захурделить, завіє, засліпить, перемішає темряву зі снігом, наповнить весь простір подраними клаптями хаосу та й пожбурить в обличчя!

І марно визиратимеш ти якоїсь оселі – не побачиш нічого! Марно кликатимеш якоїсь людини – не докличешся! Не побачиш, хоча б і стояв біля хати, не почувеш, хоча б і дзвонили в усі дзвони. Тільки свист, свист, свист у продутих вухах та скрегіт, та стогін, та несамовите виття – і вже здається тобі, що весь світ зірвався з припону та й летить у пекельне провалля!..

Аж перед ранком, коли буря почала вщухати, Таня заснула.

Прокинулася від незвичної тиші. Розкрила очі – не впізнала хати. Сонячні зайчики бігали по стінах, по стелі – кімната аж побільшала, розсунула стіни, підняла стелю, повнилася відблисками погожого ранку. Таня звелася, вражена оцим чудом, що сталося, доки вона спала, вдихнула глибоко раз, вдруге, прополіскуючи наболілі груди, потягнулася до колиски. Обережно, боячись дихнути, щоб не розбудити дитину, підвела до себе дерев'яну люльку і довго дивилася на маленьку людинку.

Сонне дитя мало кумедний і зворушливий вид; воно тихо сопіло маленьким, як кнопка, носиком, ворушило світлими, ледь помітними бровенятами, червоніло ляльковим ротиком. І Тані захотілося поцілувати дитину. Це бажання враз пройняло її і, не в спроможності його заглушити, перебороти, вона поривчасто ухопила сина на руки, поцілувала в щічку, в лобик, у носик, і коли він, розбурканий, невдоволено запхивкав, відкривши до неї світлі бездумні віконця, Таня не витримала і засміялася.

Погодувавши дитину, вона нашвидкуруч одяглася, накинула Оксенового кожуха, скочила у великі чоловікові валянки, вийшла надвір.

Ясний морозний ранок зустрів її на порозі. В чистому небі світило велике сонце, вибіленим полотном лежали довкола сніги. Все повітря було пронизане ледь помітними слюдяними сніжинками, і кожна з них спалахувала якимось кольором. Блакитним, рожевим, золотистим, блідо-зеленим. Невагомі, прозорі, вони вільно плавали довкола – зимові тендітні метелики, що налетіли з якихось казкових країв.

Таня наставила руку – одна із сніжинок лоскотливо лягла на долоню, війнувши востаннє веселковими крильцями, і зникла. Не розтанула навіть, бо не лишилося бодай найменшого сліду, а вся враз всоталася під Танину шкіру і ось уже пурхає в ній усередині. І Таня засміялася вдруге, збуджено й весело.

Грюкнули двері, затупотіли ноги – поруч виріс Іван. Таня подивилася на нього щасливими, здатними все простити і все забути очима, сказала, показуючи рукою перед собою:

– Поглянь, яка краса!

Іван нічого не відповів. Підніс великого пальця до носа, висякався в сніг, почалапав до комори за лопатою – причищати стежки.

Але навіть це не зіпсувало Тані настрою. І коли Оксен зайшов перед обідом до хати, то зупинився на порозі, вражений: Таня співала. Схилилася над сином, гойдала колиску і тихесенько наспівувала:

Ой люлі, люлі.

Налетіли гулі...

А-а-а, а-а-а, а-а...

В серце ударила Оксена оця простенька пісенька, що народилася, мабуть, разом із першою дитиною на землі. Була вона вся просякнута Таниною ніжністю, напоєна Таниною ласкою. Іще здалося Оксенові, що там, у колісці, лежало світленьке люстречко: як тільки колиска пропливала мимо Тані, на обличчя дружини наче падав сонячний зайчик – спалахували лагідним усміхом вуста, світлішали, аж більшали, очі.

Причиняючи двері, Оксен необережно стукнув клямкою – Таня невдоволено глянула на чоловіка, знову схилилась над коліскою...

З цього дня Тані пішло на поправку. Помітно налилися, зарум'янилися щоки, округлилися до цього гостренькі, як у підлітка, плечі, золотистим полиском розцвіло потьмяніле за час заміжжя волосся, її тепер уже не так гнітила хутірська безвихідь: мала власний невеликий, відгороджений від лихого стороннього ока куточок, затишний і світлий. Тут була лише вона й син, і присутність когось третього зруйнувала б оті стіни, зведені Танею для себе й для своєї дитини. І не раз відчував Оксен, підходячи до колиски, внутрішній опір дружини: вона ревниво стежила за кожним його рухом, а коли він брав дитину на руки, відразу ж простягала свої:

- Ти не так його держиш. Дай я.

Або:

- Йому так незручно. Дай краще я.

І, перехопивши на руки дитину, вся ніби зливалася з нею: Оксен, Іван, весь білий світ переставали для неї існувати.

Годинами могла бавитись із сином. Пеленати, купати, сховилини доторкуватися до маленького беззахисного тільця, до мініатюрної істоти, в якій було все, як у справжнісінької людини, що не раз переповнювало Таню великим подивом, радісним зачаруванням перед незбагненим чудом природи.

Перед паскою відбулися хрестини. Хрещеною матір'ю була сестра Зіна.

- Як тобі хотілося б назвати його? – запитала Зіна сестру перед тим, як рушати до церкви.

Таня глянула на Зіну. Ім'я ледь не зірвалося з її вуст, але вона вчасно схаменулася, глянула на Оксена, який стояв поруч.

- То як? – знову запитала Зіна, помітивши вагання

сестри.

І Таня тихо сказала:

- Хай буде... Хай назовуть Андрійком...

І по тому, як полегшено зітхнув Оксен, зрозуміла, що він, теж завмерши, чекав, як дружина захоче назвати свого первістка.

- Що ж, пора і в дорогу! – весело сказав він – А то вже і вода в купелі охолола!

Доки хрещені батьки повернулися з церкви, минуло кілька годин. І весь цей час Таня звикала до імені, що його віднині носитиме син. Бо, коли признатися, хотілося Тані дати синові інше ім'я. Знала, це неможливо, навіть грішно, але що мала робити з отим невідступним, божевільним бажанням дати синові ім'я, яке колись приносило їй щастя?

Але чого не можна, того не можна. Хай буде Андрійком. Аби був щасливий! Аби був здоровий! І щоб завжди був із нею.

Бо ніколи ще не жили Івасюти так відчужено, як оці роки. Похмурою фортецею, відгородившись високим плетеним тином, густими рядами тополь та осокорів, Бровковими нещадними іклами, осторонь шляхів та доріг стояла посеред ланів їхня оселя. Десь там, за багато верст, вирувало життя: кипіло в суперечках, розплескувалося у святах – гомінке, неспокійне, невтомне, а тут воно ходило сірим волом, впряженим у плуга, і не було кінця-краю тій ниві, яку мало зорати. «Гей та гей! Цоб та цоб!» – вигинай мускулясту спину, напружуй натруджені ноги, дивись лишень у землю, в поруділу стерню, яка пливе та й пливе під тобою з ранку до вечора. А повернувшись із поля, випрягшись із плуга, стій у тісних яслах, поводячи натомленими боками, їж сіно і січку – запасайся силою на завтра.

Оксен не щадив себе в роботі, не жалів і синів. Поверталися пізнього вечора аж почорнілі від втоми, їли повільно й немов із примусу, а Альошка – той зовсім куняв над мискою. Тільки від батькового охриплого голосу здригався й кліпав круглими, як у заспаного півня, очима: нічого, здається, не чув і не бачив. Уставав із-за столу, човгав по долівці, ледь переставляючи ноги, поспішав швидше обійняти солодку подушку.

– Альошко!

Суворий батьків окрик завжди застукував його зненацька: Альошка зупинявся, спіткнувшись об невидимий моріжок, повертав налякане обличчя.

– Богові дякувати я за тебе буду?

Винувато кліпаючи очима, син підходив до образів, хрестився і кланявся.

– Отепер іди спати, – м'якшав Оксен. – Ти, Йване, теж лягай, щоб завтра пораньше устати.

– Півень розбудить, – хрестив сонного рота Іван та й зводився важко з-за столу.

Відпочивали в неділю: лягали спати по обіді. Але і в неділю розмова точилася переважно довкола того, що мали зробити наступного тижня.

– Лишилося ще кілька мішків ярової пшенички, – бідкався Оксен. – Золото – не пшеничка. Посій – сторицею віддасть!

– Де ж її сіяти? – озивався Іван. – І так усе засіяли, скоро й двір переореємо.

Та Оксен уже мав щось на думці. Відстоявши службу божу, відпустив своїх додому:

– Ви йдіть самі, а мені ще треба з одним чоловіком слівцем перекинутись.

Повернувся перед обідом веселий, аж помолоділий.

– Ну, хлопці, лаштуйте плуга: завтра, як дасть бог, поїдем орати!

– О, знову орати! – стогнав Альошка. А Іван коротко

питав:

– Куди?

– А на клин, що за погорілим дубом. Взяв у оренду в Свирида. Літ п'ять там плуг не ходив: земелька – хоть на хліб намазуй!

Тані лишалося тільки дивуватися ненаситній працьовитості чоловіка. Навіщо? Для чого? Хіба не досить отих десятих власного поля? Засиплять же зерном засіки – вистачить і собі, і худобі, та й на продаж. Та, бач, йому все мало, все не вистачає...

На світ Божий появився дідів гаман. Дістав його Оксен аж із дна скрині, запиленого, забутого, з позападалими боками, з потьмянілою, обкиданою іржавою плівкою дужкою. Дістав, обтрусив, вичистив – і знову став хижо роззявляти дзьобастого рота гаман, гладшати та важчати, приймаючи в ненаситну утробу срібні карбованці та полтиники молодої радянської влади. І то не біда, що на тих грошах замість царя зображені отакі, як Ганжа, із серпом, молотом і п'ятикутною зіркою. Гроші є гроші, що б на них не було, ким би вони не карбувалися, нерозбірливий Івасютин гаман зроду-віку жодними не гребував.

Щонеділі діставав Оксен із скрині гаман, висипав гроші на стіл, на чисту скатертину, викладав срібні монети в рівенькі стовпчики: полтиник до полтиника, карбованець до карбованця. Сріблястою плівочкою покривалися в такі хвилини його очі, а в Івана, що не спускав з батькових рук пильного погляду, обличчя ставало хижим і жадібним.

– Оце, як дасть Бог, влада ще більше одумається, – мріяв уголос Оксен, – та дозволить купувати земельку... А ми тут як тут... Ми й при грошах. – І до дружини, що заколисувала сина: – От бачиш, Таню, як ці грошики нам дістаються! Копієчка до копієчки, кривавими мозолями... Недоїж, недопий, а сюди вкинь, сюди додай... Не те, що оті, – кивок головою в бік села. – Пропивають, прогулюють, а тоді твоїм же добром тобі очі виймають... А хто вам заважа працювати? В поті чола їсти свій хліб? Так ні ж: самі ні за холодну воду, а тобі горло перегризти готові... Єдина надія, що Бог, – зводить Оксен побожні очі до образів, – захистить, не дасть покривдити рабів своїх вірних...

Таня – ні слова. Нахиляється над дитиною, вдає, що їй ніколи. Та й що їй казати?

Навіть боїться уявити, що отак само буде робити, коли виросте, і її син. Отак з дня у день, з раннього

ранку до пізнього вечора ходитиме впряжений в нескінченну роботу лише заради того, щоб висипати потім на стіл та складати у купки холодні металеві кружальця. Та хай вона сказиться, оця вся робота, якщо вона приносить тільки неспокій! Якщо веде од людей, а не до людей! Бо хто приходить до них, хто їх відвідує? Хіба що старці.

Оксен їх не дуже любить, обзиває за очі дармоїдами. Та все ж не наважується проганяти із двору: в Євангелії ж написано, що Ісус Христос назвав їх братами своїми. «Не їм, а мені даєте оту милостиню». І Оксен, одриваючи од власного серця, подає крайчик хліба, дві-три картоплини, жменьку пшенички у наставлену торбу («А торба ж! А торба!.. Де він і набравсь полотна на отаку торбу!..»). І старець, обдурений у своїх сподіваннях, часто-густо замість подяки спльовував сердито на землю та й тяг із багацького двору, відмахуючись ціпком од Бровка, що аж ланцюг рвав вслід за непрошеним гостем.

Тільки одному з них і вдавалося розжитися в Івасют.

Був високий та страшний, простоволосий, розкуйовджений, все обличчя заросло густою бородою, тільки ніс, лоб та трикутник щік попід очима червоніли пропеченою шкірою. Борода опускалася аж на розхристані груди, рот ховався під задимленими, прокуреними жовтими вусищами. Від нього завжди несло міцним самосадам і немитим тілом, очі суворо блимали з-під настрішених брів.

Підходив до двору, щосили гамселив у ворота міцніючим дубовим ціпком, гукав вимогливо:

- Хазяїн!

Якщо не бігли відчиняти відразу, впадав у лють: бризкався слиною і так молотив ціпком у ворота, що аж тріщали дошки.

- Хазяїн! Чи ви там поснули, довіку б вам не просинатися!

Заходив до хати, ставав на порозі, не просив - похмуро вимагав:

- Дайте півхлібини!

Оксен відкраював півхлібини.

- Спаси Бог, спаси Бог...

- Дайте дрібку солі!

- Спаси Бог, спаси Бог...

- Дайте ще й пару крашанок!

- Немає, - втрачав терпець Оксен.

- Дай Бог, щоб і не було! Дай Бог, щоб і не було!.. Дайте пшениці!

- Не вродила!

- Дай Бог, щоб і не родила! Дай Бог, щоб і не родила!

Спробуй такому не дати! Оксен раз, коли Іван відмовив старцеві, наздогнав його аж за двором, ледь умовив прийняти білу хлібину. А потім довго картав сина. Аякже: заляне, а тоді й справді не вродить! Бог до старців прислухається!

Крім старців, навідувалися до Івасют ще одні непрошені гості - сільські дітлахи. Ці не стукали у ворота, не наставляли торби за милостинею: вабили їх величезні кавуни та дині, що, завезені знайомим купцем аж із-під Херсона, достигали поміж огудинням. Хлоп'яки скрадалися до баштану неглибоким переярком і, підстерігши, коли нікого поблизу не було, ордою налітали на баштан. Хапали кожен по кавунові, а то й по два і мчали назад у переярок, щоб влаштувати там бенкет: били достиглі плоди об коліна, вгризалися в соковиту, солодку, холодним жаром палаючу м'якоть із таким заповзяттям, що іноді тільки худенька потилиця стирчить з отієї половинки!

Коли ж дозрівали яблука й груші, стережися нової напасті! Прокрадуться вночі парубки, обнесуть дерево так, що й гілля не лишиться, тоді Оксенові тільки сплескуй у відчаї руками та накликай на розбишак Божий гнів:

- Та щоб же вас, нечестивців, увесь вік так обтрушувало!

Дітвору ганяли батогами, од парубків відбивалися кийками, спускали із ланцюга Бровка. І не один бідолаха, побувавши в собаки в зубах, приходив додому, як писанка: весь у лахмітті, а то ще й покусаний. А от не калялись! Не боялися, кляті, нічого. Чи то такі часи окаянні настали, чи

й справді зійшов на престол сам нечистий, бо не тільки молоді, а навіть старші стали переступати заповідь Божу.

Якось повертався Оксен із церкви після сповіді. Йшов, очищений од вольних та невольних гріхів, мугикав розчулено духовні псалми, і так легко, так весело йому на душі! Сонечко гріло. Пташки щебетали. Вітерець повівав. Все наче приобщилося до святих таїнств, що пролились на Оксена, неземними солодощами наповнили душу.

- Прийдіте до мене і візьміте на себе ярмо моє, - наспівував тихенько Оксен пісню «Достойно є» від Матфея - І знайдете спокій. Бо ярмо моє любе, а тягар мій - легкий.

Зустрічаючи людей, ще здалеку смиренно скидав картуза. Привітався отак і до жінки, що стрілася вже аж біля його подвір'я: несла щось у пелені, мабуть, важке, бо однією рукою тримала, а другою ще й підтримувала.

- Добрий день, Ганно! Як поживаєте?

Пройшов би собі мимо, прямо додому пішов би, але жінка якось знітилась, одвернулася і боком-боком - шмиг мимо нього! Чого б це?

Раптова підозра пронизала Оксена. Урвала Божественну пісеньку, розплескала елей. Обернувся: жінка чесала од нього так, немовби за нею гналась тічка вовків.

- Ганно!

Її наче цьвохнуло по литках отим окликом: дременула ще швидше!

- Постійте-бо, Ганно!

Наздогнав уже аж на горбу, хоч і добре захекався.

- Ви що, оглухли, чи що?

- Та ні...

- Дак чого ж ви біжите як скажені?

- Я біжу?.. То ви біжите!

«Ба яке, ще й огризається!» І зовсім уже сердитий, Оксен ухопив Ганну за руку, намагаючись заглянути в пелену:

- А що ото ви несете?

- Та куди ви лізете? - боронилася Ганна. - Стиду немає!

Та Оксен уже встиг заглянути, як не одверталася од нього молодиця. Так і є - яблука! Повна пелена яблук із його саду!

- Отак, знаця, люди добрі до церкви ідуть, гріхи відмолюють заради неділі святої, а ви по чужих садках яблука крадете! І не сором вам, Ганно?

- Та хіба ж я крала?.. Оце йшла через садок до вашої жінки та й назбирала по дорозі... Погляньте, це ж падалиці. Вони всі червиві...

- А падалиці з неба звалилися? Чи з яблунь? Я їх садив, я їх ростив, то кому, Ганно, оці яблучка збирати належить? Вам чи мені?

- Та хіба я собі! Я ж діткам... Думала, хай дітки поласують...

- А в мене хіба дітей немає? - вибиває ґрунт із-під Ганни Оксен. - І ви думаєте: піде на здоровля вашим діткам - крадені яблучка їсти? Та ще в такий день... Гріх, Ганно, гріх!.. Ніколи б не подумав, що ви здатні на отаке...

Вичитував, вичитував і довів-таки жінку до того, що вона випустила пелену з рук, висипала яблука в пилуку - прямо йому під ноги.

- Та подавіться ними, як вам уже червивого яблука жалко!

«Бачиш, бачиш. Господи, які тепер люди! - хитав головою услід жінці Оксен. - За моє жито та мене й побито ж!.. Хіба мені, Боже, яблук оцих жалко!.. Господи, прости їй тяжке оце согрішення, як я оце прощаю. Не карай її жорстоко, Господи, а хіба так... трохи провчи, щоб не зазіхала на чуже добро, не переступала твою святу заповідь. А мені, смиренному, зачти мій проступок. Сам бачиш-бо: не

осквернив уста свої лайкою, а серце – злобою...»

Постояв, постояв, звівши благочестиве обличчя до неба, а тоді став збирати яблука. Збирав, обдимавав пилюку, акуратно складав у картуз. Всі визбирав, жодного не лишив: аякже, з його це саду, його добро, то нащо ж лишати на дорозі!

Відніс у садок, акуратно висипав під яблунею: хай лежать, гляди, коли і знадобляться, як не погниють. Чи свиня підбере, чи овечка. А погниють, що ж – на те воля Божа. Його, Оксенової, провини в тім не буде.

Коли розповів про це Тані, вона спершу не повірила: думала – жартує. «Господи, – аж знітилась вона, обпалена соромом, – Господи, що люди скажуть! Вони ж і так нас терпіти не можуть!»

Щоб не слухати далі Оксена, який все журився із того, що отак підупадає моральність: «Та раніше отаку з бубоном по селу провели б! Пов'язали б на шию крадені яблука та під бубон із вулиці на вулицю: дивіться, люди, на злодійку!.. А тепер що? Переморгає, переблимає, та й знову за своє!» – тож щоб не чути чоловікового просторікування, вдала, що їй треба навідатися до корови, і вийшла із хати...

Таня познайомилась із Ганною нинішньої весни, коли ходила до річки прати білизну, їй відразу ж припала до серця весела червоношока молодиця, що так і пашіла здоров'ям. Ганна була родом не з Івасьок, а з далекого, за сімнадцять верстов, села. Ось як вона розповідала Тані про те, яким побитом опинилася на хуторі:

– Сімнадцять годочків тоді мені було. А в тому віці, ви самі знаєте, скільки того розуму в дівки в голові... Як у дурної телички: який бичок поманив, за тим і побігла.

Отим «бичком», що зманив десять років тому Ганну від батька-матері, був Онисько Мартиненко, а по-вуличному – Соловей.

З діда-прадіда звали Мартиненків Солов'ями. Бо на весь повіт, та що там повіт – на всю Полтавщину, вважайте, не було такого співучого та голосистого роду, як Мартиненки. Від батька до сина, від сина до онука передавалася ота природна сопілочка, що примушує мліти жіночі серця, а чоловіків тільки похитувати головами та, виймаючи люльку із рота, спльовувати в знак найщирішого захоплення і тихо казати сусідові: «От голос, дак голос. Такого голосу, мати, і серед херувимів немає».

Та й знову замовкати, затиснувши люльку зубами. І часто-густо вже й люлька погасне, а господар все смокче та й смокче, забувши, мабуть, за отим солов'їним співом, що у нього в зубах.

Мартиненята прилучались до пісні змалку: ще й з колиски само не злізе, ще й замурзаного пупа сорочкою не в спромозі прикрити, а вже, гляди, пнеться за татом виводити «Ой, не шуми, луже» чи «Галю», а то й духовних пісень. Всі Мартиненки з ранніх літ залучалися до церковного хору. Ця немаловажна обставина давала нагоду деяким добрим сусідам, що не сплять, не їдять, та все молять Бога забрати у вас єдину корівчину, тож обставина ця давала нагоду отим добродійникам твердити, нібито в усіх Мартиненків, чи то пак – Соловейченків, праве вухо та удвоє довше од лівого: так церковний регент витягує, поки голос поставить. А дехто доходить до того, що розпускає злу чутку, буцім Онись вже так і народився із правим видовженим вухом, і батько, побачивши первістка, здивовано вигукнув: «Ти диви, не встигло ще й на світ явитися, а вже до церковного хору пнеться!»

Казав чи не казав те старий Соловей, нині вже неможливо перевірити: оженивши сина, він невдовзі віддав Богові душу. Лежить нині поміж людьми, яких звеселяв-розважав за життя, та, може, й зараз потихеньку наспіває мовчазним сусідам своїм отої коліскової, що під неї стогнуть-голосять удови та матері. Бо коли був живий та траплялося випити чарку чи й дві оковитої, то завжди наказував жінці:

– Ти ж, жінко, дивись, як помру та будеш мене ховати, то не підв'язуй мені міцно щелепу – так, що й рота потім не розтулиш. Бо як заб'єте мене в домовині, та опустите у могилу, та засиплете землею, та лишусь я навіки один, то дуже вже сумно мені буде лежати. Отоді я послаблю хустину та й заспіваю тихенько, щоб мертвих не будити, а живих не лякати...

– Якої ж ти, чоловіче, заспіваєш? – крізь сльози запитувала Ониськова мати.

– А ось якої, – підпірав старий зажурено щоку та й починав сумовито, надриваючи серце:

Гой, у полі жито

Копитами збито,

Під білою березою

Козаченька вбито.

Ой, убито, вбито,

Покладено в жито.

Червоною китайкою

Личенько покрито...

Тут стара зовсім не витримувала: лила такі гіркі сльози, наче й справді уже ховала свого чоловіка.

Тож недаром люди кажуть, що коли опівночі вийти на сільський цвинтар, стати обличчям до могили Соловейків та прислухатись, то й буде чути, як із-під землі тихою луною доноситься пісня: починає прадід, підхоплює дід, прилучається батько...

Онисько теж не відкотився зрадливим яблучком від свого співучого роду: всім удався у батька – і вродою, і голосом, і вдачею. Соловейком витьохкував по вечорницях та досвітках, зачаровуючи дівчат, і не одна красуня потай мріяла заманити голосистого парубка під позолочений вінець, не одна сохла серцем і спливала сльозами. Та Онисько довго лишався байдужий до всіх отих дівочих приманок.

Вже стара мати не раз бралася за нього:

– Що ти собі, сину, думаєш? Чи до сивої бороди збираєшся парубкувати, що й досі не знайшов собі пари, а мені – невістки у хату! Помру, хто ж за тобою, отаким недолугим, ходитиме!

Вже й батько підступався, чи не пора, мовляв, гукати сватів, на що Онисько завжди неохоче відповідав:

– Та-а... ще, мати, рано... Ще вспію...

Тьохкав, тьохкав безтурботним соловейком та й витьохкав Ганну.

– Ти диви: ледаче-ледаче, а не полінилося аж куди забратись! – дивувався батько, коли син нарешті сказав, куди засилати сватів. – Чи не було десь поближче такої красивої?

– Та-а... мати, не було...

По весіллі Ганну привезли вже в нову хату: стара два роки перед цим поповзла під час повені в річку. Ліпилася ж на краю височезного урвища ластів'ячим гніздом, заглядала сполотнілими стінами у прірву, і сусіди не раз застерігали старого Мартиненка:

– Ой, глядіть, Федоре, підміє ще трохи – так і шелесне у річку!

Федір щоразу обходив свою хатину, тикав кулаками в стіни, наче пробував зіпхнути її з урвища у воду, і заспокоював жінку:

– Дасть Бог, цього року ще не звалиться...

Та й діждався, що одного весняного дня, коли повінь, лютуючи, вгризалася в берег, одвалився величезний окраєць землі. Хата затріщала, захиталася й з перекошеними од жаху вікнами, гублячи розтріпану солом'яну шапку, гухнула в бистрину. Слава Богу, що це сталося вранці, в неділю, коли Мартиненки були саме в церкві.

– Ти диви, таки звалилася! – з щирим подивом мовив старий, повернувшись додому. – А я думав, цю весну ще вистоїть.

Онисько ж нічого не сказав. Тільки підійшов до свіжого злону, заглянув униз, наче сподівався побачити хату. Аж тоді звернувся до матері, що заливалася сльозами:

– Та чого ви, мамо, так побиваєтесь? Рано чи пізно, а все одно провалилася б... Бач, як ловко упала, і сліду не лишилося!..

– Спасибі, сину, що хоч ти знайшовся чим утішати! – обізвалася стара, не знаючи, сміятися чи гніватися на отаке безголов'я...

На нову хату стягнулися на другий рік: ставили її подалі од берега, щоб не скоро добралася річка.

Невістка з першого ж дня припала до душі Ониськовій матері:

– Що розбитна, що роботяща, що весела, а що мене, стару, шанує: не дасть і за холодну воду взятися! «Ви, – кає, – мамо, вже своє відробили та відколотилися. Посидьте, – кає, – мамо, та

передихніть, я сама вже впораюся...» Та мель-мель по хаті – не встигнеш оглянутись, як вона вже все й поробила! Дай Бог вам, кумасі, отаких золотих невісток, як у мене!

Невдовзі після батька померла і мати. Підкликала перед смертю Ониська та Ганну, тихо наказала:

– Слухайся, сину, Ганни: тобі її сам Бог послав. Без неї не знаю, на кого тебе й покидала б...

І Онисько слухався жінки. Вона всім верховодила, все хазяйство лежало у неї на плечах, бо чоловік, окрім пісень, ні на що, здається, не був здатний. Вийдуть, бувало, у поле косити. Онисько йде покосом, як і належить хазяїнові, а то раптом стане, замре, як сновида, підійме до неба обличчя.

– Що з тобою, Ониську?

– Послухай, як жайворон видзвонює! – та й почне підспівувати невидимому птахові: – Тюїть-тюїть-тюїть-тюїть...

Або обкосить шмат стиглої пшениці.

– А тут чого не скошив?

– Дак там же волошки! Глянь, скільки їх і які всі красиві!

І сміх і гріх з отаким чоловіком! Недарма ж люди кажуть, що в Ониська не всі вдома.

Навоюється, намориться за весь день Ганна, хоч ноги відкидай, хоч рученьки відрубуй, а настане вечір – не поспішає в постіль. Сідає на траву біля хати, обпершись спиною об грушу, простягає ноги, кладе чоловікову голову собі на коліна та й просить: співай!

І Онисько, дивлячись на схилену над собою дружину, на чисте, всіяне зорями небо, на місяць, що котить посрібленим колесом в густе темне листя крислатої груші, починає співати. І вже не тільки Ганна – все довкола слуха Ониська. За сотні, здавалося, верстов, до самісіньких зір долітав його спів, відбивався та й котився луною в замріяну даль. І десь у селі замовкнуть дядьки, що примостилися на колодках погомоніти, попробувати, у кого міцніший тютюн. І десь посеред двору замре жінка, що вибігла по воду з порожнім відром. Гоготить у печі, википає в горнятї куліш, ждуть-пождуть діти вечері, а жінка стоїть, а жінка слухає, забувши, за чим вона вибігла. І ще довго по тому, коли Онисько замовкне, щоб почати нової, ще довго замріяний усміх торкатиметься її схудлого лиця...

За отакі вечори все прощала Ганна своєму чоловікові.

Сам Онисько не приховував того, що йому дуже кепсько жилося б без отакої дружини. Коли його жартома питали дядьки, що б він робив без Ганни, то посміхався лагідно й щиро і казав:

– Мабуть би, пропав! – І, трохи подумавши, вже зовсім весело вигукував: – А, їй-богу, пропав би!

Стара, що мріяла колисати онуку чи онука, так і померла, не діждавшись дитини. І жаль, що так передчасно померла, а то й тут довелось б радуватись не нарадуватись на догідливу невістоньку: замість однієї дитини Ганна народила трійню. Породила, як вилила, – всіх синів, всіх у Ониська, таких подібних одне до одного, що хрещені батьки, коли несли до церкви, поперецьязували немовлят різного кольору стрічками, щоб не переплутати імена.

– Ото з червоненькою – Василько, із зеленою – Івась, а з жовтою – Петрусь, – пояснювали хрещені, принісши із церкви та поклавши рядком немовлят. – Батюшка ледь розумом не тронулись: все боялися, щоб не переплутати та якогось не хрестити удруге. Отож не переплутайте стрічки, перев'язуючи, бо тоді вже довіку не визнаєте, як кого й звати.

Отак із стрічками у головах і росли малі Соловейченки. Світили на людей такими великими чорнющими очима, що аж моторошно ставало, блимали такими довжелезними віями, що аж вітер гнали.

– Ой, мабуть, не обійшлося без нечистої сили! – гомоніли поміж собою кумасі. – Сотворив їх Господь дівчатам на згубу: не одній світ білий зав'яжуть!

Онисько ж, чукаючи якогось із Мартиненчат, примовляв:

– Рости, синку, рости та набирайся сили! Виростеш, будеш дівчат із розуму зводити!

– Атож! – сплеснула в долоні Ганна. – Знайшов, чого дітей вчити!.. Учи, учи: виростуть, вони тобі за науку подякують!

– А що, не подякують? – не здавався Онисько. – Ти тільки поглянь, які парубки! Що до миски, що до пісні – батогом не одженеш! А що вже дружні...

Парубки й справді були дружні та злютовані: всі за одного, один за всіх! Вихопить, було, якогось Мартиненка розгнівана мати, стьобає лозиною чи віником по отому самим Богом призначеному місці, яке за все у одвіті, – одному болить, а репетують усі. Та так кричать, що мати вже й не рада, що зачепила: кидає лозину чи віника та й махає у відчай руками:

– Та замовчіть, бодай вам заціпило! Бо од вашого крику у мене вже й голова скоро розвалиться!

Або втелюються якийсь по вуха в грязюку, виробиться так, що тільки очі блищать та зубенята білють; брати теж нізащо не одстануть од нього – лізуть і собі оновляти новенькі сорочки та штанці. І йдуть тоді додому, взявшись за руки, як три писанки, так що й рідна ненька хіба тільки по виляних стрічечках і зможе узнати, де Василько, де Івась, а де Петрусь...

Тож до Ганни другого дня після того, як Оксен відібрав у неї підібрані яблука, і вирішила сходити Таня. Вирядивши чоловіків у поле, стала збиратися в гості. Нарвала торбу яблук та груш, поклала зверху десятку замотаних в біленьку хустину медовиків, взяла за руку Андрійка та й рушила до Мартиненків, що жили за верству, по дорозі до села.

Господарі саме снідали. Сиділи довкола великої миски, зосереджено возили дерев'яними ложками куліш. В хаті було чисто, сонячно, затишно; долівка, посипана луговою травою, духмяніла м'ятою та рогозою, а стіни були заклепані калиною, кленовими і тополіними гілочками, як на Зелені свята (ще змалку кохалася Ганна у квітах та травах). Забачивши гостю, що несміло ступила на поріг – приймуть чи проженуть після вчорашнього випадку? – Ганна схопилася, зраділо кинулася назустріч.

– От спасибі, що завітали! Ониську, та ти тільки подивись, хто до нас прийшов!.. Та ще й із синочком... Як же воно, отаке мале, сюди і дотопало?.. Ходи, Андрійку, до тьоті!

Простягала руки до Андрійка, що малим вовчечням ховався за маму, заривався в спідницю. Запрошувала Таню до столу спробувати кулішу, підкріпитися з дороги. А може, молочка? Холодненького?

– Ониську, чого ж ти сидиш? Мотнися до погребу та принеси молока! Не перекинь тільки, бо й глек об тебе поб'ю!

І доки мовчазний Онисько ходив по те молоко, Ганна протерла рушником місце на лавці, майже силоміць посадила гостю до столу.

Тані відлягає од серця: Ганна на неї не гнівається. Розв'язує торбу, починає наділяти медяниками дітей.

– Та беріть же, беріть, коли вас угощають! – підштовхує Ганна синів, коли ті, засоромлені, не наважуються брати гостинці. – Та кажіть тьоті спасибі... Тільки краще б ви оці прянички своєму лишили, бо мої лобуряки вже за татовою люлькою полюють. Вчора насмалилися так, що й досі зелені... Іч, лоби понаставляли – згадали про материн віник!

– Скільки ж їм років?

– Та в Пилипівку якраз буде дев'ять годочків, як вони знайшлися.

– Не хворіють?

– Слава Богу, не хворіють... Одна тільки біда: учитися ніде. В село не находишся, та й містов там немає: сільські діти, і ті не всі учаться... От вони й ростуть неуками.

– А треба б учитися...

– Ох, треба, треба! Тільки що поробиш?

Повернувся до хати Онисько. Тримав перед собою глечик так обережно, що боявся й дихнути. Потім сів навпроти Тані, задумався про щось своє, потаємне. Таня крадькома позирала на господаря оселі. Наслухалась же про нього як про великого дивака, а то й несповна розуму людину. Іще одне непокоїло Таню: неграмотні Ганнині діти. Погано, дуже погано, що вони ростуть без освіти!

Ганна, помітивши, що гостя нібито засмутилась, штурхає в боки замріяного чоловіка:

– Ониську, та чого ж ти мовчиш?

– А що я маю казати? Говори вже ти, – зніяковіло всміхнувся Онисько.

– Отак завжди: сидить та мовчить, – поскаржилася Ганна. – Ото хіба співати – то й просити не треба...

– А хіба пісня не краща розмови? – заперечила Таня – То велике щастя, коли людина має талант до

співів...

- Отак і люди кажуть: в тебе, Ониську, талан, - похвалилася своїм чоловіком втішена Ганна.

- Тільки біда, що з оцього талану ще ніхто хліба не мав, - сумно всміхнувся Онисько...

- Як не мав? - стрепенулася Таня - А професійні артисти? Хіба вам не доводилося чути про артистів? Про тих, що співають і одержують за це гроші?

- Ет, то ж усе вчені люди! - махає рукою Онисько. - А куди вже нам, туманам! Тут хоть би он сини такої-сякої грамоти навчилися. А то виростуть, як батько: ні писати, ні читати...

Таня подивилась на припишклих хлоп'ят. Подивилась на них і з раптовою рішучістю, ще не знаючи, як вона те зуміє зробити, дзвінко сказала:

- Знаєте що, я буду вчити ваших дітей!

Поверталась додому і вже сушила голову над тим, як вона зможе виконати обіцянку.

Перш за все треба було поговорити з Оксеном, і цього найбільше боялася Таня. Хоч в останній час вона поводила себе більш незалежно й багато що робила по-своєму, все ж він був удвоє старшим, і Таня мимоволі, іноді на власну досаду, побоювалася Оксена. І весь її опір, отой протест, що спалахував час од часу, скидався скоріше на протест дитини, а не дорослої, що знає собі ціну, людини. Той опір не міг вразити Оксена, не міг обірвати м'якеньку позолочену вуздечку, що її накинув Оксен на свою молоденьку дружину після шлюбу. З тихеньким укоськуванням. З богомільним слівцем. З ласкавим поплескуванням по трепетній шиї... Тому довго вагалася, все вичікувала слухну хвилину, аби поговорити з Оксеном. А він, мов навмисне, наче здогадавшись про оцей її намір, в останні дні тільки й знав, що журився тим, як багато Тані роботи, як йому важко дивитися, що вона пореається з ранку до вечора, не маючи вільної хвилини для перепочинку, що доведеться, мабуть, когось наймати в помічниці.

Але де ж тепер таку найдеш, щоб була і роботяща, і шаноблива, і богобоязлива? Була мовби нічого Христина, не постереглося, дурне, захворіло. Тепер, кажуть, оглухло зовсім: не чує, як і до церкви дзвонять. А все тому, що не слухалось старших, хотіло своїм дурним розумом жити...

«Та це ж ти її випхав прати узимку, ти!» - мало не вигукнула Таня, але завчасно схаменулася, промовчала. З гіркого досвіду знала: тільки зачепи його - не замовкне до самого ранку. Кликатиме в свідки Бога, посилатиметься на Святе письмо, а таки докаже, що він невинний ні в чому. «Бо без волі Божої жодна волосина не впаде з голови людини. Ти забула про це, Таню?»

Тож Таня мовчить, а Оксен пригадає далі. Найняли Василю - та тільки дивилася, щоб у мисці побільше було. Та Бог із нею, із їжею, їжі не жалко, дак ледаче ж таке було, що де на неї сядеш, там і злізеш! «Пам'ятаєш, Таню, як вона все ховалася? Пошлеш, було, за одвійками в клуню, ждеш-пождеш - ані одвійок, ані Василю. Підеш за нею, а вона посеред клуні стоїть, дримає собі. Забула вже, за чим і прийшла. То хіба ж можна було таку держати?»

- То що ж тепер робити, Таню? Де її, наймичку, і шукати?

- Не треба мені наймички. Сама якось обійдуся, - врешті не витримує Таня. І, щоб заодно покінчити зі своїм ваганням, палить мости: - Я ще й Ганниних дітей навчати буду!

- Як навчати? - не доходить відразу зміст цих слів до Оксена.

- Учитиму писати й читати, - сердито пояснює Таня, - Я вже їм пообіцяла і тепер не можу відмовитись.

І хоча потім й довелося витримати не одну сутичку із чоловіком, вислухати не одне глузливе зауваження Йвана: «Це, видать, у нас уже й робота перевелася удома, що на стороні шукаємо!» - тільки Таня не поступилася цього разу, не здалася. Відчувала, що йдеться про щось більше, аніж навчання Мартиненків. Йшлося про неї, про те, чи відвоює, захистить вона хоч часточку самостійності, власного, принесеного з дівочих літ світу, чи поглинеться до останньої краплини івасютинською хугірською дійсністю, розчиниться, щезне безслідно.

Тому й не поступалася, не піддавалася. І добилася свого.

Домовилися так: тричі на тиждень, після обіду, коли Таня трохи впорається по хазяйству, Мартиненки приходитимуть до неї.

Хоч Оксен спершу й був дуже невдоволений, що дружина взяла на себе отаку халепу, але потім, переконавшись, що Таня не поступиться, примирився. Завів мову, правда, спершу про оплату, але Таня, збліднувши, сказала, що коли він хоч заїкнеться про це перед Ганною або Ониськом, вона не

знає, що заподіє із собою...

- Дай мені хоч тут робити те, що я хочу! Чи тобі мало того, що вже маєш?!

- Та я, Таню, просто так, - злякався Оксен. - Просто до слова. Хочеш учити без грошей - учи, хіба я що кажу.

І більше не заводив розмови про це, хоч не раз по тому, заходячи до хати та застаючи Таню з учнями, з перебільшеною обережністю відступав у сіни, причиняв за собою двері: от, мовляв, до чого дожився, уже й до власної хати зайти, коли хочу, не волен!

Іван - той навпаки: проходячи по хаті, гунав чоботищами так, що аж стіни двигтіли, аж малі Соловейченки клякли за столом.

Згодом Оксен зовсім утішився. Став думати: це не так уже й погано, що його жінка учить дітей бідняка. Та ще й безплатно! Без жодної копійки за свої труди! От вам і куркулі, от вам і експлуататори, чи як ви нас там обзиваєте! Настане час - зарахується це Івасютам не тільки на небі, а й тут, на цьому грішному світі.

Іще одне тішило Оксена, але про це не смів зізнатися дружині, пам'ятаючи оту її погрозу. Це він зробив на свій страх, на свій ризик, і, слава Богу, все обійшлося так гарно. Десь за два тижні по тому, як Таня почала навчати дітей, підстеріг Ганну біля її двору, - саме йшла на леваду перев'язати теличку, - привітався любо, поцікавився, як поживає, як здоров'ячко.

Здивована такою увагою, Ганна відповіла, що на здоров'я не скаржиться - чорти її не беруть!

- От і слава Богу, і слава Богу... - зрадів Оксен, - Дивлюся оце на вас, Ганно, та й аж заздрю вашому чоловікові: молодиця ви - кров із молоком! Як це добре, коли жінка здорова та дужа, як це добре! А моя Таня...

- Що, може, захворіли? - сполошилася Ганна.

- Та ні, слава Богу, не допустив до такого нещастя, - заспокоїливо мовив Оксен. - Тіки слабенька ж вона, до сільської роботи незвична, їй би тіки те й робити, що отак, як ваших синків, діточок учити... Я б уже й найняв би когось їй у підмогу, дак хіба теперечки це легко зробити? Мало того, що попадеться якесь ледащо, так ще й до сільради потягнуть, наймичкою очі вийматимуть... А тут же роботи тієї... - зажурився зовсім Оксен. - Кожна хвилька дорога. От картоплю копати...

- Так давайте я допоможу! - вигукнула Ганна. - Вони ж моїх дітей учать, то якою б я людиною була, аби не допомгла!

«Слава Богу, сама напросилась!» - відлягло від серця Оксенові.

- Якщо ви, Ганно, так хочете, то завтра раненько й виходьте... А Таня моя діточками вашими не нахвалиться: такі вже, каже, розумні, такі вже пойнятливі, що коли б оце в школі, першими учнями були б!..

Так Ганна потроху-потроху, та й упряглася в господарство Івасют. Не наймичка, боронь Боже, не наймичка: просто захотіла трохи допомгти, трохи віддячити за те, що Таня учить її дітей. Видать, ще не в усіх совість убита, ще не всі зреклися Бога. Та й не задарма все те робить: Оксен коли борошенця усипле, коли сальця уріже. А це ось медку глечик налив. Аякже, ви - нам, а ми - вам.

Минула осінь, настала зима. Завіяла вітрами, замела хуртовинами. Сірою хустиною запинала землю в ранні сутінки, щоб не застудилася; білою ковдрою вкривала дбайливо поля, щоб не охололи. Пригладжувала за годину-другу дорогу так, що вийдеш, подивишся - суцільна пелена, наче ніхто ніколи й не проходив отут, і не проїжджав. Але через день слалися по тій незайманій сніговій цілині свіжі сліди: закутані, замотані, з торбинками через плече мандрували малі Соловейченки до Івасют по науку. Довго тупотіли на порозі, збиваючи сніг, уже в снігах скидали шапки, а заходили в хату - шикувалися в ряд, дружно хрестилися на образи, аж тоді вже казали: «Добридень!» Потім, витираючи заволожені з морозу носи, сідали до столу.

Отак би й минула для Тані ще одна зима: за роботою, за навчанням, за клопотами про Андрійка. Так би й минула зима, коли б не одна подія, коли б одного дня в селі та не появилася газета - часопис Полтавської губернії. Ту газету запам'ятає Таня на все життя. Цупкий, грубий, жовтий папір, що вже встиг обтіпатися на краях, замусолитися, бо не в одних руках побував, доки потрапив до рук Оксенові. Коли Таня побачила в обледеніле віконце, що чоловік повернувся з села, то першою була думка: «Чого це так рано? Адже він казав, що прийде аж перед вечором». Потім, як Оксен, проскочивши у хвіртку, майже побіг до хати, в серце закралася тривога.

- Ось! - ще із порога вигукнув Оксен. - На. почитай!.. І-і-і, Господи, що воно буде!..

Бігав по хаті, але Таня вже не дивилася на нього. Великі сірі літери обведеного червоним олівцем заголовка застрибали перед її очима:

«ГЕТЬ КУРКУЛЬКУ ВІД БІДНЯЦЬКИХ ДІТЕЙ!»

В замітці йшлося про неї, про Таню, що взялася вчити дітей Мартиненка, за що його жінка день і ніч гне свою спину на куркульському хазяйстві.

«Куди дивиться повітнаросвіта? – запитував автор. – Хто дозволив куркульській вовчиці калічити свідомість бідняцьких дітей? Чого, окрім ненависті до Радянської влади, до світової революції, може навчити вона? Не потрібно бідняцьким дітям таких сумнівних учителів!

Володимир Твердохліб»

- Чи ж не казав я тобі, чи ж не благав! – мало не плакав Оксен. – Чуло моє серце біду... Ох, чуло!..

Таня, жмакаючи щосили газету, мовчить. Папір шурхотить у її руках, як живий, напоений жовчю, просякнутий ненавистю. Роздерши газету навпіл, Таня вибухає риданням. Коли ж трохи заспокоїлась, сказала наляканим дітям:

- Ідіть, діти, додому. І більше не приходьте... Скажіть мамі, що мені... що я не буду... не зможу вас учити...

Хотіла додати про газету, що валялася у неї під ногами, але боялася, що розплачеться знову. Та й навіщо! Ганна і так про все дізнається. Хіба їй не скажуть злостиві кумасі? Хіба не прибіжать за тридев'ять земель, аби лишень «порадувати» новиною? І не зупинять їх ні глибокі сніги, ні густі ліси, ні вогняні ріки!..

- Ой, Ганно, що там про вас пропечатано!..

- Чували, кумо, що написав Твердохліб?..

- Твердохліб? Отой вилупок?.. Отой розсучий син?.. Ну, я ж йому зараз дам, я йому вискажу!..

І не встигли кумасі й оком моргнути, як за Ганною вже й слід прохолов: стережися, Володю, поки ще цілий, тікай, поки живий! Не встерігся. Не втік. Попався якраз на майдані перед сільрадою.

- А, писака засраний!

Налетіла, збила шапку, вчепилася в парубоцьке пишне волосся – і вже тіпає бідного хлопця, аж кістриця летить, гне йому голову, аж шия тріщить!

- Признавайся, розсучий ти сину, нащо написав!

Видирали Володю з рук розгніваної Ганни аж втрюх: Ганжа, Приходько і сторож – дід Хлипавка. Ганжа обхопив Ганну ззаду, а Приходько та дід розчепірювали долоні з затисненим Володьчиним волоссям. Товклися посеред майдану, збиваючи сніг, і коли подивитися збоку, то здавалось: танцюють! Перепилися не знати з якої радості та й тупцюються, обнявшись, на одному місці. А дід Хлипавка, той, видать, найбільше напився: одірвався од гурту, застрибав скаженим цапом, ухопившись рукою за підборіддя, – клятуща молодиця, розставшись із Володьчиною чуприною, учепилася в пишну дідову бороду та й смикнула щосили до себе!

За «членовредітельство» (Володьчина чуприна і дідова борода), за образу Радянської влади (доки вели розпалену молодицю до сільради, встигла показати Ганжі, куди він мав її поцілувати), за контрреволюційні вигуки вкатав розгніваний Ганжа Соловейчисі на повну катушку: дав три доби відсидки в холодній.

- Хай охолоне та скаже спасибі, що до повіту не відправляємо!

Стерегти Ганну, аби не втекла, поставили діда Хлипавку. Для більшої безпеки випросив дід Івасютину гаківницю, а Ганжа наказав:

- Дивіться, діду, випустите – самі туди сядете!

- Я випущу? – хапався за поріділу бороду дід. – Та я її, клятушу, до смерті отут стерегтиму!

А вже на ранок молив Ганжу:

- Ослобони мене, Василю, із цього поста! Відпусти, якщо хочеш, щоб смертоубивство не проізошло!..

Бо Ганна, щоб розвіять нудьгу, заходилась знущатися з діда:

- Діду! Дідусю!.. Відчиніть!

- Чого тобі надоть? - відчиняв двері Хлипавка.

- Хочу вас запитати... Чи правда, дідусю, що ви росли галуном?

- Цить, бісова личина! - аж трусився дід, - Який я галун? Я вполне, можна сказати, з усіх боків...

- Та то вам «уполне» вже тут приробили! - реготала Ганна.

Дід плювався і люто хряпав дверима. А клятуща молодиця стукала знову:

- Дідусю, зводіть мене до вітру.

Хочеш не хочеш, треба випускати Ганну і, завдавши на плече гаківницю, супроводжувати її туди, куди й царі пішки ходили; їй що: замкнеться собі в будці та й висиджує в затишку, а ти, старий дурню, гибій на морозному вітрі, мерзни на кізак та потішай отих зубоскалів, що їм їсти не дай, аби лишень поіржати! Бач, так і пруться до сільрадівського двору, витріщають свої баньки, щоб вони їм і повилазили!

- А що це ви, діду, стережете? Та ще й з ружжом!

А стерегла б вас лихая година!

І не встигне дід рота розтулити, як бісова Ганна прочиняє дверцята, виставляє червоне веселе обличчя та й кричить на всьє село:

- Це вони мене з ружжом до вітру водять! Щоб тіки сюди носила!

- Га-га-га!.. - вибухають сміхом цікаві. А бодай би ви показалися!

Наївшись по самісінькі вуха сорому, веде дід молодицю в холодну. Та тільки трохи зігріється, як вона знову стукає в двері так, що й мертвий почує:

- Діду-ую, до вітру!..

- Тож ослобони мене, Василю, із цього поста, коли хочеш, щоб я іще трохи на світі пожив!

Відбувши своє, Ганна повернулася додому. По дорозі стріла Володьку, що, вгледівши молодицю, відразу ж завернув у провулок.

- Тікай, тікай, поки цілий! Попадешся іще мені в руки, я тебе ще не так обпишу!.. Бач, писалка найшовся... Писала б тебе лиха година, розсучий ти сину!..

До вечора поралась вдома, даючи всьому лад, а потім прибігла до Тані.

- Та поплюйте ви на ту газету! А я Володьку за чуба тягала і ще тягатиму!.. Вони думають, що холодною налякали. Та мене й тюрмою не вкоськають!

- І вам не страшно було? - Таня, аж схудла від горя, дивилася на Ганну заплаканими очима, щиро дивуючись її сміливості.

- Пхі-і-і-і! А чого боятися? Тепло, затишно, соломи повно, їсти приносять - хоть відпочила та відіспалася! Ото тільки й біди, що мої закалялися по самісінькі вуха. Як зайшла, мало не зомліла: хата неметена, піч нетоплена, холодище, хоть вовків ганяй! А вони лежать, мої голуб'ята, укрившись кожухом, та все ждуть, поки нагріються...

Таня блідо всміхається: ця невгамовна життєлюбка хоч кого розважить, хоч кому висушить сльози. Тільки в одному не може переконати її Ганна.

- Ні, Ганно, ні! Цього я не зможу... Після тієї... отієї статті... Хай шукають собі несумнівних учителів... Не куркульських вовчиць...

Коли ж Ганна пішла, Таня вперше кинула докір Богові: «Господи, як ти міг таке допустити? Отак незаслужено скривдити? Хіба тобі мало було всіх моїх мук?»

Збираючись до повіту, Ганжа обіцяв повернутися того ж дня. Та сплив короткий зимовий день, минув вечір, настала ніч, а Ганжі все не було й не було. Цікаві до новин дядьки чекали-чекали (насмалили тютюнищем так, що хоч вікна висаджуй), а тоді почали розбирати шапки.

- Йдіть, люди, йдіть, бо голова, мати, уже й не прийдуть. Знаєте, скіки в тому повіті ділов?..

Дід чекає Ганжу до глухої ночі, бореться щосили з дрімотою та все прислухається, чи не заскриплять полоззя саней, чи не залуна Василів голос. І вже непокоїться. Бо дорога ж далека, мало що може скоїтись. Кажуть же люди, що по полях вовки так тічками й бігають, так і мотаються. Хоч у Василя і є «ліворветь», так хіба ж тією пукавкою од вовків одіб'ешся! Та ще вночі.

А Ганжа, цілісінкий та здоровісінкий, ночує собі в секретаря повіткому, в товариша Гінзбурга. Збирався заночувати прямо в повіткомі, так хіба ж Григорій відстане. Вчепився: пішли та й пішли, силоміць потягнув за собою.

Повертались опівночі: майже до дванадцятої засиділись на партконференції. Набралося до біса питань, що їх конче треба було обговорити та вирішити. Тут тобі й підготовка до посівної, і змичка міста з селом, і товариства по спільному обробітку землі – ТОЗи, і школи, й боротьба з неписьменністю, і, нарешті, українізація всіх установ. Щоб обговорити все те, здавалося, мало буде й тижня. Але в ті часи ще не навчилися як слід засідати, не набрали, як то кажуть, смаку, то й не товкли по три-чотири доби воду в ступі навколо одного й того ж питання, не «штовхали» з довжелезних шпаргалок «речухи» на півтори-дві години, так що вже не тільки присутні, а сам товариш промовець – убийте! – не згадає, із чого почав. Та й куди ж йому, бідоласі, згадати, коли оту промову підготували й написали послужливі помічники, розставили коми і всі інші розділові знаки, а червоним олівцем помітили, де має бути сміх, а де – оплески (дійдеш до червоного – зупинись, дай людям виявити свої палкі почуття!).

В ті роки, коли відбувалась ота партконференція, кожен виступав так, як умів, говорив те, що сам мав сказати. А що Гінзбург люто ненавидів базік, шелихвостів, заповзятих «орателів», то й безцеремонно обривав і гнав із трибуни під загальний сміх кожного, хто не хотів чи не вмів говорити коротко, ясно, вкладаючись в п'ять-десять хвилин. Тільки з одним злом не міг справитися Гінзбург, скільки не воював проти нього. От і сьогодні, хоч секретар повіткому і просив товаришів комуністів утримуватися од курива («А кому вже такі непереливки, нехай потихеньку вийде собі в коридор»), хоч присутні й відгукнулися схвальним гулом, а дехто навіть запропонував на час засідання реквізувати в найзаядліших тютюн, не минуло й години, як у великій залі засідань повисла густа, ядуча, задушлива хмара диму. Вона хилиталася сизою ковдрою, опускала довгі пасма донизу, гасила світло у великих, обкиданих з морозу узорами вікнах.

Кожен із куріїв вишукав причину, яка змусила його взятися за цигарку. Один курив тому, що злився. Другий лигав цигарку, бо веселився. Третій смалив, щоб зібратися з думками. Четвертий, щоб позбутися думок. П'ятий, щоб заспокоїтись. Шостий – бо просила душа. Сьомий... Ну, а сьомий майстрував отакенну цигарку, щоб не відстати од гурту.

Закурений, прокопчений, аж позеленілий Григорій Гінзбург приглядався до комуністів у даремній надії хоч одного спіймати на гарячому та вивести на чисту воду. Але так і не міг виявити, хто ж курить. Всі так невинно дивилися на нього, що й язик не повертався ще раз робити зауваження.

– В рукави, паразити, смалять! – сказав Ганжа на вухо Гінзбургові.

Ганжу обрали в президію, і він весь день важко сидів за столом, повернувшись до трибуни. Слухав кожного промовця однаково зосереджено, і неможливо було здогадатися, подобається чи не подобається йому почуте. Тільки одного разу пожвавішав Ганжа.

Сталося це, коли виступив безрукий морячок, що переселив отця Віталія в колишнє приміщення школи. Від минулої, обвіяної штормовими вітрами, омитої солоними водами професії лишилися в того морячка хіба що бушлат – ношений-переносений, вицвілий під степовим сонцем, випраний степовими дощами бушлат із двома рядами бронзових гудзиків – та вічно живе, неvigубне слово «братішки».

Тож ним, словом оцим, і почав морячок свій виступ.

– Братішки! Що ж воно діється?! Ми, так би мовити, життя свого не жаліли, кров свою пролетарську проливали у боротьбі із світовою контрою, а що ми на сьогоднішній день маємо? Ті ж буржуйські пики, тіки й того, що з червоним на сраці сукном! То хіба ми для того світову буржуазію колошматили, щоб тепер свою плодити? В шовках та хутрах по театрах та ресторанах – наче й не було революції! Сигару в зуби, палицю в руки – і сторонись перед ним, пролетарю, бо він, бачите, червоний купець! – аж задихнувся від обурення моряк. Трахнув щосили кулаком по трибуні: – Та що це, братішки, таке, як не зрада світовій революції?

В залі – веселий гул. Хто гука:

– Правильно! Вірно! Давай їм жару під хвіст!

Хто не менш голосно обурюється:

– Гінзбург, заклич його до порядку! Це ж анархія!

А Ганжа, сам того не помічаючи, схвально киває головою. Врешті не витримав, голосно підказав:

- Ти про село скажи! Про село.

- А на селі що ми маємо, братішки? - підхопив морячок - Хто за проклятого царського режиму був основною постаттю на селі? Куркуль, глитай, павук, туди його в печінку!.. А зараз! Зараз хто?.. Може, бідняк, незаможник?.. Ні, знову-таки куркуль! Та до нього, гада повзучого, тепер і не підступись, і не візьми його за жабри, бо він, бачите, хлібом годує нашу пролетарську державу... Та краще з голоду подохнути, аніж жити з отого куркульського хліба!

- А користь яка? - поцікавився Гінзбург.

- Як яка? - повернувся до нього моряк.

- Користь яка буде від того, що ми з голоду вимremo? - так само спокійно повторив своє запитання Гінзбург. - Що від цього виграє світова революція, яку ти, товаришу, так палко обстоюєш?

- Е, ти, братішка, секретар повіткому, давай не той... Ти мене не заведеш на слизьке!

- Ти сам, товаришу, на слизькому стоїш. На панікерстві, на голій лівацькій ультрареволуційній фразі! Товариші, ша, товариші! - підніс руку Гінзбург, бо в залі зчинився справжнісінький шарварок: сусід намагався перекричати сусіда. - Або ми будемо продовжувати конференцію, або давайте розійдемося, якщо не навчилися себе поводити!

- А все ж товариш виступив слушно, - не погодився із Гінзбургом Ганжа, коли була оголошена десятихвилинна перерва.

- Що закликав із голоду мерти?

- Ні, це ти даремно... Він, може, трохи погарячкував, а ти й учепився за слово.

- Так в чому ж він мав рацію? - вже нетерпляче Гінзбург.

- Щодо куркулів... Розводимо ми їх, дорога наша партійна владо, наче на виставку для закордону. Панькаємось із ними та й незчуємось, як вони на нас налигача накинуть...

- Ну, так уже й налигач!

- А ти приїдь до нас, подивись та послухай, що біднота говорить, - не здавався Ганжа.

- Що ж, і приїду... Обов'язково приїду. На червоні вечорниці, чи як там у тебе?

- Звідки ти взнав? - вражено запитав Ганжа.

- Одна сорока на хвості принесла, - потішено засміявся Гінзбург.

Григорій Гінзбург жив у невеликій кімнаті разом із своїм старим татом. Навпроти, через сіни, в двох більших кімнатах мешкала родина залізничника. Ще в час війни, коли Григорій відсиджував своє у в'язниці, найняв старий Ісак оту кімнату та в ній вже й діждався сина, що повернувся із громадянської секретарем повіткому.

- О, тепер ваш син таке велике цабе, що до нього вже й не доступишся! - говорили Ісакові знайомі. - Тепер він уже перевезе вас туди, де колись жив городничий.

Ісак тільки знизував зніяковіло плечима. Його, що весь вік проходив, згинаючись та вклоняючись, аж лякала запаморочлива синова кар'єра. Легко сказати: секретар повіткому! Найперша людина на весь повіт, вище навіть, аніж колись був поліцмейстер, якого Ісак у свій час за одне тільки спасибі обшивав із ніг до голови, не беручи за те ні копійки! Й колишні багатії, для яких ще недавно Ісак був ніщо, мимо якого вони проходили, ледь киваючи головами на його запобігливі уклони, про якого говорили, презирливо відкопильюючи губи: «А, це той... що у нього син у в'язниці сидить», - всіх оцих багатих та шанованих у минулому людей раптом немов підмінили.

- Ісак Аронович, як ваше здоров'ячко?

- Що це ви загордилися і не заходите?

- Як там Григорій Ісакович, дай йому боже здоров'ячка?

- Коли ви переберетесь в дім городничого, то запросіть же на новосілля... Не з порожніми руками, звичайно, прийдемо, не з порожніми...

Послухати їх, так вони і дня прожити не можуть без його, Ісака Ароновича, ласкавої уваги. Навіть

ребе, той самий ребе, який у свій час вигнав Ісака із синагоги та прокляв його сина, тепер навіть ребе, забачивши старого Гінзбурга, перебіг вулицю і вхопив його за рукав.

- Ах, кого я бачу, кого бачу! - солов'єм заспівав раввин. - Що це ви, дорогий Ісак, не заходите до синагоги? Не можна так гордитись, не можна. Вся община чекає вашого мудрого слова, вся наша община...

«Ну й ну! - тільки головою хитав Ісак. - Ох, люди, люди, які ви все-таки люди!..»

- Ну, годі вже, годі, - всміхається син. - Ти краще дай нам щось повечеряти. Бачиш: гість охляв.

Старий тільки очі зводить до стелі: помилуйтеся на нього, на оцього безголового сина! Та й іде через сіни на кухню.

Згодом вони сьорбали розігрітий суп, пили чай. В кімнаті було жарко: Ганжа все витирав долонею мокре чоло, Гінзбург розстебнув комірець гімнастерки. Він мав стомлений вид, однак продовжував розпитувати гостя, цікавився сільськими новинами.

- Як там хрещеник? - згадав Володьку.

Ганжа розповів про сутичку з Ганною. Гінзбург довго сміявся, все перепитував:

- Півбороди видерла?.. Ну й ну, оце так молодиця! - Ганна, мабуть, припала йому до душі, бо, витираючи веселі сльози, зауважив:

- Отаких би в актив!

- Щоб і сільраду рознесла?

- Не рознесе, - заперечив Гінзбург. - Спрямувати її енергію в потрібний нам напрям - не рознесе! - І, враз посерйознішавши, запитав: - А що із тією вирішили робити? З тією, як її...

- З Івасютихою?

- От, от, саме з нею!

- Що тобі, товаришу, сказати, - завагався Ганжа. Потягнувся був до кисета, але згадав, що хазяїн не палить, і від того ще більше спохмурнів. - З одного боку, Володька наче й правильно написав... Вона дійсно жінка куркуля, попова дочка...

- А з другого?

- У тому ж то й заковика, що з другого... З другого - в неї брат, Федір Світличний, всю революцію та громадянську разом із нами пройшов, банду Гайдука розколошматив! Бачиш, товаришу, які тут діла...

- Да, справді діла, - погодився Гінзбург. - Ти на її уроках бував?

- Та не доводилось... Якось все зненацька вплигло...

- Що ж, доведеться послати товаришку Ольгу, - вирішив Гінзбург. - Вона ж колись учителювала сама, краще нас із тобою розбереться у всьому.

- Ольгу, то й Ольгу, - погоджується Ганжа. - Воно й справді - людина вона стороння, може, й краще розбереться у всьому...

- Ну, а як ваш ТОЗ?

- Та ворушимся потроху...

- Потроху... ворушимся... - невдоволено передражнив Гінзбург. - Щось ти, товаришу голово, не туди танцювати починаєш. Ти що, забув попередню розмову?

- Та не забув, - поліз до потилиці Ганжа, але Гінзбург знову перебив Василя.

- Ну, от що: ви повинні мати зразковий ТОЗ. І він у вас буде! Зарубай це собі на носі! Все, що хочеш, проси - молотарку, трактора навіть у Полтаві дістанемо, але щоб я більше від тебе оцих слів не чув... Потроху ворушимось!.. Не треба було братися, дорогий товаришу... А тепер уже пізно назад рачкувати...

- Та хто ж рачкує? - оборонявся Ганжа.

- ТОЗ нам зразковий он як потрібний! - провів ребром долоні по горлу Гінзбург. - Дядька голою

агітацією не візьмеш – прикладом колективного господарювання треба переконувати. Машинами, тракторами...

– Та ми вже про трактора й не думаєм. Тут коваля хоча б допомогли знайти.

– А свого де поділи?

– Старий помер, а молодий як сказився! Кинув кузню та й майнув до Полтави... І що ми з ним, із чортом рогатим, не робили! Й умовляли, й просили: хоч до літа побудь, попрацюй на громаду! Сам же бачиш, яка зараз пора: в того плуг без лемеша, в того в бороні зуби повипадали. Та хіба мало що треба перед весною полагодити!.. Так уперся ж, як бик. У Полтаву, і квит!.. «Тепер, – каже, – в городі такі люди, як я, он як потрібні! Я там як сир у маслі кататимусь!» А те, що твої односельчани замість борін пальцями землю скородитимуть, то тебе не обходить? І що ж, ти думаєш, сопляк отой відповів? «У них пальці залізні, поборонують і пальцями...» Отут я не витримав: надавав йому по шиї, та ще й ззаду. «Оце, – кажу, – тобі від твого покійного батька, розсучий ти сину!»

– І не допомгло? – Гінзбург чомусь прикрив обличчя долонями, тільки дрібно тремтіли пальці.

– Та хіба такому допоможе? – махнув безнадійно рукою Ганжа. – Вивів я його за сільраду, піддав нижче спини коліном: котись, поганцю, хоч і за кордон, якщо вдома шануватись не вмів. Він і покотився! В той же день забив батькову хату та й майнув із села. «Ви ще, – кричав, – мене згадаєте, ви ще за мною наплачетесь!..»

– Да, без коваля сутіж...

– Хоч під ніж.

– Що ж, доведеться щось придумати.

Полягали спати: Гінзбург і старий Ісак – на ліжках. Ганжа – на двох зіставлених лавах. Ганжа розкинувся могутнім тілом, дихав глибоко й рівно, як натомлений віл, – не прокинеться, хоч із гармати стріляй! Гінзбург зібгавшись у клубочок та підклавши під щоку долоню, спав, як дитина: тихенько поспував, поплямкував губами. Старий же і вві сні немов прислухався, чекаючи, що ось-ось хтось на нього прикрикне, притупне ногою: здригався, тихенько ойкав, зітхав. Серед ночі завозився, забурмотів перелякано:

– Пане уряднику!.. Пане уряднику!.. – Прокинувся, посидів прислухаючись, а потім тихенько зліз, виглянув у одне вікно, в друге та й знову поплівся до ліжка...

Проводжаючи вранці Ганжу, Гінзбург знову пообіцяв:

– Якщо вигорить у мене одне діло, чекай незабаром у гості.

– Привезеш коваля? – зрадів Ганжа.

– Спробую привезти.

– То я чекаю! – гукнув уже із саней Ганжа.

Гінзбург, що стояв на ганку повіткому, помахав йому вслід.

Коваль, що його збирався привезти з собою Гінзбург, жив у великому селі, верст за десять од Хоролівки. Познайомився із ним Гінзбург давно, ще до імперіалістичної, коли йому було вісім років і коли тато його ходив мандрівним кравцем від села до села – обшивав заможних господарів. А що в тих господарів та були часто-густо «невеликі» сімейки, – «тільки він та вона, та старий та стара, та дві Христі в намисті, та дві дівки в колісці, та два парубки вусаті, та два хлопці жонаті...» – що оті Омельки трудилися не за страх, а за совість над продовженням роду свого, то Ісак часто-густо затримувався у одній і тій же сім'ї на місяць, а то й на більше.

До п'яти років Григорій лишався вдома, а як мати померла, Ісак став брати сина з собою.

Доки батько гнув спину, шиючи свитку або чумарку, син гасав разом із сільськими хлоп'яками по левадах та вулицях, розоряв гороб'ячі та воронячі гнізда, валявся на споришеві чи качався у пухкій дорожній пилюці, їв щавель, аж зеленіло в очах, набехкувався недозрілими яблуками й сливами, набиваючи люту оскому. Приходив до тата аж увечері, коли Ісак вибирався із хати з клаптем якоїсь матерії, з ниткою й голкою: в хаті було вже темно. Тикався розкуйовдженою, запиленою головою в татові гострі коліна, підставляв під татові ласкаві пальці худеньку потилицю.

– Ну... Ну, розкажуй, де був? – питав тихенько Ісак, з любов'ю дивлячись на сина.

Гриша тільки зітхав, переповнений враженнями. Потім казав:

- Татусю, я теж буду корів пасти.

- Отак уже й корови? Ну, паси, паси на здоров'я... Тільки що ж ми з тим молоком робитимем, яке ти заробиш? Куди повезем продавати?

Гладив синову чуприну і не знав, яка причина породила оте бажання пасти корови.

А причина була. І досить поважна: батіг. Не звичайний собі батіжок із наспіх обструганим пужалном, що ним тільки мух обганяти, а величезний, сплетений увосьмеро батожище - неодмінна, найголовніша деталь пастухового спорядження. З товстим коротким пужалном, прикрашеним химерними візерунками, з розкішною китицею, гранчастий, довжелезний батіг - король над всіма батогами, цар над всіма канчуками, гроза всякої непокірної тварі. Його й носять не абияк, а тільки через плече, тільки так, щоб тягнувся він за гордим господарем довжелезною звивистою гадюкою. А як він ляскає! Послухайте тільки, як він ляскає!

Про такий батіг мріяв Гриша, ввіткнувшись розпашілим личком в затишні татові коліна, отакий батіг мав ковалів син Петро, що був на два роки старший від Ісакового сина і вдвічі сильніший од нього.

З того батога все й почалося. Бо кому з хлопчаків не кортить хоч раз, хоч однісінький раз потримати казкову ту штуку в руках, замахнутись і, завмираючи серцем, ляснути так, щоб аж небо розкололося навпіл!

- Да-ай! Ну, да-ай!.. Але Петро і не дивиться.

- Я тільки раз, - мало не плаче нещасний, простягаючи руку. - Ти ж Федькові давав...

Та в Петра серце мов із каменю.

Але і в того, що просить, воно не з лопуцька. Ходитиме весь день невідступно тінню, липнутиме смолою, чіплятиметься кострубатим реп'яхом, а таки доб'ється свого: скине Петро оту королівську відзнаку з свого плеча, дасть у тремтячі од нетерпіння руки:

- На, лясни... Тіки за це тричі завернеш корову.

Гриша не вмів ані канючити, ні приставати смолою. Хоч уже встиг познайомитися із хлопцями, однак відчував себе до певної міри чужаком, міським губільцем серед оцих пропечених сонцем, пропахчених димом селяків. Бо не вмів іще скрутити цигарку з листка та висохлого на сонні кінського кізьяка, чвиркнути слиною так, щоб уцілити за п'ять-шість кроків у тоненьку стеблину. Не мав «курчат» на ногах і довгої торби через плече. І хоч все те сподівався з часом набути, але наперед уже знав: не скоро, мабуть, навчиться так кляндати, що й мертвий віддасть, аби тільки відчепився! Тому шукав інших шляхів, підбирав іншого ключика до Петрового серця: цілісінький день слугував Петрові, навіть не натякаючи, яку плату хотів отримати за те слугування.

Перший кидався завертати Петрову корову, коли та йшла у шкоду. Шукав йому листя на цигарки. Ніс за ним торбу, коли перебиралися на інше місце. Збирав сухий, ще торішній бур'ян на багаття, а потім діставав із жару спечені картоплини та й підносив коваленкові, що сидів заморським султаном серед свого вірного воїнства, підібгавши під себе ноги. І вже аж надвечір, коли червоне від утоми сонце, віддавши людям останнє тепло, лягало відпочити на обрії, простягнув несміливо руку.

- А то чого? - вдав, що не зрозумів, Петро. Лукавий, він добре бачив, задля чого старався весь день син кравця!

- Ляснути.

- Ляснути!.. А оцього ось не хочеш? - Петро зсукав брудну дулю та й підніс Гриші під самісінького носа. - Я нехристам батога не даю!

- Ге-е, нехрист, нехрист! - застрибали довкола потішені хлопці.

- Я не нехрист! - знітившись, заперечив Гриша.

- А хто ж ти тоді? - запитав Петро. - І батько твій - нехрист, і ти - нехрист...

Гриша ще дужче зблід, затрусився і несподівано для всіх кинувся головою вперед на свого кривдника. Удар був такий сильний, що застуканий зненацька Петро не втримався на ногах, гепнув на землю, а за ним полетів і Гриша. Качалися в пилюці, лупили один одного. І хоч Гриша був удвічі слабший, він не здавався: зінським щеням вчепився в Петра, дряпався, кусався, молотив ногами й руками, не відчуваючи болю від ударів свого супротивника.

Притихлі, вражені сміливістю оцього зайди, стояли довкола хлопці, а нікому не потрібний зараз батіг сиротливо лежав на землі...

Забачивши сина, що нещасною, обшарпаною тінню повернувся із пасовиська додому, Ісак мало не зомлів:

- Ай-вай!..

Мив над коритом, ойкав стиха над кожним синцем:

- Що б сказала твоя мати-покійниця! Що б вона сказала...

Гриша тільки сопів та мовчав. І як не допитувався Ісак, так ні про що й не довідався.

Та якщо Гриша проковтнув язика, то розпустили свої язики оті хлопці, що були свідками бойовиська. І на ранок до Ісака прийшли несподівані гості: похмурий бородатий коваль Арсен Головань приволік свого сина за червонюще насмикане вухо:

- Добрий ранок у хату!

Ісак зупинив швейну машину, зсунув на лоба окуляри, заблимав перелякано повіками: боже, що іше накоїв його Гриша!

- Ану, зовіть, Ісаку, свого: маю дещо запитати.

«Ага, тільки запитати», - відлягло трохи від серця кравцеві. Висунувся у вікно, закричав, махаючи руками:

- Гришо! Біжи сюди, Гришо!.. Біжи, щось таке дам! - бо синок, спасибі йому, часто не озивався: вдавав, що не чує.

Захеканий, влетів до хати хлопець. Побачивши свого ворога, смикнувся, було, назад, але здоровенна ковалева рука, обтягнена шкірою, в яку навіки в'ївся метал, лягла на худеньке плече, прикувала хлопця до місця.

- Так це ти з моїм побився?

Хлопці мовчали, опустивши набурмосені лоби.

- За що ви?

Хлопці наче оглухли.

- Обзивав він тебе нехристом? - допитувався у Ісакового сина коваль.

Гриша зиркнув на Петра, що, здавалося, навіки зав'яз вухом у батьковій залізній руці, і в нього в самого защеміли вуха.

- Обзивав чи не обзивав?

- Не обзивав.

- Так за що ж ви побилися?

- Так...

- Так? - аж підскочив Ісак. - Ви чуєте, вони собі побилися так! Отак зійшлися та й давай дубасити один одного!..

Та - лусь-лусь сина по лобі наперстком...

Так і не добившись правди, коваль попрощався й пішов, випустивши нарешті синове вухо. А за якийсь час, коли Гриша знову вийшов до пастухів на толоку, Коваленко перший підійшов до нього:

- Давай миритись.

Гриша, що вже був наставив кулачки, вражено заблимав очима.

- Хочеш, я тобі батіг подарю? Хочеш?..

І вже здимає з плеча отой казковий батіг і подає його Кравченкові. Хлопці так і застигли з роззявленими ротами. Гриша ж, переборюючи нелюдську спокусу, тихо сказав:

- Не треба мені батого. Ти краще не обзивай мене... так...

- Хлопці! - закричав тоді Коваленко, повернувшись до пастухів. - Ось хрест святий, хлопці: хто

обізве Гришу нехристом, той матиме справу зі мною.

Взявши Гришу за руку, підвів його до багаття, посадив поруч із собою, дістав із ганчірочки перетертий, висушений сонцем кінський кізяк, зів'ялений кленовий листок:

- Хочеш, я тебе курити навчу?..

Згодом Ісак перебрався із цього села в друге – і як же плакав Гриша за своїм новим другом! Зустрічалися вони рідко: може, раз на рік, двічі, але ні відстань, ні час не розбили отієї в дитинстві започатої дружби. Росли, мужніли якось непомітно, поступово привчались до діла: Гриша, помагаючи татові, освоював ремесло кравця, Петро – коваля.

Ті майбутні професії ще з молодих років відкладалися на хлопцях. Гриша ріс трохи сутулим, кволим, пучки на пальцях ставали як решето: з дев'яти років учив його тато «ганяти голку». Петро ж гнав у широкі, як ковальські міхи, груди сталеві бугристі мускули, і пропечена жаром, обсипана вогнистими іскрами, затверділа на долонях шкіра його поволі темнішала, набирала металевого відблиску, так що згодом уже й не розбереш: руку чи шматок відполірованого заліза подає тобі людина!

«Хорошим кравцем буде Гриша, – не раз крадькома милувався сином Ісак. – От якби тільки поменше читав. А то все книжки та книжки, не погуляє, не відпочине, аж жалко дивитись!..»

«Гарний коваль вийде із Петра, їй-богу, гарний! – задоволено покректував старий Арсен, дивлячись, як ухопив синок, ніби граючись, пудовий молотище та й заніс над головою: підставляйте, тату, леміш! – Аби тільки пошвидше дурість із голови вивітрилась...»

Друзі стрічалися рідко, але як уже здибаються, то ходять укупі – водою не розіллеш. Уже отець православний закидав ковалеві, що його син водиться з нехристом: дивіться, одіб'ється од рук, заведе його отой син сатани в якусь біду! Вже шановний ребе, зустрічаючи Ісака, вказував йому на те, що лихою доріжкою пішов його син: дружить із гоями, а та дружба не доведе до добра! Вже й урядник викликав на смерть переляканого Ісака та все допитувався, які книжки чита його син і з ким водиться.

- Дивись, Ісаку, щоб твій розумник та не намудрував чогось недозволеного. Отого, що пахне тюрмою!

Ісак тільки здригався. Ісак тільки шулився, намагаючись зайняти якомога менше місця в суворих урядникових очах. Пане уряднику, та що ви таке кажете? Щоб його Гриша, його син... Та він мухи не зобидить, пане уряднику!.. А повертався додому – лише безпорадно зітхав. Що йому зробиш, коли він уже не хоче й слухатись тата? Вони тепер такі всі розумні, що їм уже непотрібні тати. Вони уже граються в отих бунтарів, поки візьмуть та й дограються...

І догралися!

В тисяча дев'ятсот шостому році, коли озвіріла чорносотенна банда рушила на квартал єврейської бідноти, коли над густим натовпом, понад іконами й портретами царя спиртовим перегаром повисло многоголосе «Боже, царя храни», привів Петро із свого села трьох парубків і, озброївшись величезним дубовим кіллям, разом із Григорієм Гінзбургом та членами його збройної дружини, разом із робітниками депо рушили стрічати незваних «гостей».

Отут і пригодилася Петрові набута в кузні, набита молотом залізна сила: не пожалів він ані кілка, ані чужих ребер. Не одному пустив дурної крові, щоб трохи прояснилося в голові, та й попав разом зі своїм другом до в'язниці за «подстрекательство к бунту і активное участие в беспорядках». І не минути б їм царського суду і каторги, якби були трохи старші. А так вивели їх із камери після двотижневої відсидки, нагримали, настрахали та й відпустили додому.

Разом забрали їх і на військову службу, майже водночас повернулися з громадянської: Гінзбург – у повітком, Петро Головань – помагати старому батькові в кузні, а заодно й піднімати село на зміцнення молодого Радянської влади...

Отож до оцього свого товариша й поїхав Гінзбург в легких повіткомівських гринджолятах. Розсудив так:

- Два ковалі на одне, хай навіть і велике, село – чи не занадто жирно, Петре Арсеновичу? І чи невідомо тобі, старий мій друзяко, що Ганжа уже й очі прогледів, виглядаючи собі коваля?

- А чого свого не вберегли? – Гінзбург розказав і про це.

- Треба ще в батька спитати. Пішли до хати, вони саме вдома.

Петрів батько за всі оці роки таки добре подався: колись чорна чуприна взялася сивизною, срібні

нитки повились і в бороді та вусах. Він все частіше залишав кузню на сина, а сам пропадав у садку: захопився на старість садівництвом. Списувався з відомими садоводами, діставав щепи, збирав нові, небачені досі сорти яблук, груш, слив.

- Що ж, - сказав старий, вислухавши Гінзбурга. - Коли так, то я не проти. Воно звісно: без коваля їм хоть пропадай.

- Тим більше що не назавжди піде туди Петро, - додав Гінзбург. - Полагодить людям реманент та й повернеться...

- То я за тобою завтра й заїду, - нагадав Гінзбург, сідаючи в сани. - Встигнеш зібратися?

- А що мені, бурлаці, збиратися! - засміявся Петро. - Струмент у руки, торбу на плечі - та й готовий.

- Ну, бувай здоровий! Завтра по обіді заїду.

- Заїжджай.

Гінзбург ляснув віжками, кінь легко і весело виніс grindжолята за село, на рівну степову дорогу. Дзвінко рвав копитами збитий, втоптаний, спресований зимовими морозами сніг, а довкола застигли, розіслалися безмежними заметами поля. Морозне повітря обдувало Гінзбургові щоки, холодило очі так, що аж сльози виступали, щипало за носа, та він не скулився, не ховався обличчям в овечий комір кожуха, а, випроставшись назустріч тугому пружному вітрові, дихав на повні груди, і його застояна, отруєна затхлим кабінетним повітрям кров все швидше і швидше струмувала по жилах.

Щасливо і радісно дивився Гінзбург на немов викутий із застиглого полум'я захід, що з останніх сил утримував на своїй вузькій та довгій долоні сонце, яке великою ртутною кулею намагалося скотитись донизу; на глибокі сніги, що з кожною миттю набували все густіших та густіших рожевих тонів, а в яругах та вибалках уже синіли од холоду, і задоволено думав, що, незважаючи на посушливу осінь, вологи вистачить і люди будуть із хлібом. Бо за роки дитинства, а потім і юності навчився Григорій поважати нелегку працю хліборобів - оцих всіх дядьків, які одвічно несуть на своїх плечах весь рід людський, годуючи його, напуваючи та зодягаючи, і яким, по злій іронії долі, зроду-віку не вистачало місця за велелюдським столом: тулилися несміливо десь аж у кінці та й дякували Богові, що хоч звідти не турять у шию.

«Якби весна не підвела! Щоб не скресли відразу сніги, щоб встигла зволожитись земля - то й будемо з хлібом, - Гінзбург потер щосили носа, на ходу скочив із саней, побіг поруч, зігріваючись. - Ну й мороз, біс його побери! Такої зими давно не бувало!..»

- Да, надворі мороз! - ствердив Ганжа припущення діда Хлипавки, що нинішня зима не на жарт розгулялася: «жмють і плакати не дають!»

- Ти б, Василю, хоть кожуха дістав, - жалісливо моргає дід на блаженську шкуратянку, підбиту лихими вітрами. - А то стрибаєш, як той горобець, аж неприлично на тебе дивитись!

- Нічого, яюсь перестрибаємо, вже до весни недалечко.

- Недалечко то недалечко, тіки отак недовго і душу одморозити. Он у мого кума як було...

Та Ганжі зараз немає ні часу, ні охоти слухати, що сталося із дідовим кумом. Насуває на лоба шапку («Добре, хоть шапку дістав. А то ходив би у картузику - тільки вухами ворухив би!»), не дивлячись на діда, каже:

- Я пішов.

- Помагай тобі Бог! Кхи-кхи-кхи!.. - закашлявся дід, коли Ганжа обпик його таким поглядом, що аж душа отерпла. «Вовкулака, чистісінський тобі вовкулака! Як вилупиться: хочеш не хочеш - до вітру попросишся! О-хо-хо! - позіхає Хлипавка та й хрестить широко розтуленого рота. - І що воно за люди теперечки повелися? Чудні якісь люди. Все бігають, все метушаться... Бач, морозище який, добрий хазяїн і собаки надвір не вижене, а він погнав, як оглашений... І то б, сказати, по якомусь сурйозному ділу. А то за шмат кишки - сім верстов пішки. Тьху!..»

Дід плюється презирливо і заходжується мостити постіль. А думками - все довкола Ганжі, все довкруг нього. Бо, признатися, дід Хлипавка косо, дуже косо дивиться на оцю «незаконную связь». Пробував було натякнути Ганжі, що нехороше і перед людьми, і перед Богом нехороше... Дак хіба ж із ним погомониш по-людському? Хіба поговориш? Визвірився так, що аж душа в п'яти ввійшла...

Образившись, став інакше доповідати голові, коли в пізніх сутінках тихцем стукала у вікно ота вертихвістка. То заходив бочком до кабінету, коли були люди, таємниче кивав пальцем, голосно шепотів: «Василю, а ке сюди!», тепер же просунув голову в двері, кричав, як до глухого:

- Василю, тамечки до тебе мадама прийшла!

- Яка мадама? - витріщив очі Ганжа.

- Та ота, що ти їй позаминулої весни поле горав! Під сільрадою ждьоть...

Червоний, як варений рак, Василь вискочив у сіни, а дядьки - хто закашлявся ніби од диму, хто почав запихати вуса до рота - догадались одразу, яка то мадама прибилася до голови.

- Ви, діду, оте пакосне слово викиньте з голови й каблуком притопчіть! - наказав згодом Ганжа.

- Та я, Васильку, що ж... То просто так, прийшлося що слова... - І, щоб зовсім зам'яти вчорашне, переключився на інше: - От що мене непокоїть, Васильку...

- Що там іще? - невдоволено Василь, думаючи, що дід знову почне натякати про Марту.

- Солому хтось краде.

- Яку солому?

- Та нашу ж, сільрадівську! Що ми нею топимо... Як вийду вранці, так в'язки й не дочитаюся... Та й бере ж безсовісно... Не підряд, а насмиче зі стіжка, натрусить, аж жалко дивитися. Щоб же його лиха трясця трусила!

- А ви упіймайте.

- Та я вже пробував. Я вже, Васильку, й капкана наставляв, коли ти до повіту їздив...

- Ну й що, попався?

- Та де там попався, коли я сам в капкан ускочив! Вийшов увечері брати солому, а про капкан забув... От ти смієшся, а я щитай, що із час пробі кричав, весь голос зірвав. Капкан же той на вовків! Як ухопив мене за ногу, то я думав, що вже так і останусь калікою... Добре, що хоть у валянках був, а то і ногу відбило б! До вечора зайцем стрибав - усе не міг на ногу стати...

- Ото вдруге ходіть обережніше.

- Та я його більше й не наставляв. Бог із ним, із капканом!.. Я, Васильку, отого злодюгу і так упіймаю. Я його, чорта, підстережу!

Але, незважаючи на всі нахваляння, злодій уникав дідових рук. Дід аж схуд, аж почорнів, бо мало того, що день і ніч гризла за серце досада, так ще й Ганжа взявся глузувати із старого. Питає щоранку:

- Ну що, діду, впіймали?

«Ладно, Васильку, ладно. Дай час, і моє зверху буде. А вже ж як упіймаю, я з нього, чорта, з живого шкуру лупитиму! Не випущу, поки він мені всіх моїх безсонних ночей не одкричить!»

Отакими мстивими думками тішився дід Хлипавка, лаштуючи собі постіль. Отак він думав у той самий час, коли Ганжа ішов тихою, наче вимерзлою, вулицею села.

Тини, хати, комори й повітки - все тонуло в глибоких снігах. Сніг був скрізь, навіть звисав на деревах, на оголених почорнілих гілках пухнастими білими гніздами. І здавалося, що в усіх отих гніздах сидять якісь чудернацькі, теж білі, птахи, сидять насторожено, німо і дивляться на Ганжу холодними, жорстокими очима. Спіткнешся, впадеш, будеш замерзати, будеш конати - вони і не стрепенуться, й не зблимнуть. Аж тоді як похолонеш, безшумно злетять, змахнувши прозорими крилами, обсядуть все тіло, і воно зіллється із снігом, так що уже й не розгледіти його, не відшукати, а вони, оті птахи, будуть довбати крижаними дзьобами, викльовуючи рештки життя.

«Да, справді «жмьоть!» - ворущачи плечима, щоб хоч трохи зігрітися, думає Ганжа. Мимоволі прискорює ходу, а в нього над головою холоне небо. Пропечене лютою стужею, покрите зоряною памороззю, воно тихенько полускує, потріскує, і тоді на свіжих зламах ясними крижинами спалахують нові зірки.

«Да, мороз так мороз! - знову подумав Ганжа, б'ючи себе по плечах руками, - Давно такого не було. Хоч би сади не повимерзали. Воно хоч і снігу до біса, а попалить отак ніч-другу, то й покалічить дерева... А з хлібом таки будем, бо нікуди діватись оцим снігам, всі в землю підуть. Так що даремно панікували...»

Не без задоволення пригадав, як допоміг людям зібрати озиме зерно та обміняти в сусідній губернії на ярвину. Прийде весна, розтануть сніги, запарує сонцем пригріта земля - жоден шмат зораного,

підготовленого ще з осені поля не залишиться незасіяним. Будуть із хлібом дядьки – буде хліб і в держави!

Лише кілька хазяїнів наважилися посіяти озимину. Серед них був і Протасій.

Вибрався восени на свій лан та й заходився сіяти.

– Протасе, що ж бо ти робиш? З весни не орав, парів не держав, стерні не лушив, земля на камінь пересохла, а тепер її ралом дряпаєш та зерно сієш на вітер!

– Не ваше діло! – наставляв на порадників з-під кургузої шинелі кам'яне своє гузно Протасій. – Ідись собі та не мішайте, я вже якось без вас обійдуся. Як Бог по ниві походить, то й на камені вродить.

– От же людина! – плювались сердито дядьки. – Ото вже таке шалапутне вродилося: створив Бог та й носа висякав!..

«Да, таки мороз», – силоміць жене Ганжа од себе невеселі думки про Марту. Бо нехороше, зовсім нехороше виходить із Мартою!

Скільки разів про себе вирішував: треба кінчати. Сказати їй прямо, що так і не зміг полюбити – не розтанув отой холодок довкола серця, як він його не намагався відігріти. Чесно намагався, сам беручи себе за груди, за душу: що ж тобі, розсучий ти сину, ще не подобається? Чого іще треба? Яку заморську лялю чекаєш? Чуєш, ти, дурню старий, посічений сивизною сорокалітній ти чоловіче! Придивись до своїх зморшок – яку дівчину вони причарують? Поглянь на свої покалічені пальці – хто їх іще, окрім Марти, отак цілуватиме? Олена?..

Оленка ж лежить в могилі – не поцілує, брате, не поцілує. Не ворухне навіть зітлілими вустами, хоч ти, божевільний, ховаючись од людей, приходиш іноді, в найтяжчі для себе хвилини, у гості до неї. Сідаєш коло могили, щоб не помітили люди, і тільки б Оленка могла побачити, яким ти іноді буваєш нещасним та втомленим, як гаснуть твої очі й безсило опускаються плечі. Та вона лежить мовчазна і німа, і, можливо, їй уже не до тебе. Бо живому – живе, а мертвому – мертво. Бо нікому не дано переступити оту межу, яка відділяє життя від смерті. Да-а, глибокий плужок її проорав – не засиплеш, не перекинеш містка, хіба що сам покотиться в неї...

«Що ж робити нам, Марто, з тобою? Як іще тебе пригорнути, щоб розтопився отой холодок, як цілувати, щоб зайнялось моє серце? Як це зробити, щоб не тільки тілом – душею злитися з тобою, бо я сам цього хочу, бідна ти моя молодиче!..

Ех, діла, діла! І надало ж мені отоді прийти в гості та випити самогонки, будь вона тричі проклята!» – з запізнілим каяттям думає Ганжа, йдучи та йдучи до Марти. До Марти, що замикається так, наче сотні коханців рвуться до неї у хату, а вона воліє одчинити тільки одному. Тільки єдиному, якого чекає, завмираючи серцем, щойно ненависне їй сонце закотиться нарешті за обрій та й поволочить за собою догораючий день.

Котись, котись та й не вертайся довіку! Хай вічно буде ніч. Нехай буде темрява. Щоб лише зорі та місяць у небі стерегли їхній сон, їхні гарячі обійми. Та не встигне Марта наобійматися, не встигне упитись, як воно, оте сонце, з усіх ніг оббігши землю, видирається щосили на обрій, виставля свою дурну пику, світить безсоромними очима прямо у вікна.

Чого тобі треба? Що ти тут забуло? Хіба не бачиш, хто лежить біля мене?

Затуляє милого всім тілом, затримує рештки темної, милої, зігрітої теплом їхніх тіл ночі, а воно висмикує та й висмикує їх загребуваними своїми руками. І немає вже Марті порятунку від сонця.

А коли Марта одного разу рипнулася була завішувати на ніч вікна, Василь зірвав рядно, кинув на лаву:

– Хочеш, щоб завтра й обід проспали?

А хоч би й проспали, Васильку, хоч би й проспали! Яке кому діло до цього? Хіба не можна хоть раз полежати вволю, поніжитись од душі, поспати по-людському, а не по-

заячому?..

– Марто! Та чи ти оглухла там, Марто!.. – вже стукає сердито у шибку Ганжа, пританцювуючи на морозі.

Ой, лишенько!

Задумана Марта зривається так, що аж серце заходиться, аж темніє в очах. Намацує засув, рве його набік з таким поспіхом, наче Василеві по той бік дверей загрожує нагла смерть.

- Та заходь же, заходь. - І ще в снігах обвилась довкола нього - приросла, прикипіла.

- Сказилась, чи що? - одбивався Ганжа. - Дай хоч дихнути!

- Де ти так довго був? - наче й не чуючи, шепотіла вона, цілючи його в шию, у підборіддя, в жорсткі, насталені морозом вуса. - Де?..

- Там, де й завжди... Ти хоч у хату пустиш, чи отак і проколядуємо в снігах до ранку?

Аж тепер трохи отямилась. Взяла його за руку, повела, як маленького, за собою.

«І що за скажена молодиця! - дивувався Ганжа, йдучи вслід за Мартою. - Вже три роки знайомі, а все не охолоне!»

В хаті було чисто, затишно, тепло. На столі вже лежала хлібина і ніж, коло неї стояли дві миски, а поміж ними тулились одна до одної дві дерев'яні пофарбовані ложки: купила їх Марта три роки тому на ярмарку в Хоролівці, вже після того як зійшлася із Василем. Тут же, на лаві, на чільному місці, де мав завжди сидіти господар, лежав чистий, вишитий веселими червоними півнями рушник: витирати руки та губи.

- Добрий вечір у хаті, - неголосно привітався Ганжа, знімаючи покриту інеем шапку. - Діти вже сплять?

- Сплять. Вони в мене, Васильку, слухняні: як вечір, так і на піч.

- Та знаю, що слухняні...

Не поспішаючи, наче вагаючись, Ганжа знімав шкуратянку, а очима - все вбік од постелі: заслала її Марта свіжісіньким простирадлом, поклала дві пухові подушки, ще й ковдру загорнула, щоб, мабуть, потім не гаяти часу. І так потягло вилежаного на поруділих газетних підшивках, на рипучих сільрадівських столах Василя в оту чисту постіль, що хоч зразу лягай, не чекаючи на вечерю!

Поклав шкуратянку на лаву, неспіхом сів до столу.

Марта раз-раз - рушник йому на коліна, раз-раз - метнулася до печі: стукнула-грюкнула - і вже парує у мисці борщ, лоскоче ніздрі неймовірно смачним духом.

- Трохи вип'єш із морозу, Васильку?

Стояла перед ним, тримаючи в одній руці пляшку, а в другій - чарки.

- Не треба, - не хоче сьогодні втрачати голову Ганжа. Та й з якої радості? - Так недовго, Марто, й розпитися.

- Що ж, не треба, то й не треба, - покірно погоджується молодиця. Відносить пляшку до мисника, сідає поруч із Василем так, щоб весь час торкатися його плечем.

- Ріж, Васильку, хліб, я тобі ще підсиплю.

Василь бере хлібину, не поспішаючи, щоб не проронити додолу жодної крихти, так, як учили батькомати, відкраює два шматки, а Марта, мов заворожена, не спускає очей з його рук:

- Як ти, Васильку, гарно хліб ріжеш!..

Потім, коли вгамувалася перша жага поцілунків, коли вони лежали, натомлені, на пом'ятій постелі, коли поринута в темряву хата стала немовби погойдуватись, дрімотно скліпуючи волохатими віями, Марта, спершись на лікоть, нахилившись над Василем, що лежав, заклавши руки під голову, тихо допитувалась:

- Ти любиш мене?

- Як тобі, Марто, сказати...

Ганжа сів, дістав цигарку, тернув сірником.

Вогняна цяточка то розгоралася, то гасла, покриваючись попелом. Не зводила Марта з того вогника погляду, і коли він згасав, вона ледве втримувалась, щоб не дмухнути на нього. Щоб не погас, щоб розгорівся веселим, рівним, світлим вогнем, щоб осяяв усю хату та так і горів з дня у день, з року в рік.

Та ось Василь, затягнувшись востаннє, кинув цигарку на долівку: падучою зіркою пролетіла вона в темряві, спалахнула востаннє та й погасла.

- Не знаю, що тобі, Марто, й сказати...

- Так чого ж ти ходиш до мене?

- І цього, Марто, не знаю... Мабуть, що й не треба ходити...

Марта більше не питає нічого. Упала обличчям в подушку, запустила в густі коси пальці, тремтить оголеними плечима, мовби з морозу.

- Ну, не треба так, Марто, - глухо говорить Ганжа і, щоб хоч трохи утішити, пробує погладити її по голові. Але Марта різким рухом скидає його долоню, ще глибше заривається в подушку, наче шукає там порятунку.

Ганжа обережно встав, почав одягатися. Взявши в руку шапку, нерішуче постояв, підійшов до завмерлої молодичі.

- То я, мабуть, піду. - Марта - ні слова у відповідь.

- Зачини за мною, Марто, - та й пішов, наче злодій, із хати.

Гінзбург приїхав якраз тоді, коли до сільради почали сходитися дядьки на «червоні досвітки» - послухати свіжу газетку, погомоніти, вбити довгий зимовий вечір, що тягнеться, як ледача худобина: скільки її не поганяй, а вона ледь переставля ноги!

Сьогодні набилося до сільради особливо багато людей. Наче й не казав нікому Ганжа, що має приїхати секретар повіткому, хіба що зронив ненароком слівце, та в селі, де ніщо не пропадає, не валяється даром, воно не могло отак за будь здоров загубитися: хтось підхопив та й пустив на прудких ніжках од двора до двора, від хати до хати.

- Чули, приїжджає з повіту начальство?

- А для якої лихої години?

- Щось, мать, будуть ділити.

- А мо', переділять будуть землю? Бо в мене ж он шестеро, та жінка, та я, от виходить менш аніж по десятині на їдока... А у сусіда ті ж п'ять десятин на чотири душі... То де ж, питаю вас, справедливість?

- У жінки своєї треба було спитати, коли до постелі лягав!

А дехто з отих жартунів, що не перевелися, спасибі їм, та й довіку не переведуться на нашій землі, візьме та й додасть:

- Ні, люди добрі, зовсім не тому їде до нас начальство! Чував я, що вийшов указ: замість чоловіків жінок ув армію брати.

- Бабів? - витріщають баньки легковіри.

- Еге ж, їх... За гряницею уже з усіх армій чоловіків у три шиї повиганяли. Тіки жінок і беруть.

- То для чого ж, куме, жінок?

- А для того, щоб армії лютіші були... Бо ми, куме, як із вами б'ємося? Кресонули один одного кулаками по чому довелось, пустили юшку та й розійшлися тихо-мирно додому... Ану ж зчепляться моя Варка та ваша Горпина! Війна їдьоть, аж страшно дивитися!..

- Да-а... - тягне збентежено кум та й лізе п'ятірнею до потилиці. - А що ж ми, куме, без жінок робитимем?

- А нас будуть прикріпляти до тих, котрі браковані.

- Дак їх же не так багато й лишиться! - сумнівається кум.

- То й що з того, що небагато. Нас же будуть прикріпляти до одної по дюжині...

- Хіба що так, - здається довірливий кум та й почеше, задумавшись, потилицю: чи не займати чергу до якоїсь бракованої?..

Тож і не дивно, що набилося сьогодні у сільраду людей - яблуку ніде упасти. Були тут всі свої, всі комнезаможі, що майже кожного вечора збиралися докупи. Он Володька Твердохліб сидить насуплений: чи не посварився з Марійкою? А може, невеселі сільбудівські справи не дають йому спокою? Ворушить червоними губами, немовби щось шепоче сердито про себе, неприязно поглядає

на тих, що дуже вже порозпускали язики. Точать собі яси, мовби вони десь на колодках, а не в сільраді, під великим портретом вождя революції. Довкола того портрета – чорна стрічка, яку ще в двадцять четвертому році, в день смерті Ілліча, повісив Ганжа.

«Ото наш сум, ото наша й кров», – сказав тоді дядько Василь, притискаючи до грудей скалічені руки.

Стрічку так і не знімали. Щоранку здував із неї Ганжа обережно пилюку, розгладжував своїми укороченими долонями.

Трохи далі од Володьки, в тісному гурті дядьків, – Іван Приходько. Цьому їсти не дай, аби тільки язиком почесати! От і зараз плеше щось про Чемберлея, потішає дядьків. «І чого б я ото язика отак розпускав! – осудливо дивиться на дядька Володя. – Все б їм хішки та хашки... Нема того, щоб серйозно про міжнародний стан поговорити! І куди дядько Василь дивляться, що не зупинять!..»

Але Ганжі зараз не до Приходька: схилився над столом, записує щось до великого, з обтріпаними палітурками зошита. Щось дуже важливе, мабуть, записує, бо не бачить і не чує нікого, зосереджено морщачи лоба.

А до нього вже підбирається старший брат Приходька – Микола: поглядає на заклопотаного голову, покахикує обережненько в кулак, аби привернути до себе увагу: видно, має якусь справу до Ганжі. Цей свого не пропустить, цей задаром навіть на отакі вечорниці не прийде!

«І ти дивись: брати, а отак між собою несхожі!» – розмірковує Володька. І коли б його воля та влада, він і хвилини не терпів би в сільраді оцього «культурного хазяїна», а за Володьчиним твердим переконанням – куркуляки. Бо встиг нажити незаможник Микола Приходько за роки радянської влади жатку, сіялку, сортировку, плуга, три борони, доброго парокінного воза, двох коней, корову якоїсь заморської червоної породи, що давала за надій по відру молока. Поставив новий хлів, кошару і стайню, а тепер поглядає і на стару, обшарпану хату свою, що загрузла аж по віконниці у землю: чи не звести нову, рублену?

– В куркулики вибиваємось? – не витримав якось Володька.

– Не в куркулики, а в культурні господарі! – образився той. – Сама влада закликає збагачуватись, бо яка їй користь од таких, як ти, голопузих? І не тобі, соплякові, мене вчити, як хазяйнувати!..

Після тієї розмови поміж ними чорною кішкою пробігла неприязнь.

І тільки один гладить зараз своїм видом Володьчине серце – Петро Нешерет. «Оце справжній пролетар – побільше б таких! Не прагне отого проклятого багатства, од якого на світі все зло, не ганьбить своєї незаможницької честі зайвим кілком у дворі: знає, що рано чи пізно, а прийде оцьому ненависному індивідуальному господарству кінець, настане всесвітня комуна. Отоді й прийде у неї дядько Петро – голий-голісінкий, чистий од дрібнобуржуазної власності, зі святими незаможницькими мозолями на своїх пролетарських долонях».

Він і зараз не пропхався наперед, хоч і мав на те повне право, а примостився біля одвірка; тихенько смокче цигарку, посміхається до кожного, наче дитина: нікого, мовляв, я не хочу скривдити, а хочу, щоб всім було добре. І вже чіпляється до нього Іван Приходько з неприпустимими для сільради розмовами:

– Петре, агов, Петре! А розкажіть, як ви женилися... Та чого ви мовчите? Розкажіть, не стісняйтесь, тугечки ж всі свої... Не хочете?... Ну, то я уже за вас розкажу... Ото, люди добрі, як оженився Петро та привів молоду жінку у хату, то ніяк попервах у них тее то як його не виходило: одвертається од нього жінка до стіни, і квіт!.. Да-а... Десь уже на третій день Петро й каже батькові... по-секретному... Батько у нього спав у тій же хаті, на печі... «Ви, – каже, – тату, подужче хропите, як полягаємо, бо Фрося соромиться: все думає, що ви не спите...» То батькові сина жалко, от він, як полягали, і давай хропити щосили... Хропів, аж посинів, мало на той світ не преставився. А на ранок і питає сина, чи все гаразд, «Та де, тату, гаразд, коли ви вже дуже сильно хропіли – Фросю лякали!» Ех, як лусне батько кулаком сина по лобі: «Розсучий же ти сину, я, можна сказати, голос зірвав, ледь Богові душу не віддав, хропучи, а ти ще з батька насміхатися!..»

– І неправда, й не вдарили! – не витримав Петро.

– Не вдарили? – здивувався щиро Приходько. – Як же, Петре, не вдарили, коли про це твій тато-небіжчик моєму покійному батькові розказував!

А дядькам що, дядьки раді нагоді посміятись, хоч мало хто вірить отій всій історії: і старий, і малий знає, що воно за птиця – Іван Приходько. Бувало, йде влітку селом – шапка аж на очі насунута, вид заклопотаний, йде і вроді нікого не бачить.

– Добридень, Іване! Що це ви, забагатіли, що так загордилися?

- Це ви, Свириде? - немов аж прокинеться Йван. - Звиняйте, і справді не побачив. Тіки не з того, що забагатів.

- Осліпли, чи що?

- Та й не осліп... Йшов оце мимо Ониська, а там таке, що аж страшно дивитись... То бувайте здорові!..

- Та постійте, Іване! - біжить уже слідом розпалений цікавістю Свирид. - Скажіть, що там таке.

- А що там, Свириде. розказувати. Я не радий уже, що й сам побачив, а тут іще й вам розказувати...

Так і не добившись нічого, Свирид постое-постое та й почеше в самісіньку спеку аж на той край села: подивитися, що ж там таке коїться в Ониська.

А Онисько або спить собі в холодочку під грушею, нічого не відаючи, або його й зовсім удома немає. Аж тоді змикитить Свирид, як ошукав його клятущий Іван! Зрозуміє, та вже буде пізно.

І тож скажіть: всі знають, що за ягідка Іван, а захоче - кого завгодно обдурить. Підстереже, смикне за лукаву ниточку - і вже ти й на гачечку!

«І що за людина дядько Іван! - коситься невдоволено Володька. - Зовсім, можна сказати, несерйозна людина!» І вже збирався Володька вийти у сіни, щоб не слухати пустих побрехеньок, як появився Гінзбург, ведучи за собою плечистого незнайомця в новому, до колін, кожухові.

«А це що за цабе?» - приглядалися та принохувалися враз притихлі дядьки. Вловили запах вугілля й перепаленого заліза, помітили й чорні, металевого блиску долоні: «Еге, так ось кого нам привіз секретар!» - та й потяглися по кисети - вгощать коваля тютюном. «Бери, чоловіче добрий, хоть все вигрибай, тільки визволяй нас із лихої біді!»

- Ну як? - запитав голосно Гінзбург, потираючи червоні з морозу долоні. - Як поживаємо?

- Живемо - не горюємо, - відразу ж Іван Приходько (і тут мусив бути попереду). - В кого дірка на латці, в кого латка на дірці, а хто й так - до місяця голою спиною світить.

Дядьки стримано засміялися, Гінзбург же весело зауважив:

- Ой, хитруєте, Іване. Щось я не бачу дірок!

- Дак Радянська ж влада їх нам давно позалатувала! - вивернувся Іван.

- Хіба що так! - розсміявся Гінзбург. Та відразу ж до Ганжі, що посунувся за столом, даючи гостям місце: - Ну, голову, став могорич: дивись, кого я тобі привіз!.. Знайомся, Петре, оце голова сільради комуніст товариш Ганжа...

- Та ми вже начебто й знайомі, - перебив Гінзбурга Ганжа, тиснувши Петрові руку. - У тебе, товаришу Григорій, і зустрічалися ж... Значить, до нас?.. Ти нам, товаришу, он як потрібен!

- А кузня хоч ціла?

- Ціла, все ціле... Й інструмент весь на місці. Той песиголовець хотів із собою забрати, так я не дав... Так що завтра можеш і починати. Вибереш собі підручного та й починай...

Гінзбург пригладив чуприну, обвів світлим поглядом дядьків, що аж курить перестали, прислухаючись до розмови начальства.

- Ну як, товариші, буде цього року врожай?

- Та має бути, якщо вродить...

- Як дощі добрі підуть, то воно, звісно...

- Земля дуже пересохла: пішла під сніг, як із печі...

- Воно хоть і снігу до біса, а, не доведи Господи, сонце припече - враз постікає. Не встигне й зволожить як слід...

Гінзбург слухав оті дядьківські прогнози, і його ані дивували, ні дратували ухильні відповіді. Бо така вже одвічна доля селянська: робити й не знати, які плоди принесе ота велика робота. Не спалить посуха, не виб'є град, не вимочать дощі, то, може, й сповняться несміливі наші надії. Так-то, товаришу секретар...

- Що ж, будемо надіятись на гарну погоду, - сказав Гінзбург. І голосно до Ганжі, так щоб усі

почули: - Ти розповідав людям про конференцію?

- Та ще збори не встигли провести, а так знайомив, - неспіхом відповів Ганжа. Щось пригадав, мабуть, веселе, бо на твердих губах затріпотів ледь помітний усміх. Та він відразу ж його стер, провівши долонею на вусах, кашлянув, ховаючи від Гінзбурга очі, поскаржився: - Неув'язочка тільки одна вийшла у нас, товаришу секретар....

- Ану, давай, викладай.

- Опозиція у нас виявилась. Щодо лінії партії на українізацію радянських установ.

- Опозиція? - ще більше здивувався Гінзбург, - Хто ж у тій опозиції?

- Дід Хлипавка.

- От тобі й маєш! - аж руками розвів Гінзбург - Твій, можна сказати, найвірніший соратник...

- Еге ж, соратник. Воно, мабуть, завжди отак із соратниками...

- Що ж він хоче?

- Хоче, аби начальство тіки російською мовою говорило. Бо як же, каже, тоді й відрізнити, де начальник, а де рядовий?.. Раніше, за царя Миколи, хоть мундири були та еполети...

- Да, важкувато нам тепер буде, - разом з усіма сміється Гінзбург. - А де ж це сам опозиціонер?

- Захворів. Із зубом третій день уже мучиться. Один зуб у роті лишився, та й той - гнилий...

- Товаришу секретар, а як із земелькою: знову перерозподіляти будемо? - нетерплячий голос од порога. Гінзбург обернувся на голос:

- Це ви, товаришу, цікавитесь?

- Та я ж, - звівся із лавки високий, не старий іще чоловік із чорними вусами та зарослим густою щетиною підборіддям. - Воно, можна сказати, не одного мене це інтересує.

І по тому, як затихли дядьки, Гінзбург зрозумів, що питання поставлено не випадково, не так, аби тільки щось запитати приїжджу людину: пекло, мабуть, багатьом.

- Що ж, спробую відповісти. Та ви сідайте, товаришу, в ногах правди немає!.. Бачите, товариші, до чого призводить щорічний переділ землі? До знеосібки. Так?.. Якщо ви знаєте, що цього разу будете сіяти тут, а наступного року в іншому місці, так нащо ж тоді її, оцю землю, доглядати, удобрювати, заводити багатопілля, коли я все одно не буду користуватися з того! Так чи не так?.. Мабуть, що так... А до чого це веде? До негосподарської, хижачької, скажемо прямо, експлуатації землі, до її виснаження, до зниження щорічних врожаїв... Тож вигідно це для господарів справжніх чи не вигідно?..

- Вірно! - схвально вигукнув Микола Приходько: слухав Гінзбурга, аж рота забув затулити, весь час кивав головою - Поки землю як слід не розкріплять, толку не буде.

- Еге, добре тобі гукати «правильно», Миколо, коли в тебе всього двоє дітей та й то - один син! - заперечив одразу той, що питав. - Дівку ти заміж випхнеш, а поле все залишиш одинакові... А як у мене - три парубки, женили он скоро... Та ще за ними два на ноги спинаються. Виростуть - всім, тату, дай, всім наділи того поля. А де я його в трясця візьму, щоб на всіх настанчити? Із спини наріжу?.. От і вийде, Миколо, що твій синок матиме аж п'ять десятин землі, а моїм і по десятині не буде. То скажи: справедливо це чи не справедливо?

- Та чого ти до мене присікався? - розсердився Микола.

- А в твого брата Івана? - не вгамовувався той. - Он він зараз зуби скалить, а виростуть його лопуцьки - вовком витиме! От куди ти своїх синів оприділиш, Іване?

- А я знаю? Хіба що в начальники...

- Тьху! І що за несерйозна людина! Ти йому - образи, а він тобі - гарбузи! - Повів осудливими очима на дядьків, що спробували засміятись, і до Гінзбурга: - От ви, товаришу секретар, і розтолкуйте: де шукати порятунку, щоб жебраків не плодити?

- Порятунок, товариші селяни, є, - звівся Гінзбург. Нахилився вперед обперся долонями об дубову, заляпану чорнилом кришку стола. - Є порятунок! Про це я вам теж скажу... А зараз дозвольте відповісти товаришеві... Пробачте, не знаю, як ваше прізвище...

- Грицай, - підказав Ганжа.

- Бачите, товаришу Грицай, перерозподіляти землю більше не будемо. Категорично заборонено перерозподіляти землю, бо це не врятує, а навпаки...

- А що ж нас врятує?

- Врятує кооперація.

- Це що, під одним рядном спати, з одної миски сьорбати? - вигук із задніх рядів.

Ганжа звівся, строго подивився туди: ану, хто там язиком ляпає? Виходь наперед, якщо ти уже такий нетерплячий, та розкажи, де набрався куркульських отих побрехеньок! І дядьки, що були загомоніли всі зразу, поволеньки стихли та й знову повернулися до Гінзбурга.

- Товариші, ніхто вас силювати до кооперації не буде. І під одним рядном покотом не кластиме... Скільки у вашому селі душ, товаришу Ганжа?

- Сімсот тридцять дві особи.

- То яке ж рядно потрібне, щоб ним усіх ваших людей вкрити? - розпалюючи веселі вогники в очах, запитав Гінзбург присутніх. - От бачите, вам смішно! Бачите, до яких безглузких вигадок вдаються куркулі та їхні підголоски, щоб скомпрометувати ідею колективізації... Запам'ятайте раз і назавжди, товариші селяни: ніхто й ніколи силоміць не буде вас заганяти до кооперації! Саме життя переконає вас, що трудящому селянинові нема іншого виходу, аніж кооперативне господарювання...

- Воно, товаришу секретар, гарно вас слухати, - подав і свого глека до капусти Іван Приходько. - Воно-то, конешно... Тіки ж ви, вибачайте на слові, не знаєте наших людей... Тут чужих биків запряжеш ув одного плуга, та й то норовить один одному око виїняти рогом. А ви хочете, щоб наші дядьки гуртом одного плуга перли... Он у сусіда мого оженились два сини та й живуть при батькові. То день і ніч ятрівки гризуться, як скажені собаки, все роботи поміж собою не поділять. А оце недавно й долівки вже розмежували... Або, приміром, Протасій... Та хто з ним в одного плуга впряжеться, той білий світ прокляне! Ти вперед будеш тягти, а він упиратиметься. Ти впрешся - він наперед тоді пертимає. Отак і оратимуть до самого скону, доки й бур'яни з головою покриють! - під схвальний сміх закінчив Приходько.

Протасій же сидів, наче не про нього й мова йшла. Смалив собі цигарку, насунувши шапку на очі, а коли Іван скінчив - тільки плечима здвигнув, мов одганяючи набридливу муху.

Гінзбург більше не сперечався. З власного досвіду знав: дядька голим словом не візьмеш, мітинговими закличками не переконаєш, та й питання ж таке, що за один вечір не вирішиш. Запустив, як то кажуть, думку у голову, хай тепер ворушиться потихеньку. Тому посміявся разом з усіма, перейшов до інших справ:

- Як у вас із школою, товариші селяни? От товариш Ганжа скаржиться, що ніяк не може домовитись: будувати нову школу чи не будувати...

- Та чого ж, ми не проти - загомоніли довкола. - Коли треба, то що ж...

- Скільки в селі дітей шкільного віку?

- Та считайте, що без двох сотня, - відповів Ганжа. - В цій галузі наш народ не ледачий...

- А скільки охоплено школою?

- Шістдесят три...

- От бачите: тридцять п'ятеро не навчається! Хіба це порядок, товариші?.. По дорозі я у вашу школу заїхав. Прямо скажу: аби я був дитиною - не пішов би у таку школу! Тіснота, темрява, стеля от-от обвалиться, печі димлять... Чужих дітей, і то жалко в таку школу посилати, а це ж ваші діти. Що вони вам скажуть, як виростуть? От, мовляв, поміщиків і капіталістів повалили, про нове життя галасують, а нас в старорежимному церковноприходському приміщенні морили... Ганьба це, товариші селяни! А тобі, товаришу голова, в першу чергу повинно соромно бути...

- Бачиш, товаришу, ми вже збирали селян по цьому питанню, - почав пояснювати Ганжа, сердито суплячись,

- Ну, до чого домовились?

- В тому й біда, що з нашими людьми легше на бантині разом зависнути, ніж до пуття про щось домовитись! Одні кричать, що треба вносити гроші на школу від їдока, а другі - по кількості землі, від десятини...

- Я думаю, що від десятини буде справедливіше.

- А як у кого дітей немає! - голос від порога. - Котрі бездітні! То їм за віщо платити?

- Треба платити усім!.. Школа, товариші, не приватна крамничка, а наша загальна справа... Тому ніхто не повинен ухилитися від внесення коштів. До того ж у новому приміщенні не тільки діти навчатимуться, а працюватимуть і лікбези. Бо Радянська влада, товариші селяни, одним із найголовніших своїх завдань поставила ліквідацію неписьменності. Так що й бездітним школа потрібна!

- Та вже деякі ходять, - знову не витримав Приходько. - Он Василь Передерій як вийде до дошки, дак тільки бульби носом пуска. Впотіє так, мовби дві копи змолотив.

- А ти не потієш? Кажи, не потієш?..

- Я, Василю, якщо й потію, то з пользою для науки. А від твого поту тільки мокриці заводяться...

- От вийдеш надвір, я тебе побалакаю! - пообіцяв сердито Василь, а Ганжа постукав долонею по столу: ану, тихше! Звівся, обвів поглядом людей:

- Товариші, давайте дотримуватись порядку! І без реплік... Які ще будуть запитання до товариша Гінзбурга?

Запитання були. І було їх до біса. Чи подешевшає крам? Які пільги будуть цього року для маломісних господарств? Питали про товариства по спільному обробітку землі: як складатися до купи, коли в мене, приміром, кінь, а у сусіда - плуг? Чи можна гуртом заорендувати парову молотарку? А якщо можна, то де і за яку ціну? І за готівку чи в кредит? Приходько Микола цікавився, чи будуть обкладати додатковим податком культурних господарів. Бо пішла така побрехенька, що будуть. А якщо будуть, то нехай тоді товариш секретар дасть пояснення, як це пов'язати із закликком радянської влади зміцнювати господарство. Його ж брата цікавило інше: як пожива Чемберлей і що замишля світова буржуазія проти нашої власті?

Гінзбург аж охрип від напруження, від задухи. Накурили ж так, що аж лампа почала гаснути.

Запитували б, мабуть, до самого ранку, та Ганжа змилосердився над Гінзбургом:

- Годі на сьогодні! Погломоніли, і досить. Товариш же, може, й натовився з дороги, йому й відпочити пора.

Зважаючи на пізній час, Гінзбург лишився на ніч. Ковалю повів до себе Микола Приходько, Гінзбурга запросив Володька. Дивився такими очима, що той не міг відмовити:

- Ладно, хрещенику, ночуватиму в тебе.

І у Володьки аж вуха загорілись од щастя!

Біля сільради все ще стояли дядьки: смалили по останній, не поспішали розходитися. Пропустивши Володьку, Гінзбурга і Ганжу, що вирішив провести товариша Григорія аж до Твердохлібенка, посунули дружним гуртом. Йшли всі, кому по дорозі було, а кому й не по дорозі: може, іще щось важливе скаже товариш секретар!

Скута морозом, безмовна, висіла над ними ніч. До крижаного неба блідим п'ятаком примерз місяць, зірки розсіялися вмерзлою риб'ячою лускою, відбиваючи холодне проміння. Повітря аж загусло, і було важко дихати, а спресований сніг піском пересипався під ногами. Село наче вимерло: все поховалося, рятуючись од морозу.

Аж ось із дальнього кутка, полохаючи тишу, донісся розбійницький посвист, різкий переляск голосів:

Тю-ю! Тю-гу!.. Держи-и!.. Лови-и!..

- От бісові парубки! - озвався один із дядьків. - І носить же їх нечиста сила до самого ранку!

- Ворота й досі дьогтем мажуть? - пригадав свою молодість Гінзбург

- Та зараз почище діла виробляють, - відповів той же дядько.

А Іван, радий нагоді почесати язика, протиснувся поміж Володькою й Гінзбургом.

- Ви, товаришу секретар, людина городська, то, мо', й не знаєте, що наші парубки витівають. Таке витівають, немов перед погибеллю... Он слухайте, до чого додумались: гуляли весілля в одного хазяїна. Повна хата гостей набилася... Дак вони приперли під вікно віялку та й пустили полову по

хаті... Вискакували люди, як од молотарки, – тільки зуби й блищать! Замалим не подушили гостей!..

– То не на мене напали! – хтось басовито з гурту. –

Я б їм навів!..

– І чого ти, Юхиме, нападаєшся? – заступився за парубків Іван. – Вроді у тебе в дворі нема парубка.

– Мій не такий. Я свого он як держу!

– Держиш то держиш, тіки чого ж він тоді Прибийкову дівку ославив?

– Та він нічого з нею і не робив! – захищався уже Юхим. – То все брешуть. Вроді хлопець і поцілувати дівку не волен...

– Поцілувати-то волен, та тіки як!.. Бо щось після отих поцілунків Прися як іде, то й пальців на ногах не бачить... Так що готуйся, Юхиме, справляти разом весілля й хрестини...

– Та й чого б їм, парубкам отим, і не тирлуватися, – вів своє далі Іван. – В нашому ж сільбуді від нудьги й мухи всі передохли. Володька тільки про світову революцію й думає. Вже аж голова у нього опухла від отих думок...

– І неправда, і не опухла! – заперечив ображено Володя, та Приходька не так легко запхнути за пояс.

– А що ж тоді ти із нами робиш? Як вечір, так і лекція, так і лекція... Про світову революцію та й про світову революцію... «Володю, – просимось в нього, – ти хоть би нам веселіше щось розказав, бо твоя світова уже нам осьдечки сидить!»

– Дак хіба ж Володьку чим проб'єш!.. «Нічого, – каже, – січас веселитися та скалити зуби, коли закордонний пролетар у кайданах ходить! Сільбуд – діло сурйозне...»

– Ви що, проти лекцій?

– Я не проти, товаришу секретар. Воно й лекцію треба, тіки ж щоб у міру. А то – ні чхни, ні засміяся – сиди і не диш! Ми, котрі постарші, то ще нічого, ми терпимо, а парубкам та дівчатам і поспівати ж хочеться, і потанцювати... Воно ж кров молода у жилах грає... Так де там! Забороняє Володька танцювати в сільбуді, каже, що то все буржуйські пережитки. А співать дозволяє тільки «Інтернаціоналю»...

– А ви б, може, «Галю» хотіли? – ще з більшим запалом Володя.

– А хоть би й «Галю»! Чим погана пісня?

– Тим, що її наші класові вороги співали!

– Почекай, Володю, почекай, – вирішив втрутитися Гінзбург. – То це що ж виходить: відмовитися від усіх народних пісень тому, що їх співали наші класові вороги? Так тоді давай і від повітря заодно відмовимось, бо ним же теж вороги наші дихали. Та й досі дишуть! Й од сонця, бо воно ворогам нашим світить!

– От-от! – зрадив підтримці Приходько. – Отак воно й виходить, товаришу секретар. Ані поспівати нашим дітям, ні потанцювати у тому сільбуді... Та й нам було б веселіше! А то вийдеш після Володьчиної лекції надвір, стоїш та й думаєш: хоть би хто вмер чи справив весілля – все було б веселіше...

– Що, хрещенику, маєш? – штовхнув Гінзбург насупленого Володьку під бік. – І нічого, брате, супитись: одержуй, що заслужив! А роботу сільбуду треба рішуче перебудувати. Щоб і пісні були, і танці, й вистави... От незабаром одержимо з Полтави кінопересувку – в першу чергу до вас пришлю...

– Во-во! Хоть ви йому, товаришу секретар, укажіть, якщо він нас не хоче слухати!..

Отак за розмовами і незчулися, як і дійшли до Володиної хати. Мороз немовби пересівся, і повітря не так уже студило груди: що то значить серед людей! Серед своїх, близьких, зрозумілих, з якими в добру годину – посміялись, в лиху – пожуритися, бо, як то кажуть, на людях і смерть красна! На яких можна обпертись, і вони не зрадять тебе, не підведуть, не залишать самого, якщо йдеш до них із щирим серцем, із добрими помислами.

«Ех, дядьки ви мої, дядьки! Мозолясті долоні, репані п'яти! Гноблені з давніх-давен антеї з дитячими душами, сірі впряжені волики, що не усвідомлюють власної сили. Скільки панів ви перегодували, скільки непотребу, скільки живого сміття несли на своїх покірно зігнутих шиях!

Ссали вас різні пиявиці, а ви навіть не сміли од них обтруситися – не те щоб розчавити! Видирали з ваших ротів щонайсмачніше, щонайпоживніше – ви ж навіть руки не простягали, щоб повернути хоч частку якщо не собі, то хоча б своїм дітям. Хльоскали вас нагаями – ви тільки здригалися, як покірні уїжджені коняки... І як тільки вас не обзивали! І холопами, й смердами, й бидлом, й безсловесною сіромою, й черню. Хто з панів та підпанків з вас не знущався! Кожне пхалося одне з-поперед одного видерти шмат із вашого рота...

Немає тепер тієї одвічної нечисті. Одпали п'явки, не по добрій волі одпали. Видуло панів та підпанків: виють тепер по закордонах, кусають із голоду лікті. А ви й досі ніяк не наберетесь сміливості: все приглядаєтесь та приміряєтесь до нового життя, до своєї ж робітничо-селянської влади, яка для того й появилась на світ, щоб ви врешті-решт стали господарями на своєму власному полі. І не затим я приїхав до вас, дорогі мої люди, щоб сито поїсти чи м'яко поспати: нічого мені цього непотрібно! – а приїхав затим, щоб із вами подумати, де ваш порятунок, де ваша сила, якою дорогою йти...

Ви чули історію про віника? Про отого вмираючого тата, який скликав своїх синів та й наказав їм зламати спершу одну, відокремлену, стеблину, а потім сотні стеблин, зв'язаних до купи? Не я її вигадав: народилася вона серед вас! Тож прислухайтесь до отого мудрого тата! Сотні років закликає він вас об'єднатися, щоб працювати гуртом...

А чого б їм і не прислухатись? – роздумує Гінзбург, заклавши руки під голову, лежачи у Володьчиній хаті, на Володьчиній постелі, вкритий рядниною, а зверху ще й шинеллю – фронтовою одежиною Володьчиного покійного тата. – Чого б їм і не прислухатись, коли саме життя спонукає до цього...»

Хата ледь чутно схлипує, ледь чутно приплямкує, як сонна дитина, – чи то тільки так здається Гінзбургові? Десь там, надворі, десь високо угорі мерзне місяць, збирає по небу тонкі подерті хмарини, натягає на себе, а вони все сповзають та й сповзають із нього. І від тієї мовчазної боротьби в хаті то темнішає, то світлішає, і примарні фіолетові тіні то виповзають з-під столу та лави, то знову ховаються. Широка, на півхати піч дихає теплом, і вся вона пропахчена хлібом, перепаленим капустяним листям, з гіркувато-солодким присмаком солом'яного попелу – легкого, як пух, що розлітається від найменшого подиху. Там, на печі, все ще ворухиться Володька: йому теж, мабуть, не спиться. І як тільки Гінзбург поворухнувся, легенько відкашлявся, із печі донісся обережний Володьчин шепіт:

– Товаришу секретар, ви не спите?

– Не сплю... А що?

– Та не знаю: питати вас чи не питати.

– Питай, раз почав.

Володька зашамотів, підповзаючи на край печі, виткнув розпатлану голову.

– Товаришу Гінзбург, а коли світова революція буде?

І стільки нетерпіння в тому голосі, що здається: скажи Гінзбург, що не так скоро, Володька не витрима – тут же й помре.

– Бачиш, Володю, не так легко відповісти на це питання...

– Так ви не знаєте, коли світова революція буде?

– Не знаю, Володю, – чесно признався Гінзбург. – Тут треба заpastися терпінням і ждати.

– Еге, добре вам отак казати, як ви на громадянській були! – ображено відповідає Володька, і знудьгована за революційним подвигом душа його повниться світовим сумом. – Отак і дядько Василь: жди, встигнеш, ще навоюєшся... А я ж, можна сказати, ще й жодного буржуя не пристрелив. Не чув, як і кулі свистять.

– Краще б тобі й не чути, Володю! – І, щоб змінити тему розмови, Гінзбург цікавиться: – А в тебе дівчина є?

Володя зашарудів так, наче хто сипонув під нього колючок. Посопів, неохоче мовив:

– Та є...

– Як її звати?

– Та-а, Маруся...

– Маруся... Марусина... – немовби звикаючи до дівочого імені, повторив Гінзбург. – І хто ж вона,

Володю?

- Біднячка, - з ледь помітною гордістю відповів Володька, - Тільки батьки в неї той...

- Що ж батьки, Володю?

- Та-а той... ще класово несвідомі... До церкви он ходять... І Марусі забороняють зі мною стрічатися... Кажуть, що я чортові душу продав...

- А Маруся?

- Та Маруся мовби нічого... Тільки ще працювати над нею треба, перековувати.

- Що ж, перековуй, Володю, - посміювався про себе Гінзбург. - Це справа серйозна...

- Товаришу Гінзбург, а ви жонаті?

Гінзбург довго мовчав. Потім коротко:

- Неодружений... Давай уже спати, Володю...

Володя ще трохи пововтузився, затих: видно, заснув. Спав і не знав, яку болісну рану роз'ятрив отим своїм запитанням.

«Ех, Володю, Володю! Нічого ти ще не знаєш, Володю! Та й нащо тобі знати? Спи собі міцно, і хай сниться тобі світова революція, класові бої, в яких ти мрієш узяти найактивнішу участь. А може, й Маруся... Що ж, Маруся - це теж непогано, хоч вона й не йде, звичайно, в жодне порівняння із «світовою». Маруся - це теж хороше, дуже хороше, дорогий мій Володю, повір мені - хороше, так хороше, що я й не хотів би собі інших снів. Але що ж подієш. Володю: сни не приходять на замовлення, не залежать од нашої волі, і, може, тому я так довго не стуляю очей, хоч затишна хата оця, обійнявши мене своїми руками, пригорнувши, все нашіптує: «Спи, спи, спи...»

Тільки не за такими руками тужить серце товариша Гінзбурга. Товариша Гінзбурга, секретаря повіткому, який посадою оцією покликаний жити для людей, дбати про людей, віддавати все людям, усе до краплини. До останнього подиху! До останнього поштовху свого партійного серця!

Тому й ідуть до товариша Гінзбурга знайомі і незнайомі, тому й зупиняють його, де тільки побачать: товаришу Гінзбург, зроби; товаришу Гінзбург, допоможи; товаришу Гінзбург, порадь!.. А хто порадить, хто допоможе, хто поспівчуває йому - не товаришеві Гінзбургові, не секретареві повіткому, а просто Григорію, Гриші, що ось лежить, все ще заклавши під голови руки, та й виглядає не знати чого, та й прислухається невідомо до чого? Тато? Володя? Ганжа? Всі оці дядьки, що провели його аж до хати?..

Може, й поспівчували б. Може, й так. Тільки ж не скаже їм Григорій ні слова. Тільки ж не дізнаються вони ніколи й нізачо про те, що і в секретаря повіткому теж, може, є серце, що секретар повіткому теж, може, іноді бачить вві сні не тільки наради та конференції, а й тихі вечори, й замріяні зорі, й чийсь теплі очі.

Товаришка Ольга...

Постій, а при чім тут вона? Хто вона Гінзбургові, щоб у неї питати розради, шукать співчуття?

Так у тому ж і біда, що при чім!

Сам не знав, звідки все це взялося. Тільки йому все більше і більше не вистачало товаришки Ольги, її сірих серйозних очей (ніколи не думав Григорій, що сірий колір може бути таким прекрасним!), її енергійно стулених вуст, високого світлого чола над задумливо вигнутими бровами. І короткої, під зухвалого хлопця, зачіски. Не вистачало «товаришки Ольги»...

В останній час став помічати те, на що не звертав досі уваги. Оце несуттєве, що ніколи не цікавило його до зустрічі з Ольгою, оті милі дрібниці, що їх дано помічати лише очам закоханого. Як вона йде... Як усміхається... Як тисне руку, коли вітається, і які в неї маленькі долоні... Як час від часу проводить рукою по волоссю, відкидаючи його назад. Як червоніють у неї щоки і загораються очі, коли чимось захоплюється, і оця її звичка заходити до кабінету: відчинити навстіж двері, так щоб аж війнуло, швидко пройти до столу, енергійно подати руку:

- Здрастуй, Григорію! Кажи, чого кликав.

Кажи, чого кликав... Легко їй питати, дивитися прямо на нього сірими очима, а він так розгублювався, що на мить забував, для чого її викликав. (А може, й не було особливої потреби викликати товаришку Ольгу? Чи не лукавив сам із собою, товаришу секретар повіткому, переконуючи себе в тому, що цю справу можна вирішити тільки в присутності товаришки Ольги?)

І щоб приховати зніяковілість, оту хвилину розгубленість, Гінзбург починає заклопотано порпатись у шухляді письмового столу. Так і не знайшовши нічого, Гінзбург сухо казав:

- Сідай! Є одна справа.

І лише тоді, коли товаришка Ольга, попрощавшись, пішла, лише тоді дозволяв собі Гінзбург подивитись на неї. Дивився, немов заворожений, і дуже боявся, що вона раптом обернеться і все зрозуміє...

З думками про Ольгу й заснув товариш Гінзбург. А прокинувшись уранці, не захотів лишатися ще на день у селі, хоч Ганжа і просив. Знав, ось-ось приїде Ольга, і хоч йому дуже хотілося побачити її, однак переборював себе та й вирушив у сусіднє село, де на нього вже чекали люди: якась розумна голова розпорядилася приймати в сільське споживче товариство тільки членів комнезаможу!

І не встиг, як то кажуть, за ним і слід прохолоннути, не встиг Ганжа провести очима легенькі повіткомівські grindжолята, як біля сільрадівського двору появилися ще одні сани, і з них, не чекаючи, доки зупиняться, зіскочила товаришка Ольга. Махнула рукою, гукнула вслід дядькові, який її підвіз по дорозі, пішла до Ганжі, що стояв на ганку, невдоволено суплячись: «Пропаде день за оцією сатаною! Бач, як чеше, аж сніг за нею свистить! Хоч би заміж скоріше вискочила, може, хоч трохи чоловік збив би їй отого запалу!.. Тільки куди ж йому, бідоласі, з такою і справитись! Загнуздає з першого ж дня та й буде кататись на ньому!»

І, повеселішавши трохи від отаких думок, Ганжа спускається з ганку, простягає долоню:

- З приїздом, товаришко!

- Здрастуй, товаришу голова! Радий гостям?

- Та де ж не радіти!.. Я тебе, товаришко, як побачу, то так жижки і трусяться: хоть відразу у танок!

- А де Гінзбург?

- Утік.

- Як утік?

- А отак: взяв та й утік. Як почув, що тебе несе, так скочив у сани - тільки ми його й бачили!

- Ти все жартуєш, - невдоволено зауважила товаришка Ольга. - Пішли краще до сільради.

Зайшла до кімнати, поморщила носа:

- Ху, а накурено! А пилюки!..

- Ти, може, хоч роздягнешся спершу? - запитав Ганжа, тамуючи роздратування: бач, чепуруха виськалася! Посиділа б отут та понюхала б, чим люди пахнуть!

Ольга швидко скинула кожушок, шапку-ушанку, стала поправляти волосся, шукаючи чогось очима.

- У тебе дзеркало є?

- Ми більше у відро заглядаємо, - уїдливо відповів Ганжа.

- Даремно, - спокійно відповіла Ольга й перевела погляд на Василеве обличчя. - Було б дзеркало, ти б тоді, може, хоч через день голився. А то завів щетину - хоч жатку пускай!

Василь мимоволі ухопився за підборіддя. «І збирався ж поголитися сьогодні, так де ж в чорта поголишся, коли з раннього ранку приперся за довідкою Іван: збирається свого старшого до міста в науку посилати. А тут і Гінзбург: посиділи, поговорили та й незчулися, як треба було і вирушати...» Потерши досадливе колюче підборіддя, Ганжа запитав:

- До нас надовго?

Ольга звела брови, в її великих сірих очах легенькою тінню ковзнув посміх:

- А ти як би хотів?

- Та, розумієш, якраз сьогодні виряджаємо підводу до повіту. То можна й тебе захопити...

- Оце мені подобається! - засміялася Ольга, і лице її стало зовсім юне, так що не дав би їй зараз Ганжа більше вісімнадцяти років. - За що я тебе, товаришу Василь, люблю, так це за твою простоту: що на душі, те й на язичі!

- Я тебе теж люблю, - буркнув Ганжа, і позначене втому, неголене обличчя його набрало приреченого виразу.

- От і добре! - Ольга розстебнула стареньку польову сумку, дістала звідти газету. - Читав?

- Та читав...

- От цим поки що й займемось.

- А тоді що будем робити? - з неспівливою надією (а може, до обіду й покінчимо!) поцікавився Ганжа.

- А тоді?.. - Ольга трохи подумала закусивши рівними білими зубами нижню губу, потім мотнула головою, відкидаючи світле волосся, що спадало на очі. - А тоді, товаришу голово, перевіримо школу, як працюють гуртки по ліквідації неписьменності, поговоримо з учителями...

«Не поїде сьогодні! - зовсім зажурився Ганжа. - І накачало ж її на мою голову! А все той Володька, щоб йому й руки посохли!»

- Так що, посилати за Івасютихою?

- Краще давай ми до неї поїдемо, - вирішила Ольга. - Треба ж подивитися, в яких умовах навчалися діти... Та й з дітьми поговорити доведеться, розпитати, чому і як вона їх вчила...

Виїхали за півгодини: Ганжа сам правив конем, Ольга сиділа збоку, а позаду настобурченим вороном примостився Володька: не хотів, дуже не хотів їхати з ними, аж доки оця товаришка із повіту на нього не нагримала:

- Що ж це виходить: нашкодив - і в кущі? Ви там розбирайтесь, а моя хата скраю?

- І зовсім я не шкодив, а правду писав! - найжачився Володька, зацьковано дивлячись на зовсім молоду іще тітку, що затисла його поміж столом і стіною.

- Тоді тим більше їхати треба! Ану, збирайся, ніколи тут торгуватися!

І Володька мусив-таки лізти у сани.

Їхав, як на заріз. Не Івасют тих боявся, Івасюти йому що? Класовий ворог! Тут справа ясна, тут Володька не похитнеться. А от Ганна... Ану ж, знову здумає вчепитися в його комсомольську чуприну, ославити перед товаришкою із повіту! Бо їй що, вона ж іще класово несвідома. Зовсім, можна сказати, темний елемент!..

Сільрадівський жеребець, застоявшись у тісному станку, весело ніс сани, розкидаючи на сніг райдужну піну. В блідому небі, огорнувшись рожевим туманом, холонуло сонце, і було воно таке неяскраве, що від коня, саней майже не падала тінь, а тільки якийсь натяк на неї. Навколо лежали сніги, то злегка підсинені синькою, то пофарбовані в рожеві тони, - безконечні полотна, виткані, випрані, вибілені хазяїновитою зимою та й розстелені з краю у край, від обрію до обрію. Прийде весна, скачає всі оті полотна у величезні сувої, поховає в мальовані травами й квітами скрині - прокинуться одного разу люди і очам своїм не повірять: був сніг - і немає снігу! Тільки парує волого земля, тільки стікає струмками вода, та десь у найглибших байраках, у глухих яругах ще доживають лічені дні посірілі від смертельної втоми, обведені траурною рамкою мокрою суглинку купи залежаного снігу.

А поки що аж не віриться, що не так уже й довго до першого весіннього тепла: мороз - аж очі злипаються, аж холоне душа!

Товаришка Ольга терпіла-терпіла, шулилась-шулилась, та й не витримала: зіскочила із саней, побігла поруч, тримаючись однією рукою за поручень, щоб не відстати.

- Що, ноги померзли? - запитав Ганжа та й натягнув віжки, стримуючи жеребця.

- Нічого, відійдуть.

Ганжа глянув на стоптані чобітки і похитав головою: «Де ж їм, бідолашним отим ногам, відійти!.. Зовсім, можна сказати, нікудишня звувачка!»

- Ти хоча б валянки взяла, сюди їдучи. Відморозиш отак ноги - Гінзбург мене без хліба з'їсть! Скаже, що навмисне заморозив... Та сідай уже до саней, швидше до хати доїдемо. Там і відігрієшся.

Ольга стрибнула в сани, зарилася ногами в соломку, а Ганжа нокнув-гукнув на жеребця, і понеслись, понеслись невеликі санчата: з горба на горб, з долини в долину.

Домовилися спершу заїхати до Ганни: вона й ближче. Та тільки звернули з вузької дороги на ще

вужчу, що вела до садиби Мартиненків, як Володька гукнув:

- Дядьку, зупиніть!

І не встиг Ганжа натягнути віжки, як Володька – стриб у сніг. Застиг край дороги укопаним стовпом.

- Ти чого?

- Я туди не поїду. Я тут вас почекаю...

- Замерзнеш, дурний!

- Не замерзну.

І як його не вмовляли, так і не зрушив із місця.

- Ну, як хочеш! – розсердився врешті Ганжа та й стьобнув жеребця.

Ольга весь час оглядалася на сумну юначу постать (було зараз у Володі щось від чорногозу, що відбився од зграї), бідкалась:

- Замерзне ж!

- Не замерзне! – втішав її Ганжа, поганяючи жеребця. – Ми скоро повернемося.

Доки поговорили із Ганною, доки повернулись, минула добра година. Володька за цей час витоптав круг: ходив по ньому, як молоденький бичок на прив'язі, бив себе попід пахви руками, щоб хоч трохи зігрітися. Скочив у сани з таким поспіхом, немовби то були не сани, а піч.

- А що, нахапав зашпорів? – сміявся Ганжа. – Ну, дякуй долі, небоже, що додумався злізти із саней. Не жінка, а тигра в спідниці. Були б тоді, Володю, червоні похорони. От якраз нове кладовище тобою й відкрили б! Оте, що ти кричав відвести для атеїстів, щоб і по смерті не лежали поруч із віруючими...

Володька тільки шморгав посинілим носом, а Ольга була замислена і ніби чимось невдоволена: після розмови із Ганною (що то була за розмова! Суцільний крик, самі лишень прокльони на бідолашну Володьчину голову!), після того як познайомилася з малими Соловейченками, які вовченятами ховалися за материну спідницю, стидаючись незнайомої, та ще й – ги-ги! – обстриженої тітки... після всього цього в неї почало складатися враження, що ота Івасютиха не такий уже «сумнівний елемент», як писав Володя. За півроку діти навчилися читати по складах, а також лічити в межах двадцяти. Вони вже почали й писати: вивели перші закарлючки на клаптиках грубого паперу. Оті закарлючки були найвагомішими, найдоказовішими аргументами в очах розгніваної Ганни. Підносила їх під самого носа то Ганжі, то Ользі, тикала в них пальцем:

- Та ви тільки гляньте, як вони вже писати почали! Ви тільки дивіться, як вони вчилися! – І відразу ж категоричний, що не допускає жодних заперечень, висновок: – Ні, не було правди на світі й довіку не буде! Ви, Василю, отому байстрюкові так і передайте: хай втікає світ за очі, поки цілий! Бо я йому, щоб не був такий шустрий, повидираю...

Що саме збиралася повидирати розгнівана Ганна, не для друку будь сказано. Бо он у товаришки Ольги ще й зараз займаються щоки, коли пригадує оту Ганнину погрозу, а Ганжа тільки хмикає та гризе вуса, тамуючи сміх: «А що, почула, товаришко? Це тобі не міська інтелігенція: «будь ласка» та «пробачте»! Ці не поцеремоняться: скажуть, що думають!»

Вже перед садибою Івасют Ганжа стримав жеребця, повернувшись до Володьки:

- Може, й тут злізеш?

- Тут не злізу! – сердито озвався Володька.

- То поїхали... Но!

В Івасют пробули недовго. Товаришка Ольга, поговоривши з наляканою Танею, наказала їй готувати на завтра урок. Ще раз приїде, послухає, а тоді вже й вирішить, від кого в ній більше: від червоного бійця-комуніста Федора Світличного чи від куркуля Івасюти. Якщо від Оксена Івасюти... Якщо переконається, що оця молоденька жіночка безнадійно пропахчена куркульським душком, тоді товаришка Ольга рішуче заборонить їй навчати дітей. Бо «куркульська вовчиця» рано чи пізно, а таки виховає з отих Ганниних близнят вовченят.

А якщо від Федька? Від отого гарячого, трохи шалапутного брата її, до кінця відданого світовій революції: хоч зараз шаблюку в руки та й на коня! Помчить на всі стрічні кулі, і через всі кордони, рубаючи направо й наліво, доки напое коня з океану на краєчку останньої, очищеної від

буржуйської наволочі світової земельки. А якщо де й упаде, якщо спіткнеться на смерть поранений кінь, заіржавши востаннє, так заіржавши, що аж небо здригнеться, аж обсіпляться зорі, а разом із конем звалиться й вершник, то й тоді не випустить із судомно зведених пальців вихопленої перед атакою шаблюки. Буде стискати її, скрашену ворожою кров'ю, загартовану вогнями пожеж, і ніхто не розчепить вквіпілих у ефес, сталлю приварених пальців, – так і поховають його із шаблюкою, так і піде він у смерть із вірною зброєю. Буде лежати в землі, будуть тліти його кості, розсипатись на порох, – не зітліє тільки рука, що триматиме шаблюку. Затвердне, закам'яніє, а через тисячі літ, відкопані археологами, ляжуть в музеї – іржею поїдена шаблюка і ціла, непідвладна часові рука бійця революції...

Отут і треба подумати, товаришко Ольго. Добре подумати, зважити все сперш, аніж діяти.

Пригадує Ольга й слова Ганжі, що Тані невесело живеться з удвоє старшим, нелюбим чоловіком. «Зовсім можна сказати, не з медом. Силоміць її обкрутили, налигану й на хутір привели...»

Один Володька і зараз категорично проти того, щоб дозволити отій Івасютисі навчати дітей. Що б там не говорили про Федька, а Володя своїми класовими позиціями не поступиться!

– І ви, товаришко, задаремно із класовим ворогом панькаєтесь. Не цього нас більшовицька партія учить!

– А чого? – сміється очима Ольга з отієї затятості.

– Щоб їх не допускати нікуди, ось чому!!!

– І Світличного?

– Я не про нього...

– Так він же теж – син попа.

– Ех, Володю, Володю, не з тієї циці ти моню ссеш! – втрутився Ганжа. – Бач, розпалився, аж вуха горять! А того не хочеш подумати, що не всюди парка парити треба... Я теж раніше так думав: раз за куркулем замужем, значить, теж класовий ворог. А виходить, що не так воно просто... Це тобі не на громадянській. Там діло просте. Та й то, коли брали в полон, то розбиралися спершу: кого – до стінки, а кого й відпускали... А ти їх усіх постріляв би, не розбираючись, що і до чого...

Після цього їхали мовчки. Тільки вже аж перед самим селом товаришка Ольга попросила Ганжу:

– Можна пошвидше?

– А що таке?

– Та ноги, здається, замерзли. То боліли, а тепер уже нічого не чую. Мов дерев'яні...

– Так чого ж мовчала! – сказав Ганжа сердито та й уперіщив батогом жеребця.

Промчали селом, підлетіли до ганку сільради. Ганжа зіскочив із саней, підійшов до Ольги:

– Встати можеш? – І, підтримуючи її, щоб часом не впала, вже до Володьки: – Набери відро снігу, неси до сільради.

– Не треба, я сама, – пробувала вивільнитись із Василевих рук Ольга, та він її не відпустив, доки й завів до сільради, посадив на табуретку. Ще й нагримав на неї: іди, не комизься!

– Ану, давай ноги!

Став на коліна. Стягнув один чобіт, другий. Вивільнив від тоненьких шкарпеток ноги і став розтирати їх снігом.

– Отак недовго й без ніг остатися! Потерпи, потерпи...

– Зашпори... Аж за серце хватає! – вона стисла щосили коліна, наче хотіла затримати біль.

Витираючи грубим полотняним рушником Ользі ноги, що вже почали пашіти жаром, спіймав себе Василь на тому, що милується ними: такі вони невеличкі, така ніжна оксамитова шкіра! Захотілося стиснути їх у долонях, і Ганжа, збентежений, одірвав од них погляд, звівся, майже грубо сказав, подаючи кожушок:

– На, обгорни!

Ольга, видно, помітила дещо, бо вся спалахнула, підібгала ноги під себе, а потім швиденько

закутала їх у кожух...

То було хвилиenne збентеження, що скоро й минулося, тільки серед ночі раптом прокинувся Ганжа: так немов хтось його тихенько покликав. Намацав кисет, скрутив цигарку, чиркнув сірником і, наче освітлений, вихоплений із п'їтьми непевним тим вогником, сплив спогад, як стояв навколїшках перед Ольгою. Знову відчув долонями ласкаву оксамитність шкіри, і щось тривожне і ніжне штовхнуло його в груди.

Уранці вже зовсім іншими очима дивився на товаришку Ольгу. Помітив те, що досі проходило мимо його уваги: товаришка Ольга красива! Отією неяскравною, спокійною красою, що не кидається одразу в очі, а неначе бере, легенько і м'яко, за руку та й підводить до себе: придивись, приглянься! Отією милою непоказною красою, мимо якої сто разів пройдеши – не помітиш, як проходиш мимо лугової ромашки, вбираючи очима пишноту маків, що аж пломеніють у червонім цвіту. Тільки ж мак той скоро осиплеться, а ромашка все квітне та квітне, все стоїть у біленькім віночку. І щасливий той буде, хто не поженеться за зрадливим маковим цвітом, а схилиться перед луговою царівною – ромашкою...

Але досить поки що про товаришку Ольгу. Досить і про Ганжу, про Володьку і Таню, яка готується зараз до уроку: крадькома від Оксена, повернувшись спиною до Богів, вирізала з товстелезної Біблії цупкий аркуш паперу, – треба ж було вивести на чомусь літери «А» і «Б», вивести якомога красивіше, щоб малі Соловейченки мали із чого повчитися, як писати оті літери. Не сміючи й очі звести на ікони, просила у Бога прощення: «Не для себе ж зробила це, Господи».

Тож не будемо їм заважати, а краще займемося ще одним гостем, тепер уже справді нежданим, якого ніхто не чекав, хіба що рідна мати. Бо така вже доля всіх матерів: ждати заблуканих безвісти синів, і з могили їх ждати.

Цей гість не приїхав серед білого дня попутною підводою. Не зліз поволеньки з саней, розминаючи ноги, не знімав повагом високу смушеву шапку, вітаючись до людей. А прокрався темної ночі, коли все небо закуталось в хмари – ні зіроньки, ні іскорки в ньому! – прокрався левадою, раз по раз зупиняючись та прислухаючись, до отого двору, що темнів на краю села відрізаним куснем, зачумленим гніздом: ні битої дороги до нього, ані стежки – замело, занесло кучугурами снігу так, мовби там усе вимерло. Тільки вранці поснується від хати до клуні тоненька зламана ниточка, та й то ненадовго: прилетить пильний вітер, замете, загладить її, і вже наче ніхто й не проходив.

Похилились, повалились колись високі тини, почорніла, попровалювалась колись свіжісінька стріха, безборонно намітають хуги сніг у спорожнілу конюшню. Тільки тримаються ще міцні ворота, збиті з дубових дощок, та навстіж відчинена хвіртка: як одчинила її три роки тому стара Гайдучиха, ждучи свого молодшого, так уже й не зачиняла: підкрадеться Микола вночі, то щоб не стукнув, не грюкнув, не наполохав сусідів, які ждуть не діждуться, аби його упіймати.

Та Микола не пройшов у ту хвіртку: провалюючись по пояс у заметах, обходячи снігові кучугури, підкрався з городу та й постукав тихенько у темне вікно.

Постукав, завмер, прислуховуючись, нашорошивши по-заячому вуха, а серце забилося пудовим ковальським молотом. І вже жарко Миколі, вже дихати нічим Миколі, хоч розстібуй коротенький кожушок на чужоземному хустрі! Переборовши занудливу млюсть, знову постукав у шибку, притулився гарячим лобом до крижаного скла, тихо покликав:

– Мамо!

Мати спливла по той бік, мовби в якомусь мареві: бліда, як мрець, в довгій сорочці, якась аж прозора. Спливла на той поклик з густої п'їтьми та й застигла, прикипівши обличчям до шибки. І вже бачить Микола її великі очі, не очі – темні провалля, випечені розпукою на висохлому худому обличчі.

– Мамо, це я... Не впізнаєте хіба, мамо? – добивається Микола.

Мати – не ворухнеться. Вона немовби злилася, вкипіла в оту холодну, окуту в крижані ризи шибку, і вже здається Миколі, що він припав не до вікна, а до ікони. Що не на хвилю – на віки ввійшла його мати в холодну цю шибку своїм змученим, схудлим, аж прозорим, лицем.

– Мамо!.. Ви чуєте, мамо!..

Материне обличчя розтануло, розсоталося темрявою, і шибка знову стала порожня, байдужа. Тоді Микола відступився од вікна, підійшов до дверей.

Не встигли зачинитися двері, не встиг Микола ступити до хати, як мати охопила його за шию, приросла – не відірвати, не відламати! Він так і зайшов до хати з обмерлою матір'ю на грудях.

Потім, обережно вивільнившись із обіймів, попросив:

- Завісьте, мамо, вікно.

Все ще схлипуючи, вона довго шаруділа у темряві, доки знайшла ковдру. Підійшла до Миколи, подала:

- Вішай уже, сину, ти, бо мене й ноги не держать.

Микола старанно завісив вікно, дістав запальничку, крутонув коліщатком – просякнутий бензином гніт підхопив одну з іскор, заворушив синенькими вусиками, освітлюючи синове обличчя.

- Де тут у вас, мамо, лампа?

Вона мовчки почовгала до мисника, принесла і поставила на стіл лампу. Лампа була стара, з надбитим склом, і, коли Микола її засвітив, полум'я загорілося не ясно і весело, омиваючи скляні береги, а немовби з останніх сил, немовби конаючи. І в тому тремтливому непевному світлі скоцюрбленим пальчиком стояла стара Гайдучиха: худа-худа, аж почорніла.

- Як же ви, мамо, подалися! – болісно мовив син. Стояв перед нею, як зайшов: у кожусі, у шапці, у високих, по коліна, добротних чоботях, ще й з добрячою торбою за плечима.

- А чого ж мені не податися, сину! – сумно усміхнулася стара самими тільки вустами. – Чого ж мені не податися, як поховала Василя й твого тата... Та й тебе, сину, вже думала зустріти хіба що на тім світі... Я вже, як та верба без води: до останнього корінчика всохла. Никаю по білому світу, нащо – не знаю й сама.

- То ви знаєте про тата? – запитав похмуро Микола. – Хто ж вам сказав?

- Добрі люди переказали... Добрі люди, сину... Убили його аж на грязиці та там десь і зарили... Отак без хреста, без попа...

- Що ж, мамо, така їхня доля. Видно, на роду їхньому було так написано.

- Еге ж, написано, – печально згодилася мати та й звела на сина глибоко запалі, наповнені тривожним мерехтінням очі. – Лихий то тільки писар, сину, писав. Хай уже старий завинив перед людьми та перед Богом, а мене ж пощо так карати?

- На тім світі віддасться, за всі ваші муки віддасться!

- Ой, сину, хтозна, які люди й на тім світі живуть! – важко зітхнула мати. – Може, й на тому моїй душеньці за чоловіка очі вийматимуть... А ти, Колю, звідки? Чи не з Сибіру?

- Ні, не з Сибіру, – неохоче відповів син, роздягаючись. – Потім розкажу... До вас, мамо, ніхто не заходить?

- Ніхто, сину, ніхто... Приходили колись, питали про тебе, та й ті перестали ходити.

- Ну, то й добре.

- Що ж, сину, добре?

- Що заходити не будуть. Бо я, мамо, прийшов так, щоб ніхто не бачив... І ви дивіться, нікому – анігелень!

- Ти що ж, знову в банді?!

- Яка вже там банда! – махнув він рукою. – Тільки не треба, щоб про мене хто знав. Не доведи Господи, Ганжа дізнається, він мене на той світ спровадить...

- А я надіялась... Думала, ти прийшов жити по-людському, – з болем сказала стара.

- Де вже мені, мамо, до того... Не піду я до них гнути коліна – татова й братова кров у них на руках.

- А може, тебе простили б, – наче й не чуючи сина, мовила мати.

- Нема мені від них прощення, – глухо Микола. – Ви, може, хоч поїсти дасте із дороги?

Мати заметушилась, почала збирати на стіл. Вибачалася, що нема нічого гарячого, хотіла йти по соломі – розпалювати в печі, але Микола не пустив: ще хтось побачить та поцікавиться, чого це раптом стара надумалась проти ночі топити, їв холодну картоплю з твердим черствим хлібом, зі старим салом, ганяв на вилицях жовна, розпитував:

- Ганжа ще живий?

- А що йому, клятому, станеться! Все урядує та до вдовиці Якименкової бігає.

- А Івасюта?

- І той паном живе. Йому, Колю, й властя не властя: багатіє, як і колись...

Микола зібрав крихти, вкинув до рота, перехрестився до образів. Непоспіхом скрутив цигарку, закурив од лампи (бензин у запальничці беріг), спитав:

- Як же ви, мамо, тут перебиваєтесь?

- Сам, сину, бачиш, яке в мене життя, - невесело озвалася вона. - Землю ще тоді всю до крихти забрали, тільки город і лишили. Корову, коней, овечок із двору звели, ледь ублагала, щоб не брали зозулястих, що твій тато привіз із Хоролівки. Ото і всієї тепер птиці у нашому дворі, півень та трое курей. Собака, і той з двору забіг... Отак, сину, й живу - смерті виглядаю...

Микола слухав матір, ламав у стиснутому кулаці давно погаслу цигарку, темнішав обличчям. Врешті не витримав, пожбував цигарку у куток, скреготнув зубами:

- Ну, діждуся ж я свого свята! За кожную десятину вони мені кров'ю одхаркають!

Мати перелякано подивилась на сина: викапаний батько, коли розгнівається. А він зірвався на ноги, походив-походив, сердито ганяючи зламану тинь по стіні, потім знову сів.

- Це ви, мамо, й на мене серце маєте?

- За що?

- Та... з-за нас же все оце сталося...

- І не гріх тобі, сину, отаке про свою матір думати! Ким би ти, сину, людям не був, а мені - рідна дитина. Знаєш, Колю, нехай син матері й головешку розжарену межі очі суне, а вона все кричить: «Ой, сину, руки собі обпечеш!».

В Миколи затрусилися губи, блиснули на очах сльози. Він опустил низько голову, тихо попросив:

- Простіть мені, мамо.

- Бог простить, сину...

Якийсь час сиділи мовчки - стерегли тишу. Потім Микола спитав:

- Як ваше здоров'я, мамо?

- Яке вже там у мої літа здоров'я! - похитала головою стара. - Воно ще б нічого, ще можна було б скрипіти, та серце не допускає... Оце вроді й не чую, а то як запече, як переломить мене всю пополам... Або заб'ється-заб'ється, і все наче кудись падає, все немов падає... Розкриваю рота, а дихати нічим... Уже я, сину, не одну сорочку на грудях подерла...

- Ви, мамо, до дохтура з'їздили б.

- Які там уже мені дохтури!

- Та, може, ще вилічили б.

- Вже, сину, мене вилічить тільки той дохтур, що з косою за плечима.

І знову замовкли. Старій Гайдучисі аж пекло запитати у сина, що ж він думає далі робити, чи надовго прийшов, бо якщо й не хоче людям показуватись, то хай буде й так. Вона зробить все, щоб він був нагодований, щоб був у теплі, віддасть себе всю, сточить до останньої краплі, аби лише йому було добре. Та боялася питати - боялася почути, що прийшов лише в гості, а завтра або післязавтра покине її саму, зникне з очей. Вдруге вона вже не діждеться його, не доживе. Тому все ж сказала згодом:

- Давай, сину, спати. Ти ж, мабуть, натовмився з дороги.

- А таки натовмився, - погодився, позіхаючи. Микола. Не одну ж ніч довелось ночувати посеред степу, зариваючись у стоги. Тільки про це не сказав матері: навіщо їй усе те знати!

Мати послала йому на полу, а собі - на печі. Вже погасивши лампу, Микола дістав із кишені піджака браунінг, засунув під подушку: береженого Бог береже! Засинаючи, подумав, що добре було б, аби до ранку знялась і хуртовина та замела його слід.

Спав Микола міцно, як давно вже не спав. І снилося йому далеке дитинство: наче біга босяком по споришеві і ніяк не хоче до хати, хоч його вже й гукає матуся...

Проснувся від того, що по хаті хтось ходив. Вихопив браунінг, націлив у білу постать, що ворушилася коло печі. І відразу ж крижаним потом зрослося чоло: цілюся у рідну матір! Злодійкувато сховав пістолет, облизнув пересохлі губи, хрипло спитав:

- То ви, мамо?

- Я, сину, я...

- Що ви там робите?

- Таж буду варити сніданок. А ти спи, іще рано.

Микола знову ліг, натягнув аж під бороду ковдру. Дивився на матір, що поралася біля печі: щось пересувала, чимось торготіла тихенько, аби не потривожити сина, і жаль до неї, хворої, старої, самотньої, забутої Богом і людьми, пік йому серце. На хвилину подумав, що як би добре було, аби його справді простили, щоб повернувся не злодієм серед темної ночі, а господарем серед білого дня. Все справив би, все полагодив би, виділили б йому й земельки, а може, повернули б і коней, і виїхав би він у поле оцієї весни. Уявив себе посеред безкрайого лану, і чорну горошкувату землю під ногами, що пахне гірким пирієм та розімлілою духмяною вологістю, високе блакитне небо над головою й лоскотливий вітерець, що обдуває розхристані груди... Уявив оте все, і його великі, дужі руки аж защеміли від невігойної хліборобської туги за чепігами плуга!..

«Дорого ж ви мені, воріженьки, за все це заплатите! - мстиво подумав Микола, блимаючи часто очима. - Знайдеться куля і для Ганжі, і для Івасюти, та й ще для когось...»

І хоч всі оті, що за час перебування Миколи за кордоном терпляче навчали його, споряджали та наставляли, хоч вони строго-настрога наказали забути про всі особисті кривди, не здумати зводити порахунки із особистими ворогами, а займатися лише справою, яку йому доручили, Гайдученко зараз і не збирається дотримуватись їхньої заборони. «Легко вам там базікати. А побули б ви тут та побачили б сплюндроване своє хазяйство та замучену матір... Нічого вам не станеться, як я стукну одного-другого. Покладу кого треба, а там - шукай вітра в полі!..»

Тим часом мати уже затопила в печі. Кімната наповнилася рожевими відблисками, стіни дихнули теплом, заспокійливим затишком, і Микола, то заплющуючи, то розплющуючи очі, знову почав тихенько дримати.

Два дні прожив він у матері: все відлежувався та одсипався. А на третю ніч прокинувся від крику. Переляканий, поспіхом засвітив лампу, кинувся до печі. Почорніла, невпізнанна, мати дерла руками сорочку, на обтягнутих синюватою шкірою ребрах темними ганчірочками тіпалися висохлі міхурики грудей. Тонкі сірі губи її вкрилися піною, вона беззвучно ворушила ними, пориваючись щось сказати, а в звернених до сина очах палахкотіла така туга, такий розпач, що в Миколи ніби обвуглилось серце, і він, пройнятий страхом і жалем до неньки, ухопив скарлючені материні руки, став їх цілувати, здригаючись у важкому чоловічому риданні:

- Мамо, не треба!.. Мамо, не вмирайте!.. Чуєте, мамо!!!

Вона схлипнула раз... схлипнула вдруге... витягнулась...

Скільки простояв Микола біля мертвої матері, не знав. Отямився аж тоді, коли лампа, спивши гас, почала згасати, а до хати поповз крізь вікно холодний зимовий світанок...

Ще ніколи Миколі не було так моторошно, так самотньо, як нього дня, коли він один на один сидів із померлою.

Прийшла ніч, Микола став збиратися в дорогу: залишатися вдома уже не міг. Повезло цього разу Ганжі і всім його друзям - не здійснити зараз Миколі своїх мстивих намірів. Та нічого, вони ще свого діждуться, ще попадуться.

Збирався Микола в небезпечну, в далеку дорогу - лишив мертву матір в чужі руки. Хтось її обміє й одягне у чисте, хтось покладе в домовину й понесе на кладовище, хтось скине шапку, а може, й утре нишком сльозу, бо зроду-віку в селі ніхто не здумав би танцювати над покійником, яким би ворогом він тобі не був за життя, - тяжкий то, смертний гріх! Хтось проведе її в останню дорогу, кинувши жменю мерзлої глини на віко труни, тільки не проводжатиме син...

Залишав свою мертву матір людям - не хотів тільки лишати їм нічого із добра: ні хати, ні повітки, ані сараю. При одній думці про те, що тут поселиться голодранець, його починала тіпати люта пропасниця.

Опівночі взяв на руки застигле, легеньке, як трісочка, материне тіло, виніс із хати. Поклав посеред двору, підстеливши під неї татового кожуха (щоб він не дістався нікому, поодривав рукави, та ще й порізав поли), а під голову підмостив подушку, укрит рядном. І лежала мати посеред широкої снігової постелі непорушна, загадково мовчазна, наче знала щось таке, чого не дано було знати всім живим. І дивилася пильно у небо, вже не помічаючи рідного сина. Дивилася так невідривно, немов виглядала тих ангелів, що мали прилетіти по її змучену душу та й забрати з собою, понести на всіяних зорями крилах до далекого раю, де нема ні печалі, ні сліз...

А тим часом її син, зодягнений в отой козушок на чужому, не нашому хутрі, порався біля хати, сарая і клуні, закладаючи в стріхи коробки з сірчаними гнотами та порохом. Доки тлітимуть оті гноти, Микола пройде не один десяток кілометрів. І постукає в темне вікно, і передасть отцю Діодорію уклін від його старшого сина, який ще в дев'ятсот двадцятому втік разом із білополяками, аж тоді загориться порох, і червоні розбуркані півні здичавіло вирвуться на волю. Обсядуть враз і хату, і клуню, й сарай, замахують, залопотять полум'яними крилами, червоними відблисками скрасять двір і стару Гайдучиху посеред нього...

На ранок тільки чорний комин та дотліваючі головешки лишилися там, де стояли будови. А селом поповзла, пов'юнилася від хати до хати тривожна чутка, що то Микола спалив свою хату. І скажіть же: ніхто не бачив, не міг ніяк бачити молодого Гайдученка, а от наче нюхом почули. І незабаром непевна чутка обросла переконливими деталями. Хтось наче бачив, як виходив уночі Микола із хати, а одна молодиця клялася й божилася, що на власні очі виділа, як Гайдуків син ворожив із вогнем під стріхою.

- От вам хрест святий: так би, як оце вас зараз, бачила! На коні, страшний та розпатланий, а очима так злющі іскри і креше! Так і креше! І ще десятеро з ним...

- То він не сам був?

- Та кажу ж, з цілою бандою!

Отакими «правдивими» деталями. Їй-Богу ж, на власні очі баченими, обросла ота чутка.

Пізньої весни, коли в поблідлому небі гасли натомлені зорі, Микола Гайдук знову постукав до отця Діодорія.

Цього разу стукати довелося недовго: тільки торкнувся рукою спітнілої шибки, як по той бік з'явилося сіре обличчя. Хитнуло мовчазно бородою: зараз одчиню! Гайдук аж посміхнувся про себе на оту поквалівість, бо здогадувався, що примушує отця Діодорія так прудко бігти до дверей.

- Не бачив ніхто? - господар замість привітання.

- Не бійтесь, ніхто, - відповів йому в тон Микола, ступаючи в чорне провалля сіней. - А якби хто й побачив, то більше йому вже не довелося б бачити!

- Слава Богу, слава Богу... - шепотів полегшено отець Діодорій, ведучи гостя до світлиці. Йшов за молодим Гайдученком, на голову вищий од нього, кістлявий, худий, ніс у темних, захованих під високі надбрів'я очах до кінця не розвіяні рештки неспокою. Як тільки зайшли до світлиці, причинив двері, похапливо опустив штори на вікнах, аж тоді засвітив лампу. Та й то повернув коліщатко так, аби світленький язичок ледь виглядав із своєї нірки. І тривога господаря мимоволі передалася гостеві:

- Приходили? - пошепки запитав він, впиваючись поглядом в отця Діодорія.

- Та поки що Бог милував, - так само тихо відповів отець Діодорій. - А в сусідньому селі минулого тижня взяли отця Миколая...

- Він зна що про мене? - стривожено перебив Микола.

- Я з ним не встиг поговорити...

- Значить, не знає?

- Та кажу ж, не встиг!

- Ну, то ваше щастя, що не встигли! А то б уже і за вами прийшли... - І, по хвилинній паузі, вже іншим, байдужішим тоном: - За віщо ж його посадили?

- Наче дізналися, що син у білій армії був...

- Ну, про вашого не визнають, - заспокоїв його Гайдук.

- Дай Боже... дай Боже... - захрестився отець Діодорій. Помітив пом'яттий, запилений одяг молодого

Гайдученка, чоботи, поруділі від пилюги, і туго набехканий мішок, що відтягував плечі, заметушився, запрошуючи сідати.

– Всю ніч ішов, притомився, – признався Микола, з полегкістю вивільняючись од мішка. Поворушив онімілими плечима, провів долонею по неголеному, немовби покритому сірою плівкою обличчю, охриплим голосом попросив: – Мені б умитися...

Доки вмивався, хлюпочучи водою та відпирскуючись, як зморений кінь, отець Діодорій пішов будити матушку: треба ж нагодувати гостя з дороги!

– Га?.. Хто?.. – все не могла вигребтись матушка із міцного передранкового сну, що кублився на широкому ліжкові поміж ковдрами, перинами та подушками. – Який гість?

– Та той же, від Льоні, – сердито сичав отець Діодорій, торсаючи матушку за драглисте плече. – Ти встанеш сьогодні чи ні?!

Зачувши про сина, матушка схопилася з ліжка. Вона так і побігла б до Гайдученка – простоволоса, в самій сорочці, аби не чоловік.

– Хоч накинь щось на себе... Та кучми підбери! Не бійсь, не втече! – і важко почовгав назад, у світлицю.

Микола сидів край столу з мокрим, прилизаним волоссям, з темними плямами на комірі (видно, хлюпав аж на шию), вже начеб не такий зморений. Отець Діодорій примостився поруч, посмикав ріденьку борідку, з погано прихованим неспокоєм запитав:

– Як же там Леонід?

– Живе, батюшко, паном. Дай бог кожному таке життя!

– Паном... – потішено повторив отець Діодорій, і завжди суворі очі його на якусь мить втратили гострий свій полиск, а обличчя, відтанувши, якомсь аж пом'якшало і навіть сухі, міцно стулені губи не здавались уже такими закам'янілими. – Матушко, ти чуєш? – звернувся він до дружини, що як ввійшла, як припала до одвірка, так і не могла одірватись: затрусилася тілом, затремтіла обличчям, і вже перші сльозини покотилися по щоках до скорботно розтуленого рота. – Чуєш, матушко, наш Льоня там паном живе!

– Господи... Господи... – схлипувала матушка, доки отець Діодорій не нагримав на неї:

– Ну, годі тобі!.. Не гріши перед Богом! Радіти треба, а не плакати!

Звівшись, урочистим хрестом осінив себе перед образом Спасителя, що висів над лампадою, закутий у золото:

– Спасибі тобі, що не одвернувся од нашого сина, – і вже до матушки: – Гляди, нікому ні слова!.. Приготуй поїсти.

І поки матушка, все ще схлипуючи, торохкотіла посудом, лаштуючи на стіл, доки розпалювала в печі та підігрівала вчорашню печеню, отець Діодорій нетерпляче допитувався, чи довго іще ждуть визволителів. Бо немає вже духу, несила більше терпіти! Каламутною хвилею котиться поругання віри Христової: скидаються святі хрести й дзвони, руйнуються церкви. Там, де нещодавно були святі олтарі, де висіли ікони, комсомолія розвішує свої безбожницькі гасла, горлає богопротивні пісні, показує богохульські вистави...

Отець Діодорій вже не може всидіти. Бігає по світлиці, роздмухує на худющих щоках червоні плями, розмахує руками:

– Содом і Гоморра на нашій землі! Содом і Гоморра!.. Де ж той святий меч, що поразить оцю п'ятиконецну гідру, спопелить її вщент, щоб на крові й попелі проросли свіжі паростки віри? Чого вони там ждуть, чого зволікають?.. Чи хочуть діждатися, щоб од нас не лишилося й сліду?..

Нависнув над Гайдученком невмолимим та грізним знаком питання, чекаючи відповіді. Дихав часто і важко, пік нещадно вимогливим поглядом.

Микола відповідав так, як його вчили. Посилався на складність міжнародного стану, на внутрішні ускладнення в тій країні, з якої прийшов...

– А, що вони можуть! – зневажливо перебив його отець Діодорій та й знову почав ходити по кімнаті, сердито і збуджено розмахуючи руками: – Сеймики, ляхи... Та вони зроду-віку самі собі не могли дати ради, а ми од них щось сподіваємось! Англія... Франція... От де наша надія! Лорд Керзон – от де наш месія!..

- Буде і Англія, буде і Франція, - намагався заспокоїти його Микола. - Весь світ збирається в новий хрестовий

похід...

- Коли ж? Коли?.. - аж тіпала отця Діодорія лиха нетерплячка.

- То вже, батюшко, мені невідомо. Знаю тільки одне: не так довго ждати... Погуляємо, поточим вражої крові...

Микола враз спохмурнів, нахилив велику, з крутим вовчим лобом голову, тремтячою долонею розгладив складку на коліні:

- Я от, батюшко, зайшов по дорозі і до свого двору... А там уже й попелу не лишилося... Комин стояв - і комин люди розібрали; по цеглині розтягли... щоб не пропадало добро... Як став я, як глянув, як здавило мене за серце - отоді й зрозумів, од чого вовки до місяця виють!.. То як воно, батюшко: може, мені не легше вашого ждати? Може, я ночі не сплю - так руки горять за гвинтівкою та за шаблюкою?.. З кожної спини по цеглині вирізати, з живих кирпичиків новий комин ізкласти!.. - аж задихався Микола.

- Дурні ми були. Боже, які дурні! - бідкався отець Діодорій згодом, коли Гайдученко, поївши, куняв за столом.

Видно, таки добре ухоркався: кліпав на світло червоними, круглими, як у птаха, очима, прикладав долоню до рота, щоб пригасити зівоту. Але отець Діодорій мусив висловити те, що накопало на серці.

- Осліпив нас Господь Бог за тяжкі наші гріхи та й штовхнув воювати із німцями. Кричали, що німець нам ворог, перли на нього, як скажені. А він, ворог наш найлютіший, був у нас за спиною! Тільки й ждав тієї хвилини, щоб вчепитись у горлянку!.. Не воювати - миритися з кайзером треба було, а то й запросити до себе... Як колись предки наші ішли на поклін до варягів: прийдіте до нас і княжіте над нами! Хай би прийшли, хай би княжили, аби тільки не давали голоті, оцим усім нехристам, волі...

- Нічого, ще прийдуть.

- Дай Боже, дай Боже! - оснівив себе хрестом отець Діодорій. Іще хотів щось сказати, та Микола, вкрай розморений сном, вже не кричучись, потягнувся, аж кісточки затріщали, попросив:

- Чи не можна б трохи спочити: голова обертом йде!

Послали гостей на горищі, біля слухового вікна. Матушка потягла була перину в невелику потаємну кімнатку, що містилася за спальнею, - отакий собі закапелок, без вікон, без дверей, завішений килимом, не відразу й знайдеш, - але Микола цього разу не погодився там проживати: ночі вже теплі, а на горищі - безпечніше. В разі чого, видерся через слухове вікно на дах, зіскочив у сад - шукай вітра в полі!

Іще одне мав на думці Микола. Але хіба можна про це зізнатися батюшці! Він тільки так, наче знічев'я, спитав:

- Ви зараз удвох живете?

- Чого ж, і Віронька з нами, - озвалася матушка. - Гляди, уже і забули?

- Був час пам'ятати! - буркнув отець Діодорій.

- Чого ж, пам'ятаю... Як прокинеться, привітайте од мене.

Та й подерся на горище по риплячій драбині. Що ж, рипить - хай рипить, для Миколи це навіть краще: ніхто не здереться тихцем, не заскочить зненацька... А може, й не краще? Може, треба було б, аби вона не скрипнула жодним щабельцем, коли на неї стане інша, не Миколина, ніжка?

І Микола не спить та й не спить, пригадуючи хрумке тіло молодої попівни. Як обіймав, як притискав у темних снігах, користуючись тим, що батюшка пішов правити службу до церкви, а матушка пораяється на кухні, готуючи обід! Попадає все робила, жаліючи доньку, - молоде, мале, хай потішиться на батьківських харчах, за материною спиною, хай поніжиться, доки не зав'язала собі світу заміжжям. А «мале», розморене довгими дівочими ночами, коли не знаєш, куди подіти налите яблуком тіло, коли метаєшся гарячою головою по холодній подушці і щосили притискаєш зібгану ковдру до твердих, наче набубнявілі бруньки, грудей; знудьговане кількарічним чеканням чогось незвіданого, підігріте численними романами, «мале» вже й не пручалося, потрапляючи у гріховні обійми Гайдученка: змикало світленькі очиці, розтуляло дзьобиком ротика, цьомкало в жадібні, нетерплячі парубочі уста. Сіни тільки зітхали, похитуючи невиразним темним обличчям на

нерозважливості попівської дочки; пам'ятали ж її ще дитиною, отаким іще пущівірінком із тоненькою кіскою, що лопотіло пухкими ноженятами, вибігаючи з хати. І не стид, і не сором; ще не встигло убитися в пір'я, а вже, бач, знайшло собі півника! І коли? Під час Божої служби, під церковній дзвони, коли їхній татуньо проголошує з амвона святі слова! Та воно мало вважало на те: правило свою службу, набагато солодшу од татової, і, затиснене в найтемніший куточок, вимовляло зовсім інші слова.

- Прийдеш?

- Тато ж побачить!

- А біс би побрав твого тата!

- Не лайся - гріх.

- А отак мучити мене - то не гріх?

- Хто ж тебе мучить? - наївно округляло очиці. Врешті здалося:

- Почекай трохи. Ось тато і мама поїдуть у гості...

- Вони ж і тебе із собою заберуть!

- А я захворію...

Пригадуючи той день, коли батюшка й матушка вирушали в гості у сусіднє село. Микола аж посміхається: як воно, оте невинне дитя, зуміло прикинутись хворим! Як тулило долоньку до свого чистого лобика, як покахикувало, торкаючись горла рукою! Аж матушка, занепокоєна, стривожена, почала вмовляти чоловіка залишитись удома. Але Віронька, як добра дитина, не хотіла стати татові-мамі на заваді. Хай вони собі їдуть, не вболівають за нею; вона трохи полежить, поп'є липового цвіту, трохи зігріється - і все як рукою ізніме! А від думки, що з-за неї вони не поїхали в гості, їй буде ще гірше...

І не встигли за батюшкою-матушкою зачинитися ворота, як Микола заходився лікувати попівну. Спершу від головного болю, а там і від кашлю, від отого, що «в горлі щось дряпає». Лікував, як умів, а воно розтулило дзьобиком ротика та й заплющило міцно очиці: не одбивалося, не пручалося, коли убгав у обійми, одірвав од підлоги та й поніс до постелі...

Потім, уже за кордоном, згадуючи Віроньку і оте широке попівське ліжко з пуховими перинами, Микола чомусь бачив лишень одвернену до стіни голівку, світле кучеряве волоссячко на дівочій ніжній шиї і чув безпомічне: «Не треба!» Лише зараз, лежачи на пуховій перині, виразно, до солодкої млості у тілі, пригадав, як ніс на руках Віроньку і що сталося по тому. І від цього спогаду теплою хвилею вдарила в голову кров, зашуміла у вухах, примусила прискорено забитися серце. Він схопився, студячи гарячі підошви об глиняний піл, безшумно, по-котячому скрадаючись, підійшов до квадратного чорного отвору і став прислухатися, чи не вчуються легенькі скрадливі кроки молоді попівни.

Але в домі всі спали. Твердим гарячим клубочком згорнулася Віронька, навіть не підозрюючи, хто завітав до них у гості. Драглистою хроплячою горою височіла матушка, не спав тільки отець Діодорій, збуджений появою Гайдученка і нічною розмовою. Одсунувшись подалі од матушки (давно уже забув, як колись горнувся поближче, бо неможливо зараз повірити, що оце розбухле, як на опарі, тістише, оцей м'який, набехканий стравою міхурище та був колись струнким, пругким, завжди бажаним тілом, з яким він зачав і породив спершу сина, а потім - дочку), тож, одсунувшись подалі од матушки, лежав отець Діодорій висохлою за багато років, покритою жорстким мохом, але ще міцною дошкою, і перед його чорними, з гострим, пронизливим поблизком очима пропливало не таке ще далеко минуле, яке він не в змозі забути, ані викреслити з пам'яті і за яке віддав би не один рік життя, аби воно повернулося.

Отець Діодорій посів парафію в ті благословенні часи, коли, як то кажуть, у повітрі й не пахло не те що революцією, а навіть бунтами. Правда, і в ті роки траплялися з-поміж тихої та смиренної череди Божих овечок невдоволені та горлохвати, що не хотіли чекати райського життя по смерті своїй, а прагнули скуштувати його ще до могили. Але молодий ще тоді батюшка виявив неабияку твердість в розправі над непокірними: картав у грізних проповідях, сповнених громів і блискавиць, а не помагало - одлучав найупертіших від церкви: прополював безжально Божу ниву од плевелів.

Незабаром про отця Діодорія покотилася слава як про дуже суворого та непохитного в церковних догматах священика. Мнів себе нещадно караючим мечем у руках Спасителя, покликаним очищати ввірені йому душі од усякої скверни, і не раз твердив, що тільки страхом можна утримати людину від спокус диявола.

Потроху-потроху, та й забрав отець Діодорій владу над всіма своїми прихожанами. Знав про них все,

а може, навіть і більше, що вони самі знали про себе. Хто із ким зустрічається і про що розмовляє, хто про що думає чи навіть збирається думати, скільки в кого майна і як у кого вродило, навіть коли в кого опоросилася свиня чи окотилась вівця. Все те не проходило мимо уваги святого отця, всьому він вів свою бухгалтерію, щоб не лишалася церква ані духовної, ані матеріальної частки.

Любив щонеділі, після служби Божої, пройтися селом. Повагом, неспіхом, як і личить духовній особі, з суворим обличчям, з важким хрестом на грудях. Ніщо не могло приховатися од його чіпких, пронизливих очей, і прихожани ставали аж меншими, зустрічаючись із батюшкою. Бо навіть невинні відчували за собою якусь провину! А він час од часу зупиняв одного, підкликав другого:

- Іване, щось я не бачив сьогодні твоєї жінки у церкві.

- Дак вона ж, батюшко, хвора.

- А хвороба чим лікується, як не святою молитвою? Гляди мені, Йване: тіло рятуєте, а душу губите!

І суворо простував далі, навіть не подавши Іванові руки для поцілунку. Знав, що Іван умре, а наступної неділі приведе свою жінку до Божого храму.

Не давав руки і Оникію, хоч той і нахилився, наставляючи потріскані губи.

- Не буде тобі мого благословення! Не буде! - метав блискавиці з-під грізно насуплених брів.

- Чим же я, батюшко, завинив перед вами? - кляк від страху Оникій.

- Не переді мною, нечестивцю, а перед Богом! Який твій батьківський обов'язок? Виховувати своїх дітей у страху Божому, в покорі. А ти як їх виховуєш?

- Та хіба ж я їх, батюшко, не виховую! - пробував оправдатись Оникій. - Шкуру здираю - так їх виховую!..

- А твій старший минулої ночі з ким у Свиридовій клуні сіно вминав? Отак без вінця, без шлюбу, без благословення церкви, як ті тварі нечестиві, - та прямо до пекла! Так і знай: не обвінчаються - забудьте й дорогу до храму!

І, гляди, за якийсь час стоїть молода пара посеред церкви, стоїть і не дише, боячись навіть глянути на суворого панотця. А потім, уже по весіллі, чухаючи нещадно нашмагані батьками спина свої, тихцем дивуються, звідки клятуший піп довідав про оту клуню: адже пробиралися до неї в таку глуху ніч, що хоч око виколи - не побачиш нічого!

- Не обійшлося без нечистої сили! - чухмарив потилицю молодий, все ще не сміючи підступитися до молодої, тепер уже законної жони своєї: ану ж, і тут вчинить щось не так, як того вимагає отець Діодорій!

Але отцю Діодорію для дивовижної тієї обізнаності не потрібно було нечистої сили: мав інших, більш земних інформаторів. Щоранку стрічали його на порозі божого дому. Ще здалеку бачив їхні терпляче очікуючі постаті.

Стоїть така собі баба Христя чи баба Горпина - вишкрябана, вимита, чиста, вся немовби аж світиться. Все тілесне, гріхове далеко позаду: забула, чим воно й пахне! Стріне отця Діодорія, нахилиться церковною свічечкою (під біленькою празниковою хусточкою святе та боже обличчя, очі смиренно потуплені, губи - підківкою вниз)... схилиться ото перед отцем Діодорієм:

- Благословіть, батюшечко! - І тиць! тиць! - сухими губами в оксамитову руку. А потім дріботить слідом за батюшкою і викладає все, що чула, що бачила. Все, все - у вушко батюшечці! Не таїла од нього найдрібнішої крихітки. Аякже, нелегка ж доріжка до раю, ой, нелегка!

Обійнявши владу духовну, запрагнув отець Діодорій і світської влади. Три роки точилася війна поміж ним та сільським головою, людиною вкрай владолюбною. Ще невдовзі після того, як познайомились, мав необережність сказати при селянах, коли отець Діодорій втрутився в розмову:

- Ви, батюшко, знайте свою Божу службу, а ми тут уже якось і своїм розумом обійдемося.

Не знав голова, який пекельний вогонь розпалив отими необережними словами! Нічого не відповів тоді отець Діодорій, тільки аж почорнів на виду. Різко повернувся, пішов, стискаючи щосили тонкі уста.

Три роки чекав свого часу отець Діодорій. Три довгі роки! Голова, може, давно й забув про той випадок, а отець Діодорій не раз прокидався посеред ночі, пригадував люту образу. І настав час, коли він діждався свого.

Мав голова сина - бешкетника на все село. Не раз нашіптували у вушко батюшці богомільні бабусі,

що витворює головин баламута, а батюшка тільки хитав головою. Аж ось одного ранку, вийшовши за ворота, зіткнувся із бабою Горпиною, що бігла йому назустріч так, наче за нею горіло.

- Ой, батюшечко, що я чувала!

Уважно вислухав її, наказав повторити. Тицьнув бабі руку, і доки вона цілувала із присмоктом, трясучи в релігійнім екстазі висохлою на опеньок задницею, стояв випроставшись, роздуваючи хижо качиноного носа: нарешті настав його час.

Готував чергову проповідь день, і другий, і третій. Про нерадивого батька і блудного сина, віровідступника, який зважився на такий богохульний, такий сатанинський вчинок, що від нього кров холоне в жилах і стає дибом волосся. Вирвати хрест святий із могили та й кинутись із ним у бійку... Змалював образ тієї маленької дівчинки, що спочивала в могилці, того невинного ангела, душа якого перебуває зараз біля престолу Божого, такими зворушливими, проникливими фарбами, що жінки ридма ридали, а чоловіки сякалися та проводили кулаками попід очима. І обрушив увесь гнів, всі Божі громи та блискавиці на голову нечестивця, який насмілився сплюндрувати могилу, який - страшно й подумати! - вирвав святий хрест та й молотив ним, немов ціпом, чужих парубків!

Храм затамував віддих. Страшні й грізні були в ті хвилини лики богів і святих, а ще страшнішим, ще грізнішим був отець Діодорій. В золочених ризах, з розпростертими над головами прихожан руками, з двома нещадно караючими блискавицями в обох тих руках. Метне їх донизу на голови грішників - і вдарить страшний грім, і розколеться земля, і ковтне тих, кого задумав покарати отець Діодорій!..

Того ж дня, пізно ввечері, притьопав до панотця голова. Просив милосердя, каявся, валявся в ногах. Роздуваючи ніздрі, дивився отець Діодорій на повергнутого в прах ворога свого, впивався відчуттям перемоги. Але руки не подав. Не поступився, не простив, не дав розслабити своє серце, затверділе у святому гніві на віровідступника. І наступної неділі прокляв, відлучив од святої церкви нечестивого сина голови.

Після того випадку схилилися перед отцем Діодорієм і світські власті села. Кожне слово його стало законом, кожне бажання - наказом. Навіть урядника селяни боялися менше, аніж свого грізного батюшку.

Отак і княжив отець Діодорій довгі роки, неподільно та всевладно, у своєму селі. Хотів - карав, хотів - милував, творив суд та розправу, і коли проходив після Божої служби вулицями - все село спішило зігнути спину та понижче вклонитися, аби запобігти суворого гніву панотця. Так і дожив би свого віку, помер би грізним владикою, і плакали б невтішно парафіяни, проводжаючи його в останню путь... Плакали б невтішно і щиро, бо одним із найдивовижніших парадоксів людської природи є те, що чим суворіший та нещадніший до них володар, чим більше знесе він нам голів та потрошить нам ребер, тим голосніше ми побиваємося, тим жалісніше тужимо, коли доля врешті-решт змилостивиться над нами та й загребе його до могили... Отак і процарював би отець Діодорій, коли б не тисяча дев'ясот сімнадцятий рік.

Громом з ясного неба звалилася на отця Діодорій звістка, що цар зрікся престолу. Сприйняв це як зраду з боку царя, як підступність свого вінценосного спільника. Не міг простити того Миколі, не міг зрозуміти! Поступитися владою, добровільно віддати її в чийсь інші руки? Та йому хай би руки виламували - не випустив би скіпетр! І після лютневої революції, і після Жовтневої, і в громадянську війну лишався непохитним монархістом. Виглядав нового царя, нового

Іоанна Грозного, який не побоїться потопити в крові половину роду людського, аби врятувати єдину та неділиму, оплот віри православної.

Те виглядання затягнулося довше, аніж сподівався отець Діодорій. Цар все не приходив, і влада поволі спливала із рук отця Діодорія. Тож не дивно, що в той день в потаємній розмові з Гайдученком допитувався з юначою нетерпеливістю:

- Коли ж, коли вони почнуть?..

- Вже недовго лишилося, батюшко... Тільки мало просто чекати...

- А що маю робити?

Тут Микола став викладати те, за чим його, власне, й послали з-за кордону. Чи не думає батюшка, що йому треба докласти власних сил до святої, загальної справи? Готувати, так би мовити, ґрунт для сівачів, котрі прийдуть сюди, аби знищити більшовицьку владу?

Батюшка думає. Але як це робити? В який спосіб?..

На це у Миколи готова відповідь.

- Треба, батюшко, перш за все знаходити спільників. Отаких, як ви, відданих нашій справі людей, що

до того ж уміють тримати язика за зубами...

- Спільники будуть, - пообіцяв отець Діодорій. - А що далі?

- А далі ми почнемо, батюшко, збирати інформацію. Про Червону Армію, де яка частина розположена, яка зброя, скільки людей, які у них настрої... Про військові заводи... Як бачите, робити буде що, аби тільки була охота..

Та отцю Діодорію не позичати тієї охоти. Все робитиме, все! Не пожаліє нічого, аби тільки висмикнути опору з-під ненависної влади!

Другого дня, як тільки розвиднилося, запряг отець Діодорій кобилчину та й рушив до отця Віталія в гості. Вирішив почати із нього. Вважав отця Віталія найбільш підходящою кандидатурою: не міг той не затаїти смертельної образи за примусове переселення.

Вже під'їхавши до колишньої школи, а тепер - хати священика, помітив, що з часу іменин отця Віталія тут дещо змінилося. Хатина вже не стояла сиротою на голому белебні: свіжими воцаними штахетами зіп'явся довкола паркан, а попід парканом росли молоді деревця. Обкидані в ніжну травневу зелень, аж липку од весняних соків, вони невпізнанно скрасили двір. І навіть хатина від того аж посвіжішала, прочистила свої невеликі віконця та й вперше за весь свій злидений вік повеселіло дивилася на перехожого.

Отця Діодорія чомусь неприємно вразила оця радісна зміна. Волів би краще побачити голий незатишний вигін, сумну обідрану хату під зогнилою стріхою. Зупинив сердито кобилу, похмурою тінню посунув у хату.

Отець Віталій був удома. Стрів гостя на порозі, допоміг зняти стареньке, ще до революції пошите пальто, запропонував умитися з дороги. Але гість, подякувавши, відмовився. Провів по ріденській борідці долонею так, мовби стирав пил, запитав:

- А де ж матушка?

- Поїхала до мами в Хоролівку. Як Бог дасть, сьогодні увечері буде вдома.

Щось схоже на задоволену гримасу торкнулося вуст отця Діодорія. Не чекаючи запрошення, сів у глибокий фотель, поправив на грудях хрест, виставив з-під ряс великі чоботи:

- А вгадайте, чого я до вас завітав.

- Звідки ж мені про те знати, - блідо всміхнувся отець Віталій; за три місяці, що минули з дня іменин, він ще більше схуд, якось наче аж висох, і зовсім уже скидався на потемнілий лик Христа-спасителя, що єдиний висів там, де мала бути ціла божниця. Лише червоні гарячі вуста виділялися на тому обличчі та великі палаючі очі.

Тяжку, неймовірно тяжку душевну кризу пережив отець Віталій. Провела вона його крізь довгі зимові ночі, позбавлені сну, коли ти один на один із своїми сумнівами, коли навіть Бог відступився од тебе: шукай собі подальші шляхи сам, вирішуй сам, борись із спокусою, ослабий, зневірений, повний сум'яття, ненадійний служителю мій! Бо яке ти маєш право нести своє слово іншим, коли сам сумніваєшся в ньому? Як ти можеш запалювати вірою інших, коли сам похитнувся у ній? І отець Віталій, спляючи себе на вогнищі сумнівів, шукав у думках інших, не збитих, не захарашених церковними догмами шляхів до Бога. Розумів: коли церква не пристосується до нового життя, не перегляне своєї тисячолітньої закостенілої політики, її чекає неминуча загибель. Церква нагадувала зараз людину, яка у вік парової машини й електрики, високорозвиненої військової техніки зібралася б на війну у спорядженні середньовічного лицаря. Отаким Дон Кіхотом ХХ століття! Тож, коли не хочеш загинути, скидай швидше отой середньовічний мотлох. Коли не хочеш бути смішним, шукай собі іншу, що відповідала б часу, зброю, вдавайся до гнучкішої, життєвішої тактики.

І він шукав. Гортав стоси книжок, заново дослідив історію церкви - від перших християн аж до всесвітнього панування - випишував усі її помилки, всі хибні кроки. Завжди стикався з одним і тим же: церква неодмінно виступала проти нового і щоразу терпіла поразки. Лишалося тільки дивуватись, як могла проіснувати досі при отакому консерватизмові! Це було найбільше чудо: бурхливі весняні води пробивалися раз по раз крізь порослу мохом, вивітрену, вилущену скелю, ба навіть неодноразово валили її, а вона знову опинялася на старому місці, вперто намагаючись затримати нову повінь.

Але чи довго триватиме чудо? Чи не настане час, коли водам набридне пробиватися щоразу крізь одну й ту ж загату і вони просто розтратять її! Чи не краще замість того, щоб з упертістю приреченого заступати дорогу новому, пропустити його добровільно, поберегти свої покришені боки?..

Знав: бурю піднімуть оці його думки серед священицьких кіл! Люту реакцію викличуть! Але не

боявся. Готовий був пожертвувати всім, аби тільки врятувати віру. Знаходив впевненість, твердість духу не тільки у роздумах, але і в Святому писанні. Бо хто має очі, той бачить; хто має вуха, той чує...

Отець Діодорій не мав зараз ні вух, ні очей. Засліпила його зір ненависть, притупила його слух лютя. Тому й не помітив тієї зміни, що сталася з отцем Віталієм. Необережно, прямо-таки з ходу виклав йому все про Гайдученка, про зв'язки із закордоном, про очікування недалекої війни і про їхню, священницьку, участь в підготовці оцієї богоспасенної акції. Говорив палко і збуджено, не помічав, як отець Віталій спершу слухав із подивом, потім спохмурнів, а під кінець устав, підійшов до вікна, нервово ламаючи пальці.

- Не розумію, - глухо мовив господар, коли отець Діодорій скінчив заклик до активної боротьби. - Ніяк не можу зрозуміти...

- Що ж тут незрозумілого?

- Не розумію того, як ви могли на таке зважитися, - заговорив схвильовано отець Віталій, підступаючи до гостя. - Невже ви не бачите, що такими діями ви тільки поглиблюєте яму під нашою церквою? Невже вас нічого не навчило життя? Хіба вам невтямки, що ви завдаєте нашій церкві більшої шкоди, аніж уся більшовицька пропаганда?

Отець Діодорій аж рота роззявив, застуканий зненацька отаким поворотом.

- Невже вам, врешті-решт, не ясно, що ви дієте і проти заповідей Христових?

Тут отець Діодорій аж підскочив. Як? Його, найсуворішого, найнесхибнішого, найтвердішого ревнителя віри православної, звинувачувати в порушенні заповідей Божих?!

- Так, саме у цьому, - стверджує отець Віталій. - Згадайте, якщо ви не забули: кесарю - кесарево...

- Але при чому ж тут кесар! Кесар - цар, володар, а ці? Ці хто такі?.. Слуги сатани, породженці пекельної тьми!..

- Іше одну заповідь доведеться вам нагадати, - не поступається отець Віталій. - Всяка влада - від Бога...

Тут отець Діодорій не може більше стриматись. Схоплюється й, розмахуючи руками, бризкаючи слиною, наступає на свого нежданого опонента:

- Не вірю! Не вірю! Тричі не вірю, що ця влада - од Бога! Антихрист послав нам її, а не Бог! Антихрист!..

Отець Діодорій враз замовкає. Тільки трясуться руки та тремтить борода. Намагаючись оволодіти собою, затискає правицею хрест, аж біліє зап'ястя, впивається похмурим, запаленим підозрою поглядом в отця Віталія: чи не збільшовичився він?

А отець Віталій, болісно зламавши брови на високому, поораному передчасними зморшками чолі, продовжує:

- Ви подумали про те, що буде, коли більшовики дізнаються про ваші зв'язки?..

- Я не боюся того! - закричав отець Діодорій. - На хрест піду, на розп'яття за святу нашу віру!

- От-от, на хрест, під терновий вінок, щоб зажити слави святого мученика... А більшовики, всі атеїсти тільки й чекають, щоб отакі, як ви, попалися їм до рук. Піп - ватажок контрреволюції, церква - притулок шпигунів... Я так і бачу подібні заголовки в газетах. А потім - показовий процес, і чим ми, душпастирі, що не піддалися на спокусу лукавого, чим зможемо доказати, що в більшості своїй непричетні до цього?! - сплеснув руками отець Віталій. - Чим, питаю я вас?.. Мовчите?.. Так хто ж вам дав право ставити під такий удар нашу церкву, нашу релігію, переступати одну із заповідей Божих?

Очі отця Віталія палахкотять, він підступає все ближче до отця Діодорія - суворий, вимогливий, переконаний у своїй правоті. І коли отець Діодорій розтуляє рота, аби щось сказати у відповідь, отець Віталій простягає до нього руку з довгими пальцями:

- Мовчіть!.. Мовчіть і слухайте, що скажу... От перед Богом клянусь, що буду робити все, аби перешкодити вам, не дати заповідати непоправимої шкоди святій нашій церкві!..

- Підете доносити? - врешті спромігся на слово отець Діодорій. - Як Іуда, за тридцять сребрянників?..

- Хай мене охрестять Іудею, хай всі од мене одвернуться, але я не дозволю вам підривати віру...

- Так будьте ж прокляті! - вибухнув отець Діодорій, вже не володіючи собою. Чорний, розпатланий, страшний, підніс над головою кулак, затрусив ним щосили. - Будь проклятий ти! І все сім'я твоє... запроданцю!.. Слуго антихриста!..

Задихаючись, синіючи на обличчі, ще раз погрозив кулаком, вискочив у сні, хряснув дверима, аж застогнали шибки. Попер, не розбираючи дороги, прямо через двір. Налетів на яблуньку, перечепився, упав. Вже зовсім не володіючи собою, схопився, висмикнув яблуньку з корінням...

Аж за селом, загнавши кобилу, - батожив нещасну тварину, зганяючи лють, - трохи отямився. Зупинив, зліз, кинув віжки й батіг, походив, збиваючи пилюгу. Конячина, опустивши запінену морду, зі стогоном дихала, судорожно поводячи лискучими від поту боками, а отець Діодорій все ходив і ходив, заклавши руки за спину, нахиливши наперед сплюснуту, як сокира, голову.

Припам'ятовував сутичку з отцем Віталієм, пригадував погрози стати йому на шляху, і поволі його огортав страх. Не за себе боровся отець Діодорій, о ні, не за себе! Ладен був хоч зараз - на хрест, в тюрму, щоб мученицька кончина його стала торжеством християнської церкви. І себе, і дружину, і доньку, і всіх прихожан своїх кинув би у жертковий вогонь без вагання, без страху, пішов би на те, на що йшли колись розкольники в глухих сибірських скитах, аби не датися посланцям антихриста живими. Зажив би тим посмертної слави, був би причислений до лику святих і, розмножений тисячами ікон, розвішаний по всіх божих храмах, пік би кожного нещадним поглядом, грозився б кожному суворим перстом, вимагаючи жити у страхові, в покорі.

То була б завидна, бажана доля. То був би вінець всіх його прагнень. Боявся ж іншого: загинути безславно, так і не розпочавши великої справи. Відстрочити, а може, й зірвати хрестовий похід, очікуваний з таким нетерпінням... І, трохи заспокоївшись, сів знову на бричку та й покотив додому: не можна було гаяти ані хвилини.

Вислухавши панотця, Микола аж побілів од гніву. Забув, хто перед ним, не зважив на сан і літа - покритв отця Діодорія такою добірною лайкою, що в того аж руки затіпались дати нахабі ляща.

- Пся крев... вашій мамі! - вдався до польської Микола, коли забракло своєї. - Хто вас просив розпускати язика?

- Я ж думав... - почав був отець Діодорій, але Микола не дав йому договорити.

- Знаєте, що вам за це треба зробити?.. Скажіть спасибі, що це я, а не хто інший!..

Тремтячими пальцями дістав портсигар, вийняв цигарку.

Затиснувши в зубах, довго чиркав коліщатком запальнички, оминаючи поглядом отця Діодорія, що стояв ні в сих ні в тих.

Врешті запалив, жадібно затягнувся димом. Від того ніби трохи подобрішав, сказав уже іншим, примирливим тоном:

- Що ж, погарячкували й досить... - ще кілька разів затягнувся, запитав: - Він такий, що і в гепеу побіжить?

- Казав, щоб я одумався, - відповів отець Діодорій ображено: хоч і відчував за собою провину, все ж не звик, щоб на нього отак кричали. - Думаю, не піде.

- Тож-то, що думаю! - з досадою промовив Микола. - А мені треба, щоб він напевне не пішов!

Ще кілька разів затягнувся, кинув бичок на долівку, розтоптав каблуком.

- От що, батюшко: розкажіть, як до нього потрапити.

- Ти що задумав?.. Впіймають!

- Що я - дурний, щоб удень ходити! А ніч нащо?

Отець Діодорій, присівши навпочіпки, став малювати пальцем прямо на долівці, як пройти задвірками до отця Віталія.

- Як побачиш колодязь, то бери зразу вправо. Прямо не йди - прямо сільрада.

- Умгу, - стежив за його пальцем Микола.

- Отак забирай вліво, вліво, та й вийдеш на майдан. А там якраз і впрешся в хату. По штахетах узнаєш. Штахети нові...

- Що ж, втраплю... Моліться ж, батюшко, щоб не збився, бо доведеться вам приймати гостей

з гепеу!

Отець Діодорій тільки засопів. Важко звівся, обтрусив із колін пилюку, не глянувши більше на Миколу (вмиратиме – не простить йому отієї лайки!). Нагримав на матушку, визвірився на дочку, неприкаяною тінню заходив по світлиці. Намагався не тільки Бога – самого себе переконати, що він не відає, з якою мстою збирається Гайдученко відвідати отця Віталія. То Миколина справа. Йому ж, Діодорію, вистачає своїх клопотів, своїх турбот.

І доки отець Діодорій отак присипляє власне сумління, Микола збирається в непрошені гості. Не набира подарунків господареві, щоб задобрити його, – і так мав чим пригостити, аби відбити назавжди охоту іти в ДПУ. Невеликий той гостинець важить всього кілька грамів, а спробує його отець Віталій, то й ляже покірно Миколі до ніг: топчи мене, лихий гостю, вбивай мене в землю, роби що хочеш зі мною...

Діждавшись пізнього вечора, вирушив у дорогу. Прямо над головою вовчою тічкою сунули хмари, гналися за місяцем. Він чимдуж котив од них, виривався, німо кричав, роздираючи рота на перекошенім од жаху обличчі. Та вони таки наздогнали його, навалились, підім'яли під себе, і він, втрачаючи сили, виринув із-під них раз... виринув вдруге... та й щезнув, здається, навіки. І від тієї мовчазної боротьби, від того німого конання нічного владики моторошні тіні поповзли по землі, скрадаючись до всього живого, і вже, здавалося, сама ніч заклацала вовчими іклами, засвітила хижо очима.

В такі ночі чиняться страшні злочини, проливається людська кров.

Микола благополучно пробрався до хати отця Віталія. Тільки раз, уже посеред села, стрілися парубки, що повертались із досвітків. Йшли тісним овечим гуртом, стиха перемовляючись, бо і на них нагнала смуток оця темрява. Пройшли, протупотіли, прокивали гостроверхими чорними шапками – Микола, діждавшись, поки за ними затихне, виліз із-під тину та й знову рушив уперед.

Хата отця Віталія довірливо біліла стінами, темніла заплющеними вікнами. Тихим спокоем віяло од неї, спокоем і сонним теплом, і всі оті потворні тіні оминали її стороною та й повзли поміж інші хати.

Микола постояв, прислухався. Було тихо, мертво. Пітьма ще густіше навалилася на землю. Тоді Гайдученко постукав у двері.

По той бік зачовгало, і чоловічий заспаний голос запитав:

– Хто?

– Я, – відповів Микола, навалюючись тілом на двері.

– Хто, я?

– Та це я, батюшко! Тато вмирають, то послали по вас...

– Це ти, Миколо?

Холодний піт враз оросив Гайдученкові чоло. Він дико оглянувся, бо здалося, що потрапив у пастку, що його зараз схоплять за лікті. Лише тоді, коли отець Віталій нетерпляче перепитав:

– Миколо, це ти? Чого ж мовчиш? – лишень тоді зрозумів, що це просто збіг імен, і поспіхом відповів:

– Я, батюшко, я!

Брязнула клямка, відчинилися двері. В сінешній пітьмі забіліла висока постать. Та пітьма немов засмоктала у себе Миколу: він ступив уперед і вистрілив раз, а потім і вдруге...

Отець Віталій ще якусь мить стояв, а потім, застогнавши, підкосився Миколі під ноги. Кілька разів схлипнув, як маленька дитина, поюрзав головою, мовби зручніше уможуєчись, та й занімів. Микола перескочив через забитого, ступив до кімнати. Назустріч йому кинулася ще одна біла постать, так наче отець Віталій воскрес та й знову ішов під кулі...

Зінаїда, натомлена дорогою, не чула, як Гайдученко стукав у двері, як устав чоловік. Тільки коли пролунали два поспішні, раз за разом, постріли, їй причудилося спросоння, начебто хтось кинув дві каменюки на залізний дах – трах! трах! З наполоханим серцем вона звелася, прислухалась і вже хотіла розбудити чоловіка, коли почула із сіней болісний стогін... Зірвалася з постелі, плутаючись у нічний довгій сорочці, побігла до дверей. Вона бігла й тоді, коли хтось виріс їй на дорозі, хтось недобрый, лихий, бігла й тоді, як він простягнув до неї руку і перед очима в неї злою зірочкою спалахнув синій вогник, бігла й тоді, коли їй у груди наче вдарило тупим молотком, коли враз десь поділися і ноги, і руки, і голова, і все тіло, й душа – лишилося тільки серце! – і вона жила в тому

серці і бігла, і бігла, і бігла...

А потім над нею зімкнулася п'ятьма. І Зінаїда вже лежала на долівці посеред хати зібганим калачиком, закривавленим колобком, що так і не докотився до свого чоловіка. Микола, присвічуючи ліхтарем, обійшов її, став нишпорити на письмовому столі, в шухлядах, перевіряючи, чи не залишив покійний доносу на отця Діодорія...

Доносу не було, і Микола, обнишпоривши для певності ще й кишені чоловічого одягу, похапцем вийшов із хати. І наче виніс із собою весь неспокій. Тиша знову запанувала у хаті, хата знову склепила очі, заснула, і ті двоє теж наче спали: один у снігах, розпластавшись на спині, друга посеред хати, зібгавшись калачиком, так немовби замерзла і все ніяк не могла зігрітися. Отак вони й спали, потроху холонучи, до самого ранку і, мабуть, спали б і довше, коли б від хати до хати, з вулиці на вулицю та не рознісся розпачливий жіночий крик:

- Ой, людоньки, батюшку вбито!

Той нестямний крик розідрав на шмаття ранкову тишу, розніс, розметав, скаламутив ранкову прозорість, і події в досі сонному селі наче покотилися з височезної гори – все швидше, швидше, швидше...

Застукотіли, забряжчали клямки, засуви і заціпки, замиготіли старі й молоді, жіночі та чоловічі обличчя, залунали дзвінки й глухі, басовиті й тонкі голоси. Все те злилося, переплуталося, перемішалось в тривожному русі, що наростав кожної миті, захоплював щонайdalejší закутки, і вже годі було зрозуміти, вже не можна було розібратися, що кричали всі оці збуджені люди, підняті спозарання розпачливим жіночим криком:

- Ой, людоньки, батюшку вбито!..

Вони вибігали на вулиці, і вулиці повнилися ними. Наче аж вужчали, наче стискалися, аби швидше проштовхнути людей вперед, до отого майдану із заанімілою хатою. Люди збігалися до хати, а вона була наче мертва, вона скидалася на череп: моторошно чорніла порожніми очима вікон, беззубим проваллям сіней. Люди товпилися довкола, боячись підступатися ближче, а звідусіль усе підбігали та й підбігали. І вже понад простоволосими головами, понад піджаками, сорочками, сір'яками, кохтинами, понад всім отим стовповиськом, над усім отим виром жалісними вогнями зметнулися тужні жіночі голоси:

- Та за-а що-о-о!.. Та за-а що-о-о ж!..

І коли церковний староста, отой самий, що назюзявся колись на іменинах у покійного батюшки по самісінькі вуха та й став приміряти Оксенову шапку, коли отой стовп віри Христової, найближчий помічник та порадник забитого душпастиря, снуючи згорьованим човником поміж людьми, шепнув одному, шепнув другому, що він, мовляв, догадується, дуже добре догадується, чиїх то рук справа, тільки не хоче казати, та й повів очима в бік сільради, то слова його впали не на камінь...

Тож і не дивно, що натовп зустрів свого голову, розвеселого морячка, який так легко умовив отця Віталія поступитися своїми хоромами, погрозливою, ворожою мовчанкою. Голова прийшов не сам: як тільки довідався про вбивство, то послав гінця у Хоролівку, і звідти відразу ж примчали слідчий та лікар. Слідчий, молодий ще, безвусий, дуже рішучий, дуже суворий та офіційний товариш, і старенький, аж пилком припилений лікар з потертою валізкою в сухій, обдутій синіми жилами руці, зі старомодним пенсне на тонкому, з горбинкою, носі, швидко пройшли безмовним живим коридором, що відразу ж замикався за ними, ступили у сні, зачинилися. І як тільки клацнула клямка, над натовпом затріпотів, забився істеричний жіночий крик:

- Та вони ж їх різати будуть!.. Ой, людоньки, що ж воно ро-обиться-а?..

- Різати... різати... - покотилося натовпом. - Мало, що вбили, тепер ще й глумитимуться... Та хай уже батюшку, а матушку ж за віщо?.. Матушку, кумо, за що?.. Та за віщо ж їх різати?!

Моряк перший почув оті голоси. Відчинив двері, став на порозі: широкоплечий, в бушлаті, в безкозирці. Обвів людей строгими очима, голосно запитав:

- Чого кричите?

- Бач, ще й питає! - злий голос із задніх рядів. - Убив, а тепер питає!

Моряк звівся нашіпінки, витягнув шию, аби побачити, яка то контра гукнула, але роздивитись як слід не дали йому жінки: під'юджені отим вигуком, розпалені гнівом, посунули на нього верескливою розлюченою стіною.

- Признавайся, розсучий сину, за що вбив нашого батюшку?

- Та одчепіться, скажені! Хто його убивав?

- А, не вбивав!.. А різать хто буде?.. Не дамо ізнущатися над батюшкою!..

- Гражданки, заспокойтесь! – пробував умовити їх моряк. Врешті втратив терпець, гаркнув щосили: - Ану, тихше! Варко, чого рота дереш, за тюрмою, мо', скучила?!

- А-а, за тюрмою!.. – наче окропом хлюпнули на Варку. – Дак ти нас, розсучий сину, тюрмою лякати!.. – та й, підскачівши до моряка, цап із голови безкозирку! – Бийте його, антихриста, бо в нього он уже роги із-лоба пруть!..

І не встиг моряк опам'ятатися, як жінки налетіли на нього, вчепилися в бушлат, полізли нігтями-кігтями до обличчя, до чуба, до очей. Зібравшись із силами, він рвонувся – видерся з роз'яреного жіночого гурту, вскочив у сні, трахнув за собою дверима, замкнувся. І щастя його, що встиг ускочити, – двері аж загули під ударами!

- Одчиня-ай!..

- Одчиняй, бо підпалимо!..

- Не дамо різати!..

Важко дихаючи, моряк витер з обличчя кров, зайшов до хати, похмуро сказав:

- Як не втечемо – розтерзають...

У суворого слідчого обличчя враз стало дитяче. Лікар же швиденько збирав розкладений інструмент, ховав у валізку: пенсне так і підстрибувало у нього на носі.

А крик усе наростав, а двері вже аж тріщали під оскаженілими ударами, і тільки моряк хотів виглянути у вікно, як важкенний дрючок гупнув по рамі: шибки так і бризнули гострими скалками! Тоді голова, вже не роздумуючи, ухопив табуретку, висадив нею інше, в протилежній стіні, вікно:

- Стрибайте, якщо життя дороге!

Перший вилетів слідчий: хортот стрибонув та навдъори, навдъори, пригинаючи голову! За ним подерся старенький лікар: все ніяк не міг виважити через лутку свою давню подагру. Морячок підсадив його так, що лікар тільки мелькнув худими литками. Махонув і сам у вікно.

- Чого тупцюєтесь? Біжіть!

- Пенсне... – заскімлив лікар, задираючи до моряка плескате обличчя. – Моє пенсне!..

- Чорт із ним, із пенсне!

- Але ж, пробачте, я нічого не бачу!..

Пенсне знайшлося аж за три метри, в траві. Притримуючи старого лікаря за лікоть, моряк побіг за слідчим, що мчав галопом, а позаду вибухнув ще більший галас: побачили!

Гналися за ними до сільради. Гналися й за сільрадою, через усе село. Тріщали тини, висмикувалося кілля, стугоніла земля. Виставивши груди, задираючи запінену морду, сільрадівський жеребець періщив копитами дорогу, і легенька бричка підскакувала на вибоїнах так, що, здавалося, от-от розсиплеться.

- Доженуть? – раз по раз питав лікар, боячись навіть оглянутись. Він хапався руками то за пенсне, що стрибало на носі, то за бричку, щоб не вилетіть на дорогу.

- Не доженуть, – не так лікаря, як самого себе заспокоював слідчий.

А моряк батожив з усіх сил жеребця. Бушлат на морякові висить подертими клаптями, через обличчя – криваві смуги, на губах запекалася кров, чуприна розпатлана, та в сірих затятих очах – жодної тіні страху. Він наче вріс у бричку, наставляє на вітер широкі розхристані груди.

Зупинилися аж біля приміщення ДПУ, кинули підводу, ввалилися в кабінет начальника.

- Так, – мовив Ляндер, вислухавши слідчого. Звівся з-за столу, суворо насупивши брови, провів попід ременем пальцями, поправив кобуру. – Так, – мовив він багатозначно. – Контрреволюційний заколот?.. Що ж, я цього сподівався... При нашому лібералізмові ми ще не такого діждемось!..

Натиснув на кнопку, наказав черговому, що заскочив до кабінету:

- Вишикувати всіх бійців з повним боєкомплектотом! Повантажити на тачки кулемети!

Швидко підійшов до телефону, крутнув ручку:

- Гінзбурга!.. Негайно!..

- Який там у біса заколот, що ти вигадуєш! - розсердився Гінзбург, вислухавши Ляндера. - Ану, зайдіть до мене!

Ляндер ображено знизав плечима, розвів безпомічно руками: як можна плідно працювати з отаким секретарем! Ні, з нього досить! Досить, досить і досить!

- Що ти пропонуєш? - запитав Гінзбург начальника ДПУ, вислухавши слідчого та голову сільради.

- Силами ДПУ і міліції оточити село! Провести повальні обшуки! Заарештувати всіх учасників заколоту!

- І настроїти проти себе всіх людей, - підсумував Гінзбург - Підвода тут? - це вже до моряка.

- Тут.

- Тоді поїхали.

- Що ти збираєшся робити? - занепокоївся Ляндер.

- На власні очі пересвідчитися, що то за заколот.

- Я складаю із себе всяку відповідальність!

- Складай, складай...

- Я буду доповідати в губернію!

- Доповідай, доповідай... Тільки не здумай, доки я повернуся, посилати в село міліцію!

Натовп, що юрмився три години біля хати отця Віталія, значно порідшав: чоловіки розійшлися, лишилися переважно літні жінки та діти.

- Стережуть, - похмуро сказав моряк, натягуючи віжки. Забачивши підводу, жінки завмерли, роздивляючись, хто ж то приїхав, а від гурту метнулися дитячі постаті: в усі сторони - тільки п'ятами замиготіли.

- Побігли за підкріпленням, - ще більше спохмурнів моряк.

- Може, розвернути підводу, - пораяв боязко лікар.

- Навіщо?

- Бо так не встигнемо утекти!

- Постійте тут, - сказав Гінзбург, злізаючи з брички.

- Товаришу Гінзбург, ви куди?

- Товаришу секретар, хоч пістолет візьміть!

Гінзбург досадливе відмахнувся, - одстаньте! - неспіхом пішов до жінок, що вороже дивилися на нього.

Простоволосий, у вицвілій гімнастерці, у стоптаних чоботях, він ішов так спокійно, наче всі оті жінки бозна-як любили його. Лише права щока трохи більше посіпувалася, ніж звичайно, та неприємно холодило у грудях.

- Тільки так, - сказав Гінзбург, підійшовши до гурту, - давайте наперед домовимось: не кричати. Бо в мене голова не витримує крику...

І доки жінки, пороззявлявши роти, роздивлялися Гінзбурга, він, не даючи їм отямитись, продовжував:

- Я натовмився, хочу присісти. Можна?

Прийшов до хати, сів на призьбу, пригладив волосся, запросив і жінок:

- А ви чого ж стоїте? Незручно якось: я сиджу, а ви стоїте. Сідайте, місця всім вистачить, - і посунувся трохи, наче звільняючи місце.

І хоч жінки, зовсім уже спантеличені, не сідали – переступали босими ногами, Гінзбург відчув, що між ним і натовпом простягнулася ниточка. Хай ще тоненька й непевна, але це вже не так важливо: головне, що вона була, існувала, ота ниточка, і він не дасть їй урватися.

– Не хочете?.. Ну що ж, поговоримо й так... А я вже скористаюся правом вашого гостя: посиджу... Ви ж не будете гніватись на мене за це?..

І – приязний, відвертий усміх. Ще одна ниточка до жіночих сердець!

– А тепер розкажіть, що тут у вас трапилось... Тільки не всі разом... Хто тут у вас Варка?.. Ви Варка?.. От ви й розкажіть...

Слухав уважно Варку, що, збуджуючись од власної розповіді, зривалася на крик, слухав і кивав головою, наче притакуючи, немовби погоджуючись із нею. Коли Варка замовкла, Гінзбург задумливо провів долонею по непокірній чуприні, вже іншими, дуже серйозними очима подивився на жінок:

– Що ж, давайте спробуємо розібратися... Бо я, на жаль, особисто не був знайомий із вашим священиком... Ви кажете, що він був дуже хорошою людиною?

– Ангелом, а не людиною!

– Святим чоловіком!

– Та такого батюшечки не було і вже більше не буде!

– І не виступав проти Радянської влади? – ставить ще одне запитання Гінзбург.

– Не виступали... їй-богу ж, не виступали!

– І в проповідях провозглашали, що раз всяка власть од Бога, то ми, християни, повинні коритися власті...

– Хоть вона й від антихриста!

Гінзбург не міг не всміхнутися на останню фразу, бовкнув у святій простоті он тією бабусею: стоїть сухенькою печеричкою, підпираючись костуром, шамотить запалим, зморщеним ротом, від якого давно віє могильним смутком.

– І будинок під школу віддав добровільно?

– Еге, самі віддали, самі, ніхто їх не силував!

– Так і на сходці сказали...

– То що ж це виходить, товариші жіночки? – звівся на ноги Гінзбург. – Ваш священик був прекрасною людиною, не виступав проти Радянської влади, навіть більше: закликав визнавати, коритися їй, віддав добровільно будинок під школу, а ми взяли та й убили його! Яка рація була нам убивати отаку корисну Радянській владі людину? Якої вигоди хотіли ми цим добитися?.. Адже невідомо, кого пришлють на місце забитого. Може, такого, що почне молитися проти Радянської влади, підбурювати трудящих. Немало ж іще таких служителів культу, що сплять і бачать, як би повалити владу робітників і селян...

– А хто ж тоді їх устрелив? – захищалась уже Варка.

– От для цього ми й приїхали, щоб вияснить та розібратися...

– Дак вони ж їх різати збиралися!

– Не різати, а тільки кулі дістати. Є у нас підозра на одного бандита, – злукавив Гінзбург. – Але цю підозру треба підтвердити фактами...

– А нащо йому, бандитові тому, батюшку та матушку було вбивати? Він же й пір'їни із чужої хати не взяв!

– А може, на те, щоб підбити вас на виступ проти влади, – відразу ж знайшовся Гінзбург. – Може, це не просто бандит, а замаскований білогвардієць, агент світової буржуазії... – кував гаряче залізо секретар повіткому. – Тож допоможіть нам виявити справжнього злочинця, бо ми не менш зацікавлені в тому, щоб докопатися правди...

Лише тепер, коли Гінзбург відчув, що він переміг, коли навіть найбільш войовниче настроєні жінки, отакі, як оця Варка, що погодитись погодилась, а й досі, бач, не випускає із рук свого трофея –

пом'ятої, пошарпаної, з пообриваними стрічками безкозирки голови сільради... коли навіть отакі жіночки сказали мов з примусу: «Що ж, якщо так уже треба... Хіба щоб спіймати отого бандита...»; коли й чоловіки, що встигли повернутись до гурту, закивали чубатими головами: «Що треба, то треба... А ми що ж... Ми не проти...» – лише тепер відчув секретар повіткому, в що обійшлося йому оце півгодинне напруження. І йому, хоч до цих пір не переносив тютюнового диму, раптом захотілось курити. Може, тому, що дуже вже сіпалася права щока, прямо-таки витанцьовувала кожною жилкою; може, тому, що тремтіли руки; а може, тому, що весь був розбитий нелюдською втомою і хотілося лише одного – опинитися десь на безлюдді, сісти під якимось деревцем, обпертись об нього спиною, заплющити очі...

Похорони відбулися на третій день вбивства, у неділю, в ясний та погожий день. Сумно бемкав дзвін, терзаючи серця, спливали сльозами родичі забитих. З'їхалось багато духовенства оддать останню шану покійному, зібралось багато людей. З усіх навколишніх сіл, і з Хоролівки, і з Шишаків, і з Великих Багачок – коли влилися в похоронну процесію, то не було їй кінця-краю. Люди йшли, поважні, сумні, а над їхніми головами плинув багатоголосий спів батюшок, перемішаний із маревним димом ладану, голосінням жінок, тягучим бемканням дзвона. І від того, що він бемкав один, так наче скаржився на сумну свою самотність, ще дужче брало за серце, стискало за горло...

Домовини пливли та й пливли двома печальними човнами над людською річкою, що несла їх вперед, до останньої пристані. Там уже на них чекала широка могила – по крутих обструганих стінах з тихим шерхотом осипалась земля, свіжонамазаною долівкою жовтіло глибоке дно. На довгих сувоях полотна опустяться туди оті човни, стануть один попри одному, щоб і в смерті не розлучатися поміж собою, і, дотримуючись прадавнього, освяченого дідами-прадідами звичаю, кожен візьме в руки землі та й кине донизу: земля вам пером!

На похоронах були Таня й Оксен, була мама і найстарша сестра Танина Ліда з дванадцятирічною дочкою.

Маму весь час вели попідруки, вона ледь переставляла набряклі ноги та все кликала: «Зінонько!.. Зінонько!» Кликкала, немов дочка могла її почути та й озватись із домовини. Таню підтримував під руки Оксен, бо вона не бачила дороги за пекучими мовчазними сльозами. Ліда ж голосила так, що всі найбільше жаліли її: ото побивається, ото крає своє серце! Дочка тримала її за руку, розгублено оглядаючись на чужих, не знайомих їй людей.

Поміж священиків був і отець Діодорій. Не міг не з'явитися, щоб не подумали чогось лихого. І зараз виступав у золотих ризах, вимахуючи срібним кадилом, і обличчя у нього аж чорне, і на нього теж із співчуттям поглядали люди: мабуть, дуже дружили з покійним батюшкою, що отак перевелися! А коли б хто спробував заглянути йому в очі, то не побачив би очей: провалилися вони в чорніючі ями, і тільки моторошний відблиск нагадував про їхню присутність.

Десь позаду, поміж попадаями та попівнами, дибала й матушка отця Діодорія: спливала щедрими сльозами. Віронька ж не приїхала, у Віроньки боліла голівка.

Поховавши, повільно розходились. Лише діти пташиними зграями розліталися із кладовища, але що із них візьмеш, скільки там іще того розуму!

Духовенство, родичі та найближчі знайомі похованих прямо від могили попрямували до хати, в якій жив отець Віталій, пом'янути небіжчиків. Приймали печальних гостей Оксен та Ліда: мама, зламана горем, не годилася ні на що, Тані ж чомусь було аж гидко дивитись на наїдки-напитки, що стояли на столі. Щось нечисте, щось образливе вбачалось їй в отому усьому: щойно плакали, щойно тужили, проголошували молитви, а тепер будуть їсти і пити, чавкотітимуть, запихатимуться, набехкуватимуть свої ненаситні утроби!

Тому всі оті сльози, всі слова співчуття та жалю за небіжчиками, що слухала їх по дорозі на кладовище, здавалися зараз лицемірними, нещирими, і вона не могла спекатися враження, що всі оці люди, які товпляться довкола столів, нетерпляче поглядаючи на випивку та закуску, й прийшли, власне, на похорони заради того, аби напитися та наїстися.

До того ж вона мала бути з мамою. Не могла залишити її одну, безпорадну, згорблену, зморщену, покручену, зім'яту в клубок суцільної розпуки. Мама сиділа й мовчала, так мовби нічого не чула й не бачила, з розпатланим сивим волоссям, що вибивалося з-під чорної хустки, з набряклим вологою обличчям. І така туга, така сумна самотність віяли од її постаті, що здавалося: доторкнись до неї – так і озоветься болісним стогоном.

Таня причесала їй волосся, запнула, накинула вовняну хустку на плечі і тепер роздивлялася, що б іще зробити для мами хорошого. Вирішила, що не повернеться з Оксеном на хутір, а поїде до мами, захопивши із собою Андрійка: хай розважає бабусю.

Після поминального обіду, коли гості, сп'янілі й ситі, роз'їхались, почали ділити майно.

У отця Віталія родичів не було (батьки померли раніше, брати і сестри порозліталися по білому світу

так, що й сліди за ними позамітало), отже, лишилися родичі Зіни: мама, Ліда, Таня та Федько. Федько чомусь не приїхав, хоч йому й послали телеграму, і Оксен розсудив так: все добро, нажите покійниками, треба ділити на трьох – на маму, Таню і Ліду. Щоб було і по-божому, і по-людському!

А ділити було що. Хазяйновита Зінаїда протягом десяти років заміжжя не тільки цілувала та милувала свого чоловіка: по трісочці, по соломинці стягалася на сімейне кубельце, дбаючи про те, щоб було у них не гірше, аніж в людей. І коли Оксен та Ліда повідкривали шафи та комоди, повисовували шухляди, то в них аж очі розгорілися. Фарфоровий посуд, срібні набори ножів та виделок, білосніжні стоси простирадл та скатертин, дорогі меблі з полірованого червоного дерева, інкрустовані жовтою та червоною міддю, стільці, крісла й дивани, обтягнені червоним невитертим хромом...

– Як знаєте... Як собі хочете... – сказала мама, коли спробували підступитись до неї за порадою, як ділити. Та й затрусилася в німому плачі.

– Відстаньте! – гнівно кинула Таня, коли звернулись до неї. – Чуєте: відстаньте од мене!..

З усього сестриноного добра взяла б тільки ляльку – оту блакитнооку дівчинку з оксамитовим бантом, з полинялою від часу сукенкою. Та й то не зараз. Бо ще ж і не охолола на могилі земля, зігріта в людських долонях. А вони...

Особливо ненавиділа зараз Ліду. За отой її голосний плач, за отой крик на кладовищі над труною, коли намагалася кинутися вслід за сестрою в могилу, а люди, плачучи, її утримували. («Цікаво, чи й справді б отак поривалася за сестрою в могилу, аби не була певна, що хтось її затримає?») А, повернувшись із кладовища, порахувала виставлені на стіл тарілки та чашки, щоб часом не вкрали. Перенишпорила всі закутки, аби часом чогось не забути. І зараз, не приховуючи жадібного тремтіння рук, лічить он простирадла, роздивляється на світло, яке нове, а яке виношене. Хай уже б Оксен... Оксен – чужий, а ця – своя, рідна сестра!

Мама все торкалася долонями очей, наче хотіла пересвідчитись, чи вони ще на місці, і тоді важкі сльозини вислизали з-під її пальців, капали на груди. Таня пригортала до себе стареньку, нашіптувала, наче маленькій:

– Ну, годі, мамо, годі... Що ж поробиш, на те воля Божа...

Скільки вони отак просиділи – півгодини, годину, три – Таня не знала. Час немов зупинився, його немов теж прикопали в отій страшній ямі, що поглинула дівера й сестру: простір увесь стиснувся, зібгався у маленький сіренький клубочок, повний похмурої безнадії, безпросвітнього смутку. Таня дивилася на маму і думала, як їй, мабуть, важко жити на світі. Одинокій, забутій всіма, а хоч і не забутій, то все одно одинокій, бо вони ж, діти її, розбрелися хто куди, і вже самі мають дітей, вже самі стали матерями.

А ще важче – втрачати дітей. Дивитись на них, краючись власною безпорадністю, припадати до них, терзаючись власним безсиллям. Бо не можна ні вмерти за них, ні хоча б прийняти оті муки, через які вони пройшли перед своєю смертю. Звивалася б, корчилася б – не переставала б дякувати Спасителеві за велику ласку: за те, що дозволив дітям хоч померти безболісно, якщо вже захотів забрати до себе.

Спаситель?.. Який же він Спаситель, коли не міг врятувати Зіни? Кому потрібна була її смерть? Кому? А оці мамині муки? Тільки велика грішниця заслуговує на отакі муки, щоб спокутувати свої гріхи! А яка ж мама грішниця?..

Таня аж головою трясе, щоб відігнати богохульні думки.

Тут, на щастя, зазирає Оксен:

– Мама заснули? – тихо запитує він, бо Таня тримає маму в обіймах, ще й голову поклала собі на плече.

– Ні.

– Вже пора б їхати.

– Їхати? Куди їхати?

– Та додому ж.

– Я не поїду... їдь сам... А я із мамою... Я не можу зараз покинути маму...

– Їдь, дочко, я вже якось сама, – озивається старенька, наче зі сну, але Таня заперечує:

– І не видумуйте, я побуду із вами!

Оксен не пробує заперечити дружині. Погоджується із тим, що Таня має побути із мамою. Аякже, хто ж маму і втішить, як не рідна дочка!

Був добрий та покладистий, хоч до рани тули.

- То я, Танюшо, швиденько з'їжджу додому, а тоді повернуся та й відвезу вас до Хоролівки.

- Додому? - дивується Таня. - Хіба ти не можеш відвезти нас зараз?

- Та меблі ж, - пояснює Оксен.

- Ах, меблі! - згадує Таня.

Її знову обпікає сором. Так немов Зіна була ще жива, а вони, скориставшись її відсутністю, пограбували цю оселю.

- Та й Андрійка треба ж привезти, - додає Оксен. - І мамину ж частку треба прихопити, а так все й не вміститься...

- Добре, їдь, - погоджується Таня. - Захопи тільки Андрійка...

Оксен повернувся увечері, коли сонце, відпадавши жертвним багаттям, покотилося за обрій, а небо зблякло і посіріло. Високі тополі стояли чорними, обвугленими смолоскипами, печальними згаслими свічками. Високо в небі одинокою жариною догорала заблукана хмара. Де вона узялася? Як туди залетіла, одбившись од своїх пухнастих посестер? Таня дивилась, як та хмарина гасла та й гасла, засмоктувалась у темну безодню. Ще хвилина, ще якась мить - від неї не лишиться і сліду.

«Отак і наше життя, - роздумує Таня, охоплена печаллю. - Догорить, дотліє та й розстане безслідно».

- Таню!

Вона аж здригається від різкого Оксенового голосу.

- Де ти, Таню?

- Я тут.

- Так іди ж до хати, бо треба вже їхати!

- Зараз іду.

Таня ще раз поглянула вгору в надії побачити хоч клаптик отієї хмарини. Але там уже нічого не було. Тільки небо висіло над нею, власне, навіть не небо, а щось темне, каламутне та невідстояне, якась моторошна порожнеча, велетенська розрита могила. І так тоскно, так важко стало Тетяні, що вона вже сама, без Оксенового заклику, поспішила до хати.

Прощалася з Лідєю, що вийшла проваджати, наче з чужою. Не могла їй простити ні отих порохованих тарілок, ані жадібного нишпорення по всіх закутках...

- Ти ж, Таню, не забувай: завітай, коли будеш у Харкові. - «Знає, що я ніколи не буду в Харкові!»

- А, не доведи Господи, що станеться з мамою, - це вже тихенько, на вухо, щоб не почула мама, яка загубилася на гарбі поміж клумаками та меблями, - то зразу ж дай знати. Я приїду...

«Аякже, щоб не прозівати свого!»

- То бувай, Таню!

- Бувай!

Таня сідає на гарбу, нетерпляче квапить Оксена:

- Поїхали, бо вже пізно!

Гарба м'яко котилася широкою вулицею, хати проваджали її сумними очима, то печально чорніючими, то червоними, ніби заплаканими, а як виїхали за село, на гору, - назустріч їм висипало кладовище. Вибігло маленькими хрестами, безмовно звало до отієї свіжої могили з високим дубовим хрестом, з випеченими по ньому іменами сестри й дівера. І мама, яка досі тихенько сиділа, раптом стрепенулася, озвалася на той німий поклик стогоном, стала видиратися з гарби.

- Я до Зіни... до Зіноньки... - схлипувала, билася мама в доччиних обіймах, а хрести все вибігали та й вибігали аж на дорогу, а хрести все розставляли руки, немовби хотіли перегородити їм путь,

завернути до себе. І навіть богомільний Оксен, який похвалявся тим, що, завжди маючи Бога на серці, не боїться нечистої сили, навіть Оксен якось зіщулився та лясь-лясь щосили батогом по конях...

Другого дня, виряджаючи Оксена, Таня домовилась, що він приїде за ними через тиждень, в наступну неділю. Мала ж побути біля мами, доки та відійде після Зіниної наглої смерті, а там, може, й удасться умовити її переїхати до них на хутір. Оксен з усім тим погодився, він теж запросив тещу до себе, казав, що в них завжди знайдеться для неї теплий куток, і Таня, вдячна йому за це, вперше за все шлюбне життя поцілувала його на прощання.

Оксен, розчулений отією ласкою дружини, поїхав, кілька разів повторивши: «Ти ж дивися, Танюшо, бережи себе». Таня лишилася з Андрійком та мамою. Вирішила перш за все прибрати в кімнатах, щоб усе було так, як колись, коли всі вони були вкупі, коли живий був ще татусь, а мама була молодою й бадьорою.

Минуло кілька днів. Якось Таня по обіді, вклавши Андрійка спати, запитавши у мами, чи їй не треба чого, вирішила оглянути подвір'я. То була чарівна мандрівка у власне дитинство, в таку недалеко і водночас таку вже давню юність. То було радісне стрічання, задушевні слова, довгі розмови...

«Добридень!» – віталася Таня з коморою, старенькою доброю бабусею, яка не раз ховала Таню під свою широку спідницю од маминого гніву. І комора відповідала: «Добридень, дитино, добридень». Бо Таня і досі лишалася для неї дитиною. «Як ваше здоров'я?» – запитувала Таня, як чемна, добре вихована дівчина. «Е-хе-хе, яке вже в старій здоров'я! – рипіла, скаржилась комора беззубим ротом. – Ноги щось, дочко, болять, не дають спокою ні вдень ні вночі... Відстояли, відтримали, пора й честь знати...» Таня простує далі, в садок. «Добридень, грушко! Як поживаєш, сестричко? Ти пам'ятаєш, як була ще мені по плече? А тепер, бач, яка вигнала, висока та пишна. Ти рясно цвіла цієї весни?» – «Одцвіла, сестро, одцвіла, тепер виношую діток своїх. Бачиш, проклянулись на мені, як зелені курчатка? Тільки ти не труси мене, щоб вони завчасно не осипались...» – «А колись же ти не боялася – хиталася разом зі мною!» – «Е, коли то було! Молоде, нерозумне, дурне...» – «Чи таке вже дурне? – перепитує Таня. – Хіба не хотіла б, аби знову повернулися минулі літа, щоб ми ще раз стали маленькими?...»

Отак привіталася Таня з усім, що заповнювало її дитинство. Заглянула навіть у колодязь, перехилившись через не таку вже й високу цямрину (а колись же ледь видиралась на неї!), нахилила голову, гукнула: «Ау!» І з далекого дзеркальця виглянуло юне сміхотливе обличчя, немов тільки й чекало на отой поклик. Таня довго й уважно вдивляється в нього, а воно, в свою чергу, не зводить із неї веселих очей. І коли Таня замислено відходить од колодязя, їй все здається, що ота дівчина і зараз виглядає ізнизу і буде завжди стрічати її, відгукуватись на її поклик. Стрічатиме навіть тоді, коли Таня стане старою, коли, кречучи й стогнучи, підійде до оцієї цямрини і, насилу зідравшись на неї, каркне охрипко: «Ау!» Дивитиметься на неї, зморщену, посивілу бабусю, такими ж веселими очима, як і сьогодні...

Потім бачили Таню, як стояла біля воріт і все немовби когось виглядала. Як дивилася довго у небо, так немовби хотіла побачити якісь давні зірки. А потім ходила до річки.

Повернулася звідти збуджена, помолоділа, з блискучими очима. Від неї віяло весняною свіжістю, ледь стримуваним чеканням чогось небуденного, чогось незвичного. Вже надвечір, коли сиділа із Андрійком та мамою на ганку, проводжаючи сонце, не витримала, запитала, враз спалахнувши обличчям:

– Мамо, ви не знаєте, де зараз Олег?

– Звідки ж мені, дочко, знати, – байдуже озвалася мама. – Живу сама, ніхто до мене не ходить... Хіба що Уляна зайде: посидимо, помовчимо, ото й усіх наших балачок... А так не виходжу нікуди... Хіба що на могилку до тата... – і по тривалій паузі, – а чого це ти надумалась запитати?

– Так, – сказала Таня, дивлячись на захід. – Просто так, – сказала вона, не підводячи очей від сонця, що вже ховалося за небокрай. І з такою раптовою тугою, що мама аж здригнулася, аж Андрійко задер здивоване личко. – Ох, як мені не хочеться, щоб заходило сонце!..

Промайнув непомітно тиждень. В Тані трохи відійшли хутірські зашпори, вона щаслива була б назавжди лишитися тут, в оцьому будинку, де минуло її дитинство. Мама, Андрійко – більше нікого їй не треба. Влаштувалася б у якусь школу, ходила б щодня на роботу, а потім поверталася б додому. І сиділи б вони втрьох вечорами біля самовара, великого, мідного, ще маминого приданого, слухали б його муркотливий спів, тихенько перемовлялися б, а то й просто мовчали, приколисані дрімотливим плином часу.

Отакі спокусливі картини не раз відвідували Таню протягом тижня. Але приїхав Оксен, і вона зрозуміла: в неї не вистачить зараз ні сили, ні волі не повернутися з ним на хутір. Не могла боротися з Оксеном, відштовхнути його геть, бо натрапила б руками не на тверду стіну, яку можна

штовхати, хай навіть ламаючи руки, а на щось м'яке і мовби податливе; штовхнеш – і зануришся в нього, і зав'язнеш безнадійно у ньому, і не вирвешся з нього.

Мама, яка спершу згоджувалася переїхати до них, в останні хвилини передумала.

– Та ви ж збиралися, мамо!

– І я ж гарбою приїхав, – додав од себе Оксен – Так би міг бричкою...

– Їдьте, діти, самі, – не поступалася стара. – А я ще трохи поживу тут... побуду...

– Та хто ж догляне за вами?

– А який мені догляд потрібен? Слава Богу, не хвора. Ноги ще носять, а поїсти якось стеліпаю... Чи багато одній треба?.. Та й Федя ж... може... приїде...

Тут у мами затрусилося підборіддя, засмикалися сухенькі повіки, і вона, вже не криючи сліз, схлипуючи, як скривджена дитина, зовсім іншим, тоненьким і жалісним, голоском додає:

– Ти ж йому... те... ле... раму... послала...

В Тані в самої запливали очі в сльозах: від жалю до мами, від образи на брата. Адже міг приїхати, міг хоч на день, на годину – рідна ж сестра! А бач, не приїхав, навіть не відповів.

Отак думає Таня про свого невірнього братика, і гнівається на нього, і шле йому докори, не відаючи того, що Федько сном-духом не знає про те горе, яке впало на їхню сім'ю. Чи то Таня переплутала адресу, чи роззява листоноша заніс її не тому, кому слід, тільки телеграма не потрапила Федькові до рук. І він, нічого не знаючи, ганяв по губернії, висліджуючи одну невловиму банду.

За цими бандитами не треба було гасати на чолі кінного загону, з шаблями наголо, з кулеметами на сідлах. Минулися ті милі Федьковому серцю часи, коли у жорстоких січах, у кривавих сутичках знаходили свій безславний кінець гайдуки. Інші настали часи – інші повелися й бандити.

Цим байдуже було, яка влада над ними, яку вона проводить політику. Тисне багатих чи бідних, дає волю приватникові чи розвиває усупільнений сектор. З однаковою запопадливістю грабували вони розжирілого непмана й потрошили сейфи державного банку, роздягали до нижньої сорочки першого стрічного, зовсім не цікавились, до якої партії він належить, яких політичних переконань дотримується. Грабували по великих містах, по містечках і селах, і з ними було не легше боротися, аніж з колишніми «батьками». І не раз вулицями того чи іншого міста лилася тужна мелодія, і над головами суворих, мовчазних міліціонерів пливли оббиті червоним домовина, а потім над свіжими могилами проголошували палкі революційні промови, лунали салюти. Мертві лягали в могили, а живі, підперезавшись потугіше, насунувши кашкета па лоба, заховавши нагана за пазуху чи в кишеню, знову вирушали на небезпечне оте полювання, де в будь-яку хвилину мисливець може стати дичиною і вже навкруг нього свистітимуть кулі. Або ще гірше: підстержуть у темному закутку, вдарять гострою фінкою – зникнуть лиховісними тінями. А ти упадеш на тверду негостинну бруківку, так і не встигнувши вихопити зброю, а ти затискатимеш долонею рану, і кров битиме пекучими струмками крізь твої міцно стулені пальці. Отак і лежатимеш, напівживий, напівмертвий, отак і конатимеш, і перед твоїм згасаючим зором пливтиме червона труна і схилені голови твоїх побратимів по зброї...

Тож ридайте, оркестри, голосіть мідно, труби, болісно гупайте, бубони, роздирайте небо, салюти: точиться невпинна боротьба, збираються криваві врожаї!

Федькові поки що не судилося впасти отак на бруківку. Чи то іще доленька не запаслася дошками йому на труну; чи то самій смерті набрид, граючись із нею в «уловиш – не вловиш», так набриднув, що вона, вже тільки уздрівши його нахабного вуса, мерщій бере косу на плечі, та, плюючись, забирається геть; чи то видублену шкіру його вже не брала ні фінка, ні куля, тільки, мабуть, потліють всі бубони, позеленіють всі труби, доки діждуться його хоронити. Вже не один бандит, прошитий Федьковою кулею, «зіграв у ящик», вже не один майстер «мокрого діла», для якого вбити людину – що раз чхнути, клявся-божився, що умре, а таки намотає Федькові кишки на свою фінку. І він таки дотримував першої половини своєї клятви – помирав, а щодо другої, то, як бачите: іде собі Федько по землі, йде й посвистує повними, червоними, жадібними до життя та жіночих поцілунків губами. Все на ньому немов щойно з крамниці, все горить, блищить, порипує – аж очі у себе вбирає! Вже йому діставалося од строгого начальства за надмірне оте франтування – влітало не раз, та все одно не помагало нічого. І начальство махнуло на нього рукою. Тим більше, що Федько немов народився для найнебезпечніших справ: де тільки пахло смаленим, туди й посилали Світличного!

Цього разу доручили Федькові знешкодити особливо невловиму банду, що стала кошмаром для начальника губміліції: ватажок банди взяв за звичку після кожного грабунку посилати йому листа.

Починав завжди з привітання, називаючи начальника колегою.

- Колега... Який я йому, паразиту, колега! - кипів начальник, читаючи чергового листа. - Ти тільки послухай, що він, розсучий син, пише: «Виправляючи помилку радянської влади, ми змушені були сьогодні експропріювати ще одного буржуя-непмана. Взято нами тисяча шістсот двадцять сім нетрудових карбованців, три золоті годинники, п'ять золотих каблучок (одна - з діамантом). Буржуй при цьому дуже переживав, але мої асистенти прочитали йому популярну лекцію з політекономії, і він заспокоївся...» Іч, які грамотні!.. «Так що вітаю вас іще з одним пролетарем - колишнім буржуєм. Хай живе світова революція і ви, товаришу начальник, наш добрий захисник!..» Ах, розсучий син! - аж синів начальник - Ах, паразит! Захисника знайшов!..

Фиркав, як кіт, у сиві вуса, вимахував листом перед Федьковим носом:

- А ти куди дивишся зі своїм карним розшуком? Ждеш, поки бандюга оцей ославить нас на всю Україну?

- Я не жду, - почав Федько, але той не дав йому говорити.

- От що, Світличний: даю тобі два тижні. Або ти приведеш мені оцього «колегу», або прощайся з посадою! Бо мені вже оці листи ось де сидять! - поплескав себе по сизій шиї начальник.

Відтоді минув тиждень, а Федько все ще ловив вітер у руки. Ватажок банди, отой «експропріатор», той «колега», виявився до біса кмітливою людиною: жодного разу не ночував в одному й тому ж місці, немов граючись, вислизав од Світличного і тепер адресував листи не тільки начальникові, а й Федькові, величаючи своїм надійним охоронцем.

Федькові кожен такий лист - ніж гострий у серце! Втратив сон, схуд, став дратівливий та лютий - не попадайся під руку! Приходив додому аж на світанку, коротко кидав: «Гарячого чаю, міцнішого!» - жадібно випивав кілька склянок і відразу ж падав на диван, наказуючи збудити точно о десятій ранку. Яюсь Олесь, пожалівши чоловіка, не стала його будити, і Федько, прокинувшись о другій, замало її не побив: схаменувся лише годі, коли закричав перелякано син. Опустив кулаки, скреготнув зубами, вискочив із хати: чорт чортом, аж страшно дивитись!

Та все ж цей тиждень не минув для нього марно: узнав дещо про банду. Грабували вони тільки непманів, бо, як писав ватажок, поважали народну владу і народне майно. Грабували здебільшого вдень, із небаченим зухвальством, з прямо-таки артистичною вправністю. Недаремно ж ватажка банди так і звали - Артист! Кожен пограбунок виконувався бандитами, як добре поставлена вистава, розрахована не тільки на те, щоб пожитися, а й на те, щоб вразити, приголомшити публіку.

Так, одного разу опівдні на центральній вулиці Полтави, біля розкішного двоповерхового будинку «червоного купця» Онищенка, що розбагатів уже за роки непу, зупинилися дві брички з міліціонерами. З першої зійшов невисокий, але ставний, в ладно підігнаній формі начальник з великими блакитними очима на витонченому обличчі. Оглянувся, поманив до себе постового міліціонера, що зупинився навпроти.

Коли той підбіг і поштиво віддав честь, начальник недбало козирнув, дістав портсигар.

- Куриш?

- Так точно, товаришу начальник!

Товстими короткими пальцями міліціонер спіймав цигарку, делікатно підождав, поки і начальник, блиснувши золотими зубами, затиснув у тонких рухливих губах папіросу.

- Багато живе? - кивнув начальник у бік купецького будинку.

- Ох і багато ж! - покрутив головою постовий.

- І все - за рахунок трудового народу?..

- Аякже!

- І ти його оберігаєш?

- Я не його... - образився міліціонер. - Я порядок оберігаю.

- Його, його! - продовжував начальник. - От, приміром, під'їхали б отак бандити та й почали оцього кровопивцю грабувати, ти що, не захищав би його?

- Так я ж на посту! - виправдовувався розгублений міліціонер.

- Ще дивись, і стріляв би в них...

- Так вони теж би стріляли!

- От бачиш... Погана в нас, брате, служба. Собача служба! Але що ж поробиш, така вже доля... Ну, а цього, - красномовний кивок на будинок, - цього вже тобі не доведеться охороняти...

- Братимете?

- Так! Спекуляція контрабандними товарами... Біжи клич понятих: будемо - витрушувати з нього начинку... Постій, він удома?

- Прийшов недавно. Обідає.

- Ага. Ну, паняй...

Доки постовий, збурений службовою запопадливістю, збирав понятих, начальник розставив довкола будинку своїх «міліціонерів». Стояли суворими стражами порядку, строго підганяли перехожих, що, запалені цікавістю, намагалися йти потихіше:

- Проходьте, громадяни, проходьте, нічого тут!..

- Привів? - зустрів начальник постового, що приволік двох наляканих тіток. - Молодець! Ну що ж, пішли погостюємо в купця. Надіюсь, він уже пообідав, не зіпсуємо йому апетит...

Начальник, видно, був стріляним птахом: трус провадив за всіма правилами. Ввічливо розмовляв із господарем, на все питав дозволу:

- З вашої згоди ми заглянемо в оці шухляди... Дозвольте відкрити ваш письмовий стіл... Якщо вам не важко, відімкніть, будь ласка, отой сейфік, що у стіні за картиною...

«Ну й ну!» - з молитовним захопленням споглядав вартовий за начальником. А той, недбало перебираючи пачки грошей, звалених на стіл, торкаючись важкого шкіряного мішечка з золотими царськими десятками, скрушно похитував головою:

- Ех, гроші-гроші! Скільки на світі ще нечисті і зла з-за оцих жалюгідних, нікчемних папірців та кружалець? Золото... Що про нього сказано?

Постовий, враз спітнівши, переступав із ноги на ногу.

- Не відвідуєш політгурток? - суворо начальник.

- Та я... ми недавно з села...

- Все одно політгурток треба відвідувати.

Добившись того, що постовий дав тверду обіцянку дбати про свою політичну освіту, начальник подобрішав повчально пояснив:

- Настане час, коли ми із оцього металу будемо виготовляти унітази. От що сказано... - І, не чекаючи відповіді: - Омельченко!

- Я, товаришу начальник!

- Не «я», а - «слухаю»! Скільки вас, дурнів, учити?

- Слухаю, товаришу начальник!

- Збери оцей мотлох в чемодан - повезеш в карний розшук.

- Єсть, товаришу начальник!

- Ото так, товаришу постовий: учись, учись політграмоті. В міліції служити - це тобі не за плугом ходити... Омельченко, все обшукали?

- Все, товаришу начальник!

- Не лишили нічого?

- Нічого, товаришу начальник!

- Виносьте на брички... А тобі, товаришу постовий, відповідальне доручення: забирай оцього буржуя, оцього пухиря на здоровому тілі нашої пролетарської держави, оцього розжирілого чиряка та й веди в губміліцію. У відділ карного розшуку: там на нього чекає товариш Світличний. Скажеш, що прямо від мене. А ми тут іще трохи затримаємося: треба акти оформити...

І доки постовий, гордий отаким дорученням, турить приголомшеного буржуя до губміліції, не

спускаючи із нього очей, оті дві брички із реквізованим майном щезають у невідомому напрямі.

Постовий міліціонер замало не сів у тюрму: ледь одбувся, бідолаха, суворою доганою.

Але Федькові од того не легше: минав другий тиждень, а він усе не міг напасти на слід.

Та нарешті повезло і Федькові: глупої ночі, коли він щойно заснув, у вікно тихенько постукав вістовий. І як міцно не спав Федір, а відразу почув обережний той стукіт, зіскочив з дивана та до вікна:

- Хто там?

- Товаришу начальник, це я, - глухо озвався вістовий. - Артиста нанюхали.

У Федька так і тьохнуло серце. Він прожогом штовхнув вікно, і на оголені груди хлюпнуло прохолодне повітря.

- Де Артист?

- Та зовсім недалеко...

- Звідки дізнались?

- Чоловік ось прибіг...

Аж тепер помітив Федько іще одну постать: опецькувату, на темній плямі обличчя - білі віхтики вусів.

- Зараз виходжу.

Поспіхом вскочив у галіфе, почав узуватися. Як на зло, ніяк не міг попасти ногою в халяву. Розлютившись, ухопив чобота, стукнув ним щосили об підлогу, розбудив дружину.

- Федь, ти куди?

Той довго не озивався. Сопів сердито, борючись із упертим чоботярою, врешті взув, притупнув ногою, сказав до дружини:

- Спи. Я скоро...

Накинув шкуратянку, засунув у кишеню наган - і з хати.

- А де хлопці?

- Хлопці на вулиці.

- Молодець!

Вискочили на вулицю - темну, притихлу, насторожену. Кроки лунко дзвеніли в нічній тиші. По праву Федькову руку цибатим чорногузом похитувався вістовий, зліва майже підтюпцем трусив опецькуватий чоловік, а позаду - працівники карного розшуку.

- Далеко? - нетерпляче допитувався Федько.

- Уже недалечко, - відповідав чоловік, намагаючись поспіти та Світличним. - Завернемо в провулок, а там уже рукою подати... По сусідству зі мною, в мого сусіда...

- Як довідались?

- Виходив, пробачте, до вітру та й почув, як заторохтіло у сусідові ворота. Виглянув: дві брички і озброєні люди... Бандити!.. Так ось чого сусідонька, думаю, таким високим парканом одгородився! То я ноги на плечі та до них, - показав рукою на вістового. - Вони мені родичі...

- То вони вже, може, наживали п'ятами?

- Ні. Я пождав, поки сусід їх упустив та й ворота за ними зачинив.

Хоча чоловік той і переконував, що вже недалеко, йшли довго. Вже Федькові стало здаватися, що він виведе їх аж за місто, як чоловік раптом став, потягнув Світличного за руку:

- Отут, за рогом, наша вулиця. Так нею не можна іти.

- Чому?

- Вони постового виставили - враз усіх наполохає!

- Ага...

- Давайте я проведу вас задвірками...

- Ага...

Федько подумав, погриз вуса:

- Сидоренко!

- Я.

- Дідів у виставах грав?

- Грав, товаришу начальник.

- Ага... Ану, чоловіче, збігайте додому та принесіть нам ціпок, шапку й кожуха. Кожух тільки беріть поношений, постаріший... А ти, Сидоренко, виглянй з-за рогу: видно бандита?

Сидоренко мерщій до крайнього будинку, обережно визирнув із-за рогу.

- Стоїть як на долоні... Коло воріт, - доповів повернувшись.

- Порядок...

Невдовзі чоловік приволік шапку, кожуха, ціпок, ще й добру мичку прядива.

- А це нащо?

- Може, на бороду пригодиться...

- А чим приклеїмо?

- Та я ж і клей прихопив.

- Ну, молодець! - лишилося тільки сказати Світличному. Сидоренко зняв картуз, шкуратянку, приклеїв бороду, надів кожух, насунув на очі шапку, взяв у руки ціпок, зігнувшись у три погібелі, пройшовся перед Федьком.

- Добре! - похвалив його Світличний. - А тепер іди до бандита. Та гляди мені: хай лише писне - голову одірву! Ясно?

- Ясно, товаришу начальник.

- Ну, щастя!

Бандит біля воріт насторожився: з-за рогу вийшла якась приземиста постать. З опущеною головою, у великій кудлатій шапці, спираючись на ціпок, шкандибала прямо на нього.

«І носить же старого чорта так пізно! Чи не з досвіток?..»

Коли постать наблизилась, тихо окликнув:

- Куди, старий, шкрябаєш?

Дід тільки охнув, затрусив, бородою:

- А щоб же ти був такий здоровий, як оце мене налякав!

- Проходь, діду, проходь! Ніхто тебе не зачепить. - Дід підступив ближче, простягнув гирлигу:

- Потримай, сину, бо в мене й очкур від страху розв'язався. - Бандит простягнув руку, але палицю взяти не встиг: дід з молодечою спритністю ухопив його за зап'ястя, шарпонував на себе, щосили ударив у шелепу...

- Готово? - запитав Світличний.

- Як було наказано... І не писнув!

Бандит нерухомо лежав на тротуарі, а Сидоренко, скинувши кожуха та шапку, безуспішно пробував віддерти бороду.

- Чим ти її, чорте, клеїв, що й одірвати не можу?

- Потім віддереш, - сказав Світличний. Все ще стояв перед хвірткою, не наважуючись її відчинити: ану ж і в дворі Артист поставив вартового!

- Товаришу начальник, а може, краще зайти з мого двору? - підійшов до нього чоловік.

- А там що, теж хвіртка є?

- Хвіртки-то нема, та я колись дошку там відірвав. На одному гвіздкові тримається... Відсунуть її - раз плюнути...

- Ну що ж, ведіть, покажуть дошку... - І до Сидоренка, який все ще возився із бородою: - Залишайся тут, біля свого хрещеника, щоб не здумав кричати, як очуняє...

Чоловік провів їх двором, через садок, зупинився під височезним парканом.

- Ось вона, дощечка. Ось вона... Я її зараз одведу, ви й полізайте...

Просунувши голову у вузький отвір, Федько пильно оглянув двір. Там було порожньо, тихо. Навіть із будинку, що позатуляв свої вікна важкими віконницями, жодного звуку. «Хитро придумано, нічого не скажеш: вози - в клуню, коней - у стайню, а самі - в хату та в постіль. Спробуй знайти!..»

Федько трохи пождав: чи не з'явиться ще один вартовий? Але вартового не було. Видно, Артист вирішив, що й одного досить. Що ж, тим гірше для нього. Федько ступив у двір, обережно підійшов до хати, притулювся вухом до віконниці: за нею нітелень! Тихенько поторгав клямку - двері, як і сподівався, були замкнені.

Що ж робити? Не стовбичити ж отут до самого ранку?

- Ану, покличте Сидоренка. Якщо бандит оклигав - тягніть і бандита.

Бандит таки оклигав. Ішов якимось дивно, розкарякувано, мов аж пританцювуючи: передбачливий Сидоренко не тільки зняв із нього пасок, а й пообрізав усі гудзики.

- У вас солома є? - запитав Світличний у чоловіка.

- Та чого доброго, а соломи хватає...

- Тягніть оберемок. Хлопці, ідіть хто-небудь, допоможіть...

Доки ходили по соломі, Світличний допитував бандита:

- Артист тут?.. Тільки не здумай брехати - шкуру спущу!

- Та чого б це я мав перед вами брехати! - аж образився бандит. - Тут Артист...

- Скільки ще з ним?

- Семеро... Та хазяїн... Та дві дочки...

- Дівчата дорослі?

- Та вже годні... Старша - Артистова маруха...

- Ага... Принесли? - це вже до чоловіка - От і добре... А тепер - крутіть, хлопці, віхті. Та не жалійте соломи - ладняйте побільші...

Хлопці скрутили не віхті - віхтища, хто скільки здужав.

- Ставайте по двоє біля вікон. Сірники в усіх є?.. Як махну рукою, підпалюйте віхті і розмахуйте чимдуж перед вікнами. Ясно?

Поки хлопці розходилися, Федько знову до бандита:

- Кричати вмієш?

- А що, будете бити?

- Як будеш отакий розумний, то й усиплю! Я запитую: вмієш кричати?

- Та вроді б вмію...

- Твоє щастя. Тож як я скомандую, стукай у вікно і гукай щосили: «Горимо!..» Зрозумів?

- Як же я постукаю: штани ж упадуть!

- Чорт із ними, зі штанами, потім піднімеш!

- А помилювання буде?

- Буде, буде... Залежно від того, як кричатимеш... Сидоренко!

- Я.

- Стій біля нього, припилнуй, щоб не гукнув чого зайвого.

- Та що я, маленький? – знову образився бандит, але Світличний уже не звертав на нього уваги: з рештою хлопців, що не тримали віхті, кинувся до дверей. Вийняв наган, зсунув картуза як на потилицю, махнув рукою: починайте!

Дружно чиркнули сірники – віхті запалали яскравими смолоскипами, кривавими відблесками вкрилася хата.

- Пожа-а-ар!.. Горимо-о!.. – заревів бандит, барабанячи по віконниці з такою запопадливістю, що стіна загула, наче бубон.

В хаті за якусь мить залунали тривожні голоси, грюкіт.

Одна із віконниць враз вистрелила прогоничем, розпахнулась із тріскотом та з дзвоном рами (шибки так і посипались!) – міліціонери, що вимахували віхтями, відскочили вбік. А з хати почали вилітати кожухи, піджаки, хустки, чоботи, подушки: хазяїн рятував від вогню добро.

В сінях залунав тупіт, двері нагло відчинилися і в двір вискочили простоволосі, в довгих нічних сорочках дві хазяйські дочки. А за ними сипонули бандити: хто в підштаниках, а хто вже і в штанях, хто взутий, а хто босоніж, тримаючи взувачку в руках, їм ставили підніжки, бандити сторч летіли на землю і не встигали отямитись, як уже не могли й поворухнутися: руки – за спину, мордою – в землю, лежи і не диш!

«Другий... третій... четвертий... шостий...» – рахував про себе Федько. І тільки встиг подумати: «А де ж сьомий та восьмий?» – як із сіней ударив постріл, і один із хлопців, що необережно вийшов навпроти дверей, зігнувся, вхопився руками за живіт та й пішов-пішов спотикаючись...

- Віхоть! – заревів Світличний.

І коли йому ткнули до рук розпалений віхоть, він, уже ні про що не думаючи, стрибонув до сіней, пожбурих сніп полум'я й іскор поперед себе. Над головою у нього оглушливо гримнув постріл. Другий... Федько, пригнувшись, з усього маху кинувся в ноги, на блискучі хромові чоботи. Ударився об них усім тілом, збив, повалив, з котячою спритністю вивернувся, не випускаючи чужі ноги із рук. Рвонув догори, так що все тіло Артиста злетіло в повітря, а потім ударив ним головою об тверду, наче камінь, долівку!

- Стріляти, гад?! Стріляти?!

І вже хлопці, що забігли та освітили сіни, відняли у нього помертвілого ватажка банди...

Артист лежав зв'язаний на возі, а бандити юрмилися довкола збитою отарою, похмуро просили Світличного:

- Дайте ж хоч одягнутися...

- Нічого, ви й так красиві, – відповідав їм Федько. – Пройдіться, прогуляйтесь по вулицях, нехай люди подивляться, які ви вояки!

Відгоріли, відпалали солом'яні віхті, розсипалися колючими іскрами, а разом із ними погасло життя і в отого міліціонера, що так необережно підліз під Артистову кулю: лежав на другому возі, випроставшись на весь зріст, наче примірявся, чи вміститься, коли його повезуть незабаром до могили. Він бліднув і бліднув. І небо над ним теж блідло. Тільки небо блідло для того, щоб незабаром вбратися в усі барви життя, а на його обличчя невмолимо, невідворотно лягала воцана фарба смерті. І коли він вдихнув востаннє... і ще раз вдихнув... і ще раз... наче збирався пірнути... коли затремтів усім тілом, потягнувся, зацікавив... і обличчя його враз стало недоступне та строге, Федько зняв картуза, а за ним потяглися до своїх картузів інші працівники карного розшуку. Так вони й стояли, застигли й суворі, не зводячи погляду зі свого товариша...

- Ну, ладно, – сказав Федько, надіваючи картуз, і голос його тремтів, і посмикувались вуси. – Вези! –

наказав їздовому, що сидів на передку. – Вези, тільки так, щоб ніде ні стукнуло, ані грюкнуло. Вези і думай, що він ще живий... А оцих, – показав Федько на бандитів, – оцих женіть, як скажених собак. І хай дякують своєму злодійському богові, що зараз не дев'ятнадцятий рік і зустрілися ми не на фронті!..

Підійшов потім до нажаханих сестер, що стояли осібно, притулившись одна до одної, тремтіли чи то від страху, чи від ранкової свіжості.

– Плачете? – запитав. – Пізно почали плакати, дівчата! Раніше треба було плакати!

– Ми не винні! – дружно зарюмсали сестри. – То тато!

– Хіба тільки тато? А з Артистом – теж тато лежав?

Сестри нічого на те не відповіли, тільки ще міцніше притулились одна до одної, з ляком дивлячись на Федька. І в Світличного мимоволі стислося серце, він гмикнув, посмикав себе за чорнющого вуса:

– Родичі є?

– Дядина.

– Дядина... Теж мені родичка – дядина! Де живе?

– У Шишаках.

– У Шишаках!.. Дядина... І ви думаєте, зрадіє вам ота дядина?..

Ще походив, ще пофиркав у вуса: не хочеться, ох, як не хочеться вести дівчат у тюрюгу! В тюрюгу чи в бупр – все одно за ґрати, все одно подалі від світла, од свіжого повітря.

Та хіба ж тюрми на те будувалися, щоб у них гноїти молоденьких дівчат!

– Дядина... гм... дядина... А дорогу знайдете?

– Знайдемо! – в один голос дівчата.

– То йдіть, вдягайтесь. Щоб за годину і духу вашого тут не було!.. Ну, чого стоїте?

Та й пішов сердито із двору на вулицю, де на нього чекали працівники карного розшуку. На нього і на отих сестер. Тільки не дїждуться дівчат його хлопці. І начальство Федькове не дїждеться. Хай хоч і посиніє, а не дїждеться!

– Пішли! – скомандував Федько та й рушив із таким видом, наче не бандитам – йому сидати до в'язниці...

День похорону Зіни й Віталія застав Федька у дорозі: повертався з чергового відрядження додому. І в той саме час, коли під спів батюшок, під голосіння жінок дві домовини опускалися в могилу, Федько, який не знав і не відав, реготав із веселих історій, що їх розповідав сусід по купе. А потім, насміявшись до сліз, зійшов на вокзалі в Полтаві – енергійний, веселий, бадьорий, радий обійняти весь світ, всіх оцих людей, що кудись поспішають. Чогось метушаться, а він, Федько, повертається після вдалого відрядження додому.

Над усе любив пускатися в мандри. Поїздом, на коні – байдуже чим, аби лиш подалі, аби лиш подовше, щоб стрічали нові й нові люди, розгорталися інші й інші картини. Циганська кров не давала спокою, все кудись кликала, звала, і родитися б Федору циганом: сів би на передок обшарпаної кибитки, виставив би під палюче сонце, під пекучі морозні вітри смоляним волоссям порослі оголені груди та й рушив би по білому світу. Од села до села, від міста до міста, степами й лісами, і не було б кінця-краю отій дорозі, і зорі світили б йому щоночі, й багаття палало б перед його очима, таке ж неспокійне, рухливе й живе, як і сам господар. Та що поробиш: не судилася Федькові циганська доля, понесло його у міліцію. Але й тут він не тужить: бач, як чеше пероном, так і пасучи на всі боки чорнющими, повними неспокійного вогню очима!

Помітив дівчину, яка стояла біля розкладу приміських поїздів, записуючи години, зупинився. Дівча як дівча: сотні отаких стрічаються щодня на вулицях, а Федькові здається, що ця – найкрасивіша. Постояв, посвітив на неї очима, а потім:

– Пробачте, ви не записали найважливішої години...

Дівчина звела на нього здивовані очі.

– Години, коли ми з вами сьогодні зустрінемось.

Усміхнувся, козирнув, дзенькнув шпорами і пішов, а дівчина ще довго дивилася йому вслід. Так наче поривалася запитати: «Яка ж та година, що ми маємо зустрітись?..»

Та Федько б уже і не почув, хай би гукала до самісінького вечора: інша русалка заповонила його. З'явилася перед ним так несподівано, мовби враз виринула із-під землі. Ішла попереду, легко похитуючи станом, в світлому літньому платті, в біленьких черевичках, з розкішною русою косою, викладеною довкола голови, ішла, як казкова царівна, створена Всевишнім на спокусу та на погибель всього чоловічого роду. У Федька так і стріпнулося серце, так і загорілися очі: вона! Вона, та єдина, та од колиски жадана, в усіх мріях вимріяна, всіма снами навіяна! Вона, ота сама, пізнавши яку, він уже й не захоче дивитись на інших жінок!..

А Олеся, Федю, а Олеся?

«При чім тут Олеся? – досадливе морщиться Федько, прискорюючи ходу, аби наздогнати оту незнайомку. – Олеся ж удома... Вдома Олеся, а скільки ще часу мине, доки доберуся додому?» Він крутить правого вуса, крутить лівого, випинає колесом груди та дзінь-дзінь острогами – обганяє оту незнайомку. Обігнав, обернувся, вирячив очі: тьху ти, жінка!

– Федю! – Олеся так і потягнулася до нього: обійняти, припасти, поцілувати. Та відразу ж отямилась: не вдома ж! А Федько поведив безтямно очима, мовби його ударили довбнею по тім'ю.

– Де ти була?

– Тебе ходила зустрічати.

– А чого не зустріла?

– Та я й сама не знаю, Федю... Ждала, ждала біля виходу, всі уже пройшли, а тебе нема та й нема. Я і подумала, що ти не приїхав...

– Подумала, подумала! На перон не догадалася вийти!

– Так я ж боялась розминутися із тобою, Федю!

Федькова ревнива підозра згасає: Олеся таки справді вийшла стрічати його, а не когось іншого. «Гм... гм... – трохи збентежено жує він кінчика вуса, пригадуючи, як щойно гнався за власною жінкою, немов за чужою. – Буває ж таке!..» І, щоб приховати збентеження, насмішливо запитує:

– І довго ми отак будемо стояти? Може, підемо додому?

– Підемо, Федю, – покійно погоджується Олеся.

Вони йдуть широкою вулицею, закосиченою буйною зеленню, заллятою щедрим сонцем, неймовірно чистою вулицею, з таким дзвінким тротуаром, що кожен крок відлунює у високій кришталевій блакиті, в просторому отому наметі. Щаслива Олеся по-дівочому закохано зорить на свого чоловіка, і для неї зараз не існує нікого на світі, окрім Федька. Як їй хочеться хоча б доторкнутися до нього, якщо не можна уже пригорнутись! Але люди ж довкола, сором на людях і гріх перед Богом. Не хоче уподоблятися отим міським вертихвіткам, отим соромітницям, що дозволяють собі – аж дивитися гідко! – брати привселюдно чоловіків під руки, виснути на них, забуваючи про свою гідність. Олеся скоріше вмере, аніж дозволить собі отак повестися із чоловіком.

Тільки коли завернули на тиху вуличку, вкриту густим споришем, тільки там дозволила собі Олеся доторкнутися легенько до чоловічої руки, і Федько, зворушений несміливим отим дотиком, обійняв Олесю за плечі, пригорнув і вже намірився «цьомкнути» в тугеньку, як яблучко, щічку, як вона вирвалася із обіймів:

– Шалапутний! Люди ж побачать...

– А нам що, хай дивляться, – сміється Федько.

– Пішли вже додому!

– Додому, то й додому, – погоджується Федько і йде за дружиною покійним бичком: де ти мене, Олесю, не водитимеш, а до ясел таки приведеш!

Олеся відчинила хвіртку, пропустила наперед чоловіка.

...Федір стоїть посеред кімнати, зирить на Олесю так, що їй аж жарко стає. І, щоб розвіяти збентеження, вона удає, що дуже стурбована відсутністю сина:

– Де ж це Івась? От горе з цією дитиною: як тільки випустиш із хати, так і повіється бозна-куди!

- На те він і парубок, - каже Федько, мимоволі згадуючи своє шалапутне дитинство. Лапнув себе по одній кишені, лапнув по другій, щось намацав, сказав до Олесі: - Ану, поклич, я йому гостинця привіз, - та й дістав довжелезну, замотану в різнокольоровий папір цукерку.

- Балуєш ти його, - однак ні в очах її, ні в тоні не вловив Федір і натяку на докір: була рада, що чоловік любить сина. Одчинила вікно, висунулась: - Івасю!.. Івасю!.. Біжи-но додому - тато гостинця привіз!

Івась немов тільки й чекав на той поклик. Не встигла мама зачинити вікно, як він уже й на порозі. Синочок - весь у Федька, такий же циганкуватий вилупок, як і татунько: жук жуком, а очища - як чорні жарини! Дівчата, як тільки спіймають, так і хапають відразу на руки: душать в обіймах, пестять, цілують, а він пручається:

- Пустіть!

Олеся гримає на дівчат, Федько ж тільки сміється: хай привчається змалку. Виросте - буде як знахідка! Він не натішиться сином, як тільки уривається вільна хвилинка, так Івась уже й не злазить із його рук.

Ще коли синочок лежав у колисці, Федько, підпивши на червоних хрестинах, взяв в одну руку шаблюку, а в другу - срібну, на довгій ніжці, чарку та й простягнув Івасеві. Синочок, не довго думаючи, однією рукою - за шаблюку, другою - за чарку.

- Добрий козак виросте! - зрадів Федько, розчулено скліпуючи очима.

- Атож: виросте таким зарізякою, як і тато! - з докором сказала Олеся та й давай поскоріше вивільняти синові руки від отих чортячих дарунків.

- Не піддавайся, синку, не піддавайся! - підбадьорював сина Федько - Мати - баба, що вона розуміє в нашому ділі! Тримай, синку, міцніше чарку й шаблюку, з ними не пропадеш!

Батьківський отой заповіт не впав на камінь: як тільки Івась зіп'явся на ноги, так і почав вимахувати дерев'яною шабелькою, виструганою татусем із соснової дощечки.

Ось і зараз став на порозі: волосся войовничо стирчить, очі горять, а шаблюка вся у зеленому - стинав, либонь, калачикам голови. «І що воно виросте з нього, - журиться Олеся. - Буде такий же харцизяка, як і татусь». А «харцизяка», забачивши тата, враз випустив шабельку, кинувся до Федька. обхопив його ногу.

- Ото ти так скучив за мною? Так чекав свого тата?

Івась ще дужче заривається личком в татове галіфе: тільки і видно глибокий брехунець на потилиці. Федько, взявши на руки сина, довго носить його по кімнаті, підкидає до стелі. Потім запитує:

- Ну, синку, покажи, чого ти тут навчився без мене.

Івась злазить із рук, біжить до лавки, вигрібає з-під неї дощечку й паличку, приклада до підборіддя та й водить паличкою, неначе смичком. Грає отак на «скрипці», приспівує:

Цугі, циги, ла-ба-бом.

Накладу я вам обом!

- Оце спасибі! Оце порадував тата! - регоче Федько.

- Та чи ти, чоловіче, сказився! - аж руками сплескує Олеся.

- А що ж тут такого: пісня як пісня...

Натішившись сином, Федько дає йому цукерку, штовхає легенько в потилицю:

- Біжи, синку, гратись надвір...

Сів до столу, почмихав у вуса, ласкаво покликав дружину:

- Олесю, йди-но сюди!

Посадив її на коліно, пригорнув, і коли вона, поклавши голову на чоловікове плече, заплющила очі, полоскотав вусами її шию, пошепки запитав:

- Знаєш, що я зараз подумав?

- Що? - ледь ворухнула губами Олеся.

- Що ти у мене найкраща. Від усіх жінок найкраща!

Олеся тільки зітхнула, ще міцніше притулилася до Федора. Та сімейна ідилія тривала недовго: вже такої чортячої вдачі був Олесин чоловік, що не міг не зруйнувати гніздечко, яке щойно сам викладав м'яким та ласкавим пушком!

Другого дня рано-вранці, ледь піднявшись із постелі, Федько сказав дружині:

- Да, мало не забув: приймай завтра гостей.

Олеся так і обмерла: боженьку ти мій, яких ще гостей?

- Та отих... - досадливо морщиться Федько - Що я запросив. Хіба я тобі не казав?

- Коли ж ти мені про це казав?!

- Гм... Ти диви... А я чогось думав, що казав, - щиро здивувався Федько. - Ну, тепер уже нічого не зробиш, вже пізно...

- Скільки їх хоть буде? - мало не плакала Олеся.

- Скільки? - Федько почував потилицю, зачудовано подивився на жінку. - Та що ти до мене пристала: скільки та скільки! Що я їх, чортів, рахував?.. Скільки прийде, стільки й буде! Може, десять, а може, і двадцять...

- Двадцятеро! - жахнулася Олеся. - Та чим же я їх нагодую?

- Заріж курку...

- Тата свого заріж!.. Ти купував її, ти ростив, що збираєшся різати? Тільки й хазяйства того, що десятеро курей. Дитина хоч яку крашанку з'їсть, а ти своїм гостям стравити їх хочеш.

- Я ж не кажу: всіх заріж, - пробував умовити дружину Федько. - Вибери пару, які найгірше несуться, та й заріж...

- Так у мене ж і рука на них не підніметься...

- Тоді ріж півня, якщо тобі курей жалко...

- Півня?.. А курей хто, ти будеш топтати?

- Як треба буде, то й потопчу, - спробував відбутися жартом Федько, але дружині, видно, було не до жартів.

- Не буду я різати півня!

Федько почав наливатися гнівом. Грізно звелися над переніссям брови, вовчими вогнями загорілися очі. Раніше Олеся відразу б притихла, поступилася б, але зараз, осліплена жалем за отими зозулястими, не бачила, яка гроза збирається над її головою: сама червона не менш, аніж Федько, мотала затято головою:

- Не буду!

- Востаннє питаю: будеш?

- Не буду!

- Не будеш?

- Не буду!

Важко дихаючи, Федько хряснув кулаком по столу:

- А, не будеш? Моїх гостей частувати не будеш?!

Садонув ногою двері, скаженим котом вимівся з хати.

Олеся так і обмерла: серце зайшлося, в грудях похолело.

Стукнули-грюкнули двері - Федько мовби з чортячого яйця вилупився: вуса стирчать, очима так іскри і креше! Побігав, побігав по хаті, сів, став лаштувати цигарку. І, вже затягнувшись, сказав, не дивлячись на притихлу дружину:

- Іди, вибирай, які тобі до вподоби!

В Олесі все так і обірвалось усередині! Вибігла з хати, метнулась до курника. Ой, леле! На всіяній пір'ям долівці зозулястою купою лежали всі курки, а зверху, догори лапами, півень. Всім, всім поскручував голови, жодної не пожалів, душолюб!

До обіду плакала Олеся, патраючи нещасних курей. Кляла свою лиху доленьку, яка зв'язала її з оцим волоцюгою, що як повіється на всі чотири, то тільки його й бачиш. А ти, дурна жінко, сиди, виглядай, а ти надривай своє серце тривогою та суши свої очі безконечним отим вигляданням, питай в кожній грудочки на дорозі, чи живий та здоровий, чи, може, уже й немає на світі! Отака їй ласка за свою вірність та любов! Бач, йому гості дорожчі, аніж дружина, «то скрути вже й мені голову та й подай разом з оцими курми їм на стіл»!

Федько слухав-слухав, а тоді надів картуза, посунув у місто. Повернувся аж увечері. Побачивши сина, що довбав біля воріт ямку, запитав:

- Де мати?

- Там, - показав заклопотаний Івась у бік хати.

- Курей, значить, порас. А не плаче?

- П'яче...

- Плаче, - сказав скрушно Федько та й посмикав себе за вуса. - А спитати: з-за чого? Ну, звернув там якій курці голову, так вони все одно ж рано чи пізно поздыхали б...

Розкуйовдив синові чубчик:

- Послухай, сину, розумного слова: виростеш - не женися!.. Бо немає на світі химернішої личини, аніж баба. Всю свою душу за тебе віддасть, а за ганчірку - повіситься! Так що не женися, Івасю...

Синок витирає під носом «козу» і не каже татові, послухається він його поради чи не послухається. Федько ж плентає до хати, де порасється заплакана Олеся, даючи лад своїм зозулястим. Вона все ще лиха на свого чоловіка, все ще повна образи, тож Федькові не лишається нічого іншого, як бовкнути:

- Не буде завтра гостей.

- Як не буде?

- А отак... Я їм передав, щоб не приходили...

Олеся, видно, з великої радості, починає сміятися. Дивиться на курей, обпатраних, обсмалених, приготованих до смажіння, і гірко сміється.

- Ні, - каже зрештою вона, - такого, як у мене, чоловіченька, ще зроду-віку не було та й не буде!

- О, знову не вгодив!

- А ти подумав своєю головою, де ми оце подінемо? Хто їх їстиме?

- То що - знову кликати гостей?

- Про мене, - махнула втомлено рукою Олеся. - Клич хоч із всієї Полтави. Мені тепер все одно...

«Пересердилась», - зрадів Федько, бо не любив, страх не любив, коли хто носив довго важке серце. Ну, спалахнув гнівом, ну, наколов дров, але щоб налитися жовчю, носити в собі нерозтрачену лють... Ні, цього Федько й сам не міг, і в інших не переносив!

І радий, що сварці кінець, простягнув Олесі пакунок, принесений з міста:

- А подивись, що я тобі купив.

Олеся мовби нехотя, мовби аж силувано розгортає пакет та й дістає справді-таки несподіваний, царський дарунок.

- Федю, де ж ти його дістав?

Забувши про зозулястих, побігла до люстра, тримаючи в руках відріз розкішного темно-бордового шовку.

- Де ти, Федю, узяв?

Повертається перед люстром і так і сяк, прикладає, приміряє, і райдужні барви відбиваються в її щасливих очах.

- Їй-бо, всю получку вгатив! Ну хіба ж можна отак тратитись!

А Федько стоїть, потішений, збоку, радісно блиска зубами - очей не зводить з Олесі. Бо вона сама, напевно, не здогадується, як похорошїла од того дарунка, якою красивою стала.

День, який так печально почався і який так щасливо завершився, не міг сплинути в минуле, не відзначений якоюсь небуденною подією. І Федько, пригорнувши Олесю, сказав їй на вухо:

- Давай заночуємо в саду проти неба... Як в оту першу ніч...

Нагодувавши та приспавши Івася, поцупив Федько у господарів оберемки сїна, а Олесю винесла ковдру, кожуха і дві подушки та й послала в саду, за хатою.

Стояла ота тиха замріяна ніч, коли все довкола спить і не спить, завмерло і рухається, зникає й з'являється в маревному, розсіяному світлі сріблястого місяця. Коли зорі опускаються на землю, вогняними плодами зависають на віттях дерев, а дерева виростають до неба. Коли найгустіша темрява стає прозорою, а прозорість огортається п'тьмою. Коли важко розібрати, де кінчається тїнь і де починається предмет, що відкидає ту тїнь, - навіть вони, здається, весь час мінються місцями - тихо, беззвучно, безшумно. Коли найслабший поклик відлунує трепетно в щонайдальшому закутку, коли навіть чутно, як свистить крилом птах, повертаючись запізнило до свого гнізда. Була ота чарами напоєна ніч, коли відтають найчерствіші серця і навіть до старих, втомлених життєвим сум'яттям людей повертається молодість. І щасливі ті люди, які не душаться в отакі ночі в тїсних кімнатах-конурах, не вбехкуються у подушки та перини, не задихаються в ядушливому диму сонних кошмарів, а усїм тілом своїм зливаються з довколишнім світлом. Молодими, бадьорими, радісно оновленими просинаються вони на світанку.

Такі ночі обирають закохані.

Федько лежить, заклавши руки під голову, зирить у небо. Над чим він замислився? Які думки кружляють у його голівоньці?

Якийсь легенький повів торкає його лице, якийсь таємний порух, що невідомо звідки прилинув, куди полетить, але й він не в спромозі порушити Федькову замисленість. І навіть Олесю, що лежить поруч і дивиться на нього, навіть вона не сміє розбудити Федька від отої задуми. Вона тільки дивиться на нього і думає, якою ласкавою була до неї доля, що звела її із Федьком, і що ні в кого, ні в кого на світі немає отакого чоловіка.

Та ось Федько поворухнувся, перевів на дружину мерехтливі очі свої, й Олесю, вдячна йому за оцю ніч, за те, що він є на світі, пригорнулася, поцілувала у щоку і, не знаючи вже, як і віддячити йому, ще раз запитала:

- Федь, ти ж покличеш гостей?

- Покличу, - відповів їй нехотя, бо йому, мабуть, зараз були байдужі і оті гості, і все на світі, крім цієї ночі, та дерев над головами, та місяця в небі, та золотистих зірок. Потягнувся, склепив повіки. Вона теж заплющила очі, поринаючи в солодку дрімоту, але навіть вві сні радісно відчувала на своїх грудях гарячу, важку чоловікову руку...

Отак вони й спали, заколисані ніччю, - вся земля була їм колискою, що тихенько погойдувалась, і порипували сріблясті вервечки, прип'яті до місяця.

З ранковою поштою прийшов лист від Тані.

- Диви, од Тані! - вигукнув весело Федько, надриваючи конверт: саме голівся, одна щока була ще намілена, а друга вже блищала полакованою шкірою. Міг би прочитати листа й потім, нікуди б той лист не подівся, але йому нетерпеливилось дізнатися, про що ж пише сестра.

Став читати, і відразу в нього затїпалися брови, злиняла посмішка. Федько розгублено оглянувся на Олесю, і вона, відчуваючи, що скоїлось щось непоправимо страшне, тривожно запитала:

- Боже, що сталося?

У Федька ще дужче затремтіли губи, опустилися плечі:

- Зїну... убили...

- Зїну?!

В Олесі потерпло в грудях, млосно попливли перед очима стїни. Вона сіла на лавку, дивилася на

Федька великими, повними жаху, очима. А Федько знову підніс до очей листа, так близько підніс, наче враз став короткозорим, прочитав ще кілька фраз і раптом, мовби обпікшись, відсахнувся, трахнув кулаком по столу:

- Та неправда ж! Неправда!..

- Що неправда?

Федько глянув на зібганого в кулаці листа, перевів погляд на дружину, і щось нове, похмуре і грізне, спалахнуло в його очах.

- Ти одержувала телеграму?

- Яку телеграму, Федю?

- Від Тані!.. Признайся: одержувала?

- Та Бог з тобою, Федю! - розплакалася Олеся. - Не бачила я ніякої телеграми!..

- Ну, хай лиш довідаюсь!.. - скреготнув зубами і, зірвавшись з стільця, став бігати по кімнаті. - Хай лиш упіймаю!..

- Кого, Федю? - спитала крізь сльози Олеся, але він нічого не відповів.

У той же день збирала Олеся чоловіка в дорогу - в Хоролівку. Просилася поїхати із ним, але Федько велів їй лишатися поки що вдома. Хотіла хоч до вокзалу провести, та він і тут заперечив: поцілував похапцем сина, кинув дружині:

- Ти ж дивися! - та й вийшов із хати.

І хоча був такий же ясний, сонячний день, як і вчора та позавчора, такі ж дзвінки тротуари й усміхнені люди на них, Федька вже ніщо не радувало, навпаки - дратувало. Тому й у вагоні відразу ж сів до вікна, одвернувся, щоб не розмовляти із сусідами. Тільки один раз і відірвався од вікна, коли до вагона зайшла стара жінка в селянським вбранні. Зайшла, сіла несміливо на краєчок лави, підібгала під себе ноги в старих чоловічих чоботях: їхала залізницею, мабуть, уперше і почувала себе скуто, незручно.

Вона була така страшна, немов щойно звелася з домовини: землянисте обличчя, очей і не видно - лише тіні скорботні.

Сусід по купе, що сидів навпроти Світличного, - мордатий, з товстими масними губами, з байдужою цікавістю запитав:

- Далеко, мамашо?

Стара стрепенулася:

- У Хоролівку.

- До рідних, певно?

- Синочка шукаю.

- Сина? - перепитав мордань.

- Еге ж. Як пішов, то й пропав. Немає й немає...

- То що ж, він кинув вас, чи як?

- Та чого ж кинув! - тужно озвалася стара. - Чого б мав кидати, як він у мене один... Як забрали на війну, то як у воду впав... Людські уже й поверталися, і поженились, і діточок діждалися, а мого немає та й немає. То оце мені чоловік один добрий пораяв поїхати в Хоролівку, може, там щось про мого знають...

- Кого ж ви там питатимете, мамашо?

- А добрі люди підкажуть.

- Даремно ідете, тільки дурно гроші викидаєте. Раз уже син досі не повернувся, то, щитайте, вже й не повернеться... Да-а... довгенько ждете сина, довгенько...

- Ой, любі, мати і з могили синів виглядатиме!

Федькові так і перехопило горло від отих слів. Знову одвернувся до вікна, поворушив плечима, прокашлявся, а з думки все не йшла чомусь не покійниця сестра, не вбитий зять, а рідна мати одинока, покинута, забута...

«На які ж поїзди ви сідаєте, мамо, щоб шукати свого непутящого сина?.. Да, не так воно якось виходить, – супить брови Федько. – Давно треба було б забрати маму до себе. З ким же їй і жити, як не зі мною!.. А все через оце розпрокляте життя! Не встигнеш і місця нагріти, як тебе вже перекидають на друге!»

...Рідна хата зустріла його маленькими вікнами: все блимала ними, все придивлялася, все ніяк не могла впізнати, хто ж то прийшов, не могла повірити, що оцей засмаглий, вусатий, налитий силою чолов'яга і є Федько. І навіть мати, що вийшла саме на ганок, мовби не впізнала одразу сина: стояла, трусила сивою головою, пильно дивилася на нього виплаканими старечими очима.

І аж тоді, як він збіг на ганок, як простягнув до неї руки свої і глухо сказав: «Здрастуйте, мамо!» – тільки тоді, здається, й упізнала його: припала до широких синових грудей, затремтіла в німому плачі. Обіймаючи однією рукою матір за плечі, другою гладячи сиве волосся, Федько навіть не пробував утішати: знав, що тут не допоможуть слова – оті бліді, немічні тіні людських почуттів...

Увечері, наговорившись, сіли до столу. Ще вдень Федько хотів було сходити у повітком, в ДПУ та дізнатися, чи не спіймали вбивцю, але мати не пустила:

– Побудь, сину, зі мною хоть цей день. Бо як гайнеш, то тільки тебе й бачитиму... Ти не знаєш, сину, як важко мені лишатися одній...

І Федько залишився. Натомість сходили на цвинтар – провідали тата і діда. Мама ледь дійшла, все зупинялася, перепочивала.

– І за могилками ходити сил більше немає... – скаржилась вона синові. – Вже й тато твій снитися мені щоночі почав. Зайде у хату, стане коло постелі та й торсає мене тихенько за плечі. «Варю, проснися... Варю, вставай...» То я мовби прокинуся, сяду, дивлюся на нього, а він мені з докором: «Бач, спиш, а щоб могилу наді мною прибрати, на те часу не маєш!» Дивлюся на нього, хочу сказати, що ні часу, ні сил уже не маю, та не можу вимовити й словечка. Отак і сидю одна серед ночі... Ох, сину, не доведи Господи до такого дожити!..

– Нічого, мамо, тепер все буде по-іншому, – втішає її Федько. – Ось підшукаю в Полтаві квартиру, заберу вас до себе...

– Нащо мені тая квартира. Нікуди я звідси не поїду, – заперечує мати. – Он і Танюша, й Оксен, спасибі їм, забирали мене до себе, тіки я тут помру. Бо поїду звідси, хто ж сюди тоді й прийде? Хто й поговорить із ним, розважить, як мене тут не буде? Він же, бідний, лежить один-однісінький, ніхто до нього й словечком не обмовиться... Та й до Зіноньки звідси не так далеко...

Отак говорила мати, і Федько не знав, що їй і відповісти. Стояв, дивився на занедбану татову могилу, на потемнілий дубовий хрест і думав про те, що мама, може, й має рацію. Скільки їй зосталось жити? Може, тієї й втіхи, що сходити до могили, погомоніти із татом!..

Мама теж, видно, думала про це: і на цвинтарі, й по дорозі додому, і коли посідали до столу пити чай.

– А пам'ятаєте, як я колись у цей самовар сірки насипав? – засміявся Федько.

– Де ж, сину, таке забути, коли ми замало Богу душу не повіддавали, – посміхнулася вона. – Насмердів поганющою сіркою, неначе у пеклі. Аж до ранку не зачиняли дверей...

– Тато тоді за мною по всій Хоролівці із паском ганялися, – продовжував пригадувати Федько. – Загнали аж у річку. Я посередині плаваю, а вони бігають по березі, розмахують паском та й кричать: «Пливи, іродів сину, до берега, я тобі шкуру спущу!..»

– Де ж тебе, Федю, було не бити! Тато бив, та й то ти із шкоди не вилазив, а якби не чіпав, то зовсім бандитом би виріс... А так, слава Богу, вибився в люди... Коли б оце тато встав із могили та подивився б на тебе, то порадувався б серцем... І Зінонька встала...

– Що ж, мамо, сльозами горю не допоможеш.

– Знаю, сину, знаю... Та я вже й не плачу... – а сльози все – кап! кап!

Другого дня подався Федько в повітком: не давала спокою думка, що вбивця ще ходить на волі. Ще звечора, лягаючи спати, пообіцяв матері:

– Я його і під землею знайду!

- Кого, сину?

- Отого гада, що Зіну вбив!

Мати нічого не відповіла, тільки схлипнула. Федько ж, пропікаючи поглядом стелю, додав:

- Попадеться він мені до рук - прокляне ту годину, коли його й мати породила!

Тож і йшов сьогодні до повіткому, щоб поговорити серйозно із Гінзбургом. Якщо не дізналися до цього часу нічого, то нехай доручать це діло йому.

Гінзбурга в повіткомі не застав.

- Поїхали на села, - прошебетала секретарка, приязно всміхаючись до Світличного. - А ви, товаришу, у якій справі?

- Справа у мене, баришня, дуже секретна. Не для таких гарненьких вушок, як ваші.

Секретарка пирхнула, надула губки, одвернулася, встигнувши, однак, заглянути в люстечко. Федько ж козирнув, сказав на прощання:

- Передайте, будьте ласкаві, Гінзбургові, що заходив Світличний.

І пішов у ДПУ.

Державне політичне управління містилося у великому купецькому будинкові, з круглими, по фасаді колонами, з кам'яними геркулесами й німфами. Будинок той закладався на віки: не пожалів купець ні доброякісної цегли, ні дзвінких дубових обаполів, ані стопудових кам'яних брил на підвалини, - і вражав той будинок товстелезними, як у стародавніх фортець, стінами, масивними, окутими міддю дверима, великими кімнатами, такими просторими й високими, що людина, потрапивши до них, враз меншала, ставала німічною кузькою.

Ляндер зайняв під кабінет щонайбільшу кімнату. Від дверей аж до масивного столу слалася килимова доріжка. Величезні шкіряні крісла стояли при тому столі, спинаючись на лев'ячі лапи. А за столом, ховаючись у скрадливих сутінках, возсідав Ляндер - начальник ДПУ Хоролівського повіту. Обличчя у нього суворе, очі пронизливі, губи недовірливо підбрані. Це - для тих, хто є ворогом світової революції, Радянської влади і робітничого класу. Для отих, що хитаються, збочують, потрапляють у ворожі тенета, слухають контрреволюційні плітки та й передають їх із вуха у вуха. А для друзів... О, для друзів Ляндер щонайперший друг, відкрита душа, сердечна людина! Досить подивитись, як він зустрів Світличного, щоб упевнитись у цьому!

Зрадів Федькові, як рідному братові. Вийшов з-за столу, простягнув обидві руки, посміхнувся чаруюче, підняв застережливо руку: знаю, все знаю і співчуваю всім серцем твоєму, товаришу, великому горю. І відразу ж випростався, грізно звів брови, суворо блиснув очима: хай Світличний не падає духом! Революційний меч, що його міцно тримає несхибна рука начальника ДПУ, покарає вбивцю!

У Федька нетерпеливим вогнем загорілись очі:

- Ти знаєш щось про вбивцю? Де він?

- Так, знаю... Майже впевнений, що це - він, - поправляється Ляндер. - Сьогодні вночі ми будемо його брати.

- Товаришу Ляндер, у мене до тебе велике прохання! - притискає до грудей кулаки Світличний. - Візьми і мене із собою!

- Що ж, - подумавши, погоджується Ляндер. - Це можна. Приходь о десятій вечора... Ні, краще в одинадцять... Десь о цій годині і вирушаємо.

Федько бере себе в руки. Дістає портсигар, клацає кришкою:

- Палиш?

- Дякую, у мене свої.

- Звідки ти про нього дізнався?

Ляндер робить таємниче обличчя. Він би з охотою... З великою радістю відповів на оце запитання, але є речі, про які навіть йому, Світличному, він не має права розказувати...

- Розумію, - каже Світличний. - І в нас буває таке... Тоді до вечора!

- До вечора.

Ляндер проводить гостя аж до порога – честь, що її заживає не всякий! – всміхається на прощання. Потім, зачинивши двері, сідає до столу, й усмішка сповзає з його лица полинялою завісою. Має тепер заклопотаний, ба навіть невдоволений вид: щось непокоїть його, одна і та ж думка набридливо в'язне до нього. Думка про Гінзбурга. Про Григорія Гінзбурга, секретаря повіткому, одноплемінця, який, однак, став йому гіршим ворогом, аніж усі оці Ганжі, разом узяті. Та й який він одноплемінець! Ам-хаарець», представник отієї черні, про яку Ляндерів батько любив говорити, посилаючись на талмуд: «Сказав Еліезар: ам-хаарцю можна роздерти ніздрі у день всепрощення, який збігається з суботою. Сказали йому учні його: вчителю, говори – зарізати...»

Мудрі учні, передбачливі учні, тільки чому ж вони у свій час не зарізали далекого прашура Гінзбурга? Не мав би зараз Ляндер отакої сухоти, не побоювався б за своє майбутнє, за свою кар'єру, що так щасливо розпочалася! Гінзбург наче затався в останній час зжити його зі світу. Коситься з такою підозрою, наче він, Ляндер, і є отой найголовніший ворог Радянської влади, із яким треба в першу чергу покінчити.

«А може, він щось пронюхав про батька? – аж холоне Ляндер. – Про оті його запільні гешефти, про які навіть я, його син, тільки догадуюся?..»

До цього Ляндер волів нічого не знати, нічого не помічати. Заплющував очі на те, що живуть вони не по його скромній зарплаті – по отому максимумові, який встановлений для членів партії. Що оті всі гуси і кури, риба й крупчатка, отой весь достаток припливають до їхнього дому з якихось незаконних джерел. Переконавав себе, що оті всі люди, які крутяться довкола їхнього тата, про щось перешіптуючись, про щось переморгуючись, щось дістаючи з-під поли, щось під полу ховаючи, – просто-на-просто добрі татові знайомі, які зайшли до нього на хвилину почесати язиками. Але хіба переконаєш у цьому навіженого, непоступливого Гінзбурга, коли він про все те дізнається?

А може, й дізнався?.. Ляндер аж чоло витирає при одній тільки думці про таку можливу халепу. Треба суворо наказати папаші покінчити з усіма гешефтами!

Але Ляндер нутром відчуває, що між ним та Гінзбургом добром не скінчиться. Рано чи пізно, а хтось із них полетить. От тільки хто? В руках у Гінзбурга зараз досить козирів, але чи всі оті козири підуть у гру? До того ж він, Ляндер, теж не сидить склавши руки, він теж запасається потрібною картою...

Перший, щонайкрупніший його козир – дружба із головою повітової ради, з отим, що «класового ворога за сто верстов нюхом чує». З Митрофаном Онисимовичем Путьком, який вважає, що надто вже Гінзбург цяцькається з класово чужим елементом як у місті, так і на селі. З отими усіма приватниками, з куркулями, з так званими культурними господарями.

- Ти зрозумій, товаришу Ляндер, кожен із них на нашу владу робітничо-селянську чортом дише. Наплодимо буржуазії, як тої гнидві, а тоді спробуй її вичесати!.. А я б її зараз, коли ще не так розплодилася, – до нігтя, до нігтя! Щоб і сліду не лишилося!.. І щось мені не наравиться наш секретар, дуже, скажу тобі, не наравиться. З отими середнячками отак розмовляти треба! – стискав щосили кулак. – Пуповину їм рвати треба, від отієї проклятої дрібнобуржуазної власності видирати!.. Була б моя воля, я з ними... А Гінзбург всякі там фіглі-міглі розводить, як із балуваною дівкою... Не вірю я, щоб це із центру йшло.

Ляндер охоче погоджувався. Ляндер тактовно притакував. І, вибравши слухну хвилину, ніби між іншим, кидав ще один камінець в город секретаря повіткому:

- Із вами він щось рахуватися не хоче...

- Не хоче? – ошетилювався Путько.

- А дуже часто із вами радиться, Митрофане Онисимовичу?

- Ну, мені те до одного місця, лиш би правильну лінію гнув. А на остальне мені наплювати й розтерти!

«Ой, не байдуже! Зовсім не байдуже!» – мружився Ляндер.

Не раз і не два отак розмовляв із Путьком. І тепер уже не минає й дня, щоб голова повіткому та не подзвонив до нього:

- Трудисься?.. На посту?.. Ну, трудись, трудись, бо нами Радянська влада тіки й держиться. – І, покашлявши в трубку, додавав: – Ти от що: як ослобонишся, заходь до мене... Прямо до кабінету...

«Отакі козири, товаришу Гінзбург, у мене є проти тебе! Подивимося, чиї сильніші, чиї переможуть!»

А тут іще завжди прихильна доля підсунула оте вбивство. Чим довше роздумував Ляндер, тим більше переконувався, що це не просто якась там помста чи вбивство з метою пограбування... Тут пахне серйознішим. Набагато серйознішим!

Відвідини отцем Діодорієм покійного отця Віталія не лишилися непоміченими. Чули люди, як вони сварилися, бачили, як вискочив отець Діодорій із хати, сиплючи прокльонами, як видер із корінням молоденьку яблуньку. Все, все запримітили люди!

Навіть те, що в отця Діодорія живе якась таємнича людина. Хтось бачив, як серед ночі в слуховому вікні жеврів вогник цигарки («Хто б то міг бути? Батюшка ж наші не курять!»). Хтось чув голоси, що доносилися з того ж горища. Комусь впало в око, що отець Діодорій в останній час неохоче пускає до себе прихожан: все норовить зустріти на ганку та й спровадити з двору. І вже якась баба, якась велика достойниця, якась божа свічечка під великим-великим «шекретом» («Це ж тільки вам, кумо, а більше нікому!») розповіла всьому селу, що в «нашого батюшки... в нашого панотця живе якийсь праведник. А прийшов він із святих земель, Єрусалиму, від самого гроба Господнього. І за плечима в нього – два андели: лівий андел і правий андел, а на лобіку в нього – терновий вінець, а довкола голівки – сіяніє...»

Отже, ота «свята людина», може, й справді із-за кордону, вирішив Ляндер. А відтак недалеко й до висновку: тут пахне шпигунсько-терористичною організацією. І звабліві мрії про майбутній процес, коли на лаву підсудних сядуть десятки контрреволюціонерів (чим більше, тим краще!), про величезні звіти в газетах, а в тих звітах неабияке місце відведено йому, Ляндеру, який знешкодив оцю організацію, не давали йому спокою. Кров бухає Ляндеру в голову: він бачить себе уже на іншій, набагато вищій посаді, в іншому, набагато більшому будинку, в іще величнішому кабінеті з такою довжелезною доріжкою од дверей до столу, що ноги підламуються, доки хтось добереться до крісла... І вже сотні процесів! І тисячі, десятки тисяч ворогів революції! І нова, ще вища посада в найбільшому будинку, де мармурові колони здіймаються аж до хмар, де людина повзає по сходинах безсилою, розплющеною комахою. І його, Ляндера, портрети. Тисячі, десятки тисяч портретів у важких золочених рамах, в темній бронзі, з холодним сталевим відблиском строгих фарб!..

Тут Ляндер отямлюється. Спускається із сьомого неба, знікво віл відкашлюється...

...Вирушили на операцію в одинадцять нуль-нуль цілим загonom. Хоролівка проводжала їх цікавими поглядами освітлених вікон, нашорошеними вулицями. Вибігала хатами аж на гору, дивилася, куди вони їдуть. За містом зустріла степова чорна тиша. Поринули в неї, як у море, і безконечний сувій дороги ліг під копита коней. Небо губилося в хмарах, що висли над головами вершників, зривалось на дощ. І дощ згодом засіяв: дрібною пилюкою, скоріше осінньою мрякою, аніж весняним лопотуном. Той пил інеем осідав на людей, збирався у холодні краплини та й скочувався за комір на гарячі розпарені тіла.

За півгодини дісталися до села. Воно вже спало, погасивши вогні. Тільки де-не-де поблимували вікна, та від сільбуду доносилася музика: тоненько виспівувала скрипка, глухо бив бубон – розважалася невсипуща молодь. Зупинилися біля сільради. З темного ганку відразу ж метнулася чорна постать, спитала:

– Товариш Ляндер? Це я, голова сільради...

Ляндер зліз із коня, за ним спішилися інші.

– Ніхто не довідався про наш приїзд?

– Та начеб ніхто...

– Дивись!

Голова ображено засопів і вже зовсім холодно сказав:

– Думаю, що краще далі йти пішки – не так тупотітимем. Ви підете отак вулицею, а я з частиною ваших людей зайду городами. Думається мені, що він, в разі чого, рвоне не на вулицю, а на город...

Розділилися. Рушили. І хоч до двору отця Діодорія були добрі гони, мимоволі ступали обережно і скрадливо.

Будинок, до якого вони підбиралися, теж давно погасив вогні, і його власник, отець Діодорій, спав сном праведним по денних трудах. Спала і матушка, насновигавшись протягом дня по хазяйству. Не спала тільки дочка Віра: діждавшись, доки батьків зморив сон, вознеслася в обійми Миколи. Оте потайне раювання і спричинилося до того, що Микола ніяк не наважувався покінчити із гостинами, які затягнулися більше, ніж слід. Уже отець Діодорій натякав на небезпеку, вже матушка, підслана ним, делікатно питала, чи не пора пекти пироги на дорогу, а Микола все тягнув і тягнув, одурманений, причарований молодю попівною.

Вони й зараз лежать, притулившись одне до одного, розморені любовною грою.

- Ти нікуди од мене не підеш! - наказує Віронька.

- Я повернуся.

- Не хочу, щоб ти кудись ішов! - заперечує вона та й надуває ображено губки. - Тебе можуть... можуть убити... Що я робитиму без тебе?

- Не вб'ють. Коли до цього не вбили, то тепер уже не вб'ють...

- А коли ти на мені женишся?

- Як знову стану хазяїном...

Далі вони лежать мовчки, слухаючи, як шурхотить тихенькою мишкою дощик, навіваючи сон. І вони, може, й послули б, коли б не наглий стукіт у двері:

- Батюшко, відчиніть!

Микола скочив, немов на пружинах. Заметався по горищі, одягаючись, люто засичав до Віроньки, коли та потяглася до нього руками:

- Лежи! Прийдуть - скажеш, що спала сама...

І Віронька, пронизана страхом, впала знову на постіль. А в двері вже гатили, мабуть, прикладами:

- Хазяїни, поглухли, чи що?!

Клацнули двері, стривожений голос отця Діодорія:

- Хто там?

Микола затамував віддих.

- Це я, голова, - донеслося знадвору. - Відчиняйте! Отець Діодорій довго возився з запорами.

- Зараз, зараз! Заїло, прости мене, Господи! - Голосно примовляв він.

«Щоб я почув», - здогадався Микола. Тримаючи в одній руці пістолет, а в другій - чоботи (речовий мішок уже за плечима), він підкрався до чорного отвору, наставив вухо.

Отець Діодорій відчинив нарешті двері, і відразу ж до сіней увірвався сліпучий сніп світла. Ударив отцю Діодорію в лице, обмацав його з голови до ніг, занишпорив по закутках, і хтось суворий наказав:

- Веди до хати!

Миколі не треба було нічого більше пояснювати. Тихенько виліз на дах. Босі ноги так і поїхали по слизькій блясі, але він утримався, почав дертись угору, до димаря. А тим часом у великій просторій світлиці допитували отця Діодорія. Той затявся на своєму: нікого стороннього в нього немає, хоч перетрусить все подвір'я - нікого не знайдете.

До кімнати один по одному заходили бійці, коротко доповідали:

- В коморі нічого немає.

- В погребі не знайшли...

Тоді Ляндер спитав, впиваючись поглядом в отця Діодорія:

- Може, й на горищі нікого нема?

Отець Діодорій помітно зблід, але відповів:

- Клянусь Богом - нікого немає!

- Що ж, доведеться перевірити, - мовив Ляндер. - Ану, ведіть нас, покажітьте...

Важко, ох, як важко підніматись отцю Діодорію по отій риплячій драбині! Творив про себе молитву, щоб Микола втік, щоб його там вже не застали. І зненацька зупинився, обмер: постіль! Лишилися ж подушки, що на них спав Микола!

- Ну, чого став? - запитав його нетерпляче Федько, що дерся слідом.

Підштовхуючи отця Діодорія, Федько, Ляндер і ще один боєць вибралися на горище. В два вогняні ока світять ліхтарики, шастають, нишпорять, і ось уже один із тих ліхтарів добирається до того місця, де була постіль.

Отець Діодорій заплющує очі: «Господи, сотвори чудо! Осліпи їх, Господи, не допусти загибелі раба твого вірного!..»

- О, а це що?!

Здивований вигук, що пролунав над самим вухом отця Діодорія, примушує його здригнутися всім тілом. «Все! Знайшли!» Повільно розплющує очі і застигає, онімілий від подиву. Освітлена двома ліхтарями, на постелі Гайдученка лежить його донька. Натягає до самого підборіддя ковдру, блимає осліпленими очима.

- Ви як сюди, баришня, потрапили?

В отця Діодорія відлягає од серця: Бог почув молитву свого вірного слуги і врятував його в останню хвилину.

- Це моя дочка... - відповідає він за Віроньку, остаточно приходячи в себе. - Моя Віра.

- Але чого вона тут?

- Вона завжди спить на горищі... Влітку спить, - поправляється отець Діодорій.

- Чому ж ви клялися, що тут нікого немає? - все ще досікується Ляндер.

- Бо ви мене так затуркали, що я забув і про рідну дитину. Тепер отець Діодорій, переконаний в безмежній милості Божій до своєї особи, молить його, щоб врятував Гайдученка. «Не за себе молю тебе. Господи, за святу нашу справу!..»

Господь і тут не відвернувся од нього: хоч гепеушники перетрусили все подвір'я, але так нікого й не знайшли.

Коли провів їх за ворота, коли замкнув двері і зайшов до хати, примарою став перед ним Микола: мокрий, вибруднений, з пістолетом в одній руці й чобітьми у другій, він все ще, здавалося, не вірив, що смерть пройшла стороною.

- Ви точно знаєте, що пішли?

- Та я ж ворота за ними, за проклятими, замкнув! - починав уже сердитись отець Діодорій. - А ти де од них ховався?

- За димарем перележав, - і, сівши на лаву, став узуватися.

- Підеш? - запитав отець Діодорій.

- Піду... І так загостювався...

- Зачекай, матушка тобі хоч хліба та сала на дорогу вкине. Доки матушка ходила до комори по сало, отець Діодорій не спускав з Миколи важкого погляду.

- Чого ви так на мене витріщились?

- Так, - мовив отець Діодорій. Походив по кімнаті, нервово сплітаючи пальці, потім зупинився перед гостем, який все ще сидів на лаві, з натугою спитав: - Віра... до тебе ходила?

Микола довго не відповідав. Поправляв усе чоботи, червоніючи шиєю. Врешті неохоче признався:

- А то ж до кого...

Отець Діодорій аж похитнувся. До цього плекав надію, що Віронька лягла в оту постіль, аби врятувати його, свого батька. Пропікаючи очима тугу Миколину шию, сказав із ненавистю:

- Не могли... щоб по закону!

Микола звів голову, по-вовчому вищирив зуби:

- Якого ще закону від мене хочете?.. Я сам поза законом! Бачили, як на мене полюють?

Обкладають, як скаженого вовка... Спіймають – уб'ють і заривати не стануть! Отак десь у ярузі і зогнию...

Звівся, притупнув ногою, наче хотів пересвідчитись, чи добре узувся, став перед отцем Діодорієм – широкоплечий, дужий, міцний – такого так просто не зіб'єш із ніг! – з прихованою погрозою сказав:

– А Віроньку не смійте карати!.. Якби не вона, хто його знає, де б ми з вами зараз і були. – І, враз освітлений теплим чуттям, з незнайомим лагідно-печальним лицем, так мовби для самого себе, додав: – Любить вона мене... Та і я її люблю!.. От настануть інші часи, повернуся хазяїном, поведу під вінець... Отоді, батюшко, й пригадаєте нам всі гріхи – вольнії і невольнії наші!..

Ще не заходилося і на вечір, як Володька Твердохліб став збиратися до сільбуду. Вдягся в новий-новісінький костюм напіввійськового крою – гімнастерка і галіфе, взув добрячі черевики на такій твердій шкіряній підшві, що їй і зносу не буде. Оперезався португесею: ремінь – туди, ремінь – сюди, став посеред хати, як картинка, як нова, щойно викарбувана копієчка! Провів попід туго затягненим поясом пальцями, ще раз пожалкував, що так і не вдалося виканючити у дядька Василя нагана. Якби оце ще кобуру при боці з наганом, був би Володька зовсім щасливою людиною!

Дістав із полиці новий картуз, теж захисного кольору, підійшов до маленького люстерка, вмазаного в стіну, довго приміряв, намагаючись надіти так, щоб не витикалася жодна волосина. То нехай парубки начісують з-під картузів та шапок пишні чуби, хай чіпляють над козирком червоні квітки – Володька на таке не піде. Бо він – не просто собі сільський парубок, якому тільки й клопоту, що тягатися вулицями та – кахи, чорнява! – зачіпати стрічних дівчат, а секретар комсомольського осередку, вожак молоді, надія й опора партії.

– Ти куди це, Максиме, празникової одежу нап'яв? – запитала квола мати.

«О, знову Максим! – аж поморщився Володя. – Скільки їм не кажи, скільки не товчи, а вони все одно: Максим та й Максим!» Однак стримався: хвора мати ось уже третій день, як не зводиться з постелі – горить голова, палить у грудях. Мав сьогодні привести лікаря, того самого, що приїде з Хоролівки читати лекцію.

– Та в сільбуд же треба.

– А що там буде?

– Та хіба я вам не казав? Лекція, а тоді кіно.

Мати іще хотіла щось запитати, та зайшлася кашлем, надриваючи груди. Кашляла, аж стогнала, аж сльози наверталися на очі, й Володька, переповнений жалем, лагідно сказав:

– Потерпіть уже. Ось приведу вам доктора, він вас ураз на ноги поставить.

Мати, накашлявшись, довго по тому віддихувалась, пила з полив'яного кухля, проливаючи воду на обвислу сорочку. Напившись, докірливо мовила:

– Ох, сину, замучив ти мене зовсім!

– Чим же я вас замучив? – з досадою мовив Володька, знаючи наперед, що відповідь йому мати.

– Що не хочеш ворожки покликати. Ворожка вже давно мені допомогла б. А дохтур поки приїде, то мене й лихоманка скрутить.

– Не скрутить! – втішав матір Володька. – Доктор сьогодні буде, я ж вам про це казав. А ви як маленькі: все за оті забобони чіпляєтесь!

Мати тільки махнула рукою: «І в кого, ви скажіть, отаке шалапутне, таке остисте вдалося? У людей діти як діти, все більше по хазяйству, все дбають, щоб хліб – у хату, щоб достаток – у двір, а це мов за вугла мішком прибите! Загнуздається в оту партупею та й гасає, як скажене, селом: все

комунію хоче постройти! Хазяйські сини, що де побачать, – додому тягнуть, а це ладне із себе останню сорочку зняти на оту світову революцію. Ще в двадцять четвертому вибзділо з хати все борошно. Й на окраєць, читай, не лишило. «Не можна, мамо, пролетаріат з голоду пухне, а ми тут свої пельки запахатимем!..» А коли задумало перехрещуватись – боженьку ж ти мій! Наїлася того сорому – й досі гикавка трясє. Ну, скажіть, люди добрі, чим було погане ім'я – Максим? І діда твого, й прадіда Максимом звали, і, слава Богу, нічого їм од того імені не сталося, прожили на світі, як всі люди. А цьому вишкаркові воно, бач, колькою в боці застряло. «Хочу, мамо, носить ім'я Леніна, який нам указав нову путь!..» Та хіба ж, сину, ім'я красить людину? І хіба мало на світі хороших людей, що різні імена мають! Дак це ти кожного разу перехрещуватись будеш? Та хто ж вас і розбере, якщо всі ви Володьками станете!.. Не послухалось. «То за вас, мамо, забобонність ваша говорить. То з ваших очей полуда не спала». А лудило б тебе – не переставало, якщо ти вже рідну

матір сліпою зробив!..

Або ще: я вже стара, сил катма, хата за молодою хазяйкою так і голосить. Та хіба тільки хата. Он і город, і поросся, і корівка, і кури – всьому треба лад дати, за всім доглянути. Хіба раз заводила з ним про це розмову? «Бачиш, сину, яка я вже немічна стала, як що, так і вилежую, а хазяйству ж руки робочі потрібні. Молоді, справні руки. Ти б уже мені хоть сказав, до кого думаєш старостів засилати».

Витріщиться так, мовби Бог його зна яку дурницю і ляпнула: «Яких іще старостів! Тут он хорорий гурток організувати треба, а ви із своїми старостами!..» Гарнізовуй, кажу, що собі хочеш, а про свою стару матір теж не забувай. Думаєш ти женитися чи отак лобурякою й доходишся, поки тебе всі дівки оминати стануть? «Не думаю, – каже, – зараз не думаю. І не вмовляйте мене, мамо, й не просить, бо зараз нізашо не женюся!» А коли ж? – питаю. Коли ж?! «Після світової революції. От як звільнимо пролетарів усього світу од буржуйських кайданів, отоді я вам і приведу в хату невістку». Еге ж, приведеш, приведеш... Приведеш, тіки не в хату, а хіба на мою могилу... А він тіки сміється. А він ще й співає: «Ми раздуем пожар мировой!» Дуй, дуй, кажу, сину, тіки дивися, щоб губи собі не обпик! Вогонь, сину, такий: палить, куди вітер повіє. Та й кому вони милі, всі оті пожари! Тутечки одна хата загориться – од страху серце заходиться, а ти увесь світ хочеш спалити... Ще дужче регоче, шалапута!.. «То, мамо, не такий пожар буде: в ньому тіки буржуї погорять!..»

І що воно за діти такі повелися: ані тобі пошани, ані страху божого! Ходять як оглашенні, не слухають ні батька, ні матері. Не довели господи, іще й невістку отаку приведе! Кручену-верчену, що їй тіки пожари у порожній голові і густимуть. Тоді вже напалять. Розведуть тутечки таке, що й на мені шкіра горітиме.

Іч, крутиться перед дзеркалом із тим картузом!»

– Максиме!..

– Мамо, скіки вам казати: не Максим, а Володимир!

– Чи ти ж хоть поїв? – пропускає мати мимо уваги синові слова: «Для кого ти, може, й Володимир, а для мене таки Максим».

– Та поїв.

– А що ж ти хоть їв?

– Та молоко ж пив! – як до глухої, кричить Володимир, бо мати оце вже питає його втретє про одне й те ж.

– Хоть би скоріше мене оця клята хвороба відпустила, я тобі борщику та каші зпарила б. А то зовсім у мене охлянеш. І так, бач, одна шкіра та кості.

--Які там кості! – заперечує Володька. – Ви за мною голови не сушить – про себе більше думайте.

– Як же, сину, не сушити. А про кого ж тоді думати, ким і жити, як не тобою!

– То я пішов.

– Йди, сину, йди, хай тебе Бог береже!

– Може, вам що треба?

– Спасибі, сину, в мене все є... Хіба наברי в кухлик свіжої водички, а так – нічого більше не треба.

Володька набирає повен кухоль води, обережно ставить коло матері. Дивиться на неї, схудлу, змарнілу, лагідно говорить:

– Ви тут не дуже скучайте: я скоро прийду.

Мати хоч і знає, що син прийде опівночі (завжди так буває, вона уже звикла), все ж вдячна йому за оту святу брехню. Дивиться на Максима, і їй мовби аж легшає.

– Иди, сину, йди, не думай про мене. Я вже тут якось перележу – лиш би тобі було весело...

І Володька виходить із хати. Прозоре надвечір'я зустрічає його урочистою тишею.

Замислено мріють поля, кутаються в тіні, мовби в теплі ковдри, готуючись до снання, а над ними вже холоне розпалене протягом дня небо. І місяць якоюсь дивовижною рибиною спливає з блакитних глибин: ледь-ледь мерехтить крізь товщу води срібною лускою. А при самому обрію великою червоною вершею зависло сонце.

Володька перевів погляд на село, що лежало перед ним, прорізане мальовничою звивистою річкою. Там і річечки тої – курці по кісточки, горобцеві по коліна, а дивись, які розкішні левади випоїла по обох берегах! Та ще й верби обступили її: п'ють не нап'ються, хвалять не нахваляться чистою джерельною водою.

А понад левадами – садиби. І довгі вулиці, і високі тополі, явори та осокори – і все те огорнене такою прозорою тишею, що аж в грудях лоскоче од неї, аж м'ятним холодком повіває на серце! Все наче завмерло, наморене цілоденною працею, поринуло в дрімоту...

Та ось лунко ляснув батіг, і вулицею, повертаючись із пасовиська, посунула натомлена череда – село враз ожило, наповнилося гомоном. Череда розтікається живою рогатою річкою, непоквапно, поважно ремигаючи, розливає пахощі пережованої трави і парного молока. То одна, то друга корова одривається од того плямистого потоку, заходить у навстіж одчинені ворота, а там уже на неї чекає господиня з чистою, як сонце, дійницею, сама така ж чиста, в білій легенькій хустині. Мине кілька хвилин – і від корівника до корівника, од двору до двору, по всьому селу задзюрчить, задзвенить, заспіває тугими білими цівками запашне молоко...

Вдихнувши на повні груди повітря, Володька рушив до центру, намагаючись не запитити черевки. Ще здалеку побачив Івасютиного Йвана: пер йому назустріч із двома парубками. Один із них лузав насіння, плюючись через губу лушпинням, другий ліниво тринькав на балалайці. Іван теж запримітив Володьку, бо зупинився, а потім знову рушив уперед разом із своїми друзками. Тільки той, що лузав насіння, тепер уже тримав руки в кишнях, а другий завдав балалайку на плече, мов кийок перед бійкою.

У Володьки враз напружинилося тіло, а під картузом, на шрамі, що лишився після того, як його почастували кийком, застрибав, забився болісний живчик. Стиснувши щосили кулаки, зціпивши зуби, так що аж жовна виступили на побілілих щоках, Володя ішов на Івана, йшов і не збирався поступитися дорогою.

Зійшлися, скресалися поглядами, стали. Володя ще більше зблід, Іван же простягнув до того парубка, що стояв зліва, руку, сказав, не відриваючи погляду од Твердохліба:

– Дай насіння.

І став лузати, спльовуючи лушпиння Володі під ноги. Стояв трохи ліниво й недбало, картинно розправивши плечі, – хазяйський синок, досвітковий заводило, Володьчин найлютіший ворог. Темно-зелений сукняний картуз із лакованим козирком, начесаний на одне око чуб, так що око тільки поблискує гостро й глузливо, чорний сукняний «пінжак» поверх вишитої сорочки, хромові чоботи з твердими халявами і, як завершення, як останній акорд парубоцького святкового вбрання, як предмет особливих гордощів – нові-новісінькі гумові калоші, глибокі, блискучі, з ребристою підшовою.

Виставивши ногу так, щоб засліпити, «зничтожити» зовсім Твердохлібенка не баченою досі взувачкою, насмішливо міряючи поглядом, Іван всім видом своїм наривався на бійку, але Володя стримав себе. Аж посірівши на обличчі, вимогливо сказав:

– Ану, поступися!

– Иди, хто ж тебе не пускає! – глузливо мовив Іван, а оті два парубки ще ближче підступили до Івасютенка, явно заступаючи Володьці дорогу.

Тоді Володька, виставивши уперед плече, рушив прямо на Йвана. Відтер Івасюту, приголомшеного такою зухвалістю, прорвався поміж парубками і повільно, так, щоб оті не подумали, що він їх боїться, пішов далі.

– Я ще тобі ребра почитаю, зажди! – крикнув йому услід Іван. І хтось із парубків додав:

– Легким кілком тебе по голові погладили – важчим треба було!

Обпалений ненавистю, аж задихаючись од гніву, з гарячими сухими очима, Володя йшов не озиваючись, не оглядаючись. Йшов і щиро жалів, що у нього не було при боці нагана...

Доки добрався до сільбуду, трохи заспокоївся. Відлягло од серця, позбувся мстивих думок. Та й ніколи зараз Володьці, он більш важливі діла чекають на нього.

Біля сільбуду вже юрмляться люди. Тиснуться до столу, за яким сидить приїжджий із Хоролівки кіномеханік, дістають п'ятаки та гривеники, купують квитки.

– А дешевше не можна?

– За дешевшим ідіть на базар! – скалить механік зуби.

- Та чого б я сміявся! Я до нього сурйозно, а він мені витрішки продає! - ображається дядько.

Довго мусолить гривеника, все ще не зважуючись обмінити його на квиток.

- Купуйте, дядьку, чого думаєте! - кваплять його нетерплячі, напіраючи в спину. - Гривеник - не гроші.

- Матері своїй скажи! - сердито озивається дядько. Та й, купивши нарешті квиток, відходить од столу, невдоволено бурчить: - Не гроші! А ти їх заробляв, голодранцю?..

Інші голосно ремствують:

- Та де ж це правда на світі: одним по десять копійок, а другим аж по двадцять! Що ми, не однакові гроші платимо?

- Гроші-то однакові, - пояснює, підійшовши, Володька, - тільки їх не всі однаково мають. От ви, дядьку Миколо, ви середняк, заможний хазяїн, то й платіть двадцять копійок... А дядькові Іванові як біднякові положено десять...

- То я винен, що Йван наплотив злиднів повну хату? - кип'ятиться дядько Микола. - Хай би хазяйнував, як я.

А дядько Іван уже тут як тут: йому їсти не дай, аби посперечатися!

- Зажди-зажди, брате, що ти тут про злидні торочиш?

- А те, що чуєш!

Володя не став слухати братів, що вже зчепилися, як розлючені півні. «Що ж це доктор не їде? - непокоїться він, дістаючи із кишені годинника. - Обіцяв бути по обіді, а вже, щитай, дев'ята година...» Бо Володю не так непокоїть кіно, як лекція. Кіно вже тут, кіно вже нікуди не дінеться, а якщо лекція зірветься - отоді Володьці каюк! Покрие себе вічною ганьбою в очах дядька Василя та й товариша Гінзбурга, який іще вчора запитував:

- Ну, як, хрещенику, вечір?

- Буде! - аж бліднув од власної рішучості Володя. - Буде, хоть би я й лопнув!

- Ти тільки об'яву перепиши, - невдоволено поморщився Гінзбург. - Веселіше, веселіше треба писати, щоб зацікавити людей! Бо ми як здерлися на трибуни ще під час революції, то й досі із них не позлазимо. Казенщина, казенщина заїдає...

Володя тоді образився, хоча виду й не подав. Сидів же над оголошенням аж два дні, сушив собі голову, як би революційніше та урочистіше вийшло, списав туди не одне гасло з газет - і про завдання комнезамов, про спілкування міста з селом, про релігію, як опіум для народу, - і от тобі маєш: не вгодив! Ну, коли має невлад... коли, ви, товаришу секретар, хочете веселого оголошення, то будете його мати! І, озброївшись патином та бузиновим чорнилом, засів за нове оголошення.

Он воно зараз висить на дошці біля сільбуду. Збирає коло себе людей: таки справді, мабуть, веселе, бо навіть статечні селяни ворущать у посмішці вусами, читаючи Володьчин витвір, не кажучи вже про молодших. Ті аж іржуть, аж за животи хапаються.

Що ж там такого смішного написав Твердохліб?

Оголошення!!!

Сьогодні буде лекція Виниричні хвороби й кіно черевички Запрохуються!!! Старі і малі діти й баби, дядьки тітки й молодіці!!! а особливо й обов'язково хлопці й дівчата!!! що будуть женитися чи виходити заміж а тому й треба знати про такі страшні хвороби щоб не втіліпатися!!!

Буде музика гриміти аж земля колихатиметься іще, іще й іще!!! Чого тільки не буде!!! Якраз перед вечором коли сало зав'яжеться!!!

Рада сільбуду!!!

Іде баба, до самої земельки нагнувшись: двома костурами дорогу намацує.

- А що там, добрі люди, таке?

- То, бабо, не для вас, - вишкірив зуби якийсь парубійко.

- А чого не для мене?

- Бо вам винирична хвороба не світить.

- Звідки тобі, песиголовцю знати? - розсердилась стара. - Мо', вони в мене є. - І ніяк не візьме до тями, що такого смішного сказала: - Тьху на ваші дурні голови! Вам би тільки іржати! - пошкунтильгала, під ніс щось сердито бубонячи.

А біля сільбуду - регіт ще більший.

Таня теж сміється, читаючи оголошення. Прийшла із Альошкою не так на лекцію, як у кіно. Знала, ой, знала, що дістанеться на горіхи від Оксена, який саме подався аж у Шишаки на два-три дні діставати сепаратор, але не могла перебороти спокуси: адже ще ні разу не бачила кіно! Як влетів уранці задиханий Альошка, як сказав:

- Мамо, кіно сьогодні увечері буде в сільбуді! Підемо, ге? - так одразу й вирішила: «Піду! Будь-що будь - піду!»

Дістала карбованця (потай від Оксена збирала по копійці, по гривенику: як доведеться їхати до мами, то щоб свої були), взяла Андрійка й Альошку, що дивився на неї такими очима - умре, як лишиться удома! - та й пішла на село. Іван іще вдень повіявся, прийде аж удосвіта. По дорозі завершила до Ганни, лишила на неї Андрійка.

- Ідїть, ідїть, нічого з ним тут не станеться! - заспокоїла її молодиця. - Я б і сама пішла, дак ні на кого ж оцю татарву кинути.

Тож Таня, таким побитом потрапивши до сільбуду, теж сміється, потішена оголошенням, а Альошка шепоче їй, нетерпляче смикаючи за рукав:

- Мамо, беріть уже квитки, а то розберуть, нам не лишиться.

- З куркулів - по тридцять копійок! - голосно каже Володя кіномеханікові, коли Таня подає тому гроші, та й іде в сільбуд перевіряти, чи все вже готове.

А там - крик, лемент, там - побоїще: баба Наталка виганяє безбілетників віником. Крім баби Наталки, в сільбуді був комсомольський осередок у повному складі: незаможницькі сини Грицько і Павло та наймичка Галя. Галя, розчервоніла, заклопотана, прилаштовувала вишитий рушник довкола портрета Тараса Шевченка. Павло притримував її делікатно під боки, щоб не звалилася з хисткого стільця, а Грицько розставляв важкненні дубові лави: пиряв їх, аж двиготіло! Побачивши Володьку, випростався, блиснув рідкими, як лопати, зубами, запитав:

- Дохтур приїхали?

- Ще немає, - похмуро відповів Володька.

- А чого це ти мовби кислиць наївся?

- Івасютиного Івана зустрів.

- Ну-у?

- Жалкував, що легеньким кілком мене по голові по-
гладив.

- Жаль, що мене там не було, - я його, заразу... Ну, нічого, ще стріну - пощитаю зуби!

- Не треба!

- Як то не треба? Він нас у морду товктиме, а ми соплі облизуватимемо?

- Не треба, кажу! Прийде час, ми йому на класовій основі соплі навішаєм... Піду ще подивлюся, чи не приїхав доктор. А ти розставляй пошвидше лавки, скоро почнемо...

Згодом приїхав і лікар - молодий іще чолов'яга, видно, дуже освічений, бо мав під рукою «портфель» і великі, в темній оправі окуляри на носі. Підійшов, голосно привітався з людьми, запитав, хто тут буде за старшого. Володя, ніяковіючи, поручкався, поцікавився, чи товариш не проголодався з дороги.

- А то пішли б підвечеряти...

Лікар стримано подякував, зняв окуляри, став протирати їх хустиною, короткозоро мружачи очі на дядьків, що схвально приглядалися до нього: сподобався тим, що не пробіг відразу до сільбуду, притискаючи «портфель» так, мов боявся, що її в нього відберуть, а привітався, зупинився коло них.

Одразу видно, що порядна людина. Постояли, погомоніли про погоду, про види на врожай, про те, як там у місті живеться, та й рушили гуртом до сільбуду: кожен хотів пройти разом із «дохтуром». Навалилися так, що замало двері з одвірком не втаскали досередини. У кіномеханіка, який перевіряв, хто з квитком, а хто – ні, аж очі рогом полізли.

- Тю на вас! Та куди претесь – усім місця вистачить!..

Не слухали. Перли прямо на нього, доки не завертели, як тріску, та й не втаскали досередини.

Тоді механік, лаючись, став пробиватися до кіноапарата, котрий стояв на столі в кінці залу: боявся, що й апарат перекинуть.

Там уже товклися парубки – добровольці крутити динамо. Відштовхуючи один одного, хапалися за відполіровану тисячами долонь ручку:

- Я крутитиму!

- Ні, я!

(Бо хто крутитиме, той безплатно і кіно дивитиметься). Механік одібрав чотирьох найздоровіших, скомандував:

- Починай!

Парубок шпарко заходився крутити: працюватим джмелем загуділа динамка, і під стелею, розжарюючи тоненькі дротинки, загорілася електрична лампочка. Всі враз замовкли, задерли догори голови, роздивляючись дивовижну лампочку, а Ганжа звівся за столом, що стояв на сцені, голосно сказав:

- Товариші! Дозвольте надати слово лекторові із району товаришеві Довбишенкові.

- Просимо!

- Хай говорить!

- Як є що сказати, то чого ж не послухати...

Слухали уважно – звикли ж одмалку поважати працю, якою б вона не була. Та й у церкві ж привчилися: поки батюшка кажуть проповідь – ані пари з вуст! Хіба що кашляне хто в кулак. Та й то делікатно, тихенько, аби й сусід не почув.

Тому, коли дехто з парубків пробував під час лекції зареготати, відразу ж діставав кулаком по потилиці: а не іржи жеребцем, це тобі не на вулиці! І парубок, клацнувши зубами, ковтав язика.

Після лекції було й кіно...

Виходили з сільбуду – не поспішали по домівках. Смалили цигарки, розмовляли, спостерігали, як кіномеханік з парубками вантажив оту всю хитромудру штукенцію на воза. Почали розходитися аж тоді, коли провели кіномеханіка, що поїхав до району:

- Спасибі вам!

- Ви ж приїжджайте ще!

- Приїду!.. Скоро приїду!

Володя повів лікаря до себе додому. Хоч вечір і вдався на славу (не доведеться червоніти перед товаришем Гінзбургом!), однак для того, щоб відчувати себе зовсім щасливим, йому не вистачало Марійки. Виглядав її, чекав, а вона не прийшла. Хоч іще позавчора домовлялися під старенькою клунею: «Прийдеш?..» – «Приїду...» – «Дивися ж, я ждатиму!» – «Та сказала ж, приїду!» – «Як тільки сонце сховається, так і приходь...» Отак розмовляли б до самого ранку, та розпроклятий півень – отой, що «і коли ви його вже заріжете, Марусю!» – залопотів нагло крилами і прокричав таке оглашенне «ку-ку-рі-ку!», що вони аж голови попригинали донизу!..

Що ж сталося з Марусею, чого вона не прийшла? Може, батьки довідались, із ким лічить зорі у небі, з ким слухає, що нашіптує ніч-чарівниця? А може, захворіла? Може, лежить, не в спроможності звестися, не в спроможності покликати, аби прийшов, допоміг, порятував? Чи, може, не вийшла, лукава, навмисне: хай помучиться, хай потерзається, нехай навіть посередиться – більше любитиме. Забуде хоч на хвилину про оту світову розлучницю та й наважиться заслати вусатих старостів – веселих мисливців за красною кунцею, щедрих купців, ловких купців од молодого «болярина», таких уже ловких, що «нам аби чарка, а то й чорта з рогами тобі, болярине, висватаємо!».

І висватають. Такого чорта в спідниці висватають, що, гляди, за рік або два од гордого «болярина» лишаться тільки недогризки.

Але Володя поки що не думає засилати старостів. Чимчикує поруч із лікарем, розповідає йому про хвору матусю.

Лікар довго оглядав та вислуховував матір. А коли Володя, що на той час вийшов у сні, знову ступив до хати, товариш Довбишенко замислено постукав трубкою себе по долоні, а мати, знесилівши від отого «дихайте – не дихайте», пластом лежала на постелі.

– Пневмонія, – сказав лікар, коли Володька підійшов до нього. А потім, помітивши, що той нічого не зрозумів, назвав материну хворобу простіше: – Запалення легенів. Треба, хлопче, матері твоїй серйозно лікуватися і стежити за тим, щоб не було ускладнень... От выпишу рецепт, підеш із ним у Хоролівку в аптеку, там дадуть ліки, – у порошках і пляшці. То нехай мати порошки оті ковтає що дві години, а ліки п'є по столовій ложці тричі на день...

Дивлячись, як лікар виписує рецепти, Володя лише кивав головою. Він уже думав про те, на кого покине матір, коли піде до Хоролівки. Вирішив зайти до сусідки, попросити, щоб доглянула.

Провівши лікаря до дядька Миколи, Володя відразу ж ліг спати: мав вийти ще до світанку, щоб на ранок бути в Хоролівці. Крім аптеки, надумався Володя ще й трохи побазарювати: продати пудового кабанчика, бо вдома не було ні копійки грошей. Мати спершу противилась, та мусила врешті-решт погодитись: в хліві рохкає ще одна льоха, вистачить поки що й однієї, а гроші ж зараз он як потрібні! Треба ж купити і гасу, й солі, і сірників та й справити дещо по хазяйству.

Проснувся, коли ще було темно. Ніяк не міг зрозуміти, рано чи пізно (не хотів світити сірника, щоб не розбудити матір), тому ще трохи полежав, доки почали перекликатися півні. Аж тоді схопився, став зодягатись.

– Максиме, ти ж хоч поїж на дорогу, – застогнала мати.

– Та поїм. Ви краще спіть!

– Та не спіши, не надривай серце... Дорога ж не близька... І де ця хвороба взялась на мою голову!

Вона дихала важко, із хрипом, Володя, щоб хоч трохи підбадьорити її, веселенько сказав:

– Нічого, мамо, скоро видужаєте! Ось принесу вам ліки – враз поправитесь!

– Дай Боже, сину... Ти ж гляди, не продешеви: розузнай, яка ціна, а тоді вже продавай.

– Не продешевлю, не бійтесь.

– То йди вже, сину, хай тобі Бог помагає!

Запроторивши кабанчика у мішок, вийшов за ворота. Трохи постояв, вагаючись, яку обрати дорогу: спуститися прямо в село чи взяти праворуч. Через село ближче, вибереться прямо на гостинець, що веде до Хоролівки, зате коли взяти праворуч, то можна заскочити й до Марусі. «Піду праворуч», – вирішив Володя.

Йшов босяком, черевики ніс у мішку, щоб не запилилися та не так швидко зношувались. Як добереться до Хоролівки, отоді й взує. В черевиках же, щоб не дістав кабанчик, окраєць хліба, шмат сала та півдесятка яблук – харч на весь день.

Степ прийняв його у своє таємниче лоно, дихнув у лице темним волом. Хліба стояли непорушне і сонно, і не було їм кінця-краю: розлилися до самого неба. Та й небо покрили, звисаючи донизу важкими, дозрілими колосками. Лише вряди-годи перестиглою зерниною зірветься зірка, шасне донизу, впаде десь на землю. І всім оцим хлібам – і земним, і небесним – снилися, мабуть, уже коси й серпи, чоловічі й жіночі руки, широкі брилі та білі хустини, гарби й вози з піднятими голоблями. Снівся переспів мантачок, веселі голоси, важке гупання цівів і скреготання барабанів у молотарках, великі невтомні крила вітряків та водяні колеса млинів, шурхіт білого борошна, що сиплеться з лотків у мішки та чували. І як вінець усіх снів, як цариця усіх сновидінь – запашна, пухка паляниця, що сяє білим сонцем посеред святкового столу, на найпочеснішому місці, і потріскані, просмаглі вуста господаря хати, який побожно цілує її перед тим, як розрізати...

Володя й незчувся, як перед ним виріс знайомий двір, мовби виринув з-під землі. Поклавши мішок із кабанчиком під тином, тихенько підійшов до вікна, за яким спала Маруся. Постукав у шибку:

– Марусю!.. Марусю!..

По той бік замість Марусиною впливло вусате обличчя. Розплющуючи об шибку носа, придивилося (Володя так і обмер), запитало погрозово:

- Яка там трясця кличе Марусю?! От вийду із хати, я тобі дам Марусю!..

Обличчя зникло, а Володя мерщій до клуні в затінок.

Ось тихенько клацнула клямка, відхилилися двері – тоненька дівоча постать вислизнула з хати, швиденько метнулася через двір, прямо до клуні. Простоволоса, невзута, в самій сорочині та в темній, наспіх накинутій спідничці, вона бігла так легко, що Володьці почало вже здаватися, що Маруся не торкається ногами землі. Набігла, довірливо припала теплим, зі сну розімлілим тілом, ткнулась обличчям у Володьчині груди, щасливо засміялася.

- Ти чого не прийшла?

Маруся одірвала од його грудей обличчя:

- Володю!..

- Ну що?

- Ти мене любиш?

- Краще скажи, чого не прийшла.

- Тато не пустили, – відповіла Марусина і, обійнявши його за ший, вся так і полинула до нього. – Ти куди це зібрався? – поцікавилася згодом.

- В Хоролівку... по ліки... Мати захворіли...

- Бідні вони, бідні! Як би я хотіла оце бути коло них!.. Володю, а в тебе мати хороші?

- Дуже! А в тебе?

- Мої теж хороші... А тато строгі...

- Ну, мені треба йти.

- Ти ж, назад коли повертатимешся, заглянеш?

- Побачу.

- То я тебе виглядатиму... Зажди трохи, Володю – Побігла до хати – така ж легка, така ж невагома, а за кілька хвилин знову була коло нього. Простягала щось зав'язане в біленьку хустинку, тикала в руки:

- Візьми! Це пиріжки із квасолею...

- Ну, то спасибі... бувай... – зворушено бубонить Володя. Провівши його поглядом, Марійка повагом вернулася до хати.

- За чим це ти, дочко, виходила? – спитала мати, що вже розчісувала косу.

- За бичком... Здалося, що одв'язався та й блукає по двору.

- Чи не отой це бичок, що стукав у шибку та мукав: «Марусю»? – запитав спросоння батько, – Дивись, дівко!

- Таке й скажете, тату! – Маруся вдала, що образилась. Та мати, позіхнувши, сказала:

- Годі вам: ще заведіться сваритись, на божий день гляючи!.. Лягай іще, дочко, та спи. Бо поки у матері, доки й твого раювання. А вийдеш заміж, свекруха доспати не дасть...

«У мене будуть хороші свекруха!» – замало не теленькнула Маруся, але вчасно прикусила язика. Лягла, причаїлась, як миша, і довго скліпувала повіками: думала про Володю.

А Володя в цей час чухрав собі прямо на схід, на вузесеньку, при самому обрію, смужечку, що блідла та блідла, ширшала й ширшала, виростаючи прямо на очах. Вже коли добре розвиднилось і невидимий ковалик роздмухав на сході гарячий вогонь, щоб розжарити остигле за ніч сонце, наздогнав Володю Приходько. Не дядько Іван, а дядько Микола. Обігнав парокінною підводою, оглянувся, натягнув віжки, спиняючи коней:

- Тпру!

Зачекав, доки Володя порівнявся із возом.

- Доброго ранку! Далеко?

- В Хоролівку, - неохоче обізвався Володя.

- Сідай, підвезу.

Володя завагався: сідати чи не сідати до куркулика? Дядько ж Микола нетерпляче посмикував віжками:

- Сідай, сідай! - в ногах правди немає! Чи, може, так запанів, що з нами, репаними, уже й знатися не хочеш?

Володька мовчки поклав мішок на воза, скочив і собі, примостився за Приходьком, спустивши донизу босі ноги.

Ситі, як лини, булані граючись котили легенького воза: на схилах пускалися вчвал, і тоді дядько Микола стримував їх, натягуючи віжки. Обертався до Володьки вусатим обличчям:

- На базар?

- В аптеку, матері по ліки... А це, мо', продам...

- Чого ж не продати - це діло нехитре, - погоджувався дядько Микола, - Ну, а комунію скоро строїти будеш?

- Ви що, проти Радянської влади?

- А чого б це я мав бути проти влади! - спокійно заперечив дядько. - Вона мене господарем зробила, на ноги поставила, а я проти неї галакатиму? Ні, Володько, ця влада якраз по мені!

- А чого ж тоді в куркулі пнетесь? - уїдливо оскірився Володя. - В класові вороги?..

Дядько Микола відповів не сразу. Зупинив коней, посвистів трохи, аж тоді повернувся до парубка:

- Ти, Володю, дуже зелений: одірвався од маминої циці та вже й думаєш, що Бога за бороду впіймав... От ти на Петра Нешерета молишся, очі ним колеш...

- Молюся, бо він справжній неможливість! - спалахнув Володя.

- Та вже такого неможливі пошукати! Голою сракою на всі сторони світить! А ти скажи мені лучче от, приміром, таке: од кого більше користі нашій державі - од культурного хазяїна, хоча б і од такого, як я, чи од неможливі Нешерета?.. От твій Петро: що погне, те сам і потріскає, а державі - дуля з маком! Або ще й сам до неї в торбу заглядає, як би чимось поживитися... А я, приміром, минулого літа триста пудів пшениці державі здав. То, виходить, хто державу хлібом годує? Тож не нас треба ліквідувати як клясу, а всіх отих неможливів, захребетників отих, що так і зирять, як би з держави побільше поцупити!.. - зробив несподіваний висновок дядько Микола.

- Це що ж по-вашому: бідняків усіх під ніж пустити? - аж задихнувся Володя.

- Дурний ти, Володю, як сало без хліба: хто ж каже, щоб їх різати? Зліквідувати як клясу! В середняцьке сословіє усіх перевести. Щоб не було неможливів, щоб усі селяни добре жили. Бо селянин добре житиме, то й держава біля нього прогудується. А розори селянина, то й держава із торбою по світу піде до чужого дідька за шматок хліба кланятись...

- Радянська влада ще нікому не кланялась! - заперечив запально Володя. - І не діждетесь того, щоб кланялась! Ех, хлопче, голод - не тітка! - похитав головою дядько Микола. - І оті, що наверху сидять, теж, мабуть, дещо розуміють. Недарма ж і в газетах пишуть: селяни, збагачуйтесь!

- Збагачуйтесь, а в куркулі не пніться!

- А хто ж туди пнеється?.. От ти мене куркулем обзиваєш, а я що: в оренду землю беру? Чи наймитів тримаю? Мені, слава богу, своїх п'яти десятин поки хватає! - провів долонею попід горлом. - Більше й не треба. І так роботи на всіх, хоч завались... От ти, приміром, минулого літа скільки пшенички із десяти узав?

- Дев'яносто пудів...

- Дев'яносто? А я - по сто п'ятдесят! Та й то щитаю, що мало... Ти знаєш, по скільки в Германії беруть? Двісті п'ятдесят, а то й триста пудиків!

- Триста пудів!

- І земля ж там - не зрівняти із нашою, - продовжував дядько Микола. - Дай справжньому господареві наш чорнозем, він у зерні по горло ходитиме...

- То що там, пшениця урожайна така?

- Не пшениця - землеробська культура висока. Культура! - підняв догори намозоленого пальця дядько Микола. - Німець не стане тримати отакої корівчини, як, скажім, у тебе чи в мене. Що тільки корм переводить. Йому як корова - то щоб вим'ям до землі діставала, як свиня - то щоб сало на долоню, а то, щитай, і на дві. А на поле його вийди - бур'янини не знайдеш! Як крізь сито просіяне... Земля, вона, хлопче, любить, щоб коло неї по-людськи ходили. А як тільки матнею порожньою над нею трусити, то так вона тобі й родитиме... Ні-і. земельку треба, як рідну матір, доглядати...

- Добре вам отак говорити, із вашими кіньми... - почав був Володя, але Приходько з несподіваною запальністю перебив:

- А що я їх - украв? Чи, може, пограбував кого та на ті гроші розжився?

- Та не грабували... Хто ж каже, що грабували...

- А хто заважає тобі отакі коні нажити?

- Совість моя заважає! - вигукнув Володя. - Не можу я своє пузо білим хлібом набехкувати, коли в сусіда діти одне в одного шмат черствяка із рук видирають!

- А хто ж, як не твій сусіда, в тому і винен! Робити треба, то й буде хліб і до хліба. А чого це я повинен за ледарів усіх одвічати? На всіх не настарчися.

- А ми за те, щоб всіх нагодувати. На те й комунію, як ви кажете, строїти будемо, щоб усіх людей в один гурт об'єднати, настачити на всіх...

- Ну, в комунію вашу я довіку не піду! На налігачі тягтимете - налігач обірву! Дурних нема - на ледарів гнути хребта...

- А ми вас іще й не візьмемо! - пообіцяв Володька. - Самі колись до нас прийдете проситися, тільки й тоді ми ще подумаємо.

- А то ще подивимось!

- От і подивимось!

Далі їхали мовчки: сердились один на одного, Володя вже подумував, чи не злізти з воза («Хай собі іде, обійдуся і без його ласки!»), та дядько Микола зупинив коней, ткнув пужалном прямо перед собою:

- Он уже і Хоролівку видно. Тебе куди підвезти?

- Спасибі вам, я тут зійду.

І, не чекаючи відповіді, стриб на дорогу! «От затяте яке!» - покрутив головою дядько Микола. Однак не сказав того вголос, а тільки промовив:

- Ну, якщо наше невлад... Но! - та й покотив донизу, де понад Хоролом мальовничим килимом виткалося містечко.

Дійшовши до першої хати, Володька сів прямо на траву, дістав з торби черевики, обдуб їх з усіх боків, узувся. Харчі розтикав по кишнях і, завдавши мішок на плече, потяг до центру.

Зупинився біля аптеки. Роздивлявся велику вітрину із медичним посудом та ліками, а водночас поглядав неприязно на двох пишно вбраних пань - двох непманок, двох буржуйок, що зупинилися біля нього почесати язиками. Одна із них піднімала над головою парасольку, затуляючись од сонця («В поле б тебе - снопи в'язати!»), а друга, молодша, притримувала за тоненький, як на Володьчиному годиннику, ланцюжок собаку. Собаку не собаку, а таке, біс його зна й що... Йому й назви немає! Таке гідке, що тільки плюнути та розтерти: голе, як пацюк, на тоненьких викривлених ніжках, з булькатими очима, ще й безхвосте. Воно придріботило до Володьчиної ноги, почало обнюхувати черевика. Скривившись від огиди, Володя носком тицьнув його, щоб відігнати, - воно виснуло і з раптовою люттю вчепилося в штанину. Рятуючи штани, Володя відсмикнув ногу, щосили стусонув буржуйського вилупка черевиком.

Обидві буржуйки зарепетували так, наче не собаці - їм дісталось від Володьчиного черевика. І не встиг хлопець й оком моргнути, як опинився в тісному колі цікавих, що збігалися на okazію з усіх боків. Розштовхуючи натовп, підійшов міліціонер - втілення спокою і ввічливості. Козирнув обом дамам, козирнув Володьці, козирнув би, здається, і песикові, аби той не лежав, задерши догори

покручені ноги.

- Громадяни, прошу спокійніше! В чім справа, громадяночки?

Буржуйки аж захлинулися криком, показуючи на Володьку та на собаку. Міліціонер кивнув головою: зрозуміло, мовляв. Строго запитав у Твердохліба:

- Ваша робота?

- Дак він же мені холошу прокусив! Осьо подивіться!

Міліціонер чомусь не став роздивлятися холошу, а зажадав документів. Документи Володя, як на гріх, забув удома. Був тільки комсомольський квиток.

- Покажіть!

Володька глипнув на обох буржуйок, на людей і, почервонівши, сказав, що комсомольського квитка тут не покаже.

- Ага... зрозуміло! - мовив глузливо міліціонер. І, вже звертаючись до Володі на «ти», поцікавився, що у нього в мішку.

- Кабанчик.

- Ага!

Оте «ага» пролунало так красномовно, що ні в кого з присутніх, окрім Твердохліба, не лишилося сумніву, що кабанчик украдений.

- Прошу пройти до міліції - з металом у голосі запропонував міліціонер. - І вас, громадяночки, прошу, - заадресувався він до буржуйок вже іншим, позбавленим металевих домішок тоном.

В міліції буржуйки знову кричали, в один голос вимагаючи, щоб Володьку посадили до бупру, а той на всі запитання похмуро відбовкувався:

- Він мені холошу прокусив!

Ще один речовий доказ - кабанчик, витрушений із мішка, рохкав побіля столу, марно шукаючи якоїсь поживи.

- Ваші документи! - зажадав од Володьки міліцейський начальник, зовсім іще молодий чоловік.

- Удома документи...

- А комсомольський квиток? - підказав міліціонер, що затримав Володю.

- Ваш комсомольський квиток!

- Не покажу!

- Як не покажеш?

- Виведіть оцих буржуйок, тоді покажу.

Начальник, розсердившись, стукнув кулаком по столу:

- Ану, давай без викрутасів! Ти не в тещі в гостях!

Міліціонер підступив до Володі з явним наміром вивернути йому кишені - Твердохліб ухопився долонею за бокову, на гімнастерці, кишеню: «Хіба що руку відірве!» Буржуйки залемтували, але тут відчинилися двері і до кімнати зайшов Федір Світличний.

- Що сталося? Чого базар розвели?

- Товаришу начміл, затримано невідомого! - схопився з-за столу начальник.

Світличний повернувся до Володі - той так і обмер: пропав! Отепер не минуть йому тюрми: запече за ґрати з помсти за свою сестру, за оту Івасютиху, що її у свій час затаврував Твердохліб, як куркульську вовчицю!

- Постій, постій, де я тебе зустрічав?

Володя опустив голову, намагався затулити рукою ланцюжок від годинника, що звисав, припнутий

до пояса.

- Постій, постій! - помітив отой ланцюжок Світличний і, враз, пригадавши, плеснув приголомшеного хлопця по плечу, зраділо вигукнув: - Володя! Хрещеник!..

Як тільки оті два міліціонери розшолопали, що і до чого, як тільки почули про «хрещеника» та побачили, що їхній начальник міліції обіймає парубійка, так відразу ж і вдалися до єдиного, що тепер мав зреабілітувати їх у очах Світличного, заходу: старший моргнув молодшому, молодший розуміюче хитнув головою і став випроводжати притихлих непманок:

- Давайте, громадянки, давайте! Іншим разом прийдете, тоді розберемося.

Володя ж із порожнім мішком за плечима пішов за Світличним.

Вислухавши Володину розповідь про те, як він потрапив до міліції, Світличний довго сміявся, все перепитував:

- І здорово вдарив?

- Та з усієї сили...

- Молодець! Хочеш до мене в міліцію?

Володька, застуканий зненацька отим запитанням, не знав, що й сказати, а Світличний, по-своєму витлумачивши оте мовчання, не став ждати відповіді:

- Ну, гаразд, гаразд: знаю, в тебе і там, у селі, роботи по горло.

Приязно дивився на Володю, роздумуючи, чим би порадувати несподіваного гостя.

- Зброю маєш?

- Де там, - відповів Володя, і обличчя його стало нещасне та скривджене.

- Який же ти секретар осередку без зброї? - здивувався Світличний. - Ану, йди сюди! - Підійшов до великої, залізом оббитої шафи, відімкнув дверцята, царським жестом показав на середню полицю: - Вибирай, який тобі подобається!

Володьці пересохло в горлі, затрусилися руки: на полиці лежали навалом нагани і пістолети найрізноманітніших марок та розмірів. В кобурах і без кобур, вороновані й нікельовані, вичовгані до білого металу чи майже нові, з барабанами та магазинами, де, як в лиховісних гніздечках, причаїлися різних калібрів набої - вони всі так і просилися до рук, до ременя, до стегна, знудьгувавшись в оцій оббитій залізом в'язниці. Володька аж спітнів, перебираючи, обмацуючи, приміряючи зброю, а Федько спостерігав за схвильованим парубком, посміювався: сам же колись отаким був!

Вибравши нарешті важкий парабелум у твердій, немов із дуба, кобурі, розчервонілий і щасливий, Володька відірвався од шафи, віддано глянув на Світличного:

- Спасибі!

- Носи на здоров'я!

Із міліції вийшов Володя з такими вухами, немов їх там довго й нещадно м'яли: прощаючись, просив Світличний зайти на хутір Іваськи та передати Тані, щоб ждала у гості:

- Буду днів за два їхати у ваш край, то й заскочу на якусь там годинку.

Володя пообіцяв передати. Про себе ж вирішив, що сам не піде, а пошле Грицька або Галю.

Тиснувши руку на прощання, Світличний лукаво посміхнувся і ще раз нагадав:

- Тож передай куркульській вовчиці, нехай жде мене в гості!

Ошпарений соромом, Володя вискочив із міліції - замало не залишив і кабанчика! Добре, що нагадав міліціонер, який привів його сюди, і поміг укинути до мішка, піддав на плече.

Базар не приголомшив Володю, як колись у дитинстві Велико-сорочинський ярмарок. Чи то Володя виріс, чи базари здрібнішали. Правда, і тут вистачало всякого люду: одні продавали, другі купували, а були й такі, що просто витрішки їли, тиняючись од воза до воза, від лотка до лотка, з руками в кишенях, де замість грошей отой вітер, від якого ні вбережешся, ані порятуєшся, про який хіба ще поскаржишся сватові або кумові: «Вроді й були вчора гроші, а сьогодні катма! Мов отим вітром

видуло!» Кум чи сват втішить небораку тим, що вітер погостював і в його кишені – видув усе до копіечки, і тепер лишається хіба що просто так, з-за «інтересу», підійти до якогось дядька, який продає свиню чи корову, підійти та й поторгуватися, щоб не втратити, так би мовити, кваліфікації. І коли дядько, відбивши долоню і собі, і отому, що у нього вітер в кишенях, зіб'є шапку аж на потилицю, скривиться так, наче продає рідну дочку, та й махне безнадійно рукою: «Ех, де моє не пропадало, беріть та знайте мою добрість!» – отоді й відповідь йому отой безгрішних: «Та я б і взяв, чоловіче, чому б і не взяти, коли ціна підходяща, дак грошей катма! Були вчора гроші, а сьогодні як вітром їх видуло: і копіечки на розплід не лишилося...» – «Так чого ж ви голову мені он скільки морочили!» – вигукне у відчаї дядько. «Торгувався, бо дуже вже мені ваша корівчина понаравилась!»

Отакі любителі витрішків підходили і до Володі, що примостився поміж возами з своїм недорослим кабанчиком.

– Почім оце кошеня?

– Хлопче, ти його не в кишені приніс?

Володя огризався, як міг, врешті не витримав: став мало не з сльозами на очах просити одного покупця, що випадково опинився перед ним:

– Дядьку, купіть, дешево продам!

– Скільки ж ти за нього хочеш?

– Та скільки дасте.

– Три рублі дати?

– Давайте.

Дядько підозріло оглянув кабанчика:

– А він хоч їсть?

– Та він і вас із'їсть! Хламає, аж за вухами тріщить.

– Ну, хіба що так! – розсміявся дядько. – Бери, хлопче, трояка – твоє щастя, що на мене напав!

Спекавшись кабанчика, Володя наче сто пудів із плечей скинув. Відійшов на зелененький моріжок, примостився поїсти: досі ж рісочки в роті не мав! Вминав Марійчини пироги, а покінчивши з ними, заходився і біля сала: на апетит зроду-віку не скаржився. Що мати, було, поставити, те й умолотить – крихти по собі не оставить. «Дай Боже, щоб ти, Максиме, отаким хазяїном був, як оце біля столу!..»

Поївши, Володя дістав із торбини важку кобуру з парабелумом, почепив на поясі при правому боці й гоголем пішов по базару: не так на людей подивитись, як себе показати.

Протискався поміж рядами, дивуючись на величезну кількість добра, розвішаного, розкладеного по ятках та прилавках, а то й просто наваленого на землю: звідкіля тільки воно й набралось, і хто його й купить? Ситці й шовки, вовни і суконний одяг, чоботи й черевики, посуд і вироби із заліза – все те так і пхалось у вічі, сяяло, вигравало всіма кольорами, вимагало, просило, молило: купи! А їстви, а тварин, а птаства... Рев, крик, стогін, сміх, голоси невмирущих бублейниць, жалісливе «подайте!» старців – все злилося, перемішалось на оцьому великому торжищі, де можна купити чого тільки бажає душа!

Аби тільки були гроші.

Ошелешений, натомлений, з отакенною головою, пішов Володя з базару. Забіг до аптеки, купив ліки для матері і рушив додому. Вертався без кабанчика за плечима, зате з майже цілою троячкою в кишені. І вже не босяком, а в черевиках. До того зобов'язував його подарунок Світличного, що важко звисав при правому боці...

По тій же дорозі, поміж тими ж полями та ланами, які аж прогинались під достиглими хлібами, як весільні столи, двома днями пізніше їхав Федір Світличний.

У легенький міліцейський шарабан впряжений гнідий жеребець з такою пишною, золотистою гривною, мовби начесаною з сонця, з такою вигнутою породистою шиєю, мовби позиченою в лебедя. Гриз сталеві вудила, мчав у степовий простір, розриваючи дужими мускулами пружне повітря, лузаючи верству за верствою.

Хоч над полями буяло в розпалі літо, небо уже не пестило зір весняною просинню: ота хазяйка, що

визначає вік усьому живому, пильнує, щоб літо не переплелось з зимою, пожаліла, видно, синьки, – ледь-ледь підкрасила воду та й заслала небесного столика збляклою скатертиною: нічого, на жнива й ця піде! А вже над полями пропливали поодинокі, легкі та прозорі сріблясті павутинки (ото, кажуть люди, літо розчісувало коси, та й запримітило першу сиву волосинку, та й вирвало її, та й пустило за вітром: кому охота старітись!), і від них віяло легкою та прозорою печаллю: як ти, літньою красне, не бадьорися, а вже скоро тебе скосять, зіжнуть, пов'яжуть в снопи та й звезуть на токи!

Та Світличному зараз не до печалі, не до споглядання природи: їде не сам, їде з товаришкою Ольгою. Бо товаришка Ольга в останній час стала все частіше й частіше навідуватися в оте село, де на хуторі живе Федькова сестра, де головою сільради Василь Ганжа, а секретарем комсомольського осередку Володимир Твердохліб. Що ж її так тягне туди? Школа?.. Дак хіба в інших селах немає шкіл?.. Боротьба з неписьменністю, лікнепи й лікбези? Так не тільки ж у цьому селі живуть неписьменні чоловіки та жінки, парубки і дівчата!

Отже, щось інше було причиною того, що де б товаришка Ольга не була, куди б не їхала, а, гляди, візьме та й заверне до села, де на хуторі живе Федькова сестра, де головою сільради Василь Ганжа, де секретарем комсомольського осередку Володимир Твердохліб...

Життя не гладило товаришку Ольгу по голівці, доля не балувала її. Ще у дев'ятнадцятиріччю покохала одного товариша – там же, на фронті, й побралися. Справили в полку весілля: було багато промов і мало горілки, широкі усмішки, присмачені солоними дотепами, і вузька постіль на лаві в єдиній напівзруйнованій хаті, що лишилася од спаленого села. Сердечні побажання любові та щастя і обірвана тривожним сигналом ніч, коли прямо з гарячих обіймів – за револьвер, за гвинтівку – відбивати шалену атаку білої кінноти.

Іржали коні, свистіли шаблі, бухали постріли. Гаряча кров чвиркала до темного неба, опадала на землю кривавим дощем... На ранок, відбивши ворога, ховали кінармійці своїх полеглих друзів. Велика братська могила, червоні, наспіх збиті домовини, застигли, холодні обличчя, навіки заплющені очі. Остання коротка промова, тужна мелодія, глухий шерхіт землі, трикратний салют...

Піднявши намертво затисненого нагана, товаришка Ольга продовжувала стріляти навіть тоді, коли товариші опустили гвинтівки. Стреляла до останнього патрона, наче хотіла розстріляти небо, і сонце, і весь білий світ за те, що насмілилися забрати у неї коханого...

Минула війна, мертві лишилися в могилах, живі поверталися до життя. В двадцять третьому зустріла товаришка Ольга хлопчину – такого ж молодого та запального, як і сама, такого ж нещадного та непоступливого до всіх ворогів революції. По кількох вечорах після того, як зрозуміли, що не можуть одне без одного жити, вона просто сказала йому: «Забирай, що в тебе є, та й переходи до мене».

Жили холодно, голодно, але весело. Вкривались єдиною старенькою ковдрою, лежали на закам'янілому матраці, вечеряли часто шматком чорного хліба й окропом, але не дуже журилися. Ба навіть сміялися, реготали до сліз, коли в когось із черевика вилазив палець, коли доводилося перев'язувати мотуззям стоптаний ботинок, щоб не так настирливо просив каші.

Молодість брала своє, молодість шуміла в революційних піснях, горіла в дискусіях, піднімалася в запальній, у невтомній роботі. Молодість крокувала містами і селами, і не було такої сили на світі, щоб її зупинити.

Отак прожили вони аж до осені двадцять третього року, а восени товаришка Ольга знову стояла над могилою і дивилася заплаканими очима, як опускається червона домовина з її чоловіком, що загинув під час хлібозаготівель в одному із сіл Полтавщини. Після того товаришка Ольга замкнула своє серце і вся віддалася роботі. Ще коротше підстригла волосся, ще строгіше стала вдягатися, пробувала навіть курити, щоб зовсім убити в собі все жіноче, яке вряди-годи проривалося, підкрадалось, застукувало зненацька. Особливо ранніми веснами, коли молоде, нерозкохане, недолюблене тіло набухало жагучим бажанням. Вона обливалося щоранку крижаною водою і щосили затягувала на гімнастерці широкий ремінь.

І коли їй вже стало здаватися, що зуміла закувати своє серце бронею, в її розмірене, вивірене, віддане до останньої хвилини громадській роботі життя ввірвався Ганжа. Ввійшов владно, почоловічому грубо, не питаючи дозволу, і чим більше вона боролася із собою, чим більше злилась та гнала найменший спогад про нього, тим частіше й настирливіше він повертався до неї. Особливо у снах...

І, сама того не помічаючи, на двадцять восьмому році розквітла товаришка Ольга дозрілою красою. Пом'якшали, почервонішали твердо стулені уста, ласкавим поблизком взялися сірі очі, ніжно округлилися щоки, підборіддя, шия, і навіть коротко підстрижене волосся втратило хлоп'ячу задержувату шорсткість, вляглося покірними пасмами.

Тож не дивно, що Федько охоче погодився підвезти товаришку Ольгу. «Дамочка хоч куди! – думав він, оглядаючи свою супутницю так, що вона аж зайнялася рум'янцем. – Як це я її досі не примітив!» В дорозі солов'єм розливавсь про громадянську війну, про свої бойові подвиги. Товаришка Ольга слухала уважно, раз навіть перехопив її захоплений погляд (принаймні так здалося Федькові!), і він вирішив кувати залізо, поки гаряче:

– Як підійду, бувало, до бойового коня, як покладу долоню на круп...

Федькова долоня, мовби сама собою, лягла товарищі Ользі на стан.

– Ану, прибери руку, – спокійно наказала товаришка Ольга.

– ...та як скочу в сідло... – вдав, що нічого не чув, Світличний.

– Прибери руку, кажу! – в голосі товаришки Ольги задзвенів уже метал. – Я тобі не кінь...

– Не кінь, так кобилка! – заіржав ласкаво Федько та й потягнув товаришку Ольгу до себе.

Товаришка Ольга вирвалася, розмахнулася і невеликим, але важким, мовби свинцева грушка, кулаком лусь по носі Світличного!

Блиснули позолочені шпори, високо задралися ноги, загриміла вся амуніція – пилюка так і пуфнула під Федьком.

Товаришка Ольга впіймала віжки, зупинила жеребця, зіскочила з шарабана. Підійшла до Світличного – той уже звівся на ноги. Широко розставивши ноги, нахилився, доїв із носа густу темну кров.

– Дурепа!.. Дурепа набита!..

Ніс його синів на очах. Товаришка Ольга вже жалкувала, що отак стусонула Світличного, стояла перед ним зніяковілою дівчинкою, що не знає, як спокутувати свою провину.

– П'ятак би до носа притулити, – сказала нарешті вона.

– До сраки собі притули! – визвірився Федько. Товаришка Ольга не образилась – розсміялася дзвінко, до сліз. Федько ж, вгамувавши кров, побрів до шарабана, вмотився, сердито кинув супутниці, яка все ще витирала веселі сльози:

– Сідай! Знайшла з чого сміятися...

І до самісінької сільради не проронив жодного слова. Тільки час од часу обережно дотикався до розпухлого носа, що синім баклажаном дозрівав над ображено обвислими вусами.

– Ого! Це хто тебе так пригостив? – здивувався Ганжа.

– Об коліно ударився, – відповів Федько – Кінь, розумієш, смиконув, а я саме задрімав та – бац! – носом об коліно!

І повів очима на товаришку Ольгу: чи не сміється? Але та не сміялася. Тільки ледь помітно тремтіло підборіддя, та дуже вже уважно роздивлялася плакат, що закликав до змички міста з селом.

Попрощавшись, Федько поїхав на хутір, а Ганжа і товаришка Ольга зайшли до сільради. І як тільки вони опинилися удвох, так ними оволоділа скутість, мовби були молодятами і оце вперше лишилися наодинці. Насупившись, Ганжа, сам не знаючи для чого, став перебирати папери, що лежали на столі безладною купою, товаришка ж Ольга уважно вивчала вицвілі, засиджені мухами гасла, розвішані по стінах.

– Ти іла? – врешті здобувся на слово Ганжа.

– Дякую, я не голодна.

– То пройдемо до школи?

– Що ж, пройдемо, – погодилася товаришка Ольга. І вже, вийшовши надвір, поцікавилася: – Нове приміщення скоро почнете будувати?

– Та думаємо скоро, – відповів Ганжа. – Ось як тільки обжнивуємось, так і заходимося коло школи... Матеріал уже завезли, робочих рук вистачить: є свої і теслі, й муляри, позичати на стороні не доведеться.

– Пора, давно пора... А то аж соромно: отаке велике село, а школа, як курник!

«Що курник, то курник – ніде правди діти», – скрушно похитав головою Ганжа. Відчував у тому і свою провину: давно слід було б узятися та збудувати нове приміщення. Але тепер уже візьмуться! Ось тільки минуть жнива – ночі не спатиме, а поставлять нову школу на отому он пагорбі, що відкритий на всі боки, звідки не йтимеш – звідусіль видно буде. Обсадять деревами, огородять штахетами, отоді й приїжджай, дорога товаришко, в гості – червоніти не будемо!

А поки що підходять до старої, ще в минулому столітті зведеної хати з невеликими віконцями, з низькою стріхою та подовбаними стінами («І стоїть же, клята, не бере її ні грім, ані блискавка! Давно б тоді іншу збудували!»). Підходять та й ждуть, поки баба Наталка, взявши дзвоника, сповістить, що настала перерва. І не встиг відлунати дзвоник, як із сіней так і сипонуло дитячим горохом: вискакували, мов оглашенні, застояними жеребчиками, очманіло гасали по неогороженому подвір'ї, тільки п'яти миготіли та лопотіли спіднички й повисмикувані із штанців сорочата.

Та біганина тривала недовго: забачивши дядька Ганжу і тітку з райцентру, діти враз вщухли, поштиво віталися, і, стривожений отією незвичною тишею, із школи вийшов сам завідуючий – отой самий, що на нього в свій час скаржився Гінзбургові Ганжа і що йому колись нахвалялися розлучені дядьки вилучити «котячі горішки».

Чи то подіяла погроза, чи прокинулася совість та вивітрила дур з голови, тільки він давно уже покінчив із походеньками на вулиці та на вечорниці і взявся за розум: позаминулого літа поїхав аж у Полтаву (мовби ближче не було) та й привіз жіночку, теж учительку. Таку молодесеньку, що жінки тільки головами хитали: «Та воно ж іще, гляди, і ляльками не кинуло бавитись! Йй-Богу ж, як моя тринадцятилітня Оксанка!»

Одружившись, учитель враз посоліднішав, запустив вуса, борідку і вже не горнувся до парубків, а тримався дядьків. І поволеньки його перестали називати Паньком – величали Пантелеймоном Івановичем, а дівчата, яким він у свій час туманив голови, потужили-потужили та й потроху утішились, знайшовши, може, не такі вчені, але більш надійні обійми.

Пантелеймон Іванович довго не відпускав гостей: показував, де саме стоятиме нове приміщення школи, хвалився завезеним лісом з таким видом, мовби сам, на власній спині, носив його сюди. Розпитавши, як іде навчання, чи багато дітей ще не вчиться, товаришка Ольга попросила Ганжу провести її на один із хуторів: мала дізнатися, чи багато ще людей не охоплено лікнепом.

– Тут нам ще похвалитися нічим, – щиро зізнався Ганжа, йдучи поруч з товаришкою Ольгою. – Заїдає оця неписьменність, як вошва, а від неї й уся забобонність... От пусти найбезглуздішу чутку – повірять. І перепитувати не будуть... Землетрус у Криму пам'ятаєш?

– Ну, пам'ятаю. В газеті було...

– Отож-то й воно, що було... Лучче б вони й не писали... Прочитав якийсь грамотій та й пустив по селу: «Крим провалився, солі не буде». Як двигонули з мішками по сіль, замало крамницю не рознесли!.. Прибіг я на те ярмарисько, давай умовляти та совістити. Де там! Пруть мов скажені, роздирають крамаря на шмаття: давай солі, і квит! Не заспокоїлися, поки останню пачку винесли... Запаслись тої солі – всю Європу посолити можна...

Товаришка Ольга дзвінко сміється. Ганжа ж докірливо каже:

– От тобі весело, а спробувала б з отакими до чогось домовитись – гіркими сльозами плакати стала б!.. От, щитай, завтра косити почнем. Скільки я крові собі попсував, поки ТОЗ організувати вдалося. Здається й сліпому видно, й дурному понятно: що не під силу одному, те гуртом, граючись, можна зробити! Говорили, думали, сперечалися, радились – мало за петельки не бралися. Вирішили почати із того, щоб гуртом землю орати. Скластися докупи: в кого плуг, в кого конячина чи віл, а в кого нічого немає – в того руки робочі. До якої ж пори отаким, як Івасюта, кланятися та землю в оренду віддавати!.. Ну, добре, домовились, навіть жеребки потягнули, з чийого поля починати, щоб нікому обидно не було... Думаєш, все обійшлося тихо та мирно? В перший же день Приходько Іван побився з Протасієм. Здалося, бач, Приходькові, що Протасій погано йому ниву оре – тільки шкрябає плугом... «А, так-перетак, та ще й переоняк, дак ти мені поле псувати!..» Як скресалися поміж собою – ледь люди розборонили... Перевірив я пооране Протасієм, ткнув носом Івана: «Дивися, щоб тобі повилазило, людина на совість орала, а ти до неї прискіпався!..» А він мов дурману наївся: мілко, і квит! Протасій же за коня та й додому: «Хай тобі чорти орють, а відьми скородять!..»

– Так і не доорали?

– Так і не доорали. Розповзлися – хто в ліс, хто по дрова... Але ти не думай, товаришко, що ми руки після цього опустили! Знали, на що йшли: не біленькими долоньками – мозолями кривавими нове завойовується. То, може, декому здається, що нашого брата селянина гаслами перекувати можна. Здерся на трибуну, кинув гасло та й сиди, жди, склавши ручки на пузі, поки гасло оте поведе до комунізму... А ми комунізм ось оцим будуватимемо, – показав свої натруджені руки Ганжа. – До чого

це я... От посіяли кожен осібно, а збирати вже будемо гуртом. І молотити також. Заорендували кооперативом паровик і молотарку: годі вже ціпами всю зиму махати... Хоча й тут не обійшлося без сварки. Це – коли тік вибирали, де молотарку поставити. То кожен так і норотив, щоб поближче до свого двору. Ледей помирили... Та вже як узялися, любо-мило було дивитись! За день розчистили тік. От вергатимемось, якщо хочеш, покажу...

Товаришка Ольга погодилась. Була згодна на все: хай би водив хоч і до самого вечора, хай би хвалився, чим міг похвалитися, що йому дороге, що для нього важливе, їй, як ніколи, зараз хороше: чи тому, що поруч іде оцей чоловік, чи, може, від оцієї степової досягнутої розкоші, колосистого дозрілого золота, що обступає їх з усіх боків...

Отой радісний настрій не покидав товаришку Ольгу й тоді, коли повертались із хутора. День повертав на вечір. Сонце було вже на заході – горіло чистим червоним вогнем, мовби велетенська жарина. Хліба стояли, просвітлені наскрізь, а від високої козачої могили, порослої шовковистою тирсою, прозорою плямою розтікалася тінь. І чим нижче заходило сонце, тим далі сягала вона, покриваючи собою порізаний, подріблений межами степ. І вже годі було досягнути зором, де їй кінець, оцій тіні, що падала від могили невідомого запорозького звиятця.

Притихлі, зачаровані, вони стояли біля могили і відчували, як між ними виростає щось нове, дуже і владне, що йому несилу опиратися. Не дивлячись на Ольгу, Ганжа простягнув руку, взяв її маленьку гарячу долоню, повів по схилу. Вони підіймалися все вище і вище, і степ розсувався перед ними. А віковична тирса – вцілілий шматочок прадавнього степу – була така шовковиста, що Ольга не витримала, попросила Ганжу:

– Зачекай.

Сіла, скинула чобітки, простягла босі ноги в траву і аж засміялася од насолоди. Тоді Ганжа нахилився, мовчки взяв її на руки, притис до грудей і поніс на верхів'я могили. Ольга не пручалась, не боронилась. Щось ніби підказувало їй: так, тільки так і мало статись! Вона лише дивилася йому в очі і вже не бачила, не хотіла бачити нічого іншого, бо ніщо не могло порівнятися з оцими чоловічими очима.

Вони пірнули в траву, і трава зімкнулась над ними. І вже здавалось, що нікого не було і немає на високій могилі, тільки безсоромною жагучою квіткою розцвіла червона хустина, що впала з Ольжиної голови, коли Ганжа ніс її на руках...

Аж під ранок зірвали ту хустину жіночі руки, кинули через плече.

– Що ж мені тепер з тобою робити?

– Що хочеш роби, тільки не йди од мене.

– А хто ж за мене працюватиме?

– Кидай район, переходь сюди.

– Не пустять.

– Пустять. Не можуть тепер не пустити!

– А ти справді цього хочеш?

Що ж мені робити з тобою, Василю? Мені, а не Ользі, – їй все це простіше, її ніхто не осудить, не притягне до відповідальності: якщо покохала, то хто посміє їй стати на дорозі? Зупинити, вчепитися в полу: «Не смій!» Та й не така вона людина, щоб послухатися отого грізного окрику, не із тих вона жіночок, що ягницями блукають по світу! А от мені що робити з тобою, Василю? Із тобою, із Мартою, з отією нещасною тепер удовицею, до якої ми так необачно зайшли колись повечеряти та й лишилися на ніч... Куди її тепер подіти, Василю?

І досі, як тільки стемніє, йде до сільради отією нічною «мадамою», як сказав колись дід Хлипавка; йде, ховаючись од людського ока, стережучись пекучого осуду. Чаклує під темним холодним вікном майже до самого ранку, несміливо стукає: «Васильку!.. Васильку!..» А вікно мовчить, вікно не озивається, холодне й жорстоке: зирить понад її головою в загуслу пільму, і Марту аж дроз пробирає од тої скляної байдужості... Що ж нам робити із Мартою?..

Може, піти до неї востаннє, сісти до столу та й сказати:

«Слухай, Марто, дорога ти молодиче: як нам не важко, а пора розлучатись. Бо не закажеш серцю, будь воно прокляте, не примусиш любити... Воно, Марто, не людина, як його не вчи – не навчиш лукавити, як не страхай – не застрахаєш... Тож послухайся, Марто, не ходи до сільради! Не топчи доріжки – не зустрійся нам, Марто, на ній вже довіку. Ти ще молода, красива, ще найдеш собі

іншого до пари. Не зійшовся ж світ клином на одному Василеві!..»

Отак скажемо удовиці Марті, і вона, гляди, поплаче, потужить-потужить та й перестане ходити під вікна сільради...

Що ж, будемо надіятись, що так воно й станеться. Тож, відклавши відвідини Марти до кращих часів, підемо разом із Ольгою, що повернулася із села до райцентру, підемо в райпартком, до Григорія Гінзбурга.

...Коли зайшла до нього в кабінет другого дня та сказала, що хоче їхати в село вчителювати, він вигукнув:

- Ти що, сказалася?!

- Вгадав! - усміхнулася щасливо товаришка Ольга. - Виходжу заміж за Ганжу.

Григорій враз посірів, постарішав. Лише зараз помітила Ольга, який він утомлений: аж жовті очі, аж зелене обличчя.

- Ти не захворів? - стурбовано запитала. - Чуєш, Григорію?

- Ні, - відповів здавлено Григорій, уникаючи її погляду. - Я здоровий, - повторив він. - Я зовсім здоровий... І, пробач, дуже зайнятий...

Відсунув одну шухляду в письмовому столі. Понишпорив. Висунув другу. І третю. Й четверту. Все щось шукаючи і все чогось не знаходячи... Заклопотано, настирливо шукав щось, зовсім, здається, забувши про товаришку Ольгу, яка вже ображено дивилася на нього.

- До чого ж ти черства людина, Григорію! Хоч би поздоровив...

Ах, Ольго, Ольго! Яка ти сліпа, яка ти жорстока, товаришко Ольго!

- Вітаю... вітаю... - забубонів Гінзбург, нишпорячи та й нишпорячи в отих клятих шухлядах. - Щиро вітаю...

- Ганжа передав, що завтра починають косити. Чекають на тебе. Ти, здається, їм обіцяв?

- Жнива?... Ага, жнива... Пам'ятаю... Чого ж, пам'ятаю... Тільки, знаєш, завтра приїхати не зможу. Приїду пізніше, коли молотитимуть... Так, так, коли молотитимуть...

І все - шасть, шасть у шухляді руками. «Що він там забув? - дивується Ольга. - Ні, він таки хворий!»

- Григорію, тобі треба сходити до лікаря!

- До лікаря? Що ти! Я зовсім здоровий! - хрипло засміявся, кашлянув. - Ти пробач... ти вже йди... Бо в мене тут справ...

Товаришка Ольга знизала плечима. Ображена, звелася, кивнула на прощання, пішла з кабінету. Лише тоді відірвався Гінзбург од столу - подивився їй вслід. Зачинилися двері, кроки Ольги затихли, а він усе дивився й дивився застиглим, тоскним поглядом. Потім зітхнув, потер чоло. Обережно позасовував шухляди, так обережно і делікатно, мовби стіл був живою істотою. Спробував пригладити волосся на голові, тільки нічого тим не добився - волосся як стирчало, так і продовжувало стирчати. Тоді Гінзбург осмикав гімнастерку, вийшов у приймальню, винувато сказав секретарці:

- Я, мабуть, піду сьогодні раніше додому: щось у мене з головою... Так, із головою...

І вийшов з райкому.

На другий день Гінзбург поїхав на села: враз спротивився йому й кабінет, і оці нескінченні розмови по телефону, суперечки й наради. Потягло на простір, на свіже повітря, до людей.

Цілісінський тиждень пропадав по селах: разом із дядьками косив, звозив снопи, складав у копи, і зморений, втомлений, запечений на серпневому сонці, з остюками в густій чуприні, падав на постелений якоюсь турботливою рукою кожух, засинав як убитий. А бувало, допізна сидів на колодках в гурті дядьків, вів непоквапливі розмови. Починалися вони завжди майже однаково. Із того, що котрийсь із дядьків, погасивши об долоню цигарку, запитував:

- От ви, товаришу секретар, ви вчена людина, багато світу бачили... То скажіть нам, що таке оті ножиці? І чого вони стрижуть тільки селян? На нас що, вовна лучча?..

І Гінзбург починав терпляче пояснювати. Про віковічну відсталість царської Росії, про пекучу

потребу мати свою промисловість, про оті всі заводи та фабрики, без яких молодій радянській державі не втриматися на ногах. А їх ніхто нам не побудує, ніхто не вийме з кишені та не дасть нам потрібні кошти. Навпаки! Буржуї так і дивляться, щоб нашкодити нам, підставити ніжку. От і виходить, товариші селяни, що тільки на наші трудові копійки ми і можемо розраховувати.

- А скажіть, товаришу секретар, коли це не секрет: що таке змичка? - лунав уже інший голос од якоїсь із жевріючих цигарок.

- Та й дурний же ти, Варивоне! - озивався хтось із гурту. - Позавчора ж нам лектор дві години втовкмачував, що то єсть змичка, а ти, видать, так і не розшолопав.

- Я-то розшолопав...

- Дак чого ж людям голову морочиш?

- Бо думав, що ти про те не допер. У тебе ж голова, як той гарбуз, що його баран покачав.

- Тьху!..

- І що ви, хлопці, зчепилися, чого не поділили? Товариш секретар, може, приїхав до нас по якихось сурйозних ділах, а ви йому про гарбузи! - ще один докірливий голос. - Мене, приміром, інше цікавить...

- Що ж вас цікавить? - озивався лагідно Гінзбург.

- Цікавить мене, товаришу Гінзбург, приміром, таке: куди ми йдемо?

- Ви можете запитати конкретніше? - не зрозумів Гінзбург.

- Чого ж, можна... От позавчора зрізався я з одним нашим комсомольцем... Він, приміром, мій сусіда, то я його коня зі своєї левади зайняв. Дак він мені і кричить: «Якщо ви, дядьку Пилипе, до власності дурним пупом приросли, то ми його вам швидко оддеремо! Ось заждіть, будуть скоро колгоспи гарнізуватися - всіх коней туди заженемо!..» - «А як я не захочу? Як упруся?» - відповідаю йому. «А ми вас і питати не будемо! - кричить. - Скрутимо так, що рачки полізете записуватись!..» То як це розуміти, товаришу секретар? Нова установка така дана, чи що? В нашого вождя Леніна, мо', десь записано, щоб селянство трудове до колгоспів батогами зганяти?.. Тіки я Леніна трохи читав, - слава Богу, за Радянської влади грамоті трохи підучився, - а отого, про що кричав мені той бузувір, так і не вичитав...

- І не вичитаєте, - відповідає Гінзбург. - Я вже казав, товариші: колгоспи - справа добровільна. Ніхто вас туди силувати не буде.

- От, от! З примусу тіки чорти плодяться!..

- І товариш Ленін завжди застерігав партію проти голого адміністрування в цьому важливому питанні, - продовжує Гінзбург. - В колгосп піде той, хто на власному досвіді переконається, що там вигідніше і легше господарювати... От побудуємо могутні заводи, виготовимо сто тисяч тракторів, озброїмо ними село, отоді ви на власні очі побачите, чий кінь краще тягтиме: колективний чи осібний...

- А скільки в ньому буде сил, в отому залізному коневі?

- П'ятнадцять, а то й двадцять кінських сил!

- Ого! Той як понесе, то й з воза вивалить.

- З одноосібного вивалить, а на колгоспний підсадить... А ви, дядьку, покажіть мені завтра отого сусіда: я йому добре вуха намну, щоб не патякав дурниць...

- Покажу, чого ж не показати, - згодився дядько Пилип. - Там таке уїдливе та занудливе, що дай йому тіки волю та владу, всіх людей передушить...

- А ти сам молодшим який був? - хтось із темряви. - Забув, як оконома голою сракою на стерню посадив?

- Дак коли ж то було...

Розходились, вияснивши всі питання й питаннячка. Гінзбург брів до своєї постелі - у клуні на сіні чи й просто неба на возі, лягав, потягався, аж солодко хрустіла кожна натомлена кісточка, і відразу ж поринав у міцний хліборобський сон - без усяких там сновидінь, недоречних витребеньків!

Просинався - ледь починало сіріти. Вискакував з утрігої за ніч постелі, біг до колодязя, обливався

холодною водою – тільки ухкав та відпирхувався, розтираючись цупким, з сурового полотна рушником. Йшов до хати, що ясніла привітно віконцями: там уже повставали і лаштували сніданок. І потім на весь день – знову до праці. Щоб не лишалося й зайвої хвилини для непотрібних думок.

Аж на восьмий день завітав Григорій Гінзбург до Василя Ганжі. Хоч Ганжа і запрошував секретаря на початок жнив, та коли Ольга сказала, що Гінзбург дуже зайнятий і приїде пізніше, Василь аж зрадів, хоч і не подав виду. Не міг не відчутти полегшення, бо не знав, як дивився б у вічі Григорію, коли б той надумався та й приїхав оце зараз, в перший день жнив. Бо Марта, почувши про те, що Ганжа взяв собі жінку із міста, оту обстрижену хвойду, мовби сказала: вибігла з рогаčem на своє поле та й порозганяла косариків!

– Ідіть, щезніть із моїх очей, будьте ви прокляті з ТОЗом і з отим вашим антихристом!..

– Тю на тебе! – одбивалися, наставляючи коси, дядьки. – Та чи ти дурману об'їлася? Ми тобі, дурна, помагати вийшли...

– Не треба мені вашої помочі – йдіть до отого волоцюги!.. – так і викишкала зі свого поля.

Ходив Ганжа, аби умовити, не пустила. Даремно стукав у вікна – чув тільки глухі ридання, так мовби надривав хтось своє серце над покійником. А пізніше, як на гріх, поперся до Марти Пантелеймон Іванович: ходив від хати до хати, переписував дітей шкільного віку. Як його там зустріла Марта, нікому не розповідав, тільки вискочив із хати, мов ошпарений. Повернувшись до школи, сказав, тамуючи злорадність (Ольга тепер була завучем школи, товаришка Ольга, а не він!):

– Марта Лисючка сказала, що не пустить дітей у школу. І ноги їхньої тут, сказала, не буде!

Ольга відвернулася до вікна, ховаючи од свого колеги очі. Не питала, чому та Марта не хоче пускати до школи дітей: знала все. В першу ж ніч, на могилі, розкрив перед нею свою душу Василь. І хоч їй нелегко було слухати оту його сповідь – не раз поривалася затулити йому долонею рота, крикнути: «Замовкни!», однак не відштовхнула: розуміла, що йому було важче.

Довго дивилася у вікно товаришка Ольга, потім повернулася – бліда, рішуча, спокійна:

– Що ж, доведеться мені самій сходити до Марти.

– Не ходіть! – кинулась до Ольги дружина Пантелеймона Івановича. – Вона ж вас із'їсть!

– А може, й не з'їсть... – всміхнулася Ольга.

Мартина хата зустріла її насторожено-ворожим поглядом вікон, міцно зачиненими дверима. Ольга на мить затрималася, в ній ворухнувся страх: «Не ходи! Вертайся назад, поки не пізно! Що ти будеш робити, як вона тобі вчепиться у волосся?»

Ольга стисла губи, взялася за клямку.

Марта саме готувала обід. Набехкала в піч повнісінько соломи, і там гоготіло, як у печлі. А вона все підкидала та й підкидала, наче збиралася спалити всіх своїх ворогів. Горшки, горнята, чавунці, обсмалені, облизані вогнем, аж підстрибували, спливаючи окропом, а вона тикала їх рогаčem, піддівала кочергою та – у жар! у вогонь! у самісіньке пекло!

Не відповіла, не обернулася, коли Ольга привіталася до неї.

– Добридень, Марто! – ще раз поздоровкалась Ольга.

Аж тепер одірвалася Марта од печі. Червона, сердита, напалена отим вогнем, що зажерливо готів у печі, а може, і тим, що бурхав зараз у ній. Затиснувши в дужих руках, що звикли до важкої роботи, рогача, вона впритул підійшла до Ольги, спитала із ненавистю:

– Чого прийшла, розлучнице?

– Послухайте, Марто... – почала було Ольга, але та перебила її.

– Прийшла подивитися, як я мучусь?! Моєму горю, моїм сльозам радіти прийшла?! – Зірвала з голови очіпок, смикнула косу, розпустила по спині волосся: – На, дивися, радуйся!..

– Я не радіти прийшла, – мовила Ольга. Але Марта мовби й не чула:

– Чи тобі своїх мужиків було мало, що наших узялась одбивати? Хто тебе сюди кликав? Яка лиха година тебе сюди принесла?..

– Я розумію вас, Марто... – Ольга лагідно.

- Так чого ж приперлася?! Біжи, милуйся, цілуйся із ним, щоб він із смертю своєю отак цілувався!..

І задихнулася. З обличчям, перекошеним гнівом, з розпатланими косами здавалася такою некрасивою, такою вульгарною, що Ольга мимоволі подумала: «Як він міг цілувати отаку?»

Тому й не було в ній образи на Марту. Був тільки жаль, співчуття і... бажання швидше вибратись із цієї хати. Але вона не могла піти, не добившись того, заради чого прийшла:

- Марто, ви можете мене вислухати? Я не заради себе чи вас прийшла сюди, а заради ваших дітей...

- Діти? Яке тобі діло до моїх дітей?! Забирайся геть і хоть моїх дітей залиш у спокої!

Обернулася до печі, заходила переставляти горшки. Совала ними – аж стугоніло по хаті. Вдавала, що забула і думати про непрохану гостю, але Ольгу не так було легко провести:

- Ви можете мстити мені, можете гніватися на мого... на Ганжу, але ви не маєте права мститися своїм дітям, зганяти на них свою злість...

Марта штурхонула рогачем так, що аж попіл посипався на долівку.

- І я не одстану од вас, поки ви не запишете своєї дочки до школи... Приходитиму щодня, набридатиму, аж доки ви не перестанете калічити свою дитину...

Марта ще дужче задвиготіла рогачем.

- То приходи ще раз до вас, Марто, чи, може, ви таки одумаетесь та запишете до школи дитину?

- Про мене, пишть, – глухим, зламаним голосом озвалася Марта. – Пишть уже разом і меншого, забирайте обох... Якщо вам Василя одного мало, то й моїх дітей за-

бирайте...

З важким серцем залишала Мартину оселю Ольга.

Увечері, зайшовши за Василем, щоб іти разом додому (оселилися вони поки що в ковалевій хаті), Ольга довго вагалася: казати чи не казати чоловікові про свої відвідини. Врешті вирішила, що нічого не скаже: не хотілося завдавати йому неприємності.

Гінзбург прийїхав ще більше схудлий, засмаглий, як циган. Запитав одразу ж Ганжу, коли збираються молотити.

- Пробували запускати?

- Пробували. Мовби нічого...

- Дивіться, щоб не осоромились. Ви тепер в усьому районі на виду: піде все на лад, і ТОЗ ростиме...

- Так вже зараз підходять, питають, чи і їм можна буде скористатися нашою молотаркою.

- От бачиш! Оце тобі, товаришу, найдійовіша агітація... Ех, тракторів би ще нам, хоча б по одному на село. Ми б такі діла закрутили!

- Да, трактора б не завадило...

На току Гінзбург відразу ж підійшов до Петра. Перемазаний, як чорт, той радісно блиснув зубами, ткнув Григорія пальцем у бік.

- Бачив? – та й показав очима на локомобіль, що, вичищений, витертий, змазаний мастилом при кожному гвинтику, аж горів навпроти сонця своїми крутими дужими боками.

Гінзбург з повагою, так мовби локомобіль був живою істотою, поплескав машину по боці:

- Волик, що треба! – І відразу ж напосівся на товариша: – А ти чого дорогу додому забув? Там твої старі вже спокій втрапили.

- Давно у них був?

- Оце від них... Біжи до дрожок, там тобі мати чисту білизну передала.

- Оце спасибі! – зрадів Петро – Хоч переодягнуся у чисте, а то на мені геть усе перетліло, – та й пішов перевальцем до дрожок.

Аж тоді Ганжа, що делікатно стояв осторонь, підійшов до Гінзбурга:

- Заночуєш у мене...

- Дякую, я вже з Петром, - відмовився Гінзбург.

- Ольга знає, вона мене й з хати вижене, - наполягав Ганжа.

- Не вижене... Вітай її, завтра побачимось. - І, щоб покінчити з розмовою, гукнув до Петра: - Ти скоро там? Бо завтра ж рано вставати.

Спали неспокійно, тривожно: боялись заспати. Петро разів зо три схоплювався, чиркав сірником, дивився на годинника, і Гінзбург теж просинався, а потім довго не міг заснути: як не бадьорився, як не вдавав із себе веселого та безтурботного, а все ж не міг забути товаришки Ольги...

Ще світанок не проклюнувся на сході, як вони вже були на ногах. Хлюпнули на обличчя водою, нашвидкуруч поснідали, вийшли надвір. Брели темною вулицею, мимо сонних хат, що вже продирали заспані, червоні зі сну очі, поглядали невдоволено на перехожих: а кого то чорти носять так рано?

Петро відразу ж подався до локомотива. Гінзбург став, піджидуючи людей.

Прямокутний тік з усіх боків оточували більші й менші скирти - як у кого вродило, хто скільки посіяв. Стояли, дивилися на маленьку супроти них молотарку і мовби аж похитували гостроверхими головами: як же ти із нами, нещаснице, справишся? А отого он бачили! - хвалькувато показувала на локомотив молотарка. Локомотив же не встрявав до їхньої німої перепалки: розтуляв ненаситну пащеку, ковтав поліняку за полінякою, і у величезній чорній утробі його вже гуло, булькотіло, шипіло, а над трубою, в густій металевій сітці, билися іскри. Сітку оту припасував до труби Петро, щоб вберегтися од пожежі. Чаклує біля локомотива з маслянкою в руках, до когось гукає:

- Пас приніс?

- Ні.

- А чого не приніс?

- Дак ви ж учора казали тільки однести. А щоб при-
носити...

- А голова в тебе для чого на плечах? - сердився Петро. - Біжи ж мені зараз по пас, щоб одна нога була там, а друга - тут!

- Та біжу.

І мимо Гінзбурга протюпала поволеньки постать.

До локомотива почали підходити дядьки. Статечно віталися, діставали кисети, закурювали. Жінки ж збилися в гурт подалік, позирали на Гінзбурга, тихенько перешіптувались, пересміювались.

- А он і голова наш іде. Та ще й з головою... Видать, заспали...

- Та воно й не диво! - підхопили лукаво дядьки. - Біля молодої жіночки...

- Кха... кха... Та й тютюн же міцніший у тебе, Свириде! Де він такий і росте? - це вже Ганжа наблизився.

Гінзбург почервонів так, мовби із нього незлостиво кепкували дядьки. Ганжа був поголений, шкуратянка наопашки, на грудях біліє чиста сорочка. Бадьоро привітався. Ольга ж прилучилася до жінок, видно, не хотіла з-поміж них виділятися. Щось їм сказала, мабуть, дуже смішне, бо жінки так зареготали, що дядьки аж повели на них очима. І Гінзбург був щиро радий тому, що Ольга не підійшла зараз до нього: хай потім, пізніше, коли трохи обвикнеться і буде краще володіти собою.

- Всі зійшлися? - запитав Ганжа.

- Та вроді б усі.

- То будемо починати. У тебе, Петре, все готове?

- Паса нема.

- Вкрали?!

- Не хватало ще, щоб украли!.. Сказав отому вишкваркові, щоб узяв на ніч додому, то він і приперся сьогодні без паса... Я назад його потував...

- Ну, тоді скоро буде, - заспокоїв Ганжа. - А тим часом людей треба розставити.

Доки судили-рядили, із якого стогу починати (кожен із дядьків огинався, хотів, щоб спробували на чужому), повернувся й отой Петрів помічник. Припер важкенного паса, кинув біля локомотива на землю:

- Натє, хай він вам сказиться!

Почали із Володьчиного - він сам сказав: «Починайте з мого». Виліз разом із Нешеретом на стіг скидати снопи, а внизу з довжелезними вилами стали Ганжа, Протасій і Гінзбург, щоб подавати до молотарки. Приходько із жінкою прилаштувався коло барабана, що вищирився гострими, донизу загнутими зубами.

Ганжа хотів було послати Гінзбурга на скирту, де легше, але той уперся, лишився внизу.

- Ти ж хоч на голову щось напни. Наб'ється остюків - до весни не вичешеш!

- Вичешу, - вперто мотнув головою Гінзбург, беручи довгі вила. - І не дивися на мене так жалісливо, бо вилами заїду!

Жінки, із граблями, з лопатами, стали довкола молотарки - відгортати зерно і полову, носити соломі.

- Пускати? - закричав Петро.

Локомотив аж двигтів. Широкий шків, важко провисаючи, тягнувся до молотарки, дрібно тремтів. Дядьки враз споважніли, затихли й жінки. Ганжа голосно скомандував:

- Починай!

Петро смикнув за ланцюжок, з невеликого патрубка гострою цівкою вдарила пара, вирвався оглушливий розбійницький посвист. Всі аж здригнулися, а локомотив усе свистів та свистів - переможно, клично, невтомно. І Петрові, мабуть, не було на світі ліпшої музики. Потім він облишив ланцюжок, потягнув якийсь важілець: паровик натужно дихнув, чмихнув, повернув важкого маховика... Петро метнувся до шківа, потягнув. І ось уже маховик закрутився, замиготів важкими чавунними спицями. Чах! Чах! Чах!..

Закипіла весела робота. Володька і Нешерет кидали донизу снопи, Ганжа, Непідкований і Гінзбург підхоплювали, передавали на «стіл», а там уже Приходькова жінка вправними рухами розрізала перевесла, подавала чоловікові важкі розпере-

зані стебла колосками до барабана. «Давай!.. Давай! Давай!..» - гула, аж захлиналася, машина, поглинаючи сніп за снопом. Невдовзі над током закуріло половиною, а посередині почала рости гора важкого, мов золото, зерна...

Спочатку Гінзбург пильнував з усіх сил, аби не промахнутися, не впустити додолу снопа. Та за якихось півгодини приловчився і підхоплював снопи з не меншою вправністю, аніж Ганжа чи Протасій, що низав їх, немов галушки, швиргав, майже не дивлячись. Гінзбург теж хотів отак кинути, але промахнувся - сніп перелетів через «стіл», упав у полови. Однак ніхто й не подумав підняти його на сміх: вдали, що не помітили. А коли Гінзбург, влучивши вільну хвилю, оглянувся, снопа вже там не було: хтось непомітно прибрав, щоб не мозолив очі.

Працювали, не відпочиваючи, до самого обіду. Григорію вже почало здаватися, що він більше не витримає. Руки стали немов дерев'яні, в грудях аж двиготіло, підгиналися ноги, й обертом ішла голова. Він щиро заздри Протасієві, що працював, ніскільки, здається, не втомлюючись; заздри Ганжі, який, знявши шкуратянку й сорочку, кидав снопами, мов грався, весело поблискував зубами з-під чорних вусів. Заздри і розкаювався, що не послухався Ганжі та не став на стіг, де, як тепер здавалося йому, було набагато легше. Та коли Ганжа гукнув:

- Григорію, поміняйся місцями із Нешеретом! - Гінзбург заперечно мотнув головою і, зціпивши зуби, ще міцніше затиснув вила в руках: «Брешеш, подужаю!.. Подужаю!..»

Немов зжалівшись над Гінзбургом, дзвінко й весело засвистав локомотив. Обід! Відразу ж ущух гуркіт, осідала пилюка. Люди виринали із неї, спітнілі, чорні, тільки білили очі та блищали перламутрово зуби.

- Я тобі що казав: надінь щось на голову! - звернувся Ганжа до Гінзбурга. - А тепер остюків і до зими не повибираеш...

- Іди ти під три чорти! - радісно кинув Григорій і, похитуючись, пішов до бочки з водою.

Але ніяк не міг розтулити долоні, щоб узяти великий полив'яний кухоль. Врешті таки розтулив,

набрал повен кухоль води, жадібно випив. Увесь, до дна, аж заболіло в грудях. Як хороше! І, зачерпнувши ще один, подав Ганжі: пий!

Подивились один на одного, розсміялись.

- Ти чого?

- А здорово ти снопом у Приходькову Одарку вцідив! Ще трохи - так би й шуснула вниз молодиця!

- Ну-у!.. Справді уцілив?

- Та в самісіньку спину!

Тепер уже сміялася навіть завжди серйозна Одарка: робота ж скінчилася, так чого б і не повеселитися!

- Що ж, пора вже й обідать... Як там наші годувальниці, не запорались?

Дід Хлипавка, радий прислужитися начальству, вирвався наперед:

- Ох, я їх зараз, безхвостих!

- Підженіть, дідусю, підженіть, - мовив з усміхом Гінзбург. - А то вже й кишки позлипалися.

Дід почимчикував поза скирти, де біля кабиці поралась баба Наталка і Володчина мати. У великому двовідровому казані закипало молоко, бралось білою шапкою. Баба Наталка помішувала дерев'яним черпаком, командувала:

- Давай, Василю, локшину!

- Ви ще довго возькатись будете? - запитав, підходячи, дід Хлипавка.

- Тебе, чорта безрогого, дожидалися! - завелася враз баба Наталка. - Ану, чеши звідси, поки ополоником не пригостила!

Але дід не з боязливих - його криком не «прошибьош». Став ближче до вогню, дістав кисет з тютюном, витяг із-за пазухи велику поцяцьковану люльку. Люлька ота дісталась йому недавно: до цього дід Хлипавка вживав козячі ніжки. Як помирав один із його приятелів, з яким він ще без штанів гасав по селу (гай-гай, коли то було!), то покликав до себе й сказав:

- Оце тобі, Варивоне, люлька на пам'ять. Як закуриш, то й спом'яни мою грішну душу, замов добре слово перед людьми і перед Богом.

Тож дід Хлипавка урочисто дістає люльку, набиває в неї з пригорщу тютюну та й нахиляється до багаття за жариною:

- А ке сюди вогоньку!

- Натруси тютюну, натруси! - свариться баба Наталка. - Я тобі й в'язи скручу!

- І чого б я, Наталко, мав таку пакость людям робити! - аж ображається дід. - Мене прислали вам допомгти, а ти отаке речеш...

- Годі тобі балабонити - поможи лучче нести лапшу! А ти, Василю, збирай миски та ложки.

Встромивши люльку до рота, дід шпарко хапається за товстий кілок, що на ньому провисав казан із лапшою. Баба Наталка підхоплює з іншого боку та й несуть потихеньку, поволеньки, обережненько, щоб не розхлюпати...

Після обіду чоловіки потяглися до кисетів, а жінки взялися прибирати посуд.

Гінзбург відійшов під стіг, у тінь, ліг на соломку, підклавши долоні під голову, але довго так їх тримати не міг: пекли розтерті водянки. Тоді він випростав руки вздовж тіла, долонями вгору, під прохолодний вітерець, що повівав поміж скиртами, і, переборюючи дрімоту, став дивитись у небо.

Чисте ізранку, воно встигло до обіду закучерявитись білими овечими отарами, що розбрелися від обр'ю до обр'ю. Одвічним спокоєм, мудрою врівноваженістю віяло від усього, що впадало Григорію в око: від неба, хмар, від ланів, що тяглися ген-ген, всіяні копами та полукіпками, від стогів, що здіймались величними пам'ятниками. Такими величними, що всі оті палаци й храми, піраміди й колони - ніщо поряд із ними, з оцими дивовижними витворами рук хлібороба. Тільки й того, що до них не пруться з усього світу екскурсії, не лізуть отари туристів, не сплескують, на них глядячи, руками, не ахають та не фотографують, щоб потому розмножити в усіх часописах світу.

Та стоги й не потребують цього, їм досить того, що без них не було б ані храмів, ні палаців, ні пірамід, колон, та й туристи оті пощезали б із світу.

То хто ж возвеличить вас, мудрі зодчі, муляри й теслі людського життя? Хто створить про вас «Іліаду» чи «Одіссею», щоб весь світ нарешті прозрів та й побачив справжню велич і красу степових пірамід, що їх ви у своїй невимірній щедроті щорічно зводите і щорічно руйнуєте, не дбаючи навіть про те, лишиться чи не лишиться хоча б спомин про вашу титанічну роботу?

А лишиться зерно, невмируще, як життя, перед яким навіть час відступає безсило. Він стирає з лиця землі держави й міста, а зерно колоситься. Руйнує палаци і храми, а зерно колоситься. Розсипає у прах піраміди, валить колони, а зерно колоситься. І минають століття, і зникають народи, тільки зерно не піддається нічому. І по-справжньому святі оті руки, які засівають ним землю, – вони творять безсмертя!

З чистою душею, з легким серцем звівся Григорій з солом'яного ложа свого, коли над током знову рознісся посвист локомотива, скликаючи до роботи. І вже не уникав поглядом Ольги, яка стояла біля молотарки, запнувшись, як і всі жінки, так, що тільки очі блищали з маленького трикутника: кивнув головою, спокійно і щиро всміхнувся...

Працювали, аж поки стемніло. Вже ледь можна було розібрати людей, вже й снопи скоріше підхоплювалися на вила за звичкою, а не тому, що їх було видно, та всіма володіло бажання будь-якою ціною «добити» сьогодні стога, не лишати на завтра. «Ще трохи... Ну, ще!» – просив кожен у темряви хоч часточку світла.

Коли останній сніп зник під барабаном, коли чоловіки відставили вила, а жінки – лопати й граблі, коли затихла молотарка і пас провиснув безсило й натомлено, і залягла тиша, Петро витер ганчіркою замаслені руки і урочистий, як Бог, підійшов до локомотива і потягнув за ланцюжок. Дзвінко, весело, переможно вдарив у тишу свист паровика. Він наростав і наростав, злітаючи до неба, котився понад селом, над хуторами, понад ланами й левадами, і здавалося – не буде йому впину, не згасити його жодною відстанню: облетить, розбудить весь світ, і тисячі, мільйони людей будуть отак же зачаровано слухати його, як оцей невеликий гурт людей, що стоїть на першому колективному току після першого дня і гуртової праці...

Повертались додому гуртом – жаль було якось розставатися.

– Якби оце сам, скіки б ти ціпом гунав, Володю?

– Та до Нового року... Та й то навряд чи управився б! А тут за один день... Чудасія!

– А, вважайте, отак за десяток днів всі скирти через машини пропустимо, – чийсь здивований голос. – Єй-ей, пропустимо!

Гінзбург Ганжу – штурх ліктем під бік: чув?..

Жнива лишилися позаду, і серпень пішов за жнивими. Віддзвенів серпами та косами, відгук молотарками. І вже по жовтих стернях простяглися перші борозни, а за плугатарями поважними, чорними господарями пішли невсипущі граки: нахилилися, встромляли в масну теплу землю дзьоби, перевіряли, чи глибоко орють, чи не роблять огріхів.

Віджалися, відмолотилися й Івасюти: не тозівською, своєю кінною молотаркою. Оксен як не крутився, а таки мусив найняти двох чоловіків, сторгувавшись із кожним по мішку хліба за день.

– Це й розоритися недовго з такими робітничками! – бідкався він, б'ючи об поли руками. – Де ж це видано, щоб за день та мішок хліба! В якономії і то менше платили...

– Бо тепер скрізь так: всі розпустилися та розледачили за оцією голопузою властю! – підливав масло у вогонь Іван.

Та ремствуй не ремствуй, а без помочі не обійдешся. Бо цього року, нічого Бога гнівити, вродило, як ніколи. Засіки аж тріщали од зерна: засипали ще й повне горище. На городі картопля – відро з-під куца. Та вся одна в одну: чиста, біла, немов перемита. Гарбузи розбехкалися такі, що вже й не обхопиш руками, аж лячно дивитися. В саду не встигали підставляти під яблуні та груші підпірки, щоб не поодчахувались гілки. Щоранку, особливо після вітру, весь сад був устелений плодами, а на деревах їх все не вбавлялося. Бджоли роїлися, немов показалися: Оксен ледь настачив вуликів, а меду накачали стільки, що вже й не знали, куди його зливати. Все живе плодилося, множилось з небаченою щедрістю: вівці котилися двійнятами, корова отелилась бичком і теличкою, кури неслися як оглашенні; і навіть льоха, яка минулого року привела тільки четверо синюшних верескунів і яку Оксен уже думав продати, цього літа вивела дванадцятьоро поросят. Навіть сонце щодня звисало із неба достиглим яблуком: ось-ось зірветься з блакитної гілки, шасне донизу та й гупне об землю в дворі Івасют. То як же не найменш людей, якщо хочеш, щоб не пропадало добро.

І Оксен, змирившись із отакою нечуваною платнею, облегував своє серце хоча б тим, що наказував дружині:

- Ти ж хоть не дуже наварюй та пригощай у обід! А то об'їдяться, то й снопа не піднімуть.

Таня слухати слухала, а робила по-своєму. Не жаліла ні м'яса, ані молока. Борщі аж плавилися жиром - не пропускали пари. Іван якось як ухопив повну ложку, то й забігав по хаті, шукаючи, чим би остудити рота. Локшину чи кашу не провернеш і ложкою - така густа та навариста. Насипала отим двом молотникам величезну миску по самісінькі вінця, і ті ще не добиралися й до денця, а Таня вже тягнулася до чавуна ополоником:

- Ще підсипати?

Витираючи піт на лобах, дядьки обережно клали ложки на шматки хліба, щоб не наслідити на столі, делікатно казали:

- Та воно вроді б і хватить. Ну, та коли ви вже так просите, то хлюпніть якийсь ополоничок...

В Оксена аж серце зупинялось, коли дивився на Танину щедрість. Не тому, що жалів їжі, - бачить Бог, не тому! - об'їдяться ж, набехкаються за обіднім столом, а тоді й повзають сонними мухами по току! «Та чи ти, жінко, сказала, чи на зло мені все оце робиш!» - замало не кричав Оксен і дивився на неї такими очима, що й дитина зрозуміла б, що й до чого.

А Таня вдавала, що нічого того не помічала, і якісь нові, зухвалі й уперті вогники спалахували в її очах. Знала, що увечері, коли залишаться вдвох, знову буде розмова з Оксеном, яка закінчиться сваркою. Або, в кращому разі, гнітючою мовчанкою. Лягали спати - спина до спини, і похмурі думки, і невимовлені до кінця докори, що ятрять серце, застряють у горлі гірким пекучим клубком. Таня відчувала, як щось нове оселялося в ній, і, свідомо того відчуття, вона все, що тільки могла, робила наперекір чоловікові.

Сама того не бажаючи, вела Таня рахунок всім вчинкам Оксена, що посилювали її відразу до нього. Не пропускала нічого, помічала кожну дрібницю і нічого йому не прощала.

Якось Оксен насмакував за вуха Андрійка, коли той віддав Соловейченкам писанки, які залишилися від паски. Андрійко - у плач та до мами. Оксен за вечерею журився, поглядаючи на найменшого, що сидів набурмосений на колінах у Тані:

- Не буде з такого хазяїна! Бачить Бог - не буде!

- Хватить тобі й двох хазяїнів! - не втерпіла Таня.

- А цього - в голодранці?

- Цей піде вчитися.

- А там теж грошики потрібні, - заперечив спокійно Оксен. - А привчиться ізмалечку все роздавати чужим, то довіку у злиднях ходитиме. Копійка, Танюшо, рубля береже, а не руб - копійку. Отак по копєчці, по копєчці, та й стягуються на хазяйство...

Трохи згодом пізнала Оксена ще з одного, несподіваного для себе боку.

Сталося це на початку літа, коли люди, обсіявшись та обсадившись, на якийсь час могли одірватися од землі, зайнятися іншими справами: хто підправляв реманент, хто лагодив зброю чи щось робив по двору. Оксен, згадавши, що у їхніх скринях лежить не один сувій полотна та й ситець, куплений при нагоді в Хоролівці, вирішив привезти кравчиню, аби пожила в них якийсь місяць та обшила сім'ю. Бо за вічними клопотами і незчулися, як обносилися - скоро й переїни не буде!

З'їздив у Хоролівку, привіз кравчиню, що її пораяв узяти знайомий торговець, якому Оксен збував пшеницю. Кравчиню звали Фросею. Це була молода іще жінка, до біса гарненька і до того ж така розбитна, що за нею аж горіло. Вона так і пряла очима, так і пускала зальотні бісики. Іван як розтулив рота, побачивши Фросю, так уже і не затуляв: ось-ось проковтне її разом із стрічками, підщипаними брівками, кокетливими ямочками на рум'яних щоках! І навіть Оксен, - Боже, навіть Оксен! - не втримався перед спокусою: став крутитися біля гречаного поля. Очам своїм не повірила Таня, коли побачила, як він у будень надіває святкову сорочку! От тобі й Оксен, оце тобі й святий та Божий, взірєць усіх чеснот! Як би хотілося Тані, аби її покійний дівер, священник Віталій, хоч краєчком ока поглянув зараз «на взірцевого прихожанина, стовпа віри Христової»!

Фрося ж не стільки шила, скільки кокетувала то з Оксеном, то з Іваном. Та навіть коли сиділа за роботою, то завжди вхитрялася сісти так, щоб показати себе з найвигіднішого боку. Трішки коліна з-під спідниці, трішки груді з вирізу в кофті; знала бісова дівка, на яку принаду клюють чоловіки!

Якось Таня поралася біля печі та й почула знадвору голоси: Фросин і Оксенів. Кравчиня чомусь голосно сміялася, Оксен їй вторив глухіше. Таня не витримала, виглянула у вікно. Біля колодязя, посеред залитого сонцем двору, сама наче зіткана з вабливого гріховного проміння, стояла Фрося: пила воду з відра. Не стільки пила, скільки показувала Оксенові оте, що проглядало в прорізі кофти. Оксен же мружився, щось муркотів, наче кіт.

Ось Фрося поставила на цямрину відро, блиснула зубами, весело вигукнула:

- Хто без гріха, той хай кине в мене камінь!

Хоч Таня і не вважала себе безгрішною, однак, коли б оце у неї під рукою була каменяка, вона, не вагаючись, пожбурила б в оту зальотницю: такою нещирою, такою гидкою здавалася їй зараз кравчиня! Оксен же, той - ні, той, либонь, і не нагнувся б, хай під ногами було б усе каміння!

- Що ви, Фросю, що ви - хто посміє кинути у вас каменем!

Хтозна, до чого б дійшло оте залицяння, аби одного разу Фрося не взялася зварити лемішку.

- Так, як у нас у Хоролівці варять! - весело об'явила вона.

- Зваріть, Фросю, зваріть, а ми спробуємо вашої лемішечки!

Засукавши рукави, Фрося заходилася коло печі.

- Ось побачите, яка смачна буде лемішка!

- Ану, Фросю, ану! - увивався коло неї Оксен.

Але так і не вдалося Оксенові скуштувати отієї Фросиної страви. Тільки вона дістала із печі горнятко, тільки, нахилившись над ним, ткнула ложкою, щоб попробувати, зварилось чи ні, як звідти - пуф-ф! - так і вистрелило їй в обличчя, обварило рідким, непровареним тістом. Фрося ойкнула, випустила ложку, схопилася за обличчя руками. Таня, вмить забувши про свою образу, кинулась до неї, підвела до цебра з водою, допомогла змити тісто. Все обличчя у Фросі взялося водянками, з вузьких щілинок очей котилися сльози.

- Запрягай коней, вези Фросю в лікарню! - гукнула до переляканого чоловіка Таня.

Оксен, що до цього стояв мов закам'янілий, враз почав хреститися, шепотіти молитву.

- Не поїду, - відповів Оксен, не дивлячись на Фросю. - Це її Бог покарав, не поїду.

Так і не поїхав, хоч уже Фрося Христом-Богом молила його відвезти її у Хоролівку. І вона, забравши вузлик з нехитрим «струментом» своїм, пішла собі пішки в надії, що трапиться попутна підвода.

Оксен же кілька днів ходив притихлий, якийсь аж менший на зріст. Вечорами довго вистоявав перед образами: кляк на колінах, хрестився, ревно бив низькі поклони, торкаючись лобом підлоги, покайно молився:

- Господи, помилуй мя, многогрішного, прости мені всі согрішення, як я прощаю ворогам своїм всі кривди свої!..

Щовечора квилив навколішках, не даючи ані Всевишньому, ані Тані спокою. І так їй приївся отой голосний шепіт, що вже й вона почала благати Бога: «Та прости його вже, Боже, а то він замучить і тебе, і мене!»

В неділю поїхав до церкви: висповідався, дістав відпущення гріхів й іншою людиною повернувся додому: очі просвітлені, голос смиренний, чоло проясніле - хоч зразу у рай! Ходив по хаті, тоненьким голоском співав псалми, зворушено поглядав на ікони. І Таня, дивлячись на нього, вперше подумала... ні, не подумала - всією істотою відчула, що не зможе більше жити з Оксеном. З оцим чоловіком, який чужий за нею прийшов, чужий її взяв, чужий з нею жив, чужий проведе і в могилу, якщо вона лишиться в нього. Про це й сказала Федькові, коли той заїхав у гості.

Федько пробув на хуторі якусь годину. Та й то більше прикладав мокрий рушник до опухлого синього носа («Ти розумієш: кінь спіткнувся, я хитнувся та носом об коліно!..»), аніж розмовляв із сестрою. Та й не можна було розказати братові все, що мала на серці: Оксен не відходив ані на крок, наче відчував, що дружина хоче поскаржитися на нього.

Коли проводила Федька до воріт (Оксен і тут плентав поруч, запрошуючи в гості), коли поклала йому на плечі руки, такими очима подивилась, що брат, розкумекавши, що тут щось не те, сказав:

- Ану, проведи мене, Танюхо, до битого шляху! - І вже до Оксена, що занепокоєно тупцявся коло них: - Не бійсь, дорогенький зятьок, не завезу твою жіночку за тридев'ять земель!

Таня сиділа позаду брата на джоржках, розповідала йому все. Не втаїла нічого, була як на сповіді.

Федько похмуро слухав. Раптом потягнув за віжки, став розвертати жеребця.

- Федь, ти куди?

- За Андрійком, - не оглядаючись, відповів Федько. - Наб'ю отому гадові морду, заберемо Андрійка та й відвезу вас до мами.

- Федю, постій! - злякалася Таня. - Я не можу так, Федю!

Той, не слухаючи її, уперішив жеребця батогом, Таня зіскочила з джоржок, мало не впала:

- Я не поїду з тобою.

Федько зупинив коня, підійшов до сестри, замахнувся батогом:

- Сідай, кажу! Ну!..

- Не сяду!

- Брешеш, сядеш!..

Кинув батіг, підскочив до неї, вхопив за плечі, трусонув - в Тані мало голова не злетіла з плечей.

- Зробиш, як я кажу!..

Таня орала землею ногами, видиралася з рук. Коли він посадив-таки на тверді голі дошки, вона знову зіскочила:

- Не поїду!

- Ну, як знаєш, просити не буду, - охолов враз Федько.

Сходив за батогом, розвернув коня, непривітно сказав: - Тоді прощай, чи що?

- Прощай, - мовила Таня крізь сльози, - Прощай... Цілуй Олесю, Івасика і... і маму... - Та й пішла спотикаючись у бік хутора.

- Таню, зажди!

Наздогнав, ласкаво взяв її за руку:

- Ну, скажи, чому не хочеш, щоб я забрав тебе із собою?

- Федю, ти зрозумій: не можу я зараз!.. В нього стільки роботи, він день і ніч не спить - все на полі й на полі... Хто ж дасть усьому лад, як я поїду?.. Хай упораємось, отоді я сама піду од нього. А так мене совість замучить, Федю!

- Ех ти, совіслива! - мовив Федько та й обійняв Таню за плечі. - На тобі, на отакій, довіку верхи їздитимуть.

- Що ж робити, такою вродилась.

- Ну, гаразд... Обіцяй тільки, як будуть непереливки, так і написати листа. Обіцяєш?

- Обіцяю...

Поцілувавши сестру, Федько скочив на джоржки, поїхав. А Таня ще довго дивилася йому вслід.

...Покинула Таня Оксена аж наприкінці жовтня, коли дерева скинули листя, а поля дихали глибокою осінню. Покинула після одного випадку, що перевернув їй душу, поклав край всім ваганням та роздумам.

Сталося це в неділю, увечері. Оксен сів до столу з Біблією в руках.

Коли Оксен узяв Біблію, в Тані похололо в грудях, тривожно забилося серце: пригадала оту чисту сторінку, що її вирізала, готуючись до уроків з Ганніними близнятами. Оту саму сторінку на якій вивела перші літери, аби навчати дітей письму. А Оксен, відкашлявшись, з побожно просвітленим обличчям розкрив важку палітурку і закликав, дивлячись туди, де мала бути цупка біла, незаймано чиста сторінка. Потім поклав книгу на стіл і грізно запитав:

- Хто вчинив оце богохульство? - В нього аж руки трусилися від ледь стримуваної люті. - Альошко -

ти?

Вийшов з-за столу і до Альошки, що, нічого не знаючи, лякливо втягнув голову в плечі, затуляючись руками.

- Не чіпай хлопця. Листок вирізала я.

Таня сама була здивована тим, як спокійно вимовила оці слова.

- Ти?! - Вражений Оксен повернувся до Тані, все ще, видно, не вірячи почутому. - Ти вирізала?

- Я.

Він обводить поглядом присутніх, наче кличе їх у свідки. Закликає у свідки богів та святих, що зараз всі на його боці й осудливо, гнівно, невмолимо печуть Таню суворими поглядами.

- Навіщо ти це зробила?

В Оксенових очах - гнів. І Таня, відчуваючи за собою провину, враз наче меншає.

- Я... Мені потрібно було... - белькоче вона, боячись, що Оксен її зараз ударить. - Я писала літери для Ганниних дітей...

- Ти підняла руку на Бога! - вигукує Оксен. Він раптово блідне і, розмахнувшись, щосили б'є важкою долонею Таню по щоці.

Іскри посипалися Тані з очей, дзвін розколов навпіл голову! Вона відлетіла набік, вдарилася плечем об стіну, ледь втрималася на ногах. Ухопилася за щоку рукою, наче боялася, що лице в неї зараз спалахне, безтямно дивилася на Оксена, який стояв, важко дихаючи. І тут серед мертвої тиші їй ударив у серце відчайдушний дитячий крик:

- Ой, мамонько!..

Андрійко підбіг до неї, обхопив рученятами її коліна, припав личком до спідниці. До Тані поволі верталася свідомість. Одірвала руку од щоки, що горіла вогнем, нахилилася, взяла сина на руки, мовчки вийшла через сіни в іншу кімнату. Тільки тут, на самоті із самою собою, дала волю сльозам. Ходила з кутка в кутку, зацитькувала Андрійка, а сльози лилися й лилися. Важкі, пекучі, образливі.

Щока боліла все дужче і дужче, та ще більше боліло їй те, як він посмів ударити. І ще більше боліло оте, як вона стояла перед ним і щось белькотіла, намагаючись виправдатись. Боже, як вона ненавиділа зараз себе за оте боягузтво!..

В той вечір вона вперше не лягла в одну постіль із чоловіком. До кімнати заходив Альошка, тихенько, не дивлячись на мачуху, передавав:

- Казали тато, щоб ви йшли уже спати.

- Передай татові, що я нікуди звідси не піду. - Альошка постояв-постояв та й вийшов.

За якийсь час знов одчинилися двері - на порозі виріс Іван:

- Йдіть уже до тієї хати, а ми з Альошкою будемо тут стелитись...

- Залиште мене в спокої, - сказала Таня, з ненавистю дивлячись на Йвана. - Ви що, мало іще потерпали мене?

- Хто вас терзає?

- Я буду спати тут... А якщо вам і цього місця жалко, то я візьму Андрійка і піду на село...

Іван здвигнув плечима, вийшов геть.

Другого дня, скориставшись тим, що Оксен поїхав із синами у поле, позбирала свій та Андрійків одяг, ув'язала в ряднину. Тоді сіла до столу, похапцем написала записку Оксенові. Хай не жде її, хай залишить у спокої - вона нізащо не повернеться до нього. Нізащо!.. Залишає його тому, що не може більше з ним жити. Бо ніколи не любила його, не любить та й не полюбить...

Вже за ворітьми згадала, що кинула відчиненими двері в хату. Хотіла було вернутися, зачинити, але передумала: їй тепер все одно. Чужа хата, чужий двір, чуже раз і назавжди відкраєне життя: що їй до нього! Отак із вузлом за плечима, тримаючи Андрійка за руку, прийшла до Соловейків просити, щоб одвезли в Хоролівку. Стала на порозі, вже й не рада, що зайшла: за столом поміж Ониськом та Ганною сиділа товаришка Ольга.

Ганна як побачила Таню, так і схопилась із-за столу, так долонями й сплеснула:

- Боже, що сталося? Чи не вигнали оті захребетники?

- Ніхто мене не виганяв, - заперечила втомлено Таня. - Я сама пішла... - І, щоб уникнути зайвих розпитувань, відразу ж до Ониська: - Ви не могли б відвезти у Хоролівку?

Онисько став зводитись, щоб іти запрягати коня, але тут у розмову втрутилася товаришка Ольга:

- Почекайте, Ониську, встигнете. А ви, Таню, сідайте та поговоримо.

- Ага, сідайте, сідайте, в ногах правди немає! - підхопила Ганна, і Таня й незчулася, як вузол опинився на лаві, а вона біля товаришки Ольги.

- Ми, Таню, говорили саме про вас...

- Еге, про вас, Таню, про вас, - стверджує Ганна. - Ониську, та чого ж бо ти мовчиш? Скажи ж і ти, що говорили про них!

Онисько всміхається приязно і киває головою, що повинно було означати: а таки говорили!

- Говорили от про що, - продовжує товаришка Ольга, - непогано було б, аби ви погодились учителювати в нашій школі.

- Еге ж, учителювати! - знову підхоплює Ганна - Це ми вже з Ониськом он їм сказали, що такої, як ви, Таню, навчительки, пошукати та пошукати...

Тані починає раптом здаватися, що вона дуже туго пов'язала хустку під підборіддям. Вона розв'язує вузол, розгублено дивиться на товаришку Ольгу.

- Учителювати?.. Мені?.. Але ж я про це...

А з далеких, дуже далеких, уже пилком присипаних років сплинули приглушені, але знайомі голоси: «А чия то пішла?» - «Та то ж молодша дочка Світличного! Ви хіба не впізнали?» - «Та де ж таку красуню впізнати!» - «Е, не кажіть! Що красива, а що й розумна: закінчила епархіальне училище в Полтаві і оце приїхала до нас учителювати». - «Учителювати! Те-те-те... Отака молода, і вже вчителька...»

Спомин той порушує товаришка Ольга:

- А що тут довго думати, Таню. Майте на увазі, що навряд чи буде у вас ще така нагода. Згоджуйтесь...

- Еге ж, згоджуйтесь, Таню, згоджуйтесь... Ониську, та скажи ж, щоб вони згоджувались!

Переборовши спокусу, Таня просить дати їй якийсь час подумати. Поїде поки що до мами, подалі від Оксена, порадиться, а тоді, може, і згодиться.

- Що ж, вам видніше, - трохи ображено мовила товаришка Ольга.

- Ви не думайте, що я... Мені дуже хочеться вчителювати! Але я мушу трохи побути вдома... Трохи відійти...

- Ну, гаразд, - полагіднішала товаришка Ольга. - Їдьте, відпочиньте, ми почекаємо...

Виїхавши за хутір, Таня оглянулася: звідси, згори, садиба Івасют вся як на долоні. І немає там ані клаптика, де б не ступила Танина нога. Сухими очима дивилася вона на хутір, що все віддалявся та віддалявся, ніби спливав з її життя. А попереду, просякнуте осіннім сумом, пройняте збляклими тонами, розпливалося в невиразній далі її невідоме майбутнє...

Частина третя

Тривога й сум'яття оселилися в сім'ї Івасют. Степовими гадюками сповзалися на хутір чутки, сичали Оксенові в душу:

- Чули: зліквідують непу?..

- Газети читали? Знов продкомісарити будуть! Тільки теперечки не лише хліб, а й господарів вигрібатимуть із дворів.

- Оксене, а ке-но сюди! Вам ще не переказували, що вчора в сільраді Ганжа говорив? Казав, що недовго вже вам сидіти на хуторі. Нахвалявся прийти із сокирою та й викорчувати вас із корінням...

І не було такого плоту, аби від чуток отих відгородитися, не було таких дверей, аби від них зачинитися. Зачинитися, забитися в найглухіший закуток, затулити вуха і заплющити очі: цур вам, пек вам, одчепіться, дайте дихнути спокійно!

Не було.

І не мав Оксен і хвилини спокою. Кляк на колінах перед божницею, та навіть у Всевишнього чомусь було розгублене обличчя, навіть він не знав, що відповісти на палкі Оксенові молитви.

Ішов до людей, але вони уникали його, тому що боялися не лише слова «куркуль», цього страшного тавра, якого потім ані змити, ані випекти, а й нових, досі невідомих слів – «підкуркульник», «куркульський полигач», – од яких теж буде не з медом.

Правда, знайшлася-таки людина в селі, яка не побоялася ні Ганжі, ні Твердохліба, яка поплювала на всі страхи-ляки та серед білого дня й злигалася із куркулем Івасютою. Мало злигалася – в кожному вуха трубила, по всіх закутках кричала: коли і є ще праведна людина на світі, то тільки Оксен, і що всі оті сільрадівці, усі оті комітетники і землю з-під його ніг цілувати негожі!

Добре, дуже добре знали в селі, звідки у Марти отака ненависть до місцевої влади, хто посіяв зерно, що із нього виросла несподівана Мартина приязнь до куркульського роду. Знали, хто заварив оту кашу. Таким крутим окропом заправив, що тепер не втямиш, як її і їсти: губи попечеш, піднебіння обвариш, як піднесеш ложку до рота! Бо не така Марта молодиця, щоб забувати образи. Не із тих вона жіночок, що покірно зносять усі штурхани та потиличники злої розлучниці-долі. Не із того тіста замішана!

«Подивимося, Василю, чиє буде зверху! Тільки не дїждетеса більше із отією стриженою хвойдою моїх сліз, не порадуєтеса!.. Потужила, поплакала – годі! Хай вороги мої сльозами та кров'ю спливають, побачивши, як я вмю ударити журбою об землю!»

І закружляла, завихрилася Марта в невеселих, чадних веселошчах. Мало не шовечора, будень не будень, одягала празникове, напинала дівочу барвисту хустку, взувала червоні чобітки на мідних підківках та й ішла до сільбуду дурманити парубкам голови, одбивати у дівчат їхніх суджених-вуджених. Ішла неспіхом вулицею, лузала непоквапливо насіння, грала бровами і стегнами, насміхалася подумки із молодиць та старших жінок, що аж на тинах зависали, аж зеленіли од люті та плювались услід:

- Тьху, тьху!.. І ще раз тьху, маро, безсоромнице! Щоб тобі ноги покорчило! Та бодай тобі цицьки повсихали!.. А ти чого баньки свої вилупив та слину ротом пускаєш? – Це вже до чоловіка, що, як забачив Марту, так і став стовпом серед двору. – Подивись мені, подивись, я тобі й очі повиймаю!..

А Марта іде, Марта наче нічого й не чує: напускає солодкого дурману не тільки на статечних чоловіків, а й на парубків, що й собі поспішають до сільбуду, де вже вигупує бубон і заливається скрипка і де не знає, що його й діяти, рознещасний Володька. Не стріляти ж у клятву молодицю з отієї при боці привішеної зброї, що дістав у подарунок од Світличного! Вже пробував і умовляти, і совістити, щоб не зманювала хлопців на слизькеньку доріжку, на хисткенькі місточки. Пригрозив навіть раз спровадити у холодну, так хіба ж отаку кобиляку чимось налякаєш! Стала навпроти Володьки, взялася руками у боки, випнула тугі груди, аж затріщала тонка празникова сорочка.

- У холодну?.. Та хіба ти, Володю, до моєї хати доріжки не знайдеш, якщо уже так свербить ізі мною поспати?

- Га-га-га-га!.. – зайшлись парубки.

А на Володьку наче хто хлюпнув окропом: аж сльози виступили на очах від ненависті до безсоромної молодиці! Обернувся, пішов у сільбуд і більше те було схоже на втечу, аніж на почесний відступ. А Марти ще й мало цього, Марта гукала услід:

- А не знаєш, то розпитай у Ганжі: він, відай, і з зав'язаними очима до мене утрапить!..

Того ж вечора, діждавшись, поки всі розійдуться, Володька сердито бовкнув:

- Наробили ви, дядьку Василю!

- Що там таке?

- А те, що Марта Лисючка проходу нам теперечки не дає! Скоро отут із-за неї місця не буде!

- Що вона робить? - по паузі запитав Ганжа; цегляні плями лягали повільно на засмаглі, як у цигана, шоки.

- А ви наче й не знаєте! - рубав святу правду Володька. - Баламутить усіх парубків, поводить себе так соромітно, що й дивитися гидко! Через неї до сільбуду вже й підступитись не можна...

- То вже, Володю, більше твій клопіт, той сільбуд... - почав був Ганжа, але Володя випалив прямо в очі:

- А сьогодні знаєте, що вона про вас кричала? При всьому селі... при всіх людях... Що ви і з зав'язаними очима до неї втрапите. Наївсь я із-за вас сорому, дядьку Василю!

- Ну, ти от що! Ти говори, та не заговорюйся! - скипів зовсім Ганжа.

Звівся, підійшов до вікна. Чомусь захотілося вдарити щосили по рамі, висадити її геть, може, тоді не стискала б горло гаряча задуха. Боячись, що не витримає, справді ударить, відступив, походив, порипуючи сердито дошками підлоги, глянув на Володьку, що стояв, ображено суплячись.

- Ну, от що: пробач. В мене, хлопче, теж отут не із каменю...

- Я що... Мені що... - забубонів Володя, все ще не дивлячись на дядька Василя: йому вже і жалко Ганжу, але й не охолола образа на нього.

- Йди, Володю, а я щось придумую, - просить Ганжа. - Та не носи важкого серця на мене, бо мені й без цього не з медом...

«А таки не з медом! - згоджується про себе Володя, виходячи із сільради. - Ще нічого, аби вони хоть нежонаті були. А то передадуть Ользі Іванівні, що про її чоловіка ота Лисючка патякає, - дістанеться їм на горіхи!»

За жодні скарби світу не помінявся б зараз місцем із дядьком Василем. І як добре, що у нього Марійка! Ласкава, покірлива дівчина, яка вже, мабуть, чекає на нього під клунею, куди він знайде доріжку найглухішої ночі. Місяць із неба зривайте, гасить всі зірки, зав'язуйте очі, а він таки утрапить до неї!

Ганжа ж усе ходить та й ходить - чавить риплячі дошки. Думає про Марту, про оті її вибрики, що лихоманять село та й йому не приносять спокою. І хоч злостився на Марту, не міг не відчувати і власної провини. Бо навряд чи поводи́ла б вона себе отак, коли б не оті його походеньки.

Тут, брате, кайся не кайся, шкодуй не шкодуй, а все одно не поробиш нічого! Бо вмів із гірки спускатися, вмій тепер і саночки на ту гору тягати. І Ганжа, насунувши на лоба картуза, іде до сільбуду - на розмову із Мартою.

Але Марти вже там нема.

Віддуденів бубон, відцигикала скрипка, осіла пилюка на витоптаному майданчикуві, і баба Наталка, яка сторожує і в школі, і в сільбуді, зачина вже двері та навішує великий, в півпуда, замчище.

- Ви, бабо, хоча б лущиння попідмітали, - зауважує Ганжа, розгрібаючи носком налузану шкаралупу. - Бо скоро вже й сільбуду з-за оцієї гори не видно буде.

- А я його лускала? - огризнулася баба Наталка. Гримотіла замком, що все не хотів замикатися, проклинала: - Та виси, щоб ти у пеклі повиснув!..

- Лускали не лускали, а підмітати треба, - вів своє Ганжа. - Гроші ж, гляди, справно берете...

Тут уже баба зовсім не витримує: кида на землю замок, повертає до Ганжі посічене сердитою сокиркою обличчя:

- Беру, та не за те, щоб за твоєю біснуватою Мартою сміття підмітати! Сам за нею мети!

- Вас, бабо, у труні понесуть, і то язик теліпатиметься...

- А дзуськи тобі до мого язика! Не діждешся, сучий сину, мене хоронити: я за твоєю труною гопки

поскачу!

- Та хто вас хоронить! - відбивався Ганжа, не радий, що її зв'язався з старою.

«І надала ж мене лиха година згадати про сміття, бодай воно погоріло! Не хватало мені ще цієї сварки: їй же їсти не дай - дай тільки з кимось полаятись!» Недаремно ж у селі кажуть, що такої клятущої баби ще й земля не родила. Недаремно хтось, скуштувавши бабиних прокльонів, заповів боятися Бога, чорта і баби Наталки. А інший підправив: боятися треба спершу баби Наталки, а тоді уже Бога і чорта. «Ні, таки не везе мені сьогодні, та й квит, - з похмурою приреченістю думає Ганжа. - Мало із Мартою клопоту, так на тобі на додачу ще й цю відьму! Іч, лящить! Завелася, либонь, до самого ранку...»

Хоч і відійшов Ганжа за добрі гони, а в'їдливий бабин голос і сюди долітає розлюченим виляском.

«А може, не йти сьогодні до Марти? Якось іншим разом... Десь при нагоді, зустрівшись, сказати, усовістити, умовити... Може, й сама одумається, переказиться та й затихне. І не буде кожен сопляк виймать нею очі, вичитувати, наче малому... Тільки ні, не одумається! Тож краще відбути одразу...»

Мартину хату видно іздалеку: світить весело вікнами, запрошує гостинно до двору. Ще й ворота навстіж: не зачиняються, мабуть, ні вдень ні вночі. Та й нащо їх тепер зачиняти? Кого стерегтися, від кого ховатися? Вільний птах тепер Марта: кого захоче, того й приголубить, кого уподобає, з тим і ночує.

Ганжа як одчинив двері, так і застиг на порозі: крик, регіт, аж у вухах лящить! Марта забрала із собою чи не всіх парубків та дівчат, що товклися біля клубу, та й приволокла до себе додому. Стоїть посеред хати, розчервоніла, з по-дівочому спущеними косами, в одній руці - чарка з горілкою, а в другій - квач, наквацьований дьогтем. Перед нею звисає із сволюка на суровій нитці великий калач, звисає так, щоб нелегко було його ротом дістати. Беруть по черзі парубки кочергу, осідлюють, буцім коня, та й скачуть до калача - пробують ухопити його зубами, одкусити хоч шматочок. Дістав - твоє щастя: пий чарку горілки, цілуй захмелілу молодицю в гарячі вуста, а не дістанеш - не прогнівайся, підставляй свою пику! І під регіт, під виск наквацьовує Марта невдачу так, що біліють тільки очі та зуби.

Гамір поволі вшухав: помітили Ганжу.

Ось котрась із дівчат повернулася, писнула наляканою мишею. Он, уже й хлопці, побачивши голову, швиденько кидають на долівку цигарки, чавлять їх каблуками. А який сидів, обіймаючи любку за стан, враз відсмикував руку та й ховав її до кишені: і я - не я, і рука, як бачите, не моя! Ось уже й парубок, що саме їхав до калача, осідлавши рогач, застиг розкарякою. Так немов не Ганжа - сам нечистий появився у дверях, і дерев'яний кінь вирвався йому з рук та й ударився залізною головою об тверду, затанцьовану, вгущану долівку. Ось уже й сама Марта, вражена несподіваною тишею, повертається до дверей та й стрічається поглядом із Василем.

- Добридень у хату! - вітається хмуро Ганжа.

Гнів, подив, сум'яття промайнули у Мартиних очах, затремтіли високі, шовковистою травицею встелені брови. Та відразу ж звела їх у пряменький шнурочок і, відчайдушно пострілюючи очима, низенько вклонилася, аж коси торкнулися долівки:

- Здрастуй, мій голубе, здрастуй! Спасибі ж тобі, що не забув, завітав до моєї убогої хати! Та чого ж стоїш? Бери мерщій кочергу та й скач, Васильку, до мене: я вже тебе і без калача пригорну та поцілую!..

Ганжа тільки бровою повів - парубків так і видуло з хати! А дівчата шамоть-шамоть та за ними! І всі оті п'яні веселощі потяглися услід - сумовитою, осиротілою пусткою враз дихнула удовина оселя.

І Марта вже не посміхається; якийсь здогад, якесь боязке сподіваннячко зарожевіло в її очах, трепетно лягло на вуста.

Кинула чарку, пожбурила віхоть, метнулась за ковдрою та й давай завішувати вікно.

- Що ти робиш, Марто?

- Я зараз. Васильку... Зараз...

І дроз б'є її тіло. І тремтять, не слухаються її руки: ковдра зсувається та й зсувається із вікна - не зависа на цвяшках.

- Облиш оте, Марто. Не за тим я прийшов.

Мартині руки зламано опадають донизу. Сповзають по лутках долонями, хочуть затриматись, та не

можуть. І вже з тихим шелестом лягає їй під ноги ковдра, стелиться зів'ялим, прибитим памороззю листком. Обертається повільно, наче зі сну вириваючись, обличчя її вже не пашить радісно-чекальним вогнем, випаленою тугою повняться очі. Отим попільцем, що присипле, пригасить яку завгодно жарину.

- Так чого ж ти прийшов? - І голос у неї вже не дзвінкий, а охриплий, посірілий, змучений.

- Хочу поговорити з тобою серйозно. Тільки не знаю, чи вдасться...

- Чого ж?

- Бо ти п'яна, Марто.

- А тобі це диво, Васильку? - запитує Марта, підступаючи до нього. - За ці три роки міг би і звикнути. То п'яна од щастя була, тепер - од горя.

- Я серйозно, Марто, - перебива Ганжа.

Та Марта раптом обхоплює його за шию гарячими, мовби з вогню вихопленими, руками, тулиться жагучим, зголоднілим тілом, тягнеться очима до його очей, губами до його губів, шепоче, немов у забутті:

- Васильку, любий, хороший... Кинь її, кинь! Що ти знайшов у ній? Чим вона тебе приворожила? Та чи вона тебе так полюбить, так приголубить, як я?..

Застуканий зненацька. Василь одриває, розводить її руки, вивільняється з обіймів:

- Марто, облиш! Марто!..

Аж тоді, як одступив до порога, ще й надів картуза, наче картуз отой мав захистити од молодиці, лишень тоді трохи отямилась Марта.

- Не хочеш... А я, дурна, все надіялась. Чекала... Думала: прийдеш...

- Бачиш, прийшов, - невесело мовив Ганжа.

- Краще б ти й не приходив!

- Я б, Марто, і не приходив - сама в тому винна.

- Я винна?! Я?

- Марто, чи не пора тобі вже одуматись? Навіщо ти робиш із себе посміховисько на всеньке село?

- А яке мені діло до села?

- Сором, Марто, таке витворяти!

- А що мені, черницею жити? Сам пристроївся, а мене - в монастир?!

- Хоч на дітей своїх оглянься, Марто. Як вони про тебе думатимуть, коли виростуть?

- Зась тобі до моїх дітей! Наплodi собі з отією стриженою хвойдою та й панькайся з ними, а я своїм сама раду дам!

- Послухайся доброго слова: схаменись, поки не пізно.

- Схаменутись?.. І не подумаю! Всю себе за димом розвію! Всю!.. В горілці втоплюся! В любощах задушуся! А тоді - пропадай усе пропадом!..

Не вдалася серйозна розмова із Мартою. Почалася з крику - криком скінчилася. Хряснув Ганжа спересердя дверима та й подався з двору.

А все ж відвідини не минули безслідно: після того Марту не бачили більше коло сільбуду. Даремно прокрадалися парубки на завмерле подвір'я, стукали в неосвітлені вікна: ніхто не озивався, не одчиняв поспіхом двері, не стрічав бентежним смішком.

Згодом селом поповз поголос: Марта злигалася з Іва-
сютами.

Пішла на хутір Іваськи, незвана, некликана, довго стояла біля воріт, аж поки на собачий гавкіт вийшов Іван. Придивився, впізнав, пішов непоквапом, гримнувши по дорозі на пса.

- Добридень, Іване!

- Здра... - озвався Іван, дивлячись мимо Марти у степ. - Чого вам?

- Батько дома?

- Та дома.

- То, може, ти хоч у двір пустиш? Чи отак і стоятимемо до самого вечора?

Іван неохоче відчинив хвіртку.

- Заждіть, я собаку притримаю... Та цить ти, дияволе!

Лукава усмішка на мить ворухнула Мартині уста: догадувалась, чому Іван так непривітно її зустріча. Та що ж подієш, Іванку: всім не вгодиш, на всіх не настачишся! Вона опасливо обходить рудого чорта, що аж харчить, видираючись з Іванових рук, швиденько прослизає у сіни. Аж тут відчуває себе в безпеці і, не чекаючи на Івана, відчиня хатні двері:

- Доброго здоровлячка! Хліб та сіль!

Бо там саме підвечерювали: чистили круто зварені крашанки, тикали в сіль, неспіхом несли до рота. Оксен їв із таким видом, що важко було довідатися, подобається йому ота їжа чи ні. На Альошиному ж обличчі гуляла неприхована відраза: відколи мачуха залишила хутір, крашанки стали

основною поживою Івасют. Наварювали відразу сотню, не менше, щоб не возитися щодня біля печі, давилися перевареними, синюшними крашанками вранці, в обід і увечері, й Альошці здавалося, що він отак з крашанкою у роті й помре. Забачивши Марту, Оксен відклав надкушену крашанку, привітно відповів:

- Доброго, Марто, і вам! Сідайте до столу!

- Дякую, я не голодна, - запишалася Марта.

- То посидьте хоч так: в ногах правди немає.

Марта тернула по лаві рукою, примостилася на краєчку, щоб не прим'яти спідницю.

- То ви довечерюйте, я посидю. У мене не горить.

- Яка там, Марто, вечеря! - мовив скрушно Оксен. - Оце, як бачите, нема жінки у хаті, то й приготувати нікому. Як пішла од нас господиня... За які гріхи, Господи...

За час, що минув з того дня, коли Таня покинула хутір, невпізнанно змінився Оксен: згорбився, постарів, ще більше посивів, полиноюю гіркотою наповнились очі. Наче Таня, збираючись, ув'язала у вузол і рештки його молодості та й занесла із собою.

«О-хо-хо! - зітхає про себе Марта. - Бач, як скрутило людину! Видать, таки любив... Авжеж, любив... А ти не любила?..» І глузливою манною перед очима - Василь. Марта аж головою струснула, проганяючи лиху ту личину. А Оксен, дожувавши крашанку, обтер долонею вуса, перехрестився до образів, запитав:

- Так що вас, Марто, до нас привело?

- Привела біда моя, дядьку Оксене. Самі знаєте, як самотній жінці живеться: кому тільки не ліньки, той і глумиться...

- Бога, Бога забуваємо, - хита головою Оксен.

- А тут іще поле треба орати...

- Ну, про це вже вам нічого бідкатись, Марто, - діткнув молодичку Оксен. - Ви ж у ТОЗі!

- А нехай він згорить, той ТОЗ! - так і вибухнула Марта. - Щоб він у прірву провалився! Вмиратиму, а не піду до них кланятись! І ноги їхньої на моєму полі не буде!

Оксен добре знає, чия рука розпалила той гнів. Догадувався також, що привело Марту до нього. Однак мовчав - чекав, поки вона скаже сама.

- То я оце й прийшла до вас, дядьку Оксене, - вже іншим, спокійнішим голосом продовжує Марта.

- Спасибі, що не погордувала, гостям завжди раді, - гне свою лінію Оксен. - Тільки я ніяк не збагну,

чим можу допомогти.

- Зоріть мені поле, дядьку Оксене. А я вже якось вам віддячу!

- Що ви! Що ви!.. - аж руками замахав Оксен. - Мені й так он за Остапове очі виймають. Пожальві, бач, людину, на поміч прийшов, а що з того вийшло? Що в Остапа заробив - усе віддав, та ще й зверх того накиннули... Тепер, Марто, такі часи, що за твоє добре серце з тебе ж і шкуру здеруть...

- Так то ж ви брали в оренду, а ми з вами по добрій згоді. Та хай лишень спробують, я їм очі повидираю!

«А повидирає! - поглядає на молодицю Оксен. - Це така, що попадись під гарячу руку - й онукам закажеш!.. Та й Ганжа не стане чіплятися: побоїться зайвого поголосу».

Однак не каже поки що Марті нічого певного. За останні роки навчився Оксен обережності: сім разів міряти, раз одрізати.

- Ви, Марто, завтра зайдіть. А я ще з синами пораюся та тоді вже й скажу.

- Завтра, то й завтра, - погоджується Марта. - Тіки ви, дядьку Оксене, не бійтесь: я ще нікого не підводила.

Повеселіла, звелася, обвела поглядом хату: боже правий, що робиться! Неметено, неприбрано, все жужмом, все накидом - аж голосить за хазяйкою! В Марти так і засвербіли долоні за віником, за ганчіркою, за віхтем.

- А що я вам, дядьку, скажу: прийду я до вас завтра уранці. Згодитесь чи не згодитесь, а я дам якийсь лад у вашій хаті.

«Отак воно: чужі люди жаліють, а свої одвертаються. Ех, Таню, Таню, не побоялась ти Бога! А Бог усе бачить, не забуває нічого...»

Провів Марту аж до воріт і, коли вона вийшла із двору, гукнув їй услід:

- Почекайте-но, Марто!

Кинувся підтюпцем у сад, нарвав у картуз зимового сорту яблук (не падалиць, не червивих, із гілок обривав, вибирав щонайкращі), поніс молодиці:

- А підставляйте-но пелену! - Та її витрусив усі до одного. - Оце вашим діткам гостинець!

Перед сном же молився довго і палко. Благав Бога, аби знову прихилив своє серце до нього, аз недостойного, не одвернувся в тяжку хвилину. Ліг у холодну, осиротілу постіль і довго не міг заснути: все думав про невірну дружину. Розтруїла, роз'ятрила ж бо Марта, сама того не бажаючи, ще як слід не загоєну рану. І ось воно і болить, і пече, і стискає за горло: «Чужі жінки жаліють, а своя...»

І перед очима, як жива, - Таня. В старенькому приношеному платті, така, якою щодня її бачив.

Коли довідався про втечу, вирішив: не поїде! Не проситиме, не кланятиметься, пішла - хай іде. Схаменеться, та пізно буде! Вірив: Бог не простить їй гріховного вчинку, покарає за ганьбу, за біль, за підступність. І тоді вона сама прийде на хутір, упокорена, зламана, упаде йому в ноги: «Чоловіче, прости!» - «Бог простить, а я на тебе серця не маю, - відповідь тоді він та й підніме Таню із землі. - Хто без гріха, той хай кине у тебе камінь. Я ж тебе, Таню, не осуджую». Розчавлена, вбита його добротою, схилиться Таня, не сміючи глянути на нього, стрітись очима. І нестиме велику провину свою аж до могили...

Отакі солодкі серцю картини приходили не раз Оксенові, та від Тані - ні слуху ні духу. Пішла і ніби викинула із своєї пам'яті і хутір, і чоловіка. Два тижні чекав дружину Оксен, а на третій не витримав: запряг ізранку Мушку, сів на бричку.

- Тату, куди? - вибіг з хати Іван.

- В Хоролівку, - ховаючи од сина очі, відповів Оксен.

- Ми ж збирались до млина ниньки їхати: хліба ж удома немає!

- Поїдемо завтра: я до вечора повернусь, - та лясь по Мушці батогом, наче тікав од сина.

Всю дорогу думав про Таню. І чим ближче під'їжджав до Хоролівки, тим більше хвилювався: не знав, що скаже дружині, як зустрінуться. Як її переконати, ублагати повернутись додому. Адже без неї йому й життя - не життя.

«Якщо в тебе, Таню, ще лишилася хоч крихітка жалю до мене... Бо чим я завинив перед тобою? Нічого ж для тебе не жалів... Ох, Таню, Таню, не маєш ти Бога у серці!..»

Осеся Світличних зустріла його освітленими вікнами, новими штахетами: видно було, що люди тут жили – не дуже журились. Оксеніві аж образливо стало за ошатливий цей вид: згадав свою запущену хату. Зупинився біля воріт, зліз із брички, не родичем – чужим-чужаницею постукав у ворота: вийди, Таню, та відчини, якщо не забула!

Однак не Таня вийшла зустрічати гостя. Вискочила сестра на ганок. Впізнала, ахнула, побігла до нього:

– Братику! Братику!..

Оксеніві в серце ударив отой вигук, пронесений Олесею з дитинства. З того дня, коли стояла замерзлим журавликом біля колодязя, виглядаючи його ласки. І він одразу ж простив сестрі й Федька, й утечу, і всю ганьбу, що звалилася потім на нього. Простив, обійняв, провів пестливо рукою по схиленій білявій голівці.

– Як ви, братику, подалися! – жалісливо мовила Олеся, дивлячись на Оксена повними усміху й сліз очима.

– Від чого ж мені, сестро, молодіти, – відповів гірко Оксен. – Кидають мене, як стару собаку. Кому він потрібен... Одгавкав своє...

Олеся й на себе прийняла той докір: опустила очі, знітилась.

– Удома... Таня? – запитав нарешті Оксен.

– Вдома, братику.

– То, може, покличеш?

Олеся чогось мнеться, нерішуче поглядає на брата.

– Так, може, ви до хати зайдете? – врешті говорить вона. – Я ворота зараз одчиню.

– Не треба. Хай Таня вийде: вона, як захоче, то й ворота одчинить...

Олеся потупцялася, потупцялася та й пішла до хати. Тані довго не було. Оксеніві вже аж ноги заболіли стояти, коли широко відчинилися двері й вийшов Федір.

– А-а, зятьок дорогий! Що ж ти стоїш, як засватаний?

От кому ні печалі, ні сліз! І роки не в роки. Такий же, як і був, анітрохи не змінився: грає на всю щоку рум'янцем, світить веселими зубами з-під лискучих вусів. Підійшов, розчинив поширше ворота, став ізбоку намальованою цяцею: сатинова сорочка як не трісне на грудях, нове галіфе із синьої діагоналі, чорними дзеркалами хромові чоботи, чорна парубоцька чуприна, чорні веселі очі під зовсім уже чорнющими широкими та густими бровами. А губи, соковиті, червоні, так і лізуть ув очі, так і просяться до поцілунку!

– Я до Тані... – почав був Оксен, та хіба ж можна у чомусь перебалакати Федька!

– А ми що, не родичі?.. Ну, здоров, здоров, давай твою натруджену руку! – та лясь щосили долонею об Оксенову. Ну, їй-богу ж, циган на ярмарку, що торгує коня!

Ще й обійняв – дихнув на Оксена отим, що після нього доброму християнинові завжди закусити охота.

– Заходь, брате, заводь свою шкапу!

Що лишилося робити Оксеніві? Не сваритися ж із оцим баламутою! Розпрігши Мушку, зайшов до хати. Ще на порозі зняв картуза, пошукав очима ікони, але ікон не було. Натомість із великого портрета сердито дивилася на нього якась бородата личина.

Оксеніві аж моторошно стало, він уже й не радий, що зайшов, він би й повернув швиденько надвір і там діждався б дружини, так Федько ж не одступається: бере за лікоть та й тягне до столу.

– Ану, сідай, дорогий гостю! – і в іншу кімнату, в напіввідчинені двері: – Мамо, а дайте нам щось перекусити! – А тоді вже до невидимої Олесі: – Жінко, тягни оту пляшку, що учора від мене сховала!

«Командує, як у себе в міліції. Ох, гріхи наші, гріхи! – нищечком хреститься Оксен та й сідає до столу, наче під шибеницю. – Пом'яни, Господи, царя Давида і всю кротость його!..»

Несучи сковороду з яечнею, зайшла Танина мати. Вона звично постогнувала, трясла сивою головою, човгала опухлими, налитими важкою водою ногами.

– Ох!.. Ох!.. Доброго здоров'я, Оксене!

Той швиденько схопився, шанобливо припав до набряклої, аж синьої руки, запитав, як у мами здоров'я.

– Яке там здоров'я! Одвернувся од мене Бог, не забирає до себе... Ох... Ох...

Та й почовгала геть. Про Таню ж – ані слова.

Вскочила розчервоніла Олеся, освітила брата ласкавим усміхом, поставила на стіл літрову пляшку з горілкою, дві пузаті чарки. І теж – ні згадки про Таню! Наче її тут і не було. Немов її тут і не знають.

Оксен сидить болісно напружений, прислухається, жде: ось-ось залунають поспішливі кроки дружини, – завжди ж ішла, наче кудись запізнювалась, – поглядає то на одні двері, то на другі, а Федько вже наливає чарки:

– Твоє здоров'я, друзяко!

– То, може, й Олесі налейте, – оглядається безпорадно Оксен. – Та й... Таню покличте...

– Е, що бабів сюди кликати: тільки харч переводити! – заперечив Федько. – Та пий, не принохуйся: вона не отруєна!

Хоч не хоч, а треба пити.

Гаряче потекло по жилах, зашуміло в голові, хистким туманцем огорнулися всі речі. А Федько вже наливає по другій, бо хто після першої закушує, того колись посилали овечі бурубашки гризти.

Оксен уже не відмовлявся: знав, що нічого не pomoже. Покірно випив і другу, ухопив виделку, став наминати яечню, ловити зарум'янені шматочки сала – більше смерті боявся сп'яніти: що ж тоді робитиме, як вийде Таня?

Але Таня не появлялася. Замість неї Федько обіймає Оксена за плечі, нахиляє до нього червоне обличчя:

– Ось послухай, братухо, що я тобі пораджу: плюнь ти на Таньку!

– Як плюнути! Що ви таке кажете, Федоре!

– А отак! – плюнув Федько на підлогу та й розтер підшвою, – Плюнь, розітри і забудь! Не для тебе вона.

– Як не для мене? – пробує визволитись із Федькових обіймів Оксен. – Коли вона мені Богом дана...

– Е, яким там Богом! Хіба бог жінок дає? Чорт, а не Бог нам їх присватує. Та й не таку тобі жінку треба, Оксене. Ти «Декамерона» читав?

– Як не таку? – аж стогне Оксен. – Що ви таке кажете, Федоре!

– Є така розумна книга «Де-ка-ме-рон», – товче своє Федір. – Щитай, як Біблія. Так там описано, яка тобі жінка підійде до пари. Щоб ніч переспав, а на ранок хвоста причепив – та і в плуга. На ніч – жінка, на день – кобила...

– Свят, свят, свят, – хреститься перелякано Оксен на оті нечестиві слова.

– І не жди, й не надійся: вона не вийде до тебе. Так що забудь, чоловіче, й доріжку до неї...

Аж тепер розкумекав Оксен, чому така розгублена була Олеся, чому уникала стрічатися з ним поглядом Танина мати. Пекучою отрутою розлилася по тілу випита горілка, здушила, скрутила так, що ні дихнути, ні застогнати.

– Та чого ти так побілів? – аж злякався Федько. – Може, вип'єш води?.. Олесю, подай-но води!

Оксен робить такий жест, наче відштовхує невидимий кухоль: Бог із нею, із вашою водою! Спасибі, вгостили... Так пригостили, то й світ став немилий!

- Знаця, не хоче виходити?

- Не хоче, братухо...

Щосили стримуючи сльози, що накіпали на очі, ображено запитав:

- То, може, хоч Андрійка покажете? Хоч рідного сина...

- Нема, братухо, й Андрійка, - скрушно розводить руками Світличний. - Як побачила тебе у вікно, як ухопила на руки дитину: ти в одні двері, а вона - в другі. Подалася кудись у місто - шукай тепер вітра в полі!

- Що ж, спасибі й на цьому...

Оксен хоче звестися - відмовляють ноги. Чи то пересидів, чи горілка ударила, тільки стали вони, мов дерев'яні: тремтять, зламуються у колінах, не хочуть нести хазяїна.

- А ти посидь, посидь... - вмовляє його Федько. - Ось вип'ємо ще по одній, погладимо дорогу. Та не побивайся за нею: їй-бо, жінки й понюшки не варті!..

Оксен врешті знаходить у собі сили відірватись од столу. Дякує за хліб-сіль, за ласку.

- Братику, ви ж приїжджайте, не забувайте... Коли ми ще побачимось, братику?.. - тихо плаче Олеся.

«На тому світі, сестро», - хотів відповісти Оксен, бо знав, що більше й ноги його не буде в оцій хаті. Та стримався, тремтячими руками надіваючи картуза, відказав:

- Як Бог дасть, то ще побачимось. Прощай, сестро...

Федько провів Оксена аж за ворота, помахав услід рукою.

Тільки Оксен вже не бачив того прощального жесту: як сів, як одвернувся, так і не оглянувся до самого хутора.

А заїхав у двір, побачив старшого сина, що саме вийшов із корівника, не витримав - поскаржився, скліпуючи набряклими повіками:

- Покинула нас мати, Іване.

Стояв згорблений, старий, якийсь аж нижчий на зріст, чекав утіхи, ласкавого слова. Й Іван, ображений за батька, обпалений жалем до нього, лютою відразою до мачухи, дзвінко відповів:

- Яка вона нам мати! Жили без неї і жити будемо! І вам, тату, не журитись - радіти треба, що її спекались...

Не цих слів чекав Оксен - не принесли вони йому втіхи. Побрів у хату, поскарживсь Альошці:

- Покинула нас мати, Альошо.

Апьоша заморгав-заморгав світлими віями, жалісливо подивився на тата: цей все віддасть, аби втішити батька. І Оксенові трохи відлягло од серця. Поклав руку на худі синові плечі, сердечно сказав:

- Будемо молитися Богові, щоб змилосердився над нами... - А вже у ліжкові, в отій холодній самотній постелі, думав Оксен, що ніколи не зможе простити дружині оцього дня. Ніколи. Довіку...

Отакі невеселі спогади розбудила, сама того не бажаючи, Марта. І Оксен довго не спав, заколисуючи невігойну образу, наче злу, неспокійну дитину.

Марта прийшла, як і обіцяла, наступного дня, щойно сонце освітило скупими променями вкриті першою осінньою памороззю трави й кущі. Постукала у ворота, весело погукала:

- Хазяїни, одчиняйте!

І за якийсь час ожила, освітилась Івасютина хата, заклубочила сизий димок до блідого неба. Зголодніла піч пожадливо жерла солому, гоготіла, ковтаючи чавуни та горнята, а згодом лише посапувала задоволено й сонно ситим теплом. Той теплий дух котився по хаті ласкавими хвилями, лягав на шибки дрібною росичкою, і сонячні промені вигравали на вікнах веселковими спалахами. Приємно, затишно: що то значить жіноча рука!

Снідали, як давно вже не снідали: наварила Марта такого кулешу, що й за вуха не відтягнеш! Альошка тільки сопів, возячи ложкою смачну паруючу юшку, і худенька потилиця його аж світилась

од насолоди. От тільки хліб хоч на стіл не подавай: глевкий, черствий, затверділий, – розмочуй його чи в ступі товчи, толк один!

Але й тут Марта збирається дати раду:

– Дядьку Оксене, у вас борошно є? А кисле тісто?.. То врубайте мені трохи дровець, я свіжого хліба напечу.

«Бач, уже й командує!» – поглядає скося на молодицю Іван, але нічого не каже.

А Марта, вирядивши після сніданку чоловіків, заходилася порядкувати в хаті. Все повиносила, повитрушувала, порозвішувала на кілках, вимела, змазала долівку, повитирала засиджені мухами шибки. І вже перед обідом швиденько зібралася додому:

– Треба ж і своїм пущьвіркам раду дати.

– Та ви, Марто, хоч пообідайте з нами, – затримував її Оксен. – А то напекли, наварили, а самі й не попробуєте!

– Ніколи, дядьку Оксене: мої ж іще ждуть! А ви вже увечері корови не мучте: я прибіжу та й видною...

Та й майнула через леваду додому.

«От жінка! – розчулено дивився услід їй Оксен. – Отаку якби Йванові! Коли б то вона була не молодицею, а дівкою, то можна було б і сватів засилати. Що бідна... Так нащо тепер оте добро! Аби не ледача та здорова, а те, що з бідного роду, мо', й краще: менше очі колотимуть, не такі заavidки їстимуть... А мо', й справді посватать Івана? Діти?.. Що діти?.. Старша? Та хіба ж у неї на виду написано, наскільки вона старша? От тіки чутки про неї погані... З тим плуталася, з тим тягалась... Та й на це можна заплющити очі. Свята Магдалина он яка блудниця була! Тіки ж Іван не захоче!.. Бродить, вигляда якусь кралю... Я вже у його роки давно був жонатий. Тато покійні не дивилися, волі не давали. Позвали, сказали: «Одягнися в празникове – поїдеш із старостами Варку сватати!» Я й поїхав. Спробував би не послухатись! Хоч і не бачив Варки до цього, не знав, хто вона й звідки... А цей не піде, не послухається... А хай би спробувала колись утекти отак жінка, як од мене втекла! Боже, Боже, чи ти вже не бачиш, що на світі коїться... – І, злякавшись цього богохульного закиду, перелякано захрестився: – Господи, прости! Помилуй мя, Господи, сам-бо не знаю, що і сказав!..»

Марта навідалась увечері. Прийшла й на другий день, і третього. Ходила щодня. Варила їсти, поралась біля худоби, а потім заходилась мазати хату, вибілила стіни, всіяла піч барвистими пишними квітами, обвела призьбу червоною охрою, ще й похвалялася, як дасть Бог діждаться весни, висадити довкола квіти: «Отоді вже, дядьку Оксене, і у вас буде по-людськи!»

А потім збрала всю білизну, всі оті заношені до чорного сорочки та підштаники, запилені рушники та заяложені втиральники, що їх уже, здавалося, не допаришся, ні доперешся, та й поперла на кладку – на чисту водицю, на цікаві очі жінок.

– Марто! Гов, Марто!.. Чи то вже твої сини повиростали, що такі штани довгі носять?

– Довгий твій, Варко, язик! Дивись, щоб тобі його не вкоротили!

– Хто ж це його укоротить? Чи не ти часом?

– А хоть би і я!

– Ов-ва!

– Повакай, повакай! Ось як улушу праником – заціпить ураз!

А сорочки аж свистять під руками, бо розмова розмовою, а робота роботою. І праник не для того, звичайно, щоб вибивати зайву цікавість із жіночих голів. Хоч і варто було б! Тож миготить він, як несамовитий, в дужих Мартиних руках, пранцює штани чи сорочку, аж бризки на всі боки летять!

– Марто, а то правда, що ти до Івасют переходиш? – пробують під'їхати з іншого боку жінки.

– А чого б їй і не перейти? – підпрягається інша. – Люди вони порядні, богомільні та роботящі.

– От тільки до кого?..

– Як то до кого?

– Та до старого, до Йвана чи до Альошки? Чи, може, до всіх разом?

– Тьху, безсоромниці! Побоялися б Бога! – плюється ота, що заступилась за Марту.

Сміються жінки, усміхається й Марта: хай патякають, хіба їй це в первину! «Перемивайте, дорогенькі, мої кісточки – біліші будуть! А от як і справді оженю на собі хоть би й Івана, то не одна із вас язика прикусить! Та й Василь ще поплаче за мною...»

Отакими думками тішиться Марта, зовсім не зважаючи на людські пересуди. Бо люди як люди: завжди на місці, коли треба осудити, огудити, похитать головою. А от щоб допомогти, підставити плечі, коли важкою колодою навалиться доля... Де ви тоді всі діваєтесь, добрі сусідоньки, ласкаві порадики, щедрі обіцяльники? Якими вітрами здуває вас з-перед очей? Так шпарко здуває, що кричи, хоч голос порви – ніхто не озветься!.. Тож не лізьте до Марти зі своїми порадами, з нещирим своїм співчуттям: вона сама дасть собі раду.

Ув'язує важкенький вузлище, аж ряднина тріщить: ану, хто із вас отакий піднесе?

- Тобі, Марто, піддати?

- Дякую, обійдуся сама! То вже ви піддавайте одна одній, якщо такі недолугі!

Схопила вузол, напнулася тугим тілом – закинула за спину. Понесла, мов граючись.

Жінки тільки роти пороззявляли: чорт, а не молодиця! Ні, везе-таки Івасютам: що не приб'ється до їхнього двору, все в руку!

Івасюти і справді задоволені Мартою.

- Сам Бог її нам послав! – вихваляв Оксен молодицю. – Не знаю, що ми без неї й робили б...

І вже не вагався: орати чи не орати. Діждалися гожої днини та й виїхали на Мартині поле. І Марта, ув'язавши обід, несла через село, хвалилася кожному стрічному:

- Оце несу своїм ораликам їсти, та боюся, щоб не спізнитися; орють же з раннього ранку!

- І добре, Марто, орють?

- Підіть подивіться! Куди тим задрипанцям...

- Яким це задрипанцям? – вдають, що не розуміють, лукаві дядьки.

- А отим, що у ТОЗІ?

Ганжа, коли почув, аж потемнів на обличчі: не чекав такого од Марти! Хіба не зорали їй запущене поле, хіба не засіяли узятим у держави зерном, хіба не скошили та не змолотили? І хто ж, як не Марта, їм усім дякувала, так дякувала, що й слів не знаходила! «Ех, Марто, Марто! Сама собі петельку в'яжеш...» Бо вже Володька, не вагаючись, заносить Марту в «підкуркульниці», в «куркульські полигачі» та й напосідається на Ганжу, щоб позбавити її права голосу.

- А якщо вам, дядьку Василю, не той... То ви кудись на день поїдьте. До району, чи що... А ми без вас тут самі провернемо. Кільце в губу їй устави́мо, щоб не рила супроти радянської влади!

Чуєш, Марто?

- А йдіть ви під три чорти! – ріже Марта на всі умовляння. – Хай своїм жінкам повставляють!.. Відчепіться, не лізьте до мене – я зі своєю долею сама якось вправлюсь!..

- Смілива, Марто, ви жінка! – аж хитав головою Оксен. – Не боїтесь отих навіжених.

- Пхі, чого їх боятись. Мені й сам чорт із рогами теперечки не страшний!

Оксен аж завмирав при згадці про нечистого. «Прости їй, Господи, сама-бо не віда, що меле!»

- Глядіть, Марто, аби вони вам щось не накоїли! – застерігав молодицю.

Про себе ж нищечком думав: «А й справді, чого їй боятись? Біднячка ж... Чоловік на війні загинув... То що вони їй пороблять? Та нічого!..» І, повеселілий, дякував Богові, що прислав їм отаку помічницю.

І можна було б жити Оксенові – не нарікати на Бога. Обробляти свій лан, поратися по хазяйству, помагати Марті (ми – вам, ви – нам), а в неділю, по тижневій важкій праці, їхать до церкви, щоб, повернувшись після служби Божої, відпочивати в домашньому затишку.

Оженився б Іван, а там і Альошка, привели б роботящих невісток, і, гляди, отак років за два, перевалившись через високий поріг, викотилися б на двір малі Івасютенки: всі як один, у діда-прадіда, в невмирущий, жадібний до роботи, чіпкий до життя рід Івасют.

Можна б...

Тільки ж знову на чистому обрії похмурими хмарами збиралися тривожні чутки, і холодні моторошні тіні скрадалися полями, з усіх сторін облягаючи хутір.

Ще на початку літа щовечора миготіли сухі блискавиці. Не було ні хмар, ані грому, а вони спалахували при самій землі, беззвучні та лиховісні. Завмирала напружена тиша над хутором, а дерева в тих спалахах чорніли, мовби обвуглені.

Оксен виходив у двір, дивився із страхом: зроду-віку не бачив такого! Хрестився перелякано, молив Бога заступитися та помилувати, а на обрії миготіло та й миготіло, наче хтось, лихий, упертий, затявся підпалити небо та все кресав у велетенське кресало.

Перегоріли блискавиці – півнем запіяла курка. Злетіла серед білого дня на пліт, залопотіла крилами, витягла в бік хати шияку, викочуючи від натуги круглі безтямні очі, таким відьомським «кукуруіку» прокричала в Оксенові вуха, що у нього враз підігнулись коліна, стерпла душа. Ловили ту курку гуртом: гублячи пір'я, відчайдушно кудкудакаючи, металася вона широким подвір'ям, а за нею – троє Івасют. Врешті вдалося загнати в глухий закуток поміж коморою й хлівом, накрити піджаком.

Іван схопив за голову – хотів звернути, та Оксен не дав: ще від матері чув, що треба робити, аби прогнати біду, що її накликала оця вража личина.

Весь день пролежала зв'язана курка в коморі під решетом, а надвечір прийшла баба Горпина, покликана Мартою: вся у чорному, очі гостренькі, рот – вузликом. Оксен увивався біля неї, не знаючи, куди її посадити, чим і пригостити, та вона відвела його сухою рукою: не треба, не час. Стала посеред хати обличчям до божниці, перехрестилася широким хрестом, вклонилася, переламавшись у стані, й сказала:

– Несіть курку.

Курка очманіло билася в Іванових руках, хрипко скрикувала, розтуляла широко дзьоба. Баба Горпина взяла її з Іванових рук, хукнула в дзьоба, для чогось постудила в пір'я. І птиця затихла, тільки скліпувала червоними, кров'ю налитими очима.

– Принесіть сокиру!

Внесли сокиру. Тоді вона перехопила курку за голову й лапи, розтягнула, що було сил. Курка здавлено крикнула, замолотила щосили крилами, але баба не зважала на те: міряла нею лавку від мисника до образів, щось стиха примовляючи. Дійшла до стіни: зозуляста вся не вміщалася – впиралась лапами. Тоді баба відміряла нігтем, скільки було зайвого, наказала Оксенові:

– Рубайте!

Оксен цюкнув сокирою так, наче не курка – сама напасть лежала на лаві, розпластана за голову й ноги. Дико скрикнула обезножена птиця, забилася, роздираючи дзьоба, а баба сказала:

– А теперечки закопайте на леваді, за городом. Та глибоченько закопуйте, щоб не вибралась біда!

Іван вибехкав яку – сам ледь виліз, кинув нещасну курку на дно, пожбурихав услід відрубані ноги, засипав, ще й утоптав зверху чобітьми: хай спробує вигребтись!

Та, видать, не вся біда лягла в оту яму: якраз перед жнивими тріснув сволок. Серед ночі прокинувся Оксен: здалося, що хтось недалеко випалив із рушниці. Полежав, послухав: скрізь було тихо, навіть собака не гавкав, і Оксен, подумавши, що то причулось зі сну, знову заснув.

Біду перший помітив Альошка:

– Тату, у нас сволок тріснув!

Обмерлий Оксен підтюпцем побіг до хати. Так і є: тріснув! Глибока звивиста тріщина побігла вздовж сволока від краю до краю.

– І-і-і ти, Господи! – аж за голову вхопився Оксен. В той день уже нічого не робили.

Поїхав Оксен до церкви, насилу вблагав натомленого батюшку приїхати та окропити хату святою водою. І хоч батюшка добре-таки помахав кропилом, ще й відправив молебень, спокій так і не повернувся до Оксена: сволок нависав над ним і вдень і вночі.

А тут іще заїхав давній знайомий Овсій Євдокименко – статечний господар із далекого хутора, а по-нинішньому – теж куркуль. Познайомилися вони в покійного отця Віталія ще перед революцією, стрічалися потім не раз біля церкви, гомоніли про врожай, про погоду та ціни на хліб, але ні Оксен у Овсія не був, ні Овсій у Оксена, хоч щоразу запрошували один одного в гості. А це, видно,

припекло Овсієві, що згадав та й прикотив.

Гість був на голову вищий Оксена, худий та кістлявий, а на обличчі його наче чорти горох молотили: ще парубком підчепив десь віспу, і вона подзьобала йому весь вид. Пізніше, коли одружився та виділився на хутір, налетів на нього посеред поля вихор, засипав супіском очі. З того часу не розставався з хустиною: пекли вони, сльозилися вічно, а після сну злипалися так, що важко було і продерти. Десять років збирається до лікаря, та все не вибере часу.

Ось і зараз сидить при столі, витирає брудною ганчіркою очі, скліпує червоними набряклими повіками.

- У вас, Оксене, видать, іще тихо та мирно. А нас уже тиснуть, аж ребра тріщать!

На столі - недопита горілка, сало й цибуля, пиріжки із картоплею і сметана в глибокій мисці: слава Богу, було чим вгостити людину, про все Марта подбала.

- Та де там мирно, - заперечує Оксен. - Скуштували б ви, Овсію, цього миру, не те заспівали б!

- Е, не грішіть на Бога, Оксене, не грішіть! - стоїть на своєму Овсій. - У вас хоть у сільраді люди як люди, а наші вже зовсім показалися: доброму господареві й дихнути не дають. Так уже душать, так душать, що хоть з високого берега у річку... Оце нещодавно приїхав із району секретар сільради, привіз купу позик, кинув голові на стіл: «Щоб до завтрього все роздали!» То голова - що? Думаєте, розіклав на все село, на всіх порівну?.. Еге ж, тримайте кишеню! Склали список, хто заможніший, накинули на кожного ті облігації. І пішла шура-бура селом.

- А що ви, Овсію, од них хочете? Ви б хотіли, щоб собака млинці пік, а він тістом поїсть...

- Собаки, справжнісінькі собаки! - витирає очі Овсій. - Все рвуть, все кусають, ще й огризатися не смій. Як що, так зразу: «Мовчи, а то затарабаню під суд!» Все ходить та шукає сучка в очереті: кого б іще в куркулі пошити. А як пошиють, щитай, пропав! Так тебе податками придушать, що й не ворухнешся...

Із співчуттям слухає Оксен скаргу гостя: те ж саме і в нього. Посіяв минулого року у себе і на орендованій, вродило нічого собі, можна б жити та Бога хвалити. Здав честь честю увесь податок, що по закону належало. Та не встиг одвезти останній мішок, як знову кличуть до сільради: «Тобі ще двісті пудів здати належиться...» - «Та я ж здав, ось-ось і квитанції!» Так Ганжа і дивитися не став. «Чого тичеш межі очі - не сліпий! Про той хліб ми знаємо, а тепер ще двісті пудів вези!» Зціпивши зуби, насипав знову в мішки. Одвіз. Здав. Од серця відірвав. Лишилося тільки-тільки до нового хліба дожити та на посів. А з сільради ще й погрожують: «Не задумай скорочувати площу посіву - провіримо!» Дожився: не волен уже й сіяти, що тобі треба і скільки треба. Вже й полю своєму не радий.

«О-хо-хо! Нема правди на світі, та вже, мабуть, і не буде!» А все ж пробує утішити гостя. Не так для нього, як для самого себе промовляє слова утіхи:

- Та не дуже журіться, Овсію, може ж, якимось і перечасуємо лиху цю годину!

- Еге ж, наставляйте кишеню! - заперечує Овсій. - Так вони вам і дадуть часувати! Не до того йдеться, Оксене...

- До чого ж?

- Ви що, газет не читаете?

- Ніколи мені їх читати.

- То й даремно. А там, Оксене, все про нас наперед наворожено: будуть ліквідувати як клясу!

- Як ліквідувати? - холоне Оксен.

- Як клясу! Прийдуть, придушать і заривати не стануть. А добро усе розберуть.

- Так, може ж, то і неправда?

- Де ж неправда, коли кожна газета про те гавкає, аж піниться! Казали колись про кінець світу та про страшний суд, от він для нас і надходить. Тільки не Бог нас буде судити... Недаремно ж цього року бачили люди лугових метеликів, а у них на крильцях «з» і «б» понаписувано!

- Чого б то «з» і «б»?

- Еге ж - «з» і «б»: забули Бога.

Оксен перелякано хреститься, зводить за звичкою очі до неба і бачить надтріснутий сволок. Й інша тріщина пригадується зненацька йому: ота, у вербовім пеньку, в яку його розлючений тато вставляв Василеві долоні. А тепер, видать, його черга настала: прийде Ганжа із своїми поплічниками і вже не долоні – голову Оксенову запахне до отієї тріщини у сволоку та й виб'є невидимий клин!.. А Овсій усе своє та своє:

- Куди ж нам, Оксене, діватися, в кого порятунку питати, коли вже й Богові отут місця немає! І його вже комсомолія за бороду ловить та цупить із неба. Ось на цей Великдень... Ви не були, Оксене, у нашій церкві? То й добре, що не були... Підкотили у Великдень свого трактора до самісінької церкви, до паперті, так що ні зайти, ані вийти, та й ну диркотіти до самісінького ранку. То яка, питаю я вас, була тая служба Божа?!

- Боже, Боже! – жахається Оксен. – І не покара їх Господь!

- Покара, діждетесь!.. Щось Господь на старість мов змалився: слуг своїх вірних карає!

- Не богохульствуйте, Овсію! – застеріг суворо Оксен. – Звідки нерозумним нам знати, що у Бога на серці? Пригадайте Содом і Гоморру: скіки терпів, поки покарав нечестивців?

- Бог-то може терпіти, тіки нам терпець увірвався, – заперечив Овсій. – Воно який кінць товстошкірий, а й того бий, та міру знай... Ну, Оксене, як ви собі хочете, а я вже всього оцього оце поки наївся! – провів по шії долонею.

- І що ж ви, Овсію, надумались?

- Надумався податись аж на Херсонщину. Вичитав я у газетах, що там у куркулі пописали тих, хто більше п'ятдесяти десятин землі мав. А у мене ж було всього сорок три. От і вийду я там із куркульського стану...

- Знайомі у вас там є чи родичі?

- Які там знайомі, – аж рукою махнув Овсій. – Коли б мав там знайомих, то відразу усією сім'єю рушив би. А так сам спершу поїду, рознюхаю, що й до чого, мо', зразу й пристроюся та й перетягну своїх потихеньку... То чи не поїдете зі мною, Оксене? Удвох воно якось веселіше...

- Чого ж мені туди їхати, як я і там куркулем буду, – жартує невесело Оксен.

- Та хто там питатиме! Розповідав мені один чоловік, що там і досі тієї землі необробленої – море! Бур'янами зароста, за руками хліборобськими голосить. То ви думаете, дуже доскіпуватимуться, хто ви і що ви, як земельку оту обробляти зголоситесь? Та вони тіки раді вам будуть! Їх же теж по голівці не гладять, що земля, як корова ялова, марно гуляє!

«А й не питали б», – погоджується з гостем Оксен. І на мить перед ним постає спокуслива картина: він уже на Херсонщині, і ніхто про нього нічого не знає. Оре з синами свій лан, забувши, що таке страх, безсонні, повні тривожного неспокою, гірких роздумів ночі... Та видіння, спалахнувши на мить, відразу ж гасне: усім серцем відчуває Оксен, що ніколи не зважиться покинути хутір. Навіть якщо попустить Господь та прийдуть його виганяти, то й тоді не зможуть викорчувати усього Оксена: не рік і не два стогнатиме по ньому поле, як і він спливатиме за ним кров'ю.

- Ні. Овсію, я не поїду.

- Надієтесь, що так обійдеться?.. Не обійдеться! То раз заходилися – не відстануть, поки не доведуть до кінця. Повірте мені, Оксене. Згадаєте мої слова, та буде пізно...

- Що ж, коли на то воля Божа... – зітхає покійно Оксен. – Всі під ним ходимо, як він розсудить, так воно й буде.

- Так-то так. Тіки й Бог не допоможе, як сам собі ради не даси...

- Будемо вже спати, Овсію, – обірвав Оксен неприємну розмову. – Вам же, мабуть, рано вставати: дорога ж не близенька...

Гість відразу ж заснув: висвистував носом, як глиняним півником. Оксен же довго не спав. Лежав непорушно, закутий у свинцеву безвихідь: і так біда, і так горе, куди не кинь – всюди клин. Заклинили його останні події – не викрутитись, не звільнитись, хіба що лишити і руки, і голову. І не знає Оксен, що жде його завтра, з якого боку стерегтися нової напасти.

Дозріває на ланах урожай – не радує серце.

Ходив на поле, розминав колоски, катав на долонях важкі золотисті зерна, запитував, куди вони потечуть із-під молотарки: у власні засіки чи в робітничо-селянську наставлену пригорщу, таку глибочезну та широчезну, що, скільки не вбухай, все одно не засиплеш по вінця!

Плодяться у кошарі, в хлівцях вівці та свині – кому вони дістануться? Бо вже ні продай, ні заріж, не спитавши сільради. Ганжа ж ночі не спить – так за пролетарською пелькою вболіває та дбає! А що в тебе, Оксене, теж є рот і в нього теж треба щось кидати, то Ганжі байдуже.

Овсій поїхав – непевність залишилася.

І надтріснутий сволок.

Цього літа жнивували Івасюти без особливої радості: обіклали їх таким податком, що як виконаєш, то навряд чи й на посів що лишиться.

– Та що ж ви, люди добрі, робите? – плакався у сільраді Оксен. – Це ж ви зовсім розорить мене хочете.

Не повірили ані словам, ані сльозам. Ще й наказали, щоб здав усе до зернини, а не здасть – під суд!

Отоді й пожалкував Оксен, що не послухавсь Овсія та не подався із ним на Херсонщину. Вийшов із сільради, п'яно хитаючись, вдарив картузом об втоптану землю: «Та будьте ж ви прокляті однині й довіку!»

– Підніміть, дядьку, картуза – пригодиться! – хтось із-за спини.

Навіть не оглянувся.

Два дні сидів у хаті, не виходячи надвір. Вже Іван казав, що пора косити, а то перестоїть, вже й Марта підходила, ласкавенько допитувалась, що готувати косарикам.

– Відстаньте од мене, хай оті його косять!

Аж на третій день відійшли сільрадівські зашпори: після обіду виніс бабку, сів клепати коси. Співала-видзвонювала сталь, і колись то була найсолодша Оксеніві музика: під неї він народився, під неї зростав, із нею збирався і в могилу піти, як прийде його час. Але зараз навіть вона не приносила розради. «Все заберуть!.. Все! Все! Все!..» – злорадно дзвеніла коса. І Оксен не витримав, кинув молоток, сказав Іванові:

– Доклепай, сину, вже ти.

Пішов у стайню всипати кобилі вівса. І коли Мушка, впізнавши хазяїна, ласкаво дихнула в обличчя, довірливо поклала на плече важку голову, віддано глянула в самісіньку душу великим вологим оком, Оксен не витримав – заплакав. І ті важкі сльози не принесли полегшення: капали, пекучі, на щоки, сірчаним накипом осідали на серце. Чесав кобилу за вухом, водив долонею по теплій оксамитовій шкірі, і Мушка, скліпуючи оком, вдячно зітхала, тихенько переступала з ноги на ногу, так обережно та делікатно, що господар і не помічав того.

«Що ж, – сказав сам собі згодом Оксен, – видать, на те воля Божа. Хоть я і не знаю, чим так тяжко прогрівив перед ним... Тільки побули дурнями – годі!»

Хліба всього не буде здавати, хай як Ганжа не пиниться. Відвезе стільки ж, як і минулого року, а решту приховає.

Марта ніскільки не здивувалася, коли їй про це натякнув обережно Оксен.

– Та, Господи, везіть хоть і тищу пудів!

– Тищу не тищу, а пудиків сто, як ваша ласка, хай перезимують у вашій коморі. Тільки ж, Марто, глядіть: нікому анітелень, а то й вам попаде, і нас до тюрми!..

– Та що я, сама собі ворог! – образилась Марта. – Тіки ви, дядьку Оксене, привезіть так, щоб ніхто не побачив. Бо знаєте, які люди: в ложці води втоплять!

Тут уже Оксена вчити не треба: сам знає, на що наражається. То вже ви, Марто, будьте спокійні, він, Оксен, ще нікого не підводив!

Діждалися темної хмарної ночі, накидали на воза шестипудових мішків, тихенько рушили з двору: Іван правив кобилою, Оксен примостився позаду.

– Самі в себе крадемо! – озвався посеред дороги Іван, та Оксен зашипів перелякано:

– Замовчи!

Бо йому вчулося, що хтось гомонить, наближаючись.

Зупинились. Прислухались. Так і є! Ось попереду кашлянуло, блиснуло вогником – яскравою цяткою, пропікаючи темряву, зажевіла цигарка.

– Завертай! – простогнав Оксен синові в спину.

Іван мовчки потягнув за віжки праворуч, вперіцив Мушку батогом, і кобила, схропнувши од несподіванки, понеслась у степ по стерні. Підстрибували свинячими тушами мішки, тріщали осі, торохкотіли колеса, а від дороги услід нісся насторожений окрик:

– Хто там?!

Зупинилися за добру версту. Важко дихала, аж хрипіла Мушка, витирав піт Іван, шепотів молитви Оксен. Затримавши віддих, вслухалися в тишу: чи ніхто не женеться? Але не було чути нічого. Слава Богу, втекли!

– Завертай, сину, додому, – сказав переляканий на смерть Оксен. – Видать, не хоче Бог, щоб ми із хлібом лишилися!

Та Іван не погодився: скільки возилися, півдороги, можна сказати, проїхали, і от на тобі – завертай!

– А як вони отам піджидають?

– Зараз узнаю.

Іван зіскочив із воза, зашелестів стернею, зникаючи в темряві. Його довго не було. Вже Оксен почав непокоїтись, як знову зашелестіла стерня, випливла темна постать.

– Іване, ти?

– А то ж хто!

– Де ти пропадав?

– А до Мартиної хати пройшовся: перевіряв, чи не піджидають.

– Ну й що?

– Та бачите ж, живий!

Оксен уже не зважав на синову грубість: радий, що минула небезпека. Іван же скочив на воза і, не питаючи батька, повернув до села.

Обійшлося все благополучно: не пропали гарячі Оксенові молитви. Попереджена Іваном, Марта зустріла їх біля воріт, привела до комори. Там уже поблимувала наліплена на засік свічка.

– Засипайте сюди.

Іван уже хотів розв'язати мішок, та Оксен вчасно схаменувся: як же вони відрізнять весною своє, коли змішають із Мартиним?

– Кидай, Іване, в мішках, а зверху уже вашим, Марто, присиплемо.

– Про мене хай буде і так, – погодилася Марта.

Поверталися додому порожнім возом, і легко було на душі в Оксена: немов не з підводи – із власного серця скинув оті шестипудові мішки.

Сотню пудів заховали удома. Іван пропонував викопати в полі яму, та Оксен не погодився: наслухавсь про те, як ходять із щупами, дірявлять на решето землю. Довго ходив та вишукував надійне сховище, врешті знайшов. За сараєм був старий хлів. Давно осипалися стіни, перетліла на покрівлі солома і хлів стояв жебрак жебраком. Оксен все збирався його повалити, та ніяк не доходили руки, а тепер, бач, пригодився.

Другого дня, пославши Альошку на дорогу стерегти, щоб ніхто не застукав зненацька, заходився Оксен із старшим сином тягати на хлів повні мішки, висипати, розрівнювати, притрушувати зверху прілою соломою: нехай спробує хто догадатися, що там хліб! Перебуде, перележить до перших морозів, а коли переколотиться, знайдуть для нього затишніший притулок.

Відвіз на заготпункт на півсотні пудів більше, аніж минулого року. Зайшов потому до сільради, поклав на стіл квитанції:

– Оце, як бачите: все здав, від рота відірвав, і на посів, щитаєте, не лишилося.

Ганжа проглянув квитанції, звів на Оксена недовірливий погляд:

- А як знайдемо?

- Воля ваша, шукайте...

- Як знайдемо, що тоді скажеш, Оксене?

«Невже хтось підгледів?» - похолов Оксен. Та відразу ж заспокоївся: не могло того бути, Альошка ж із дороги очей не спускав!

- То, може, подумаєш та ще довезеш? - витлумачив по-своєму оте мовчання Ганжа.

- Нічого мені довозити. Коли вже не вірите... Даром, видать, тіки старався...

- Гляди, Оксене: знайдемо - пощади тоді не проси!

«Цур тобі, пек тобі, нечиста сило! - згадує ту розмову по дорозі додому Оксен. - І уродиться ж отакий бусурмило на світ божий!.. Краще б його тато отоді до смерті забили - заодно вже судили б... Господи, прости мене, грішного, що побажав смерті ближньому! Тіки який же він ближній?.. Єретик, слуга сатани, нечестивий плевел на Божій ниві. А от ніхто не вирвав: ні тато, ні Гайдук. Невже і в цьому свята твоя воля, Господи...»

Прийшов додому, наказав синам:

- Глядіть же мені: прийдуть, питатимуть - Боже вас сохрани проговоритись. Враз до Сибіру відправлять!

Марту теж попередив:

- Ви ж, Марто, як знайдуть у вас отой хліб, то кажіть, що то ваше.

А в Бога просив неодступно: «Господи, захисти, коли прийдуть! Одведи їхні руки, засліпи їм очі, не допусти до погібелі! Помилуй раба твого вірного, всеблагий та всемилосердний!..» Пропечена молитвами, поснована шепотом, пливла в безвість ніч. Поглинала Оксенові палкі прохання, повні надії погляди, глибокі поклони, щирі хрести та й несла із хати. Піднімала на чорних крилах угору, до зірок, до небесної тверді, далекого Бога. Мільйони оксенів б'ють одночасно мільйони поклонів, нашіптують найпалкіші свої молитви. І чи не зливаються мільйонні ті шепоти у глухий нерозбірливий шум, в якому не тільки фрази - слова жодного не розібрати? І чи не дрімає солодко під той заколисуючий шепіт старенький вже Бог? Бо чим же іншим можна пояснити, Оксене, що він не відвернув оту руку, не засліпив оті очі, не спровадив лихих гостей од воріт твого двору?

Надовго, на все життя запам'ятає Оксен отой день...

Ще звечора землю окутав їдкий холодний туман: пробирав до кісток, вганяв у дрож. Чекай на ніч морозу. І ранній завчасний морозенко таки добре попоровся протягом ночі: настали трави, густо побілів памороззю дерева, прихопив ще зовсім зелене листя. Вийшов уранці Оксен і завмер: пожухле за ніч листя з тихим шелестом опадало на землю, лягало покорченими долоньками догори, наче все ще просило хоч краплинку тепла, хоч крихітку сонця. Не було ані вітру, ні жодного поруху, а листя падало й падало, зривалося із верховіття. І вже ціла злива, чорно-зелений сумний водограй проливав на землю. Деревина оголялися прямо на очах: щойно стояли в листі, а глянув через хвилину - вже голі. Тільки поодинокі листочки з усіх сил чіпляються за віття, намагаються втриматись до сонця.

Особливо зворушила Оксена молоденька осика: скинула покірно зелену сорочку, простелила її біля ніг та й стоїть, гола-голісінька, тремтить худеньким тільцем на морозі...

Той глухий шум, невпинний той шелест переслідував Оксена й тоді, коли він повернувся у хату. Навіть страва пахла йому прив'ялим листям, і Оксен побовтав-побовтав ложкою, сьорбнув раз-удруге та й виліз із-за столу.

Непрошені гості приперлися вранці: не було, видать, їм більше роботи, окрім ходити по дворах та дратувати собак. Прийшла ціла комісія: Володимир Твердохліб, Іван Приходько, Петро Нешерет і Протасій Непідкований. Всі з щупами - довгими залізяками з припасованими трубочками на кінці, щоб можна було знайти під землею зерно.

- Ану приберіть свого пса! - замість «здрастуйте» наказав Володька. - А то встрілю!

Оксен затягнув собаку в будку, заклав дошкою, і пес озивався з-за дошки ображено й злобливо. Під отой собачий гавкіт і відбувалася подальша розмова.

- Відмикайте комори!

Володька – сама рішучість, кам'яна непоступливість. Нап'яв на себе юнгштурмівку, ще й пістолет почепив – якийсь аж чужий, якийсь мовби аж не сільський.

– Та не здумайте приховувати!

Оксен іде за ключем, застережливо кидає синові:

– Іване, гляди мені! Не здумай сваритися!

Бо в Івана очі так іскри й крешуть. Нічого не відповів батькові, вийшов за ним, ховаючи руки в кишені: пальці аж хруснули – звелись в кулаки.

Відмикав Оксен пудові замки – не слухались руки, не поверталися ключі. Злісно вищали поіржавілі дужки, щосили чіплялися за скоби. Відчиняв важкі двері з дубових дощок, розганяв світлом застояну темряву, пропахлу прілим зерном, шкіряною збуєю, сухим пилом і мишачим послідом. Показував засіки, ще недавно повні по вінця, а тепер майже порожні: зерна того горобцям на раз поклювати.

– Оце як бачите. Не знаю, чи і до нового хліба дотягнемо...

– А де на посів? – питає строго Володька: його не розжалобиш, йому наплювати на класове ворожу куркульську сльозу!

– На посів он у тому засікові, – веде Оксен в найдальший закуток. – Засипали фунт у фунт, аби тільки вистачило посіяти.

– Давайте ваги! – командує Володька. – І мішки!

– Забиратимете? – тихо питає Оксен: у нього тремтять губи, нервово посіпуються повіки.

– Ні, вам залишимо, щоб поховали та погноїли! – відповідає глузливо Володька.

– Хто ж його буде гноїти?

Тут до розмови встряє Іван Приходько. То стояв собі збоку та прислухався, а це не витримав:

– Та чого ви журитесь, Оксене! Відвеземо до громадського гамазею – в більшій сохранності буде. А весною заберете назад...

Оксен приносить мішки, кидає Володьці під ноги: нате, подавіться! Одвернувся, не дивиться навіть, як члени комісії насипають зерно, важать та переважають.

Потім заходилися шукати приховане: обнишпорили всі закутки, перевернули все догори дном. Кілька разів проходили і мимо хлівця, тоді в Оксена аж завмирало серце. Володька, лихий, що нічого поки що не знайшли, провалив навіть сокирою комин, вставив туди голову, але, крім сажі, так нічого й не витрусив: пирхав, як розлючений кіт, витираючи обличчя.

Обнюхавши, де тільки могли, взялися колупати землю, у дворі та на городі. Петро Нешерет ледь торкався землі, аби тільки не сказали, що саботує. Іван Приходько теж не дуже старався: встромить, покрутить, а тоді вийме і довго принохується, чим воно пахне. І все язиком, наче мичкою:

– Ану, отутечки спробуєм, тут земля мовби пухкіша. Чи, мо', отам, під коморою? Як ви скажете, Оксене?..

Зате Протасій старався за всіх: заганяв свого щупа з таким заповзяттям, наче збирався наскрізь землю проткнути, нанизати, як яблуко, та й понести з собою.

Володька ж ганяв, як навіжений. Аж упрів, аж захекався, однак все не збавляв запалу: видать, вирішив трупом лягти, а таки докопатися до хліба куркульського. А за ним пришитотою тінню – Іван. Не спускає очей, ворухить у кишенях свинцевими кулаками.

– Ти чого за мною ходиш? – запитав суворо Володька.

– Вподобав, то й ходю, – вишкірив у недобрій посмішці міцні дідівські зуби Іван. – А що, вже й ходити не можна?

– За мною – не можна!

– Ой-ой-ой, яка цяця!

Володька спалахнув, стиснув щосили щуп, але повернувся, пішов у клуню. Іван – слідом.

Велика клуня вся пронизана сонячними гострими списками. Колись тут качалися біля віялки Оксен

і Василь, дерли один на одному сорочки, мало не гризлися зубами. Тепер же, на тому самому місці, Володька й Іван. З такою ж палючою ненавистю, що не погасне, доки й житимуть.

- І тут будеш шукати? - питає глузливо Іван: він явно провокує Володьку на сутичку.

- Тебе не питатиму! - відповіла сердито Володька і опускає щуп, пробує загнати у землю.

- А ти дужче нажми! - вже відверто насміхається Іван. - Видать, мало каші поїв... Чи Маруська ухоркала?

Володька мовчить. Щосили зціплює зуби й мовчить. Не діждеться куркульський синок від нього жодного слова. Забагато честі. Ходить по клуні, колуває тверду вбиту землю, шукає, де м'якше. І всім тілом відчуває Іванову присутність.

Попробував у одному кутку, перейшов у другий, ткнув щупом, і тут його наче хто в груди штовхнув: оглянься! Повернув голову - за кілька кроків од нього Іван: хижо подався вперед, стискаючи в правій руці важку занозу. Володька впустив щуп та до кобури.

Стояли якийсь час мовчки, дихали часто, стерегли один одного очима. Потім на Івановім лиці з'явилася кривенька посмішечка. Він розслабив тіло, з награною недбалістю погрався занозою, підкинув її геть, повернувся й пішов. Аж тоді засунув Володя до кобури пістолет.

Комісія ота так би й пішла, з'ївши облизня, якби не Протасій, а вірніше нечиста сила, що попхала його в отой хлів. Нормальна людина колупала б долівку, а Протасій попер щупа в небо: встромив у дашок і буравив, поки й протаскав навскрізь. А висмикнув - золотою цівкою полилася пшениця.

Вийшов із хліва, несучи перед собою повну пригорщу зерна, дурнувато всміхався:

- Пшениця...

- Де знайшли? - кинувся до нього Володька.

- А он тамечки! Так і дзюрчить...

Світ поплив у Оксенових очах. Замиготіли тюремні ґрати, в обличчя війнуло в'язничною сирістю. Вже не усвідомлюючи, що робить, упав на коліна, поповз до Володьки, приминаючи спориш:

- Синочку, рідний, прости! Нечистий спокусив!..

Обертая до дядьків, простягав, благаючи, руки:

- Людоньки добрі, змилосердїться! Все відвезу, все... залиште тільки душу на покаєння!..

Протасій, вражений, розтулив долоні - зерно так і посипалося на землю. Нешерет закліпав-закліпав очима: сам от-от заплаче. А Володька дзвінким од ненависті голосом:

- Пізно, дядьку, каятись почали! Раніше треба було!..

Іван першим отямився. Підхопив зламаного батька під пахви.

- Тату, встаньте! Чуєте, встаньте!.. Кому кланяєтеся?..

І той синів окрик врешті приводить до тямі Оксена. Зводиться, обтрушує коліна, довго обтрушує, аби не зустрітися поглядом із людьми, із синами, що стали свідками його ганьби. Потім іде в хату: згорблений, посивілий, байдужий до всього. У відчинене вікно чутно було сердитий голос Івана, що лаявся з Володькою, - не хотів давати під зерно ані воза, ані Мушки, - несміливий голосок Нешерета, який пробував їх помирити; згодом нерозбірливий гомін всіх разом і одноманітний, настирливий гавкіт собаки.

Незабаром гомін вщух. Пролунав лише лютий вигук Івана: «Но, будь ти проклята!» Заторохтіли колеса - Оксен навіть не повернувся до вікна.

Зайшов до хати Альошка. Постояв несміливо біля дверей, тихенько сказав:

- А Іван повіз хліб у село, - і подивився на тата так, немов питає, що ж далі робити.

Оксен - ні слова у відповідь.

Повернувся Іван. Кричав на Мушку, розпрягаючи, бив її в морду, зганяючи злість. Оксен сидів, мов чужий. І коли Іван усунувся в хату, пожбурих сердито на лаву картуз, Оксен і не глянув на нього. Навіть тоді, як Іван, не витримавши, кинув докірливо батькові:

- Казав же: закопаємо в полі. Хай би спробували все перерити. Так не послухались...

Вечеряли мовчки, і більше вечеря та скидалася на поминки: не розвеселила навіть Марта, що прибігла, як тільки почула, що в Івасют знайшли хліб.

- Та не журіться, дядьку Оксене, яюсь перемелеться. Світ же не без добрих людей!

Оксен кивав головою, а перед очима лихою манною, чортячою примарою випливало вузьке, заграшоване під самісінькою стелею вікно і шматочок вилялого неба у ньому.

Другого дня, якраз перед обідом, прибіг виконавець.

- Зараз же йдіть до сільради!

«Ось воно!» - здригнувся Оксен. Звів вистраждані, аж помертвілі очі на виконавця:

- Передай: зараз прийду.

Виконавець пішов, а Оксен став збиратися: не в сільраду - в тюрму. Поголився, надів чисту білизну, поклав у торбу шмат сала, хлібину, попрощався з синами. Вийшов у двір, якийсь уже аж не від світу цього, опустився на коліна, поцілував густий прохолодний спориш. І вже потім пішов із двору, все оглядався на хутір, бо не знав, коли його доведеться знову побачити.

Під сільрадою сиділи якісь незнайомі дядьки: хто підобідував, хто куняв, пригрітий осіннім сонечком. Біля них - міліціонер у довгій, до п'ят, шинелі, з наганом і шаблюкою при боці; вішав шапку з вівсом коневі на морду. Тамуючи в животі неприємний холодок, Оксен зняв шапку, поштиво вклонився міліціонерові та бічком-бічком прошмигнув мимо нього в сільраду.

Ганжа сидів за столом, щось саме писав. Скрипів поржавілим пером, тикав раз по раз в чорнильницю. Часом замість чорнила виуджував якесь ключчя, тоді сердито махав ручкою, гукав:

- Діду, скільки я вам казав: доливайте чорнила!

В двері просувалася бородата голова діда Хлипавки, винувато моргала старечими вицвілими очима:

- Дак я ж доливаю, а воно усихаєть. Ніяк, Васильку, не докумекаю: чи то чорнило таке, чи то чорнильниця така... Мабуть, що чорнило. Воно хоть і городське, а бузинове таки лучче...

Василь досадливо махав на діда рукою: не заважайте, мовляв!

І знову скрипів пером.

- Здрастуйте! - зняв шапку Оксен. - Кликали?

Ганжа звів голову, подивився на Оксена. І не було в тім погляді звичної, роками роз'ятрюваної ненависті, була тільки байдужість. Так, наче Оксен уже вмер, перетворився у прах, у ніщо, і Ганжа встиг викреслити його і з серця, і з пам'яті.

- Кликав, - сказав сухим, офіційним тоном. Помітив торбину, недобре всміхнувся: - А ти, я бачу, догадливий. Сідай посидь, поки допишу...

- Спасибі! - дякує ображено Оксен. - Я вже, Василю, постою... У тюрмі вже насиджуся...

А в голові - несмілива думочка: ану ж, заперечить! Здивується, вигукне: «Що ти таке мелеш, Оксене? Яка тюрма?..»

- Що ж, тобі видніше, - вбиває останню надію Ганжа. - Хоч у ногах, як кажуть, правди немає.

І знову рип-рип пером. Маленьке перо, зламати його - раз плюнути, а дивись, яку страшну владу над людиною має! І Оксен, як заворожений, стежить за ним, боїться й дихнути, тільки облизує пересохлі губи.

Ось Ганжа скінчив писати. Поклав ручку, прочитав, морщачи лоба. Дістав із столу печатку, хукнув, притиснув до списаного аркуша паперу, гукнув:

- Діду, покличте міліціонера!

Пригинаючи голову, зайшов міліціонер.

- Оце вам, товаришу, папери. Можете брати.

Міліціонер неспіхом переглянув написане, дістав із-за борта шинелі великий пузатий конверт, акуратно вклав туди папери, заховав назад, аж тоді глянув на Оксена:

- Один?

- Хватить тобі й одного, - посміхнувся скупко Ганжа.

- А план? - заперечив міліціонер. - Сказали, поки не набереться півсотні, й не повертатись. То де я їх наберу по одному?..

...До вечора набрав міліціонер ще два десятки твердоздатників. З незвички дядьки ламали колону, збивались в тісний овечий гурт, сунули, наступаючи один одному на п'яти, і міліціонер аж хрип від лайки.

Ночували в селі: до району не встигли добратися. Сільрада виділила клуню - міліціонер стояв при широких дверях, пропускав по одному, голосно рахуючи.

Оксен ішов останнім, і міліціонер зупинив його, строго запитав:

- Фамілія?

- Івасюта.

- Так от, Івасюто: назначаю тебе старшим. Пильнуй, щоб був мені порядок і все таке проче. І щоб ніхто не втік - головою за кожного відповідаєш! Зрозумів?

- Зрозумів, - ледь видушив із себе Оксен, приголомшений новою напастю.

Для заохочення чи, може, в знак схвалення міліціонер легенько штовхнув Оксена в спину, і той опинився у клуні. Позаду завищали двері, загуркотів засув, густа темрява наповнила клуню. І в тій темряві шамотіли, як миші, дядьки, вмощуючись на ніч, розв'язуючи торби, пошепки молячись і так же пошепки лаючись.

- Господи, Сусе Христе, помилуй мя, грішного...

- Та куди ж ви на голову лізете!

- А не кладіть на дорозі.

- Миколо, де ви солому взяли?

- Отамечки у кутку.

- Хоть би вже скоріше судили. А то ганяють, ганяють...

- Не спішіть - ще насидитесь.

- Людоньки добрі, не знаходили моєї торби? - чийсь розпачливий голос.

- А де ви її поклали?

- Та ось тутечки! Поки сходив за соломою...

- А що в ній було?

- Ось тут поклав і немає... Господоньку, що ж я без неї робитиму?

- Осьдечки чиясь торба! - з протилежного кінця клуні. Той, що питав торби, затупотів чоботищами на голос, перечепився, полетів на долівку. А вслід йому розлючена лайка:

- А щоб тебе трясця взяла! І що воно за люди собачі: то одна розтелепа на голову залізла, а теперечки оцей антихрист чоботом у груди заїхав... Щоб ти повісився разом із торбою!

- О-хо-хо-хо-хо! Сердяться, лаються - нечистого потішають... Молитися треба, молитись!

Молись не молись, все одно од тюрми не одмолишся... Гомін поволі вщухав, дядьки, натомлені, швидко засинали, хто де примостився, як хто уклався. Один Оксен боровся із дрімотою, наслуховував, чи не ламає хто стіну, збираючись утікати. Немов якась потаємна пружина відразу ж після призначення старшим клацнула в ньому, погнала думки в зворотному напрямі. Досі прагнув Оксен змішатися з дядьками, загубитись у гурті, не попадатись міліціонерів на очі. Бо далі од начальства, далі й од біди. Тепер же міліціонер, поклавши на Івасюту відповідальність за оцих дядьків, враз виділив його із сірого, безликого гурту, наблизив до себе. І Оксен відчував уже себе не стільки бранцем, якого турять на суд, скільки поплічником міліціонера, наглядцем над оцими бранцями. І вже ляскав, поки що непевно й несміливо, невидимим отим батіжком, що його дає до рук всяка влада. Якщо раніше його не обходило те, як себе поводять всі оці люди, що вони говорять і думають, то тепер із напруженою увагою прислухався він до їхніх розмов, чи не затівається що «проти власті»? Якщо до цього несподіваного «підвищення в чині» Оксен, повечерявши та діставши

соломи, спокійно заснув би, то тепер він уже не міг спати: його весь час непокоїла думка: що, як хтось утече, а він прозвіває?

Тому він не ліг, а сів, обпершись об двері спиною. І дрімав не дрімав, і спав не спав, прислуховуючись, чи не шелесне де, не затріщить стіна під руками дядьків. Тому й схопився першим на ноги, як тільки почувся кроки по той бік дверей та грюкнув, одсуваючись, засув. Дядьки ще ворухилися, стогнучи та зітхаючи, продирали заспані очі й хрестили роти, а Оксен уже стояв навпроти дверей, щоб одразу потрапити на очі начальства.

- Старшой!

- Я-га!

- Все гаразд?

- Все, слава Богу!

- Виводь людей!

Оксен метнувся у клуню, став підганяти дядьків, щоб швидше збиралися, не примушували ждати начальство.

Потроху-потроху міліціонер перепоручив охорону розкуркулених Оксеніві. Як доводив до сільради, відразу ж гукав Івасюту:

- Старшой! Припильнуй за конем. Та дивись, щоб був порядок і таке проче.

Кидав на руки Оксеніві вуздечку, зникав у сільраді. Сидів там годину чи довше (залежно від того, скільки набиралося розкуркулених), а Оксен годував коня, напував і вже звично покрикував на дядьків, відганяв цікавих:

- Ідіть собі, люди, ідіть! Нема чого тут роздивлятись!

І вже не міліціонер – він сам рахував заарештованих перед тим, як рушати в дорогу.

- Всі?

- Всі, громадянин начальник!

- А себе пощитав?

- Почитав.

- Ну, тоді можна рушати.

«Старшування» урвалося так же несподівано, як і почалося: довівши дядьків до в'язниці та здавши їх охороні, міліціонер відразу ж забув про Оксена. Навіть не оглянувся на свого запопадливого помічника, не попрощався. І Оксен, в самісіньке серце вражений людською невдячністю, звернувся за співчуттям до дядька, на якого ще так недавно покрикував, заганяючи до гурту.

- Отак, знаця: пригнали та й кинули. – Дядько одвернувся від Оксена, ще й сплюнув. Один Бог лишився зараз Оксеніві, один Бог! Розтикали їх по камерах – нагатили так, що й яблуку ніде упасти.

- Нічого, потерпите, – втішали наглядачі. – Довго тут не засидитесь.

Старожили ж (були тут і такі, що сиділи не за хліб) учили дядьків:

- Як будуть кликати на суд, то старайтесь попасти уранці. Вранці завжди менше дають...

- Чого ж це уранці?

- Бо тоді судді ще не втомлені й не такі сердиті.

- А по багато дають?

- Це залежно від м'язів. У кого шия міцніша, тому більше й навішують.

Після всіх отих розмов Оксеніві приснилося, що в нього не шия – шияка: мускулиста, як у бугая. Прокинувся спітнілий од жаху, помацав шию – слава Богу, така, як і була! – але вже не зміг заснути до самого ранку.

А вранці повели на суд.

Бог таки зглянувся над Оксеном: судді були ще свіжі й веселі. Навіть прокурор не встиг зарядитися нещадною люттю до класового ворога: цілував щойно молоденьку дружину, вирушаючи на роботу, і присмак того поцілунку ніяк не давав звестися прокурорським вустам, все ламав сувору, караючу лінію. І коли Оксен став перед судом, згорблений, сивий, нещасний, навіть у прокурорових очах промайнуло співчуття, і вимога покарати куркуля Івасюту пролунала не так переконливо, як належало. Може, тому й дістав Оксен найм'якшу міру соцзахисту, що її застосовували в той час до куркулів, які злісно зривали здачу хліба державі, – конфіскація майна і виселення за межі Полтавщини.

– Повезло тобі, чоловіче! – з неприхованою заздрістю казали йому ті, що чекали ще на суд.

Та Оксен не дуже тішився тим. Збираючись на волю, уже думав, як йому доведеться віддавати нажите добро, залишати хутір. І що він робитиме? Куди подінеться?..

Хто допоможе?

Може, Ганжа, який не запізниться: ночі не спатиме, щоб свого не взівати.

Як тільки Оксен повернувся додому, зразу ж припхався Ганжа з комісією викидати на вулицю. Став посеред двору не гостем – господарем. Наказує членам комісії все переписати, щоб, не доведи Господи, не захопили чого Івасюти з собою!

Скинувши для чогось шапку, Оксен ходить вслід за дядьками, топчеться біля них. Підходить до Ганжі, з розпукою питає:

– Василю, а мені куди подітись?

– Куди хочеш.

– Краще б мене були посадили, Василю!

– А то вже було б суддів просити.

Оксен постоїть-постоїть та й знову бреде до членів комісії, що переписують його майно. Мене шапку в руках і все немов хоче у них щось попросити, та не наважується.

Відчиняються двері – з хати виходить Іван. В усьому празниковому, не забув навіть калоші взути; так наче зібрався на гулі. От тільки вид у нього зовсім не святковий: в чорних очах злі іскри, посмикуються накусані губи. З ненавистю подивившись на Ганжу, гукав батька:

– Тату, збирайтесь та пішли!

Оксен мовби й не чує, навіть не обернувся на синів голос. Йде слідом за дядьками до стайні, Іван наганяє його вже біля дверей, хапає за плечі:

– Тату, пішли! Пішли, бо я когось тут вб'ю!..

– Бог з тобою, Іване! – отямлюється нарешті Оксен і, пронизаний страхом, що Іван і справді скоїть лихо, вже сам поспішає, аби лише подалі від ще страшнішої біди. – Клич, сину, Альошку...

Вийшли на вулицю з торбами за плечима.

– Прощайте, Василю, – востаннє звернувся до Ганжі Оксен. – Якщо не доведеться на цьому світі зустрітись... Бог, він, Василю... – Не доказав, махнув рукою, насунув на очі шапку, побрів.

Ішов не оглядаючись, рвав за собою усе, чим був прив'язаний до цього клаптика землі, і коли б від того лилася кров, широка кривава дорога простяглася б за Оксеном.

Аж біля млина зупинився: вітряк наче вийшов йому назустріч, наставивши крила для прощальних обіймів.

Відколи пам'ятає себе Оксен, стоїть цей вітряк як невсипущий сторож, як добрий заступник їхньої оселі. Ще маленьким привозив його сюди батько на мішках із зерном, пускав гратися на густий спориш, що поріс довкола млина. Завмерши, наслуховував Оксен, як стугонить усередині, як скриплять величезні крила, а довгі тіні од них біжать степом, женуться одна за одною в німому безперервному русі. Іноді батько виходив з млина. Всміхався скупю, питав:

– Граєшся?..

Та й знову зникав у млині.

А потім вони верталися додому на м'яких мішках із борошном, і Оксен потай тер об них долоні,

обличчя, щоб бути схожим на тата. А вітряк проводжав їх високо піднятими крилами.

Виріс Оксен, змужнів, одружився, і вже його сини бавилися на спориші. А вітряк все стояв, вітряк працювито вимахував крилами, і з-під важких жорен його лився та й лився борошняний струмочок, що ніс життя не тільки Івасютам.

Іще: в найтихіший день, коли вітер і не шелесне, коли степ аж плавиться від спеки, тут завжди дихало прохолодою, наче повівав вітерець, вітряк ледь чутно поскрипував, ледь помітно тремтів наставленими крилами.

Іще: на споришеві, які б дощі не пройшли, ніжним, ледь помітним пилком лежало борошенце...

- Тату, пішли! - одриває од споминів батька Іван. - Чуєте?

Оксен востаннє дивиться на млин, обертається, йде за синами.

І ще довго в степовому безмежжі виднілися три цяточки - три безсилі комахи, що ледве повзли, приплеснуті невблаганною долею...

А по їхньому подвір'ї все ще снують заклопотані дядьки.

- Миколо, вулики переписав?

- Записав. Ти курей пощитай!

- Кий біс їх пощитаєш, як вони перебігають з місця на місце. Та ще усі й зозулясті! У мене уже ув очах миготить!

- А ти їх до кілочків за хвосту поприв'язуй, може, тоді вже й дощитаєш! - сміється Микола.

- Я йому всерйоз, а він зуби скалить!

З хати визирає Приходько:

- Товаришу голова, шо з одежею робити?

- Переписуйте все. Оцінимо, та й пустимо з торгів.

- А нам знижка буде?

- Пиши, не патякай!

- Та Володька і так увесь зошит списав. От жили люди!

У хліві вищать поросята, рохкає неспокійно льоха. Лунає звідти сердитий голос:

- Протасію! Та куди ти, чорте, преш!

- А що?

- Поросят передушиш!

- А хіба вони мої?

- Вилазь із хліва? Вилазь, заразо, бо навильником пригошу!

- От і не вилізу.

Ганжа поспішає до хліва, бо там і справді зчепляться

битись. Протасія треба витурити. Бач: не мої поросята!

А чиї ж?

- Були куркульські, а теперечки обчественні, - з філософським спокоєм відповідає Протасій, залишаючи хлів...

Йде до воріт. Зупиняється, щось довго розмірковує. Потім, поплювавши на долоні, починає ламати ворота.

- Товаришу голово! Товаришу... - кричить у відчаї Микола. - Дивіться, що він, анахтема, робить!

Протасій наче й не чує: розхитує стовп, аж дошки тріщать,

- Все 'дно поламають, - каже він Ганжі, ведмедем обіймаючи стовп.

Одірвав од стовпа Протасія - в хаті галас: зчепилися Приходько і Володька. Володька, червоний як рак, затис Приходька у куток, вимагає суворо:

- Ану, покладіть! Покладіть, де лежало!

- Ну, що там? - запитує досадливо Ганжа. - Чого не поділили?

Не менш червоний Іван одштовхує Володьку наставленим ліктем.

- Одстань! Василю, скажи, щоб одстав. Бо, їй-богу, не подивлюся, що він партейний: по морді заїду!

- Я вам заїду! - не поступається Володька. - Покладіть, кажу, на місце!

- Та на, подався! - вже зовсім роз'юшився Приходько. Вихопив із кишені кругленьке люстречко, оте, що лишилося від Олесі, та - брязь об долівку!

Діти! Справжнісінькі діти!

- А ти теж, Іване: за гівном погнався, совість свою бідняцьку розмінюєш!

- Та хіба я, Василю, собі, - вже виправдовується, охолонувши, Йван. - Дитині хотів принести забавку, дитина ж у мене захворіла!

- Чого ж мовчав? Лікаря викликати треба.

- Та, мо', й так очухається. Вони ж у мене живучі... А це попалося люстречко: дай, думаю, дитині віднесу, порадою... Дак цей причепився ж, як скажений, аж піна із рота летить.

- А ви на народне добро не зазіхайте! - дорікає Володька.

Ганжа нахиляється, піднімає розколоте люстречко. Для чогось витирає об полу піджака, а потім подає Приходькові:

- На, віднеси своїй хворій.

- От бачиш, - виходячи, чує за спиною задоволений голос Івана. - Що то значить - людина!

Аж увечері скінчили облік. Втомлени, але задоволені поверталися додому.

- І нажили ж добра! - все ще дивувався Приходько. - І нащо їм усе те потрібно було?

- Свого брата спитайте! - глузливо Володька.

- Е, ти мого брата не чіпай! Мій брат - середняк...

- Рідний брат куркулеві, - знову Володька. Приходько хотів сказати щось різке, та передумав, покотив розмову по іншій доріжці:

- Василю, то правда, що сільську позику скоро по дворах понесуть?

- Правда. От візьмеш за два з половиною рублі облігації, виграєш - п'ятсот!

- Е, з того пива не буде дива! - заперечив Приходько. - Як за два з половиною рублі позику купувать, дак лучче купити четверть самогону, то хоч походиш п'яний. А то пропадуть ті гроші, й не буде й талану. Бо мені вже було раз: п'ятдесят копійок віддав, а мій квиток не виграв, а програв!

У Володьки - червоні плями по обличчю.

- Ви, дядьку, з куркульського голосу...

- Коли ми заглядатимемо у четверть, Іване, то, може, буде й весело, але з латаних штанів не вилізем, - розсудливо мовив Ганжа. - Ще й дітям на шії торби почепимо.

Дядьки засміялися схвально. Сміявся й Іван: видно, говорив оте все не всерйоз, аби тільки язика помантачити.

- Василю, а то правда, що ув Англії війська без штанів?

- Без штанів? – дивується Нешерет. – То як же їм воювати, коли без штанів?

- Ще кажуть, в тій же Англії видумали літак – чотириста тисяч війська бере, – меле далі Йван. – З амуніцією, з ружжами і на півроку харчами... То правда, Василю?

- Правда.

- Правда?! – аж зупинився Приходько: розраховував, бач, на те, що Ганжа заперечить, от за суперечкою і не помітили б, як і додому дійшли б. – Та як же він злетить?

- Злетіти злетить, а от як сяде – невідомо...

Іван замовкає, вибитий із колії, та за хвилину заводиться знову:

- Ось послухайте, що недавно в сусідньому селі сталося. Хоронив зять тещу... Винесли її з хати, жінка побивається, голосить, а чоловік іде та й мовчить. Тоді жінка – щип його за руку: «Миколо, та чого ж ти мовчиш? Хоч для людей плач, а то ще подумують, тобі мами не жалко!» То Микола як заведе... А голос, як у бугаяки. «Ой тещо, тещо, жінчина мати, то ви ж, було, молоко та сир їсте, а мені сироватку дасте. То я їм, їм та ще й нап'ю-у-ся...» А жінка вже йому: «Цить, Миколо, цить, не надривай свого серця: їх все одно вже з труни не зведеш!..»

Іще щось розповідає невтомний на вигадки Йван, потішаючи дядьків, але Ганжа його не слуха: думає про своє. Прикидає і так і сяк, як розпорядитися майном Івасют. Плуги, сіялку, весь реманент передати у ТОЗ, це ясно. Не роздати на руки дядькам, а саме – у ТОЗ. Хай буде перша колективна власність. Хату, клуню, комору, сарай не можна лишити без господарського ока: розтягнуть, розберуть, і сліду не лишиться...

Сумний приклад тому – панський маєток, що його після революції одерли як липку. Все тягли, що можна було відколупнути чи одірвати, висадити на воза або на плечі. Навіть кахляні печі розібрали дощенту, паркетні із кольорового дерева, не кажучи вже про залізний дах, про вікна та двері. Все попливло в навколишні села, пірнуло, як у болото, щезло безслідно. І стоять тепер лише голісінькі стіни пишного колись палацу, заростають бур'янами та бузиною, чорніють і осипаються від морозів та дощів. А яка могла б бути там школа! В Ганжі аж серце щемить, коли доводиться проходити мимо тієї пустки.

Тож він нізащо не допустить, щоб отаке сталося й тут.

Ще вчора ходив селом, обирав місце, куди б перевезти Івасютині будівлі. Вподобав вигін за кузнею, на краю села, понад річкою. Місце було мальовниче, зручне, але не це в першу чергу приваблювало Ганжу. Мимо йшла дорога до селянських ланів. Тож коли стануть отут комора, сарай і навіси, зручно буде членам ТОЗу, повертаючись із поля, лишити плуг, борону, сівалку, щоб не тарабанити через село додому.

До того ж поряд і кузня. Хіба не краще буде і ковалеві, і людям, коли весь реманент лишатиметься під боком: зламалося щось, зіпсувалося – раз-раз і полагодив!

Не тільки членам ТОЗу, всім людям треба дозволити користуватися оцим неіснуючим поки що подвір'ям. Хай приглядаються, нехай потроху звикають до того, що гуртове – не обов'язково чортове. Отак поступово, поволі буде пройдена ще одна щабелька до спільного обробітку землі.

А там, гляди, стане в пригоді й оцей сарай, що його збудували Івасюти: табун коней можна розмістити у ньому! Спершу члени ТОЗу переконуються, що коней вигідніше тримати укупі: на пашу ж все одно зганяють до гурту. Та й узимку, коли організувати добру годівлю... А то прийде весна, в одного кінь, як лин, а в другого ребрами на всі сторони світить. «Ото всю зиму газети читав», – сміються з такого дядьки. Гіркий сміх! Бо що зореш таким конягою? Недаремно ж кажуть: поганяй коня не батогом – вівсом...

Отакі думки обсадали Василеву голову, коли він ходив вигоном поза кузнею, міряв його кроками і так і сяк, прикидав, де що має стояти: «Отут – стайня, там – навіс, отам – клуня, а вже отам – хата. Обсадимо від дороги тополями та яворами, а внизу – вербами. Викопемо й колодязь, щоб не тягати воду од річки... Місце саме до рук проситься!»

І вже бачить Ганжа оті високі явори та тополі, густі верби, колодязь із журавлем, ряди плугів, борін, культиваторів, сівалки, молотарку; бачить людей, що товчуться з ранку до вечора. Бачить доріжки, що поспують до цього двору чи не од кожної хати, переплетуться таким химерним плетивом, що вже й не розбереш, яка куди веде, яка де кінчається. Але й то не біда: треба тільки не гарячкувати, не рвати їх зосліпу, намагаючись пошвидше розплутати. Дядьки самі розшукають, де чия. А вже як пройде по ній хоч раз, то й буде топтати, доки вона стане такою широкою, такою надійною, що жодними бур'янами не заросте.

Тож Ганжа не став зволікати: організував дядьків і за тиждень, як під мітлу, підмів куркульський

двір. Лишилася тільки собача будка. Бо Ганжа сказав, коли Приходько хотів прихопити й собачу оселю:

- Облиш. В новому житті без собак обійдемося.

Будка так і лежала, перекинута, не потрібна нікому, потихеньку трухлявіла, чорніла й розвалювалась.

За якийсь час обжите ще недавно подвір'я здичавіло, заросло бур'янами. У провалений погріб, шукаючи прохолоди, в спеку набивалися жаби, а за ними полюючи, наповзали й вужі; розритою могилою чорніло провалля колодязя – заглянеш у нього, так морозом спину й обсипле: моторошною гнилою сирістю диха в обличчя, блима з глибизни запліснявіле око мертвої води.

Лише уходжений сад довго не піддавався запустінню: щовесни шумував білим цвітом, а під осінь прогинався від щедрих плодів. І тоді пташиними зграями налітали діти, приходили з мішками парубки та дівчата. І тріщало, нещадно обламуючись, гілля, бо нащо його і жаліти, чуже.

Та ше бджоли, перевезені в село, довго не хотіли роїтися в іншому місці – летіли в запущений сад...

А навкруг нового, не обжитого ще подвір'я за один день вирости деревця. Прийшла піонерія та комсомолія, покопала ямки, посадила топольки та явори, полила їх щедро водою, щоб росли та росли, вкорінюючись на довге життя.

- Молодець, добре придумав! – задоволено дивився Ганжа на нових поселенців.

У Володьки аж вуха зайнялися од втіхи. Збентежено

запитав:

- Дядьку Василю, можна прийти до вас увечері?

- А чого ж, приходь. Гостям завжди раді.

- Та ні, я не в гості, – зам'явся Володя. – Я по справі.

- По якій?

- Та... хай тоді розкажу.

- Що ж, тоді, то й тоді. Приходь, ждатиму, – та й пішов у глиб двору, де саме складали хату.

- То я зайду увечері! – гукнув услід Володька. Постояв, пождав, чи не скаже ще чого дядько Василь, а потім рушив із двору. Йшов замислений та заклопотаний, якийсь аж несхожий на самого себе. Бо у Володі і справді була справа дуже серйозна. І вирішити її він має в найближчі дні, вже не чекаючи світової революції, яка забарилася невідомо з яких причин. Чи то світовий пролетаріат не доріс, чи не знав про Володину лиху нетерплячку, тільки вів поки що класові бої мирними засобами, а не брався за зброю.

Що ж, не хочуть, тим гірше для них! Бо Володі вже ввірвався терпець, особливо після вчорашньої розмови з Марусею.

- Тато сказали, щоб я не виходила більше до тебе.

- А то чому? – запитав похмуро Володька.

- Сказали: якщо має що, то хай прямо скаже, а голови хай задарма не морочить. Іще сказали, що я достоюся з тобою...

- До чого достоїшся?

Маруся так і не сказала – засоромилася, а Володі жар так і дихнув в обличчя: за кого вони його вважають! Що він, якийсь сільський парубок, який тільки й думає про те, як би ославити дівчину!

- Що ж нам робити, Володю? – питає тихенько Маруся. І така вона рідна, така дорога, що Володі аж у горлі перехоплює. Він з натугою ковтає гарячий клубок, відчайдушно каже:

- Будем женитися!

Маруся вдячно зітхає, припадає до нього по-дівочому легенько й цнотливо, тихо сміється.

- Ти чого? – ображено Володька.

Вона зводить на нього осяяне щасливим усміхом обличчя:

- Ти знаєш, про що я подумала?.. Що я - найщасливіша у світі...

Повертався того разу Володя додому пізніше звичайного, і промерзла дорога аж дзвеніла під чоботами. А свіже, морозне, зимовим яблуком пропахле повітря так і пощипувало за розпалені щоки. Ясно, холодно горіли осінні зірки, і місяць як не горнувся до них, все не міг зігрітися і брів собі геть, самотній, сумний, в передчутті зимових морозів. А Володі на все те було наплювати: йому жарко й без літа, ясно й без сонця!

Повертався Володя під веселий перегук досвітніх півнів, які щосили вимахували крилами, намагаючись розігнати густу осінню пітьму, і не чув того співу: йому все ще дзвенів, все лунав голос Марусі.

Зайшов до хати - мати відразу ж прокинулася:

- То ти, Максиме?

Не розсердився цього разу на отого «Максима», з внутрішнім усміхом відповів:

- Я, мамо. А ви чого не спите?

- Я, сину, спала, оце тільки проснулася...

Лежить, не питає, де був, од кого прийшов. Давно вже минули ті дні, коли допитувалася, - ще як був отаким, по груди. Влетить, було, в хату, задиханий, очі так і горять, чубчик прихоплений вихором.

- Мамо, що їсти?

Сьорбає, аж борщ від нетерплячки проливає, а вона над ним:

- А де ж це ти, Максиме, ганяєш? Людські діти як діти, а тебе не докличешся, не дозवेशся. Ось зажди - повернеться із поля тато, він тебе почаствує паском...

Було колись... А тепер не питає: вже дорослий. Діло, звичайно, у них молоде, то й часу не рахують... Тільки ж, сину, якби ти знав, як довго матері відміряти його, оцей час, ждучи тебе додому...

- Максиме, чого ж бо ти не лягаєш? Лягай, сину, бо й не виспишся!

- Зараз, мамо.

А сам - рип-рип по хаті, хить-хить із кутка в куток. Аж мати стривожилася:

- Чи не сталося чого, Максиме?

- Сталось, мамо, сталось, - щасливим усміхом бубнявіє голос Максима. - Женюся я, мамо!

В старій стерпли і руки, і ноги. Ждала, молила у Бога цієї хвилини, а настала - сама не знає, чому налякалася. Так налякалася, що й голос зник!

- Ви ж чого мовчите? - вже занепокоєно Володька. - Самі ж казали, щоб женився! А тепер, може, й не раді?

- Та де б же я, сину, була не рада! - нарешті повертається до матері голос. - Як же мені твоєму щастю та не радіти!

А сльози вже - кап та кап. Сказано ж: старе - гірше малого. І горе - плаче, і радість - голосить.

- Марусю, сину, береш?

- Та Марусю ж...

Що ж, хай і Марусю, мати нічого проти неї не має. Дівчина вона скромна, не з отих вертихвісток, що хлопців самі у клуні затягають, що про них у селі кажуть: як через поріг перелізло, так і кінське влізло. Що ж, Маруся - нічого... Не ганяє з отими навіженими, що закривають церкви та викидають із хат образи...

- Коли ж весілля, Максиме?

- Чим скоріше, тим краще. Тільки, мамо, не здумайте накликати гостей! Ані горілки, ні інших буржуазних пережитків. Чуєте, мамо?

- Та чую, - тяжко зітхає стара. - То це вже ти й мого благословення не хочеш? - питає згодом вона, і голос її тремтить від образи.

- Благословляйте, тіки не іконами!

- А чим же?! - жахається мати. - Не свинячою ж ратицею!

- Руками своїми, мамо, - з незвичною ніжністю відповідає Володька, і мати прощає йому все: і те, що живе лобурякою, не вірить у Бога, що насміхається з неї, коли вона молиться, що частенько-таки за отими комсомольсько-партійними справами забуває про неї. І молить за нього, за безбожника-сина, пречисту діву Марію: «Мати Божа, заступись за мого сина! Замов за нього слово перед Богом! Воно ж іще молоде, дурне, само не знає, що коїть... Прости його материнським серцем своїм, пошли йому щастя й здоров'я - мені більше нічого од тебе й не треба...»

Помолившись отак, нищечком помолившись, щоб не почув Володька, кладе вздовж сухенького виснаженого тіла важкі напрацьовані руки, склеплює втомлено повіки: «Спи, сину, спи, хай тобі щастить у житті!..»

Та Володя все не спить - Володя думає. Не про те, звичайно, женитись чи не женитись - це для нього вирішено. Тут він уже як сказав, то відрізав! Дума про інше. Як правильно, по-партійному оформити весілля?

Адже він уже не комсомолец Володя, а член більшовицької партії товариш Володимир Твердохліб. Ось він, партійний квиток, невелика червоненька книжечка, за яку він у вогонь і в воду! Проти всього світу піде, коли вона покличе! Всіх постріляє, на кого тільки пальцем покаже! І коли б вона йому наказала, коли б заборонила женитися, Володя виконав би і цей наказ. Зціпив би зуби, стиснув би серце - так його стиснув би, що закапала б кров! - пройшов би мимо Марійки з закам'янілим од страждання, од великої жертвовності обличчям, обриваючи, ламаючи її у відчаї простягнені руки.

Але партії зараз цього не потрібно, отже, молодий комуніст Володимир Твердохліб роздумує над тим, як перетворити своє червоне весілля (тільки червоне!) на важливу політичну кампанію.

Чи не почати з такого, наприклад...

От зібралися закриті збори партійного осередку села Тарасівки у повному складі, заслухали звіт комуніста Твердохліба про стосунки з Марусею - дівчиною з бідняцької сім'ї, класово, правда, ще не зовсім свідомою, не на всі сто відсотків, бо й досі не охоплена комсомолом, як її не агітує комуніст Твердохліб. Заслухали, обговорили, винесли рішення та й записали до протоколу:

«Слухали: заяву товариша Твердохліба на предмет одруження.

Виступили: товариші Ганжа В. і Ганжа О.

Ухвалили: дозволити комуністові Твердохлібові справити червоне весілля з біднячкою Марусею. Доручити Твердохлібові посилити політично-виховну роботу з Марусею, щоб вручити їй на червоному весіллі комсомольський квиток.

Членам партійного осередку в повному складі бути на весіллі. Вітати червоних молодят, а також виголосити промову про внутрішній стан і міжнародне становище Радянського Союзу доручити голові сільради комуністові товаришеві Ганжі».

Слухали... Постановили... Тішить своє серце Володя отим неіснуючим поки що протоколом, приміряє його до майбутнього весілля по-всякому, і виходить дуже добре. По-новому, по-партійному виходить!

А от як на це подивиться дядько Василь? Чи погодиться скликати такі збори?..

Ось за чим іде того вечора Твердохліб до Ганжі. Клацає клямкою сінешніх дверей.

В чисто прибраній хаті світло, затишно, тепло. Тому дядько Василь у самій сорочці (манишка від коміра аж до синього галіфе, заправленого в чоботи). А на столі, поверх скатертини, стоси зошитів, книжки з потріпаними палітурками, чорнильниця-невиливайка, ручка й олівці - невидима присутність Ольги Михайлівни.

- Ольга Михайлівна вдома?

- Пішла, братухо, ще до обіду: возиться все з лікбезом... Запоралась, ніколи й вечері чоловікові зготовити, - скаржиться жартома Ганжа.

Володя враз веселішає, вже сміливіше проходить у хату, сідає на ослін біля столу.

Ганжа дивиться на нього, чекає, коли Володя скаже, чого прийшов. Та Володя не такий простий, щоб бовкнути прямо з порога, як у дзвона дурного, Володя заходить з іншого боку:

- А що я вам, дядьку Василю, скажу.

- Кажу, я послухаю.
- Задумали ми оголосити данилівським комсомольцям політичну війну. Дати їм політбій...
- Що ж, війна так війна, - погоджується Ганжа. - Тільки гляди, Володю, щоб вони вам не наклали: сорому тоді не оберетесь. Данилівських комсомольців я знаю, там хлопці ого як підковані!
- Ми теж підковуємось, дядьку Василю! Політгурток у нас - раз, - починає загинати пальці Володя. - Статут комсомолу всі назубок вивчили - два! За всіма подіями по газетах стежимо - три. Кожен комсомолец зобов'язався по п'ять чоловік до гуртка бойовничих безбожників утягти - оце вам чотири!.. От тільки церквою вони нас поб'ють, - зажурився Володя. - Церкву вони закривають, а в нас же церкви немає...
- Да, це наші діди не догледіли, - сміється з того щирого суму Ганжа. - Знали б вони про те, що онук їхній затіє політвійну, обов'язково церкву побудували б. Щоб забезпечити тобі, Володю, повну перемогу над супротивником...
- Але Володі зараз не до жартів. Добре, звичайно, було б закрити власну церкву, та коли доля їх обділила, то треба шукати інших шляхів утерти носа данилівцям.
- А що, як ми оголосимо війну всім іконам?
- Іконам? Яким?
- Та образам, що по хатах висять. Знесемо їх на вигін та й спалимо.
- Спалити, Володю, не штука, - погоджується неначе Ганжа. - А от поспробуй їх знести. От до Марти Лисючки підеш за образами?
- Ні, - неохоче зізнається Володька.
- А до баби Наталки?
- Не піду.
- І я, брате, не піду. Не піду і вам поки що не раджу. Бо зачепите - буде вам війна на два фронти. І хто його знає, який фронт страшніший: данилівські комсомольці чи наші жінки. Ці як ударять із тилу, то з твоєї армії, товаришу командуючий, тільки пір'я полетить!
- Що ж нам тоді робити? - уже зовсім зажурився Володя.
- Підготувати хорошу революційну виставу.
- Виставу підготуємо... Тіки виставою данилівцям носа не втреш: у них сільбуд он який! Тут треба таке втнути, щоб їм у носі закрутило! Дядьку Василю, а що, як ми візьмемося до весни організувати колгосп?
- Як же ви його організуєте?
- А отак: кожен комсомолец запишеться... - почав знову загинати пальці Володя.
- А як не запишеться?
- Тоді ми його - з комсомолу! - рубає рішуче Володя. - Хочеш у комсомолі лишатися - сам іди до артилі й батьків за собою тягни... А якщо піонерів іще підключити - півсела до весни усупільнимо!.. Ви чого смієтесь?
- Дивлюся оце на тебе, Володю, та й думаю: чи я колись отаким був?
- Яким? - набурмосився враз Володя.
- Отаким... Ну, як би тобі сказати... нетерпеливим, чи що, - підбирав найделікатніше слово Ганжа.
- Чого ж це я нетерпеливий?
- Дуже легко все в тебе виходить. Зібрав, наказав - і маєш артиль. А ти подумав, що з отаких наказів тільки чорти плодяться? Що з примусу й дівка не мила?..
- При чому тут дівка? - так і спалахнув Твердохліб, бо здалося йому, що дядько Василь натякає на його стосунки з Марусею.
- Ти, Володю, директиви п'ятирічного плану вивчав?

- Ну вивчав.

- То як там про колгоспи написано? До кінця тридцять другого року усупільнити п'ятнадцять відсотків...

- Ну, й що з того, що написано!

- Ти не заприг, то не нукай! - аж розсердився Ганжа. - А не хочеш слухати по-людському, то я з тобою і часу витратити даремно не стану!

Дістав тютюн, скрутив цигарку, запалив. Куриє і потроху відходив: тепленьким, легенько насмішливим димком заволікався погляд Ганжі.

- Я тобі, Володю, добра хочу. Щоб ти дещо зрозумів та затамив. А ти роги наставляєш... От про ці п'ятнадцять відсотків... Думав я, Володю, міркував. Здається мені, що не можна цю справу відсотками міряти. Це ж не земля, що її скільки задумав, стільки й зорав. Та й то, якщо погода дозволить, як кінь не підіб'ється, як плуг не зламається. А тут люди живі, і кожна людина одна на одну не схожа... Цей до колгоспу хоч сьогодні піде, а в того свідомість ще зовсім не дозріла. Зірви зелене яблуко: що з нього буде? Або заплануй, щоб до майбутньої весни всі парубки переженілися... В кого, може, ще й дівчини немає, ще й не підросла його суджена - все одно женися! Хоч на сучці, а дай Володі план! Та ти не супся, а краще поміркуй над тим, що я кажу. А не хочеш думати, то послухай, що люди розумні говорять...

Звівся, виніс із другої кімнати тоненький учнівський зошит, розкрив сторінки, списані то олівцем, то чорнилом, всіяні кляксами й перекресленими словами, - не пройшов Ганжа школи правопису, не наламавав пальці задля каліграфії, то й писав, як доведеться.

- Ось записую... Так, різні думки щодо усупільнення. А більше, що люди розумні про це пишуть... Ленін не раз казав не спшити, щоб не пошитися в дурні... А от найсвіжіше... Ага, ось воно! От послухай, Володю, що товариш Орджонікідзе нещодавно сказав... «Організуючи їх...» Це про бідняків і середняків сказано, Володю, «...їх навколо трактора, партія

переводить розпорощене селянське господарство на соціалістичні рейки... Щоб завершити цю роботу, потрібні будуть роки, доведеться роками і роками провадити уперту, повсякденну роботу...» Повсякденну й уперту, Володю! «...щоб двадцятимільйонне розпорощене селянське господарство організувати навколо трактора, комуни, колгоспу, артілі...» Роки і роки! А ти - до весни половину села у артілі!

- То що ж це виходить?... То це я до повного соціалізму і не доживу?

- А соціалізм для кого ми, Володю, будуюмо?

- Як для кого?

- Тільки для себе чи й для отих, що після нас по оцій землі ходитимуть? Якщо тільки для себе, щоб отак: дайш на завтра соціалізм, бо нам дуже свербить побувати у ньому, а після нас - хоч і трава не росте... Тоді що ж, тоді й справді можна зігнати силоміць всіх дядьків до артілей та й оголошувати соціалізм... От ти, Володю, про світову революцію мрієш, - продовжував далі Ганжа, - От переможе хай революція у Польщі чи у Німеччині. Чи, може, і в Англії... То до кого вони прийдуть учитися, як життя нове будувати? Звісно, до нас: «Ану, покажіть, що ви тут наробили, як хазяйнували - ленінські заповіді в життя перетворювали!» А ти їм тоді що відповіси? Ніколи, мовляв, товариші дорогі закордонні, було нам тих ленінських заповітів дотримуватись, бо пекла нас лиха нетерплячка. Так нами тіпала, що ми до соціалізму не мудрим словом, не прикладом добрим, не переконанням дядька вели, а батурою турили. А як котрийсь дуже впирався, то й наганом у спину: біжи, гад, до щасливої життя та й не оглядайся назад, бо як пригощу, то й очі на лоба полізуть! Отак пригнали його галопом скаженим, так що з нього тільки мило летіло, а тепер помилуйтеся: лежить, ніяк не віддишеться, хоч до бантини його підвішуй... То що нам оті брати закордонні скажуть? Чи не пошлють нас з отаким соціалізмом кудись подалі... Як ти думаєш, Володю?

Володька мовчить. Вся ота мова дядька Василя - холодна, неприємна купіль. Крижана вода на його гарячу, розбурхану мрію!

А Ганжа все своє та своє. Балакучий сьогодні, як ніколи:

- Взятися ми, Володю, нову, не бачену ще ніколи хату зводити. Важко нам зараз: і лісу такого як слід під руками немає, і цегли наші батьки не припасли - по цеглині треба випалювати. А розмахнулися ж ми он на яку. На таку розмахнулися, щоб не тільки нам - дітям, правнукам нашим у ній просторо та весело жилося! Щоб стояла вона віки і зносу щоб їй не було... І хай ми в ній не поживемо, Володю, нехай тільки підвалини побачимо чи стіни... Сини, онуки наші нехай її добудовуватимуть, а правнуки вже новосілля справлятимуть... Зате не кинуть вони нам, мертвим, гіркого докору, що, поспішивши, заклали ми трухлявого дерева чи погано обпалену цеглу, вивели

криві стіни. Зляпали абияк, тільки самим там щоб хоч трохи пожити. От про що нам ніколи не треба забувати, Володю...

Ганжа вже давно забув про цигарку: як поклав на краєчок лавки, так вона там і лежала – пускала тоненьку цівочку диму, поки й погасла. І видно було, що оці всі слова, оця задумлива мова йшла од серця, од вистражданих, недоспаних ночей. Тому й вирвалась у нього іще одна, найпотаємніша, як слід і не виношена думка, яку він ще й не звряв нікому, навіть дружині:

- Боюсь я, Володю, не наламали б ми дров... Дуже вже багато таких, як ти... до сокирок охочих. Побігати лісом, помахать на всі боки та й наваляти такого, що потім і за сто літ не розчистиш... А ліс, він, Володю, один... І дерева, знову ж, не трава, що сьогодні скосив, а за місяць уже й отава наросла...

- Дядьку Василю, у вас же он ще ціла лежить, – тихо зауважив Володька, коли Ганжа знову став сипати тютюн у надірваний папірець.

Ганжа взяв погаслу цигарку, запалив, затягнувся глибоко, жадібно, і Володі чомусь стало його жалко. Хоч, якщо розібратись, не Ганжу – Володю треба жаліти: програє тепер він політбій комсомольцям Данилівки, напевне програє!

- То, Володю, ти так даремно, – втішає його Ганжа. – Який же з тебе командир, коли ти у свою перемогу не віриш? Зачекай, скоро прийде Ольга Михайлівна, може, вона нам що порадить.

Тоді Володя і поспішив сказати оте основне, для чого, власне, й прийшов:

- Дядьку, Василю, я на Марусі женитися думаю!

- Давно пора! – враз пожвавішав Ганжа. – З батьками домовився?

- Та ще ні...

- Е, так не годиться! Воно тепер порядки хоч і нові, але батьків завжди треба шанувати. Бери мене, Володю, у свати, та завтра і підемо полювати куницю!

- Та... я що ж... Можна і завтра... Я про інше думаю, дядьку Василю.

- Про що ж іще думати?

- Як весілля ізправити... Я вже дещо надумав... То хочу із вами порадитись...

- Червоне весілля – це непогано, – вислухавши хлопця, схвалив Ганжа. – І сільбуд, і вистава. Й у сільраді оформимо... А от щодо протоколу, то тут, Володю, ти перегнув. Та Маруся як довідається, що ти не по добрій волі, а з партійного примусу на ній женишся, то вона знаєш що тобі заспіває?.. Ні, Володю, збори тут ні до чого! А от комсомольський квиток... Що ж, зумієш її підготувати – приймайте до комсомолу, вручайте на весіллі квиток...

Володя уже радий, що хоч на це вирвав згоду у дядька Василя. Тим більше що одчиняються двері й заходить Ольга Михайлівна.

- Ну, то я вже піду!

Та – ходу з хати. Як не затримувала Ольга Михайлівна, не захотів лишатися. Ще при ній почнеться розмова про наступне весілля, а Володя страх не любив бабських теревенів!

...Ганжа заїхав за Володькою сільрадівськими дрожками. Сонце саме звелося над посивілою од заморозків землею. Начищеною червоною міддю одсвічували шибки, а звивиста річечка неначе вдяглася за ніч у ковані ризи. І по всьому селу, над кожною хатою, під самісіньке небо – стовпи прямовисного диму. І коли придивитися, то починає здаватися, що то нічна темрява стікає донизу та спалюється дощенту на веселих вогнях. Тож недаремно, мабуть, схоплюються жінки ще удосвіта та одна поперед одної розпалюють печі, щоб очистити небо од нічної каламуті!

Над Володьчиною хатою теж вився прозорий димок, а стара Твердохлібиха верталася саме од корови: несла у цеберці молоко.

- Доброго ранку! – весело привітався Ганжа.

Стара повернулася до нього забронзовілим обличчям у світлому ободочку хустини, закивала привітно, напускаючи повні очі приязного усміху:

- Доброго ранку! Заїжджайте у двір!

- Наречений уже встав? – поцікавився Ганжа, припнувши до воріт буланого.

- Та з самого ранку перед дзеркалом крутиться!

- Що ж, це діло молоде, колись і ми крутилися.

- Ой крутилися, крутилися! - враз зажурилася стара. - Крутиться, вертиться, а куди його вкрутить, Бог один знає...

- Ну, ну, і не сором вам сумувати сьогодні! Радіти треба.

- Та чи ж я не радію! - вже схлипувала Твердохлібиха, звичним рухом підносячи фартуха до очей. - Не дожився старий... сином потішитись...

- Що ж поробиш: мертвому - мертво, а живому - живе... Та й вам тепер легше стане: приведемо невістку таку, як вогонь. Будете сидіти на печі та командувати.

- Добре, як на печі, аби не в печі! - засміялася крізь сльози стара. - Та чого ж ми стоїмо? Заходьте до хати, бо Максим і чуприну вискубе, причісуючись та пригладжуючись!

Володька саяв, як начищений гривеник. Все на ньому блищало, горіло - від черевиків до мідної пряжки з п'ятикутною зіркою.

- Ану, повернись! - оглядав його прискіпливо Ганжа.

- Та що ви, дядьку Василю! - збентежено боронився Володька, але Ганжа на те не зважав.

Прискіпливо оглянувши хлопця, задоволено мовив:

- Молодець! От тільки пістоля зніми: не на війну ж ідемо, а до дівчини. Знімай, знімай, а то не поїду - сам будеш свататись...

Вийшли із хати - Твердохлібиха дріботіла за ними, потай хрестила синову спину. Ганжа сів спереду, Володя примостився іззаду. Поїхали.

І ти дивись: нікому не сказав про свій намір свататись, нікому, окрім дядька Василя та матері, а вже знає про те і старе, і мале! То тут, то там промайне з-за тину цікаве жіноче, а то й чоловіче обличчя, а деякі жіночки за відра та через дорогу - наче по воду. І не так по воду, як перестріти, роздивитись як слід молодого, наче зроду-віку його і не бачили.

Володя шипить сердитим гусаком у широку спину Ганжі:

- Чого вони витріщаються? Людей не бачили!.. - Ховаючи посмішку у вуса, Ганжа повертається до хлопця:

- Даремно ти, Володю, мене послухався - пістолета не взяв!

- Навіщо?

- Смалонув би разок - усі поховалися б!

- Вам усе насміхатися! - невдоволено мовив Володя. Ображений, уже мовчав, доки й вибрались із села.

Аж у полі сердитий вираз поволі зник із обличчя Володі. Буланій легко ніс дрожки по вузькій, підкованій морозцем доріжці, і вже не мідним п'ятаком - золотим червінцем виблискувало сонце посеред високого, прохолодною блакиттю окутого неба. Скрізь, куди не глянь, панували чисті, не змішані один з одним кольори: від соковито-зеленої озимини до масного чорного зябу. І навіть поодинокі клапті стерні, поблякли під осінніми дощами, знову набрали золотистих тонів. Це був останній проблиск життя перед тим, як завмерти, поринуть у небуття під одноманітний колір зими з бузково-холодними тіннями. Останнє прощання з літом, з теплим веселим привіллям, що вимагало не голосної розмови, а тихих думок, не палкого полум'я, а спокійного вогню. І ледь помітного усміху, повитого зажурую, якраз отакого, як в Ганжі на устах.

Він і сам не знає, звідки взялась оця безпричинна печаль, що непомітно всоталась у нього, наколювала серце тоненькою голочкою. Не було, здавалося, жодних причин для зажури, все, чого прагнув, знайшов: хорошу дружину, цікаву роботу, добрих людей, а от завівся у ньому якийсь шашіль і точить, і точить - сипле та й сипле трухою.

Шашіль той - від стосунків із Ольгою.

Здається, любив її глибоко й широко. Повертаючись із роботи, поспішав мимоволі, щоб швидше стрінутися з нею. Відчував оту схвильованість, оте оголення почуттів, яке з'являється кожного разу, коли приходиться справжнє кохання. І протягом дня не раз ловив себе на тому, що з ніжністю думає

про неї: що вона зараз робить? З ким розмовляє? І чи згадує про нього?

Любив тримати її руки – міцні невеликі долоні, завжди гарячі, навіть коли вона входила з морозу. Обіймати за плечі, за тонкий, як у дівчини, стан, щоб її голова лягала йому на плече, м'яко й довірливо. Пестити її тіло, дотикатися щочкою, цілувати оксамитову шкіру. І навіть вві сні відчувати, що вона – поруч. Що досить проснутись, щоб зустрітися поглядом з сірими, завжди такими чистими очима, що коли б вони не наповнювались весь час чи то усміхом, чи задумою, а іноді й гнівом, то здавались би порожніми.

– Чого ти так дивишся? – питала вона в такі хвилини.

– Хочу знати, що у тебе отам, – відповідав він серйозно, проводячи пальцями по її чолю.

Бо вона весь час була для нього загадкою. Бо його не раз огортала розпука, що він ніколи не зможе довідатися, що вона зараз думає, які образи криються за отими ясними, чистими такими, а водночас такими таємничими для нього очима.

Бо вона не раз дратувала його.

Особливо в останній час.

Різкістю суджень. Категоричністю висновків. Прямолинійністю.

Її ніколи не мучили сумніви, як це не раз було із Василем. Перед нею, здавалося, життя ніколи не ставило оті химерні задачки, для розв'язання яких замало було логіки, ясного розуму, а насамперед потрібне було серце – чутливий прилад, що його не замінити жодним найдосконалішим арифмометром.

Чи вона просто-напросто обминала їх? Переконала себе, що їх взагалі не існує на світі? Все для неї було ясне і просте, все наперед розв'язане.

Наперед. На віки.

Передбачено кожен випадок.

А йому, Василеві, того було мало. Він насмілювався не тільки вивчати, а й зіставляти читане з життям. З оцими Йосипами, Грицьками, Іванами, Мартами й Ганнами, серед яких він живе і руки яких мають звести отой будинок, що про нього мріяли товариш Маркс і товариш Ленін.

Бо в кожного Йосипа, Івана, Грицька, в кожної Марти і Василини – жива, неповторна душа, натура і вдача, що їх не втиснеш у жодну цитату, якою б геніальною та всеоб'ємною вона не була. Як об'єднати їх, щоб не покалічити душі? Як звести до купи, щоб не облямати руки, не вбити охоти, не притупити смаку?

Ольгу дивують оці запитання. Чого ж іще шукати, коли ось він, прямий і ясний шлях, вказаний товаришем Сталінін?

Не раз бачив, що вона не розуміє, до чого він дошукується, що йому треба. Так, мовби вони розмовляли різними мовами, як випадкові зустрічні з двох далеких країн.

Тоді він виходив надвір. Довго стояв на ганку, смалив цигарки, душив у собі роздратування, аж поки Ольга кликала його до хати.

Була вже в самій сорочці, босонога й голорука, схожа на дівчину, що не знала чоловічих обіймів. І Василь, роздягнувшись, кидався у теплу постіль, як у рятівний човен, що мав його провести через усі сумніви та болісні роздуми.

Потім лежав поруч із нею, картав себе за чортячу баламутну натуру, просив:

– Вдар мене!

Вона сміялася, а він не вгамовувався:

– Чуєш, удар!

Коли ж вона легенько била його по плечу або по грудях, він брав її руку і щосили стукав нею себе по голові.

– Що ти робиш, божевільний?!

Василь відпускав руку, втихомирений, горнувся до неї: йому здавалося, що убив отого шашеля, який точив його почуття. Та досить було залишитись самому, прислухатися до самого себе, як знову

лунав невтомний шурхіт і сипалась-

сипалась прогіркла труха.

А Володю теж точить зараз шашіль, тільки зовсім по іншій причині. І, дивлячись на згорблену спину дядька Василя, на його похилену голову, він вагається: сказати зараз чи вже потім, як повернуться. Бо дізнався Володя про таке, що навряд чи порадує його свата.

Узнав, що Марта переховує у себе хліб куркуля Івасюти.

...В ту осінню ніч Мартина сусідка вийшла із хати та й побачила підводу і дві темні постаті. «Чи не злодії?» – так і похолола вона. Придивилася пильніше і помітила, що оті двоє не виносять із комори, а заносять туди повні мішки...

Вранці не витримала – розповіла все синові.

– Тільки ж гляди: нікому ні слова! Я не хочу, щоб Мартині сльози з-за мене лилися!

– Та що ви, мамо! – аж образився син. – Що я, ма-

ленький?

Кілька днів носив при собі оту новину комсомолец Грицько, мучився: казати чи не казати Володці? Не мав і крихітки зла до вродливої сусідки, не раз і не два злодійкувато пас її з-поза тину очима, та й сама Марта, забігаючи до сусіди, називала його не інакше, як своїм нареченим: «А що це мій наречений поробляє?» Або: «Чи довго мені, Грицю, ще старостів од тебе виглядати? Я вже боюся, що й вишивка на рушниках полиняє».

Грицько пік рака, Грицько сердився, а вона реготала, потішена, та ще й – скаженюща! – хапала його у гарячі обійми. І макітрилось Грицькові у голові, і кров бухала в скроні, і ходив він по тому, як п'яний: куди не поткнеться, скрізь ввижаються наставлені Мартині руки, гарячі Мартині перса...

– Грицю! Та чи тобі, сину, наврочило, що ти колоду тиснеш до себе та обіймаєш?..

Ой наврочило, мамо, наврочило! Ота відьма, мамо, наврочила, що он, подивіться, іде, виграє стегнами на його, на Грицькову, згубу! Та ще і питає: «А де ж старости?»

Зажди, Марто, наберися трохи терпіння: зашле Гриць до тебе старостів. Таких старостів приведе, що ти й світові білому будеш не рада!

Бач, он сидить один староста позаду Ганжі – він не зіб'ється, Марто, з доріжки, упіймає куницю, як би вона не замітала за собою сліду, та й посватає її якщо не з тюрмою, то з жебрацькою торбою...

Марусині батьки вже чекали гостей: дочка ж попередила ще вчора. І хоч обоє вдяглися у празникове, а батько навіть підстригся та виголив щоки і підборіддя, однак удали, що гості застукали їх зненацька, – так годилося.

– Оце, як бачите, привів я до вас покупця, – почав Ганжа, коли вони привіталися та посідали.

– Та в нас нічого мов і продавати, – з лукавою посмішкою відповів Марусин батько. – Хіба що теличку або вівцю... Як ти, стара?

– Дак то ж Марусина теличка! – заперечила мати: сміх так і бризкав з її метких чорних, як у дочки, очей. – Ти ж її Марусі, коли корова отелилася, пообіцяв!

– І... ти горе, я ж і забув! – забідкався батько. – Що ж мені, дорогії купці, із вами робити? Не хочеться ж відпускати з порожніми руками. От хіба що разом із теличкою купите й Марусю...

– Чого ж, ми не проти, – усміхнувся Ганжа. – Ми і дівчину десь біля телички пристроїмо... Чи не так, Володю?

Володя не відповідає: він невдоволений. Просив же дядька Василя не підпрягатися до забобонних Марусиних батьків, як людину просив...

– То, може, й товар нам покажете? – не дждавшись відповіді, продовжує Ганжа.

– А чого ж, можна і показати... Стара, а сходи до кошари та виведи теличку!

– А може, почнемо із Марусі? – зжалівся нарешті над Володькою Ганжа.

– Та можна й Марусю... Веди тоді дочку, стара, та гляди, щоб не забігла!

Зайшла до хати Маруся: вся у святковому, стрічки в косах переливаються всіма барвами молодості,

ледь стримуване щастячко тріпоче вигнутими крильцями вій. На простертих руках – велика таріль, покрита рушником, а поверху – хлібина, сіль, чарка з горілкою.

– Ось, дочко, прийшли за тобою купці, – споважнівши, мовив до неї батько, а мати вже звично тулила фартух до очей. – То що, дочко, накажеш робити?

Маруся недовго вагалася: підійшла до Ганжі, подала йому таріль і, коли він узяв хлібину і перехилив чарку, спритно, так немов іще змалку училася, перекинула через його плече широкий вишиваний рушник. І Володя, глянувши в її чорні, переповнені щастям очі, враз відтанув – забув про всі оті заботи.

Тільки як повертались із хутора та з-за розлогого пагорба засвітило цікавими вікнами село, неспокійно засовався, попросив:

– Дядьку Василю, зніміть рушник!

– Для чого, Володю? – ганяв під вусами лукаву посмішку Ганжа. – Сват я чи не сват?

– Зніміть, дядьку Василю! Бо із дрожок ізскочу!

І вже, шалапутний, заносить ногу – от-от стрибне на дорогу!

– Ну, ладно, зніму, – здався Ганжа. – Якщо вже ти так, Володю, хочеш... Поможи тільки розв'язати, бо Марусина замотувала так, що й зубами не розгризеш. Видать, таки любить тебе, Володю!

Червоне весілля справляли в сільбуді: набилося людей так, що і миші не було де пролізти. Лавки аж тріщали, задні напірали на передніх, попід стінами, витираючи крейду, стовбичили парубки та дівчата, а під сценою густою пташиною зграєю всіяли підлогу Миколки й Ганнусі. В татових картузах і шапках, що безперервно наповзали на очі, в маминих хустках, пов'язаних попід пахвами.

Молодята сиділи на сцені. Були не менш червоні, аніж матерія, що вкривала стіл, за яким вони сиділи. Особливо – Маруся. Та не знала, куди й очі подіти. Володька ж ніяк не міг зрозуміти, звідки набралось стільки людей, та ще й діти на додачу. Сам же писав запрошення на червоне весілля – підраховував, щоб не було товкотнечі, щоб усім місця вистачило, а зійшлося чи не все село.

Тут же, за столом, – Ганжа. А позаду вишикувались учні. Молоденька вчителька Людмила Пилипівна, не менш червона та схвильована, аніж молодята, то щось шепоче дітям, то оглядається заклопотано на Ганжу. Домовилися ж, що коли він махне рукою, то діти повинні співати «Інтернаціонал».

Ось Ганжа звівся, одкашлявся, підніс руку, домагаючись тиші. І тут Людмила Пилипівна обернулася до хору і махнула руками.

Повстаньте, гнані і голодні,

Робітники з усіх країн...

Всі, хто сидів, повставали, чоловіки та хлопці познімали картузи і шапки: уже, слава Богу, навчилися. І в клубі відразу ж стала ще більша задуха.

Здивований Ганжа до кінця дослухав гімн, зачекав, поки знову посідали та влігся трохи гомін, потім урочисто почав:

– Товариші селяни й селянки! Сьогодні ми зійшлися на червоне весілля, що його справляють наші молодята Володимир Твердохліб та Маруся Герасименко. Ось вони сидять перед нами, – повів у їх бік рукою Ганжа, і Людмила Пилипівна, що стерегла його очима, і собі махнула до учнів рукою.

Повстаньте, гнані і голодні,

Робітники з усіх країн...

Як у вулкановій безодні,

В серцях у нас клекоче гнів...

Люди зводилися, вже трохи дивуючись, чому так часто співають «Інтернаціонал», Ганжа ж сердито кусав вуса: чи вона з глузду з'їхала, та Людмила Пилипівна? Адже домовилися співати тоді, як махне рукою!

Однак далі все пішло, як треба. Ганжа догадався нарешті не махати рукою і до кінця сказав усе, що мав сказати: поздоровив червоних молодят, побажав їм щастя, довгих років життя, синів і дочок – на благо всього трудового народу. Присутні стримано плескали в долоні, і тепер уже за командою

Ганжі учнівський хор співав «Інтернаціонал».

Потім на сцену подерся Микола – найближчий помічник Твердохліба. Він дуже ніяковів і, доки дійшов до столу, чіпляючись чоботом за чобіт, то й розгубив усі приготовлені слова: стояв перед молодятами і тільки лупав очима.

- Дорога Марусю... – підказав тихо Ганжа вкінєць розгубленому хлопцеві.
- Дорога Марусю, – повернувся до Ганжі Микола.
- Розглянули твою заяву і прийняли тебе до комсомолу...
- Розглянули і прийняли до комсомолу...
- А тепер, на оцьому червоному весіллі, урочисто вручаємо тобі комсомольський квиток...
- ...вручаємо комсомольський квиток... – вторив Микола.
- Ну, чого ж стоїш? – уже сердито шипів Ганжа. – Давай квиток!.. Та не мені, дурню, Марусі давай!..

Одірвавшись од Ганжі, Микола кинувся до Марусини і мало не повалив столу. Потім, змокрілий, довго не міг знайти сходів зі сцени. А Володька, звівшись, взяв із столу червону хустку, став пов'язувати завітчану Марусину голівку, і Людмила Пилипівна, вже не чекаючи команди, махнула рукою перед застиглою шеренгою хору.

Весело, дзвінко лунали дитячі голоси, весело, щиро усміхалися люди, що стежили, як невміло пов'язує Володя хустку на голові своєї молоді дружиноньки. І вже десь із задніх рядів хтось відчайдушно хоробрий, сховавшись за чужу спину, щосили закричав:

- Гі-і-ірко-о!
- Гірко!.. Гірко!.. – підхопили той крик присутні, аж у лампах перелякано захилиталися, заблимали вогняні язички.
- Володько, цілуй Марусю!
- Цілуй, бо ми поцілуємо!
- Гі-і-ірко-о-о!..

І Володьці таки довелося цілувати привселюдно Марусю. У палаючі щоки... в гарячі уста...

Хоч, як то кажуть, і не пили, зате ж і накричалися! Веселий той настрій навіть не вбила революційна п'еса, поставлена драмгуртківцями. Ішлося в ній про далеко не веселі події, про трагедію й горе, що принесла проклята війна в бідну родину щіткарів.

Однак, як скінчилася вистава та дядьки голосно повідкашлювались, зніжковіло дістаючи кисети, сірники та кресала, а жінки і дівчата востаннє витерли почервонілі очі та висякалися у хустинки, а то й фартухи, погляди всіх присутніх знову звернулися до молодят, що сиділи на першому ослоні поруч з батьками та сільським активом.

І все розмовляли про небачене досі весілля.

- От ви мене вбийте, ви мене ріжете, а я без вінця нізащо заміж би не пішла! – розорялася баба Наталка. – З батюшкою таки лучче...
- Пропали парубки: баба Наталка заміж не хоче! – реготалися присутні.
- Еге, смійтесь, смійтесь, а колись таки було лучче! – підтримували бабу Наталку літні жінки. – Колись було весілля, дак весілля, а теперечки чорти батька зна й що! Сидять за столом і чарки не вип'ють...
- Та хіба ж усе щастя в тому, щоб понапиватись, як свині? – заперечували комсомольці. – То від темряви горілку пили. А теперечки – культура!
- Еге ж, культура, – підпрягався Іван Приходько. – Тіки як я женився – тиждень гуляли! Усі гості покотом лежали... А як двинули потім бабів у річці хрестити: у кого – відьма, у кого – ні, ото сміху було!..
- Кому сміху, а кому й сліз... Варку по тому тиждень відкачували. Наковталася нещасна води – на весь вік напилася!
- Що було, то було, – погоджується Приходько. – Тільки ж хто їй, людоньки, винен? Я гукаю:

«Затуляй, Варко, рота, як пірнаєш!» – а вона ще поширше його роздирає: батькує нас, аж виляски йдуть! То, звісно, і наковталася...

– І багато відьом знайшли? – сміючись, хтось із гурту.

– Та ні одна не втопилася – усі, знаця, відьми!

– Сам ти чорт кривоногий! – огризались жінки. – І як із тобою, з отакою нечистою силою, і жінка живе?

Ішли, реготали, перекидалися жартами, а в Твердохлібовій хаті ще довго не гасло вікно. Оте, що від вулиці, і вогник той був молодий та яскравий: горіти ж йому не рік там чи два – довгі роки палати, зігриваючи Володю й Марусю. І по всьому селі світилися вікна: де молодшими, чистими й світлими вогнями, а де і старішими, тьмяними та блідими. А були хати, де й зовсім не світилося: хукнула на ті вікна смерть чи люта розлучниця, і вони навіть в найтепліші літні ночі скляніють чорними крижинами.

Володька своїм червоним весіллям наче розв'язав тугенького вузлика та й натрусив із веселого мішка повне село старостів. Снували вони од хати до хати, полювали полохливих куніць, поверталися потім із рушниками через плече: гордо йшли вулицями – ось подивіться, які ми мисливці! А траплялося й так, що чесали городами, та й то пригинаючись та оглядаючись, щоб ніхто не угледів: піднесла ж бо клята дівка замість рушника гарбуза, та такого, що де він тільки і виріс – хоч коти поперед себе! Але таких невдах було менше, бо теперечки настали зовсім інші часи.

Колись було як? Кликали тато і мати свого молодого «болярина», кликали та й наказували: «Надумались ми оце, сину, тебе женити. Годі тобі вже по досвітках підошви протирати, та й матері треба поміч у хату. То засилай, сину, старостів до Охріменкової Векли. Дівка вона роботяща, здорова, ще й добрий посаг за нею дають».

Накажуть отак – і не здумай пручатися! А у Векли, може, інший давно вже на серці. То й цупить додому нещасний «болярин» отакенного гарбуза: «Нате, тату і мамо, вам од Векли гостинця. Беріть, ріжте, печіть, варіть – їжте та й мене разом із оцим гарбузом доїдайте... Бо наївся я сорому по самісінькі вуха!»

Теперечки не те. Не ті повелися парубки та дівчата, дочки й сини. Не ждуть татового-маминоного благословення – самі вирушають на оте полювання. І так наполюються по темних закутках, попід вербами та повітками, що куніця вже й не подумає втікати од статечних мисливців: сама голосить за ними та хапа поскоріш рушника пов'язати, щоб не роздумали та не втекли.

Були й червоні весілля, отакі, як у Володьки та Марусини, а здебільшого виходили заміж та одружувалися по-старому, по-людському. Засилали старостів. Ходили на оглядини. Вінчалися у церкві, де молодому і молодій клали на голови позолочені вінця, як цареві й цариці, де подружки одна поперед одної поривалися нести над головою молодої вінець, бо яка не пронесе хоч раз у житті – на тому світі, по смерті, чортам хвосту носитиме! Поверталися додому в заквітчаних поїздах, влітали у розпанахані навстіж ворота, у широкі двори веселими, нестримними ордами. Вигуки, музика, регіт, пісні, і вже сват із свахою, невідомо од чого й п'яні, танцюють попереду молодих од воза до хати: відчиняйте, господарю, бо висадимо, випремо разом з одвірками й двері!

І-ех! Пити так пити, гулять так гулять!

Бийте у бубна, музики, щоб і мертвий схопивсь із домовини! Рвіть, закаблуки, долівку, щоб аж стіни двигтіли!

Ось так!.. Ось так!.. Ось такечки-так!..

Танцювало, гуляло село, як перед погібеллю.

Навіть дід Хлипавка, і той не втримався на «холостом положенні». Тільки заходився сватати діда не добрий знайомий, не кум чи сусід, а отой, що з рогами. Мало йому було молодих пар – вчепився у дідову бороду.

Якось баба Наталка надумалась віднести надоєне молоко до сепаратора. Налила дві повні цеберки, напнула на них біленькі хустини та й підважила на коромисло. Тільки вийшла за ворота, а нечистий як дмухне їй назустріч – так і здув хустки з цеберок! Баба Наталка відразу здогадалася, чия це робота. Опустила відра на стежку, закляла як слід хвостатого, ще й відігнула хрестом:

– Цур тобі, пек тобі – одступися!

Та чорт не дуже злякався: видать, не вперше мав справу із бабою Наталкою. Відбіг у сусідній завулок та й ну пхати у спину діда Хлипавку, що йшов саме в сільраду «сполнять службу».

- Доброго ранку, Наталко! А що це ти робиш?

- А тобі повилазило? - Баба Наталка обтрушувала од пилюки хустини, аж виляски йшли!

Дід не дуже зважає на такий невдалий початок розмови. Дістає непоквапом люльку, розкурює старанно та й знову підступає до баби Наталки:

- Молоко несеш?

- Та вже ж не помиї!

- А чого воно в тебе таке, мовби аж сине? - нахилиється над відром дід. - Вершечки спиваємо, а водицю доливаєм?

- Щоб ти свою кров так спивав, як я вершки спивала! - завелася одразу баба Наталка. - Одступись, сатано, бо як почастую по твоїй дурній макітрі коромислом, то й черепків не збереш!

- І чого ти, Наталко... - почав був дід Хлипавка, але чортові, мабуть, набридло слухати оту перепалку. Чорт підібрав десь пір'їну, устроїв дідові в носа та й крутонув нею щосили!

Дід аж ноги розставив, аж засмикався, опираючись щосили чортяці. Та врешті не витримав - зажмурився, чхнув. Чхнув, аж гавкнув, аж зуби вискалив, чхнув - і важкенна ота люлька, отой подарунок покійника-друга, бульк у відро.

- А-а, нечиста ти сило! - закричала баба Наталка, опускаючи на дідову голову вербове коромисло.

Тоді Хлипавка, не в жарт розлютившись, стусонув щосили відро чоботищем - прямо бабі Наталці під ноги.

Баба Наталка уже не кричала: підняла обома руками коромисло та й рушила на «супостата». І бути б ще одному «упокійникові», і побивався б товариш Ганжа, ідучи за червоною домовиною, і витирав би невтішні сльози сам товариш Гінзбург, і побив би Володька данилівських комсомольців ще й червоними похоронами, якби дід у цю смертну для себе хвилину не проявив молодецьку спритність: крутнувся та на вдьори!

Але чорт і тут не дрмав: забіг наперед та й вирив похапцем ямку. І Хлипавка, потрапивши до неї ногою, охнув та й повалився на дорогу, прикриваючи голову руками.

Лежачих, як то кажуть, не б'ють, тож баба Наталка, що налетіла розлюченим вихором, тільки ткнула коромислом в ребра:

- Уставай, сякий-такий, я тебе заставлю усе молоко до сухого злизати!

- Ох, Наталю... - перекинувся на спину дід Хлипавка. - Ох, нога! Повредив!..

І тут цікаві, що повитикалися з дворів на оте бойовисько, аж пороззявляли роти од великого дива: замість того, щоб добити каліку, баба Наталка кинула коромисло, ухопила діда під пахви та й поволокла його, проклинаючи, до хати. Потім бачили люди, як вийшла баба на вулицю, підняла щелепу й люльку, пожбурила до порожнього, з прогнутим боком відра, підхопила й коромисло і, все ще лаючи старого «анцибола», що «де тільки й узявся на мою нещасливу голівоньку», похитала знову до хати.

- Ну, тепер вона йому й кістки погризе! - сміялись цікаві. - Дивіться, он уже й піч затопила. От тіки як вона його варитиме: живцем чи поріже на часті?

А дідовій дочці, забігши до неї до хати, сказали:

- Іди, Василю, та визволяй свого тата. Та поспіши, молодице, а то й маслаків не застанеш! Взяла його баба Наталка у плен та вже й піч розтопила...

Василина за хустку та бігцем до баби. Ускочила в хату, забула й добридень сказати - запитала, ледь перевівши віддих:

- Де тато?

- Он він лежить, - озвалася од печі баба Наталка. - Погибелі на твого тата немає!

Від печі, як од пекла, так і пашіло жаром. Там стояв величезний чавун, по його чорних, облизаних полум'ям боках з сичанням стікала вода, і баба Наталка сердито гримала на нього:

- Та кипи ти швидше, щоб тебе трясця взяла!

Василина повела очима праворуч і побачила тата.

Дід Хлипавка великомучеником лежав на постелі. Борода задерта до стелі, руки складені на грудях – тільки й лишилося заплющити очі та віддати богові душу.

- Тату, що з вами?

- О-ох, доню, прийшов мій час останній! – застогнав болісно дід. – Клич Ганжу і попа... Замучила мене ота нечиста сила, до смерті замучила!

- Це я замучила? Та якби не я, то ти отам посеред дороги й ноги б витяг!.. Подивіться, людоньки добрі, яка в світі правда: притягла, положила, кістку назад вправила, а він – ще й замучила! Та коли б я тебе не помучила, ти так і лишився б калікою!..

Аж тепер побачила Василина дідову ногу, замотану в мокрий рушник.

- О Боже, де це ви?!

- Ото його Бог покарав! – озвалася зловтішно баба Наталка. – Щоб знав, як молоко розливати!

- Забери мене, дочко, ізвідси, якщо хочеш, щоб я ще хоть трохи на світі пожив! – заскімлив жалісно дід.

- Як же я вас, тату, заберу: ви ж іти не зможете!

- Еге ж, бери його, бери, якщо хочеш, щоб він і другу по дорозі скрутив! – аж кипіла баба Наталка. – Отакі тепер дітки: ні жалю, ні серця, тіки про себе й думають! І не сунься, й не пробуй – нікуди я його не пушу! Оклигає – тоді забирай хоть в могилу... А так будуть казати, що баба Наталка каліку із двору вигнала. Будуть твоїм батьком очі мені випікати та виймати!

Так і лишився дід у баби Наталки.

Лежав майже три тижні. Дочка спершу прибігала двічі-тричі на день, а потім стала навідуватись рідше. Тим більше що баба Наталка сказала:

- Чого ти швендяєш туди та сюди? Що, я сама йому ради не дам? Не бійсь, чорти його не вхоплять! Іч, вивалився, як той кабанище!

Дід уже не огризався, не просився додому. Йому навіть стало подобатись у баби Наталки. Бо дома що? Сиди собі на запічку, непотрібний нікому, та слухай, про що дочка із зятем говорять. А спробуй втрутитися, щось пораїти, то дочка лише промовчить, а зять з досадою скаже:

- Ви б уже, тату, хоч нашим своєї голови не сушили! У вас і своїх клопотів повно...

Отакі тепер діти: уже й батьковому слову не раді!

Тут же – зовсім інша річ. Баба Наталка, зголодніла по живій людині в хаті, весь день не одходить од Хлипавки. І прибере, й принесе, й пожаліє. Правда, й полає; на лайку ніколи вона не скупилася, ще змалку як заведеться, було, із подружками, то як старе – вичитає, ще й гузенце покаже: «Поцілуйте мене от сюди і сюди!..» Але дід на лайку взагалі не дуже вразливий. А бабина лайка йому як музика: не пограє хоч день, то вже й сумно на серці. Він аж язиком прицмокує, слухаючи бабу Наталку, захоплено допитується:

- І де ти, Наталю, так обучилася? Талан у тебе – хоть записуй в тіятер!

Тож лежить дід – цар царем: нагодований, вмийтий, у затишку й теплі. Вік би отак пролежав, дак служба ж за ним аж голосить.

- Треба ж, Наталю, службу спольняти, бо Василь там без мене зовсім заквиріє.

На кінець третього тижня попросив у дочки ціпок та й пошкандибав до сільради.

І минулося б усе тихо-мирно, і заходив би дід Хлипавка до баби Наталки (бо, признатися, звик... як до сестри рідної, звикнув за оті неповні три тижні), коли б не сільські зубоскали, оті песиголовці, які так і зирять за тим, щоб позбиткуватися над чоловіком, насміятись із нього. Пустили по селу поголос, що дід Хлипавка зробив бабу Наталку покриткою. Що вона буцімто вже й топилася, і вішалась, дак люди врятували.

Вірило мало – реготали усі.

Навіть Ганжа, і той не втримавсь од спокуси:

- Так коли, діду, позовете на червоне весілля?

- Яке весілля? - отетерів дід.

- Та з бабою Наталкою... Чи, може, вже разом і хрестини?

У діда аж борода затрусилася від образи. Вихопився із сільради, попер додому, колупаючи щіпком дорогу: «Пропади ж ти пропадом із своєю сільрадою! Не буду спольняти службу. Не буду!.. Хай тебе й воші заїдять!..»

Вкотився до себе у двір, упоров щіпком ні в чому не винного собаку, гаркнув на онука, що підвернувся під ноги, - до вечора просидів на печі, не схотів злазити й на обід.

А другого дня - нова халепа: кляті парубки вночі вимазали бабині ворота дьогтем. Наквацювали так, що аж капотить. І плаче, лається баба біля тих окаянних воріт:

- Та щоб же вам і руки покорчило! Щоб же ви у дьогті всі потопилися!.. Іроди, чортові слуги, погібелі на вас, окаянних, немає! А все ти!.. - вздріла вона діда Хлипавку, що, як підійшов, так і остовпів, одваливши щелепу. - Все через тебе, де ти і взявся на мою голівоньку, бідную та нещасливаю. Та чого ж стоїш, як пень нетесаний: витирай дьоготь! Бородою витирай, якщо руками нездатний!..

І дід, зітхнувши, взявся до роботи. Стругав майже весь день: тесав спершу сокирою, шурував потому рубанком. До третього поту старався, аби тільки вгодити бабі Наталці. І вона, споглядаючи оту запопадливість, одійшла-таки серцем: покликкала його обідати.

- Іди поїси, а то зовсім охлянеш.

- Спасибі, я не голодний! - закомизився дід.

- Йди, йди, а то борщ охолоне!

Дід не заставив себе просити утретє: витер руки, розчесав п'ятірнею бороду, статечно пішов до хати.

Там уже на столі парував у мисках борщ. І біліла в полив'яній мисці нарізана кружечками, змашена олією цибуля, лежало шматочками сало. Не пожаліла баба Наталка святкової скатертини на стіл, дістала й пляшку отієї, без якої і свято не свято, яка розганяє по жилах кров та враз робить старих молодими.

Дід аж крєкнув, угледивши пляшку, аж засвітилися очі. Потер долонею об долоню та швиденько за стіл. Випили по одній, не забули й по другій, їли не їли, а хміль таки вдарив у голови. І вже сміється безпричинно баба Наталка, хилиться до Хлипавки, а він, розчулений, зігрітий горілочкою, заводить розмову про «совместную жізню».

- Бо теперечки всі паруються, всі пари шукають. А ми чим од інших гірші? Можна сказати, зовсім наоборот...

- Що ти таке мелєш, Варивоне! - хихоче баба Наталка: розвєзло її, видать, од тієї горілоньки так, що вже тяжко й сидіти, все хить та хить поближче до діда.

- А чого б нам і не спаруватись? - гне свою лінію дід - В тебе хата он яка: двом місця вистачить...

- І десятьом, Варивоне, тут тісно не буде, - згоджується баба Наталка. - Як помер мій Свирид, царство йому небесне, порятуї, Господи, його душеньку праведну... Як помер мій Свиридко...

Тут уже бабу Наталку повело на сльози. Залилася ними так, наче не страви були перед нею - сам покійник Свирид лежав на столі.

- Ой, одна ж я, одна, як билинонька в полі!..

- Цить, Наталю, цить, - обіймав її за плечі дід Хлипавка. - Я тебе нікому на поталу не дам!

Поплакала, посміялася баба Наталка та й піддалася дідовим умовлянням. Бо й вона, признатися, звикла до нього. Бо вже й хата здавалася без діда пустокою: хоч криком кричи!

Другого дня дід Хлипавка, дїждавшись слухної хвилини, прочинив до голови сільради двері, просунув розчесану бороду:

- Приймаєш, Васильку?

- А, діду, заходьте!

Дід Хлипавка ввійшов, причинив за собою старанно двері. Вицілився на Ганжу переможним поглядом, почав:

- А що я тобі, Васильку, скажу... Так що запрошую тебе на червону вечерю!

- Куди, куди?

- На червону вечерю. По случаю уступлення в брак із гражданкою Наталкою Потапенко... То їсть бабою Наталкою...

От і прийшла дідова черга потішитися над головою: сидів-бо Ганжа з таким видом, наче його стукнули чимось важкеньким по тім'ю.

Баба ж Наталка не так офіційно повідомила про важливу подію «навчительок»:

- Одна та й одна, аж у хаті сумно. А так хоч і трухлявий, а все ж - сучечок... То приходьте до нас на вечерю: вгостимо, чим Бог послав.

Отак засвітилося в селі ще одне сімейне віконце. Хоч і не молодим, а все ж вогником, що підсліпувато блимав у довгі осінні ночі, оберігав «сімейную жість» діда Хлипавки і баби Наталки.

Над Федьковою ясною голівонькою збиралися хмари.

І не солодка горілонька, не чужі молодички були тому причиною.

Коли б, наприклад, взяли за ребра Світличного, що він іноді зазирає до чарки, що іноді як дихне - таким густим ароматом повіє, таким неймовірним букетом, що найзатятіші п'яниці роздувають враз сизі носи та приносяються, ковтаючи слину... коли б за оце почали молотити Федька, тоді було б зрозуміло. Хоч якщо розібратися, то й тут не було за що особливо карати.

Пив горілку? Пив. Тільки ж умів і заїдати! Бо ніхто ще не бачив, щоб він десь спіткнувся або похитнувся. Вип'є хоч пляшку - по нитці пройде, злетить у сідло - вросе й не схибнеться, і хіба тільки по очах можна помітити, що він придушив чергового «цуцика». Але мало знаходилося сміливців заглядати Світличному в очі!

А щоб не так несло горілкою, коли траплялась okazія випити, споживав Федько в неймовірній кількості часник: овоч, цілком лояльний до його посади і не шкідливий для здоров'я.

- Бактерії убиває... Кха... кха... - пояснював Світличний підлеглим, дістаючи із кишені повну пригорщу часникових дольок. - Вгощайтеся та будьте здорові!

І майже вся хоролівська міліція з легкої Федькової руки пропахкотіла часником.

Коли б закинули Світличному, що він не байдужий до жіночої половини роду людського, що не одна красуня хоролівська потай од чоловіка зітхає за гарячою рукою і не менш гарячими вустами начміла, зітхає, прасуючи пом'яту спідницю... Що не одна, обіймаючи законного мужа, забувшись називає його Федюнею, Федьком, хоч того зроду-віку звали Миколою чи Василем: і то їй щастя, що в такі хвилини чоловік глухіший од чобота!.. Що не одна дівчина, палаючи тугими щоками, згадувала посеред ночі промовисті очі начальника, такі палкі та промовисті, що їй і досі туманиться у голові та верзеться таке, що потім ходить вона, немов п'яна, і не бачить нічого ошалілими вже своїми очима...

Коли б за це притягли до суворої відповідальності Світличного, то це не було б для нього несподіванкою. Хоча й тут, якщо розібратись як слід, не було особливої Федькової провини. Бо нащо ж тоді й росте оте зілля, як його не споживати? Для чого й розквітають оті пишні квітки, коли їх не зривати? І даремно гнівається Олесь, коли іноді до неї доходять чутки, туманні натяки про те, що її любий та милий чоловіченько походив по чужому гречаному полю...

Взяли ж Федька в шори зовсім за інше.

- Ні, ти мені, Соломоне, скажи, - допитувався Світличний у свого давнього друга Ляндера. - Та слухай сюди, Соломоне, бо їй-бо по пиці заїду! Винен я чи не винен?

- Винен, - відповідає Соломон. - Який ти мені не друг, а істина для мене дорожча.

- Винен?.. Я?.. - аж задихається Федько від обурення. - Та в чому ж моя тут провина? Що я не в тій колісці гойдався? Не ту цицю ссав?.. Та я свою відданість партії на фронтах доказав! Кров'ю розписався!.. То яке ж ви, гади, маєте право брати під сумнів мою партійну чесність!

- Ах Федір, Федір, ну чого так кричати? - невдоволено морщиться Ляндер. - Нащо кричати, Федоре,

коли криком нічого не допоможеш. Ти краще скажи: хто твій батько?

- Яке це має відношення...

- Пряме, товаришу Федоре, пряме... Від кого себе партія очищає? Від класово ворожих елементів, від колишніх поміщиків, куркулів, попів, білогвардійців та їхніх синків, що внаслідок притуплення нашої пильності зуміли про-

лізти...

- Це я проліз? Я?..

- Ну, нащо так? Ніхто ж тобі цього не каже.

- Та де ж у чорта не каже, коли прямо говорять!

- Ну, я ж цього не кажу, - з досадою мовив Ляндер: ні, з ним таки неможливо нормально розмовляти! Скільки часу минуло, пора б уже й відучитися від фронткових звичок!

І Соломон уже лагіднішає, починає вмовляти розпаленого Федора:

- Ось послухай сюди. Тільки помовчи, дай мені слово сказати. Хто твій тато? Служитель... е-е, релігійного культу... А хто твоя дружина? Дочка куркуля і сестра куркуля. Ясна картина.

- Кому це ясна? - питає похмуро Федько; він уже не кричить, тільки люті вогники спалахують у чорнющих очах та попід шкірою на вилицях ворущаються сталеві жовна.

- Всім... Усім отим, що голосуватимуть: вичистити тебе із партії чи залишити.

- Це що ж виходить: і мене треба вичистити?

- Про тебе, Федоре, не може бути й мови, - заспокоїв товариша Соломон. - Ти мені - друг, а друзів я ще ніколи не лишав у біді. Думаєш, Ляндер забув, як ти на отих зборах його захищав. Як Гінзбургів та його прибічників правду у вічі різав?.. Ні, Ляндер такого не забуває! Хто за Ляндера, той може спати спокійно. Ось моя рука на тім, Федоре!

- Що ж я маю робити?.. Перед отими сопляками, що й порошу не нюхали, виступати? Просити, щоб простили за класово ворожу колиску?

- От ти знову за своє! Скільки разів я тобі говорив: не можна все рубати з плеча! Розумніше треба, розумніше... Ти газети читаєш?

- Читаю.

- Погано читаєш?

- А ти звідки знаєш?

- Бо уважно читав би, вже давно порятунок для себе знайшов би. Ну, та дякуй долі, що в тебе є друг. Ось на, почитай, спеціально для тебе вирізав...

Ляндер відсуває шухляду, дістає папку, подає Федькові акуратно вирізаний чотирикутник газетного паперу.

- Тут про мене, чи що?

- Читай, читай - потім питатимеш!

Федько зацікавлено бере оту вирізку, читає промовистий заголовок: «Зрікаюся батьків».

«Я, Павло Микитович Маляр, син куркуля Маляра, назавжди зрікаюся своїх батьків. В той час, коли вся трудяща людність під проводом Компартії творить велетенське будівництво соціалізму, нещадно бореться зі своїм класовим ворогом, я бажаю бути рівноправним громадянином республіки, працювати віддано на користь соціалізму, але спадщина батьків кида на мене тінь ворога Радвледи. Я прохаю всю громадськість зняти з мене пляму сина куркуля та не рахувати мене членом двору своїх батьків».

Світличний гидливо відклав папірець, ще й витер долоню.

А Ляндер знову поліз до шухляди, дістав чистий аркуш паперу, поклав перед Федором, підсунув ручку й чорнило:

- Пиши.

- Що писати?

- Пиши, я продиктую.

Аж тепер догадався Федько, що пропонує йому Соломон. Стиснув ручку так, що аж тріснула, запитав, дивлячись на Ляндера звуженими од гніву очима:

- А жінку куди? Олесю теж сюди вписувати?

- О, знову розсердився! - аж руками розвів Ляндер. - Ну що мені з тобою робити?

- Ти не крути - про дружину скажи!

- Що дружина? Що дружина?.. - почав уже сердитися Соломон. - Що вона не зможе без тебе трохи пожити?.. Зроби про людське око із нею розлучення, кудись відішли... А забудуть - хто тобі заборонить повернути назад?

- Слухай, Соломоне, ти був хоч раз битий? - враз сказився Федько.

Обернувся, зачепився за крісло. Стусонув щосили ногою - крісло так і полетіло під стіну - пішов до виходу. Шарпонував на себе двері і вже з-за порога, повернувшись до Соломона розлюченим-червоним обличчям, обклав його такою добірною лайкою, що аж застогнали шибки.

Ляндер ще довго ловив ротом повітря після того, як зник Федько. Тремтячими руками налив у склянку води, жадібно випив.

Звів догори очі - зустрівся поглядом із портретом. З новим володарем Ляндерових дій і помислів, якому він служитиме вірою й правдою.

Спершу Ляндер довго вибирав, довго вагався, кого тут повісити. Та коли прочитав одного разу в центральній газеті перед прізвисьмом Сталіна «вождь світового пролетаріату», уже не вагався. Замовив портрет місцевому художникові, що саме сидів у в'язниці. Не за якісь там ворожі дії - за дурний язик.

Коли цього літа під час відпустки начальника ДПУ завгосп заходився білити його кабінет, то йому малярів замало здалося - запросив і художника.

Художник, молодий, із вихростою рудою чуприною, відомий на всю Хоролівку не так своїми картинами, як гострим язиком, постарався на славу: по темно-синьому тлі пустив золотий дощ, ще й завершив розкішним бордюром із троянд. Троянди були як живі, наче щойно зірвані, і всі працівники управління хвалили художника. На цей час повернувся з Кавказу і Ляндер.

У супроводі завгоспа, малярів і художника зайшов до кабінету. Оглянув стіни, затримався поглядом на бордюрові.

- А це що? - запитав строго.

- Троянди, - поспішив пояснити завгосп. - Троянди, розочки...

- Розочки! - перекривив його Ляндер. - Ви що ж собі думаєте: тут клуб чи ДПУ? Де строгість?.. Стrogість, питаю!..

Розгублений завгосп повернувся до художника, а той, в самісіньке серце вражений несхвальним відгуком Ляндера, їдко відповів:

- Пробачте, товаришу начальник, не догадалися. Треба було шибениці замість троянд!

І хоч потім кусав себе за лікті, та вже було пізно.

Отож його, вже обстриженого, присмирілого та упокореного, викликав Ляндер і наказав намалювати портрет товариша Сталіна.

Довго підбирали фото, щоб із нього малювати портрет. Оті, що друкувалися в газетах, не годилися. Там Сталін усміхнений, очі в нього добрі, батьківські.

А хто навпроти портрета сидітиме?

- Суворості побільше, суворості! - вимагав Ляндер.

І художник таки догодив, постарався на славу.

Висить тепер портрет Сталіна в Ляндеровому кабінеті як втілення нещадної суворості: важкі чавунні вусища, крем'яне підборіддя, шорстке, немов із дроту, волосся, френч, наче панцир.

І холодні, свинцевою підозрою налиті очі. Бездушним, нещадним металом віяло від кожної риси портрета. Навіть у самого Ляндера, поки звикнув, не раз пробігали мурашки по спині. А що ж уже казати про тих, що сиділи не під портретом, а навпроти!

Чи про отаких, як Світличний, що саме розплачується за своє класове вороже походження?

- Комісія пропонує Світличного Федора Олексійовича за тісний зв'язок із класовим ворогом, за пияцтво і моральний розклад і як такого, що сам є класово чужого походження, з партії вичистити! - оголошує голова зборів по чистці. - Хто «за» - прошу піднести руки!

Федір стоїть біля столу в переповненому клубі міліції, стоїть блідий як смерть, правою рукою опирається на стіл, а пальцями лівої все намагається розстебнути комір гімнастерки. Дивиться в зал - не бачить нічого, гойдається перед ним лише море розмитих облич, наче крізь вату доноситься безжальний гул голосів...

Потім піднімаються руки. Пнуться догори, хитають гадючими головами, жалять Федька в самісіньке серце.

- Рахуйте.

- Чого там рахувати! І так видно, що більшість!

- Хто «проти»?

Над головами зводяться поодинокі долоні. Мало, зовсім мало, щоб врятувати Світличного!

- Громадянин Світличний, клади партквиток!

- Зброю, зброю відберіть! - доноситься чийсь голос із задніх рядів.

Світличний, що поліз був до кишені за партквитком, висмикнув руку, хижо блиснув очима:

- Зброю? А ви мені її давали? - Та маузер - р-раз із дерев'яної кобури. - Ану, підходьте, кому жити набридло!

Стрибнув із сцени, попер вузьким проходом, а вслід розпачливий голос голови:

- Затримайте його! Не пускайте!.. - Федько обернувся, люто вискалив зуби:

- Із тобою, падлюкою, я ще зустрінуся! - І вже гаркнув на тих, що метнулися його переймати: - Ану, геть із дороги!

І летить уже Федько до вокзалу. Затискає гаряче руків'я маузера - люди так і кидаються хто куди. Вскочив у вокзал, підбіг до каси:

- Квиток на Полтаву!

Аж тепер помітив, що все ще трима у руці маузер. Кинув до кобури, дістав гроші, не рахуючи подав жужмом у маленьке віконце.

- Товаришу Світличний, а здача? - гукнув йому вслід касир. - Здачу візьміть!

Не почув. Вибіг на перон, запитав у чергового, що поштиво виструнчився перед начмілом:

- Поїзд на Полтаву скоро?

- Через чотири години!

Федько чортихнувся, пішов пероном, гризучи вуса. Потім пожбурихав квиток, побіг назад, до міліції. Проскочив мимо вартового у двір, до конюшні. Вивів свого жеребця з таким поспіхом, наче сурмач сурмив «тривогу». Жеребець аж пританцьовував, йому теж передалася лиха нетерплячка хазяїна, і, коли Федько злетів у сідло, той з місця рвонув учвал - тільки мелькнули розчинені навстіж ворота і перелякане лице вартового.

Ніч застукала Федька у дорозі: хоч як гнав за сонцем, а воно таки випередило, блимнуло глузливо червоним оком та й сховалось на заході. І вже тьмяніє, тужавіє степ, а в байраках та вибалках гусне непрогріте протягом короткого осіннього дня повітря.

Порожньо, сиро, незатишно восени у степу після того, як зайде сонце. Темне небо і чорна рілля, каламутні баюри і одинокі оголені дерева, моторошне безлюддя і загадкове мовчання. І ти один, один на весь степ, якому немає кінця, тільки де-не-де блимне заячий вогник та долине глухе валування собак. Будеш отак їхати, приречений на безрадісні думи, без надії добратись до

людського зігрітого житла. Приблизно на півдорозі між Хоролівкою і Полтавою Світличний змушений був зупинитися: загнаний жеребець аж стогнав. Скочив на землю, ослабив підпруги, відпустив сталеві вудила, стриножив вуздечкою і пустив на пашу. І доки жеребець пощипував ріденьку травицю при дорозі, Федько ходив нетерпеливо туди-сюди, розминаючи ноги. Швидка їзда трохи остудила гнів, хоч і досі стискалися самі собою кулаки, коли пригадував, як стояв біля столу і як його «чистили».

Коли б оце повернувся двадцятий, він би їм показав класово ворожого! Ввірвався б із своїм ескадроном, з бойовими своїми побратимами, влетів би у Хоролівку і не шабляками – нагаями! Нагаями!..

Бо де ви були в той час, коли Федір Світличний воював за владу Рад? По яких закапелках відсиджувались, вичікуючи, поки оцей «елемент» повоює всіх ворогів революції?..

І знову, знову розпалившись до краю від отаких думок, гнuzдає Федько жеребця, виводить його на дорогу.

Рано-вранці, щойно почало розвиднятися, двірники, що вийшли на тротуари з відрами та мітлами, проводжали здивованими поглядами незвичайного вершника. І вершник, і кінь аж хитались од втоми, однак не зупинялися; тільки одного разу біля колонки, зачувши воду, кінь повернув голову, але вершник смикнув вудила, огрів нагаєм по мокрому крупові, і жеребець з останніх сил рвонув нерівним галопом. Вершник, мабуть, не вперше бував у Полтаві, бо не розпитував двірників, не кривуляв завулками, поки добрався до невеликого цегляного будинку під червоним бляшаним дахом. Не злазячи з коня, нетерпляче постукав нагаєм у ворота.

Його, видно, там добре знали, бо дівчина, що вискочила в самій спідничині, з хусткою на голих плечах, недовго приглядалася: одімкнула ворота та й пустила у двір.

– Дома? – Федько переступає з ноги на ногу, бо вони в нього зовсім оніміли.

– Дома. Ще сплять.

– Нічого, я почекаю... Заведи жеребця до конюшні. Та гляди: до води не пускай, нехай охолоне!

Зійшов на ганок, ступив у сіни, впевнено намацав клямку дверей.

Скільки разів приходив сюди вдень і вночі – в будь-яку годину, коли того вимагала невідкладна службова потреба. Будив безцеремонно господаря, і той, ще сонний, виходив із спальні, тримаючи в одній руці гімнастерку, ремінь і кобуру зі зброєю, а в другій – чоботи: ішов босяком, щоб не будити дружину.

«Вона ж і так за день натовклася», – говорив, наче пробачаючись за оту свою делікатність.

І ось Федір знову в знайомій вітальні. Тільки тепер не по службі – з власного бідюю. Тому й зупиняє дівчину-домробітницю, коли та хотіла покликати хазяїна:

– Не треба! Іди досипай, а я тут почекаю...

Дівчина пішла, а Федько сів на стілець, важко схилився на стіл. Щосили боровся з дрімотою, а тут іще годинник: тік-так, тік-так – у самісіньке вухо. І Світличний і незчувся, як опустив на руки голову, провалився у сон. Проснувся од того, що хтось торсав за плече.

– Оце гість! Чого ж ти, чортяко, мене не збудив?

В припухлі, каламутні ще очі Федькові вдарило сонце. Засліплений, він потер їх кулаками, аж тоді побачив начальника полтавської міліції.

– Добридень, Денисовичу!

– Добридень то добридень, а от чому мене не збудив? Приїхав, можна сказати, у гості, а я собі сплю і нічого не знаю!

Федько відразу ж пригадав учорашні збори і за чим він приїхав. Радісний усміх, що й не розквітнув як слід, відразу ж злиняв – обличчя стало похмурим і злим.

– В гості, та не зовсім. Може, ти й не радий будеш отаким гостям! – І, посіпуючи ображено губами, з болем вигукнув: – Вичистили мене, Денисовичу!

Вискалив зуби, схлипнув, втягуючи в груди повітря: знову вп'явся у шию, здушив тісний комір, Федько так його шарпонував, що гудзики бризнули на підлогу.

– Та ти постій... Як же так? – вражено допитувався Денисович.

- А отак: раз син попа, так немає тобі місця під сонцем! Всі твої заслуги перед революцією - сучці під хвіст! Всяка контра... зануда собача... всіляка гнидва над тобою знущатись... Так за що ж ми тоді воювали? За що?!

- Зачекай, не кричи... Та не горлай ти на мене, дай розібратись! Сідай, розкажи по порядку... Сідай, кажу!

Ухопив Федька за плечі, силоміць посадив на стілець, сам сів навпроти. Слухав уривчасту, непослідовну розповідь Світличного, водив по сизій, старанно поголеній голові долонею, все більше похмурнів.

- А партквиток таки треба було віддати.

- І зброю? - аж схопився Федько.

- Зброю також... Та почекай, не горячкуй! Ти ж їм зайві козири оцим своїм непослухом дав!.. Ну, та що тепер про це говорити! - досадливо махнув рукою Денисович. - Одірвав - тепер уже, як не тули, не приросте. Давай от що... Поснідаєм, ти ляжеш відпочинеш, а я тим часом на службі спробую щось придумати.

- Я спати не буду, - похмуро Федько.

- Заснеш, заснеш. На тобі он лиця немає. І не горячкуй. Горячих знаєш куди посилають?

- Нужники чистити? - мимоволі всміхнувся Світличний, пригадавши улюблену приказку Денисовича.

- От-от, - розсміявся господар і поплескав Федька по плечу. - Нічого, козаче, не дуже журился: на поталу ми тебе не дамо!

Снідали тут же, у вітальні. Федько не заставляв себе припрошувати - рвав зубами ніжне куряче м'ясо, трощив кістки, аж у Денисовича віддавалося в подовбаних лікарями, запломбованих зубах. З учорашнього ж ранку крихти у роті не мав, а дружина Денисовича все підкладає та підкладає, рада вгостити, чим Бог послав.

- Х-ху, - одвалився врешті од столу Федько. - Оце наївсь, напивсь - царем зробивсь. Не схотів царем бути - пішов чортам воду носити. Спасибі, Василівно, врятували од голодної смерті!

- Нема за що, - лагідно відповіла Василівна. Денисович же встав із-за столу, провів долонею по голові.

- Так ти лягай, а я пішов. І без мене нікуди ні кроку! Чекай, поки повернуся.

Прийшов перед обідом. Федько вже давно встав. Ходив по світлиці, нетерпляче поглядаючи на годинника.

- Виспався? От і добре. Зараз будемо обідати... Василівно, накривай на стіл!

- Денисовичу, ти спершу розкажи, як там... - глухо попросив Федько.

- Розкажу, розкажу. Тільки не стовбич наді мною! Радився я з товаришами... Розкидали і так, і сяк, а випадає одне: треба писати заяву.

- Куди?

- В ЦК партії. На ім'я товариша Косіора. От пообідаєм, сядем та разом і надряпаємо... А ми теж, в свою чергу, напишемо. Від полтавської губміліції...

- Поможеш?

- Мусить допомогти!

- А як не вийде нічого?

- Та що ти соплі розвішав! - розгнівався Денисович. - Допоможеш, вийде на наше! А не вийде - в Москву напишемо, у ЦК. Будемо писати, поки доб'ємося правди. За правду, брате, завжди доводиться воювати. І от що: повернешся до Хоролівки - партквиток здати! І жеребця... Не хватало, щоб тебе за конокрадство судили!

- А зброю?

- Зброю мені віддаси. На зберігання. Я тобі видам розписку, щоб там не чіплялися. Розберуться

в ЦК, тоді й поверну...

- А мені що ж: у Хоролівці відповіді ждати?

- Подумали і про це. Коли б ти був не такий шалапутний, можна було б і в Хоролівці. Тільки ж ти такий, що не будеш чекати, поки біда тебе розшукає, - сам на неї нарвешся. Хотів я тебе взяти до себе, в апарат... Хоча б знову в карній розшук... Не виходить.

- Може, хоч нужники чистити? - всміхається гірко Федько.

- Можна й нужники. Зараз ця робота якраз по тобі: нерви підлікував би, чистим повітрям подихав... Та й часу вдосталь було б над своєю поведінкою подумати... Тільки мені тебе, чорта, жалко: завоняєшся ж так, що потім на жодну іншу роботу не пустять. Тож слухай сюди. Є у мене у одному райцентрі вірний товариш. По фронту. Працює там головою райвику. Заскочиш у Хоролівку, а звідти мотай прямо до нього. Побудеш поки що начальником пожежної дружини. То як: згода?

- А куди ж мені ще діватися? - погоджується нерадісно Федько.

- Тільки ж нікому ні слова. Навіть Олесі.

- Та знаю.

- От і добре! - повеселішав Денисович - А тепер давай обідати... Василівно!

- Може, спершу заяву напишемо, - нетерпеливився Федько.

- Встигнемо. От поїмо та й засядемо. Бо як один поет писав: «Ну, кому на ум придет на желудок петь голодный!»

Федько не став затримуватись у Денисовича: як тільки пообідали та написали заяву, відразу ж за картуза та на коня. Денисович проводжав до воріт:

- Ну, бувай!

- Спасибі за все... - Федько ще хотів щось сказати, та йому перехопило в горлі. І, аби приховати од начальника оті непрошені сльози, що обпекли йому очі, огрів нагаєм жеребця, галопом пустив вздовж вулиці - тільки зацокотіли підкови та завищала на смерть перелякана собака, що перебігала саме дорогою, а потім довго гавкала услід, нудно й ображено.

Добрався до Хоролівки аж уночі. Завернув до міліції, спішився, постукав і, коли вийшов черговий, похмуро наказав:

- Забери жеребця!

Вражений несподіваною появою Світличного, черговий довго не міг упіймати вуздечку. Федько ж поплескав коня по оксамитовій шиї, визвірився на міліціонера:

- Ну, чого витріщивсь! Забирай!..

Пожбури в двір канчук і швидко пішов геть, заклавши руки в кишені. Засвистів.

І горбилась незвично Федькова спина, а свист отой більше скидався на стогін.

Вдома не спали - зустріли його червоними, опухлими від плачу очима.

- Ну, от, - досадливо мовив Федько, звільняючись із жіночих обіймів. - Ну, чого б це я рюмса? Що мене: вбили чи в тюрму посадили?

- Ми ж думали, що тебе вже і не побачимо, - сміялася крізь сльози Олеся, не відходячи од чоловіка ні на крок.

- Ти хоч би маму пожалів, якщо нас не жалієш, - підступала з іншого боку Таня.

- А що з мамою? - стривожився Федько.

- Захворіли. Як зайшлося серце, лікаря викликали.

- В себе лежать?

- У себе. Та ти не йди: вони, здається, заснули.

Федько не послухався сестри: пройшов до маминої кімнати, тихенько відчинив двері, просунув голову.

В кімнаті стояв напівморок: тьмяне маслянисте світло стікало з лампади, одбивалося од позолочених образів, м'яко перемішувалося із темрявою. І в тому присмеркові невиразно темніло широке ліжко, біліли подушки і ковдра, що вкривала маму по саму шию.

- Федю!

- Я, мамо.

Він ступив до кімнати, зачинив за собою двері. Підійшов до ліжка, відчуваючи за собою велику провину, що довів маму до серцевого приступу.

- Ох, сину, де ж це ти пропадав?

- Викликали мене в Полтаву, мамо, - збрехав Федько.

- Чого ж ти нам нічого не сказав?

- Та, знаєте, не встиг. Як одержав телеграму, так зразу й на поїзд.

- Чого ж вони тебе звали?

- Нову роботу дають мені, мамо. Годі тобі, кажуть, там працювати, треба йти на вищу посаду.

Мати слухає оту синову казочку, киває головою, але мало що розуміє: не так важливі їй зараз Федькові слова, як його присутність. Тільки тоді, коли Федько сказав, що має відразу ж їхати на нове місце роботи, вона так і стрепенулася:

- Та ти хоч кілька днів побудь коло нас!

- Не можна, мамо. Ніяк не можна. Я б і радий, так наказано ж завтра явитися... А як ви себе почуваете?

- Та я що ж... Я нічого... От полежу, пересплю, а завтра і встану. Мені лиш би ви всі були здорові та щасливі... Ти вже, Федю, іди... Іди утіш Лесю, бо вона очі за тобою ви-

плакала...

- То ви спіть, мамо.

Федько тихенько вийшов. Постояв під дверима, прислуховуючись, чи не застогне мати, чи не покличе його назад. Але там було тихо. Тоді він пішов до жінки й сестри.

Олеся, дізнавшись, що чоловік збирається знову кудись їхати, розплакалась, а Таня з докором сказала:

- Не можеш хоч день почекати?

- Не можу, сеструню, не можу, - лагідно відповів Федько. Обійняв Олесю, шорсткою долонею обтер мокрі щоки. - Ну, годі, Олесю. Поплакала - й годі. Краще збери мені щось

поїсти...

- Надовго їдеш?

Таня щосили стримує сльози - кусає губи, а стримує. Що ж тоді буде, як і вона розплачеться!

- Не знаю, сестричко. Може, на тиждень, а може, й на

довше.

Брат ласкавий та ніжний. Отакий він завжди, коли відчуває за собою провину або хоче про щось попросити сестру.

- Таню, в мене до тебе просьба.

- Яка, Федю?

- Ти знаєш, де райпартком?

- Знаю.

- Занеси туди мій партквиток. Тільки як питатимуть, де я, скажи, що не знаєш. Залишив квиток і кудись подався... Зробиш, сестричко?

- Та де ж тебе подінеш: давай віднесу, - з ласкавою посмішкою говорить Таня.

- От і добре! - зрадів Федько. - А тепер дайте поїсти... Та не дивись ти на мене так, мовби я уже мертвий! - це вже до Олесі. - Не бійсь: чорти мене не вхоплять.

Потрібний Федькові поїзд відходив із Хоролівки о сьомій ранку. Ще було темно, коли вони втрюх вийшли надвір. Дійшли до вокзалу, зупинилися. Федько не хотів іти досередини: ще хтось побачить. Вийняв гроші, послав сестру купити квиток.

Таня пройшла в зал, де були каси. Сперте, задушливе повітря ударило їй у лице: на лавках з високими спинками, обклавшись вузлами та чемоданами, спали люди. Поміж ними мляво вешталась сонні залізничники, такий же сонний і млявий касир довго випишував квиток, а потім ще довше рахував здачу.

- Купила?

- Купила.

Федько взяв квиток, не дивлячись, засунув до кишені.

- Ти ж, Федю, пиши, - тихо попросила Олеся. Голос у неї сумний, в ньому вже виразно вчуваються сльози.

- Та де ж вас подінеш, буду писати. Хіба що паперу не дістану, - все ще пробує розвеселити дружину й сестру Федько. - Ну, ви уже йдіть. Провели - й годі.

Вони ж стоять, як зачакловані. Тягнуться до нього сірими плямами облич, то одна, то друга, самі того не помічаючи, наказують, просять писати, а ще більше - берегти себе на тій новій роботі.

Федько аж зрадів, коли засвистів паровоз і до перону, світлячи вузькими вікнами, підійшов поїзд.

- Ну, бувайте здорові!

Поспіхом тицьнув вусами у щоку сестру, потім - Олесю, побіг на перон. Вже там оглянувся: дві невеликі постаті тулилися одна до одної, і були вони такі нещасні та сиротливі, що в Федька защеміло на серці.

- Що ж поробиш... що поробиш... - бубонів він, стоячи у тамбурі та виглядаючи в засклені двері в марній надії ще раз побачити дружину й сестру.

Містечко, до якого приїхав Світличний, більше скидалося на велике село. По центральній незабрукованій вулиці густо й привільно слався спориш, порпалися заклопотано кури, а з високих тинів перекликалися поміж собою голосисті півні. Зрідка повільно проїжджали вози, а то й гарби з впряженими волами, і так само повільно волікся тут час, в'язнув у осінніх непролазних баюрах, плував у зимових високих заметах, а влітку дрімав у холодочку, рятуючись од пекучого сонця.

Сонний спокій містечка збуджував раз чи два на день старенький райвиківський «фордик» - ветеран іще імпералістичної війни, латаний-перелатаний, паяний-перепаяний. Натужно кашляючи слабосильним моторчиком, здригаючись конвульсійно розхитаним кузовом, автомобіль волік за собою хмару такого густого, такого ядучого диму, що люди кидалися врозтіч, а хто зазівається та хапоне того диму - чхатиме потім, аж спотикатиметься. Зачувши дирчання «фордика», майже з кожного двору вискакували собаки, і під їхнє валування, під кудкудання та кувікання котив отой механізований дідуган вулицею, на превелику втіху дітлахам.

З головою виконкому райради - низеньким кремезним чоловіком - Світличний швидко знайшов спільну мову: всю громадянську голова пройшов із Будьонним. Про те свідчили нев'янучі кавалерійські вусища на круглому, як кавун, обличчі, широкий шрам від шляхетського палаша вподовж лоба і гаряча, що й до могили не охолоне, любов до коней. Тому голова і не їздив ніколи «фордиком», а тримав рисака і, коли дізнався, що Світличний теж воював у Будьонного, не витримав - повів гостя у стайню похвастати конем.

Кінь і справді був породистий - чистокровний дончак.

- А ти на груди, на груди поглянь! - вихвалявся голова, не одриваючи закоханих очей од рисака. - А бабки... Помацай-но бабки!..

У Федька й без цього горіли вже очі, він усе гладив долонею по гарячій нервовій шкірі:

- Отакого б коника мати!

Голова, натішившись конем, повів нарешті Світличного до свого кабінету.

- Знаю, все знаю, - зупинив Федька, коли той почав розповідати, що спонукало його шукати роботу - Ти краще от що скажи: пожежі гасив коли-небудь?

- Ні, тільки підпалював, - щиро зізнався Федько.

- То й гасити навчишся! - зробив категоричний висновок голова. - Раз у конях розбираєшся, то не можеш бути поганим пожежником! В пожежному ділі що головне? Коні щоб справні були! А наш тютхтій довів їх до того, що падати стали. Вже, було, й догорить, а вони все ще повзуть... Всю команду, паразит, розпустив! Давай бери їх, сучих синів, у руки! - напучував Світличного голова. - Ну, я не прощаюся: ночуватимеш у мене. Поки квартиру підберемо...

Ще здалеку побачив Федько високу каланчу і чим ближче підходив до неї, тим більше наростало у ньому таке відчуття, що там чогось не вистачає. Врешті зрозумів: пожежника. Каланча стояла посеред порожнього двору: ніде ні душі. Праворуч розмістився просторий сарай з величезними двостулковими дверима, за сараєм - конюшня, а ліворуч - невеликий приземистий будинок з облупленими, давно не мазаними стінами. Федько пройшов у відчинені навстіж ворота, які навряд чи коли й зачинялися, попрямував до будинку.

У просторій кімнаті було аж сизо од тютюнового диму. На підлозі валялися пріла солома, шмаття брудного паперу, якесь ганчір'я, а за столом при вікні сиділо четверо здорованів і засмальцьованими картами різались у підкидного. Вони так і завмерли, побачивши незнайомого у шкуратянці, в хромових блискучих чоботях. Світличний же підійшов до столу, простягнув руку до рудого, як вогонь, парубійка, що тасував саме карти, замість привітатися коротко наказав:

- Ану, здай і мені!

- А хто ви такі будете?

- Здавай, здавай, потім скажу!

Виграв. Здали вдруге - знову залишив рудого у дурнях.

Потім зібрав карти, подер і викинув у помийницю.

- Отак! Не вмієте грати, нічого й братися! - І, знову підсівши до столу: - Як же ви, хлопці, до життя такого дійшли? Брудно, запущено, добрий хазяїн і свиню посоромився б отут тримати!

- Ми не свині, - образився один із пожежників. А другий знову спитав:

- А хто ви такі будете?

- Буду я вашим начальником, - відповів Світличний. І вже іншим, категоричним тоном: - Ану зберіть мені всю команду! Та щоб одна нога там, а друга - тут! Даю п'ятнадцять хвилин.

Не п'ятнадцять хвилин - більше двох годин прождав Федько, поки зібралися всі дванадцять пожежників. То шукали Миколу, то не було Василя і Микити: навіть удома не знали, куди вони повіялись.

- А як десь загориться? - допитувався сердито Світличний, коли всі нарешті зібралися.

Ті винувато мовчали.

Світличний походив, походив, потім наказав:

- Надіти форму!

Пожежники сипонули до сарая. Вискакували звідти в касках, в брезентових робах, на ходу підперізувалися широченними ременями з мідними пряжками. Знову вишикувались, їли очима начальство.

Федько зняв у крайнього з голови шолом, гидливо потикав пальцем у потьмянілу, обкидану зеленню мідь:

- А це що?

- Шолом.

- Шолом? Нужники такими шоломами чистити, а ви на голови їх одягаєте! До завтрього надраїти, щоб горіло! І пряжки, і гудзики... Зрозуміло?

- Зрозуміло, товаришу начальник! - дружно закричали пожежники.

Потім Світличний оглядав пожежний інвентар. І тут було все запущено, мало що не павутинням посновано.

- Хіба вам пожежі гасити? - лютував Федько. - Вам собак дохлих возити! Та що ви на мене дивитесь? Ви на себе погляньте! На себе!.. Яким повинен бути пожежник? Пожежник як пройде по вулиці, то в усіх дівчат жижки затрусяться. А ви на кого схожі?

Остаточо вивели з себе Світличного коні пожежної дружини. Коростяві, вкриті збитою вовною мерини з обвислими животами сприймали Федькові гнівні епітети з покорюю, притаманною глибокої старості.

- Орли! Змії!.. - знущався із одрів Світличний. - На ланцюгах, певне, виводите?

- Ми тут не винні, - хтось понуро із гурту.

- Скільки разів просили у голови, щоб дав людських коней - не дає...

- Ну добре, - урвав нарікання Світличний. - Коней я сам дістану. А решту... - повів він довкола рукою. - Поки все оце не блищатиме, не буде начищене, полагоджене, прибране, ніхто із вас не піде додому. Хоч десять діб будете поратись - не відпущу!

- Та ми що ж... Хіба ж ми самі не бачимо? Ми й самі були б раді, дак начальство... - загомоніли пожежники.

- Отже, домовились?

- Та чого ж, домовились!

І на тихому, сонному досі дворі пожежників закипіла робота. Розбиралися, змазувалися поіржавілі насоси, на розсохлі бочки набивалися нові обручі, мінялися колеса, а самі виїзди покривалися червоною фарбою. Зійшлися жінки пожежників, прибрали у хаті, вибілили усередині й зовні. За тиждень неспізнанно змінилася пожежня. Двір старанно підметений, будинок побілений, у великому сараї аж горять начищені насоси, радують свіжою фарбою два справжні виїзди. Пожежники ходять по-військовому підтягнені, чітко повторюють команди, а на каланчі сюди-туди походжає вартовий у сяючому шоломі.

Отоді й запросив голову райвиконкому Світличний. Привів, показав усе господарство, і голова, оглядаючи пожежний інвентар, тільки прицмокував та все хвалив:

- Молодці! Ну й молодці!

Коней Федько приберіг на закуску. Завів у стайню, показав:

- Бачите, які смертники?

- А що, коні як коні, - відразу ж зрозумів, куди гне Світличний. - Чим вони тобі не подобаються? Добрі, їй-богу, добрі коні! - хвалив, аж сам червоніючи од власної брехні, голова.

- Добрі! - так і фиркнув Федько. - Ану, хлопці, виведіть оцих крайніх та впряжіть у бричку: Миколу Пилиповича на службу одвезти!

- Та що ти? Не треба!.. - аж позадкував голова. - Я вже своїм як-небудь доїду.

- Нічого, ми вашого рисака позаду на поводі пустимо. Хлопці, кому я сказав!

Хлопці метнулися виводити конят, а перед очима голови - ганебна, нестерпна для кавалерійського серця картина: впряжені в бричку одри, він на бричці, а позаду - його гордий рисак.

- Ну, гаразд. Кажі, чого тобі треба...

- Хлопці, заводьте коней назад! - скомандував Федько і, обійнявши ніжно Миколу Пилиповича за плечі, повів геть із стайні.

- Всього четверо, Миколо Пилиповичу.

- Четверо? Кого?

- Коників. Отаких: на чотирьох ніжках, з гривами, із хвостами. І щоб не були при смерті.

- Та де ж я тобі їх візьму?

- А глитаїв розкуркулюєте?

- Ну, розкуркулюємо...

- А після них коні лишаються? От і дайте розпорядження... Ви тільки напишіть, а ми вже самі дістанемо.

- Ну, добре, ну, де вас подінеш. Приходь завтра - напишу. - І, повеселений, вже з рисака прощався із Федором - А ти, я бачу, той!.. Іч який: у гості покликав!

Та Федькова радість була передчасною. Другого дня зустрів його Микола Пилипович, ховаючи очі:

- Ти от що... завтра зайти... Знаєш: не встиг іще вияснити. - Заходив Світличний і завтра, й позавтра; просив, вимагав, бив кулаком себе в груди, доводячи, що без коней - гріш їм ціна, що як де загориться, то вони доберуться хіба що охололий попіл розгрібати.

- Та відстань ти із своїми кіньми! - врешті не витримав Микола Пилипович. - Тобі одні коні у голові, а на мені весь район лежить! Пождеш - не помреш: в тебе ж поки що

не горить.

- Ах, так! - скипів Федько. Вискочив із кабінету, мало не збив із ніг якогось канцеляриста, що ніс гору паперів. - Ну, гаразд!..

Цілісінський день ходив хмара хмарою: пожежники боялись і підступитись до нього. Придрався до одного, що не так підперезаний, - вліпив наряд поза чергою. Накинувся на іншого, чого кімната не метена, - теж наряд навісиз на шию. Добився, що всі поховались, як миші, - лютував уже наодинці.

Врешті щось надумався. Пирснув, покликав рудого пожежника:

- Панченко!

- Я! - обіззався той із-за стайні.

- Іди сюди, чого заховався.

Довго щось йому розтлумачував, і на шельмуватому обличчі рудого розквітав усміх. Ну й ну! Оце так придумав товариш начальник!

- Зробиш?

- Зроблю! Як не зробити!

- Тільки гляди, щоб усе шито-крито. Узнають - не одкрутимось од в'язниці!

Зібрав пожежників, розказав, як і що кожному робити.

- Зробимо, хлопці, - будемо з кіньми, - закінчив Світличний. - А не зробимо - довіку на оцих смертниках повзатимемо!

Серед ночі забемкав сполохано дзвін. Поплив понад сонним містечком, докотився аж до будинку голови.

Нарешті!

Федько, що й досі очей не зімкнув, схопився: куртку на плечі та на половину господаря.

- Миколо Пилиповичу, тривога!

Могутнє хропіння урвалося, кругла голова підвелася од подушки.

- Що?.. Га?..

- Горимо, Миколо Пилиповичу! - закричав Федько, і наче на ствердження його слів у хаті застрибав, заметався по підлозі і стінах кривавий відблиск.

Миколу Пилиповича вітром здуло із постелі. Скакав на одній нозі, матюкався, бо друга ніяк не пролазила в холошу, хоч цупив її, аж матерія тріщала, поки Федько застеріг:

- Та то ж ви сорочку вхопили!

- А ч-чорт!..

Пожбурих сорочку, хапав усе, що під руки підвернеться, - шукав штани, які кудись поділися. Гримав на дружину:

- Чого ревеш?! Одягайся! - І вже на Світличного:

- Біжи! Гаси!..

Федько вийшов із хати, став на порозі. Ясно і весело горів невеликий сарайчик, що примостився в глибині двору. Чутно було, як тріщала солома та від каланчі долітав невпинний тривожний дзвін: бем, бем, бем! У сусідніх дворах уже грюкали двері, долітали стривожені голоси, загавкали перші собаки.

З відром у руках вискочив Микола Пилипович. За ним із вузлом на плечах - дружина. Повів безтямними очима на Федора, запитав:

- Що горить?

Федько поступився, аби краще було видно, і в очах Миколи Пилиповича застрибали вогняні зайчики.

- Чого ж ти, іроде, стоїш?! - напустився він на Світличного. - Біжи за відром!

Скочив із ганку, швидко побіг до сарайчика, проливаючи воду, хлюпонув щосили з відра. У відповідь вогнище бухнуло іскрами, обсіпало його з ніг до голови, і Микола Пилипович застрибав, матюкаючись та витрушуючи щось з-під сорочки.

Світличний виніс із сіней ще одне відро, неспіхом пішов до колодязя.

- Все одно не pomoже, - сказав він голові, що засапанним паровозом припер по воду. - Це що чайною ложкою в печі гасити... Щастя наше, що сарай не біля хати та вітру нема, а то враз загорілося б...

Микола Пилипович пожбурих відро, люто закрячав на Федька:

- Пожежник, так твою перетак! Де твоя команда?

- А ви що, не чуєте? - кивнув Федько в бік безперервного дзвону. - І команда приїде... як коні дотягнуть...

Збігалися люди. З відрами, сокирами, вилами. До охопленого полум'ям сарайчика вже годі було й підступитись, тому полізли на хату: поливали на всяк випадок водою дах. Микола Пилипович уже не бігав: стояв, широко розставивши ноги, дивився, як вогонь пожирає будову.

Вже як провалилася покрівля і попадали стіни, у двір убігла пожежна дружина. Саме убігла, а не в'їхала, бо замість коней, впрягшись у голоблі, котили виїзд пожежники.

- А де коні? - кинувся до них Федір.

Рудий Панченко, кинувши дишло, голосно, щоб почули усі, а насамперед голова, відповів:

- Коні не довели: на півдорозі попадали, товаришу начальник!

- Ага, - кинув красномовний погляд на Миколу Пилиповича Світличний.

Той тільки крякнув. Вже мовчав, не зронив ні слова, дивився, наче сторонній, як командує своїми бійцями Світличний. Тільки по тому, коли розтягли обгорілі стіни та залили їх водою, коли з безсилим сичанням погас вогонь, коли пожежники покотили свій виїзд із двору і розійшлися люди, Микола Пилипович сказав перед тим, як лягти до-

сипати:

- Ти от що... Нагадаеш завтра - напишу тобі бомагу на коні. Воно і справді той... Чого зуби скалиш?

- Я не скалю, Миколо Пилиповичу.

- Тож-то, що Миколо Пилиповичу... Дуже ви вже розумні всі стали... грамотні... Управи на вас не знайдеш...

- Ще будуть якісь вказівки, Миколо Пилиповичу? - поштиво запитав Світличний.

- Іди вже спати... пожежний начальник...

Пройшовши до себе в кімнату, Федько ліг, але заснути довго не міг: пригадував, як стрибав по хаті голова, засунувши ногу в рукав сорочки, трусився од беззвучного сміху.

Пізніше, коли Світличний повернувся із двома парами коней, Микола Пилипович, видно, дещо розкумекав, якась підозра закралася в його круглу голову. Стрівши увечері Федька, допитувався:

- Признайся: твої підпалили? Нічого їм не буде, ти тільки признайся.

Але Федько теж не з лопуцька. Дивлячись прямо в очі голови чеснущим поглядом, ображено відповідав:

- Що ви, Миколо Пилиповичу! Як ви могли отаке і по-думати!

- Ну, гаразд... Ну, іди. Тільки тепер начувайся: прозиваєш пожежу - шкуру злуплю!

Федько сам із нетерпінням чекав такої okazji. День і ніч стирчав на каланчі черговий, марно вдивляючись в далечінь, і Світличний, йдучи на службу, щоразу з надією поглядав догори. Але дзвін мовчав. Мовчав, мов на глум. А в конюшні били копитами застояні коні.

Вже йому почали насинатися пожежі. Чорні, як сажа, коні, вогняні, по вітру розмаяні гриви... Дзвін, що волає на сполох... Шалений перестук копит...

Та пожеж не було. Не було, хоч підпалюй.

І тоді, щоб не обростала команда салом, затіяв Світличний навчати бійців військової справі. Позичив у Миколи Пилиповича шаблюку, принесену із громадянської, дістав сідла - взявся робити із пожежників джигітів. Щоб птахами злітали у сідла, щоб картинками сиділи на конях, а не собаками на тинах. Щоб уміли на повнім галопі зупинити коня, не перелетівши при цьому через голову, зрубати шаблюкою лозину чи підхопити шапку з землі.

І сипались, як горох, нещасні пожежники з коней, викручували руки важкенькою шаблюкою, стогнали од важкої науки, та Федько не давав спуску нікому: ганяв до циганського поту. А як помітить, що хтось починає сачкувати, так визвіриться, так гаркне, що й душа похолоне.

Кілька разів навідувався Микола Пилипович. З видимим задоволенням стежив за навчанням, крутив схвильовано вуса, схвально похмикував:

- Добре! Їй-богу, хлопці, добре!

Не витримував: брався показувати, як правильно тримати шаблюку, щоб не вивихнути кисть, як на повнім скаку, звисившись із сідла, підхопити шапку з землі. Розчервонілий, аж сизий, злавив з рисака, витирав хустиною спітнілу голову, обіцяв:

- Ось дістану вам пару гвинтівок - учитиметесь, хлопці, стріляти. Щоб буржуєві прямо межі очі!

Підшукав Світличному постійне житло: кімнату в невеликому будинкові посеред ошатного подвір'я, що переходило в густий вишняк. Сам привів Федька на нову квартиру, гасячи вогники в невеликих хитреньких очах, сказав:

- Оце можеш і сім'ю сюди перевозити. Бо поки там надумуються дати відповідь... А тобі нічого тут холостякувати - байстрят по світу пускати!

Виділяючи Світличному квартиру, голова знав, що робив: у великій кімнаті, що дихала холодною пусткою, за день, за другий люто занудьгував Федько за Олесею. За Олесею, за Івасем, за ласкавим сімейним вогником. Що де б ти не був, звідки не повернувся, він завжди зустрине тебе привітно й ласкаво, обігріє, обсушить, вдихне нові сили. Що не погасне ніколи для тебе, хай усі люди одвернуться, зречеться тебе весь білий світ.

Обставивши сяк-так кімнату, Федько поїхав у Хоролівку, забрав дружину і сина. Вмовляв маму і сестру, щоб покинули все та їхали з ним, однак мама нізачо не хотіла розставатись із татовою могилкою:

- Як же я його залишу одного?

І вже трясеться сива голова, тремтять ображено губи.

Таня теж не проявила особливої охоти: тут мала хоч яку-небудь роботу, а там хто його знає, як обернеться. Добре, якщо вдасться Федькові десь її влаштувати, а то сядуть йому всі на шию. До того ж боялася лишити маму одну. Мама за останній час дуже подалася, її враз прибила старість, придушила до землі, хукнула холодом в очі, гасячи рештки бадьорості. І вона ходила, ледь переставляючи ноги, тихенько стогнала - грала у болісну дудочку.

Тож Таня на всі братові умовляння сказала, що краще буде, коли він поїде поки що без них.

Та минуло всього два дні, як їй довелося гірко розкаятись, що не послухала брата: Таню звільнили з роботи.

Ще раніше, відразу ж після того, як Федька вичистили з партії, відчула Таня різку зміну в ставленні до неї колег по роботі – працівників районної контори «Утильсировина». Всі, хто радісно й приязно вітався із нею напередодні, сьогодні уникали її, а якщо й віталися, то намагалися зробити це якомога непомітніше. Головний бухгалтер, безпосереднє її начальство, який ще учора упадав біля неї, лестив так, що Тані було аж незручно, сьогодні холодно і якось аж вороже буркнув під ніс на Танине «добридень». І навіть Танин сусіда, який увесь свій вік просидів за канцелярським столом і хвалявся тим, що він не має ворогів, навіть той не відповів на якесь зауваження Тані, а нервово хихикнув і злякано зиркнув у бік бухгалтера. Бухгалтер же протер окуляри, і, коли їх знову надів та глянув на Таню, їй здалося, що він замінив стекла крижинами.

– Дехто забуває, що під час роботи треба працювати, а не займатися сторонніми розмовами, – строго зауважив, дивлячись поверх Таниної голови.

Таня знітилася, кров болісно обпалила їй щоки, і решту дня вже просиділа мовчки, низько схилившись над паперами.

Вдавала, що ретельно працює, хоч не бачила жодної цифри – все розпливалося перед очима, повними сліз.

Ота стіна, що враз виросла довкола неї, ставала все глухішою та холоднішою. І хоч Таня розуміла, до чого йдеться, хоч плакала ночами від образи й розпуки, кулаком затуляючи рота, однак продовжувала ходити в контору: що вона робитиме, куди подінеться, коли її виженуть?

Але так довго тривати не могло. Це розуміла і Таня, і її начальство, яке драгувала нерозумна упертість Світличної, що не хотіла тихо-мирно подати заяву.

Поверталася додому, наче сліпа. Вже не було ні образи, ні сліз – все перегоріло під час зборів по чистці, лишився тільки тупий біль у голові та сіра, позбавлена будь-якої надії безвихідь.

Зупинилась над річкою. Коли проминула власний будинок, як вийшла за місто, не могла пригадати.

Стояла на низькому трав'янистому березі, над самісінькою водою, що, чорна, холодна, густа, повільно текла мимо, і відчувала, як щось тягне її в оту глибизну, підштовхує м'якими долонями, скрадливо нашіптує в самісіньке вухо: «Ну, ну, всього лише крок – і все скінчиться!..» І здається вже Тані, що сам берег починає осідати під нею: ось-ось обвалиться та й шасне разом із нею у воду.

«А як же Андрійко?..»

Все ще не в змозі одірвати погляд од чорної гіпнотизуючої поверхні, Таня одступає крок, другий, третій... Очі у неї болісно розширені, в чорних зіницях ячать страх і сум'яття. І коли врешті-решт одірвалася, повернулася спиною до річки – побігла, задихаючись од жалю до сина.

До вечора не відпускала його від себе. Була ніжна, як ніколи, не могла натішитись. І коли лягла спати, поклала його поруч із собою.

– Мамусю, ти замерзла? – питався Андрійко.

– Нічого, Андрійку, спи, – пестила його Таня, стримуючи нервові тремтіння: перед очима знову спливла річка і чорні долоні, що підступно штовхали у спину.

Андрійко, притулившись до неї, заснув. Таня довго не спала, думаючи, як далі жити. Лишалось одне: шукати роботи. Де-небудь, якої-небудь, аби лише протриматися, не пірнути на дно.

В пошуках отієї роботи минув не один день. Зранку виходила Таня із дому, обходила установу за установою, висиджувала довгі години, чекаючи, поки її приймуть.

Іноді її обіцяли прийняти на роботу, казали писати заяву.

Та як тільки визнавали, що вона сестра Світличного, дочка попа, колишня дружина куркуля (прямотаки наче навмисно підібраний букет!), як тільки про це визнавали, одразу ж повертали заяву. Коли різали святу правду у вічі, коли відмовляли більш делікатно. Але Тані було од цього не легше.

Зустріч із Ольгою сталася зовсім випадково: якби Таня трохи затрималась удома, хтозна, як склалася б подальша її доля. А так наче хто квапив її поскоріш вийти із дому. Тож кажіть після цього, що немає Бога на небі! Він таки є, тільки по-різному його називають: хто – богом, хто – вдачею, хто – щасливим випадком.

– Товаришко Світлична?

Таня аж здригнулася од несподіванки: перед нею стояла товаришка Ольга. В чобітках, у шкіряній куртці, в червоній хустині. Червонощоче обличчя пашисть здоров'ям, задоволенням від життя.

- Як живеться?

- Як мені може житися!

І вже одвертається, ховає од товаришки Ольги непрошені сльози.

- Постійте, постійте, як це - вичистили? Ану, розкажіть все!

Слухала Таню, щораз більше супилась. Врешті не витримала:

- А ви що хотіли, щоб із вами панькались? Ми своїх класових ворогів по голівці не гладимо!

- Який же я ворог? - спалахнула Таня. Смикнулася піти геть, але не так легко вирватись од товаришки Ольги:

- А ви не ображайтесь: життя є життя... я це не для того сказала, щоб вас спекатись...

- Навіщо я вам? - спитала все ще ображена Таня. - Пустіть, я піду.

- Зачекайте. Не будьте такою гарячою... Може, я вам хочу допомогти... Підете до мене учителькою? - І не чекаючи згоди: - Завтра зранку заїду, заберу вас із собою... Де живете?

- Ось по цій вулиці... третій будинок... - відповідає зовсім уже розгублено Таня.

І вже тоді, як товаришка Ольга пішла, згадала, що навіть не подякувала: стояла дурепою, блимала очима.

Господи, хоч би скоріше настав ранок!..

А що, як вона роздумає? Або не вдасться добитися призначення?..

Ні, тільки не це! Що завгодно, тільки не це! Вбігла до хати:

- Мамо, я працюватиму вчителькою!

Не діждалася, що відповідь вражена мати, побігла в іншу кімнату, вхопила сина на руки:

- Андрійку, твоя мама буде вчителькою!

І лише тоді, як повернулася із сином на кухню та знову побачила маму, яка сиротою сиділа на ослоні, лише тоді подумала Таня про те, що вона за цією нежданною радістю зовсім забула про маму, яка от сидить, немічна, квола, підточена хворобами й старістю, самотня, здається, всіма забута, навіть рідними дітьми. Яка, це Таня знає напевно, нізащо не поїде з нею, не покине оцієї домівки, у якій - все її життя, всі її спогади: і тато, і діти, і власна, їм віддана молодість.

- Мамо! - благально звернулася Таня. - Поїхали зі мною, мамо!

Мати зводить на неї вицвілі очі, хитає білою головою:

- Їдь уже, дочко, сама...

І як її не вмовляє дочка, твердить одне:

- Як же я його... самого... покину?

Могильним смутком віє від цих слів, покірною печаллю людини, яка вже наполовину розсталась із життям, не знає, хто їй ближчий: оці, що коло неї, чи оті, що в могилах...

- Бери Андрійка, і хай тобі Бог помагає...

Тоді Таня домовляється про інше. Добре, хай мама лишаються, а вона буде якомога частіше навідуватись до неї. І ще одна просьба...

- Яка, дитино моя, в тебе просьба?

Щоб мама погодилася на чужу поміч. Таня домовиться із сусідкою, аби та приходила хоч раз на два дні.

- Та навіщо мені тая поміч, - пробує заперечити мати. Але Таня стоїть на своєму. Тут уже вона не поступиться.

Не хоче мама їхати з нею, це її воля, але вона нізащо не залишить маму без догляду.

- Та гаразд, - згоджується натомлено мама. - Ти, дочко, збиралася б потроху... А то заїдуть, а ти не зібрана...

Товаришка Ольга заїхала аж о дванадцятій дня: довелося витримати справжній бій із завідуючим райнаросвітою, поки добилася призначення.

- Ти що, здуріла! Не знаєш, хто така Світлична!

- Знаю, - спокійно мовила Ольга. - Але це вже хай у тебе голова не болить: не тобі працювати із нею.

- Та в нас і так кадри захаращені попівськими дочками! - закричав зав. - А ця на додачу ще й жінка куркуля!

- Вже не жінка, - заперечила Ольга. - Вона од нього пішла ще до розкуркулення.

- Це не міняє справи!

- Ти напишеш наказ чи не напишеш? - набридла врешті-решт товаришці Ользі оця безплідна дискусія.

- Не напишу.

Товаришка Ольга різко звелася, вийшла з кабінету. Постояла, кусаючи губи, рішуче хитнула головою й пішла до райкому.

У приймальні Гінзбурга було повно народу.

- В себе? - запитала Ольга у секретарки і, коли та відповіла, що у себе, товаришка Ольга на правах старого працівника райкому не стала чекати черги - пройшла прямо до кабінету.

Григорій саме розмовляв із якимось чоловіком, по одягу селянином. Глянув на Ольгу, звівся, всміхнувся, простягаючи руку:

- Ольга! Якими вітрами?

- Я до тебе. Не заважатиму?

- Ні, що ти! Почекай тільки, ми з товаришем закінчимо...

Ольга примостилася на дивані. Нетерпляче постукуючи носком чобота, дивилася на Григорія. Лише зараз помітила, як він посивів, і чомусь ота сивизна навіяла сум. Вона труснула головою, сердито подивилася в спину селянина, що все ніяк не міг закінчити розповідь: тягнув та й тягнув, наче їхав волами.

Врешті той, подякувавши, пішов, Гінзбург повернувся до Ольги:

- Ну, як живемо? Як там Василь?

- Живемо непогано, - відповіла Ольга і відразу ж приступила до справи: - Товаришу Григорій, у мене до тебе прохання.

- Прохання? - посміхнувся Григорій із Ольжиної наполегливості. - Ну, що ж, давай, яке у тебе прохання.

Вислухав Ольгу, похитав головою:

- А ти знаєш, як зараз питання стоїть?

- Але ж я ручаюся за Світличну! - гаряче заперечила Ольга. - Квитком партійним поручуся!

- Отак зразу й квитком? - сміється з отієї запальності Гінзбург. - Ну, що ж... коли комуніст бере когось на поруки, ми не можемо йому не довіряти.

Підняв трубку, попросив:

- З'єднайте, будь ласка, з райвно. - І коли там озвалися: - Це Гінзбург... Здоров... Нічого, нічого... Ну, гаразд, годі про це... Слухай, чому ти не хочеш призначити Світличну?

Трубка потріскувала, пищала. Ольга подалася наперед, намагаючись почути, що відповідає завідуючий, але не могла розібрати й слова.

- Так... так... - Гінзбург уже нетерпляче. - Ну й що із того, що дочка попа? Хіба мало їх вчителює в районі?.. Так вона ж за Світличну ручається! Бере під свою відповідальність... Так, підтримую! Якщо хочеш, наказую!.. Наказую!..

Кинув трубку, помовчав, гасячи гнів, потім глянув на Ольгу. І у великих, мудрих і добрих очах Григорія золотим розсипом заіскрився теплий смішок.

- Ну, от... В яку ще історію ти мене вплутаєш?

- Більше ні в яку, - розсміялася Ольга, тиснучи на прощання Гінзбургові руку. - Будеш у наших краях, заїжджай. Бо щось ти забюрократився, став одриватись од мас.

Із завідуючим районною освітою більше не бачилась: перестріла її у приймальні секретарка, ображено сказала:

- Ось вам наказ. Розпишіться.

Ольга, посміхаючись краєчком вуст, старанно розписалася, взяла наказ, пішла геть: їй наплювати, сердяться на неї чи ні! Головне, що добилась свого.

Воювала ж вона за Таню зовсім не тому, що жаліла її, а тому, що у школі, якою вона завідувала, і справді бракувало учителів.

Та хіба тільки в неї! Тисячі, мільйони дітей, повісивши через плече торбинки, вирушали до школи. І коли б злетіти в той ранній час високо вгору, так високо, щоб охопити зором всю Україну, можна було б побачити, як майже з кожної хати, з кожного двору виходить малеча та зливається краплина до краплини в рухливі струмочки. Можна побачити, як стікаються оті струмочки до шкіл - і ясніють потім допитливі озерця дитячих очей, і шелестять сторінки букварів та зошитів, скриплять неподатливі пера, сопуть від натуги Васильки та Ганнусі, незвичними зубами гризучи «граніт науки». Такий міцний, такий неподатливий, що аж піт проймає, аж призводить до отієї події, після якої такий же маленький сусіда на запитання вчительки: «Скільки буде - два додати три?» - підніма високо вгору руку свою та й голосно скаже: «Маріє Остапівно, а Василько повітря зіпсував!..» - «І неправда, і не зіпсував!» - заллється червоною фарбою Василько. І мудра Марія Остапівна, звичайно, повірить йому, а не добровільному донощиківі, бо із власного дитинства знає, який нелегкий хліб - наука.

Минає день, залягає вечір - не порожніють шкільні подвір'я: до пізньої ночі сяють вікнами школи, доноситься бджолиний гул голосів, зосереджений шелест сторінок. За партами, ледь протиснувшись, зігнувшись удвоє, сидять уже не Васильки та Ганнусі, а їхні батьки, старші брати й сестри, потіють не менше, аніж малі над «Букварем». Бо міцний той граніт, ой, міцний! І якщо не піднімає хто руки, то тільки тому, що немає в цих учнів святої безпосередності дитинства. І так же походжає перед ними Марія Остапівна, тільки в неї уже натомлений голос, і шумить у голові, і щемлять натруджені очі.

А потім, коли всі розійдуться, коли в порожньому класі дріматимуть парти, і дошка, й розбухла од крейди ганчірка, і карти на стінах, коли навіть намальований Дарвін заплющить очі, одне вікно ще довго світитиме в темряву: Марія Остапівна, потираючи скроні, щоб відігнати дрімоту, готуватиметься до наступних уроків, перевірятиме учнівські зошити.

Сяють та й сяють учительські вогники по всій Україні - з вечора у вечір, з ночі у ніч. І чим більше їх буде, тим світліше ставатиме на землі, тим менше темряви лишатиметься в душах людей, а більшатиме світла, добра, любові до рідного краю. До його давнини, що переплітається із сьогочасністю, до простих, працьовитих, мудрих душею і щирих серцем людей. До його співучої, неповторної мови...

Тож товаришка Ольга воювала не так за Таню, як за отих всіх дітей, які все ще не охоплені школою. Заїхавши за Танею, вона не сказала, якою ціною їй дався наказ про призначення Світличної учителькою. Дала лише його прочитати і, спостерігаючи, як зарожевіли в Тані щоки, весело наказала:

- Ану, збирайтеся!

Таня вдячно блиснула очима на Ольгу:

- Можна, хай він поки що побуде у мене?..

І коли Ольга кивнула ствердно головою, Таня обережно склала той аркуш паперу, заховала в нагрудну кишеню жакета.

Перед тим як вийти з хати, посідали, постерегли сумом підсинену тишу. Таня дивилася на маму, а та не зводила очей з онука. Притискала Андрійка до себе, не відпускала й тоді, як вийшли надвір:

вела онука за руку, наказувала:

- Ти ж як будеш навідуватись, то й Андрійка бери... Та одягай його потепліше, а то застудиться...

І вже коли посідали на бричку:

- Почекайте!

Почимчикувала до хати, швидко повернулася, простягнула онукові шматочок цукру: десь, видно, дістала із сховів, із старечих нужденних запасів, бо грудочка та не світилася рафінованою білизою, не відливала стерильною синявою, а була потьмяніла, пожовкла, обсмоктана часом.

- На, дитино, поласуй у дорозі...

Стояла печальним, у землю вкопаним стовпчиком, і Таня за сльозами не бачила, чи мама хоч відповідає на її прощальні помаху рук.

Може, тому таким непривітним видався Тані розлогий переораний степ, помережаний то чорними смугами зябу, то зеленими - озимини, а подекуди й поруділими стернями. Може, тому так голо, так порожньо було під безбарвним розплюсненим небом, вистудженим холодними осінніми вітрами, під натомленим сонцем, що світило неохоче і скупо.

Позникало, відлетіло у вирій веселе птаство, тільки чорне гайвороння снувало ріллею, злітало ошматтями сажі, каркало так, наче лаялось.

І степ розгортався та й розгортався. Непокvapно, велично, могутньо. І не було йому кінця-краю, не вистачало на нього доріг: обривалися, щезали, як річки у пустелях. І людській комашні, що з інших країв заповзала на ці простори, лишалося тільки дивуватись: які ж титани могли отут жити? Які хоробрі духом звияжці відважувалися заселяти цей простір, де не сховаєшся ні від злої кулі, ні від гострої шаблі, не відгородишся річкою, лісом, горами, а хіба що власними грудьми. Хто вони, ті перші, що, знехтувавши безпекою, насміявшись із смерті, проорали першу борозну, вкинули перше зерно, поставили перший курінь, огороджений степовими вітрами, посадили першого явора, гінкого й високого, аби здалеку видно було: тут живе той, хто не боїться нічого?

Хто вони? Хто?

Даремно допитуватись.

Мовчить небо, мовчить степ, мовчать високі козацькі могили...

Поселилася Таня із сином у Приходьків - не в Івана, у якого ніде й пальцем ткнути (дітвори, як гороху, так і підкочуються під ноги), а в старшого, Миколи Васильовича, або попросту - Васильовича, як звикли величати його в селі.

Тому, щоб стати на квартиру саме в Приходька, а не в кого іншого, було кілька поважних причин.

Перш за все - недалеко од школи. Не треба добиратися аж на край села, та ще як уночі, або коли задощить, або закрутять віхоли. П'ять хвилин ходу - і Таня вже дома. По-друге, окрема, через сіни, кімната. Невелика, зате світла й затишна. Дівочий цнотливий дух ще не вивітрився звідси. Тиждень тому вибралась із неї Приходькова дочка, віддавшись у сусіднє село за чубатого парубка.

- Закрутив, зовсім геть світ закрутив: пішла й не оглянулась, - розповідала Палажка Данилівна, дружина Миколи Васильовича, показуючи Тані кімнату. - Хочете вірте, хочете ні, а за тиждень вуздечку накинув. Отакі тепер парубки...

І по-третє, що найбільше спокусило Таню, це можливість харчуватися разом із господарями.

- Що нам, те й вам, - сказала Данилівна, розпускаючи лагідні зморшки довкола очей. - А ви не стісняйтеся: чи молочка, чи маслечка, чи медку - слава Богу, своє, не куповане.

Коли ж Таня заікнулася про ціну, господиня замахала

руками:

- Та Господи, що ж про це наперед говорити! Поживете, побачите, мо', іще вам у нас і не сподобається... Правда ж, старий?

- Ти краще, стара, сип борщ та запрошуй Олексіївну з малим до столу. Вони ж проголодалися з дороги, а з твого язика ситий не будеш.

Таня спершу побоюється суворого та неусміхненого господаря: не день і не два звикатиме до нього. Все їй здаватиметься, що Васильович на неї гнівається. Причиною тому були, мабуть, зморшки на

худому, рідко коли голому обличчі: затужавілі, аж закам'янілі. Старанний плугатар походив по тому обличчі, не лишив незораним жодного моріжка, оборав і спереду, і ззаду. На два десятки років здається Васильович старшим од брата Івана (в того шкіра, як на бубоні, так і блищить, тільки побіля безжурних очей веселі пучечки зморщок), хоч насправді, якщо вірити старим людям та батюшці, різниця між ними – п'ять років.

Васильович став спинатися на ноги вже після громадянської. Повернувшись додому, кілька днів ходив у довгополій шинелі, у високій будьонівці з вшитю п'ятикутною зіркою. Разом із щасливою Данилівною, яка не зводила із нього очей, провідував численних родичів, сватів і кумів; пив самогонку з тонких склянок, з полив'яних кухлів, заїдав, чим послав господарям Бог, а потім, строгий, випрямлений, на всі військові гудзики застібнутий, сидів за столом і розповідав принагідно людям про далекі краї, про чужі народи. Закінчував завжди одним і тим же:

– Де не бував, а такої землі, як у нас, не доводилося бачити. В нас руку по плече устроїли – чорнозем, а там – то піски, то суглинки.

Зайшов і до брата, до Івана. Як сипонули назустріч Приходьченкові потерчата, замало не повалили! Роздавав дітям гостинці, цікавився:

– Де ти їх, брате, стільки й нажив?

– На війні! – скалив веселі зуби Іван. – Тіки ти, брате, на конику та із шаблюкою, а ми з Хведорою на перині та попід ковдрою. Як ухоркаєм противника, так і победа: Ванько альбо Маня в колісці гойдається!

– Ти, я бачу, такий, як і був... Як же ти їх годуватимеш?

– А чого б це я мав їх годувати? Я своє діло зробив, а теперечки Радянська влада хай їх годує!

– Весело, бачу, живеш, – похитав осудливо головою

Микола.

– Журитися немає чого. Наша влада теперечки чи не наша?

– Наша то наша, тільки щоб од таких веселунів, як ти, вона од голоду в кулак не почала свистати, – продовжував брат. – Влада, брате, по нас із тобою рівнятиметься: ми з тобою зуби на полицю закинемо, то й вона своїми клацатиме. Ми з дурного розуму в дранті стрибатимем, то й у неї у горщику ложка суха торохкотитиме... Отак воно, брате: які ми, така й влада над нами.

Сиділи потім за столом обидва Приходьченки, рідні брати, а наче й не однієї матері діти.

Походив, провідав Васильович усіх, кого треба, а тоді як одрізав: скинув військову одіж, густо притрусив тютюном, поклав у скриню аж на самісіньке дно – годі! Помахали шабельками, постріляли, побавились у світову, а теперечки пора братися за діло: бач, он земля лежить, під бур'янами дичавіє. І міцними зубами, зголоднілим нутром вгризся у працю. Сердився на день, що короткий, на ніч, що задовга, на Бога, який вигадав суботу й неділю, аби веселити нероб, плодити ледарів та волоцюг.

В перше ж літо прибрав колоду, що лежала під тином од вулиці, ще, либонь, дідом завезена. Почорніла, вичовгана до блиску, збирала вона майже всю вулицю в погожі недільні дні або на свята. Мостилися на ній жінки почесати язиками, поськатись одна одній у головах; сідали статечні чоловіки погомоніти, спробувати, у кого «луччий тютюн». А як темніло та висівалися зорі у небі, приходили парубки і дівчата. Ці більше руками, аніж язиками. І, бувало, заверещить

перелякано-щасливий голос дівочий, а слідом парубочо-

збентежене:

– Тю, дурна! Та то ж я ненарошне!..

Для Васильовича всі ті розмови, всі оті лясні, пусті балачки, дурні теревені, все оте марнування дорожнього часу – ніж гострий у серце. Терпів-терпів і врешті не витримав: закотив колоду до двору та й попиляв на дошки.

– Щоб ти з них собі труну зробив! – лаялися жінки, проходячи мимо того місця, де лежала колода.

Та Приходько не збирався так скоро вмирати: пустив дошки на нового воза. І, може, від того, що пам'ятали дощечки веселі розмови, пісні, дівочий щасливий сміх, віз був легкий та дзвінкий, і його залюбки, ніби граючись, котили по вулиці коні.

У перший же рік після повернення із громадянської обрали його до сільради. Хотіли й на другий

(людина ж була як людина, не стала при владі собакою), одпросився у зборів. Стояв перед натовпом високий, худий, жилавий, притискав до грудей шапку:

- Люди добрі, помилуйте! Хай ще хтось у начальниках походить. А мені ж треба діло робити: землю орати, сіяти, державу нашу зодягати, годувати... А якщо вам уже наш рід такий милий та любий, оберіть мого брата Івана. Він уже давно тихцем портфелю купив і язика щоденно об камінь мантачить...

Посміялися, порадилися, зважили на слізне прохання й до складу сільради замість Миколи обрали Івана.

З того часу ще більше віддався хазяйству Микола: виводив із поля бур'яни, сів тільки високосортну пшеницю та жито, збирав найбільші врожаї. Ще й нахвалявся:

- От заждіть: розживемося як слід, то й німцям носа втремо!

Вирубав старий дідівський сад - лишив тільки грушу біля хати та вишняк в кінці двору, - натомість з'їздив у Полтаву, привіз саджанців яблунь, слив, груш, не бачених досі абрикос. Ходив коло них, як біля дітей, обкопував, удобрював, об'язував на зиму соломкою, щоб не померзли та не погризли зайці, а весною білив вапном. І стояли молоденькі деревця у біленьких панчішках, наче вбрані на свято: любо-мило було на них глянути. Приходили люди - нікого не гнав із саду Васильович: водив, показував, якої породи оця яблунька чи ось оця грушка, а коли сад почав плодоносити, то й вгощав. Бо не було для нього більшої втіхи, коли гість, надкусивши, хвалив оте яблуко.

У перші роки господарювання, особливо улітку, коли кожна хвилинка була на рахунок, Васильович рідко ночував у постелі. Більше на возі, вкрившись тоненькою рядниною, а не кожухом, щоб не проспати світанку. З роками шалений той запал трохи вщух, вгамувався, став горіти рівним, утихомиреним вогнем. Васильович не надривав собі жили в роботі, і полінце, яке клав під подушку, щоб не проспати, давно уже згоріло в печі.

Данилівна теж підбралась до пари - не всидить і хвилини без роботи. Та й коли ж їй було звикати до тих лінощів, як із малку росла сиротою. Все по наймах та по наймах. Навіть на світ народилася - не зустріла привітного усміху...

- Та ні, ви не так! - перебиває Данилівна. - Ось дайте лучче я розкажу. Як народилася ото я, дак мене зразу й скупали у мертвій воді...

- У мертвій?

- Еге ж, у мертвій. Мати після родів зразу ж і померла, а мене взяли та в отій воді, що їх обмивали, й скупали: «Чого воно мучитиметься, хай іде слідом за матір'ю!» Ото так... А я собі живу та й живу, - сміється Данилівна, видно, потішена тим, що перехитрила отих, які купали її у мертвій воді.

У вісім років пішла в найми. Наймитувала, щоправда, й раніше, але то так, лише гуси пасла, свиней завертала. А це вже віддав тато-небіжчик у чужу сім'ю, завіз аж за двадцять верстов.

Головою всьому у тій сім'ї була мати - жінка з важким обличчям, із суворими бровами над чорними, як вугілля, очима. Нащо уже син, і той кляк перед нею. Жонатий був, сам дітей мав, а стане перед матір'ю - тремтить, як школяр.

Орали якось у полі: молодий хазяїн за плугом, Палажка поганяла волів. До обіду набила ноги, наморилася - стерня так і пливла перед очима, гоїдалася під ногами, немов колиска. Посідали під возом обідати. Хазяїн розв'язав торбу, дістав півхлібини, шмат сала. Відірвав скибку, простягнув наймичці: «На!» Сала ж не дав: сам уминав, аж приплямував.

Палажка ковтала зачерствілий хліб, намагалася не дивитися на сало.

Ось хазяїн глипнув на дорогу, побачив людей, наказав: «Як будуть питати, чого без сала, скажи, що не їси». - «Хліб та сіль, Хвилимонне!» - підійшли до воза дядьки. - «Дякую». - «А чого це твоя наймичка хліб один їсть?» Палажка опустила голову, перестала жувати - «Та ото ж таке дурне, що не їсть! Давав, а воно не бере! Видать, що в них зроду-

віку сало не їли...»

- Еге, отакечки і сказав, - стверджує Данилівна. - Зроду-віку не їла... А де б же я його, чоловіче добрий, їла, коли по чужих людях з малку росла?..

Набачилася Палажка у наймах всього. Була і бита не раз, і голодна, дошкуляв їй і холод. Та найбільше дісталось їй уже в інших хазяїв, що виїжджали щороку на плавні: жати на продаж очерет.

В Палазі тіло – своє, а одежина – хазяйська. То хазяйка й наказує: «Підтикай, Палажко, сорочку повище, а то за один раз подереш... Підтикай, підтикай, підглядати тут нікому!.. Та гляди, серпа не загуби!.. Ну, з Богом!..»

І лізе Палажка в болото, в густі очеретяні хащі, задираючи повище сорочку, щоб, не доведи Господи, не подерти об гострі, як бритва, зрізані вже очеретини, об зазубрені, наче у пилки, листки осоки. Вилазить потім з болота вся у крові, так наче від стегна до п'ят шкіру із неї іздерли. Зате сорочка цілісінька – ніде ані дірочки.

«Нічого, до весілля загоїться!» – втішає Палажку хазяйка.

В шістнадцять років вона вийшла заміж. І хоч батько Миколин плакався, підпивши на весіллі («Я ж думав, що в мій двір кіньми в'їдуть, а воно пішки прийшло!»), хоч і запитували ехидно Миколину матір сусідки, чи багатий посаг узяли за молодую, однак Палажка не каялась у тому, що в перший же вечір, коли Микола провів її із вулиці, поцілував та запитав: «Підеш?» – вона не маніжилась, не набивала собі ціни, а відразу ж сказала: «Піду».

Не каюся і Микола. Бо на що уже він був лютий до праці, але ніколи не доводилося підганяти молоду свою жіночку, а скоріше підтримувати, щоб дурне не підірвалося.

– Цьому Миколі сам чорт дитину колише! – гомоніли поміж собою дядьки – За таку жінку ще доплачують треба, не те що посаг вимагати!

А молодиці казали, що в Палажки легка рука: ото уже як вродилось із легкою рукою, то й із попелу пасок напече!

На чийому боці була правда, невідомо, тільки й справді у Миколи та Палажки кури неслися, немов хотіли догодити хазяйці, корова давала найбільше у всьому селі молока, та такого, що ложку постав – не впаде.

Якось в Івана опоросилася свиня. Поросята як поросята – рожеві, веселі, ссуть, аж захлинаються, лише одне таке нікудишне, таке згорблене й синюшне, що Іван узяв його за хвоста, аби викинути на гнойовисько.

Ото саме тоді, коли він виносив із сажу вниз головою порося, і нагодилась Палажка.

– Куди ти його, Іване?

– Віднесу на вгород та посаджу: свиня добра виросте!

– Дай краще мені.

– Тобі що, покійник потрібен у хату?

– А може, і вихожу...

– Та бери, я ще й спасибі скажу! Хоч труну не треба буде збивати та на батюшку розорятись...

Палажка ухопила синюшника, притулила до грудей, понесла додому. За кілька днів Микола, зустрівши брата, сердито пообіцяв:

– Я тобі, брате, цього повік не забуду!

– Тю не тебе! – витріщився Іван. – Сказився, чи що?

– Сказився б і ти! Ось я твоїй жінці не порося – бичка коростявого підкину. Як покладе його на ніч між собою й тобою, так подивлюся, що ти мені скажеш!

Іван, розкумекавши, в чому річ, аж падав од реготу. Гукав услід розгніваному братові:

– Стережися, Миколо, бо як підросте, то вона тебе – в саж, а його – за господаря!

А за три місяці якось Палажка показала Іванові чистого, рожевого, веселого кабанчика, що йому можна було б сміливо і всі шість місяців дати. Іван тільки потилицю чухав. А коли прийшов додому, накинувся на жінку:

– Ти тільки дітей умієш плодити, а щоб по хазяйству, то на тобі й чортяка не в'їде!

– А що там таке?

– А таке, що у людей свині як свині, а наших хоч сідлай! Рисаки рисаками!..

Вміла Данилівна хазяйнувати, вміла й чистоту довкола наводити. Вибілить, вишарує – стіни аж світяться. І всередині, й зовні. Ще й підпереже попри самій землі червоною охрою. Посуд увесь так і горить: кожен чавунець та сковороду до дірки протре, аби блищало. Ота любов до чистоти мало не завела Данилівну у велику халепу.

Сталося це вже під час громадянської. Чоловік іще десь воював – надсилав коротенькі листи, що живий-здоровий, та все нагадував, щоб не звівала землю, коли наділятимуть. Данилівна слухала, витирала сльози, тягнула хазяйство за обох.

Якось у селі зупинилася частина червоних козаків – п'ятеро стало на постій до Данилівни. Худющі, наморені, сіли їсти, а очі злипаються. А молоді ж, молоді: ну, може, років на два старші од її Василька! Правда, той, що в них за командира, трохи старший, та й не нашого, видать, роду, бо ніс крючком, брови шнурком і очі чорні, так і горять.

Жалко їх Данилівні, жалко до сліз. Сидить, підперши кулаком щоку, дивиться, як їдять – ганяють попід сірою шкірою гострі жовна, зажурено думає: «Це ж і мій десь отак... І чого оці чоловіки все воюють? Чи місця під сонцем немає, чи землі обмаль?.. Б'ють один одного, а в матерів та жінок серця кров'ю спливають...» Коли лягли спати, Данилівна не витримала:

– Ви, хлопці, хоть сорочки свої познімайте! Я їх вам поперу та до ранку й просушу.

Не брикалися – постягали. Постелила ж бо їм Данилівна на долівці на запашному сіні такі чисті полотняні простирадла, що аж страшно було на них лягати.

Забрала оті сорочки, ще й спідне забрала, нагріла води та й заходилася прати. Віджала, повикручувала, розвішала, зайшла ще раз до хати, де мертвим сном спали бійці. І все їй щось наче муля, все немов чогось недоробила. Поглянула на божницю, зрозуміла, в чім річ.

Там стояв прапор – точнісінько церковна хоругва, тільки не хрест угорі, а червона зірка. Той самий, що з ним уїхали до села червоні козаки. Весь прокурений, закіптюжений, він звисав важким полотнищем, посічений, пробитий осколками й кулями. Ні, не могла Данилівна на нього, на такого, й дивитися! Тихенько взяла, винесла геть із хати, одпоролла, позалатувала старанно всі дірочки та й намочила у жлукті: хай одкисає, одпарюється од своєї й ворожої крові!

Ох, і влетіло ж Данилівні, коли червоні козаки проснулися та побачили голе-голісіньке древко! Командир аж затіпався, так і встромив у жінку страшнючі очі свої, як гострі кинджали:

– Де флаг? Де флаг?.. Атвечай – стрелят будем!

І вже справді дістає нагана, наставляє на перелякану на смерть Данилівну. А куди ж їй, бідній, «атвечати», коли в неї і душа не в п'ятах, а десь поза п'ятами!

Спасибі одному із них, наймолодшому: догадався заглянути в шапліка, дістати червоне полотнище.

– Зачем намочіл? Зачем намочіл?

Заливаючись рясними сльозами, «атвечала» Данилівна, що одпоролла той прапор, і полатала, і намочила у лугові, бо не могла дивитись, який він подірваний та закіптюжений.

– Я ж хотіла, щоб у вас усе було чисте...

Порозумілись. Помирилися. Командир навіть пробачення попросив:

– Сам понемаш: вайна... Ми стрелай, ані стрелай – зачем флаг уносил?..

Проводжала Данилівна всіх п'ятьох, як власних братів. Дивилася їм услід, коли вирушали в довжелезній колоні, усміхалася втішено: «Мої ж найчистіші».

– І такі вони мені, Олексіївно, всі близькі та рідні стали! Оце хочете вірте, хочете ні, а якби зустріла якого – одразу пізнала б!

– Ну, стара, годі, – зводиться із-за столу Васильович. – Час уже не ранній, а Олексіївна натомилася з дороги.

І хоч Таня й заперечеує ввічливо, вона і справді відчуває себе втомленою. Не так дорогою, як власними роздумами, враженнями. Тому довго не могла заснути: все думала, як їй поведеться на новому місці; забулася вже після того, як повернувся із досвіток син господарів Василь та грюкнув засувом.

«Цікаво, який він? – мляво думала Таня. – Схожий на батька чи на матір?.. Завтра зранку – до школи... Як мене там зустрінуть?..» І вже зовсім крізь сон – таке відчуття, наче вона чогось не

зробила. Щось забула, лишила поза увагою...

Пригадала нарешті, що протягом усього вечора не подумала про Оксена. Так наче його й не було.

І хутора. Й отих довгих років, прожитих на ньому...

Проснулася Таня від того, що хтось дерся до неї на ліжку. Розплющила очі – Андрійко. В довгій, до п'ят, сорочці, з личком, розчервонілим від сну, з блискучими очима. Андрійко притулився до неї, блаженно засопів, і вигляд у нього тепер був не заклопотаний, а лукавий: обдурив-таки маму, що забороняла перебігати з ліжка на ліжку!

– Ма, давай почитаємо книжечку!

Таня розсміялася, цмокнула сина у щоку, швиденько схопилась із постелі: у вікна вже вливавсь світанок.

– Ма-а, почитай! – тягнув капризно син.

– Ніколи, Андрійку, хай потім, – відповіла Таня, підбираючи густе довге волосся. Знайшла шпильки, затисла в губах, підійшла до невеликого люстра, вмазаного в стіну, стала зачісуватися.

Люстречка того не вистачало навіть на все обличчя. Таня бачила то чоло, то високу брову, то підборіддя і губи, то ніс – воно наче розбивало її на скалки. Мабуть, дочка господарів більше заглядала у відра з водою чи в річку під вербами, аніж в оцей блаженський шматочок скла.

Таня викладала косу, оглядаючи водночас кімнату, в якій вона віднині житиме із сином. Кімната була висока, скоріше на міський кштат, аніж на сільський. Бо в селі кладуть стелю так, аби тільки не дістав головою, – чим вищі хазяїни, тим вище і стеля, – весь же час господарі проводять поза стінами, у дворі, на городі, в полі, а тут тільки переночувати, поїсти, а взимку краще зберігається тепло. Та й нащо підносити стелю – хіба мало неба, для чого прорубувати великі вікна у стінах, коли он того світла, того сонця надворі, хоч купається в ньому!

Тут же були і великі вікна з пофарбованими у синій колір віконницями, і добре вимита підлога, вся кімната дихала отією чистою молодістю, що притаманна новим, щойно збудованим оселям. В одному кутку в золотих ризах висіли дві ікони, видно, вінчалні. А на стіні навпроти ліжка, поміж двома вікнами, – портрет Тараса Шевченка. В смушевій шапці, в кожусі із сивим коміром, дивиться пильно і мудро на далеких нащадків своїх: що вони роблять, чию ниву орють, чиї вони діти?

Довкола портрета – рушник. Великий, з тонкого білого полотна, вишитий чорною та червоною заповоччю. На одному крилі рушника – дівчина, лицем звернена до Шевченка, несе на коромислі відра з водою; на другому – теж дівчина з повними відрами води. А під тими дівчатами вишито: «Палажка іде і співа», «Галя іде і співа». Таня догадується, що то мати з дочкою. І хоч Палажка з'явилася на рушникові раніше від Галі, обидві однаково молоді в сердечному пориві напоїти водою Шевченка. І ще нижче, на самому крайчику, приліпилися літери: «П. П. Д. В.» Таня довго ламала над тими літерами голову, а потім спитала в Данилівни.

– Та це ж я! – пояснила, тикаючи пальцем у літери. – Приходько Палажка Данилівна вишивала. Ото як знайшлася у мене Галя, я його й вишила...

– То ви вмієте читати й писати?

– Та де там!.. То сусідка мені написала, а я вже по наведеному й вишила.

– Давайте я вас буду навчати, – пропонує Таня, рада все зробити для оцієї жінки. – Це зовсім неважко!

– Ой спасибі, голубонько! Тіки ви вже спершу навчіть молодших, а мене старий і так не розлюбить.

Ця розмова відбулася пізніше, коли Таня вже обжилася у Приходьків, трохи оговталась у школі і не тільки навчала дітей, а й почала вести лікнеп. І таки умовила Данилівну сісти за парту поруч із такими ж, як сама, неписьменними жінками та чоловіками.

Але це буде трохи пізніше. А поки що Таня заходить до класу, заходить разом із товаришкою Ольгою. І та, відповівши на дитяче «добридень», відрекомендовує Таню:

– Діти, оце вам ваша навчителька Тетяна Олексіївна Світлична...

Таня підходить до столу, обпирається на нього долонями, і ноги у неї трохи тремтять, і пересихає у горлі.

– Добридень, діти! – каже вона – Давайте познайо-

мимось!

Малюки дивляться на неї, прикинули, зацікавлені, насторожені, – тридцять пар очей, тридцять натур, тридцять характерів. Дивляться на молоду вчительку, яка не тільки учить їх читати й писати – від якої багато залежатиме, ким вони виростуть.

Не можна сказати, що з першого ж дня в Тані все пішло як по маслу. З дітьми ще сяк-так, хоч не раз ловила себе на тому, що починає втрачати терпець, коли котрийсь із учнів ніяк не може засвоїти найпростіших, здавалося б, речей.

– Яка це літера, діти?

– Ги-и! – кричить дружно клас.

– Так яка це, Петрусь, літера?

Петрусь, який щойно кричав разом з усіма, спантеличено блима очима.

– Ну, яка?.. – допитується Таня. – Ти ж її щойно вимовляв. Що тут намальовано?

– Гарбуз.

– Вірно, гарбуз. То яка це літера?

– Гарбуз.

– Сідай! – не витримує Таня. – Галю, скажи ти, яка це літера?

Галя зиркає хитренько на свого сусіда-невдаху, голосно відповідає:

– То літера «ги»!

– Правильно, літера «ге». Сідай, Галю... То що тут, Петрусь, написано?

– Гарбуз, – приречено говорить Петрусь. Можна його зараз хоч убити, а він нізащо не згодиться, щоб гарбуз називати на «ги»!

Потім удома, пригадуючи урок, Таня клянеться більше не гніватись, бути стриманішою, хай десять, двадцять разів доведеться пояснювати одне й те ж. Не сердитись навіть тоді, коли всі діти принесли по десять паличок для лічби, а Петрусь приволік усього одну, зате таку, як пужално, ще й у візерунках. І довго не згоджувався проміняти її, отаку велику й красиву, на якісь там нікудишні дрібненькі палички...

З дітьми все ж було легше, навіть із такими, як Петрусь, що в перший же день, одсидівши два уроки, на третьому звівся, узяв торбину, мовчки посунув до дверей.

– Ти куди?

– Додому.

– Як це додому?

– Набрідло.

Навіть із такими якось справиться Таня, може, не відразу, а поступово, привчаючи їх до дисципліни, навчаючись разом із ними й сама. А от що робити з дорослими? З отакими, як Непідкований, котрого Таня мала охопити навчанням у лікнепі разом із десятьма іншими неписьменними?

– Не піду і баби туди не пушу! – сказав, як відрізав,

Протасій.

– Чого ж ви не підете? Зараз же всі вчать! – пробує умовити Таня.

– Хай собі учаться, а я не піду. – Повертає до жінки сердите обличчя, гримає: – А ти чого вуха розвішала? Од мене розумнішою хочеш бути?.. Іди свиням їсти давай!

Жінка покірно виходить, Протасій знову схилиється над столом: нарізає тютюн, так наче у хаті більше нікого й немає.

Таня сидить ні в сих ні в тих. Врешті зводиться, пробує ще раз умовити господаря:

– А може, надумаетесь?

- Хай інші думають, а я вже надумався, - січе своє

Протасій.

Ну, що із ним, отаким, робити? Не потягнеш же за руку до школи!

Поскаржилася товаришці Ользі, а та попросила чоловіка викликати Непідкованого до сільради.

- Викликати то викличемо, - сказав Ганжа, - тільки не pomoже. Я його, безрогого, ще змалечку знаю: ото як упреться - волами не зрушиш. Ви краще попросіть комсомольців. Вони над неграмотними шефтують...

Комсомольці не відмовились. Думали, радилися, врешті придумали. Давлячись сміхом, списували великий аркуш паперу. Цілою делегацією пішли до Некованого.

- Дядьку! Гов, дядьку!..

- Що там таке? - вийшов із хати Протасій.

- Осьдечки підпишіться!

- А що тут написано?

- Написано, щоб готуватись до посівкампанії.

- Дак я ж неграмотний.

- А ви пальця прикладіть.

- Хіба що пальця.

Підставив плескату, роздавлену роботою пучку: квацой!

- То куди тулити?

- Ось тутечки.

- А чого інші не поставили?

- Бо ми із вас почали. Ви будете перші.

Перший то й перший: Боже поможи! Притиснув, аж цупкий папір затріщав. Іч, як ловко вийшло, можна, виходить, і без грамоти!

Другого дня реготало в Тарасівці старе й мале: біля сільради на видному місці висіло таке оголошення:

ОБ'ЯВА

Я, Протасій Непідкований, починаю у четвер казитися. Хто побачить мене - тікай, а то покусаю!

І отакенною печаткою - слід од пальця!

Протасій як дізнався - позеленів. Накинув шинель, люто нап'яв шапку, двигонув до сільбуду. Зірвав оголошення, подер на шмаття, кинув на землю і довго топтав каблуками. А увечері прийшов до школи. Всунувся у клас сірий, як нудьга, замість привітатися, бовкнув похмуро:

- Де тут сидати?

Втиснувся за парту, аж затріщали дошки, не знімаючи шинелі, просидів до кінця уроку.

- А чого це ви без дружини прийшли? - поцікавилася Таня.

- Хай дома сидить. Жінка - не чоловік, можна й зовсім без жінки.

Таня тільки плечима знизала.

Третього тижня з райцентру завітало начальство. Завідуючий не забув про свою сутичку з товаришкою Ольгою, послав інспектора обстежити роботу Тарасівської чотирирічки. Він знав, кого посилати, отой розгніваний на товаришку Ольгу завідуючий: інспектор був хоч і молодий, але в'їдливий, як короста. До всього прискіпував, не минав бодай найменшої дрібниці, і Таня мало не вмерла од страху, коли грізне начальство зайшло у її клас.

Зайшло, сіло на задній парті, дістало великого блокнота – в Тані вже ноги підкосились. Інспектор щось пописав, пописав, а потім забажав поговорити з учнями. Вийшов до дошки, завчено посміхнувся.

– Діти, ану скажіть, яка це літера? – запитав, піднісши квадратний картон.

Таня з відчаєм подивилася на клас, їй здалося, що минула вічність, а діти сиділи й мовчали. І коли вона вже втратила всяку надію, побачила, як піднімаються руки: одна... друга... третя... Спершу несміливо, так, немов заохочуючи одна одну, а потім як сипонуло:

– Я скажу!.. Я!..

Притулившись до стіни спиною, Таня заплющила очі. Заплющила міцно, щосили, щоб не розплакатись. Єдине, про що зараз молила Бога, щоб інспектор не надумався показати картонку з намальованим гарбузом та запитати Петруся.

– Ну, скажи ти! – почула його голос.

– Це літера «бе»!

– Вірно... Сідай, молодець!.. А оце яка літера, діти?..

Потім інспектор цікавився, як учні додають найпростіші числа. І тут діти не підвели свою вчительку.

– А тепер хто мені скаже, кого ви бачите на оцьому малюнку? – таємничо запитав інспектор.

Таня з тривогою дивиться на своїх учнів: рук над головами немає. Діти розгублено перешіптуються, дивляться на свою вчительку так, немов сподіваються, що вона їм підкаже. І тоді руку піднімає Петрусь. Не чекає, поки його викличе інспектор, статечно підводиться й голосно каже:

– Це Сталін!

– Молодець! – хвалить його інспектор. – Як тебе, хлопчику, звати?

– Петро.

– А хто такий товариш Сталін, Петрусю?

– Вождь.

– Правильно... Тільки треба відповідати повністю: товариш Сталін – наш вождь і навчитель. Ану, давайте гуртом повторимо, діти!

Посланець із райцентру залишив клас задоволений. І Таня, весела, щаслива, відпустила дітей одразу ж після дзвінка: була не тільки ними горда – була їм вдячна. Особливо Петрусеві...

Хоч інспектор і похвалив клас, все ж Таня протягом дня не могла думати про щось інше, окрім педради, що мала відбутись о шостій годині вечора.

Ще задовго до шостої почала збиратися. Випрасувала єдину батистову хустку, довго чистила жакет і спідницю. Костюмові уже шостий рік, пошила його Таня ще на хуторі, однак він добре зберігся, бо надівала його лише до церкви та в гості. Взула чобітки з коричневого хрону на високих закаблуках. (Чобітки теж стоптані, але як їх добре почистити, то зовсім як нові!) І довго викладала косу, заглядаючи в шматочок дзеркала, вмазаний у стіну.

Осіннє надвечір'я зустріло Таню хмарами, що лягли по небу валками скошеного сіна, натомленим сонцем, яке зупинилося над обрієм, аби ще раз оглянути наслідки своєї денної праці. Червоне обличчя його світилося задоволеним усміхом хлібороба, який хоч і натрудився так, що аж судомить у плечах, і руки болять, і не несуть уже ноги, зате ж і не даром: прийде зима – буде що їсти худобі. І омиті отим добрим тихим світлом, ішли назустріч Тані дядьки і тітки: кивали головами, піднімали шапки, лагідно віталися, а якщо зупинялися перекинутися словом-другим з навчителькою, то говорили непоквапно, повагом, в тон сонцю і вечору.

Таня повільно йшла і вже жалкувала, що так близько до школи: хотілося, аби вулиця була безконечною, аби сонце не заходило довго-довго, аби їй стрічалися люди, яких вона знала за неповні три тижні і з якими не могла познайомитися протягом довгих років життя на хуторі.

Ось і школа – великий, просторий будинок із широкими вікнами під високим, що не встиг іще й потемніти, солом'яним дахом. «Хай побуде поки під соломою, дістанемо бляхи – перекриємо», – сказав два роки тому Ганжа, та все одно нове приміщення школи – найкраще в селі. І його здалеку видно, бо стоїть на високому пагорбі, засадженому молодими деревами. Біля школи безлюдно: учні розбіглися, дорослі ще не зійшлися.

Таню зустрічає тільки баба Наталка. Вийшла з відром та ганчіркою, всміхнулася приязно:

- Ідїть, ідїть, тамечки вже зібралися.

- Почалося? - аж похолола Таня.

- Та де-е... Ще ж Михайлівна отого з обїду не привела...

В учительській уже сидїли Пантелеймон Іванович з дружиною, а також Колядки - Олексїй Григорович і Зїна Кїндратївна. Подружжя сидить насуплене та знервоване: в Зїни Кїндратївни заплакані очі, а Олексїй Григорович сердито одвертається від своїх колег. Так наче вони винні у тому, що сталося з його дружиною в третьому «Б».

Таня вже знає усе, їй від душі жаль Зїну Кїндратївну.

Отой прискїпливий інспектор, зайшовши до третього «Б» класу, надумався перевіряти, наскїльки твердо знають діти пори року. І тут сталося те, з-за чого і плакала Зїна Кїндратївна.

- Дїти! - звернувся інспектор до класу. - Ану, хто скаже, як називається останній місяць року?

Дїти розгублено мовчали. Назва місяця вилетїла їм з голови, хоч убий. Дивилися на вчительку, і як вона не показувала крадькома собі на груди: грудень, мовляв, грудень! - довго не відповідали.

Врештї здогадалися, потягнулись зраділо руками.

- Так як називається останній місяць року?

- Цицень!..

Краще б вони мовчали!

І ось інспектор стоїть перед учителями Тарасївської школи і вичитує з блокнота, яких помилок допустилися Пантелеймон Іванович чи Зїна Кїндратївна. Головне, про що повинні дбати учителі, - це зв'язок із життям. Полїтехнізація, полїтехнізація і ще раз полїтехнізація, - наполягав інспектор. Учнї не тільки за партами, а на дослідних ділянках, на полях повинні засвоювати навчальний матеріал. Не школа, відокремлена од села, а школа - виробнича ділянка Тарасївського ТОЗу - ось до чого повинен прагнути педколектив!

- Ми повинні рїшуче порвати зі старими традиціями, викинути за борт всі буржуазні засади, класово ворожі уявлення про школу як про храм науки, покїнчити зі старорежимними методами, всі галузі шкільної праці охопити ударництвом і соцзмаганням... Іще звертаю увагу шановних колег на недостатній рівень полїтичного виховання учнів. От у третьому «Б» висить такий плакат: «Життя - коротке, мистецтво - вічне». Яке відношення має цей вислів до нашої пролетарської школи? Чие життя має на увазі шановна Зїна Кїндратївна? Буржуїв чи гноблених мас? Яке конкретно мистецтво? Якщо це мистецтво експлуататорського суспільства, то воно не може бути вічним. І чи випадково учнї цього класу не знали, хто такий товариш Косїор? Може, Зїна Кїндратївна сама іще класово несвідомо...

- Я комсомолка!.. І мїй тато - пролетар!..

У Зїни Кїндратївни очі повні слїз, вона от-от розплачеться. І тому інспектор переключився на Таню.

- Мені приємно відзначити, що молодий педагог так гарно зумїла поставити полїтично-класове виховання учнів. Ольга Михайлівна не помилилася, взявши до себе Світличну. Про це я доповім у райвно...

Інспектор поїхав, учителі залишали школу. Колядки, обоє червоні, знервовані, побїгли до класу: зривати, мабуть, плакат. Таня, попрощавшись із товаришкою Ольгою, пішла додому.

Надворі уже було темно. І в тїй темряві, поміж великими і малими, ясними і блїдими вогнями, свїтївся і вогник, запалений Танею. Може, не був він такий яскравий, як іншї, але він особливо Танї рїдний та дорогий.

- А у вас, Олексїївно, гості! - Данилівна зустрічає Таню аж біля ворїт: виглядала, мабуть, щоб порадувати новою.

- Гості?

- Якийсь чоловік. Ви пішли, а він на порїг... «Федя?.. Боже, що сталося?!.» Стривожена, Таня швидко заходить у сїни і, ще не відчинивши дверей, чує голосний смїх Андрїйка.

Одчиняє двері, стає на порозі.

Тримаючи на колінах Андрійка, боком до Тані сидить якийсь чоловік. Русявочубий, без вусів.

- Он мама! - закричав Андрійко, потягнувся до неї
руками.

Тоді чоловік зсадив малюка з колін, став повільно зводитись і ще повільніше повертатися до Тані. Так, наче йому дуже важко було те робити, немов обривав невидимі ланцюги, що приковували його до стін. І, може, від того дивний дзвін пішов по кімнаті, вдарив Тані у вуха, наповнив її всю. Підлога попливла з-під ніг, Таня, пополотнівши, відступила назад, інстинктивно шукаючи, на що б обертися.

Перед нею стояв Олег...

Двоє сидять і ведуть тиху розмову.

І немає на світі нікого, крім оцих двох. Вся земля спорожніла, обезлюділа - лишилися тільки вони.

Давно спить Андрійко, сплять Данилівна і Васильович, напрацювавшись, як чорні воли, повернувся із вулиці Василь, а вони сидять та й сидять.

- Таню, дозвольте запалити.

- Ви ж не палили.

- Так... Але, знаєте, життя...

- Паліть, - дозволяє Таня. Сидить навпроти, оберлась ліктем на стіл, а підборіддям - на кулачок, не зводить із нього пильного, вивчаючого погляду.

Олег дістає цигарку, чиркає сірником. Щось непевне, тривожне і разом жалісне вчувається у його рухах. Він дуже змінився, Олег!

- Ви мене слухаєте, Таню? - вже не раз запитує він, бо йому здається, що Таня нічого не чує, хоч і дивиться прямо на нього.

- Слухаю... Розкажіть, я слухаю...

Він змінився і водночас залишився дитиною. Навіть курити не навчився як слід: пускає димок, по-дитячому складаючи в трубочку губи.

Але чому ж тоді в нього обличчя припорошене втомою?

І гіркі зморшки довкола юначого рота? І сивизна, що помітно усіяла скроні?

Він таки дуже змінився, Олег!

- Мені не повезло у житті, - вже втретє повторює він. - Знаєте. Таню, я всі оці роки часто згадую вас... Вірніше - завжди... От коли мене щось дратує в її поведінці, я завжди собі думаю: Таня цього не зробила б. І від того мені стає ще важче...

«Вона» - це дружина Олега. Він уникає чомусь називати її по імені, тільки - «вона», «її», «до неї», «од неї». І, може, тому Таня сприймає ту невідому жінку як щось нереальне, щось таке, що досить перестати думати про неї, і вона зникне назавжди, зітреться, як тінь. Тільки не треба іти під неприємне сонце спогадів...

Та вони прикуті до спогадів, як раби.

- Олег!

На обличчі у Тані такий вираз, наче вона його зовсім не слухала, наче думала про щось дуже важливе для нього й для себе.

- Пригадуєте, як я до вас вийшла востаннє?

- Так, - глухо каже він.

- А ви знаєте, чого я чекала од вас?

- Цього я, Таню, не знаю.

- Щоб ви мене взяли за руку... Грубо, по-чоловічому, так, щоб я не могла вирватися, хай би як не пручалася. І повели за собою... Як я цього сподівалась!

Олег хилить голову, мне в пальцях цигарку. Врешті зводить прошите смутком обличчя, і у великих, добрих, безпорадних очах його зламаними крильцями тріпоче запізніле каяття:

- Таню, ви зможете коли-небудь простити?..

Ні, він лишився таким, як і був! Інакше зрозумів би, що вона йому давно вже простила, простила усе. Й оту нерішучість. І жахні роки життя із нелюбом, з чужою людиною, коли постіль, як труна... Все, все давно простила йому Таня. І всі оці роки чекала на нього.

Навіть не усвідомлюючи, що чекає. Навіть тоді, коли місяцями не згадувала його, коли їй здавалося, що вона вже зовсім байдужа до нього.

І ось він прийшов. І сидить перед нею. Такий же нерішучий, хоч вкрився уже сивизною. Такий, як колись...

Але Таня вже не та, що була.

Вона довго йшла до цієї зустрічі з Олегом. Крізь всі оці роки, крізь ночі й дні, безпорадні, в'язкі, як болото, через твань осоружності, що погрожувала засмоктати її, погасити навіки надію, пробивалася Таня, до крові збиваючи руки і ноги. Вона йшла увесь час наполегливо, вперто, невтомно. І коли б оця зустріч відсунулась у далеке безмежжя, таке далеке, що й життя не хватило б, коли б їй про це каркали всі ворони світу, все одно б вона йшла...

Вона довго ждала цієї хвилини, щоб пройти мимо неї, знехтувати, вагаться і думати, що потім казатимуть люди.

Хай кажуть, що хочуть. Вона відмітає усе, що стоїть між нею та Олегом. Візьме від цієї зустрічі все, дозволить собі хоч раз у житті бути щасливою.

І коли він, зауваживши, що вже пізно... коли Олег звівся і став прощатися, Таня взяла його за руку:

- Ти нікуди сьогодні не підеш!

Іще додала, притуливши йому пальця до рота:

- Мовчи!..

Ходить сон коло вікон, заглядає цікавий сонисько у темне вікно. Хукає, протирає шибки - не бачить нічого. Вчувається тільки щасливий жіночий сміх, але він не певний і в тому. Може, то зорі, відомі насмішниці, звисившись із неба лукавими мордочками, кепкують із нього?

Іван Приходько надумався ярмаркувати.

І хоч не було особливо й чим: не бекали в кошарі зайві вівці, не рохкали по хлівах відгодовані свині, не переповнювали двір кури та гуси, не тріщала комора од збіжжя, не репались діжки од сала, масла, сиру й меду, а зовсім, можна сказати, навпаки, все одно Іванові гвалт припекло їхати на ярмарок!

- Та що ж ти, чорте нечесаний, там продаватимеш? - аж охрипла од крику його жінка Хведора. - Чим торгуватимеш, щоб тебе й мої очі не бачили?!

- А пшеницею!

- Пшеницею? - аж руками сплескувала Хведора. - Та де ж ти набереш тієї пшениці, коли самим до весни не вистачить?

- І чого ти, жінко, журишся? Де ще ті яйця, а вона уже квокче. Коли ще та весна, а ти вже собі голову сушиш. Не померли ж досі од голоду, дасть Бог, і далі не помremo. Прийде весна - позичимо, світ не без добрих людей. А я, як не справлю нового плуга, чим землю горатиму?

Хведора чи то зовсім утратила голос, чи дала-таки себе умовити - не сказала більше й слова.

Лишень махнула рукою: продавай усе, хоч і дітей поспродуй, а мені вже все одно, та й заходилася біля печі. А Іван, радий, що так легко перемиг дружину, мигцем за шапку та й із хати - лаштувати воза, насипати два чували пшениці, бо збирався ж виїхати пораніше, щоб не прогавити торгу.

Повернувся із двору, коли вже зовсім стемніло. Саме збиралися вечеряти. На долівці посеред хати примостились кружечком Приходьченки: хто на полінці, хто на колінці, а хто і на своїй половинці. Старшенькі усі в штанях з помочами через плечі, а менші - у довгих забрюханих сорочечках: на штани усім не вистачало. Хведора, ще й досі сердита, витягла із печі чавуняру з нечищеною, в «мундирах», картоплю, гепнула ним посеред кружка: їжте, хоч подавіться! А сама кинула рогац та й пішла геть із хати.

Приходьченків мало обходило, сваряться тато із мамою чи ні. Обліпили чавун, хапали один поперед одного гарячу картоплю. Іван швиденько шапку із голови – та на долівку: примостився і собі поміж синами.

– Ох і бульба! Оце бульба, дак бульба! – примовляв весело він, ганяючи по долоні гарячу картоплину. – До такої і сала не треба!

– Хоцу сала! – озвався відразу найменший, що обгризав картоплину, як яблуко, щоб не попекти губи.

– Від сала, сину, ратиці ростуть, – відповів Іван. – З салом і дурень картоплю жуватиме, а ти без сала попробуй. Отоді й побачимо, який ти молодець!

Приходьченки всі були молодцями: не встиг Іван і оглянутись, а в чавуні вже тільки чорненька водичка при денці!

– Х-ху! – оддував щоки Іван. – Так, мабуть, і царі не вечеряли! Теперечки і запити не гріх.

Звівся, пішов до великого дерев'яного цебра, поволік за собою вервечку синів. Пили по черзі, по старшинству, вслід за татом прихвалювали:

– Сма-ачна!..

Іван весело дивився на синів, що, слава Богу, не хворіли, не квірили – росли, як із води. Чи то набрались од батька веселої, безжурної вдачі, що зроду-віку бив лихом об землю, бив та ще й пританцьовував, чи позичили в матері нев'янучого здоров'я, яка й досі ходить із дівочим, на всю щоку рум'янцем, тільки йшли їм на користь і пісні харчі, і вічні нестатки. В інших діти хворіють, помирають, Іванових же не бере ні чума, ні пропасниця: як висиплять босоніж на сніг в найлютіший мороз, то в дядьків та тіток, що мимо проходять, аж спини дубіють.

Тож Іван весело поглядає на синів, на невігубне сім'я своє, що, загартоване, ростиме хоч і на камінні, і велика любов освітлює його очі:

– Хлопці, а хто поїде ярмаркувати з татом?

– Я поїду!.. Я!.. – закричали дружно сини, обступаючи тата.

Навіть найменший, якщо не рахувати отого, що в колисці, і той пнувся до нього, простягав рученята з-під довгих рукавів сорочки, що зачочувалась йому аж на плечі.

– Та ти що, зовсім із глузду з'їхав? – закричала Хведора. – Не пушу!.. І не проси – не пушу!..

Іван і не просив – підморгнув лише синам. А ті вже як обступили маму, як узялись її тіпати – у Хведори й голова обертом пішла! Крик, лемент, плач. Те смикає за рукав, те цупить за слідницю, не знає вона, до кого й повернутися, кому й по потилиці заїхати.

– Забирай! – не витримала врешті Хведора. – Хоч і отого, що в колисці, бери! Щезніть тільки з моїх очей, щоб я вас більше й не бачила!

Отак і виїхав ні світ ні зоря Іван Приходько із своїми синами. Найменшого, правда, не взяв. Зачинивши за ними ворота, Хведора наготувала їм на вечерю повну макітру вареників, а сама ухопила з коліски малого та й подалася на хутір до сестри.

До місця добралися, коли вже добре-таки розвиднілось.

Містечко лежало внизу, і до нього з усіх боків спускалися вози, гарби, фури, запряжені кіньми й волами, тяглися пішки чоловіки і жінки з клумаками, корзинами через плечі та за плечима. Все те стікалося до величезного майдану, обперезаного рундуками, ятками, крамницями, що вже гудів, коліхався незліченною людністю.

Ще здалеку помітив Іван гурт молодиків у юнгштурмівках і кількох міліціонерів. Молодики зупиняли вози, частину пропускали, а частину завертали із шляху в сторону, де вже стояли біли своїх підвід стривожені, похмурі господарі.

«Хлібна застава», – здогадався Іван. Зупинив був коня, щоб повернути назад, та завагався: збирався ж, можна сказати, не один день, та отак і поїхати, не побувавши на ярмаркові? Потоптався, потоптався коло воза, врешті зважився: прикрив оті два чували сіном, скомандував синам:

– Сідайте ізверху. Та не ворухіться. – Скочив на передок, смикнув віжки.

– Тпру!.. – Двоє молодиків зупинили коня.

– Що, дядьку, везеш?

- А ви, добрі люди, не бачите? - здивувався Іван. - Синів на ярмарок везу. Мо', ви підкажете, скільки за кожного правити?..

Хлопці не дуже прислухалися до Іванових теревенів: намацали враз чували, запитали, суворо дивлячись на Приходька:

- А це що?

- Ото?

- Еге ж, оце!

Іван витріщився так, наче вперше ті чували побачив:

- Оце-о?

- Та оце ж!

- От же клята жінка! - аж розсердився Іван. - Таки підкинула!.. Так поклала, що я й не помітив!..

- Вона у вас, дядьку, не тільки хитра, а ще й силу неабияку має, - засміявся один. - По шість пудиків у мішечкові кожному, не менше.

А інший скомандував:

- Завертайте з дороги!

- А то нащо? - вдавав, що нічого не второпав, Іван.

- На те, дядьку, щоб ви продали оцей хліб державі, а не спекулянтові!

- Дак я ж бідняк! Мене й не обкладали, людоньки добрі! - з останніх сил відбрикувався Іван.

- Значить, як державі, то хліба немає, а як спекулянтові, то є?.. Завертайте добром, бо міліціонера покличемо!

І ніде діватися Йванові - довелося звертати з дороги.

Іванова підвода була останньою. Чи то дядьки не везли більше хліба, чи були догадливіші та зарані завернули додому, тільки, пождавши ще трохи, комсомольці посідали по одному на затримані підводи та й наказали рушати до загот-

пункту.

На Івановій сидів міліціонер. Пихкав цигаркою, незлостиво докоряв:

- От ви, дядьку, бідняк, а спекулянтові на руку граєте.

- Чому ж спікулянтові? Мені гроші, чоловіче добрий, он як потрібні!

- Гроші, гроші... Вам би все гроші, щоб подорожчє продати! Закопуєте, приховуєте до весни, коли подорожчє. А про те не думаєте, що робітник, зробивши машину, не прикопує її в землю, чекаючи, поки подорожчає!

- Та хто його, чоловіче добрий, той хліб і закопує!

- А куркулі?

- Дак їх же розкуркулили! От у нас був один на розплід, та й того викорчували.

- Один? На все село - один? - здивувався міліціонер. - Погано ж ви їх шукали, якщо тільки одного на все село знайшли!..

- А ви, звиняйте, звідки будете родом? - поцікавився Йван.

- Я? З Полтави.

- А, з Полтави. Тоді звісно...

Іще щось хотів додати, але вчасно прикусив язика.

До заготпункту вже їхали мовчки.

А там понад широчезними, гостинно розчиненими воротами напнуто транспарант - «Більшовицький

привіт хлібоздатникам!» А там запрошений із сусідньої військової частини духовий оркестр грає такого веселого марша, що, здавши хліб та одержавши по квитанціях гроші, хоч танцюй гопака. Ще й кореспондент газети клацає фотоапаратом, записує, хто й звідки.

Підлетів до Івана, витріщився на дітей, запитав, наче збиравсь купувати:

- Ваші?

- Мої, та не всі...

- Ще є? - аж очі полізли на лоба в кореспондента.

- Половина дома лишилася.

- Половина?! Цікаво... Цікаво... - Та чирк, чирк олівцем у блокноті. - Пробачте, а ви самі звідки?

- З Тарасівки.

- А прізвище й ім'я?

- Твердохліб Володимир, - недовго думав Іван. - А жінка - Маруся...

Кореспондент, клацнувши фотоапаратом, пострибав далі, а Іван, трохи розвеселившись, пішов до контори за грошима.

Поверталися дядьки з тієї музики вже без охорони. Поверталися, кому як на душу спадало. Той періщив коней, аж піна летіла; той і віжок до рук не брав: обв'язав за полудрабок - везіть хоч і в прірву; а той волікся до крамниці, щоб купити на гроші за зданий хліб горілки та випити з великих радощів: пообіцяв же кореспондент надрукувати його «патрета» на видному місці!

І потім, хильнувши як слід, цілуватиме розчулено в морду, бо й кінь же буде на тому «патреті», а хліб... «Зате ж і музики, біс їх побери! Як дмухнули в ті труби - всю пшеничку до зернини видули!..»

Іван не поволікся одразу додому, не купував і горілки, а подався-таки на ярмарок. Поставив свого воза край вигону, поміж інших підвід, розпріг коня, кинув йому сіна, наказав синам:

- Ви ж глядіть - нікуди ні кроку! А то цигани покрадуть. - Хоч, признатися, не дуже надіявся, що залякав їх циганами.

- А захочете їсти - ондечки торба із хлібом і цибулею...

- Так вона ж, тату, порожня!

- Як порожня? - витріщивсь на старшого Йван. - Я ж сам туди дві хлібини укинув!

Смикнув за торбу - вона так і злетіла в повітря. З'їли! Строжили ще по дорозі, та так, що тато не чув і не бачив! Ну й дітки! Оцих би отим молодикам у юнгштурмівках на підмогу! Бач, сидять, світять на тата такими очима, наче й вони не вони!

Потрусив, потрусив Іван торбою, немов усе ще надіявся, що звідти щось випаде, а потім кинув на воза, сказав синам:

- Ждіть же тепер, поки тато вам щось принесе!

Та й майнув на ярмарок: якщо вже на плуг грошей не вистачить, то хоч що-небудь купити. Не вертатися ж із порожніми руками додому!

А там народу, а там товкотнеча, немов зібралися з усієї Полтавщини, та ще й з інших губерній добавилось. Підхопила, закружляла, завертіла Івана людська течія, кидала туди-сюди, носила од берега до берега, та він їй і не опирався, бо йому все було цікаво, до всього мав прицінитись та примірятись. А над людським отим морем яскравими сплесками поодинокі дзвінки голоси:

- Пиріжечки!.. Кому пиріжечків!..

- Купуйте горшки, миски, горнята, макітри!..

- Дівчата, ану чоботи! На підковах, з дзвіночками.

- Бублики, бублики!.. Пара - п'ятак! Пара - п'ятак!..

- Гей, налітайте, дешево продаю! Собі на збиток, вам на прибуток!..

А з іншого боку - протяжне, жалісливе, ще змалку знайоме Іванові:

- Пода-айте, Христа ради! Православні, не пожалійте копійчки!..

І вже новіше, нахабно-веселе, охриплим, проспиртованим голосом:

- Гражданє, пожертвуйте! На нову п'ятилітку!

Ну, цей недовго проситиме. Он уже й міліціонер до нього пропихається.

А Іван - далі та далі: мимо рундуків і яток обвішаних, набитих всілякою всячиною, так що тільки очі розбігаються.

Виплеснуло його аж на другому кінці майдану, якраз навпроти химерного ящика з широким рукавом на високій тринозі, що скидався на фотоапарат. Поруч із ящиком - миршавий чолов'яга з шельмуватим обличчям.

- Ану, хто хоче побачити, як червоний командарм Будьонний рубає білополяків? Всього десять копійок.

Десять копійок за таке видовище заплатити не жаль, й Іван просунув голову у рукав. Перед очима у нього з'явилося маленьке віконце, а навпроти - наклеєна картинка. Тільки як не приглядався Іван - нічого не побачив, окрім якогось лісу.

- А де ж Будьонний? - запитав він спантеличено, вистромивши голову.

- Ліс бачив?

- Бачив...

- Ото Будьонний якраз за тим лісом білополяків дорубує, - відповів йому під регіт тих, що раніше спіймалися, шельма.

І доки до Йвана доходило, що його ошукали, збоку пролунав ще чийсь голос:

- А дай-но я подивлюся!

Іван не встиг побачити обличчя, а вже тільки спину, зігнуту перед ящиком. Потім із рукава виткнулася голова з світлим чубом та з ясними, як у дитини, очима.

- Так за лісом, кажеш, Будьонний?

- За лісом, - весело ствердив базарний шельма. - Подався за ліс...

- Так переймай же його! - та - трах! - величезним кийком по ящикові.

Шельма - у крик, дядько кийок на плече та ходу. А Іван слідом за ним. Протискався поміж людьми, боявся загубити високу шапку з решетилівських смушок, що пливла понад натовпом. Міг би тепер уже запрягтися: то його давній приятель Матвій, з яким не зустрічався ось уже добрих п'ять літ.

Наздогнав аж біля яток:

- Матвію!

- Іване! Якими вітрами?

Обнялись, почоломкались. Від Матвія війнуло таким душком, що Іван аж слину ковтнув. Так ось чого Матвій був такий рішучий у сутичці з отим базарним шельмою!

- Я на ярмарок... А ти із дому?

- Та з якого там дому, коли нема в мене дому.

- Як нема? - витріщився Іван.

- А отак: немає, і квит! Ні дому, ні жінки.

- Померла? - потягнувся до шапки Іван.

- Кинула.

- А хата?

- А хата згоріла... Та що по тому тужити: пішли, брате, вип'ємо.

Івана не треба було вдруге запрошувати: що ж то за ярмарок, як на ньому і язика не замочиш? А тут іще й щастя привалило: спродався і коня не розпрігши.

І друга не менш поважна причина: пострічався із приятелем.

Попхалися до крамниці, купили по пляшці горілки, оселедців, ковбаси, хлібину. А по дорозі до воза згадав Іван про своїх галченят: прихопив величезну в'язку бубликів. Гризтимуть - хоч на хвилину забудуть про тата.

Добравшись до воза, спитав:

- Всі цілі?

- Всі, тату, всі!

Не став рахувати - повірив на слово. Зняв в'язку із шиї, кинув у гурт - ось вам гостинець! - а сам заходився чистити оселедця. Покраявши хлібину та ковбасу, глянув на дітей. Упоравшись із бубликами, сини сиділи нищечком, не зводили голодних очей з оселедця та ковбаси. Іван стояв і не знав, що робити. Роздати всім по шматочку? Не вистачить. Їсти самому? Так хіба ж полізе шматок той, коли діти он так дивляться, що краще б уже просили. Ні, не зможе їсти Іван, коли його діти голодні!

Гаразд, хлопці, гулять так гулять! Все одно не вистачить грошей на плуга. Пооремо й тим, а розвалиться - комнезам у біді не залишить. Тож куплю вам і ковбаси, і оселедців, і пряників - їжте, діти, од пуза, наїдайтеся хоч раз у житті! Сип, крамарю, ще й цукерок, сип, не жалій, отих-о, щонайбільших! Ріж оцього... як воно зветься!.. Помидло?.. Ріж і помидло, одчикриж так фунтів на п'ять. Бо в мене, крамарю, теж діти, і чим вони гірші од інших дітей?

Припер, приволік оберемок гостинців - висипав дітям на воза: ласуйте та знайте, як їздити з татом!

І був розкішний обід, і був великий бенкет у малих Приходьченків. Ковбасу заїдали цукерками, оселедці - «помидлом»... Їли од пуза, мели все підряд, не лишили нічого. А наївшись, захотіли ще й пити.

І тут не поскупився Іван. Гроші? Що гроші! Помремо - на той світ із собою не заберемо. Він, Іван, не багач, не дукач, тож не трясеться над кожною копійкою. Тож давай, крамарю, отієї води у пляшках, що б'є в носа та булькає у животі. Та вибирай посолоділої, бо ти не знаєш, які в мене діти. Таких, крамарю, дітей на весь світ пошукати! Накидай сюди в поли, вали, скільки піднесу, ярмаркувати, дак ярмаркувати!

І пили Приходьченки воду, розстібали гудзики на полотняних, матір'ю витканих, матір'ю й пошитих штанцях. І поки поралися отак біля солодкої, тато із дядьком заходилися коло гіркої.

Відкоркували пляшки, поскидали шапки, як перед молитвою, і обличчя в обох стали побожні, як на сповіді. Та тільки піднесли пляшки до ротів, тільки ковгнули по разу, як за спинами в них:

- Хліб та сіль, православні!

Іван аж закашлявся, витираючи почервонілі очі: а бодай тебе, отак налякав! Обернувся: стояв перед ним піп - не піп, а щось таке на попа схоже. Ряса зашморгана, подрана, кожен сніданок і кожен обід лишали на ній не один свій слід протягом багатьох місяців. А на патлатій голові така шапка, що й старець посоромився б її носити. А цьому нічого: кліпає веселенькими очицями, шморгає червоним носом, ласо погляда на пляшки.

- Дякуємо! - відповів нарешті Іван. - Налили б тобі, чоловіче добрий, так сам бачиш: ні в що.

- За посудинкою, православні, діло не стане, - зрадів незнайомець. Відгорнув швиденько полу ряси, дістав із кишені мідний кухоль на ланцюжкові: лийте!

Іван аж головою покрутив: ну й ну! Прикинув на око - кухоль такий, що не тільки пляшки - кварта не вистачить, щоб налити по вінця.

- А ланцюг отой нашо? - поцікавився Матвій.

- Щоб не вкрали, православні. Нишпорять таті по стаду, заходять і ошую, і одесную. Підметки з-під ніг і ті зріжуть, як зазіваєшся.

Іван опасливо помацав себе по кишені, де лежав гаман, відміряв нігтем півпляшки, налив у кухоль.

- Во ім'я отця, і сина, і святого духа! Возліяша Адамові слізки во чрева власні для бодрості. Амінь!

Іван не встиг і оком скліпнути, а кухоль вже тільки мелькнув, і незнайомиць, блаженно скалячи око, нюхає вказівний палець: заїдати не схотів, щоб не псувати смаку.

- А ви, пробачте на слові, хто такі будете? - поцікавився Йван, жуючи оселедець. - З духовенства чи таку тільки одежину справили?

- З духовенства, добродію мій, з духовенства. Дякував у селі Ковалівці... Мо', чули про таке?

- Як же не чули, коли я живу у Тарасівці!

- У Тарасівці?.. Хоч не нашого приходу, а бували у нашому храмі і з цього села... Як же, бували... Щедрі у вас люди, нічого не скажеш... Тільки немає вже храму у Ковалівці. Закрили божий дім та й самого Господа Бога зреклися. Про отця Діодорія чували?

Дізнавшись, що не знають такого, той був дуже здивований. Не міг уявити, що хтось може не знати, бодай не чути про отця Діодорія.

- Стоп віри православної, пастир над пастирями, а не побоялися і на нього руку занести. Виселили разом із родиною: матушкою, дочкою й онуком... Та й то добре, що так обійшлося...

Вирушали із ярмарку вже по обіді. Прощалися із дяком, як із рідним татом; обіймалися, цілувалися, ридма ридали од жалю та розпуки, що доводиться розлучатися. Вкінці розчулившись, Іван став запрошувати дяка до себе:

- Поїхали! Йй-пра, поїхали!.. Одягать буду, поїть буду, як за рідним ходитиму...

Дячок п'яний, п'яний, а знайшов у собі рештки глузду не повірити Йванові. Відмовився. Тоді Іван, в самісіньке серце вражений отакою чорною невдячністю, так і умився гіркими слізьми, а Матвій, образившись за товариша, поліз на дяка з кулаками:

- А-а, мало вас, довгогривих, ще били!

- Та чого ти дивишся: хрести його в ухо!

- Лупи довгогривого!

- Бий гада й одскакуй! - під'юджували зіваки, що враз назбігалися хтозна й звідкіль.

Дячок, одбиваючись кухлем, пірнув у натовп, а друзі, насилу здершись на воза, рушили з ярмарку: вирішив Матвій погостювати в товариша.

Химерною людиною був Матвій Переярок. Ще з молодих років кохався в історії свого роду. Знав своїх найдавніших пращурів так, мовби жив разом із ними, ходив пліч-о-пліч у далекі походи, їв з одного казана саламаху, рубався із бусурманами чи панами, з отією зажерливою нечистю, що повзала з усіх усюд на багаті землі України, одривата її синів од плуга, од круторогих волів, примушувала братися за зброю. Інші пам'ятали тільки могили батьків та дідів: поки хрест на могилі, доти й пам'ять у голові. Матвій же знав, де лежить дід, де прадід, а де й прапрадід - до десятого коліна. Пильнував кожну могилу, оновляв зогнілі хрести. І стежив, щоб на кожному хрестові був дерев'яний прапорець - ознака козачого роду.

- Та чи тобі, Матвію, не однаково! - говорили сусіди. - Козак не козак, а помремо - всі перед Богом станемо рівні.

- Перед Богом, може, і рівні, а перед людьми - ні, - відповідав розважливо Матвій. - Отож-то воно і біда, що цураємося ми свого роду, забуваємо батьків. Який над нами пан, такий наш і рід. Отак і процвиндрили свою пам'ять к бісовій матері! А тепер хто ми, й самі не розберемо: ждемо, поки чужак підкаже!

Отак відповідав Матвій тим, що забували стежки не тільки до могил своїх предків. Але він рідко коли вступав у розмови: тверезий більше відмовчувався. Здвигне, бувало, тільки плечима, коли хтось уже дуже причепиться, здвигне та й відійде. Тверезим Матвій і мухи не зобидить. Говорить майже пошепки, а його світлі, немов у дитини, очі так і сяють доброзичливістю. Порається по господарству, як і всі порядні господарі, і тихішої людини не знайдеш у всьому селі.

Та минає місяць, другий, третій... Минає, може, й півроку, і неспокійні вогники починають мерехтіти в очах Матвія. Він сам не знає, що з ним коїться, тільки з кожним днем все більше й більше починає душити його буденщина, дратувати сіренька одноманітність. І вже не з любов'ю та гордістю - з ненавистю починає дивитися він на нажите добро, на всі оті шмутки-

жмутки, що непомітно перестають слугувати тобі, а, перетворившись на ідолоські капища, самі вимагають рабського слугування, поглинають тебе з головою.

Все частіше насиналися сні: безмежний степ, закосичений тирсою... Кінь, налитий дикою силою... Спіс із прапорцем у гарячій руці, крива турецька шабля при боці... Він мчить на коні, і високе небо стає ще вищим... А проснеться – низька стеля, маленькі віконця, сперте повітря, гарячі подушки і розмірене сном пінне тіло дружини. Ні коня, ні високого неба – тільки гостра, невігойна туга...

І коли вже стає зовсім невтерпець, коли вже лишається хіба що рвонути, як перед смертю, сорочку на грудях, шукав Матвій забуття у горілці. І не впізнати тоді Матвія. Погляд гострий та задеркуватий, рухи різкі й сміливі, шапка набакир, свитка наопах, а в руці – важкенний кийок: усмалить – прощайся з білим світом! Іде вулицею, якийсь аж вищий на зріст, мете перед собою старого й малого: розбігайтеся, я ваш Бог!

І жінка Килина, яка їздила на чоловікові, коли він був тверезий, хапала притьмом, що цінніше, та й утікала городами до сусідів.

Матвій же, вдершись до хати, починав зривати зі стін рушники, підбирати неприхоплену жінкою одежину. Скидав усе на долівку в одну купу, а тоді підпалював. Вогонь, дим, сморід, аж очі виїдає, а Матвієві хоч би що: тільки роздуваються ніздрі та задоволено одсвічують очі.

Минав хміль, вивірювався із хати чад, і знову ходив покірним ягнятком Матвій, брався шпарко до роботи.

Килина покинула Матвія після того, як він роздав усе своє добро циганам. Все, до останньої трісочки. Не пожалів ні овець, ні вола, ні святкових жупанів. Беріть! Забирайте, щоб не лишилося й сліду від оцієї наостогидлої власності, а я осідлаю коня та й поїду на Запорожжя! Жінка!.. Що мені жінка! Який з мене був би козак, аби я слухався жінки!..

Циганів, спасибі їм, не довелося довго впрошувати та вмовляти: поки найстарший з-поміж них дудлив горілку та братався з господарем, решта цупила, що тільки могла, мела і з комори, і з погреба. Прокинувся другого дня Матвій – по двору хоч гопки скач! І чухав потилицю Матвій, і голосила нещасна Килина, а потім підбрала сяку-таку одежину та й подалася до батьків: хай ще хтось попробує з отим навіженим жити!

– Не журися, Матвію, біс із нею, з Килиною! – втіша свого друга Іван. – Ось приїдемо, таку тобі дівку висватаєм, що ну!..

– Та я не журюся...

– То, чуєш, не побивайся, – не слухає Йван. – А хочеш – віддам тобі свою жінку? От хрест святий – віддам!

Матвій Іванові жінки чомусь не схотів.

– Тоді молодицю, – вирішив Іван. – В нас такі молодиці, що й на сковороді холодній шкварчать... Но, Гніда, но! Чи тобі повилазило: не бачиш, кого я везу?..

Та віжками, та батогом! Влетіли в Тарасівку, як оглашенні. Розбігайся – Іван з ярмарку їде! Та не сам, а з товаришем. Таким йому дорогим, що й рідної жінки для нього не жаль!

І мчала кобила, немов знавісніла, і підскакували на возі, як горох, Приходьченко, і розліталися, гублячи пір'я, кури та гуси, і матюкалися, ледь не попавши під колеса, дядьки, і кричали жінки, хапаючи дітей. А Іван – море йому по коліна – звівся на ноги, батожить кобилу, аж шерсть із неї летить.

Не зупинивсь перед двором: зірвав із петель блаженські ворота, що затріщали дощаними ребрами під колесами. Погнав прямо на хату, прямо у двері, хотів, мабуть, підвезти дорогого гостя аж до столу, та збила із вірного шляху клятуща горілка: в'їхав дишлом у вікно. Скло так і бризнуло, рама налізла кобилі на голову, а Йван полетів їй під копита... Приїхали!

Іван вигрібався із-під кобили, Матвій все ще виснув на дишлі, а діти перемішались-переплутались так, що вже й не розібрати, де чия голова, а де чії ноги.

– Хведоро! – звівшись на ноги, загорлав Іван. – Одчиняй, така-сяка, двері, бо тут тобі й смерть!..

Хведора не відчиняла. З тієї простої причини, що не було її вдома.

Сяк-так відкотивши воза та вивільнивши кобилу, увалилися до хати.

– Тату, їсти!

– Га? – вдарив об поли Іван. – Ти чуєш, Матвію, вони хочуть їсти! Я їм всі гроші стравив, ярмарок увесь закупив, а вони все ще не наїлися... То беріть закусьйте татом! Ось із руки й починайте!

Тата не схотіли – шаснули до печі.

– Тату, вареники!

– Вареники? – вирячив очі Йван. – А їй-пра, вареники!.. Матвію, дивись: повна макітра. То воно ж по цьому случаю і випити не гріх!

Матвій відповів, що не гріх. Стояв посеред хати, оглядав стіни, обвішані рушниками, так наче приділявся, з якого починати. Із сіней повернувся Іван, притискаючи до черева сулію з перваком. Вигнала жінка та й сховала до Різдва, а Іван оце її і знайшов. Бо хіба ж зараз не свято Іванові? Ти поглянь, хто приїхав! Друг приїхав, найвірніший Іванів товариш, та ще який, Хведоро, друг!..

– Матвію, дай я тебе, занудо, поцілую! Ум... ум... Ех, дарувать так дарувать: забирай і синів разом із моєю Хведорою! Не хочеш?.. Синів моїх не хочеш?.. Ну й дурень... Тоді поїхали до молодиці... Є молодиця – сам до неї пішов би, так Хведора не пустить! Забирай вареники, які лишилися, бо в неї, мо' закуски нема...

Вигрібали вареники розпечіреними п'ятірнями, набивали ними кишені.

– Отого хапай-но, Матвію! Отого, пузатішого!.. Іч, як вимазався в олію!..

Потім Іван згадав, що в коморі повне решето сирих яєць. Виніс, похитуючись, поставив на стіл:

– Греби, поки жінка не побачила! – Курячі яйця теж помандрували до кишень.

– Набрав? А теперечки поїхали...

Наказав синам нікуди не рипатися, підхопив недопиту сулію та й двигонув із гостем надвір.

– Ех, пить будем та гулять будем!..

Та пили... Та гуляли...

Повернувся Іван од Марти Лисючки вже один. Хтозна, чи й знайшов би дорогу додому, та кобила, спасибі їй, сама привезла, їхав Іван голічерева, задравши ноги. І якщо хто стрічався, то бачив тільки руді чоботи, задерті до неба, та чув голосне булькання, мовби лежав там не Йван, а сулія із горілкою.

Матвій же доночовував у Марти.

Прокинувся ще затемна. Довго кліпав очима – ніяк не міг розшелепати, де він, що з ним і чому лежить на лаві зодягнений під якимось кожухом. А тут іще голова – хоч стягуй її обручами, а тут іще в роті – наче сто солдатів онучі сушили. А до боків щось поналипало таке, що страшно й подумати.

Поліз до кишень – обмер. Сіпнувся до другої – те саме! Аж тоді пригадав і вареники, і яйця, які так і не витяг із кишень. Та й прокляв нищечком друга: «Щоб же ти, Іване, був такий здоровий! Як же теперечки встану та вийду з хати?» Бо Марта уже не спить – пораяється біля печі.

Помітила, що гість прокинувся, підійшла до нього:

– Скидай штани і пінжак!

– ?..

– Скидай, скидай, буду прати! І спідне скидай. Іч, до чого додумалися: крашанки у кишнях носити!

Отак і залишився Матвій у Марти Лисючки. Приймак не приймак, чоловік не чоловік, а щось таки на нього схоже, хоч і не ходили під вінець. Чимось сподобався, припав до душі, за дві гарячі ночі вибив із Мартиного серця і Ганжу, й парубків та й оселився надійно у ньому. І не зводила Марта із свого Матвія закоханого погляду, йшла селом, як після ясної купелі, хвалилася жінкам:

– А що хазяїн, а що любить дітей... Вони так і липнуть до нього.

А Матвій шпарко заходився біля хазяйства. Полагодив пліт, нависив нові ворота, пофарбував охрою, і вони ще здалеку вабили око веселим кольором...

Впорався на подвір'ї – зайшов до комори. Засунув у зерно руку – чи не перегрілося? – намацав мішки.

– А це що?

Марта не втаїла нічого: чоловік же, можна вважати. І спохмурнів одразу Матвій – гострим поблиском зблиснули очі. Мовчки став розгрібати зерно, витягувати чували.

- Матвієчку, навіщо?

Не відповів. Ухопив пузатий чувал за гузир, зло вискаливши зуби, рвонув догори, висадив із закрома.

- Ану піддай!

Та й поніс із комори на воза.

Отоді й зрозуміла Марта, що затіяв Матвій, їй би закричати, кинутися слідом, вчепитись у ті чували, - моє, не віддам! - а от де й поділася сміливість, опустилися безвільно руки, приросли до землі ноги.

Він же, скинувши на віз останній мішок, не дивлячись на Марту, тихо сказав:

- Піду до Йвана за кобилою.

Привів кобилу, запряг і поїхав до сільради.

- Ви голова? - звернувся до Ганжі.

- Я. А що? - Ганжа дивиться на Матвія з неприязною цікавістю: що Марта знайшла у цьому непоказному чоловікові, щоб отак безсоромно ним вихвалитися?

А той скліпнув білими віями, тихенько сказав:

- Привіз пшеничку... То як, до гамазею чи в район одвезти.

Не став питати Василь, яка то пшениця, бо зрозумів відразу: Володька не витримав - розповів. Збирався Ганжа до Марти умовити, щоб сама одвезла, та все не наважувався. І тепер уже здивовано подивився на Матвія, здивовано і навіть аж приязно: так ось який ти, чоловіче!

- Везіть у гамазей... Заждіть, я із вами пройдуся, щоб правильно оформили.

Вже по дорозі спитав:

- Як думаєте жити?

Матвій відповів не відразу. Скинув для чогось шапку, пригладив світленьке волосся, а потім, своєю чергою, поцікавився:

- До ТОЗу з конем чи й без?..

А пізно увечері, лежачи поруч із Мартою, витирав їй долонею сльози:

- Жалієш? А ти не жалій!

- Я вже й не шкодую, Матвійчику...

А дурні сльози - кап та й кап із очей. Шість же чувалів! Та такої, як сонце!

Володька, дізнавшись про пшеницю, похвалив нового тарасівця:

- Оце класово свідомо людина!

Тільки жалкував, що вислизнула Марта йому із рук: ні за що тепер розкуркулювати. Ну, та настане час - він їй пригадає усе: і службу на класового ворога, і переховування отого зерна. А чоловік її - молодчага! І що зерно привіз, і що до ТОЗу записався одразу, навіть ще й ворота пофарбував у червоне. Володі аж досадно було: як він сам до такого не додумався! Взяти охри чи фарби дістати в районі, і всім комуністам села, всьому активу - червоні ворота! Щоб кожному видно було, хто тут живе.

А тепер якось незручно: Матвій позапартійний, та ще й не встиг проявити себе у активі... А що зерно одразу привіз - молодчина! Тут Володя навіть перед Гінзбургом похвастався: от які у нас люди свідомі!

Гінзбург зацікавився. Дістав блокнот, записав прізвище й ім'я. Щось сталося з пам'яттю секретаря райкому: раніше не записував нічого, все пам'ятав, а тепер як що, так і до блокнота. Та й вид у нього неважнецкий - зблід, помарнів, синці попід очима.

- Ти б підлікувався, - радив Ганжа занепокоєно. Григорій тільки одмахнувся, мовляв, знайшов, про що говорити!

- Краще скажи мені от що: статтю читав?

- Це яку статтю?

- Значить, не читав. Коли б читав, не перепитував би. В позавчорашній «Правде» надрукована стаття товариша Сталіна «Рік великого перелому».

- Так ми ж іще позавчорашньої «Правди» не одержували!

- Я теж учора цієї «Правди» не мав, а мені вже подзвонили із округу... «Гінзбург?.. Читав статтю товариша Сталіна?.. Так от, одержиш «Правду» – прочитай негайно! І зверни особливу увагу на ті місця, де товариш Сталін говорить, що в колгоспи масово пішов середняк... Що цілими селами, волостями, районами ідуть до колгоспу селяни... Як там у тебе середняк, товаришу Гінзбург?.. Не йде?.. Вагається?.. Погано, погано... Читай статтю... Читай і намотуй на вуса, щоб не було потім пізно!..» Я після тієї розмови ніч не спав, чекав на газету. Ось вона, «Правда», ось і стаття...

Гінзбург розгортає газету, і Ганжа бачить великий, на всю шпальту, заголовок: «Год великого перелома. К XII годовщине Октября». Вся стаття попідкреслювана, помережана червоним олівцем. Особливо багато поміток у третьому розділі, що стосується сільського господарства. – Прочитай отут.

Ганжа підсуває газету, повільно, намагаючись вникнути в кожне слово, читає:

«В чем состоит новое в нынешнем колхозном движении? Новое и решающее в нынешнем колхозном движении состоит в том, что в колхозы идут крестьяне не отдельными группами, как это имело место раньше, а целыми селами, волостями, районами, даже округами.

А что это значит? Это значит, что в колхозы пошел середняк. В этом основа того коренного перелома в развитии сельского хозяйства, который составляет важнейшее достижение Советской власти за истекший год».

- Гм... цікаво...

- Що тебе зацікавило?

- Що ж це: інший там середняк, ніж у нас?

- Не знаю... Нічого не знаю... Я про інше думаю, – стурбовано продовжував Гінзбург. – Раз селянин-середняк у тих районах масово пішов у колгосп, значить, була тому поважна причина. Як думаєш?

- Яка ж це причина? – запитав Ганжа.

- Знав би, то не питав би... Ну, гаразд, про статтю поговоримо потім. Сам прочитай, комуністів ознайом, актив, а тоді й зберемося... Ти мені розкажи краще, як справи у ТОЗі.

- Та начебто і непогано, – хвалиться обережно Ганжа. – Зіп'ялись уже на ноги.

- Скільки членів? – перебива нетерпляче Гінзбург: страх не любить загальних фраз.

- Оце перед святами тридцять четвертого прийняли.

- Коней?

- Двадцять шість.

- Волів?

- Три пари...

- А як із реманентом?

- За зиму полагодимо, щоб весною не морочитись. Спасибі Петрові – не лишив кузні, поки ковалика не підучив. Зі своїм ковалем ми тепер...

Гінзбург усміхнувся втішено: любив слухати приємне про своїх друзів: «Да-а, Петро... І до нього треба заїхати, давно вже не був... Все справи, метушня, будь вона неладна!»

- Інше нас підпирає, товаришу секретар, – скаржиться тим часом Ганжа.

- Що саме?

- Наділи... Тридцять чотири члени у ТОЗі – це тридцять чотири поля. Одне – там, друге – там, а третє – у чорта на рогах! Поки з одного на друге переберешся, уже й сонце на пружі. Отак

і мандруємо, немов ті цигани.

- А хто вам винен, що ви й досі з клаптями возитеся? - розсердився Гінзбург. - В інших селах уже давно в суцільний масив виділились...

- Ми теж про це думаємо, голови і в нас на плечах є. Тільки масив отой не на місці пустому - на людських полях доведеться відводити. От у нас і вагаються: не чужу ж людину - сусіда, а то й свата чи брата на весь вік ворогом зробити можна!

- А ви скличте збори, поясніть людям, яка причина змушує вас це робити. А що будуть невдоволені... без цього нове не будеється. Основне - щоб було все законно, щоб селянин бачив: не тому це зробили, що Ганжі чи Гінзбургові так заприндилось, а тому, що життя цього вимагає... От ви заключили з машинно-тракторною станцією договір?

- Та заключили.

- «Фордзона» вам навесні виділили?

- Виділили. Ми вже й погріб для пального викопали.

- От і поясни селянам, коли збори зберете: чи багато «фордзон» той наоре, коли й далі господарювати на розкиданих клаптиках будете! Трактор - не кінь, йому он яке поле подай! А тут мало того, що на клаптях, та ще й ганятимете по кілька разів на день з кінця у кінець. То ви більше пального випалите на оті переїзди, аніж на оранку. Ясно?

- Та мовби ясно...

- От і добре, що хоч ти зрозумів, - пожартував Гінзбург. - Коли сам зрозумів, то вже якось і переконати інших

зумієш.

- Еге ж, зумієш...

Ганжа трохи помовчав і знов повернувся до новини, що привіз її Гінзбург: - Так масово пішов середняк?

- Масово.

- Гм... Щось аж не віриться. Чи там середняк з іншого тіста замішаний?

- Сталінові не віриш? - Не то всерйоз, не то в жарт спитав Гінзбург.

- Сталінові то вірю, Сталінові спробуй тепер не повірити... А от щодо середняка сумнів бере. Тут бідняка он не кожного до ТОЗу загітуєш, а це ж не ТОЗ, а колгосп. Кожен живцем до свого приріс, одірвеш - скільки тієї крові проллється...

- Не знаю, нічого не знаю, - відповів розгублено Гінзбург. І щоб уникнути неприємної для нього розмови, перевів мову на інше: - Що там у вас в сільбуді?

В сільбуді цього разу ставилася героїчна одноактівка «Пакет».

За завісою із зшитих ряден грюкотіло, тупотіло, лунали сердиті голоси. Біля єдиного дзеркала, реквізованого з колишнього поміщицького будинку, товпились актори - переважно молодь, переважно комсомолія. Наводили вугіллям вуса, клеїли з прядива борода, чіпляли до картузів, до плечей вирізані з білого паперу кокарди й погони. Та як не рядились, як не гримувалися, все одно їх упізнавали відразу, як тільки з'являлися на сцені. І тоді на весь сільбуд лунав радісно голос:

- Диви, диви... Микола!

Дід Хлипавка не пхався до дзеркала: стояв за кулісами, тримав за кінець довжелезного шнура. Ще перед святами, коли зібрався драмгурток, смолою пристав до Володьки: «Давай мені ралю!» Вимагав грати тільки «енерала» - мав же он яку бороду, он які вуса ще й медаль про запас. Та Володька ролі не дав, не повірив у дідів талант. Натомість визначив йому місце біля шнура: піднімати й опускати завісу.

- Ви ж дивіться: як махну рукою, так і тягніть! - попереджає Володька, заклопотано проходячи мимо діда. - Та не опустіть передчасно, як минулого разу!

Дід тільки кива бородою: «Був такий гріх. Тіки на кого його записати? Ти ж, Володю, махнув, то я й попустив того шнура. Ну, гаразд, теперечки не введеш у оману. Теперечки не відпущу, поки не скінчиться дійствіє».

А Володя тим часом до Тані:

- Лампу гасом заправили?..

Таня, у чужих величезних валянках, що доходять їй аж до колін, у кожусі з не меншого дядька, схожа швидше на Діда Мороза, аніж на суфлера, лишень кива головою. Тримає текст одноактівки, щоки аж горять од хвилювання. Ще кілька хвилин - і вона полізе у будку, під поміст, так що тільки голова її буде над сценою, і буде робити те, за що суворо карає своїх учнів: підказуватиме артистам слова п'єси.

Впоравшись із артистами, Володька біжить у залу глянути, чи розставили лавки, потім виходить надвір.

А там людей, наче на ярмарку. Два комсомольці, які стоять на дверях, вже аж похрипли, вгамовуючи нетерплячих, що намагаються пробратись до сільбуду першими.

- Тихше! Ану, замовкніть, а то не будем давати вистави!.. Дядьку Матвію, кому говорю!..

Гомін поволі вщухав, люди витягали шиї, прислуховуючись, що каже Володька:

- Слухайте! Пускати будемо тих, хто позавчора не був. Дядьку Матвію, куди пхнетеся?.. Ви ж позавчора були!

- Дак я тіки першу половину бачив! - брехав і не червонів дядько Матвій.

- Ой синочку, я ж ще нічого не бачила! - протиснулася до Володі з іншого боку бабуся. - Скажи, хай мене перву пропустять!

- І куди воно шкребеться? - чийсь осудливий голос іззаду. - Сиділо б на печі та дожидалося смерті.

Давши сякий-такий лад, Володька повернувся до сільбуду. Ходив нетерпляче поміж ослонами, чекав Ганжу й Гінзбурга, які вже мали прийти, та десь забарилися. Аж ось і вони. Дядько Василь, видать, невдоволений, бо відразу ж до Володьки:

- Чого люди надворі?

- Та вас же ждали!

- А ми що, пани?.. Щоб останній раз мені це було! Чуеш?

- Та чую.

І до дверей - давати команду пускати людей.

Якийсь час за гомоном, за шумом нічого не можна було й розібрати. Люди набивалися, аж тріщали ослони, колінами, ліктями відвойовували собі місця. Потім шум трохи вщух. Розсунувши завісу, на авансцену вийшов Володька. Підніс руку:

- Товариші! Зараз ми вам покажем правдиву революційну виставу «Пакет»... Про те, як червоний боець, комуніст ніс важливий пакет нашому командуванню та попав до денікінців... Як його катували, як він проковтнув пакет і що з того вийшло... Іще до вас просьба: насіння не лузати, ногами не тупотіти, репліків не подавати, бо ви так тільки збиваєте наших артистів... - і зник за завісою.

Глядачі дружно зітхнули - в залі відразу аж потемнішало, а на сцені, смикаючись, поповзла догори завіса.

Почалася вистава. Було в ній усе від тих далеких часів, коли по селах та хуторах тільки брунькувалися перші драмгуртки, коли у «акторів», які вперше в житті виходили на сцену, підгиналися коліна та хрипли голоси; коли змивався рясним потом старанно наведений грим і по обличчю тяглися брудні патьоки, як після дощу; коли неймовірно перекручувалися репліки і бовкалось таке, що в суфлерів-учителів в'янули вуха. Були й прості сільські піджачки замість френчів, і штани замість галіфе, дерев'яні гвинтівки й паперові погони, наведені вугіллям вуса і бороди з прядива, які приклеювалися столярним клеєм так, що після вистави не можна було ніяк одірвати - хіба що разом із шкірою; але й була непідроблена щирість, коли артисти - Іван чи Оксана - вкладали всю душу свою у гру і, не привчені до фальші, по-справжньому плакали, по-справжньому гнівалися, а де треба, то по-справжньому й билися. І не раз, і не два, зустрічаючись за лаштунками, брали один одного за петельки:

- За що ти мені, занудо, губу розквасив?

- Дак ти ж охвицер! Тебе ж і по виставі бити положено.

А Івана, який минулого разу грав червоноармійця з пакетом, списали нагаями під час «допиту» так, що той і грати відмовився: ідіть ви під три чорти із своїми виставами, а мені моя спина дорожча!

Тоді роль бійця із пакетом погодився виконувати Микола. Перед тим як вийти на сцену, показав збентеженим «білогвардійцям» здоровенного, з півпуда, кулака і пригрозив:

- Оце-о бачили?.. Спробуйте зробити те, що з Іваном, зубів не позбираєте!

Микола з ходу вжився у роль: перед застиглими глядачами стояв сміливий, гордий, сильний духом червоний боєць, що швидше помре, аніж зрадить святу справу революції...

Ось він лишається після першого допиту у камері сам. Стоїть біля ослона, на якому його катуватимуть, виголошує героїчний монолог, що краще померти, аніж віддати пакет білякам. Але що робити з пакетом?.. Заховати?.. Тільки де?.. Викинути у вікно крізь ґрати?.. Можуть знайти. Подерти на клапті?.. А як здогадаються склеїти?.. Треба знищити так, щоб і сліду не лишилося.

- З'їж! З'їж!.. - ревом реве зал.

Микола наче не чує. Дістає з-за пазухи пакет, дивиться на сургучеву печатку. Пакет величезний, в нього напхали - не пожаліли паперу, щоб все було, як насправді, і Таня жахається: як він його до рота й запхне?

А із залу:

- Чого думаєш, їж!

- Ковтай, а то прийдуть!

- Я проковтну цей пакет! - проголошує вслід за Танею Микола. - З'їм, бо немає іншого виходу!..

- Невже він його і справді буде їсти? - занепокоївся Гінзбург.

- Ні, він тільки пожує та й виплюне нишком у рукав, - заспокоїв Ганжа.

- Навіщо такий великий... - співчутливо морщиться Гінзбург, спостерігаючи, як Микола, вкриваючись потом, запихає пакет до рота.

Напружена тиша повисає над витягнутими головами. Всі очі прикуті до Миколи, що жує пакет, все більше червоніючи на обличчі. Таня, злякавшись, що Микола може подавитись, голосно шепоче:

- Виплюнь! Виплюнь у рукав!.. - А із зали десятків вимогливих голосів:

- Та ковтай же! Ковтай!..

Микола повів на Таню безтямними очима і ще швидше заворушив щелепами...

Так і довелося передчасно опускати завісу: Микола вже не міг вимовити жодного слова...

Додому поверталися вп'ятьох: Андрійко, Таня, Данилівна, Васильович і Гінзбург.

Ота стаття не давала Григорію спокою, як він не намагався про неї забути. І під час вистави, коли сидів, стиснений з усіх боків, коли аплодував разом з усіма і сміявся разом з усіма, і вже потім, коли опустилася завіса і люди, почекавши ще трохи, стали поволеньки розходитись, Гінзбург все думав про неї. Він думав про неї й тоді, коли побачив високого, вже похилого віком чоловіка з обвислими вусами на худому обличчі, поораному зморшкками, і, напруживши пам'ять, пригадав, що це ж старший брат Івана Приходька, якому він позаминулого року вручав диплом за культурне, взірцеве господарство. Якась сила штовхнула до Васильовича, він простягнув йому руку:

- Добрий вечір! Давненько не бачились.

Приходько взяв руку Гінзбурга у свою тверду, як дошка, долоню, потримав її обережно, відпустив. На обличчі його не було ані запобігання, ні збентеження перед високим начальством: привітався як людина, що знає собі ціну. І це сподобалося Гінзбургові. І навіть те, як із-за плеча Васильовича визирнуло жіноче обличчя, осяяне приязною усмішкою, ласкавими очима, які мовби говорили: «Оце хочете вірте, хочете ні, а з хорошою людиною і познайомитись не гріх!»

- Ну, як живемо?

- Та як вам сказати...

- Хліб жуємо?

- Та жуємо, поки оці-о не посипались, - показав Васильович міцні свої зуби.

Підійшов Твердохліб. Глянув вороже на Приходька, став так, щоб відгородити Гінзбурга хоча б плечем від «непевного елемента».

- Товаришу Гінзбург, підемо ночувати до мене!

- До тебе?

Гінзбург трохи помовчав, зиркнув на Васильовича, Данилівну, що знову вийшла з-за чоловікової спини приязно усміхненим місяцем, і лукаві вогники освітили йому очі:

- І хотів би, Володю, до тебе, але мене вже запросили. Так що пробач.

У Володі від несподіваної вістки брови полізли на лоба, одвисла нижня губа. Він голосно видихнув повітря, наче збирався сьорбнути окріп, судорожно ковтнув слину.

- Товаришу Гінзбург, на пару слів!

Одвів Гінзбурга вбік, перелякано зашепотів:

- Та це ж знаєте хто?

- Хто?

- Без одного дня куркуль! Він вас обплутати хоче!

- Так і обплутати? - не втримався од сміху Григорій.

- Товаришу Гінзбург, не ходіть!

- Нічого, Володю, ти не тривожся: куркуля він із мене за ніч не зробить, - втішив Твердохліба Гінзбург. І вже до Ганжі, що лаштував байдуже цигарку, так наче його все те й не обходило: - Ідіть, товариші, додому, а ми з Миколою Васильовичем уже самі якось його хату знайдемо.

- Знайдемо, як не знайти, - ствердив Приходько. Провівши ошелешеними очима Гінзбурга, Володька присікався до Ганжі:

- А ви чого їх не зупинили?

- Навіщо?

- Як навіщо? - аж задихнувся Володька. - Вони ж до нашого класового ворога пішли!

Ганжа довго не відповідав. Повільно дістав сірники, ще повільніше розпалив цигарку, затагнувся кілька разів. Аж тоді глянув на Володьку мовби від диму примруженими очима, співчутливо зітхнув:

- Володю, Володю! Ти один на все село лишишся, і то класового ворога шукатимеш!.. Ну чого так дивишся, хрещенику? Паняй до Марусини, бо вона уже за тобою й очі видивилась. Та не дивися на мене так, бо, їх-богу, злякаюся!

Володька, розсердившись, навіть не сказав «на добраніч». Чесав додому, аж підшви свистіли. Вскочив до хати, нагримав на дружину, що й справді не спала:

- Чого ждеш? Що я, маленький?!

Зірвав із себе ремінь, пожбував на лаву, сів похмуро до столу, не дивлячись на Марусю, буркнув:

- Давай уже їсти, чи що...

Маруся лаштувала вечерю, а з очей уже сльози - кап та кап, а рівненьким, ображено зморщеним носиком - шморг та шморг, як дитина. Весь же вечір чекала на нього, прислухалася до кожного кроку, кожного шелесту, на свекрушине: «Лягай уже, дитино, час не ранній», - відповідала: «Зараз, мамо, зараз, ви уже спіть». А сама все обличчям до шибки. Мріяла: ось він зайде, усміхнеться ласкаво, привітно шепне: «Драстуй, Марусю!» І вона, обмираючи од щастя, обійме його за шию, притулиться розпаленою щокою до його холодного знадвору, тугого, як осіннє яблуко, обличчя...

Думала... А воно, бач, як сталося!..

І вже лізуть різні думки, що він її розлюбив, що вона йому набридла. Пішов до сільбуду, а її не взяв із собою. Що із того, що вона вже раз бачила оту виставу! Подивилася б іще, місця не пересиділа б. Та й не вистава їй потрібна, а він, Володя!

Володці вже їжа не їжа: помітив жінчині сльози. Винувато осліпнув очима, сказав, щоб хоч як-небудь оправдатися перед Марусею:

- Я з дядьком Василем погиркався... І той... Гінзбург не захотів у нас ночувати. Хоть я його і запрошував...

Звівся, потупцявся зніяковіло, обійняв дружину за плечі:

- Ну, годі... Давай уже спати...

Вже в постелі розповів усе по порядку. Маруся, припавши до його плеча, слухала і не слухала: була вже щаслива, бо зрозуміла, що Володя не розлюбив її. А це було найважливіше, найголовніше для неї, всі ж оті класові суперечки її мало обходили, то - справа чоловіча, а не жіноча. Тому потягнулася до нього, тихенько попросила:

- Поцілуй мене... Як колись цілував...

А потім, пригорнувшись, відразу ж заснула: невеличка, худенька, втішена.

І Володьці зовсім було б добре, коли б не спогад про Гінзбурга, спогад, од якого він ніяк не може одв'язатися, і відчуття незаслуженої кривди. А Гінзбург, не підозріваючи навіть, що став причиною Володьчиного зіпсованого настрою і Марусиних сліз, сидів за столом з Васильовичем.

Вже було пізно. Домашні вляглися спати. Таня теж, вибачившись перед гостем, пішла на свою половину. Гінзбург залишився на самоті з господарем. В чисто прибраній кімнаті, обвішаній образами, фотографіями і вишитими рушниками, на яких Данилівна, переходячи з пілки на пілку, все йшла, все співала, несучи відра з водою, в цій кімнаті залягла тиша, отой мирний спокій, що можливий тільки після натомленого трудового дня. Навіть нова лампа, засвічена заради гостя, і та не різала очі яскравим вогнем, а лилася м'яким світлом. І було в тому світлові щось від вибачливо-лагідної посмішки Данилівни.

- Що вам, Соломоновичу, на це сказати... - Васильович сидів, поклавши великі руки на стіл, так наче вони, оті руки, найбільш натомилися і насамперед вимагали спочинку. Пальці огрубілі, тверді, покриті такою намозолоною шкірою, що не візьмеш і ножем; нігті пообламувані, покороблені, збиті, з чорними смужками закам'янілої землі - не видовбаєш до самої смерті. Тільки Васильович не соромиться їх; покладе хоч перед яким паном, хоч на яку скатертину, бо свята ота «грязь», бо із отієї «грязі» їдять хліб і пани, й мужики.

Було вже говорено й переговорено. Здебільшого Гінзбург запитував, Васильович відповідав. А що Гінзбург умів не так говорити, як слухати, а все, про що він запитував, і справді мало для нього неабияку вагу, то Васильович потроху-потроху та й розговорився. І вже не крився од гостя найпотаємнішими думками: був переконаний, що ця людина не використає щиру сповідь проти нього.

Хвалився хазяйством. Подем, де не знайдете зараз жодної бур'янини, хоч крізь сито просійте...

- Бур'яни - то наш ворог. Вони і землю виснажують, і культурні рослини пригноблюють. От я в полоні у Німеччині був, у бауера робив. Дак він, поки посіє, тричі землю переверне, крізь пальці пропустить. А насіння! Зернина до зернини, і все протруєне. А наш дядько землю сьак-так поскородив та й сіє. А що сіє, зерно чи кукіль, і сам того не зна. От і родить бур'яни по самісінькі вуха!

- Ну навіщо сумна така картина! Землю і в нас люблять...

- Жінок теж, Соломоновичу, люблять... Тільки один любить її лишень тоді, як зверху лежить, а в другого любов ота не згаса, як вона захворіє та їй догляд потрібний. То яка любов праведніша?..

Про садки говорив:

- Як у нас із садами звикли? Ткнув саджанець - та й хай собі росте на здоровля. А що родитиме - аби тільки на гіллях висіло!.. А воно ж теж на землі росте, і мені зовсім не байдуже, що на ній місце займає. Щоб яблуко було яблуком, груша - грушею, а не, прости Господи, казна-чим... Ото і став я діставати хороші сорти. Там ранету, там симеренку, звідти пармент золотий, а за золотим шампанським аж під Полтаву забився. Зате, не хвастаючись, скажу: з інших сіл за щепами йдуть. Правда, Твердохлібенко уже й садом мені очі виймає: «Зарився мордою в землю, каже, пролетаріат світовий зраджує!» А пролетаріат що, каку з-під себе їсть? Чи йому, може, теж яблучко смачне кортить попробувати? Та щоб різних сортів, та подешевше... Портхвеля чи нагана при боці не штука носити! І я пукавку навісити можу. Колись наносився... А ти за плугом попробуй! За плугом себе покажи! Отоді я, може, і повірю твоєму «гала» та «бала», тоді, може, й піду за тобою... Ви пробачте, Соломоновичу, коли що не так...

- Що ви, що ви! Навпаки, мені дуже цікаво.

- Ну, як цікаво, то послушайте. Бо воно мовчиш-мовчиш, а іноді перекинутись словом і хочеться... По

золоту ходимо, Соломоновичу, золото топчемо! Та взятись як слід, увесь світ нашим хлібом засипати можна!.. Тільки нахилилися ми за отим золотом не дуже охочі. Чи розуму бракує, чи лінощі такі вже обсіли. А пора уже піднімати... На культурне хазяїнування піднімати всіх треба. Бо чим ми гірші од німця?

Отут і запитав Гінзбург про оте, основне, заради якого і завів, власне, розмову:

- Скажіть, Миколо Васильовичу, ви пішли б зараз до колгоспу? От коли б вам завтра запропонували вступити до артїлі...

- Що вам, Соломоновичу, на це сказати...

- А ви скажіть, що думаєте. Правду скажіть.

- А я, Соломоновичу, змалку до брехні не привчений. Тато у нас нащот цього строгі були: як збрешеш, так що в руках - тим і по губах! Недаремно ж Іван у нас такий губатий виріс...

- От бачите, - розсміявся Григорій, - брати ж рідні...

- Ет, ми із ним рідні, як чорти звідні! То до чого я покійного тата згадав?.. Все, бувало, наказують: «Сину, ніколи людям неправди не кажи. Раз збрешеш - люди потім тобі сто разів не повірять». То я ще змолоду взяв собі за звичку: землю їж, а правду ріж.

- То що ви все-таки думаєте про колгосп?

- Що я думаю? - заворушив Васильович неспокійно пальцями. - Думати можна усе. Та не всі думки до ладу... Недарма ж кажуть, що і в Москві найрозумніший начальник не догадається, що у дурного Івана в голові... Краще я вам от таку історію розкажу. Є у нашому селі один чоловік. Не буду його називати: захочете, самі довідаєтесь. Має жінку, дівку на виданні і сина парубка. До революції був бідний, аж синій, отакий, вважайте, як я тоді був. Як скинули царя, то він шапку об землю та й ну танцювати до самого двору: «Отепер, браття, житуха буде! Загув цар, загудуть і пани!» Слава богу, діждались і цього. Нарізали цьому чоловікові, як і мені, п'ять десятин поля, а що горлянку мав, як ієрихонську трубу, - ніхто не перекричить! - дали корову, кобилу, плуга і воза. Ще й зерна насипали, не пожаліли: берись тільки, чоловіче, до роботи, щоб і сіялось, і родилось... От він і взявся: зерно усе процвиндрив, а поле став у оренду здавати. Добро чоловікові: не оре, не сіє, не жне, а прийдуть жнива - півдвору хлібом завалено... Засвербіло дітям у новому походити, в крамничному, та й самого потягло на хромові чоботи з рипом; недовго думав - одвів кобилу на ярмарок, а заодно збувся і воза. Вирядив дівку, як паву, син гоголем по вулиці ходить, жінка у хустці такий, що всі баби очі рвуть од заздросців, а в самого чоботи з рипом... А там перестала на Спаса тільна корова доїтись - давай на ярмарок і корову: «Нащо нам така корова, що молока не дає! Купимо козу: вона і їсти не їсть, і молока, як добре доїти, вдосталь даватиме!» І таки привів чорта з рогами: усе село збіглося дивитися, як він її за собою волік. Не знаю, як вони там козу ту роздоювали, видать, смикали всією сім'єю, бо не витримала й коза - здохла. Оббілував козу, дав вичинити шкуру та й пошив собі шапку. Хоч і корови позбувся, зате ні в кого шапки такої нема! «Що нема, то нема. Тільки з чого ж ти, чоловіче добрий, житимеш, як ніхто орендувати твого поля не хоче?» - питають дядьки. А він в одвіт: «Якось проживу. То вже хай ваша голова не болить. Я - бідняк, наша властя мене не дасть в обиду!» І справді - бідняк: знову один вітер свище у дворі, тільки того й добра, що козяча шапка на голові... І йому ні податків сплачувати не треба, йому і поміч у першу чергу йде од держави, його й до сільради обирають. Та й як не обрати, коли в кожній газеті в усі дзвони дзвонять: зміцнюйте сільради бідняцьким лементом! А що то за лемент, звідки він при радянській владі міг узятися?.. Або ледащо останнє, або, прости мене Господи, бозна й що!.. Тепер, Соломоновичу, візьміть отаке... Зорганізуємося ми, приміром, в колгосп, - відгорнув од себе щось долонею Васильович. - Кого над нами начальником поставите?.. Найбіднішого?.. А хто теперечки, при нашій владі радянській, найбідніший?.. От і буде якийсь лемент мною командувати, мої коропи на кози вимінювати...

- Ну, це вже од вас залежатиме, кого оберете!

- Може, й од нас, - погодився Васильович. - Тільки і його ж, отакого, до гурту доведеться приймати. Він перший з найбільшою ложкою припреться... Та щоб я на нього спину гнув? Хватить того, що за царя на панів наробився!

- Отже, ви проти колгоспу?

- Оцього я вам, товаришу, і не казав. Чого б це я був проти? Хай хто хоче, той іде в колгосп, а мені ще своє не приїлося... Ви мені, Соломоновичу, краще от що скажіть: хто такий за радянської влади справжній бідняк? Хто взяв землю, коня, кредит, довів усе до пуття і теперечки її ж, нашу владу, хлібом годує? Чи той, хто процвиндрив усе і знову до радянської влади з жебрацькою торбою преться?

- А ваш брат? Він же нічого не процвиндрив, в оренду землю не здає, сам обробляє, а бідно живе...

- Що мій брат! У мого брата дітей, як китайців. Та й то: людина ти чи горобець? Плодись, плодись та й оглянйся: чим годувати своїх вилупків будеш? Де вони житимуть, коли підростуть?.. Думаю я, Соломоновичу, от що: справжній бідняк не той, що пошив іще за царя штани з циганськими кишенями та й досі скидять їх не хоче, а той, хто мозолями своїми народ годує... Візьміть, приміром, мене. Я ж раніше із наймитів не вилазив, на чужому полі пухирі криваві наживав. День і ніч своєю земелькою марив... Під час війни прокотилася поміж нами, фронтовиками, чутка, що хто заробить «Георгія», тому по дві десятини землі наріжуть. Три «Георгія» приніс я з війни, Соломоновичу! Та тільки після Жовтневої землі дали. П'ять десятин. Безплатно... Так для кого ж радянська влада дорожча? Для того, хто оцю подаровану нею землю своїм потом зросив, чи для того, хто її в чужі руки віддав? І хто рідній матері повинен бути дорожчий: той, хто її годує, чи той, хто так і зирить, аби в неї із рота останнє для себе видерти?.. Ні, як ви собі хочете, а моя думка така: раз ти при радянській владі вмудрився жебраком стати, то або ти останнє ледащо, аби такий уже пеня нетесаний!.. І тим, що тебе бідняком кличуть, не хвалитися – соромитись треба!.. Мене, Соломоновичу, от що пече: здається, з прямої доріжки ми збиватися стали. Може, це в селі у нас так, не знаю, далі не бував, тільки щось дуже вже набік заносити стало...

- Це як зрозуміти?

- А отак... Диплома ви мені позаминулого року давали? Давали. Так і далі господарювати наказували? Наказували. Виходить, я правильною дорогою йду, тією, що товариш Ленін нам указав! А зі мною що роблять? Мало, що куркулем обзивають, так ще й податком цього року обіклали таким, аж спина тріщала!.. Виконав все ж, здав усе до зернини. А що на той рік буде? Ще більшим придушать?.. Так, може, краще, як той чоловік: корову, коней – на ярмарок, теличку й овець – під ніж, чоботи з рипом на ноги, та й цоб-цобе у бідняцьке сословіє? А там, гляди, і до начальства доскочиш, портфелью сяку-таку втикнуть...

- Скільки ви відвезли? – запитав Гінзбург, дістаючи блокнот.

- Спершу, за твердим завданням, сто п'ятдесят, а тоді ще двічі накидали. Так що разом – двісті сорок пудів... Та я ось і квитанції покажу.

- Не треба.

Гінзбург записав, склав блокнот, заховав до кишені:

- Завтра з'ясую. Все, що взяли зайвого, повернуть.

- Дякую! – мовив стримано Васильович. – Тільки не подумайте, що я навмисне... Так, до слова прийшлося.

- Нічого, нічого. Це добре, що ви розповіли. Це – неподобство, і з ним ми будемо боротись. Нещадно боротись!.. А йдемо ми, Васильовичу, правильною дорогою. Тільки дорога ця ще ніким не проторена, не розвідана, от і помилки...

- Та воно, звісно. Кінь на чотирьох, і то спотикається.

- От ви, Миколо Васильовичу, не підете в колгосп, – знову повернувся до попереднього Гінзбург. – Гаразд, хай буде так: колгосп – справа абсолютно добровільна, ніхто вас силоміць туди не пожене... У вас один син!

- Одинак.

- А могло бути двоє чи навіть троє?

- Звісно, могло б!

- От уявіть, що у вас три сини, а не один. Вироснуть, одружаться, доведеться поле натроє ділити. А в синів підуть свої сини – знову діли. А правнукам уже й ділити нічого буде!..

- Можна і не ділити.

- Як же тоді бути?

- А отак. Кого – у науку чи там до міста, а кого – при землі. Двоє лишаться удома, оженились – живіть собі нарізно, а господарюйте укупі!

- Так що ж це виходить: знову колгосп? – не втримався од усмішки Гінзбург.

- Колгосп не колгосп, тільки це одного батька діти, якось помиряться. А спробуйте-но чужих до гурту стягнути!

- А як тоді ТОЗ? Он скільки у вашому ТОЗІ, і господарюють, та ще й непогано!

- Е-е, ТОЗ!.. ТОЗ – одне, а колгосп – зовсім інше! У ТОЗі – я хазяїн, що хочу, те й роблю, а в колгоспі – землю оддай, худобу оддай, то хто я такий після цього? Затичка! В яку дірку захочуть, в ту й заткнуть, куди скомандують, туди й біжи... Ні, Соломоновичу, що не кажіть, а моя гадка така: про колгосп іще рано нам думати! От хай отакі, як Твердохліб, зорганізуються, а ми подивимось, що у них вийде...

Звівся, позіхнув, перехрестив розтуленого рота.

- О-хо-хо! Робимо, як чорні воли, а спочити все ніколи. Раніше хоч попи втішали: помрете – на тому світі царствіє небесне буде, а теперечки уже й той світ одібрали. І нікуди хліборобові податись, ніде поткнутись.

- Заждіть, – озвався Гінзбург, і худе, втомлене, нервове обличчя його просвітлішало. – Дайте нам час, Миколо Васильовичу! Набудуємо заводів, пустимо на поля трактори, електропруги, завалимо село машинами: самі того світу не захочете!

- Дай боже, – погодився Васильович. – Вам воно згори, звісно, видніше...

Гінзбурга як почесного гостя поклали спати в світлиці, на єдиному ліжкові. Металеве те ліжко купив при нагоді Васильович два роки тому. Виготували його не на якомусь потужному комбінаті – велетневій першій п'ятирічці, а тут же, в Хоролівці, у напівкустарній артілі «Червоний металург». У той час, коли найбільші заводи задихались од браку металу, артіль оця не знала, мабуть, куди його подіти, тож і вбухала в ліжко не менше п'яти пудів заліза, сталі і бронзи, та ще й покрила нікелем: хай дивиться тепер світова буржуазія та зеленіє од заздрощів! Бо лежатиме на ньому не буржуй товстопузій, не фабрикант чи поміщик, а його величність – пролетар! І стояло ліжко в одній із хоролівських крамниць важким монументом головотяпству артільному, і страшило, віднаджувало покупців не так високою ціною, як багатопудовістю своєю, особливо ж пружинами: слона поклади – не прогнуться. Стояло до тих пір, поки потрапило на очі Васильовичу, покорило відразу своєю надійністю: тисячу років простоїть – не ламається!..

Привізши додому, заносив разом із сином, хвалився:

- Оце, стара, хоч на схилі літ поспимо, як пани.

Данилівні теж сподобалося ліжко: горить, точнісінько мовби іконостас у Божому храмі. Тільки замість хрестів та херувимів – нікельовані балабухи та бронзові зірки.

Все літо споряджала Данилівна ліжко. Шила перини і подушки, набивала їх найніжнішим пухом. А коли спорядила, виклала гору подушок і перин, що підносилися майже до стелі, коли застала простирадлом із найтоншого полотна, а поверх – новою рядниною, стала перед ліжком, молитовно склала руки на грудях:

- А знаєш, старий, що я скажу...

Васильович, який саме стягав чобота, звів на дружину очі: вона стояла сухенька, маленька супроти величезного ліжка і зніяковіла усмішка бентежила її добре обличчя.

- Я, мабуть, на ньому й не засну... Хай уже наш Василько, як ожениється, та й буде на ньому із молодою жінкою спати.

- Отуди, к бісу! – аж ногою тупнув Васильович. – А ми що, не заробили на оцих перинах поспати?

А Данилівна все у лагідну дудочку:

- Хай уже Василько. Бо я, бачить Бог, тутечки не засну... – Так і полягали вони на полу, на влєжаних плескатих подушках, на звичній постелі: Данилівна ласкавою пилочкою будь-кого перепиляє.

То Гінзбург був перший, хто сподобився оновити ліжко. Коли Васильович прикрутив лампу, так що вогник ледь блимав, побажав спокійної ночі та вийшов, Григорій ще стояв у нерішучості перед величезною пуховою горою, в яку як пірнеш, то хтозна чи й виберешся. Потім роззувся, роздягнувся і, худенький, як підліток, в приношеній білизні, зліз на табуретку, а звідти вже скочив на ліжко. І ще ніколи не потрапляв він у такі м'які пестливі обійми, не лежав на такій розкішній постелі. Видно, і пух на тих вигодуваних Данилівною гусятах був якийсь особливий, ним задовольнилася б, мабуть, і ота казкова вередуха-царівна, що пшонину поклади під дванадцять перин – кричатиме: «Мулько!»

Гінзбург ліг на спину, заклав руки під голову – і попливла, попливла, тихенько погойдуючись, ледь освітлена стеля: він непомітно поринув у сон...

Прокинувся Григорій ще до схід сонця. Чув, як устала Данилівна, як стогнала, розминаючи натруджені в неугавній роботі кості. Пригадав, як сказав учора про неї Васильович:

«Стогне, поки розкрутиться. А розкрутиться, то вже й не зупиниш, – і розповів, як Данилівна, ще коли була молодою, скопала протягом дня сімнадцять соток городу. – Вертаюся з поля, а воно щось суне із городу додому: зігнулося в спині, на лопату спирається, як на костур. Сімнадцять же соток дурна баба скопала! Не могла пождати, поки я покінчу у полі та зорю... Правда, потім і вродило! Отака-о картопля була! Як куц, то й відро...»

Данилівна перестала стогнати – «розкрутилася». Встав і Васильович. Відразу ж пішов надвір, певно, до худоби, що вже чекала на господаря. Ось він повернувся до хати, запитав, маючи на увазі сина:

– Те ледащо ще спить?

А у відповідь – лагідний голос Данилівни:

– Та не буди його, хай досипає. Він же пізно із вулиці прийшов.

Гінзбург швиденько вигрібся із перин, натягнув на себе нахололу за ніч одежу, вийшов до господарів.

– Встали? – здивувався Васильович.

А Данилівна одразу ж до скрині. Дістала чистий утиральник, набрала у великий кухоль води, стала біля відра, чекаючи, поки гість підійде вмиватися...

Поснідавши та попрощавшись із господарями, пішов до сільради.

По дорозі пригадував Гінзбург вчорашню розмову з Приходьком. І тривожила, не давала спокою ота стаття Сталіна. Що це? Свідомий обман чи необізнаність з тим, що діється насправді по селах? Йому аж страшно ставало, коли думав, які практичні висновки можуть зробити оті, що дзвонили згори, з оцієї статті. А може, вже й роблять...

Поринувши в думки, Гінзбург і не помічав, як розгорався довкола світанок. Тільки як дійшов до сільради, прямо у вічі вдарило вогнем: щойно холодні шибби раптом розплавилися, криваво потекли на рами, на стіни.

Сходило сонце...

Об'їхавши майже всі села, наговорившись з людьми, повернувся Григорій Гінзбург до Хоролівки. Не зайшов навіть у райком – так натомився. Повечерявши наспіх, ліг і одразу ж заснув.

Прокинувшись опівночі, так і не міг заснути. Боліла голова, тривога стискала серце. Знову думав про статтю Сталіна «Год великого перелома», пригадував розмови з селянами, які аж ніяк не спішили вступати в колгоспи. Пригадав і те, як дзвонили з округу, дзвонили й строго допитувались: «Як там у тебе середняк, товаришу Гінзбург?.. Не йде?.. Вагається?.. Погано, погано... Читай статтю товариша Сталіна. Читай і мотай на вуса, щоб не було потім пізно!» І оця прихована погроза найбільше обурювала Григорія. Вони, бач, уже намотали на свої завжди наставлені в бік вищих інстанцій вуса, уже роблять відповідні висновки із статті товариша Сталіна. А потім стануть намотувати ті, що стоять нижче. Ці вже як почнуть мотати, то намотають такого, що й за сто літ не розмотаєш!

А що робитимеш ти, товаришу Гінзбург? Ти, секретар райкому, комуніст, вірний ленінець, яким ти себе досі вважав? Теж підставиш свого вуса під оту сталінську нитку? Наплюєш на дядьків, з якими стрічався ці дні, які йшли до тебе з своїми болями й роздумами?

Прийшовши на роботу, Гінзбург перш за все переглянув газети, що чекали на нього.

Майже кожна газетна шпальта криком кричала про новий наступ на куркуля, про початок небаченого, масового руху селянства в артілі. І з кожним номером все нетерпеливішим ставав тон газет до тих, хто вагався, хто сумнівався в раптовому зламі психології середняка.

Весь той день думав про газети Григорій. І врешті-решт вирішив, що більше не можна мовчати. Або зараз, або ніколи.

Писав листа Сталінові, людині, якій звик беззастережно вірити, на яку дивився як на спадкоємця Леніна.

«Я працюю секретарем Хоролівського райкому, що на Полтавщині, отже, можу говорити лише про свій район, – писав Гінзбург. – Прочитавши Вашу статтю, я вирішив ще раз перевірити свої враження і відвідав майже всі села району. Зустрічався з активом, з селянством, вів тривалі розмови. І все почуте мною й побачене, все пережите й спонукало мене написати Вам листа.

Дорогий Йосипе Віссаріоновичу! – продовжував Григорій. – Я перш за все – комуніст і тому зневажав би себе, коли б приховував у собі всі сумніви, пов'язані з суспільною колективізацією

країни, що проголошена у Вашій статті. Вірю в те, що в багатьох районах стався злам у психології середняка і він масово пішов у колгосп. Ми повинні тільки радіти цьому, вітати і підхоплювати цей рух. Але що робити там, де такого зламу поки що не сталося, в такому, наприклад, районі, як Хоролівський? Проголосити і тут боротьбу за суцільну колективізацію протягом року чи двох, як це вже роблять гарячі голови, – чи не означає це грубого порушення принципу добровільності, що його до кінця обстоював Ленін, та й Ви так твердо обстоюєте у своїх працях? Вдатися до лівацьких методів, піти за Троцьким, який закликав не церемонитись із трудящим селянством, будувати соціалізм за рахунок нещадної його експлуатації? Замість того, щоб переконувати, провадити копітку виховну роботу, стати на позиції примусу, насильства, репресії?

Чи не завдасть це удару змицці пролетаря з трудящим селянством?

Чи не зруйнує це нашого сільського господарства?

Чи не скомпрометує справу будівництва соціалізму в очах багатьох чесних людей, які беззастережно вірять радянській владі, на яких ми спираємось у своїй повсякденній роботі?

Дуже буду Вам вдячний, дорогий Йосипе Віссаріоновичу, якщо Ви дасте відповідь на мого листа. Чомусь переконаний, що питання, поставлені мною, тривожать не мене одного.

Григорій Гінзбург, член Комуністичної партії з 1913 року».

Чи написав би Гінзбург оцього листа, коли б знав, чим доведеться заплатити за нього? Коли б міг заглянути на два місяці наперед?

Бо рівно два місяці чекав Григорій відповіді на свого листа.

Жовтим, зів'ялим листям одшумів листопад. Крижаними копитцями продзвенів за ним грудень. Разом зі снігами, з морозами, з хуртовинами прийшов січень тисяча дев'ятсот тридцятого року.

В кучугурах снігів, у високих заметах причаїлися села. Потонулі в сніги, хати здавалися нижчими, аніж були насправді. Так, наче поприсідали, заховаляся, вклякли, насуваючи білі шапки на лоби та на очі, – в боязливій надії, що новий рік не помітить їх та й пройде собі мимо.

Йди геть, йди, чого зупинився над нами? Ми ж не кликали тебе: не нажились із старим. Проходь собі мимо, може, десь і чекають на тебе, а нас не чіпай.

Ані нас, ні худоби нашої, що жує, ремигає по теплих стайнях, кошарах, корівниках. Що звикла до одних рук, а з інших, із чужих, не візьме й пучечка сіна і дрібки зерна.

Ні нашого поля, оцієї земельки, де кожна грудочка розім'ята нашими пальцями, зрошена нашим потом. Так щедро зрошена, що не треба й дощів. А ти хочеш, щоб я одцуравсь свого поля, віддав у чужі руки, одірвавши од власного серця.

Не чіпай долі моєї, дай мені самому розпорядитися нею.

Йди собі, йди, зникай геть у безвість!

Чуєш, проходь!

Тільки січень не слухає – зупиняється в кожному селі, біля кожної хати. Стука щосили у двері, гула нахабно в ворота, цупить очманілого господаря за полу кожуха чи свитки – і як не оре дядько ногами, як, опираючись, не чіпляється за двері, за ворота, за останній кілок у своєму тину, – не допоможе нічого. Отак і в'їде, задом наперед, у новий тисяча дев'ятсот тридцятий, та й прийде до тями вже у колгоспі.

Новий рік прийшов із вітрами. Особливо нависніли вони посеред степу: мели сухий сніг, шарпали люто телефонні дроти, що послуналися оголеними нервами од Хоролівки аж до Полтави. І не раз обривався зв'язок, і з дротів, що пообриваними жилами обплутували стовпи, стікали безсило слова...

– Хоролівка!.. Хоролівка!.. Дайте Гінзбурга!.. Секретаря райкому!.. Гінзбург?! Товаришу Гінзбург, з вами говорять з окружком!.. Виїжджайте негайно в окружком!.. З членами бюро!.. Негайно!.. Це розпорядження першого!..

– Що ти там написав?

Таким запитанням зустрів Гінзбурга його добрий знайомий, ба, навіть друг, коли Григорій перед тим, як іти до першого, заскочив до нього. Сидів за столом – копирсався в якихось паперах, і коли Григорій зайшов, то не звівся йому назустріч, не розвів приязно руки, а з погано прихованим осудом запитав:

– Що ти там написав?

- Ти, може, хоч привітаєшся? – сказав тихо Григорій. Зупинився у дверях і на розпатланій, розвихреній чуприні його дрібненькою росичкою тремтіли краплини талого снігу.

- Пробач, – насупився інструктор окружкому, він же й добрий знайомий, він же, можна сказати, і друг. – Але, знаєш, зараз мені не до цього... Ти знаєш, чому тебе викликали?.. Прийшов твій лист із Москви. З канцелярії Сталіна. – Останнє вже пошепки. – З резолюцією розібратись на місці...

- Мій лист? – перепитав вражено Григорій. – Але при чім тут окружком? Я ж Сталінові... Особисто Сталінові надіслав!

- Ну, цього я вже не знаю, – здвигнув плечима інспектор. – Це вже не в моїй компетенції... Хочу тільки тебе попередити: готуйся до найгіршого. Твій лист тут розцінюють як злісну вилазку правого опортуніста, переродженця...

- Хто ж це розцінює? – перебив гнівно Григорій. Але тут прочинилися двері, просунулося молоде дівоче обличчя:

- Василю Трохимовичу, вас чекають!

- Іду! – підхопився інструктор, явно зрадівши нагоді перервати неприємну для нього розмову. Схопив папери, глянув на Гінзбурга, який все ще стояв біля дверей, приголомшений почутим: – Пробач, мені треба бігти... Начальство!..

У приймальні першого було повно народу. Одні сиділи, тихенько перемовляючись, інші гарячково листали папери, щось поспішно записували; треті нервово походжали і в них був такий вид, наче вони нічого не бачили, окрім високих, масивних, оббитих чорною шкірою дверей, що вели до кабінету першого. Григорій вибрав вільний стілець, сів, міцно стиснувши долоні: його раптом схопив дріж, так, наче він добре намерзся, а оце щойно став відігріватись. Він схилив голову, щоб не так кидалась у вічі права щока, яка смикалась, як божевільна, і завмер.

Хоч Григорій не почував за собою жодної провини, все ж не міг не тривожитись. І попередження інструктора, щоб готувався до найгіршого, і оцей наглий виклик, та ще й з усіма членами бюро райкому, і недобра слава про першого секретаря окружкому, який появивсь у Полтаві лише місяць тому, а вже встиг проявити себе як дуже жорстока людина, – все це аж ніяк не могло спонукати до спокою.

Григорій сидів і болісно пригадував зміст свого листа до товариша Сталіна, і ніяк не міг зрозуміти, що ж там було такого, щоб звинуватити його в правому опортунізмі.

Що там було проти політики Леніна?

Адже він у тому листі саме й посилався на Леніна. На оту його всім відому цитату, що її може повторити слово у слово хоч зараз.

Гінзбург виразно бачить потрібну сторінку, й оте місце, окреслене червоним олівцем (він сам і окреслив), і окремі, підкреслені ним слова:

«Дело переработки мелкого землевладельца, переработки всей его психологии и навыков есть дело, требующее поколений. Решить этот вопрос по отношению к мелкому землевладельцу, оздоровить, так сказать, всю его психологию, может только материальная база, техника, применение тракторов и машин в земледелии в массовом масштабе, электрификация в массовом масштабе».

Отже, цілих поколінь. Не одного-двох років, а цілих поколінь. І то на базі машинізації, електрифікації села в масовому масштабі.

І ще одна ленінська вказівка. Що стосується безпосередньо сучасних подій:

«Ни в коем случае не обгонять развитие масс, а дожидаться, когда из собственного опыта этих масс, из их собственной борьбы вырастет движение вперед».

До речі, цю ленінську вказівку цитує і Сталін, застерігаючи від адміністрування, декретування, примусового втягнення селянства в колгосп...

- Ти за Леніна не ховайся! Цитати ми й без тебе вміємо наводити.

- Скажи краще, який відсоток колективізації у твоєму районі?

- Чому ти взяв під крильце куркулів та білогвардійських недобитків?

- Скільки тобі куркулів заплатили за оцього листа?

І Григорій Гінзбург, що тримавсь до останнього, врешті не витримує:

- На провокаційні питання не відповідаю!

- Ого!

Григорій майже фізично відчуває, як з кожною хвилиною наростає ворожість цих всіх людей, що зібралися в кабінеті першого розбирати його справу. Відчуває, як гусне сперте, напоєне отруйними випарами повітря. І чим довше стоїть він у кінці довжелезного столу, тим важче йому говорити, збиратися з думками.

Тим більше, що його весь час обривають, клюють запитаннями та репліками.

Дуже хочеться пити! Але графин і склянка стоять аж на тому краю столу і ніхто не догадається подати йому води.

- Я сказав усе, що мав сказати, - врешті мовив Григорій. І тоді пролунав голос першого секретаря.

Досі сидів, ані пари з вуст. Трудно було навіть здогадатись, засуджує він Гінзбурга чи не засуджує. На повновидому, старанно поголеному обличчі - жодного поруху, в сірих очах - якась аж байдужість, наче перший не бачив зараз ні Гінзбурга, ні своїх соратників, а якщо й бачив, то мало цікавився ними. І лишень тоді, як Григорій сказав, що він скінчив, перший звів поголену до сизого голову і зупинив Григорія, що хотів був сідати:

- Зачекайте, Гінзбург, у мене до вас питання.

Сказав те так тихо, що слова ледь прошелестіли у великому кабінеті. Був, мабуть, упевнений, що як тихо не скаже, його все одно всі почують.

Всі завмерли, застиг і Григорій, повернувшись до першого. А він все тим же напівшепотом запитав:

- Чому в сусідніх з вашим районах середняк масово пішов до колгоспу?

- Не знаю.

- Бо там розгромили куркульську агентуру, - терпляче пояснив секретар. - Зуміли переконати середняка в перевазі колгоспного ладу.

- Значить, ми не зуміли, - з гірким сарказмом озвався Григорій.

- Не зуміли чи не схотіли?

- Не зуміли.

- А може, таки не схотіли?

І, не діждавшись бажаної йому відповіді, перший ставить ще одне запитання:

- Члени райкому теж такої думки, як і ви?

- За інших не розписуюсь, - відповів глухо Григорій.

- Хто тут з Хоролівки?

Зірвалися на ноги Ляндер, Путько. Ще хтось запізно грюкнув стільцем - Гінзбург навіть не повернув у той бік голови.

- Ви теж солідаризуетесь із своїм першим секретарем?

- Я завжди був супроти!

Це - Путько.

- Я мав неодноразову сутичку із Гінзбургом по найважливіших питаннях нашої політики!

А це - Ляндер.

- Політичну лінію Гінзбурга категорично засуджую! - Це вже завідуючий райвно.

- Сідайте, товариші... Хто хоче висловитись?

Піднялося одразу кілька рук. Гінзбург сів. Застиг, опустивши голову. Навіть тоді, коли всі, хто бажав, висловились, коли почав говорити перший, навіть тоді не підвів Григорій голови.

Перший почав із загальної характеристики стану справ у Хоролівському районі.

Засміченість білогвардійськими елементами, куркулями та підкуркульниками, що повели за собою всю парторганізацію району. Так, усю! І ось наслідок: злісне нехтування найзлободеннішими питаннями, саботаж політики партії, зрив плану суцільної колективізації, неввіра в лінію ЦК на розгортання колгоспного руху.

- Неприваблива картина, товариші.

- Огидна! - хтось із членів бюро.

Перший невдоволено поморщився: не терпів, коли його перебивали.

- Тепер перейдемо до самого Гінзбурга...

Григорій і тут не поворухнувся.

А секретар уже говорив про болото:

- Ви з головою погрузили в правоопортуністичному болоті...

Про ворожу діяльність.

- Ми інакше не можемо оцінити ваш лист, як спробу запламувати ленінське керівництво ЦК ВКП(б), скомпрометувати ленінську політику партії на суцільну колективізацію трудящого селянства...

Про вороже нутро:

- Треба сказати, що члени райкому Хоролівки проявили політичну сліпоту і не розгледіли вчасно ваше білогвардійсько-куркульське нутро...

Про поведінку Гінзбурга вже тут, на бюро окружкому:

- Ви нічого не зрозуміли і нічого не навчилися. Ви й зараз продовжуєте твердити правоопортуністичні вигадки про те, що середняк ще не доріс до колгоспу, що на Полтавщині, мовляв, відсутній масовий рух селянства за суцільну колективізацію в найстисліші строки. Таким чином ви виступаєте як політичний обиватель, який зневірівся у політиці нашої партії...

- Ворог, а не обиватель! - знову хтось із членів бюро.

- Це одне й те ж... І прошу мене не перебивати... Отже, ми не можемо прийти до іншого висновку, окрім того, що ви остаточно zdeградували, політично розклалися, втратили лице комуніста, перетворилися на активного посібника білогвардійсько-куркульських елементів, стали їх агентом в лавах ВКП(б).

Закінчивши, трохи помовчав. Потім звернувся до членів бюро:

- Які будуть пропозиції, товариші?

- Зняти з посади!

- Виключити з партії!

- Віддати до суду!

- Змінити бюро Хоролівського райкому!

При останній пропозиції під членами бюро райкому зарипіли стільці.

- Розпустити парторганізацію Хоролівського району як таку, що розклалася!

Перший схвалив усі пропозиції. Крім останньої.

- Думаю, товариші, що розпустити всю парторганізацію не варто. Парторганізація в цілому здорова, і хоролівські комуністи з честю справляться з історично важливим завданням по суцільній колективізації... Як, товариші хоролівці?

- Справимось!.. Справимось!

- От і добре... Тоді ставлю на голосування запропоновані тут заходи щодо оздоровлення парторганізації Хоролівського району.

Із заздрісною однастайністю члени бюро підносять руки. Підносять все ж по-різному, залежно, мабуть, від посади. Оті, що сидять відразу біля першого, підносять правиці недбало, сперши їх ліктями на стіл. Намахаються, видно, тими правицями протягом дня, як ціпами, то вже й сил немає

дерти руки угору. А ті, що подалі, ті тягнуть до першого руки, як школярі, цуплять їх догори, аж суглоби тріщать: на мене глянь! На мене! Та подивися ж, як віддано я голосую!

А може, цього всього й не було? Може, все те тільки привиділося Григорію? Та й яке це, врешті-решт, має для нього значення!

- Гінзбург, покладіть партквиток!

Ось воно - найстрашніше! От він - кінець!

Григорій встає - закам'яніле обличчя не ворухнеться жодною рисочкою.

Мовчки йде до величезного, як ешафот, столу, вкритого червоним сукном. Іде назустріч власній смерті, хоча ні перший, ані оті, що сидять поруч, ще не підозрюють нічого. Про це знає тільки Григорій.

Зупиняється за два кроки од столу, підносить руку до бічної кишені гімнастерки. Не тієї, де партквиток, а тієї, у якій браунінг, принесений ще з громадянської.

Пришитий татом гудзик не хоче відстібуватись. Опирається, крутить у відчаї металевою голівкою, не пролазить у петельку. Тоді Григорій рвонув клапан, і гудзик, вирваний з м'ясом, упав прямо на стіл.

Вихопив браунінг, кинув в обличчя першому:

- Партквиток живим не віддам! Забирайте у мертвого!

Підніс пістолета до скроні...

На цьому й скінчилося засідання бюро окружкому. Все ще бліді, покидали присутні великий кабінет. Григорія винесли, браунінг і партквиток лежали на столі. У повітрі пахло порохом, а на килимові, там, де упав Григорій, лишилася велика темна пляма. Килим, звісно, замінять, кабінет провітрать, приберуть партквиток і пістолет - ніщо більше не нагадуватиме про секретаря райкому, який, втративши класове чуття, скотився у болото правого опортунізму, став переродженцем і куркульським полигачем.

Тому ми не покладемо його в труну, оббиту червоним перкалем, не відправимо в Хоролівку, щоб там віддали останню шану покійному: з музикою, з траурним мітингом, з потрійним салютом, - не заслужив! - а скомандуємо везти до моргу, де байдужі лікарі зроблять розтин черепа, запишуть до протоколу, що куля ввійшла у праву скроню, пошкодила таку-то тканину, від чого й настала смерть, наче це мало якусь вагу і протокол буде колись вивчатися... Тож відправимо його до моргу, а там, після розтину, покладуть оте, що лишилось од Гінзбурга, у с'як-так збиту труну, та й відтарабанять на цвинтар, та й зариють поспіхом в землю: що із ним, з отаким, панькатись! Не поставлять на плескату могилу ні тумби, ні червоної п'ятикутної зірки... Не поставлять нічого...

І даремно шукатиме збожеволілий од горя Ісак, приїхавши в округ, могилу свого єдиного сина, даремно пхатиме до рук сторожам усі свої гроші, щоб тільки показали, де лежить його Гриша... Даремно...

Бо вони, оті сторожі, і самі не знали, де він похований.

Тільки один із них, змилосердившись над старим, врешті-решт не витрима: підведе навмання до чиєїсь свіжої могили та й скаже, що отут лежить його син.

А грошей не візьме, хоч Ісак і тицяв їх жужмом до рук.

- Та ти що, старий! Чи ми зовсім уже без совісті!

Та й піде, сердито знизуючи плечима.

А як оглянеться, то побачить схилену постать Ісака над засніженим горбиком. Ісак стоятиме так непорушно, що здаватиметься вже й неживою людиною, а печальним надмогильним пам'ятником, чужим усьому живому, і сторож мимоволі подума, що, може, й справді старому вже не знадобляться оті гроші...

Більше ніхто не бачив Ісака в Хоролівці. Де він подівся, чи повернувся з Полтави, чи там і лишився, ніхто так і не знав. Може, заскочив на хвилину додому, захопив злиденні манатки та й знову подався до сина. А може, так і не відійшов од чужої могили: затужавів над нею, закам'янів, і на плечі, на схилену голову ліг товстий шар снігу, і поодинокі відвідувачі, які випадково забивалися в оцей глухий закут, зупинялися, вражені неймовірним пам'ятником печалі й розпуки, витвором якогось геніального скульптора...

Може, сталося й так.

Тільки ми не будемо заходити на отой цвинтар, бо, чого доброго, ще й нас пошують у співчуваючі правоухильникам, ще й нас назовуть переродженцями та посібниками класового ворога, а то й замаскованими білогвардійцями, хоч нас, може, ще й на світі не було, коли діяли оті білогвардійці. Тож не будемо розшукувати невідому могилу Григорія Гінзбурга – все одно вже йому нічим не допоможемо! – а подамося назад у Хоролівку, де першим секретарем уже товариш, якого прислали на зміцнення парторганізації Хоролівського району.

До всього селянства новий секретар отой – Іван Іванович Суслов – ставився як до реакційної дрібнобуржуазної стихії, якій дай лише волю – і вона поглине, розчинить у собі всі завоювання пролетарської революції, засмокче, як у болото. Тому, хоча й не виступив одверто проти політики НЕПу (як більшовик перш за все вважав для себе обов'язком дотримуватись залізної дисципліни), однак в душі так і не сприйняв цієї нової політики, вважаючи її за одну з найтрагічніших помилок, що відкинула наш поступ уперед на добрий десяток років.

Нарешті ЦК партії схаменувся і виправив помилку.

Прочитавши статтю Сталіна «Рік великого перелому», Іван Іванович не витримав: схвально ляснув по газеті долонею, збуджено закрокував по кімнаті, насвистуючи свою улюблену пісеньку про паровоз, комуна й гвинтівку.

В Хоролівку Іван Іванович прибув із готовими, давним-давно виробленими поглядами на селянина, з крем'яним, так би мовити, кредо.

Кредо перше.

Кожен селянин – потенційний буржуй. Нема суттєвої різниці між найбагатшим і найбіднішим, а є лишень ті, які вибилися в куркулі, і ті, що прагнуть ними стати.

З глитаями і підкуркульниками діло ясне: усіх до нещадного класового нігтя! В решти ж треба вибити із-під ніг отой ґрунт, який породжував, породжує і буде породжувати дрібнобуржуазні тенденції. І чим швидше ми зруйнуємо дрібнобуржуазну базу, тим швидше перекуємо мужика на будівника соціалізму, вірного соратника пролетаріату.

Кредо друге.

Селянин сам не знає, чого він хоче. В силу своєї вікової відсталості він завжди опирався, опирається і буде опиратися усьому новому, всьому прогресивному, хоча б воно й несло йому щасливе життя в недалекому майбутньому.

Отже, ми не можемо ждати десятки років, доки село розкачається та повернеться обличчям до соціалізму. Ми повинні твердою пролетарською рукою взяти його за голову та й розвернути, хоче він цього чи не хоче, на сто вісімдесят градусів до соціалізму.

Кредо третє.

Соціяльну перебудову села, як і революцію, не зробиш у білих рукавичках. Тільки м'якотілі гнилі інтелігенти можуть зараз сюсюкати про те, що не треба допускати натиску на середняка під час суцільної колективізації.

Партія поставила перед нами завдання всесвітньо-історичної ваги: закінчити колективізацію до весни тридцять другого року. Ми ж відповідаємо на цей заклик по-більшовицькому: зустрінемо уже цю весну суцільними колгоспами! Цим ми нанесемо рішучий удар не тільки по куркульських елементах, які саботують хлібоздачі, а й по правих опортуністах, куркульських полигувачах, які під час перевиборів до сільських Рад намагалися провалити пакт про суцільну колективізацію, добавляючи до цього пакту «по можливості», «на добровільних засадах», а були й такі, що відверто викукували: «Не хочемо, викреслити!..»

– Товариші! Ми заслухали першого секретаря товариша Суслова. Тепер хто хоче висказатися?

Путько обводить строгим поглядом зал, у якому сидять комуністи району. Дивиться крізь великі окуляри в масивній роговій оправі, придбані за нагоди в Полтаві, ворушить бровами: муляють вони йому, тнуть, але то нічого, – корова до сідла, й то звикає.

– Давайте, товариші!

– Можна мені?

Десь аж позаду піднімається рука. Там зчиняється рух, стукотять стільці, зводяться комуністи, пропускаючи високого чоловіка з важким вродливим обличчям, з чорними вусами. Новий секретар,

зацікавлено поглядаючи на чоловіка, що важко йшов до сцени, запитав:

- Хто це?

- Ганжа з Тарасівки. З Гінзбургом одного поля ягідка.

У Івана Івановича звузились зіниці.

Ганжа зійшов на сцену, став за трибуну. Лише зараз, коли світло впало на нього, можна було помітити, як він змарнів. Обвів пильним поглядом зал, подався наперед.

- Товариші комуністи! Від нас пішов товариш... більшовик... революціонер... ленінець...

- Про кого це він? - запитав у Путька Суслов, але той не встиг відповісти: Ганжа ще дужче хитнувся вперед і голос його задзвенів од натуги:

- Прошу встати і хвилиною мовчання вшанувати пам'ять нашого дорогого товариша Гінзбурга!

Впала мертва тиша.

- Ану ослобони трибуну! - закричав на Ганжу Путько.

- Чого ж, хай продовжує, - заперечив Іван Іванович. - Повинні ж ми знати, що думають наші вороги.

Тоді Путько, знову повернувшись до Ганжі, суворо наказав:

- Давай по существу! Без провокацій.

- Що ж, можна й по существу, - погодився Ганжа. Важко повернувся до президії, звернувся безпосередньо до Сулова:

- Дивно якось воно виходить, товаришу перший секретар...

- Іван Іванович Суслов! - підказав голосно Путько. - Пора б уже й запам'ятати.

- Спасибі, що нагадали... Забув, старіти став... Тож дивно виходить, товаришу Суслов. От ви ніде ще не встигли побувати, ні з ким не зустрілися, не поговорили з людьми, а зразу зібрали комуністів - і готового рецепта од усіх наших хвороб...

- Слухай, Ганжа: ти говори та не заговорюйся!

Це - знову Путько. Ой, не простецький чоловік Митрофан Онисимович!

- Чого ж, хай говорить.

Жоден м'яз не ворухнеться на обличчі Івана Івановича. Тільки все яснішими, нещадно світлішими стають його очі.

- От ви тут нас закликали без жалю тиснути на середняка, заганяти його до колгоспу. А ви подумали над тим, що з цього вийде! Селянин же не худобина, що його на налігач та у ярмо...

- Це колгосп - ярмо? - не витримав Ляндер. - Ми запам'ятаєм цей твій вислів, товаришу Ганжа! Запа-м'ятаєм!

- А ти не лякай, я уже ляканий. Може, я не точно сказав, тільки моя тверда думка: рано ще говорити про суцільну колективізацію. Рано!

- Товаришу Ганжа, а як тоді розцінити січневе рішення ЦК партії?

Це вже Іван Іванович. Спокійно запитав, мовби аж доброзичливо.

- Яке рішення? - не зрозумів Ганжа.

- Про темпи колективізації. Де чорним по білому записано, що Україна мусить закінчити колективізацію на весну тисяча дев'ятсот тридцять другого року. Як ви розцінюєте це рішення?

Ганжа зблід, але голос його прозвучав твердо:

- Оцінюю як неправильне декретування згори.

Цього разу Митрофанові Онисимовичу довго не вдавалося добитися тиші.

- Що він робить?! Що робить?! - стогнала Ольга, шарпаючи в руках червону хустину. А Володька озирався довкола з таким розгубленим видом, мовби запитував: «Що він сказав, дядько Василь?.. Чи мені це вчулося, чи приверзлося... Чи він при своєму, щоб отаке говорити!»

- Що ж, все ясно, - звівся Іван Іванович. - Можете сідати, ми вами займемось пізніше...

Займались Ганжею того ж самого дня, на бюро райкому. Перед засіданням Ольга ходила за чоловіком, не відступалась од нього. Молила:

- Визнай, що помилявся!.. Визнай!..

У тих словах - стогін, біль, відчай. Відчай жінки, яка все ще любить, намагається врятувати, утримати біля себе й для себе.

«Ми сварилися. Ми часто в останній час сварилися, - обіцяю наперед бути поступливішою, м'якшою, нічим не дратувати тебе, тільки схаменися, одумайся, визнай свої помилки! Скажи їм, що ти неправильно зрозумів оте рішення, не будь таким впертим!»

Чуєш, скажи!

Я ніколи не плакала. Ніколи, ніколи не плакала. Навіть коли ховала обох чоловіків - товариші не бачили моїх сліз. Вони гордились мною, моєю витримкою, називали мене залізною. А тепер глянь на мої очі: вони повні сліз. Я соромлюся їх, але нічого не можу вдіяти...»

- Скажи!.. Чуєш, скажи!

Ганжа обережно вивільняє свою руку з Ольжиних, зводить на дружину болем пропечені очі:

- Знаєш, що для мене найсвятіше?

- Що?

- Правда... Я сам себе прокляну, якщо одступлюся од неї!

Не одступив. Стояв перед членами бюро - не думав кається. Сам копав яму, до якої й упаде.

- Ви й досі вважаєте, що лінія ЦК на суцільну колективізацію є помилковою?

- Вважаю.

- Як ви ставитесь до відомих положень товариша Сталіна про розвиток колгоспного руху, викладених ним у всесвітньо відомих статтях «Рік великого перелому» та «До питань аграрної політики в СРСР»?

- Ставлюсь, як до антиленінських.

В декого з присутніх аж спина терпла од такої нечуваної зухвалості.

За виключення Ганжі з партії голосували дружно, із злістю. Не менш дружно проголосували й за те, щоб віддати його до суду як правоопортуніста, куркульського переродженця і білогвардійського агента, злісного наклепника на лінію ЦК, на генсека товариша Сталіна.

І був суд, і гриміла гнівна, класово загострена промова прокурора, і суворо, нещадно дивилися судді на Ганжу, який в одну з найважчих хвилин класових боїв проявив себе дезертиром, політичним запроданцем, зрадником світового пролетаріату. Все було ясно оцим праведним суддям, жоден сумнів не торкнувся їх класово чистих сердець, вони засудили його ще до засідання суду.

Тож встаньте усі, суд повернувся з п'ятихвилинної наради, щоб зачитати справедливий свій вирок!

Встань, товаришко Ольго, тобі нічого ховати очі від суддів! Ти знайшла в собі сили перебороти любов до пропащої цієї людини і сказала про неї всю правду. Хоч кожне слово твоє було гвіздком в оту домовину, яка називається присудом.

Ти мужня жінка, ти справжній боєць, товаришко Ольго!

Встань і ти, Твердохліб Володимир, молодий комуніст, запальний боєць революції! Тобі теж нелегко було свідчити проти дядька Василя, проти свого хрещеного, який - пам'ятаєш, Володю, - клав на твоє нетерпляче плече мудру руку свою та й казав з великим терпінням: «Ех, Володю, Володю, не так усе просто, Володю!..» І хоч ламкий басок твій тремтів, і зривався твій голос, ти теж засудив колишнього комуніста Ганжу як класово ворожого елемента.

Суд іде, встати!

А чого ти не квапишся встати, посивілий за одну ніч чоловіче? Чом клониш голову, хилиш дужі плечі? Який тягар звалився на тебе, так придушив, що, здається, не розігнутись тобі вже довіку?

Зціпив зуби, стулив щосили безпалі долоні – устав.

Три роки ув'язнення, а після відбуття покарання ще три роки позбавлення прав.

Дали б і більше, але врахували бідняцьке походження.

Жоден м'яз не ворухнувся на обличчі Ганжі. Виходив під конвоєм – навіть не глянув на Володьку, на Ольгу. Вирвав обох із свого серця.

Бо не вороги страшні – страшні зрадливі друзі.

Бо не меч страшний, який цілить у груди, – страшний ніж, що завдає підступного вдару у спину.

З якими високими помислами його б не гострили...

Тож був суд, і була камера, і перша ніч у тій камері – найтяжча ніч для ув'язненого. І були думки, що ніде так не обсїдають людину, як за тюремними ґратами. Коли залишаєшся сам на сам: не на годину чи дві – на довгі роки.

Тож не будемо непокоїти його в цю першу ніч – йому й так важко. Відійдемо од ґрат, бо он уже й вартовий повернувся в наш бік, прислухається та приглядається – не доведи господи, побачить! Прицілиться згідно зі статутом, бабахне – і душа з тебе геть!

Тож утікаймо пошвидше до власної хати та й дякуймо Богові, що вікна у ній поки що без ґрат, а двері – без тюремних замків, що стоїть вона скраю і я нічого не знаю.

Не знаю, не бачив, не чув.

І отого чоловіка, який щойно сів у в'язницю, не знаю, оце лишень од вас довідався, а до цього ніде й не стрічав.

Не ходив із ним по селу, не вів довгі душевні розмови, не питав у нього поради: як жити, кому вірити, на кого спиратись. А якщо коли випадково й зустрівся, то ще тоді, з першого ж погляду відчув, що він щось не той... Не з тим, знаця, душком... Щось було в ньому таке, що одразу мене насторожило...

Ворог, каєте? З куркулями, каєте? По вуха в болоті?.. А-я-яй! Хто б міг подумати!..

Хоча, якщо розібратись, то воно до того і йшлося. Отой Гінзбург... А потім – Марта... Та й Приходько... Не Іван, а Микола...

То, каєте, дали аж три роки?.. Видать, заробив, даром у нас не дають... Отак воно: стрічаєшся, розмовляєш з людиною, навіть у гості запрохуєш, а воно тобі на! Які-таки люди на світі! Нема того, щоб попередити: так, мов, і так, не підходь, бо я грузну в болото. Ще й тебе, гляди, потягну за собою...

Ганжа, знаця...

От і водися після цього з людьми! От і спробуй їх розкусити!

За те, що не «розкусили», поплатилися й товаришка Ольга та Твердохліб. Прямо із суду пішли на чергове засідання бюро райкому: розглядалося питання про стан колективізації по району, зокрема в Тарасівці. Гостро, з усією принциповою прямою розглядалося. І вимальовувалась

прямо-таки ганебна картина: процент колективізації неприпустимо низький, сільради засмічені клясово-ворожим елементом, куркуль чинить шалений опір політиці партії

на селі.

Хтось спробував заїкнутися, що де ж, мовляв, куркулі, їх же повисилали за межі області ще минулого року. Але Іван Іванович, який вів бюро, рішуче засудив оту спробу затушкувати клясову боротьбу на селі:

– Куркулі у нас є! Є куркулі!

І твердою долонею придушив аркуш паперу, що лежав на столі.

– Товаришу Твердохліб, скільки глитаїв було розкуркулено у вашому селі?

- Два! - школярем зірвався на ноги Володька.

- А скільки дворів у Тарасівці?

- Більше трьохсот.

- От бачите, товариші, на більше ніж триста дворів - знайшлося всього два куркулі. І ви думаєте, що я оцій казочці повірю? Де була пильність комуністів Тарасівки?

Мовчать. Хилять голови під нещадно світлим поглядом першого.

Тільки товариш Путько не схилив голови. Сів край столу, поруч з товаришем Сусловим, щоб не змішатися, видать, з «остальною масою». І коли Іван Іванович запитав гнівно: «Де?» - коли придушив отой папір долонею, Митрофан Онисимович і собі поклав долонею на стіл, обвів присутніх осудливим поглядом, наче теж запитував: «Де?»

«Де була у вас класова пильність, що проморгали стількох куркулів? А якщо не було, то чому не прийшли позичити в мене? До Гінзбурга лізли, в рот йому заглядали? От їжте тепер, що заробили, а мене, Митрофана Онисимовича, до себе не приплутуйте!»

- Товаришу Суслов, я думаю, що треба примерно наказати комуністів Тарасівки. Щоб другим не було повадно.

Підняв перший руку - і очима не осліпнув, коли Ольга розгнівано вигукнула:

- А ви де були?

«Хе, де були! Де були, там нас уже не шукай! При столі ми зараз, щитай, у президії! А раз так, то не ти з нас, а ми із тебе питаємо! Раз так, то одержуй за притуплення класової пильності сувору догану та й носи її на здоров'я!»

Ич яка: «Де були»!

Твердохлібові ж - лишень зауваження. Зважили на молодість, на невеликий партстаж, на те, що усвідомив і виступив у суді, як належалося.

Прокурор на бюро навіть похвалив: побільше б отаких комуністів!

І виходило, що не так покарали Володю, як заохотили на тому бюро. А коли після засідання Іван Іванович залишив його із товаришкою Ольгою для розмови, коли, прощаючись, потиснув їм руки: «Дивіться ж, товариші, не підведіть!» - а Володі сказав: «Будемо рекомендувати вас, товаришу Твердохліб, головою колгоспу. Справитесь?» - то Володя аж задихнувся од щастя: «Справлюся, товаришу, справлюся! На смерть піду, на муки - не одступлюся од партійної лінії!»

І то не біда, що колгоспу, на голову якого посватали Володьку, ще і в колісці немає, що майже усі дядьки Тарасівки сплять і бачать своє поле, свою худобу, своє господарство - своє, а не усупільнене. То не біда. Володька й на мить не сумнівається, що примусить їх снити іншими снами, виб'є з їх упертющих голів шкідливі оті сновидіння.

Буде колгосп, товаришу Суслов! Буде і плян: на всі сто відсотків!

Збуджений, вийшов Володька з райкому. Вуха - ліхтарі, щоки горять, губи складаються в усміх. І було б зовсім добре, коли б не спогад про дядька Василя, коли б не товаришка Ольга: похмура, змучена, з посірілим обличчям.

Підійшов до санчат, запросив товаришку Ольгу сідати, спробував утішити:

- Може, їх ще й випустять...

Ольга одвернулася, промовчала.

Виїхали в поле, на вкату зимову дорогу. Навколо - сніги та сніги: засипали межі, злили до купи поля, так що й не розібрати, де моє, а де чуже. Об'єднала, усупільнила земельку зима, не питаючи згоди дядьків, пройшлася біленьким плужком з краю в край, засіяла снігом. Та Володька вже бачить не сніг, а густі пшениці, не гайвороння, а щасливих людей, які вийшли гуртом на колгоспні лани, і найсолідшою для його партійного серця музикою гудуть трактори, пихкотять локомотиви, виспівують молотарки і сиплеться добірне зерно в колгоспні засіки.

А потім - червоні валки, що везуть хліб державі. Перші на весь район, і він, Твердохліб, на чолі тих валок...

Ех, туди його за ногу!..

А Тарасівкою – дзвоном на сполох: рятуйся, хто може, – їде біда!

Хто її пустив, оту чутку? Хто перший бемкнув – не докопаєшся, хоч перетруси все село.

Тільки чорніє коло сільради, як наплеск отого наполоханого дзвону, як затверділий шматок шумовиння, що лишила по собі хвиля людського поголосу, згорблена постать бабусі. Сиділа досі на печі, забута і людьми, й Богом, а тепер винесло аж під сільраду: плаче гірко й невтішно, заливається холодними старечими сльозами.

– Чого, бабо, плачете?

– Та де ж мені, сину, не плакати, коли кажуть: усіх будуть різати!.. Коли б різали отих, головніших, а то усіх покотом різатимуть...

– Ідіть, бабо, додому та годі вам плакати. Не бійтесь, ніхто вас отаку стару не зачепить.

– Та хіба ж вони розбиратимуть, хто старий, хто молодий? Отак покотом і різатимуть.

– Та хто, бабо, різатиме?

– Звідки ж мені, сину, те знати... Та хоть би ж дітей не різали!..

– Бачили? – звернувся до товаришки Ольги Володька. – Ми й приїхати не встигли, а куркуль уже діє! Видать, таки мало тоді розкуркулили!

З сільради вийшов дід Хлипавка: у кожусі, у валянках, у шапці, що лишилася від покійного чоловіка баби Наталки. Розпрягаючи жеребця, повідомив:

– А тутечки балачок-розговорів!

– Які такі балачки? – звів у строгий шнурок брови

Володька.

– А всякі, – ухилився од прямої відповіді дід. Та відразу ж і не витримав: – Володю, а то правда, що з нашого села будуть стругати комунію? Всіх під одне рядно: і чоловіків, і жінок, а дітей по тому будуть, як курчат, по дворах роздавати?

– Хто вам це сказав?

– Та... люди он кажуть, – почесав бороду дід, – їхав буцімто через наше село один чоловік та й казав: готуйтеся до страшного суду. Наїдайтесь, поки є ще врем'я, із своїх мисок, бо скоро будете із обшого казана помиї сьорбати.

– Ви б, діду, замість того щоб куркульсько-ворожі чутки розносити, жеребця розпрягали пошвидше! – обірвав сердито Володя. – Та скажіть виконавцям, хай скликають актив!

– А де ж це Василь? – поцікавився дід. – Додому пішов, чи, мо', у районі задержали?

– Задержали! – зовсім уже сердито Володька. – Тільки не в районі – в тюрмі!

– Як – у тюрмі? – відвалилася шелепа в діда.

– А отак: дали за контрреволюцію три роки в'язниці! Ясно?.. І ніколи мені тут із вами теревені розводити: розпрягайте жеребця та кличте виконавців!

Володька пішов до сільради, а дід все ще стояв посеред двору, приголомшений.

«Ох Василю, Василю! Що ж ти не встерігся, Василю?»

– Діду, ви довго стовбичитимете?

Володька! Ич, вилупився!

Тремтячими руками розпріг жеребця, повів до конюшні. І вже як завів у станок, запитав з гірким докором:

– Що ж ти хазяїна загубив?

Кінь зітхнув, винувато дихнув у обличчя.

І тоді не витримав старий – заплакав.

«Отак воно вийшло, Васильку... Хто б міг подумати... А він ще й кричить...»

Кинув сіна, вийшов із стайні. Не за виконавцями пішов, а додому. Роздівся, поникав по хаті, як неприкаяний, а тоді поліз до мисника, дістав пляшку самогону.

- За тебе, Васильку!

Самогонка обпекла піднебіння, вогняною водичкою розлилася всередині. А дід знову наливає кухоль:

- Бережи тебе Бог!

І напився дід Хлипавка, як давно уже не напивався. Вдарив у голову хміль, погнав густу застою кров по старечих розбухлих жилах, налив в'яле тіло войовничою снагою. Ухопив важкий грушевий кийок, рушив визволяти Василя.

- Я вас... розсучих синів... туди вашу душу!..

Добіг до сільради, налетів на стовпа з чавунною рейкою, з важким молотом-биллом: скликать на пожежу людей. Ухопив било, замолотив щосили у рейку:

- Лю-гуди, спасайте Ганжу!..

Видавав било із дідових рук сам Володька: вискочив разом із активом на болісний зойкіт металу.

- Замкніть його у холодну. Хай проспиться до ранку.

Дід одразу ж затих: покійрно дався одвести себе до каталажки. Ліг на соломку, поюрзав-поюрзав щокою - заснув.

Стривожені, невеселі збиралися до сільради члени активу: комсомольці, вчителі, комнезаможі. Чоловіки не дивились один одному у вічі, затято смалили самосадом, ховались за димом. Учителки тихенько перешіптувались, а товаришка Ольга була наче з хреста знята.

Да-а, не легко забути людину...

Голову сільради. Що встановлював, вважайте, нову владу у нас на очах. Що за неї боровся, не жалюючи ні сил, ні життя.

- Так що ж це виходить: був у начальства в довірі, в людей у пошані, а тут тобі - враг?.. Як же воно так виходить?

Петро Нешерет. Розгублено зводить рідкі бровенята, озирається навсібіч чистими, як у дитини, очима.

Дядьки ще затятіше запахотіли цигарками, щільніше огорнулися димом. Навіть Володька відчув якесь збентеження, однак відразу ж узяв себе в руки, якомога строгіше сказав:

- То не нам, дядьку Петре, про те судити! Їм там видніше: хто друг, а хто враг. А коли засудили, значиця, було за що, і нічого демагогією займатись!

Бач, яке слівце увернув! Чорт його й вимовить! Дядьки аж голови попригинали од ляку.

- Воно то так, - погодився Нешерет. - Начальству воно, звісно, видніше...

- А ти й досі, бідолашний, цього не знав? - запитав глузливо Іван Приходько - У начальства ж очі не такі, як у тебе альбо в мене: все навскрізь бачать. От, приміром, ти сорок літ протоптався по світу і досі не знаєш, хто ти є. А начальство глипне - враз тобі визначить місце: чи до тюрми, чи до артілі...

- Ну, годі! - обірвав невдоволено Твердохліб. Іч, до чого домовилися: артіль з тюрмою на одну дощечку ставити! То ж заткніть, дядьку Йване, дурного ротяру та скажіть спасибі, що мені зараз не до вас (Володька після того, як побував у районі, відчув за собою страшну силу: от кого схоче, того з села і спровадить). Не до вас, дядьку Йване, а до артілі, яку ми зараз засновуємо. - Значиться, так... Є така думка, щоб наш ТОЗ зробити артіллю. І щоб ті комсомольці, які ще не в ТОЗі, сьогодні ж подали заяви про вступ до колгоспу. Разом з батьками. Незаможники теж...

- А подумати мона?

Володька гостро глипнув на того, що запитав:

- Думати будем по тому! А зараз так: альбо пишть заяви, альбо прощайтесь з ТОЗом! А то і з селом.

- А чого із селом? - аж од дверей.

- Розкуркулимо!.. Попанькались - годі!

Розходились далеко за північ - село уже спало. Укрилося білою зимовою ковдрою, а від хати до хати синіми тінями - сні. Потріскував, порипував невеликий морозець: зима цього року, слава богу, не дуже люте, хазяйська, можна сказати, зима. І снігом прикрила, щоб не повимерзало, і морозам не дає розгулятися - пожерти за місяць кізяки та солому, припасені ще з осені. Коли б щороку отака зима!

- Тільки ж рік на рік не випадає, - гомоніли дядьки. - Минула - яка була? Вуха на ходу одпадали!

- Зате ж і літо було, як літо. А як отака зима, то таке буде й літо: старому й кісток не нагріти.

- Ну, то ще баба надвое ворожила. То ще як Бог дасть.

- Еге ж, Бог... Теперечки й Бог так забіг спереляку, що йому вже не видно, що в нас і коїться. Хоч кричи, хоч голос зірви - толк один: не почує.

- Та-ак...

А що таке оте «так», ніхто не скаже уголос. Хоч і розуміє кожен, що воно і до чого.

Тому й говорять, розходячись, про що завгодно: про погоду, про види на майбутній врожай. Тільки не про оте, найпекучіше, найтривожніше. Що мулятиме на якій завгодно постелі, зробить твердими хоч які м'які подушки.

До самісінького ранку - шпилькою в боці.

Бо тобі добре, Володько, кричати про колгосп, тобі за те гроші теперечки йдуть із району. Зряплата. Як місяць, так і маєш свіжу копійку на губу. То ти уже, як що, то й так проживеш.

Трактори... Комбайни... І жне, і молотить... А чи не змолотить і мене за одним заходом, так що тільки кісточки мої захрумтять?

І чого його поспішати? Я ж, щитай, ще й у ТОЗі як слід не обжився, а ти, Володю, вже тягнеш мене до колгоспу.

Гарно жити будемо, каеш? Молочні ріки й береги киселеві? Електрика? Натисну кнопку - плуги самі горять, іншу притис - сипляться на стіл паляниці... Гарно говориш, Володю, гарно... Вік тебе слухав би: і про ріки молочні, і про райське життя. Тіки давай домовимось так: ти раніше кнопочки ті дістань - а тоді вже і сватай мене до артілі.

Отак сказав би Володі, коли б не боявся. А то шапку на очі та:

- Та-ак...

А Володька злий, аж шкварчить: усього дванадцять душ із тридцяти семи активістів погодились іти до артілі. В шию гнати, у шию, щоб і духом їхнім не пахло! Куркульські полигачі!..

З комсомольцями, які огинаються, з цими простіше. Завтра ж уранці комсомольські збори і питання руба: або в колгосп, або прощайся з комсомольським квитком! А от що робити з отакими, як Протасій? Уперся волон: «Будете приставати, то і з ТОЗу вийду». Володька не витримав - кулаком по столу: «Припиніть контрреволюційні балачки!» А тому наче хто жару за спину сипонув - бугаєм на Володьку: «Слобода у нас чи не слобода? Ти своїм кулаком на жінку постукай, якщо така вже охота!»

От тобі й суцільна артіль! От тобі й сто відсотків колективізації!

При згадці про товариша Сулова усього так жаром і обдало. При думці про майбутню зустріч з секретарем райкому.

Що він йому скаже? В якого сірка позичить очі?

І не спати Володьці протягом усієї ночі, не зімкнути очей до самого ранку. А він прийде, сірий, як нудьга, глипне, чорт-чортом, з-під наколошканих брів, не пообіцяє нічого хорошого. Окрім, хіба, зустрічі з дідом Хлипавкою.

- Виспались?

Мовчить і не дивиться. Аж опух од самогонки. У бороду, в розкуйовджену кучму соломи набилося - на раз ви-

топити.

- І не сором отак упиватись! - уже м'якше Володька. - Ви хоть помните, що учора отут викаблучували?

В діда ворухнулись вуста, сіпнулася борода.

- Село усе на ноги підняли, мене по морді заїхали...

Аж тепер глянув на Володьку. І в червоних опухлих очах - гнівна стареча затятість:

- Тебе, розсучого сина, не так треба було б!.. Тьху! - Плюнув під ноги, вимівся в сільради. Ішов по вулиці, не міг заспокоїтись. Знову згадував Ганжу, знову пекло на серці. Зайшов до хати, сів біля порога на лаву, наче й не до своєї хати зайшов, опустив низько голову.

- Що з тобою, старий? - кинулася до нього баба Наталка.

Дід звів тьмяні очі, вкриті сірою поволокою суму:

- Напечи, Наталонько, пироги... Із картоплею й квасолею. «О господи! - так і обмерла баба Наталка. - Чи не вмирати налаштувався?»

Бо відколи живуть разом, ніколи не кликав Наталонькою. Чортякою звав. Сатаною єгипетською звав. Відьмою - теж. А тут: «Наталонька»!

- Та що із тобою, старий?!

- Печи, Наталонько, пироги, вари крашанки, ріж і курку, а я сала дістану... Понесу передачу Василеві.

І пашіла жаром піч, і пеклись пироги. Варилися круто крашанки, плавала в окропі зозуляста. І йшли люди до їхньої хати: несли, хто чим багатий.

- Як же ти його і допреш? - журилася баба Наталка, ув'язуючи важкий сидорище.

- Донесу. Люди добрі допоможуть.

Помогли. Підвезли аж до самісінької в'язниці.

- Спасибі вам, добрі люди! Дай вам. Боже, здоровля! - подякував дід та й загував кийком у велику, залізом оббиту браму.

Одчинилось маленьке віконце, виткнулось строге обличчя:

- Чого надоть? Порядка не знаєш?

Але дід не з тих, щоб злякатись. Підступив ближче, зняв чемно шапку, привітався:

- Доброго здоровля! А гукніть, добродію, мені Василя!

- Какого такого Василя?

- Та Ганжу. Земляка із Тарасівки. Бувшого нашого голову. Я йому передачу приніс.

- З передачами - двері направо, - пояснила голова та й сховалася, зачинивши віконце.

«От лихо - важний який! Треба було одразу шмат сала дати, - картав себе дід. - І як я не догадався?»

Знайшов двері по праву руку. І люди були за тими дверима. Довго втовкмачували розгубленому дідові, що «заключонний» Ганжа переведений до в'язниці в Полтаву.

- Ми осуждєнных у себе не тримаєм.

Постояв, постояв дід під в'язницею та й рушив до сина, що працював на залізниці.

- Оце, сину, як собі хочеш, а відвези передачу в Полтаву. У тюрму, Василеві.

І син таки мусив одвезти. Не відразу, правда, одвіз, а по оказії. Але, слава богу, надворі зима, тож ніщо не зіпсувалось.

І настане день, коли в Полтавській в'язниці наглядач одімкне камеру та й передасть Василеві Ганжі важкий отой сидір. І висипле Ганжа на ряднину гору гостинців:

- Налітайте, хлопці, вгощайтесь... - І ще тихіше додасть:

- Бач, не забули й про мене.

Стоятиме, дивитиметься ж, як хлопці розбиратимуть гостинці, ласуватимуть простою сільською споживою. І хтось, жуяючи, запитає здивовано:

- А ти ж чого не береш?

- Хай пізніше, - відповідь Ганжа. Візьме-таки пиріжок, довго жуватиме, втупившись застиглим поглядом у загразоване віконце, і схудле, поросле брудною щетиною обличчя його відсвічуватиме невигойною тугою...

А над його селом, понад Тарасівкою, гула в цей час шура-
буря.

Ще зранку приїхав Путько Митрофан Онисимович. Одразу ж наказав зібрати актив. І коли наляканий актив зійшовсь до сільради, Путько звівся з-за столу, обвів усіх невдоволеним поглядом:

- Так що ж це у вас, голубчики мої, такеє виходить? Класовий ворог скажену агітацію супроти колгоспу веде, а ви й вуха розвішали? Як це прикажете мені розуміти?

У кожусі, у шапці, роздягнутися навіть не захотів, хоч у приміщенні добряче натоплено. І вже під стікає з-під шапки, та він витерпить, роздягнеться поки що не буде. Щоб зрозумів тарасівський актив, як він ним невдоволений.

- Скільки, товаришу Твердохліб, записалося на сьогоднішній день?

- Двадцять дев'ять дворів, - відповів винувато Володька. За оці кілька днів схуд, почорнів, якби не ремінець, то й штани по дорозі губилися б.

- Двадцять дев'ять! - пирхає презирливо Митрофан Онисимович. - Курям на сміх!.. По інших селах уже сто відсотків! Що нам партія скаже, як оцю позорную цифру почує? Що ви думаєте, я її у райком повезу? Чи, може, в округ? Самі, голубчики, повезете, самі перед пролетаріатом червоніти будете!

У Володьчиних очах - зацькованість, смертна туга. Та й активісти похнюпили голови - не сміють дихнути. Тільки міліціонери, що приїхали разом з Путьком, почувуються вільно та сміливо: перешіптуються, посміюються. Тим, звісно, можна сміятись: розкуркулених до району возити.

Та ще в товаришки Ольги від останніх слів Митрофана Онисимовича червоні плями по обличчі пішли.

- Можна слово?

- Зажди, я ще не кінчив, - хоч сам збирався спитати, хто хоче висловитись. Але то б він спитав, а ця сама руку підняла. До того ж була в Ганжі полюбовницею! Цього ми тобі, голубко, до смерті не забудемо! Отак і ходитимеш у нас на «подозреній», - Так, значиться, на чому мене перервали?

- На цифрі, - підказав несміливо Володька.

- Позорная цифра, товариші актив! Я з усією гостротою скажу: не для того ми революцію робили, щоб отакі цифри до району возити! От... А теперечки хто хоче висказатись по существу, - немов забув, що товаришка Ольга слова просила. Ба, ні, не забув: повів на неї строгим оком: - Ти щось хотіла?

- Хотіла!

Ольга рвучко звелася, обсмикала жакетик, так наче й досі на ній була гімнастєрка, а не глибоко цивільна оця одежина.

- Я хочу сказати, що ви, товаришу, неправильно себе поводите. Хто вам дав право нас усіх ображати? Як дітей вичитуєте!

Таня, що сиділа поруч, аж зіщулилась, перелякана: такий їй Путько здався страшний. Звівся на дибки, викотив очі та - торох! - кулаком по столу:

- Ану брось демагогію правити!

Міліціонери враз принішкли, подивились чекально на голову райвиконкому: брати? не брати?

- Ти давай по существу вопроста, - вже тихіше Путько.

Значить, іще не брати. Що ж, посидимо, почекаєм команди: наше од нас не втече.

Ольга зблідла од гніву:

- Про вашу поведінку я повідомлю в райком! І прошу мені не тикати!

- Ну, й повідомляйте, - сів нарешті Путько. Відчув, мабуть, що переборщив. Зняв нарешті шапку, витер долонею мокре волосся. - Я, конешно, не хотів тут сказати, що ви всі з куркулем полигалися чи опортуністами стали...

В кімнаті одразу аж посвітлішало: мовби не одне - два сонця заглянуло у вікно. Навіть у міліціонерів полагіднішали очі: чого вам боятися, товариші? Не по вас же приїхали - не вас і повеземо!

- Отже, так, - продовжував зовсім уже мирно Путько, - із сьогоднішнього дня щитаєте себе мобілізованими на суцільну колективізацію. Візьмемось вплотную... Повмовляли, попанькались, погралися в демагогію - хватить!.. Село на бригади розбили?

- Розбили.

- Всі знають, де чий участок?

- Всі.

- То сьогодні й почнемо. На сім вечора скликаємо загальні збори села. На порядку денному - суцільна колективізація і ніяких більше вопросов! І щоб усі до одного були на зборах. Умріть, а явку обезпечте!.. Ясно?

- Ясно, - похмуро з рядів.

- З цим, значиться, поки що покінчили... Приступаємо до другого вопроста: ліквідація куркулів та підкуркульників...

- Дак ми ж уже ліквідували!

- То ви не ліквідували, а в піжмурки з куркулями гралися! - відповів в'їдливо Митрофан Онисимович. - Вхопили, що зверху росло, а корінці у землі полишили? То ви хочете, щоб коріння оте весни діждалось та наш колгоспний урожай задушило? Не допустимо!

- Кого ж іще розкуркулювати?

- От ми зараз і рішимо... Для того й зібрались... Товаришу Твердохліб, ану бери в руки бумагу й ручку і записуй хвामилії!

Володька видер із зошита аркуш паперу, вмочив перо в чорнильницю, чекально застиг. Всі завмерли: дивилися, як заворожені, на те гостре перо, нависле над чистим поки що папером, боялись дихнути.

- Ну, чого мовчите? - Путько невдоволено. - Називайте хвामилії. По черзі вас питати, чи що?

Ще більше зачались дядьки. Кожен гарячково молив, хоч би не мене першого! Бо що я скажу, кого назову? Сусіда? Кума чи свата? Та як же я після цього людям у вічі дивитимусь!

- А мо', ви, товаришу, скажете? Вам воно згори видніше, де в нас куркулі полишалися.

- За мою спину сховатися хочете? - знову розсердивсь Путько. - То я вам з усією відповідальністю скажу: не вийде!.. Товаришу Твердохліб, ану давай, починай. Хто у вашому селі куркульською шкірою обріс?

Перо у Володьчиній руці хитнулось, наче виціляло, у кого вдарити.

- Приходько Микола Васильович...

- От його і пиши.

- Дак він же у Червоній Армії був! - не вигукнув - зойкнув Іван, зрозумівши, куди пишуть його рідного брата.

Зірвався на ноги, притулив благально до грудей шапку.

- Люди добрі, скажіть, не дайте постраждать без-

невинному!

- Ану, давай без крику!.. Товаришу Твердохліб, скільки у названого коней?

- Пара.

- Волів?

- Теж пара.

- А корів?

- Дві корови, бичок і теличка.

- Що іще є у нього?

- Дванадцять овечок... Свині дві... Сімнадцять даданівських вуликів... Ну, а птиці не считав... Птиці повен двір.

- Формений, виходить, куркуль, - підсумував Путько. - І ти, товаришу, крокодилячих сліз тут нам не лий! - це вже до Йвана, - Червоною Армією нам очі не замажуй. Коли після Червоної Армії в куркуля превратився, то такому ще більший позор од радянської влади! Сідай, товаришу, не заставляй мене подумати, що тебе класовий враг підкупив.

- Це його брат, - сказав тихо Володька.

- Родственні відносини тут ні до чого! - насупився Митрофан Онисимович. - Ми на класовій основі рішаємо, і ніяких кумів-братів бути не може! А до тебе, товаришу, теж придивитись не гріх...

- Це - наш активіст, - зжалівся над дядьком Іваном Володька. - Перший у ТОЗ записався, багатодітний, бідняк...

- А в колгосп?

- У колгосп теж заяву подав.

- Гаразд, сідай! Зарубай тіки на носі: будеш за куркулів руку тягнути - загудеш вслід за ними... Записав? - це вже до Володьки. - Ну, ще хто у вас із куркулів замаскованих?

Було названо ще кілька душ. Отих, що їх ще до сьогоднішнього дня вважали міцними середняками, культурними господарями. Яким іще рік тому видавали похвальні грамоти, хвалили у газетах, закликали на них рівнятись. І добре, що ми не прислухались до тих палких закликів. Не п'ялись із шкіри, не робили, як чорні воли, не одривали останню крихту од рота, вибиваючись у культурні господарі. Бо й ми б оце втрапили до того он списку, до страшного отого паперу, з якого не вирубаеш найгострішою сокирою.

Прізвище, ім'я, по батькові.

Три слова всього, а за ними - далека дорога в Сибір.

Тож страшний отой білий папір - страшніший могили!

А Путькові все мало. Путько - все невдоволений. На триста дворів усього шість розкуркулених? Несерйозно якимось виходить. Несолідно. Міліціонерів, і то більше наїхало. Тим більше, що куркулики є. Є куркулики, тільки треба як слід колупнути!

Клясово вірне чуття, що ніколи не зраджувало Митрофана Онисимовича, тому запорукою.

І ще одна думочка, тактичного, так би мовити, спрямування: дядька големи руками не візьмеш, красним словом не купиш. Дядько зроду-віку звивав до слів різних з підозрою ставитись. Особливо коли слова ті - од начальства. Бо ти помолов язиком та й поїхав, а я криком кричи та бий себе по дурній голові, що послушався.

То ж дядька мало вмовляти, його ще й настрахати потрібно. Показати міцненького бука. Як упертій дитині. Щоб справедливність усіх наших слів не тільки розумом, а й спиною відчув.

То ж оці глибоко тактичні міркування і змушують Митрофана Онисимовича добиватись того, щоб розширити список кандидатів на розкуркування.

- Значиться, немає у вас більше куркулів?.. Приховуєте?

Гнітюча мовчанка. В кімнаті аж потемнішало. Чи сонце за обрій зайшло, чи за хмари сховалося, що такі сутінки впали?

- Добре... Тоді зайдьом з іншого боку: хто супроти колгоспу найбільше кричав?.. Ану, давай, Твердохліб, називай!

І знову Володьці сохне у горлі. І шерхне язик. І він неслухняним отим язиком називає кількох чоловік.

І серед них – Ганну Мартиненкову. Соловейчиху.

Назвав – не злукавив душею. Це ж вона, Соловейчиха, мітингувала поміж сільськими жінками, що винесли до ополонки прати білизну. Кричала, аж виляски йшли: «Та я свого руками ось цими придушу – не пуцу до комуні! Щоб він із чужими жінками під одним рядном валявся? Та пропади вона пропадом. ота їхня комуні!»

- Так і кричала? – перепитує Путько.

- Та наче так.

- Тоді так і пиши: Ганна Мартиненко, куркульська полигачка, вела ворождебную агітацію супроти радянської влади...

- Вона ж тіки проти комуні.

- А це все одно... Хто проводить суцільну колективізацію? Радянська влада. То раз ти супроти колгоспу, значиться, ти і є ворог радянської влади. Ясно?

- Ясно...

Хоч і не всім теє ясно. Тані, наприклад. Ніяк не може зрозуміти, серцем сприйняти того, що треба розкуркулювати Миколу Васильовича та Палажку Данилівну.

Не може ніяк видертись на оту клясову, єдино вірну платформу, де – жаль відкинь, особисті симпатії відкинь – рубай ворогів із плеча!

Та й які ж вони вороги? Данилівна – ворог? Данилівна з її завжди лагідним усміхом на доброму обличчі?

Васильович з його натрудженими руками? Який гордиться тим, що все добро нажите власним горбом...

Так за що ж їх розкуркулювати?

Або Мартиненків. Отих Соловейків, які зроду-віку зайвого шматка хліба не мали.

Які ж вони куркулі?

Що ж воно діється?

Безпорадними, повними сум'яття очима дивиться Тетяна на Твердохліба, на товаришку Ольгу, на людей, що сидять поруч: та чого ж ви мовчите? Устаньте й скажіть!.. Скажіть, що все це неправда! Що так же не можна!

Мовчать. Не встають. Не кажуть ні слова. Навіть Іван Приходько, старший брат якого занесений до отого жахливого списку, навіть він після того, як Путько роз'яснив йому популярно «клясову суть», сидить і не писне.

Мовчать. Чи не тому, що уже всі на отій платформі, вміло підведеній Митрофаном Онисимовичем?

Одна Таня ще пробує борсатись, але й вона врешті-решт стуля губи. Стискає їх так, що вони аж сіріють.

Бо хто вона, щоб заперечувати?

Дочка попа, жінка куркуля, сестра вичищеного з партії, та й сама вичищена нещодавно з радянської установи. То ж мовчи, підозріла особа, непевний елементе, мовчи і не диш, якщо хочеш ще пожити на світі! Принишки із своєю маленькою правдою, яка аж нічого супроти отієї класової правди, що її уособлює зараз Митрофан Онисимович.

Тож сиди, Таню, й мовчи! Сиди і нишки! Дякуй долі, що тебе хоч не ввели в ту бригаду, яка має розкуркулювати Приходьків. Або Мартиненків. Розоряти гніздо отих соловейків, які з діда-прадіда чарували своїм співом село.

Та й не переріжуть же їм горлянки, не постинають їм голови, а тільки повезуть до Сибіру. А там же

теж живуть якось люди, і вони, либонь, охоче слухатимуть південних оцих соловейків.

Отак знайдуть до виритої наспіх землянки, посідають на лаві з свіжо обструганих кедрових дощок та й попросять по-своєму:

- Ану, хахли, спойте нам зту песню... Вот зту, что ви всегда пойоте... О ветре, который летіт - не долетіт до вашей України.

І заспівають хохли, бо чому б не заспівати добрим людям, які дали їм притулок, допомогли збудувати землянку.

Заспівають.

Про вітер. Про далеку Україну...

Розкуркулювали в той же день - не відкладати ж на завтра. Посадили на підводи хто в чому був та й повезли

до Хоролівки - прямо на станцію, де вже чекали товарні вагони.

І страшно кричала - проклинала всіх Ганна:

- Оділлються вам наші сльози!.. Та будьте ви прокляті! Та щоб же вас і земля не носила!

Васильович - той мовчав. Сидів на санях, звисив ноги, що скидалися на висмикнуті з землі, обламани корені. І коли коні рушили, вони, ноги оті, чиркали по снігові, наче

у мертвого.

Данилівна ж усе нагадувала Тані:

- Ви ж за теличкою пригляньте... Та як прийде весна, то капусту од левади садовіть...

Тетяна кивала головою і вже не бачила за сльозами ні Васильовича, ані Данилівни, ні Василя. Були як в тумані.

Так вони в тумані отому і зникли.

Тільки чорніє хата відчиненими дверима, мов розтуленим щосили ротом, - кричить за господарями. І страшно, і моторошно від того нелюдського крику...

А на вечір зйдуться люди. До сільбуду, на загальні збори. Прийдуть усі до одного, бо тактичний хід Митрофана Онисимовича зробив свою справу.

І після того як виступить Митрофан Онисимович, а за ним Твердохліб і товаришка Ольга, а з безпартійної маси Іван Приходько, Путько зведеться, упреться важкими долонями в стіл:

- Всім ясно?

- Та ясно... Чого ж...

- А коли ясно, то пренія будемо припиняти... Ставлю на голосування добровільний вступ усім селом до артілі. Ану, хто супроти радянської влади, підніміть руки!

Еге, підніміть! Одні он уже підняли та так із руками піднятими до Сибіру й поїхали.

- Немає... Тоді ясно - всі за артіль. Вітаю і поздоровляю. Іще нам треба обрати членів правління, кандидатури яких зачитає товаришка Ольга.

І після того як товаришка Ольга зачитала кілька прізвищ:

- Одводів нема?.. Тоді будемо голосувати. Хто супроти радянської влади, підніміть догори руки!.. Нема... Одноголосно... Товаришу Твердохліб, теперечки тобі слово.

І встане Володька, й обведе людей щасливим поглядом, і скаже охриплим од радості голосом:

- Треба дати колгоспові найменування... Митрофан Онисимович порадили назвати нашу артіль іменем нашого дорогого вождя і навчителя товариша Сталіна.

І закінчатся збори, і розходитимуться люди у важкій, у мовчазній задумі. А потім зводитимуть до гурту худобу, звозитимуть реманент та насіння; а потім розбиратимуть все те назад, бо появиться стаття товариша Сталіна «Запаморочення од успіхів», де чорним по білому буде написано, що колгосп - справа добровільна, і даремно почорнілий од горя Володька вмовлятиме односельчан,

хапатиме їх за руки, за поли, щоб одумались та не розвалювали милої його серцю артїлі: залишиться усього півсотні дворів.

Ото так тобі й треба! Не урядуй, не заганяй силоміць, не перекручуй політики партії.

І за оте перекручення суворо покарають Володьку: винесуть йому на бюро райкому догану. І товариш Путько, дивлячись на Твердохліба такими ж ясними, як і в першого, очима, буде на отому бюро строго допитуватись, як він, комуніст Твердохліб, докотився до непартійних методів колективізації, порушив вказівки дорогого нашого вождя і навчителя товариша Сталіна.

Та й сам Митрофан Онисимович не врятується од суворої догани, це вже трохи пізніше, коли його і першого викличуть у область, і вже інші дивитимуться на них праведно ясними очима і запитуватимуть, як вони докотилися до оцих помилок. Інші, що тиждень тому дзвонили-надзвонювали, нажимали й натискували, вимагаючи круглої цифри. Тільки круглої! Такої круглої, щоб докотилася аж до Москви.

Але мудрий Митрофан Онисимович про те й не заїкнеться. Не заїкнеться, не обуриться, а подякує за оту сувору науку, за те, що підказали, наказали та й двигоне назад, у Хоролівку, «виправлять положеніє».

І буде весна, і скреснуть сніги, і зачорніє зоране поле, що просить зерна із теплих рук хлібороба.

Все те буде, не мине, не пройде собі мимо, а поки що Тетяна, провівши у далеку дорогу розкуркулених господарів своїх, повертається до хати.

Порожньо, голо. Лише ослін, та ліжко, та стіл: решту забрала комісія по розкуркулюванню. Навіть рушники із стін позривала, бо то ж не учительчине, а Приходьків.

Сиділа, згадувала чомусь Олега. Де він зараз, що з ним?

- Коли б ішлося лише про дружину, я й хвилини не вагався - перейшов би жити до тебе. Але ж діти, Таню, діти!

- Як же ти, не люблячи, на ній одружився?

- Ах, Таню! В житті так переплутано... Так усе складно...

Дивилася в його безвольне, нещасне обличчя і їй було жалко його... і досадно на нього.

Може, тому, що був такий жалкий, і не сказала йому нічого. Що завагітніла, чекає од нього дитини.

Тільки сказала:

- Що ж, у тебе сім'я, і ти повинен повернутись до неї. - Тільки всміхнулася гірко, коли він вигукнув:

- Ти женеш мене?!

Провела по його м'якому, покірному волоссю долонею, втішила, як хвору дитину:

- Це пройде... Ну, йди.

Відштовхнула од себе, боячись, що не витримає - закричить.

- Іди ж!

Він так і пішов, не зрозумівши нічого. Пішов, ображений, і після того жодного разу не був у Тарасівці.

Що ж, це, може, й краще. Рвати, так рвати: одразу, не лишаючи бодай найтоншої ниточки.

Таня все ще посеред кімнати, і Андрійко несміливо підходить до неї. А коли вона проводить долонею по його голові, сміливішає:

- Ма, намалюй чоловічка! - І тягне її до вікна.

Таня не запитує, якого чоловічка хоче бачити син: уже малювала. Хукнула на шибку, повела пальцем по колу. Контур обличчя, брови, очі, ніс, рот.

Та Андрійко чимось незадоволений. Супиться, неприязно дивиться на чоловічка.

- Не хочу! Затри!

- Чому?

- Він поганий. Він не сміється. Він плаче.

Таня придивилася – і справді мов плаче. Не усміх – болісна гримаса перекосила його обличчя, як у того клоуна, що змушений потішати людей, ховаючи під гримом власне розчавлене серце.

- Зараз намальємо веселішого.

Стерла, хукнула в іншому місці, повела пальцем по колу. Але і цей не стільки усміхався, скільки плакав. І чим довше стирала, хукала, малювала Таня, тим сумнішими ставали намальовані нею чоловічки.

Не можна сказати, щоб цього року погано вродило.

Рік видався, як рік: з травневими дощами, з черговими грозами. Коли набухала каламутними хмарами пропечена сонцем просинь, і понад селами, понад гаями, долинами, понад безмежними степовими просторами гойдалися сизі хустини дощів.

Люди ховалися під стріхи, під вози, накидали на голови й плечі літню легку одежину, а коні й воли спокійно підставляли паруючі боки під прозорі водяні батоги і лише здригалися, коли з страшенним тріскотом спалахувала зла блискавиця.

- Свять!.. Свять!.. Свять!.. – хрестилися зблідлі жінки та й одганяли дітей од вікон, щоб не притягали на себе небесний вогонь. Бо позаминулого року у сусідньому селі отак-о визирали, то як ударило, так хату навскрізь і прошило. Спалить не спалило, тільки всю сім'ю виклало. Отакечки рядком і лягли: батько, мати і троє діток. Чорні, як головешки. А блискавку аж за хатою знайшли: кам'яна стріла із сажень завдовжки, і ще така гаряча, що й до рук узяти не можна.

- Свять!.. Свять!.. Свять!.. Не доведи і помилуй!

Хрест поспішний на вікна, на двері, на перекриту заслонкою піч. А кому здавалося мало, ще й ікони виставляли на вікна: не підніме ж святий Ілля руку на Христа чи богородицю!

Одгриміло, одблискало, пронеслось найстрашніше, і вже вискакують під рівний веселий дощ дітлахи, стрибають по мокрій траві, по киплячих озерцях, верещать у несамовитому захваті:

Дощику, дощику, припусти

На бабині капусти!..

Припусти, дощику, припусти. Не мине жодного поля, жодного клаптика зораної, скопаної, засіяної землі. Хай росте, хай квітує, хай наливається важка наша праця, радісна кривавиця наша. Весь світ же стоїть за нашою спиною, чекаючи, поки ми його нагодуємо.

Сійся, дощику, сійся, а ти, земле, роди. Роди овес і ячмінь, жито-пшеницю, всяку пашницю. Щоб хватило усім: і отим, що кричать, і отим, що мовчать, та ще й щоб нам лишилося.

І росли пшениці та жита, й дозрівали хліба, дозрівали та й схилялись покірно під серпи, коси й жатки. У великі, підперезані туго снопи, у полукіпки й копи, а потім – на гарби, вози.

І рипіли-вигравали дубові колеса, пливли гори хліба до колгоспного току. І гула день і ніч молотарка, невпинним струмком текло золотисте зерно. Щоб, провіяне, у мішки, у чували, та й на підводи: у першу валку по здачі хліба

державі.

У першу в районі.

За сім днів план – як із пушки! Це не те, що було раніше: триста дворів, триста дядьків і кожен так і дивиться, щоб не повезти раніш од сусіда. Завезе до садиби, до клуні та й вигупує ціпом до нового року: встигну, не горить.

Уже двісті тридцять хазяйств об'єдналось в артілі. Лишилося сімдесят. Наупертіших. Найзатятіших. Отих, що не злякалися великих податків, – як їх не душили, а вони стояли на своєму, не приповзли записуватись у колгосп:

- Пишіть і мене до гурту, бо вже сил моїх більше немає! Хоч так, хоч с'як – розор все одно!

- Тож-то, дядьку, й воно! Ти що ж собі думав: панькатись із вами, з індусами, будемо? Пойняв тепер всі переваги колгоспного ладу?

- Та пойняв. Як же було не пойняти, коли податком придушили таким, що й очі на лоба лізли!

Ці ж опиралися, що було сил. Чіплялися за своє, не хотіли гуртового, бо гуртове – чортове, бо там тільки ледарям добре – отим голодранцям, які зроду-віку ходили з великою ложкою і малою лопатою.

Намучившись із ними під час хлібоздачі ще в минулі роки, цього разу порозумнішали: виділили для індусів два громадські токи, прямо посеред поля. Строго-настрога наказали не розвозити снопи по дворах, а обмолочувати на отих спільних токах.

– Та для чого ж мені аж туди везти, коли ось моя хата! – опирались індуси. – Завезу, обмолочу, прикину, скіки на посів, скіки для сім'ї, для худоби, щоб до нового врожаю дожити, а решту здам. От хрест святий – здам!

Не вірять. Ні слову, ні хресту святому не вірять.

– Ти, дядьку, оцю казочку комусь дурнішому розкажи, бо ми її ще торік чули.

Завертають на тік, до молотарки:

– Вези та й не оглядайся! Спершу здай, що положено, а тоді вже прикидай, що на посів, а що сам будеш гризти.

Хочеш не хочеш, а мусиш таки завертати. Це вже, видать, кінець світу приходить, коли сам собі не хазяїн! Зупиняв на тім тоці гарбу, скидав на землю снопи, чортом дивився на молотарку, що зажерливо вила, випльовуючи пожовану соломку, похмуро чекав своєї черги. Щоб ізсипать іще тепле зерно у мішки та на підводу: до заготпункту в район. І то не сам по собі, а зорганізовано, валкою, щоб і сліпому видно було, які ми всі дружні та одностайні у прагненні виконать першу заповідь.

Ладно, здали. До зернини. Виконали і перевиконали по одноосібницькому сектору на сто дев'яносто відсотків. Ще й у газеті про це написали. Твердохліб привіз із району цілий десяток, роздав агітаторам. Наказав іти по десятихатках та вголос читати: хай слухають та радіють, як нас похвалили!

Слухали.

Про нарощування темпів хлібоздачі.

«Коли в нас багато районів дало багато менше хліба, ніж торік, і тепер скаржаться, що вони не можуть виконати пляну, то це говорить, що там засіли ворожі, куркульські елементи, колишні петлюрівці...»

– Ти диви! Там, видать, іще й не розкуркулювали.

– А що ж їм, отим твердоздатникам, буде за те, що не виконали?

– І про це напечатано. Слухайте.

Слухали постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У про занесення на чорну дошку таких сіл і районів:

«Щодо занесених на чорну дошку сіл і районів вживати таких заходів:

– Припинити довіз товарів, цілком припинити державну й кооперативну торгівлю, вивезти усі наявні товари.

– Припинити кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів.

– Перевірити й очистити колгоспи цих сіл від контрреволюційних елементів».

– Це ж колгоспників... А що тоді з одноосібниками!

– Є і про них.

«В селі Юрчихи велика зграя підкуркульників зривала плян хлібоздачі. Виїзний суд засудив усю зграю до ув'язнення на строк від двох до п'яти років з конфіскацією усього майна. Після арешту цієї зграї темпи хлібоздачі зразу ж почали підноситися і на перше січня 1933 року, тобто на день суду, одноосібники плян хлібозаготівлі виконали на 90 відсотків».

– Ага, таки виконали.

– Виконав би й ти!

– Та воно звісно...

Наслухавшись розходилися. Не можна сказати, щоб дуже веселі розходились, однак кожен ніс

заспокійливу думочку: «Слава Богу, що я уже здав. Якось дотягну до нового, а там, гляди, може, наша власть і пом'якшає...»

Та не встигли одійти зашпори од цієї хлібоздачі, як у двір знову непрошені гості з'явилися:

- Вези, дядьку, хліб!

- Який іще хліб?

- Отой, що положено здати державі.

- Та побійтеся Бога, я ж уже здав! Ось-о і квитанції! - Та притьмом до божниці: дістає з-за образів ще й пилом не припорошені папірці. Розгортає тремтячими пальцями, замалим не плаче:

- Тутечки все описано. Все до зернини одвіз.

І дивитись не хочуть:

- Підітрися цими квитанціями! Що з того, що той одвіз. Ти нам стрічний давай!

І не витрима дядько: метнеться до комори, розіпнеться на дверях:

- Не пушу! Ріжте, живцем у землю закопуйте, а більше

не дам!

Його спершу добром умовлятимуть. Терпляче пояснюватимуть, що хліб піде на індустріалізацію, на п'ятирічку, на те, щоб збудувати пошвидше майбутнє. «Для твоїх же, дядьку, дітей!»

Не слухатиме. Мотатиме затято головою. «Не треба мені отого вашого щастя, забирайте його все до останку собі, а мені лишіть тільки хліб! Бо що ж я своїм дітям їсти дам, як ви у мене все вигребете?»

Не добившись нічого під час індивідуальної бесіди, спробують вплинути на нього колективно: обробити на зборах. Виступатиме перед ними представник із району, змалює обстановку і внутрішню, і зовнішню, викладе все, як на долоні.

- Тепер зрозуміло вам, товариші хлібороби, чому ми повинні виконати і перевиконати стрічний плян хлібоздачі державі? Плян цей цілком і повністю реальний.

Отоді й пролунає з місця саркастично-похмуре:

- Плян то, канешно, реальний, тіки хліба немає.

Отут і ввірветься останній терпець в умовляльників. Немає, кажете? Й зернини нема? Ось ми зараз і провіримо: пошукаємо по ваших коморах та засіках!

Тільки дядьки теж не з лопуцька, дядьки теж навчилися дечому під час військового комунізму, продрозверсток та продзагонів. Навчилися, не забули. Доки тривало оте сперечання та умовляння, тихенько, од сусідського ока ховаючись, копали потаємні ями, вистилали соломною, засипали зерном. Отим, що в обріз - до нового врожаю. Стрічали бригади вже не розіп'ятими на дверях руками - одчиненими навстіж коморами:

- Осьо-сьо, подивіться! Не знаю, як цей рік і переживемо.

Але члени бригад теж не з лопуцька:

- Кажи, дядьку, добром, де закопав! Бо самі знайдемо - тобі ж гірше буде! Так обдеремо, що й почорнієш!

- Деріть, - скаже дядько, у відчаї махнувши рукою. - Лупіть із мене шкіру собі на чоботи та галіхве, та й дітей моїх разом із шкірою мою забирайте. Заберіть їх од мене, щоб я не бачив, як вони вмиратимуть голодною смертю.

Стоятиме, дивитиметься, як шукатимуть хліб. Як нишпоритимуть у хаті й поза хатою, довбатимуть долівку, колупатимуть замерзлу землю шупами і як таки знайдуть оту старанно приховану яму.

- Так, нема, кажеш, хліба?

І не вимовить дядько більше ні слова. Голоситиме жінка, кричатимуть діти, а він стоятиме німий, наче мрець.

І тільки тоді, як запряжуть у його воза його ж кобилчину та покладуть мішки з останнім зерном, як рушать із двору, зірветься з місця, ухопить за рукав бригадира:

- Чим же я теперечки земельку засію?

І такий відчай хлюпне з його помертвілих очей, така туга нелюдська, що і в бригадира стиснеться серце. І він тихенько, щоб ніхто не почув, спробує утішити хазяїна:

- Не журися, Юхиме: прийде весна - дамо на посів.

- Так нащо ж ви його забираєте?

- Щоб ти його не стравив своїм дітям.

Чуєш, Юхиме, щоб не стравив! І зернини щоб не взяв, коли діти твої ячатимуть роздертими од голоду ротами:

- Тату, їсти!.. Тату, хліба!..

Коли ти, не витримавши отого безнадійного квиління, сам опухлий та синій, мовби й справді обдертий живцем, рвонеш на грудях перепрілу сорочку та й закричиш, моторошно викочуючи очі:

- Натє їжте мене, тільки вмовкніть!

Перетрусили індусів - узялись за колгоспників. Бо плян є плян, бо його хоч умри - виконай! Бо сам товариш Сталін у своїй доповіді «Підсумки першої п'ятирічки» скаже прямо і недвозначно:

«Партия добилаь того, что вместо 500-600 миллионов пудов товарного хлеба, заготовлявшегося в период преобладания индивидуального крестьянского хозяйства, она имеет теперь возможность заготовлять 1200-1400 миллионов пудов товарного зерна ежегодно».

Ясно, товаришу Твердохліб?

Ясно, товариші сільські комуністи та комсомольці?

Ясно, товариші члени бригад та штабів по хлібозаготівлях?

Не п'ятсот-шістсот мільйонів, а тисячу чотириста мільйонів пудів зерна.

А що це значить?

Це значить, що конкретно Тарасівка має здати удвічі більше хліба, аніж, скажімо, в найбільш урожайний тисяча дев'ятсот двадцять восьмий рік. Виконати, та ще й перевиконати! Бо товариш Сталін не міг помилитись, назвавши оту цифру. Товариш Сталін краще за нас із вами знає, скільки вродило у Юхима, Петра чи Микити. І нічого розводити гнилий лібералізм, висловлювати різні ворожі думочки, що плян нереальний, що зерна не вистачить і на посів, що коли ми до кінця виконаємо та перевиконаємо оцей стрічний, то всі помремо од голоду! Нічого! Бо товариш Сталін ясно сказав, що «...мы несомненно добились того, что материальное положение рабочих и крестьян улучшается у нас из года в год. В этом могут сомневаться разве только заклятые враги Советской власти». Тепер вам ясно, товаришу Твердохліб, хто може сумніватися в тому, що селянин, віддавши весь хліб до зернини, заживе ще заможніше й краще?

А ви що зробили? Хто вам дозволив роздати двадцять відсотків зерна колгоспникам на трудодні?.. Мовчите?.. І добре робите, що мовчите! То ж слухайте нас: негайно стягнути весь незаконно розданий хліб, зарахувати і той, що колгоспники могли виростити на своїх присадибних ділянках! Та опечатайте всі млини до вивершення хлібозаготівлі...

Їдьте й виконуйте. Та почастіше читайте товариша Сталіна!

І знову затрусилося село в заготівельній лихоманці. Тепер уже не розбирали: колгоспник ти чи індус - мели підряд. Рили землю шупами, лазили по горищах, розвалювали комини й печі. А вночі, нашорошивши вуха, прислуховувалися: чи не загуває де ступа? Чи не порипують саморобні, потаємно зроблені жорна?

Під лемент, під стогін, під голосіння виконала Тарасівка і цей плян. Виконала, як писали, із честю: не лишила для себе й зернини. Виконала та й заспівала од щасливого життя веселих частівок.

Про батька народного, про Сталіна рідного:

Сидить Сталін на луку, Гризе кінську ногу:- Ах, какая гадіна Конская говядіна!Про заможне життя:На воротях серп та молот,А у хаті - смерть і голод,А на хаті один куль,І то кажуть, що куркуль!

Про багаті колгоспні трудовні:

Сидить дід на рядні.Заробляє трудовні:- Трудодень, трудовень,Дай, бабо, хліба хоч на день!

Дай, бабо, дай! Підтримай охлялого діда, не дай померти хоч до весни, щоб він устиг засіяти поле отим он зерном, яке зберігається в колгоспному гамазеї. Бо що ж ти, бабо, їстимеш, як у діда не вистачить сил вийти в поле, коли скреснуть сніги та прогріється рілля? Що ти, бабо, жатимеш, як не махне дід рукою, так щоб зерно сипалось рівномірно поміж пальцями, і як із щедрої його руки та не проросте ота пашниця, що несе людям життя?

Дай, бабо, дідові їсти! Нагодуй хоч лободою, хоч дубовою корою, якщо не маєш нічого поживнішого, та й виходь разом із ним зустрічати весну.

От вона йде, пригріта, обласкана сонцем, закосичена квітами, оспівана птахами.

Тільки чому ж вона така не схожа на попередніх юних посестер своїх? Де подівся веселий усміх, ясний поблиск очей, гарячий рум'янець, молодий гнучкий стан, легка пружна хода?

Суне столітньою бабою попідтинню, ледь переставляючи колодками набухлі ноги, простяга висохлі руки, розтуля страшного чорного рота і замість мелодійного голосу виривається предсмертний хрип:

- Їстоньки... їсти...

І птахи боязко облітають її, і квіти осипаються з її спопелілих, скуйовджених кіс.

Бреде весна од села до села в марній надії розжитися хоч шматочком їстівного. Підповзає до хати, що в ній живе Твердохліб, чіпляючись за стіни, за лутки, спинається на ноги та й припадає помертвілим лицем до чорної шибки. Вона вже й не просить, а лише чекає, тупо й покірно, що, може, хоч тут подадуть хоч крихітку хліба.

- Володю!.. Володю!..

- Га?.. Що?..

Володька одрива од подушки важку голову, сонно кліпає в темряву.

- Там хтось під вікнами товчється...

Повернувся обличчям до вікон, прислухався: мовби нікого. Минулої ночі заповзли двоє у двір, вийшов уранці, а вони уже мертві.

- Ніхто там не ходить. То тобі вчулося. Спи.

Та тільки поклав на подушку голову, тільки став засинати, як у самісіньке вухо Марусин переляканий шепіт:

- Володю, хтось таки ходить! От ти біда!

Володька неохоче сповзає з постелі, натягає штани.

- Ти ж хоть нагана візьми.

- Ладно.

Поліз під подушку, дістав важкий пістолет. Босоніж пішов у сіни. Постояв прислуховуючись - мовби нікого. Тихенько відсунув засув, прочинив двері, виставив пістолет, а за ним - голову.

Місяць уже зайшов: незабаром світатиме. Раніше, саме в цей час, співали б півні, а тепер стоїть цвинтарна тиша: порізали півнів, поїли курей. Село лежить, наче вимерле, і моторошно мерехтять у небі зірки, згіджуючи на землю рештки нужденного світла. І в тому тьмяному світлі, в непевному тому мерехтінні повзають голодні тіні. Шамотять попідтинню, попід хатами, простягають до дверей опухлі руки.

- Хто там?

Мовчання.

- Хто там?!

Завмерло - і не дихне.

Затиснувши в руці пістолет, Володька вийшов надвір. Походив по двору, постояв - нікого.

Повернувшись до хати, з досадою мовив дружині:

- Причуеться, та й не даєш мені спати. Прислухалася б поменше.

Навпомацки знайшов кухоль, напився води. Засунув пістолет під подушку, скинув штани, ліг.

Та заснути більше не міг. Кожним нервом відчував: Маруся не спить. Повернувся до неї, мовби ненароком торкнувся рукою обличчя. Так і є - плаче.

- Знову плачеш?

Мовчить, ковта сльози. Володьці німий отой плач - ніж гострий у серце! Краще б вона ридала уголос. - Ну, що мені лишалось робити? Скажи, що я мав робити?

Ні слова у відповідь.

- Я ж не міг інакше!.. Не міг!.. Тобі це понятно?

Від синового голосу проснулася мати. Зашамотіла на печі, зазітхала: «О-хо-хо!» Мабуть, хрестилась. Молилась до Бога, щоб послав у їхню хату спокій та мир, одвів голодну смерть, яка бродить од хати до хати, душить людей.

Та миру не було. Не було у цій хаті спокою.

Ось заплакав і син. Маруся кинулась до колиски, взяла дитину до себе. Син відразу ж замовк - засопів приплямкуючи, а згодом заскрипіла колиска, поплив у темряві Марусин голос:

- А-а-а... А-а-а...

І в тому «а-а» більше болю, ніж утіхи, більше сліз, ніж усміху.

Тільки - що ж він міг удіяти?

Як переконати дружину, що він інакше не міг? Не міг, хоч у самого розривалося серце!

Коли зайшов до сільради Марусин батько - опухлий, налитий мертвою водою, коли став посеред кімнати та й повів на Володьку вилудженими, виссаними голодом, білими, як у мерця, очима, його, Твердохліба, аж стисло за горло. Сидів поруч з Нешеретом, теперішнім головою сільради, і на схудлому обличчі його зяявся жаль до тестя.

- Хлопці, поверніть квасолю!

Нешерет засовався так, наче його вкололи у спину. Звів брови жалісливим дашком, глянув на Твердохліба:

- А мо', віддамо?.. Скільки там тої квасолі - мішок, а все ж якось дотягнуть до нового.

- Володю, сину, оддай!.. Стара уже й голови не зведе...

Ще трохи, й піддався б Володька. Наказав би комсомольцям оддати квасолю, відібрану на посів. Та відразу ж подумав, що досить поступитись, як у селі одразу ж про

це знає і старе, й мале. «А-а, тестеві так, бач, повернув, а нас живцем обдирає! Он воно яка Совецькая вдасть!..»

І закам'яніло обличчя Володимира Твердохліба, і він, ковтнувши судомно сінну, відповів якомога голосніше, щоб почули не лише тесть та Нешерет, а й оті, що стояли в сусідній кімнаті:

- Квасолю у вас забрали правильно... Повертати не будемо...

Тесть більше й не просив. Здавалося, що він лише хотів виконати неприємний для нього обов'язок, зовсім не цікавлячись наслідком мандрівки до сільради. Мовчки повернувся, пішов, ляпаючи підшвами по підлозі. А Володька дивився уже не вслід тестеві, а на те місце, де він стояв. Там, залиті сукровицею, виразно чорніли сліди босих ніг...

Ні тесть, ані теща вже не провідають ані свого зятя, ні своєї дочки: померли. В один і той же день, саме на Паску. Похристосувались із отією безротою, що не минає старого й малого.

Володька все зробив, щоб поховати їх по-людському. Чужих, тих просто підбирали на вулицях, везли на кладовище та й скидали до спільної ями. Скидали і поливали ізверху вапном. Бо поки не накидають повну яму, не прикидають землю. Тестя ж і тещу Володька поклав у дві домовини та й провів їх у останню путь.

Нічого не сказала йому Маруся, коли дізналась про квасолю. Ні слова. Тільки плакала мовчки та стала як тїнь.

Ех, життя, будь ти неладне!

Чи він же хотїв, щоб отак мерли люди? Чи думав про це, вигрїбаючи хлїб по селу? Вигрїбаючи до зернини, аби тїльки виконати отой стрїчний плян, узяти на буксир сусїдне село, що ганебно провалювало хлїбоздачу. Де жїнки врештї-решт вдалися до контрреволюцїйної акцїї: перейняли хлїбну валку, кинулись пїд копита коней, пїд колеса та й розтягли увесь хлїб по дворах.

І чого тим добились? Наїхали суддї, наперлось мїліцїї та й ну судити-рядити: кого у тюрму, а кого й до Сибїру. Хлїб забрали все одно, пїдмели і городину, і тепер у тому селї ше гїрше, нїж у Тарасївцї.

Вїн, Володя, хотїв же як краще. Переконавав колгоспникїв (їндусїв не жалко, їндуси хай собї подихають!), що видаватимуть пайки. Сам Митрофан Онїсїмович запевнив у цьому.

А потїм той же Митрофан Онїсїмович вимагав категорично, щоб зїбрали ше й на посїв. Щоб засїяли все, не лишили і клаптика. Стукав по столу кулаком, строго наказував:

- Імей в виду: зїрвеш посївну - з партквитком розщитаєшся! Ти панїкьорськї настроєнїя брось! Їдь і виконуй!

І Володька виконував. Стиснувши серце, зцїпивши зуби - виконував. Сам добре знав, сам розумїв: не засїяти цього року - пропаде вся країна! Буржуй же, він тїльки того й чекає, щоб ми пїдупали. Вистояти! За будь-яку цїну вистояти! Цїною будь-яких жертв.

Бо класова боротьба, Володю, без жертв не буває. Вона найнещаднїша. І немає в нїй мїсця нї сльозам, ані жалю. Читай про це в товариша Сталїна. Читай і засвоюй.

Вїн-то чита. Вїн-то засвоює. Тїльки не може переконати у цьому Марусю. Відсталу, занехаючу у полїтичному розвитковї дружину свою.

Нї, він таки не засне! Та вже й ранок тулиться оно блїдим лицем до вїкна. Отже, пора вставати.

Поснїдавши блаженькою затїркою, Володька виходить надвїр. Одяг на ньому: чорний пїджак, галїфе, чоботи. Парабелум при боцї. На випадок класової сутїчки.

Галїфе пїдшите жовтою шкїрою - щоб не протерлося, коли сїдає в сїдло.

- Ото свою на засїданїях рїзних протер, дак тепер нашив телячої, - тихцем смїються дядьки. Тихцем, щоб не почув. Бо давно вже минули тї часи, коли Твердохлїба звали просто Володькою. Тепер же - тїльки Даниловичем. Та й то, забачивши ще здалеку, пошвидше шапку із голови.

Навїть дїд Хлипавка, і той позбувся панїбратства у стосунках з головою артїлі.

Ось і зараз, вгледївши начальство, виходить із-пїд комори, де зберїгається зерно на посїв, борошно для трактористїв та на обїди для тих, що працюють у полї. Зняв шапку із голови, і одразу стало видно, що не об'їдається дїд: волосся зовсїм геть облїзло, очї блищать, як у хворого.

- Здравїя желаю!

Володька замість вїдповїсти на привїтання похмуро запитує:

- Все гаразд?

- Та вродї б усе, - надїва шапку дїд, - Одно тїки безпокойство: лїзуть і лїзуть. Хоть ровом обкопуй.

- А ви їх одганяйте! На те ж ми вас тут і поставили, щоб не лїзли.

- Та я вже й усовїщаю, і кийком на них замахаюсь, дак хїба ж вони що понїмають! Лїзуть і лїзуть, як тї, прости господи, мишї. Удень ще нічого, а вночї аж мурахи поза спиною бїгають: то там шелестить, то звїдти повзе. Ще колись отак і придушать. Як отого сторожа, що на кладовищї...

- Доведеться вам видїлити рушницю, - вирїшує Твердохлїб.

- Та з ружжом, воно, конешно, веселїше, - погоджується дїд. - Тїки ж їх і стрїляти не треба: самї оддадуть Боговї душї до ранку. Ось сьогоднї ще шїстьох пїдїбрали...

- Нашї?

- Чужї... Нашї чого будуть лїзти? Нашї й так знають, що все одно не вийде нічого...

- Ну, годі, - перебиває дід Володька. - То ви тут пильнуйте.

Та тільки відійшов, як Хлипавка вслід:

- А що я хочу спитати!

- Що там іще?

- Дитішки вдень до комори збігаються - одбою нема. Пробують у щілини борошенця дістати... То їх тоже з ружжа, чи як?

- Ну, ви, діду, киньте! - спалахнув Твердохліб. - Робіть, що наказано, а будете насмішечки строїти - враз із колгоспу потуримо!

- Та я ж що, я для інтересу. Звиняйте, якщо не так, - та до комори - подалі од біди. Бо й справді візьме і вижене. А що йому, довго? Його влада, його й сила.

Тільки ж і в діда серце не з каменю.

«Тобі добре лежать біля жінки та давать указанія, а постояв би ти отут хоч одну ніч!.. Лізуть і лізуть, мов на приманку... Хоч кричи, хоч лай - не помагає нічого. Якби не одганяв та не одпихав, то й стіни погризли б...»

І замалим не плачучи, кричить дід у глуху, повну шелесту й руху темряву:

- Ну, що ви од мене хочете?.. Я сам ось опух!..

Не задріма до самого ранку.

А коли він зайтриться на сході, блідий, нужденний, безсилий, обходить дід Хлипавка свіжих «упокійників». «Як же вас, нещасних, звали? Як вас пом'януть перед Богом?»

І кричить, трясучись од безсилового гніву, коли вже пізніше їздові почнуть їх скидати, як дрова, на воза:

- Що ви, сучі діти, робите?! Чи у вас серця немає, чи вовчиця вас народила, що отак із людьми обрачається?!

«Гине світ, гине! Плодиться у ньому звірота, що не має ні жалю, ні совісті... І кому це треба: морити люд голодом? Кому?»

Стоїть дід Хлипавка, поклавши на костур висохлі руки, дивиться вслід підводі з покійниками, зморгує червоними, пропеченими сумом, виповненими гірким нерозумінням очима.

Тільки тоді, як починає пригрівати сонце, як з'являються на вулицях люди, трохи легшає на серці у діда: є з ким перекинутись словом. Стрічати їх «добрим ранком», цікавитись, хто куди йде.

Ось, для прикладу, навчителька Світлична. Вийшла із двору Миколи Приходька, який повернувся, читай, із Сибіру, а зараз, мабуть, і не радий, що повернувся. Темна хустка, стара спідниця й босоніж. Одразу видно, що не до школи зібралася, а в поле - на буряки. Он і сапка через плече. Пополе десь до години, от і наллють миску затірки, от і протягне якомсь до наступної миски.

«Тіки чомусь ота затірка не йде тобі, небого, на пользу. Бач, як схудла. Тільки очі й блищать. Гай, гай, та в тебе ж, голубонько, уже й ноги попухли! То ж ти так важко ідеш».

Здіймає шапку, вітається ласкаво:

- Доброго здоровлячка, Олексіївно! На поле направились?

- На поле, - всміхається блідо й ніяково Таня: їй соромно своїх босих ніг. Але що ж поробиш, коли понабрякали так, що ледь в черевики ввіпхнеш. То як тільки вийде із школи, так і роззується одразу ж.

- А діточки сплять?

- Сплять.

- То хай собі сплять на здоровля. І ви щасливі ходіть.

Таня дякує і йде собі далі. Поспішає, щоб встигнути виробить норму. Бо ще задовго до обіду від села на бурякову плантацію потягнуться діти. Всі, як одне, з мисочками, з ложками. З обдутими від

лободи, від половини, од шкаралущі картопляної животами. З неприродно великими очима на загострених обличчях, з голодними, обкиданими старечими зморшками ротами. Вони сходять до польового табору, де у великому казані доварюватиметься затірка, і, поставивши оддалік, терпляче чекатимуть, поки їх матері закінчать роботу та зйдуться на обід. Чекатимуть мовчки, вдаючи навіть, що їх мало обходить отой великий казан, у якому булькає, парує затірка.

А коли матері поділяться з ними своєю нужденною пайкою, жадібно сьорбатимуть гарячу страву і не треба буде потім ні мити, ні витирати мисок та ложок: вилижуть до сухого, до гарячого блиску.

Танині ж сини не виходять у поле: строго-настрога заборонила покидати двір. Була налякана чутками, що уже крадуть та ріжуть на м'ясо дітей. Тож вони зустрічали щоразу її коло воріт.

Несла затірку в полив'яному горнятку – бігла із поля додому. І зовсім не тому, що боялася запізнитись у школу: всю дорогу боролася зі спокусою хоч поспробувати, хоч сьорбнути звабно духмяніючу страву. Боялася, що тоді не зупиниться, поки й покажеться денце.

Ще здалеку бачила синів: Андрійка та Івасика. Стояли коло воріт, тримаючи кожен по ложці. Особливо великою здавалася та ложка в Івасика: він беріг її поза всякі цяцьки, не розлучався з нею весь день, навіть на ніч клав поруч із собою.

Дочекавшись матері, Івасик одразу ж хапався за хустку, що в неї було зав'язане горнятко, та так до хати і йшов.

Ще паруюча затірка розливалася у три миски: Івасикові – найбільше, Андрійкові – менше, мамі – ще менше. Старший син уже ходить до школи, він там ще одержить тарілку пшоняної каші – гарячий сніданок. Меншому ж більше не дістанеться нічого. Крім млинців із цвіту акації, сухих та гірких, що розсипаються ще на сковороді, та юшки з картопляної шкаралущі: приволокла крадькома Тетяна із свиноферми цілий мішок.

Сьогодні принесла Тетяна замість затірки галушки. Поділивши їх поміж синами і трохи поївши сама, взяла обох за руки та й пішла до школи: Андрійко теж ходив у другу зміну, Івасика ж не хотіла лишати вдома. Тож одсилала його на задню парту, і він сидів тихо як миша. Та й усі діти давно уже стали тихими та млявими: сиділи апатично за партами, не бавились на перервах. Лише голод світився у їхніх очах, розливавсь синюватими тінями.

І сторожці бабі Наталці не треба їх уже зупиняти під час перерви, кричати своє «видумей» («Видумей, я навчителю скажу!»). Баба Наталка сама ледве рухається, вислана голодом так, що лишилися шкіра та кості. Обличчя стягнулось у кулачок, рот запав і зуби, здається, вже викришилися. Підіпре тільки щоку рукою та й тужить без сліз:

– Та що ж воно, Олексіївно, коїться? Та хоть би ж дітей пожаліли! Діти вимруть – хто ж на оцій земельці й ходитиме?

Що Тані відповісти на це? Що вона знала, проста сільська вчителька, про думи і наміри отих мудрих народних вождів, яким край треба було влаштувати голодовку? Вона тільки бачила, як страждає і гине народ, і, приголомшена, розгублена, ніяк не могла зрозуміти, для чого це все.

Однак мовчала, настрахана. Не ділилась своїми думками ні з ким, боячись, що за будь-яке слово, за перший же необережний вислів її оголосять куркульським, петлюрівським чи ще якимось агентом та й потурять з роботи.

А тоді уже – смерть. Неминуча, жорстока, голодна. І їй, і дітям її.

Тож вона мовчатиме. Весь вік свій мовчатиме, до могили мовчатиме, боятиметься і тремтітиме всеняке життя. Мовчатиме навіть тоді, коли всі заговорять, не вірячи, що це – всерйоз, що це – надовго. І коли їй діткнуться отим боязливым мовчанням, вона відповість:

– Я вже налякана так, що і в могилі жижки трусити-муться.

Тож Таня не каже нічого на бабин плач, безслізне тужіння оте, а мовчки проходить мимо.

І не лишається бабі Наталці нічого іншого, як, повернувшись із школи додому, виливати перед дідом свою розпуку:

– Та що ж воно, старий, на світі білому коїться?

Але й дід Хлипавка мав на думці щось інше, аніж пусті балачки зі старою.

Зупинив якось Нешерета, став допитуватись, хто теперечки у Росії найголовніший.

- Хто, Петре, у нас теперечки за царя?

- Ну, Сталін. А що?

- Та нічого. Та я так спитав, для інтересу. Отже, Сталін. Чий портрет висить у сільбуді. Вождь, навчитель і батько.

Далеченько ж ти, татуню, забрався од діток своїх, далеченько. Сидиш і не бачиш, як слуги нерадиві й лукаві твої нищать і душать твоїх, тату, дітей. Отак «колхозом» - та на той світ.

Та хіба ж це, тату, порядок?

Дід Хлипавка глибоко переконаний, що Сталін нічого не відає. Що досить добратися до нього, розкрити йому очі, як він одразу ж заступиться за свій народ. Накаже нагодувати його і зігріти.

І він таки добереться. Добереться та й упаде йому в ноги: «Порятуй, батюшко, мою Україну, бо лишаться од неї самі хрести та могили!»

Тож дід Хлипавка збирається в далеку дорогу, в Москву.

Не говорить про це ні Твердохлібові, ні Нешеретові - ще не пустять. Попросив лише, щоб когось іншого поставили сторожувати гамазей. Поклав у торбу два кружала макухи, три пригорщі сухарів: берегли із старою на той чорний день, коли вже зовсім стане непереливки. Сказав бабі Наталці:

- Ти вже, Наталю, якось переб'єшся. Не за себе ж іду - за весь народ.

- Та коли ж ти повернешся? - затужила баба Наталка. - Та тебе ж у чужій стороні і ворони по кісточках розклюють!

- Таких старих та несмачних і вороння клювати не стане, - пожартував невесело дід.

І стояла баба Наталка коло воріт, і дивилася услід дідові, і печально думала, чи доведеться ж іще побачитись на оцьому світі.

Не доведеться.

Бо прокинеться якось баба Наталка посеред ночі від того, наче її хтось позвав. Тихенько та ласкаво, як кликала мати-покійниця ще у дитинстві. І зрозуміє баба Наталка, що то кличе смерть. Прослизнула непомітно у хату та й стала над її головою - схилилася чорною тінню.

- Господи, не забирай мою душеньку! - стала молитися баба Наталка. - Дай дожити до ранку. В мене ж долівка не метена, в мене ж і хата немазана. Та мені ж соромно буде і в труні в отакій хаті лежати!

І змилосердиться Бог, і накаже смерті одступитись од баби. І як тільки світанок зіпнеться на тонюсінькі ноги та й заковила по землі, несучи поперед себе обдутий живіт, зведеться баба Наталка, розведе глину і крейду, заходитьсь біля хати. Побілить старанно стіни, обведе червоною охрою призьбу, помаже долівку. А потім запалить у печі, нагріє воду, скупається і, нарядившись у нову сорочку, ляже у постіль. Ляже, схрестить на висохлих грудях легкі свої руки:

- Отеперечки, смертонько, йди!

І смерть знову підступить до неї. Схилиться над бабою, погойдуючи прозорим обличчям, глухо спитає:

- Що ти, бабо, в останню хвилину хотіла б? - Пожує баба беззубим ротом своїм, несміливо попросить:

- Хотіла б я, смертонько, скуштувати білого хлібця. - Похитала смерть головою: нема в неї хліба.

- Тоді хоть пшоняної кашки.

Знову похита смерть головою: пожер голод і кашу. Що ж, нема, то й нема: баба помре і без цього.

- Попроси ще чогось! - сказала у відчаї смерть. Поворухить баба безкровними вустами, подивиться добрими очима:

- Не сушися, голубонько, не край свого серця: мені вже нічого не хочеться.

Обережно вийме смерть бабину душу з висушеного голодом тіла, погасить, прикриє повіками очі на вощаному обличчі та й вийде навшпиньках.

І лежатиме баба Наталка, упокоєна, затихла навіки посеред прибраної по-святковому хати, що

святиме під ласкавим сонцем великодною писанкою. Розмалював її добрий маляр у чисті, у веселі кольори та й покотив у зелену траву, у залиті білим цвітінням сади...

А дід Хлипавка мандрує тим часом залізницею у далеку північну столицю.

До Харкова поміг добратися син: упросив знайомого кондуктора з пасажирського поїзда, і дід паном їхав у службовому купе. У Харкові ж кондуктор сказав:

- Далі добирайтеся вже, дідусю, самі. Сходіть на товарну станцію, спробуйте сісти на товарняк, що йде на Москву.

Подякувавши, дід забрав свою торбу та й рушив на станцію.

Три дні і три ночі намагався дід попасти на поїзд, що їхав в бік Москви. Три дні і три ночі лазив по колях, ховаючись од міліції, що голоси порвала, свистки просвистіла, розганяючи голодних людей.

- Р-р-разойдісь! Ану гетьте отсюдова, а то враз у тюрму!

Але що їм тюрма? Що таке тюрма оцим усім людям, які у вогонь полізуть живцем, на дно океану пірнуть, аби тільки дістати хоч скибочку хліба! Які сповзають до залізниць із голодом виморених сіл і, роздираючи порожні роти, день і ніч кличуть не докличуться єдиного Бога:

- Хлі-і-іба!.. Хлі-і-іба!..

А тут іще чутка. Уперта чутка про те, що у Москві хліб продається без карток: скіки хочеш, стіки й бери, аби лишень гроші. А хто і без грошей добереться - все одно не пропаде: раз є тамечки хліб, то буде і милостиня.

І люди лізли на колії, штурмували вантажні вагони, і часто-густо бувало, що наб'ється на якусь платформу добрий десяток дядьків, принишкне, замре, щоб ніхто не помітив та не зігнав, діждеться, поки рушить поїзд, а тоді вже зашепоче радісно: «Поїхали». Радітимуть, як малі діти, а того і не відатимуть, що ідуть вони не в червону столицю - в зворотному напрямку, у ті самі краї, звідки вирвались, як із пекла.

Дід Хлипавка не потрапив на такий поїзд: дідові повезло. Якийсь залізничник змилосердився над старим, шепнув, щоб ішов на сортувальну, там лаштуються ешелони на Москву. І по довгих поневіряннях вдалося-таки дідові здертися на дах одного з товарних вагонів, де вже лежали отакі, як він.

Вирушили аж увечері. Цілісінький день пролежали під гарячим сонцем, як на сковороді. Двоє не витримало - померло, їх хотіли тут же зіпхнути, та вчасно схаменулися: побачать мертвих, знайдуть і живих. Скинуть хай уже за містом.

Коли поїзд, вирвавшись із міста, помчав у степові притихлі сутінки, люди трохи повеселішали. Заворушилися, загомоніли. Особливо вже уночі, щоб не заснути та не скотитись із даху. Не бачили один одного, чули тільки голоси. Та іноді хтось закурить: жевріє в нічній пільмі вогняна цяточка, то розгораючись, то згасаючи під подувами вітру. Жевріє, як надія, що живить оцих всіх людей.

- Хоть би доїхати!

- Доїдемо. Найстрашніше - позаду.

- Дядьку!.. Гов, дядьку!.. А то правда, що там крамниці од хліба тріщать?

- Тріщать, та не для нас.

- А знаєте, люди, на чому ми їдемо?

- На залізниці.

- Дурний твій тато на залізниці іде! На хлібові, от на чому!

- На хлібові? - заворушилися довкола.

- Бре?..

- От вам хрест святий - на хлібові! Казав мені отой залізничник, що посадив. Оці всі вагони набехкані нашою пшеничкою, весь вагон...

Затихли: повірили. Принюхувались: голодно, жадібно. Згодом загомоніли знову. Сусід, що справа,

спитав:

- За насущним, дідуню?

І коли дід Хлипавка сказав, що ні, не за насущним, не повірили.

- А за чим же ще?

- За порятунком усього народу.

Вислухали діда мовчки, уважно, не перебиваючи. Задумались.

- Що ж, дідуню, щастя вам!

- Та ви перелазьте сюди, досередини! А то, не доведи Господи, ще упадете...

За ніч померло ще двоє. Особливо довго вмирав один. Все марив якоюсь Оксаною, просив у неї хліба.

Потім затих.

Наївся...

Перехрестили, зіштовхнули з похилого даху в чорну розвихрену прірву, що завивала хижо, ще міцніше тулилися один до одного: «За ким тепер черга?» Кожен німо волав: «Не мене, Боженьку! Не мене! Мене ж діти чекають!»

На якійсь станції, вже вранці, довго стояли. Прислухалися, прикинули, як ходили вниз, стукотіли під вагонами молотками, перегукувалися, лаялись. Врешті вагон під дядьками хитнувся, спершу повільно, потім швидше і швидше попливли станційні будови, обсажені тополями, - хутір Михайлівський лишився позаду.

- Оце вже, хлопці, й Росія.

Дехто аж на коліна став, щоб роздивитися краще, яка ж то вона. Та згодом розчаровано ліг: нічого особливого. Ті ж самі поля, хіба що все частіше трапляються ліси та переліски, такі ж, як і скрізь, люди, тільки села якісь незатишні та невеселі: чорні немазані хати не потопають у вишневих садах, не визирають білими стінами.

- Дядьку!.. Та дядьку!.. А чого у них хати такі чорні?

- Бо вони чорний хліб їдять.

- Ну-у-у...

І трохи згодом жалісним голосом:

- Я і чорного поїв би...

- Потерпи, ось доберемося до Москви...

До Москви, до Москви, до Москви... А вона зустрічає енкавееєвськими заставами ще на під'їздах, стягає голодних із вагонів, платформ, набиває в порожняки та й турить назад: не хоче Москва приймати таких гостей!

Дід Хлипавка встиг завчасно злізти з вагона та шамось-шамось у кущі.

Просидів до вечора. А як стемніло, вирішив добиратися пішки. Вибрався на колію та й пошкандибав на світло, що розливалось на півночі, розтікалося вгору і вишир.

Так і добрався б дід Хлипавка до Москви, до товариша Сталіна і вкляк би перед ним на коліна, коли б не річка, не міст через неї і неможливий вартовий на отому мосту. Клацнув затвором гвинтівки, завернув діда назад:

- Топає, дед, топає! Здесь запретная зона!

І потопає дід Хлипавка назад на Україну.

Довго йшов полями, лісами, вузькими і широкими шляхами, через села, містечка й міста і не

роздивлявся, не запам'ятовував, щоб розповісти удома: давно уже вигоріла цікавість у його збляклих очах.

І мучила діда совість, що він так і не спромігся дістати для своїх людей порятунку.

Мучила, гризла за серце, підточувала і так підточені сили.

Одного ранку, ледь добравшись до якогось райцентру, ліг дід посеред площі під стовпом із чорним репродуктором – помирати.

Підмостив торбу під голову, склав на грудях руки, звернувся в думках до Бога, вимолюючи прощення всіх вольних і невольних гріхів. І тільки дід закінчив молитву, тільки склепив повіки, щоб не бачити, як безрота вийматиме душу, як у нього над головою затріщало, захрипіло і бадьорий металевий голос привітав діда з добрим ранком.

- З добрим ранком, товариші!

А біла б тебе лихая година! І померти спокійно не дадуть!

Дід Хлипавка, хотів він того чи не хотів, вислухав бравурну музику, вислухав і останні новини. А потім голос у репродукторі змінився і вже якась жіночка весело прощебетала:

- А тепер послухайте нарис про щасливе заможне життя українських колгоспників.

У репродукторі наче прокашлялось, потім ще один голос, тепер уже чоловічий, почав:

- Колгоспне село живе, міцніє й зростає. Почесна праця дала буйні сходи, прекрасні хліба, що ховають у свій плодючий масив колгоспника на весь зріст. Вони, хитаючись повними, ще зеленими процвітають в такт із веселим, живучим, щасливим обличчям колгоспника, запевняють:

«Буде добрий урожай!»

А від цього, як сказав наш вождь і навчитель товариш Сталін, колгоспники піднесуться ще вище, з середняків стануть ще більш заможними...

І не витримав дід отакої безсоромної наруги над правдою: застогнав, підвів голову, побачив міліціонера, що якраз підходив до нього.

- Синку, будь добрий! Заткни оте гавкало, дай хоть померти спокійно!

Отак замість того, щоб стати перед суддею небесним, представ дід перед іншим, земним. І стояв за ним не ангел-хранитель, а отой міліціонер, що приволік од стовпа та підтримував, аби не впав.

- Говорив, діду, контрреволюційні слова?

- Та як же, чоловіче добрий, було замовчати, коли воно бреше й не червоніє!

- Отже, говорив... Пишіть: підсудний визнав, що займався контрреволюційною агітацією проти колгоспного ладу.

І спровадили діда за ґрати.

За якісь пару тижнів ожив, оклигав дід Хлипавка у «казьонному домі на казьонних харчах». Годують же нічого, ще й роботою не морять: поставили приборати у камері. Можна було б жити - не тужити, так не давала спокою думка про власне село, про земляків, які пухнуть з голоду. І по довгих роздумах, після того як розпитав, чи по всіх в'язницях отак годують, вициганив дід клопоту паперу та й упросив одного в'язня написати листа у Тарасівку.

- Що ж, діду, писати?

- Пиши, сину, так... «Драстуйте, хто лишився живий, кланяється вам дід Варивон... Так що я до товариша Сталіна не добрався, не пустили, хай як побачимось, розкажу, а теперечки сидю у тюрмі. Тіки ви цього не лякайтесь, тут непогана житуха, начальство не б'є, обходительне, кожному дають пайку хліба і три рази кандьор... Тож слухайте, люди, що я вам пораю: поки ще живі, кидайте все та й рушайте в Хоролівку альбо в Полтаву. Та лягайте під стовпи, на яких висять радіва, і лайте оті радіва на всі заставки. Набіжить міліція та й потягне до суду. А звідтіль уже пряма дорога в тюрму. Тіки ви того не бійтеся, дорогі мої земляки, бо нинько по тюрмах тіки й можна врятуватись, а так усюди голодовка й розор...» Написав?.. А теперечки передай уклін од мене моїй старій - бабі Наталці та й запечатуй...

І був запечатаний отой лист і посланий на Полтавщину, в Тарасівку. І довго по тому питався дід Хлипавка, коли прибували нові в'язні:

- Тарасівських нема?

- Людоньки добрі, не стрічали тарасівських?

Та й журився тим, що, мабуть, не послухались його земляки.

І не знав дід, що баби Наталки вже немає на світі. Не відав дід і того, що йому вже не судилося побувати у рідному селі, побачити земляків: смерть, що відступилася од нього на площі, злякавшись міліціонера, розшукала його і в тюрмі.

Чи то задрімав вартовий, чи обмарило, тільки не помітив він, як шаснула мимо висока худа жінка з косою за плечима. Пробралася у сонну в'язницю та й пішла із камери в камеру, шукаючи діда.

Знайшла нарешті і, не зволікаючи, махнула над сонним косою. Махнула, зітнула перестиглий колос життя та підхопила, щоб не впав на цементну підлогу, щоб не проспалась жодна зернина недожитих ще днів.

Отак і помер дід Хлипавка легкою смертю, і ми проведемо його в останню дорогу. До найглухішого закутка на містечковому кладовищі, де з давніх-давен ховають жебраків, бродяг та арештантів. До наспіх викопаної могили.

Кинемо донизу жменю глини: «Земля вам, діду, пухом!» Постоїмо, схиливши голови, над безмовним горбиком та підемо геть потихеньку, думаючи вже не про діда Хлипавку, а про ту людину, до якої дід ніс чисте серце, велику надію, гарячу молитву за весь свій народ, а вона безжально відштовхнула його од себе. Думатимемо про жахні злочини, які вона зробила і зробить, про ріки крові, океани страждань, якими вона затопить підвладну їй землю, і про те, що вона, та людина, слава Богу, не вічна, а вічний народ, до якого вона прислалася. Що настане час – і смерть зітне розбухлий од чорної крові бридкий колосок та й відштовхне, гидуючи, ногою од себе...

Отут ми й зупинимось та й запитаємо прялі, яка суче нитки людських доль:

- І ця людина уникне кари? Сховається од страшних своїх злочинів у могилу?

І подумаєм одразу ж про Бога.

Що коли його немає, то треба вигадати, аби ота людина не уникла суду.

Хай зійде Бог на небесний свій трон та й вислуха діда Хлипавку.

- Як же я його судитиму, як він іще не помер?

- А я, Боже, пожду.

- Ну, жди, живи поки що в раю.

Живе дід в раю – знудьгувавсь без роботи. Пішов знову до Бога.

- Дай мені, Боже, роботу, бо я занудився до краю.

- Яку ж тобі роботу дати?

- Дай мені, Боже, плуга й борону, коня чи пару волів, косу, граблі та ще й ціпа. Та виділи клопоть землі.

І дав Бог дідові Хлипавці все, що він просив. І сів та жав дід Хлипавка, аж поки не помер Сталін. А як Сталін помер, то покликав їх обох до себе Всевишній та й поставив їх перед собою: діда Хлипавку по праву руку, Сталіна – по ліву.

І стоятиме Сталін, чорний од злочинів, і хлюпотітиме під ним кров невинно погублених людей.

Дід же Хлипавка буде тихий та лагідний навіть у гніві своєму. Не вимагатиме – тільки проситиме:

- Розсуди нас, Боже. Як присудиш, так хай і буде.

І запита його Бог:

- У чому ти звинувачуєш цього чоловіка?

- Він хотів знищити весь мій народ.

І затупоче Сталін люто ногами, розбризкуючи кров на всі боки:

- Брешеш! Я день і ніч дбав про щастя свого народу! Берія! Берія!

Але дід Хлипавка навіть не гляне на нього.

- Чим ти ствердиш страшне своє звинувачення? - запитав тоді Бог.

- Поклич, Боже, свідків.

Гукне тоді Всевишній ангелів, накаже привести дідових свідків.

Ввійдуть чоловіки й жінки, померлі од голоду в розквіті сил, - страшно буде дивитись на тих жінок і чоловіків.

І буде їх тисяча тисяч.

Зайдуть матері з немовлятами на опухлих руках, і немовлята тягтимуться мертвими ротиками до всохлих грудей, де не буде й краплини молока, - страшно буде дивитись на тих немовлят і матерів.

І буде їх тисяча тисяч.

Стануть перед Богом похилі віком люди, перемішані, переплутані руками й ногами, ще й облиті вапном, - страшно буде дивитись на тих похилих віком людей.

І буде їх тисяча тисяч.

І люди, замучені, закатовані по тюрмах та таборах, стануть перед Всевишнім суддею.

І, побачивши їх, жахнеться Бог, затулить очі руками:

- Виведіть геть, я не можу дивитись на них!

Отоді й підступить до нього дід Хлипавка:

- Не заплющуй, Господи, очі: ти ж Бог, а не людина! Ти ж сам нас учиш у Святому письмі: хто проходить мимо злочину, той сам стає злочинцем. Хто подасть руку бандитові, той сам стає бандитом. А хто ж нас розсудить, якщо ти одвернешся од нас?

Тоді відірве Бог руки від очей, запитає болісно свідків:

- Хто вас, люди, умертвив? Хто вас замучив?

І вони всі до одного повернуться в бік Сталіна.

- Що ж ти скажеш тепер? - спитав Сталіна Бог. І мовчатиме Сталін.

Тоді повернеться Всевишній до діда Хлипавки:

- Дозволяю тобі, чоловіче, призначити кару оцьому нелюдові.

І відповідь дід Хлипавка:

- Не я його родив, не мені його й судити. Сам покарай його, Боже.

І важко задумається Бог. І скаже по довгому роздумові:

- Простіть мене, люди, бо я вам не суддя: нема в світі кари, що зрівнялася б із страшними злочинами цього чоловіка!

Достигали хліба.

Дух багатого врожаю важко плив над землею, виповнював її ввігнуту чашу, переливався через вінця. Ситою позолотою лягав на одклепані коси, на жатки, на підводи і гарби, на коней і на людей, на чубаті снопи, що складались у копи, в полукіпки, піднімалися горами у гостроверхих стогах. Золотив і тремтячі руки, які побожно брали перший сніп та й подавали його до барабана.

З голодної руїни уставали села, відроджувалися, як фенікси із попелу. І вже оживали навіки, здавалося, завмерлі вітряки, вимахували крилами, як добрі птахи, що вчепилися весело в землю та й намагаються піднести її до небес. І крутились розпечатані жорна, і сипалось борошно, розтікалося весняними струмками по дворах, по хатах. А там уже наготовлені діжі, а там уже засукані рукава, а там уже затоплені печі. І хоч діжі розсохлися - не біда, було б що до них сипати! І хоч руки одвикли - не страшно, було б що місити! Виймати шматки пружкого тіста, виплескувати в білі кулі, та на лопату, та в піч.

А тепер тихо: ходіть і не гукайте, замріть і не дихайте! Стихніть усі, замріть у радісному чеканні, бо твориться чудо з чудес!

А потім вийматимуться із печей перші паляниці і важко буде сказати, од чого розливатиметься таке смяво по хаті: од неохололих золотистих хлібин чи від очей матерів та жінок.

Минув голод, згинув, як жахний сон, і вже потроху-потроху забувається, як виглядають діти з висохлими на трісочки руками й ногами, якими страшними можуть бути дорослі, наліті важкою мертвою водою. Забуваються гарби, натовчені трупами, широкі братські могили, політі вапном, і отой стогін до неба, що ним з дня у день, з місяця в місяць спливала українська земля. Забувається настільки, що мільйони людей називатимуть щиро батьком призвідцю страшного голоду того, людину у завжди військовій шинелі, так наче вона, та людина, збиралася весь час воювати з власним народом.

Носитимуть його портрети, славитимуть його у піснях, даватимуть його ім'я своїм синам, і тисячі Йосипків ростимуть та підростатимуть, щоб стати з роками дорослими Йосипами.

А коли він помре, збігатимуться з усіх усюд, роздираючи груди риданням, душитимуться, щоб дістати хоч пелюстку, хоч листочок з вінків, що ними буде завалений його катафалк. Вінками, а не камінням...

Тані теж минуле лихоліття здається страшним сном. Та й пощо його згадувати? Краще викреслити із пам'яті, дихати оцим ситим духом, радіти веселим видом людей, і отак іти рівною степовою дорогою, з вузликом у руці. Не поспішаючи йти, бо вихопилася ж рано-вранці, а попереду – цілісінький день.

Верталась од мами.

Мама стала зовсім маленька, вся шкіра на лиці зібралася зморшками, покрилася сивим із прозеленню мохом, рот запав, мама ворухить ним неугавно – дожовує рештки життя.

Таня пробула в мами весь день. Дала всьому лад, прочитала коротенького листа од Федора (написати окремого листа сестрі полінився): «Живі-здорові, чого і вам усім бажаємо. Поздоровляю вас, мамо, ще з одним онуком! Козарлюга хоч куди, виросте – буде дівкам добра забавка (посоромився б – матері отаке писати!), а поки що ссе молоко і дзюрить у колицку: буде, мабуть, пожежником...»

Отже, і в Феді все гаразд, можна, як то кажуть, жити та Бога хвалити. То ж у Тані немає причин для зажури, вона скоріше весела, тільки відчуває себе трохи незручно, бо поруч із нею йде Ганжа.

Наздогнав її по дорозі. Впізнав, привітався зраділо, розпитував про село: хто лишився живий, хто куди подався.

Тільки про двох не питав: про Ольгу й Володьку.

Розповів скупко про себе.

Сидів у в'язниці, випустили достроково, а оце був на Криворіжжі: шукав старих, дореволюційних ще товаришів. Беруть на комбінат. Він уже погодився, оце тільки навідається в Тарасівку, візьме там дещо та сьогодні й назад.

Таня мовчки слухала. Не розраювала, не умовляла: відчувала, яка невігойна кривда пече цього чоловіка. Крадькома поглядала на нього.

Він геть посивів, тільки очі стали ще чорнішими, аніж були.

Вийшли на високий розложистий пагорб, зупинилися: внизу лежала наполовину вимерла Тарасівка, кладовище, що розрослося учетверо.

– От і наше село, – сказала задумано Таня.

Ганжа нічого не відповів. Тільки посмикував сивого вуса, так наче хотів його одірвати, а він не піддавався. Дивився донизу: на хати, на садки, на городи та вулиці – незблимно, жадібно, а перед ним пропливало все його життя, зв'язане з оцією землею.

І був уже не певний, що зможе отак порвати із нею.

Післямова

Щоб молодий читач уявив, у яких нестерпних умовах працювали письменники горезвісної епохи «соціалістичного реалізму» (звісно, ті, які хоч якоюсь мірою воліли дотримуватися життєвої правди), я дозволю собі навести закриту рецензію на рукопис роману «І будуть люди» Інституту Історії партії, а також редакційний висновок журналу «Вітчизна», куди я насмілився надіслати свій перший роман «Його сім'я». І рецензія ця, і висновок були сприйняті як присуд, що не підлягає оскарженню. То ж «І будуть люди» були нещадно посічені та скорочені майже на третину цензурою й редакторами, а «Його сім'я» взагалі повернена авторові як наклепницький твір.

Ось ця рецензія:

«Насамперед слід відзначити, що автор докорінно розходить з партійними документами, з усією нашою підручною і монографічною літературою в оцінці подій кінця 1929 – початку 1930 року, в оцінці суцільної колективізації.

У партійних документах і історичній літературі відзначається, що у другій половині 1929 року в країні розгорнувся масовий колгоспний рух. У ряді районів країни – в Поволжі, на Північному Кавказі, у степових районах України – колгоспний рух переріс у суцільну колективізацію, яка означала корінний поворот основних мас селянства до соціалізму. Переконливим свідченням цього повороту може бути те, що з липня по жовтень 1929 року до колгоспів вступило стільки ж селян, скільки за всі 12 років існування Радянської влади, а за три останніх місяці цього року кількість колгоспників збільшилась ще у два з лишком рази. На протилежність цим загальновідомим фактам автор зображує справу так, що ніякого перелому в настроях селянства не відбулося, що селянство не було підготовлено до суцільної колективізації, що курс на суцільну колективізацію був злочинною авантюрою окремих керівників партії. Вустами свого позитивного героя Василя Ганжі письменник і постанову ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року оцінює «як неправильне декретування згори» (стор. 257).

У партійних документах і історичній літературі суцільна колективізація характеризується як найглибший революційний переворот у сільському господарстві Радянського Союзу, підготовлений всім ходом розвитку країни. «Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства – говориться в Програмі КППС, – означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства». На протилежність цим оцінкам автор роману зображує суцільну колективізацію як стихійне лихо, яке звалилось на голову селянства, як крижану хуртовину.

У партійних документах і історичній літературі відзначається, що масовий колгоспний рух розгорнувся на здоровій основі, що селянство добровільно об'єднувалось в колгоспи. У Програмі КППС підкреслюється, що «мільйони дрібних одноосібних господарств добровільно об'єдналися в колгоспи».

Загальновідомо, що революційний переворот на селі здійснюється за ініціативою і під керівництвом Комуністичної партії і Радянської влади. В романі ж сільські комуністи, партійні осередки показані як негативна сила. Всього три позитивних персонажа комуністів проходить через роман – секретар райпарткому Григорій Гінзбург, голова Тарасівської сільради Василь Ганжа і начальник райвідділу міліції Федір Світличний. Але всі вони стають жертвами несправедливості. Верх беруть усякого роду кар'єристи, пристосовники, які вершать справи на селі...

Ось кілька прикладів того, як зображує автор події 1929 – початку 1930 року на селі.

«Жовтим, зів'ялим листям одшумів листопад. Крижаними копитцями продзвенів за ним грудень. Разом із снігами, з морозами, хуртовинами прийшов січень тисяча дев'ятсот тридцятого року.

В кучугурах снігів, у високих заметах причаїлися села. Потонули в сніги, хати здавалися нижчими, аніж були насправді. Так, наче поприсідали, заховалися, вклякли, насуваючи білі шапки на лоба і очі, – в боязливій, у тривожній надії, що новий рік не помітить їх та пройде собі мимо.

Йди геть, іди, чого зупинився над нами? Ми ж не виглядали тебе: не нажились із старим. Проходь собі мимо, може, десь і чекають на тебе, і виглядають тебе, а нас не чіпай.

Ані нас, ні худоби нашої, що жує, ремигає по теплих стайнях, кошарах, корівниках. Що звикла до одних рук, а із інших, із чужих, не візьме і пучечка сіна, і дрібки зерна. Здохатиме – не візьме!

Ні нашого поля, оцієї земельки, де кожна грудочка розім'ята нашими пальцями, зрошена нашим потом. Так щедро зрошена, що не треба і дощів. А ти хочеш, щоб я одцурався свого поля, забув про нього, віддав у чужі, байдужі-байдужісінькі руки – одірвав од власного серця.

Не чіпай долі моєї, дай мені самому розпорядитися нею.

Йди собі, йди, зникай геть у безвість!

Чуєш, проходи!

Тільки січень не слухає – зупиниться в кожному селі. Стука щосили у двері, гупа нахабно у ворота, цупить очманілого господаря за полу кожуха чи свитки – і як не оре дядько ногами, як, опираючись, не чіпляється за двері, за останній кілок свого тину, – не допоможе нічого. Отак в'їде, задом наперед, у новий, тисяча дев'ятсот тридцятий, прийде до тям аж у колгоспі.

І тоді реготатиме втішений січень, кукукатиме дядькові у вічі білою зозулею:

– Ку-ку, дядьку! Ку-ку! З новим роком, ку-ку! Із житом-пшеницею, гуртовою пашницею! Сійся-родися, потій та трудися» (стор. 244-245).

Коментарі, як кажуть, зайві. І це роздуми не класового ворога і не обивателя, насмерть наляканого подіями, для якого революція – це хаос, а самого автора. Лютим січнем для селян зображує він не помилки, не перегини, а саму колективізацію.

Такі порівняння колективізації з лютою хуртовиною повторюються не раз. На стор. 280 читаємо: «А над його селом, над милою серцю Тарасівкою у цей час гула шура-бура. Така завивала, що куди всім отим хуртовинам, хугам, буранам, куди отим хурделицям та завірюхам!

Та збери з усього світу найлютіші вітри, спусти їх усіх разом із ланцюга – і то не доб'єшся такого! Хоч би ти й був самим Господом Богом!» Або: «Об'єднала, усупільнила земельку зима, не питаючи згоди дядьків, пройшлася біленьким плужком з краю у край та й засіяла снігом» (стор. 266).

У багатьох місцях роману автор без усякого осуду описує факти пристосовництва і дворушництва з боку комуністів...

На стор. 249-250 описується розгляд справи секретаря Хоролівського райкому партії Григорія Гінзбурга на бюро Полтавського обкому (?) партії за те, що він написав листа Сталіну, в якому висловив думку про передчасність його настанови на суцільну колективізацію. Усі члени бюро обкому боягузливо пристосовуються до думки секретаря обкому. І навіть члени бюро Хоролівського РК, які багато років працювали з Григорієм, зорієнтувавшись в обстановці, змагаються один перед одним у наклепах на свого секретаря. Лише низькі, брудні персонажі, жодної чесної людини, яка б підтримала невинного Григорія, – таким малює письменник керівний обласний партійний орган.

На стор. 254-261 описується ганебна сцена розправи з головою Тарасівської сільради Василем Ганжею, який насмілився на партійних зборах висловитись проти перегинів і перекручень. І знову жодного голосу на захист чесного комуніста. Навпаки, комуністи і навіть дружина Ганжі Ольга, переконані в його правоті, поступаються совістю, дворушничать, засуджують Ганжу і голосують за виключення його з партії і піддачу під суд.

А от як описується суд над Ганжею: «Все було ясно оцим праведним суддям, найсправедливішим суддям у світі, жодне сумнів, жодне найменше вагання не торкнулося їх класовочистих сердець. Все було ясно і все було вирішено: вони осудили його, ще навіть не почувши, що він скаже» (стор. 259-260).

На висоті виявився лише дід Хлипавка – сторож сільради, який наважується стати на захист Ганжі.

Таку мораль пристосовництва і непротивленства письменник зводить у принцип. На стор. 261-263 він пише: «Відійдемо пошвидше од ґрат, бо он уже і вартовий повернувся у наш бік, прислухається та придивляється підозріло – не дай Боже, побачить! Приціліться згідно з інструкцією, бабахне – і душа з тебе «нон»!

То швидше утікаймо звідси – до власної, до теплої хати, та й дякуймо Богові, що вікна у ній поки що без ґрат, що двері без замків, що стоїть вона з краю і я нічого не знаю.

Не знаю, не бачив, не чув».

У романі немає жодного слова автора про позитивне значення колективізації. Тільки у заключній частині книги (щось на зразок епілогу – стор. 295-298) письменник намагається згладити тяжку картину змалюваної ним колективізації мало виразним описанням відродження села: «З голодної руїни піднімалися села, поставали, як фенікси із попелу...» (стор. 295) «Минув голод, згинув, як жакний сон, і вже потроху-потроху забувається, як виглядають діти з висохлими на трісочки руками і ногами, якими страшними можуть бути дорослі, налиті важкою мертвою водою. Забуваються гарби, вщерть натовчені трупами, широкі братські могили, политі вапном, і отой стогін до неба про хліб, що ним з дня у день, із місяця в місяць сходила українська земля» (стор. 296).

(А я, дурень, сподівався, що оцими бадьоренькими абзацами введу в оману рецензентів та редакторів і порятую попередньо написане!)

Але таке описання відродження села, на нашу думку, ще більше поглиблює гнітючу картину,

намальовану письменником в романі.

Висновок. На нашу думку, в такому вигляді третя книга роману «І будуть люди» не може бути опублікована. Слід порадити авторові переглянути оцінку подій, що відбувалися на селі наприкінці 1929 – початку 1930 року, в дусі документів і існуючої історичної літератури, показати головну, позитивну сторону процесу колективізації, висвітлити провідну роль сільських комуністів і партійних осередків у соціалістичному перетворенні села.

Професор Г.Мультих. 5 листопада 1966 р.»

А ось і висновок з журналу «Вітчизна»:

«У Вашій повісті надто багато негативних персонажів...

Якщо додати сюди ретельно виписані сцени пияцтва, зрад, бійок, лайок, любовних пригод і абсолютно обурливу сцену, коли комуністи редакції під час перерви партзборів розповідають анекдоти, – то, знаєте, стає не по собі. Відчуваєш, що автор втратив почуття міри і, малюючи тіні, закрив ними сонце, світло.

А це вже погано, коли читач закриває книжку з похмурих, пригнічених настроєм. Повинно бути навпаки – читач має, закінчивши повість, вірити у краще, у світле, у нього має бути добрий настрій, воявничий, непримиренний до всього темного, поганого в житті.

Повість Вашу до друку рекомендувати не можу!..»

А інший автор рецензії звинуватив мене в тому, що я примусив головного героя «Його сім'ї» згвалтувати... свою наречену.

А над романом «Біль і гнів», продовженням попереднього («І будуть люди»), знущалися – пір'я летіло. Один з рецензентів звинуватив мене в тому, що я посмів (страшно й подумати) замахнутися «на найсвятіше» – на славні органи Комітету Державної Безпеки, що закатували і винищили майже половину населення колишнього Радянського Союзу.

Досі дивуюсь, як мене після такого звинувачення не запроторили на Колиму чи в Мордовію.

Ото в такі лиховісні часи, дорогі мої читачі, ми жили і творили.

Анатолій Дімаров